इस जिल्द में (जिल्द नं.) निम्न- आगत संख्याओं की पुस्तकें हैं।

४२८५६,
४२८६२
7555 (१०२०३)
४२८४८
४२८३६
४२८३८
४२८४०
४२८६१

पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे अंकित है।
तिथि सहित १५वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में
वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा ५ पैसे प्रतिदिन के
भाव से विलम्ब- दण्ड लगेगा।

27 SEP 1974	
15 DEC 1975	
8 SEP 1976	
JAN 1978	

श्रीगणेशाय नमः ।

कात्यायनश्रौतसूत्राणां सूचनपत्त्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
ातोऽधिकारः	१	७
ुक्तानि	२	८
ाम्	३	१७
याणां वा	३	२२
हीनाश्रोत्रिय	४	३
णराजन्यवैश्यानाम्	४	२३
ाविशेषात्	५	१०
ात्	५	१८
ारस्य	६	५
ाम्	६	१४
वात्	७	४
ुस्थपतिर्गाविधुके	७	२७
ीर्णिनो	८	१२
के	८	२०
पशुपुरोडाश	८	२५
प्रदान	८	२७
ात्प्राशित्वा	९	१
केषु	९	१०
च	९	१०
नश्रुतेः	९	१८
ायणीये	१०	६
ाख्यास्यामः	१०	१४
वता त्यागः	१०	२७
तदङ्गमितरत्	११	६
यजतयश्च	१२	१४
यजति जुहोतीनाम	१३	१
तिष्ठद्धोमावषट्कारप्रदाना	१३	३
उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाः	१३	६
ब्राह्मणा ऋत्विजो	१३	१५
दर्शनाच्च	१४	२
फलयुक्तानामारम्भे	१४	१३
न नियमनिमित्ताग्निहोत्र	१४	१६
सोमे चैके	१५	१
चातुर्मास्येषु	१६	११
नियतसहपाठात् ।	१६	१५
दर्शनाच्च ।	१६	१९
नोत्सर्गयोगात् ।	१७	५
स्यात् त्रिंशद्वत् ।	१७	८
विगुणे फलनिवृत्ति	१७	१४
प्रायश्चित्तविधानाच्च ।	१७	२३
तथा च दृष्टम् ।	१८	१
न श्रुतिलक्षणत्वात् ।	१९	१०
प्रायश्चित्तं तत्कालम् ।	१९	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
दृष्टे तत्परिमाणम् ।	१९	२३
ऋजो यजूंषि सामानि	२०	५
तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम्	२०	१८
मिथः सम्बद्धम् ।	२१	५
तेषामारम्भे ऽर्थतो	२१	१०
मन्त्रान्तैः कर्मादिः	२१	१७
अनियमं वात्स्यः ।	२१	२१
आदिं त्वाचार्याः ।	२२	३
त आयुक्ताः ।	२२	८
परादिना पूर्वान्तः ।	२२	११
उपांशुप्रयोगः श्रुतेः ।	२२	१६
न सम्प्रैषाः ।	२३	५
कौशं बर्हिः ।	२३	१३
अर्थात्परिमाणम् ।	२४	१
अयुग्धातूनि यूनानि ।	२४	६
प्रागग्रे यून उदगग्रम्	२४	९
उदगग्रं प्रागग्रमिध्मम् ।	२४	१०
प्रत्यग्ग्रन्थीनवगूहति ।	२४	१२
अष्टादशेध्मं परिधि-वृक्षाणाम् ।	२५	१
एकविंशतिं वा ।	२५	४
ततः परिधीनेके ।	२५	७
अपरिमिते	२५	९
निरुप्याज्यं वेदोसीति	२६	४
कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं	२६	९
पशुब्रह्मवर्चसान्नाद्य-कामा	२६	१३
आमुष्मादिति कर्मसु तच्च ।	२६	१५
अन्तवचने च ।	२७	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रतिकर्मोद्धरणप्रसङ्गे ।	२७	
अपवृत्तकर्मा लौकिकः	२७	९
अकरणोत्पत्तिरना-रभ्यवाद	२७	१४
प्रकरणे चाविशेषात् ।	२७	२३
दर्शनाच्च ।	२८	७
वैकङ्कतानि पात्राणि ।	२८	१९
खादिरः स्रुवः ।	२८	[illegible]
स्फ्यश्च ।	२८	[illegible]
पालाशी जुहूः	२८	२५
वारणान्यहोमसंयु-क्तानि ।	२९	
बाहुमात्र्यः स्रुचः	२९	५
अरत्निमात्र स्रुवो-ऽङ्गुष्ठपर्व	३०	४
स्फ्योऽस्याकृतिराद-र्शाकृतिः	३०	
चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः ।	३०	
प्रणीतोत्करावीष्टिषु ।	३०	
चोदिताभावे	३१	
नियते सामान्यतः	३१	[illegible]
आरम्भान्नियमः ।	३१	१
दोषश्चासमाप्तौ	३२	[illegible]
दर्शनाच्च ।	३२	
अन्यार्थं दर्शनं	३२	१२
अन्यार्थे पुनर्ग्रहणम्	३३	१
व्रते प्रसङ्गो न निय-मशब्दात्	३३	[illegible]
शब्दे ऽविप्रतिपत्तिः ।	३३	[illegible]

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रतिकर्मोद्धरणप्रसङ्गे ।	२७	६
अपवृत्तकर्मा लौकिको	२७	९
अप्रकरणोत्पतिरन्यार्- भ्यवाद	२७	१४
प्रकरणे चाविशेषात् ।	२७	२३
दर्शनाच्च ।	२८	७
वैकङ्कतानि पात्राणि ।	२८	१९
खादिरः स्रुवः ।	२८	२१
स्फ्यश्च ।	२८	२३
पालाशी जुहूः	२८	२५
धारणान्यहोमसंयु- क्तानि ।	२९	२
बाहुमात्र्य स्रुचः	२९	५
अरत्निमात्र स्रुवोऽङ्गु- ष्ठपर्व	३०	४
स्फ्योऽस्याकृतिराद- र्शाकृतिः	३०	६
चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः ।	३०	९
प्रणीतोत्करावेष्टिषु	३०	१६
चोदिताभावे	३१	४
नियते सामान्यतः	३१	१०
आरम्भान्नियमः ।	३१	२४
शेषश्चासमाप्तौ	३२	२
दर्शनाच्च ।	३२	८
अन्यार्थं दर्शनं	३२	१२
अन्यार्थं पुनर्ग्रहणम्	३३	१
व्रते प्रसङ्गो न निय- मशब्दात् ।	३३	९
शब्दे ऽविप्रतिपत्तिः ।	३३	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०
सोमेन जात्यग्नो	७४	५
आज्ये चादर्कर्मसु	७४	७
पशौ मन्त्रविरोधाभ्यामन्यः ।	७४	१२
श्रुतेश्च पात्रस्याग्-		
विकल्पे त्विज्यां	७४	१५
न्तरत्वात् ... ।	७४	१७
प्रतिनिधौ तत्कालात् ।	३५	
अर्थद्रव्यविरोधे	३६	१०
गुणद्रव्ययोर्द्रव्यं	३६	१७
न समत्वात् ।	३६	२३
गुणानुग्रहात् ।	३७	३
कर्मणामानुपूर्व्यं	३७	१०
अर्थनिर्वृत्तेश्च ।	३७	१५
स्याद्वानुपूर्व्यनियमः	३७	१९
प्राकृतं च विकृतौ ।	३८	१०
विरोधेर्थस्तत्परत्वात् ।	३८	२८
श्रुतिः क्रमादानुमा- निकत्वात् ।	३९	४
मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं	३९	१७
न समत्वात् ।	४०	१
गुणानां तु भूयस्त्वात् ।	४०	५
तुल्यसमवाये	४०	१५
नैककर्मणि सम्बन्धात्	४१	१७
ग्रहणसादनावदान- प्रदानेषु	४२	३
न द्रव्यभेदे	४२	७
प्रवृत्ते नियतं	४२	१६
षोडशिनि तु	४३	७
अनियमः फलसंयुक्तेषु ।	४३	१५
क्रमो विध्यर्थः	४३	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
दृष्टे तत्परिमाणं	४४	५
ऋजो यजूंषि स।	४४	१२
तेषां वाक्यं निराका	४४	१८
मिथः सम्बद्धम्।		
तेषामसम्भे ऽर्थतो		१
मन्त्रान्तैः कर्मादिः	४५	७
न देवताग्निशब्दक्रियाः	४५	२०
कामं देवताम्।	४६	१०
प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात्।	४६	१५
स्वामी फलयोगात्।	४७	१
गुणेषु प्रतिनिधिः	४८	१
सत्रेषु तु श्रुतेः।	४८	५
स तद्धर्मा कर्मयोगात्।	४८	९
सत्राणि ब्राह्मणानां	४८	४७
एककल्पानामवैगुण्यात्	४९	११
न परार्थत्वात्।	४९	२९
वैश्यराजन्ययोर्गृहपतेः।	५०	२
सहस्रसंवत्सरमम-		
नुष्याणां	५१	३
स्याद्देहानित्यत्वात्।	५१	१०
तस्य च कार्यत्वात्	५१	१५
नासम्भवात्।	५२	१
शास्त्रसम्भवादिति	५२	४
नादर्शनात्।	५२	८
कुलसत्रमिति	५३	१२
साम्युत्थानमिति	५३	१५
अन्हां वा शक्यत्वात्।	५४	२
श्रुतिसामर्थ्यात्।	५५	३
प्रकृत्यनुग्रहाच्च।	५५	६
कर्मणां युगपद्भाव-		
स्तन्त्रम्।	५५	९
शक्यपुरुषार्थकृत	५५	१७
फलकर्मदेशकाल	५६	१७
तद्भेदे भेदः।	५७	८
देशकालौ विरोधे	५७	२१
अहर्गणे सुब्रह्मण्यायाः	५८	२३
तन्त्रकालकर्म-	५९	१
एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ	५९	१९
न ग्रहणलवन-	६०	३
वचनादाज्ये।	६०	[illegible]
मुष्टौ चोत्तमे।	६०	१२
स्वप्ननदी तरणाववर्षणा	६१	२
न निमित्तभेदात्।	६१	१२
अप्रधानकालः-	६१	१५
यूपः।	६१	२०
स्वरुश्च संस्थावचनात्	६२	१
तन्निवृत्तेश्च।	६२	६
कर्मणि पुरुषाणाम्।	६२	१२
प्रधानः स्वामी		
फलयोगात्	६२	१
पुरुषयोगिमन्त्र	६३	[illegible]
वचनादन्यत्	६३	१
शेषमितरे यथासंख्यम्	६४	[illegible]
उपवीतिनः।	६४	२
प्राञ्च्युदग्वा।	६४	[illegible]
आवृत्तिसामन्तेषु	६४	[illegible]
विपर्यस्य पित्र्येषु तु	६४	१[illegible]
प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ	६५	३
गुणानामेकार्थानां	६५	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
न कृतत्वात् ।	६५	१७
अनारभ्यत्वात् ।	६६	१
दर्शनाच्च ।	६६	४
श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ।	६६	९
कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ।	६६	१२
धर्ममात्रेषु समुच्चयो	६६	४
होत्राधानयोः ।	६७	१४
न याज्यानुवाक्यासु	६७	२१
दर्शनाच्च ।	६१	१
प्रायश्चित्तेषु दोषनाशात् ।	६८	८
नाश्रुतेः ।	६९	२
प्रत्ययाच्च ।	६९	४
स्याद्वा दर्शनात् ।	६९	८
नान्यार्थत्वात् ।	६९	१४
मन्त्रे स्वरक्रिया	७०	७
भाषिकस्वरो	७६	१२
तानो वा नित्यत्वात् ।	७१	३
एकश्रुतिर्दूरात्सम्बुद्धौ	७१	७
संख्याविकल्पो	७२	२
उवध्यवसाध्यूध्नीवनिष्ठुसु	७२	१४
चोदनागुणेषु च	७३	१
गार्हपत्याहवनीयौ	७३	८
निवृत्यावृत्य	७३	१०
अतीत्य निष्क्रमणम् ।	७३	१३
उत्तरत उपचारो यज्ञः	७३	१७
दक्षिणतो ब्रह्म	७१	१
पश्चाद्यजमानो	७४	५
अध्वर्युः कर्मसु	७४	७
वचनविरोधाभ्यामन्यः ।	७४	१२
हविष्पात्रस्यार्त्विजां	७४	१५
पूर्वं पूर्वमन्तरम् ।	७४	१७
मृत्विजां च यथापूर्वम् ।	७५	१
न वा चोदितत्वात् ।	७५	४
गार्हपत्ये संस्काराः ।	७५	९
श्रपणं वाहवनीये ।	७५	११
घृतमाज्ये लिङ्गात् ।	७६	५
तस्य होमो नादेशे	७६	१५
चात्वालात्पुरीषम् ।	७६	१
आहवनीययजतयो ध्रुवायाः ।	७७	३
इडाप्राशित्राघारांश्चैके ।	७७	१७
प्राञ्चावाघारौ ।	७८	१
विदिशावेके ।	७८	३
आहवनीये होमाः	७८	५
जुहावचने ।	७८	८
सकृद्गृहीतार्थावात्तेः ।	७८	१३
अवषट्कारातिरेकाच्च ।	७९	१
व्रीहीन्यवान्वा हविषि ।	७९	९
तस्या द्विरवद्यति ।	७९	११
त्रिर्जमदग्नीनाम् ।	७९	१४
पश्चात्तृतीयम् ।	७९	१७
सर्वेषां वोभयमविधानात् ।	८०	२
मध्यात्पूर्वार्धाच्च	८०	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
मात्रावद्दधिपयसोः ।	८०	१४
आद्यन्तयोराज्यम् ।	८०	१६
एकप्रत्यवायः स्वि-ष्टकृतः ।	८०	१९
द्विश्चाभिघारणम् ।	८१	१
अवदाय प्रत्यभिघारणं	८१	३
सर्वहुत एककपालः ।	८१	६
अनुवाचनप्रैषो	८१	९
आश्राव्यप्रैषे च ।	८१	११
अमुं यजेति ।	८२	२
प्रैषानुवाचने	८२	५
असावित्यपनोदे ।	८२	९
सवषट्कारासु	८२	१४
सह वा ।	८२	१८
उभयत आज्यं हविषः ।	८३	३
सह वा ।	८३	५
वर्तमानोपदेशाच्चोद-नाशब्दात्	८३	१८
श्रुत्यर्थाभावाच्च	८४	७
तवैचेति वचनात् ।	८४	१२
निर्देशात् ।	८४	१७
कर्मचोदकः ।	८४	२१
मन्त्रो वा समभिव्या-हारात् ।	८४	२५
अर्थप्रसंख्यया	८६	२०
चर्माण्युत्तरलोमानि	८७	१
अवरोक्तमुत्तरं हविषि ।	८७	३
एकद्रव्ये साज्ये	८७	६
स्फ्येनान्यत्र ।	८७	९
कुशैरसत्सु ।	८७	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
पाणिभ्यां जुहूं	८८	१
वाच्यफलेषु स्वर्गः	८८	८
एककर्मणि	८८	१७
दानवाचनान्वारम्भणं	८९	१
खातलूनछिन्नावहत	८९	५
रौद्रं राक्षसमासुरमा	९०	१
द्वितीयो ऽध्यायः ।		
पूर्वा पौर्णमासीं	९३	१८
अग्न्यन्वाधनमध्वर्युः	९६	९
ममाग्ने वर्चो विह-वेष्वस्तु	९६	१०
तूष्णीं द्वितीयाम् ।	९८	५
एवमितरयोरग्न्योः ।	९८	७
महाव्याहृतिभिर्वा	९९	१४
तूष्णीं वा यथापूर्वम् ।	९९	२७
अहनि मांसमैथुने वर्जयेत्	१००	२२
केशश्मश्रुवपते	१०१	३
अपराह्णे व्रतोपायन	१०१	८
अन्तरेणापराग्नी गत्वा	१०२	११
सत्यवाद्यतः ।	१०२	२१
कर्माङ्गमुत्तरे सत्य-वदनामिति ।	१०३	१०
वृक्षारण्यौषधीनाम-श्नीयाद्वा ।	१०३	२१
आहवनीयगृहशा-य्यधो	१०४	३
सद्यो वा प्रातः ।	१०४	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्निहोत्र; हुत्वा ब्रह्माण	१०५	१
वृतो जपत्यहं	१०५	११
वाचस्पते यज्ञंगोपयेत्याह।	१०६	३
अपरेण वाहवनीयं	१०६	२५
अहे दैधिषव्योदत	१०७	१
ब्रह्मसादनात्तृणं	१०७	९
इदमहं बृहस्पतेः	१०७	११
ब्रह्मसदन आहवनीयमुख	१०७	१४
वाग्यत आनुयाजप्रसवात्।	१०८	१
भागपरिहरणादि वा।	१०८	३
आवृता ऽवषट्कारासु	१०८	११
अत्र वा वृतोपायनम्	१०९	२५
व्याहृत्य वैष्णवं	१०९	२७
अध्वर्युश्च।	११०	१
प्रणय यज्ञं	११०	१०
एवमामन्त्रित ओ३मकारेण	११०	२०
बृहस्पते परिगृहाण	१११	१
प्रजापतेनुब्रूहि यज्ञमिति	१११	६
देवता बर्द्धयत्वमिति	१११	८
मित्रस्य त्वा चक्षुषा	१११	१२
देवस्यत्वेति प्रगृह्णाति।	१११	२४
पृथिव्यास्त्वेति सादय	१११	१६
पुनरादाय देवस्य त्वे	११२	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
निदधाति वा ऽसदेशे।	११२	७
प्रक्षाल्य पात्रं नाभिमालभते	११२	१०
एतं त इति समिदा	११२	१८
प्रतिष्ठेति ब्रूयाद्वा।	११२	२३
कर्मापवर्गे समिधमादधाति	११३	३
एतद्ब्रह्मत्वमिष्टिपश्वोः।	११३	१४
गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रंनिधाय	११४	१
ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि	११४	१३
अनुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं	११५	३
नान्तरेण गच्छेयुः।	११५	१६
का ऽस्यत्रानस्पत्यमार्तिकैर	११५	१९
तृणैरग्नीन्परिस्तीर्य	११६	२२
यजमानो वा	११८	९
शूर्पाग्निहोत्रहवण्यर्थवरुच।	११८	११
श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा।	१२०	१
कर्मणे वामितिशूर्पाग्निहोत्र	१२०	३
प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा।	१२०	११
गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति	१२०	१३
धूरसीति धूरभिमर्शनम्।	१२१	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
देवानामित्युपस्तम्भनस्य	१२१	२०
विष्णुस्त्वेत्यारोहणम् ।	१२३	१३
प्रेक्षत उरु वातायेति हविष्यान् ।	१२३	१७
अपहतमिति निरस्यत्यन्यत् ।	१२३	२५
अविद्यमाने ऽभिमृशेत् ।	१२४	२
यच्छन्तामित्यालभते।	१२४	६
देवस्य त्वेति गृह्णा-	१२४	१३
एवमग्नीषोमीयम् ।	१२४	२०
यथा देवत मन्यत् ।	१२५	५
भूताय त्वेति शेषा	१२५	१७
स्वरिति प्राङ्वीक्षते।	१२६	१
दृꣳहन्तामित्यवरोहति।	१२६	६
गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ।	१२६	८
पात्र्यां वा स्फ्योपहितायाम् ।	१२६	१२
धूरिषारोहणानि पात्री	१२६	१५
दृꣳहन्तामित्युत्थानम् ।	१२७	२
कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर	१२७	४
त्रीन् वा ।	१२७	८
हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्या	१२८	३
तास्थाने तयोः ।	१२८	९
सव्यं कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति	१२८	१२
प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणम् ।	१२८	१८
हविश्चाग्नये त्वा	१२९	६
यथा देवतमन्यत् ।	१२९	१०
पात्राणि दैव्यायेति।	१२९	१२
असञ्चरे प्रोक्षणीर्निधाय ।	१२९	२२
शर्मासीति कृष्णाजिना	१३०	९
अपेत्य पात्रेभो	१३०	१६
प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्य	१३१	१
सव्याशून्ये निदधात्यु	१३१	३
प्रतित्वेत्युभयोः ।	१३१	७
हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति ।	१३१	१९
वाचं विसृजते ।	१३२	६
यजमानश्च ।	१३२	९
हविष्कृता वा ।	१३२	११
नानावीजेष्वन्ते सामर्थ्यात् ।	१३२	१६
बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्ते ।	१३२	२४
स इदमित्यवदधाति।	१३२	२६
हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति ।	१३३	४
अतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा ।	१३३	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
आह्वयत्याहन्त्यन्यो-दृषदुप	१३३	१९
वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्त ।	१३४	१०
प्रतित्वेति हविरुद्वपति ।	१३४	१२
परापूतमिति निष्पुनाति ।	१३४	१४
अपहतमिति तुषान्निरस्यति ।	१३४	१५
वायुर्वं इति विविनक्ति ।	१३४	१८
देवो वं इति पात्र्यामोप्या	१३५	१
त्रिः फलीकरोति-देवेभ्यः	१३५	४
फलीकृत्य कणान्निदधाति ।	१३५	१०
पेषणोपधाने युगपत् ।	१३५	१३
धृष्टिरसीत्युपवेषमादाया	१३५	१८
आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्य	१३६	१२
अमुष्येति द्विषच्छब्दे	१३६	२३
अन्यत्रापि	१३६	२८
सव्याङ्गुल्याश्चन्येङ्गारं	१३६	३
धरुणमिति पश्चात् ।	१३७	९
पुरस्ताद्धर्त्रमिति ।	१३७	११
विश्वाभ्य इति-दक्षिणतः ।	१३७	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
तूष्णीं वा ।	१३८	४
एवमेकादशाग्नीषोमीयस्य ।	१३८	६
अधिकं दक्षिणतः ।	१३९	१
भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति ।	१३९	४
उपसर्जनीरधिश्रयति।	१३९	११
कृष्णाजिनमादत्ते-पूर्ववत्	१४०	७
तस्मिन् दृषदं धिषणासीति ।	१४०	११
पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं	१४०	१४
दृषदुपलां धिषणासीति ।	१४०	२२
धान्यमसीति तण्डुलानोप्या	१४१	१
दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ।	१४१	१७
चक्षुषे त्वेतीक्षते ।	१४१	२०
पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो	१४१	२३
पात्र्यां सपवित्रायां	१४२	१४
श्रपणस्य पश्चादुपवि	१४२	१९
उपसर्जनीरानयत्यन्यः ।	१४२	२१
पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति	१४३	२

सूत्राणि	पृ०	पं०
संयौति जनयत्यै-त्वेति ।	१४३	७
समं विभज्यासः	१४३	९
यथादेवतमन्यत् ।	१४३	२१
इषे त्वेत्याज्यमधिश्रय-त्यन्यः ।	१४३	२३
अपत्नीकस्याहवनी-ये तच्छ्रपा	१४४	१०
घर्मोसीति पुरोडाशौ-युगपत् ।	१४४	१७
उरु प्रथा इति-प्रथयति	१४५	३
अग्निष्ट इत्यङ्गिरभिमृ-शति	१४५	१४
पर्यग्निकरोत्यन्तरितः-रक्षो	१४५	१६
देवस्त्वेति अपयाम् ।	१४६	३
माभे रित्यालभते ।	१४६	५
अतमेरुरिति शृताव	१४६	११
पाड्यङ्गुलिप्रक्षालनमा-प्तभ्यो	१४६	९
अन्वाहार्यं दक्षिणा-ग्नाव	१४७	९
अत्र वा व्रतोपाय-नम् ।	१४८	४
अपरणाहवनीयं वेदिं-खनति	१४८	६
आमूलोच्छेदनादोषधी-नाम् ।	१४९	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
औषधीनां मूलान्युच्छे-त्तवै	१४९	२८
आहार्यपुरीषां पशुकाम-स्य	१५०	१४
वेदिं परिसमुह्य वितृ-तीये	१५०	१७
देवस्य त्वेति स्फ्यमादाय-सतृणः	१५०	२४
नोपस्पृशेत्पृथिव्या-त्मानौ	१५१	१३
वेद्यां तृणं निदधात्यु	१५२	३
पृथिविदेवयजनीति-तृणे	१५२	८
व्रजं गच्छेति पुरीषमा-दत्ते ।	१५२	१६
वर्षतु त इति वेदिं-प्रेक्षते ।	१५२	१८
बधाने त्युत्करे-करोति	१५२	२०
प्रहरणशेषो वा विशे-षोप	१५२	२२
अपाररुमिति द्वितीयं	१५३	१४
आभिन्यस्यत्यग्नीदुत्त-रम	१५३	२०
द्रप्सस्त इति तृती-यम ।	१५३	२७
तूर्ष्णी चतुर्थः सतृणम् ।	१५४	१
पूर्वं परिगृहं परिगृ-ह्णाति	१५४	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
अत्र वेदिकरणम् ।	१५५	१६
उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति	१५५	१९
पूर्वाकुरस्येत्यनुमर्ष्टि।	१५६	३
अध्यधि वेदिं प्रोक्षणीर्धारयति ।	१५६	९
अन्योऽथ स्फ्यमुद्यम्याह	१५६	१३
यथा प्रेषितमन्यः पराधिकारात्	१५७	१५
स्वयं वा अविरोधात्।	१५७	२७
प्रैषवचनाच्च।	१५८	१२
प्राक्स्तरणाद्वेदिं नावमृशेत् ।	१६०	२०
भूतानि च हवींष्या	१६०	२३
अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां	१६०	२६
आपन्नं तृणं निरस्येत् ।	१६१	८
द्विषतो बध इति	१६१	१०
अवनिज्यपाणी अपरेण	१६१	१३
इध्माबर्हिश्च ।	१६१	१७
पूर्वमिध्मम् ।	१६१	१९
प्रणीता दक्षिणेन घाहृत्य ।	१६२	१
स्रुवं प्रतप्य	१६२	३
प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ।	१६२	१५
अनिशितेति स्रुचः ।	१६३	३
तूष्णीं प्राशित्रहरणं	१६३	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
सम्मार्जनान्यपास्यति ।	१६३	११
आहवनीये प्रासनमेके ।	१६३	१४
पत्नीं सन्नह्यति प्रत्यक्	१६४	२
दक्षिणं पाशमुत्तरे	१६४	२०
न ग्रन्थिं करोति ।	१६५	१
ऊर्जेत्वेत्याज्यमुद्वास्य	१६५	३
वेद्यां करोत्यपरं प्रोक्षणीभ्यः	१६५	१२
आहवनीये वा कृत्वा	१६५	१४
सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति	१६६	१
आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति	१६६	७
स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां	१६६	९
अष्टावुपभृत्यल्पीयोऽनुयाजाश्चेत्	१६७	१
चतुरन्यत्र प्रविभागात् ।	१६७	८
पश्चातिरश्चादर्शनाच्च।	१६७	१५
न कृत्स्नोपदेशात् ।	१६७	२२
पश्चातिरश्चयोर्वचनात् ।	१६८	२
ध्रुवायां च जुहूवत्।	१६८	१८
इध्मं प्रोक्षति विस्रंस्य	१६८	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०
शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै	१६९	११
पवित्रे निधाय प्रणीतासु	१६९	२१
ब्रह्मणे प्रदाय सन्नहनं	१६९	२८
उपपत्या वा ।	१७०	७
बहुलम् ।	१७०	८
अग्रमूलम् ।	१७०	१०
पश्चादपवर्गम् ।	१७०	१२
प्रवृहन्वा ।	१७१	३
अत्रोद्वासनमाहवनीयश्रापिणः ।	१७१	१०
इध्मात्समिधमादायाहवनीयं	१७१	१३
उल्मुके उदूहत्यनुयाजाश्चेत् ।	१७१	१८
परिधीन्परिदधात्यार्द्रानेकवृक्षीयान्	१७२	११
प्रथमं परिधिं समिधोपस्पृश्य	१७४	७
अनुपस्पृश्य द्वितीयां समिदसीति	१७४	१३
सूर्यस्त्वेति जपत्वा	१७४	१५
धृत्य वेदिं बर्हिस्तृणे	१७५	३
अन्ये वायुक्तत्वात् ।	१७५	१०
अन्यत्रापि तृणार्थ इति ।	१७६	१
यूपाञ्जने च सर्पिः ।	१७६	११
पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन्	१७७	४
तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णं मृदसमिति ।	१७७	१२
अभिनिदधात्यात्वा वसव इति ।	१७७	१६
सव्याङ्गुल्ये जुहूं प्रतिगृह्य	१७८	३
पर्वामतरे उत्तराभ्यां	१७८	२२
पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधायानक्ति यस्ते प्राणः	१७९	१२
यथा दैवतमन्यत् ।	१८०	१
प्रत्यनक्ति कपालानि यानि	१८०	३
तूष्णीं भाव	१८०	९
संख्ययोद्वासयति ।	१८०	११
प्रियेण धाम्नेति हवींषि	१८०	२६
पाहि मामित्यात्मानम् ।	१८१	५
अत्र वा व्रतोपायनम् ।	१८१	९

तृतीयोऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
होतृषदनं कृत्वा परेण वेदिं	१८२	२
होतारिति चैके ।	१८३	१२
प्रथमस्थाने प्राक्स्विष्टकृतः ।	१८३	१६
मध्यमेनेडायाः ।	१८३	१८
शेषमुत्तमेन ।	१८३	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०
सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूहीत्याह यजमानः।	१८४	३
अङ्गुष्ठाभ्यां चावबाधते	१८४	९
अभावे द्विषन्तं भ्रातृव्यमिति वा।	१८४	२४
यावत्सामिधेनी वेदेदमहं	१८५	८
प्रतिप्रणवमाधानम्।	१८५	२०
समिद्ध इति प्रागतः	१८६	४
अनुवचनान्ते वेदेनाहवनीयं	१८६	१८
इध्मसन्नहनैरनुपरिधिसम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति	१८७	११
तूष्णीमुपरि।	१८७	२२
अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति	१८७	२८
अप उपस्पृश्य सुयमे म इति	१८८	७
परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यतः।	१८८	२४
सव्येनेतो दक्षिणेनामुतः।	१८९	३
वसुमतीमित्यवस्थायेत इन्द्र	१८९	१६
आघार्यासं स्पर्शयन्स्रुचावेत्य	१९०	३
निधायेध्मसन्नहनान्यादाय	१९०	१६
अस्तु श्रौषडित्यग्नीत्।	१९०	२१
वेदिर्बर्हिरिध्मशकलमपच्छिद्यैके	१९०	२३
एवं सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु।	१९१	१
अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो	१९१	८
अमुवदमुवदिति यजमानार्षेयाण्याह।	१९२	१५
यावन्तो वा मन्त्रकृतः।	१९२	२०
पुरोहितार्षेयेण वा।	१९३	६
क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम्।	१९३	८
मनुवदिति वा सर्वेषाम्	१९३	११
ब्रह्मण्वदाचवक्षद् ब्राह्मणा	१९३	१२
उपांशु वा।	१९४	३
सम्मृष्टा उपविशतः।	१९४	६
अग्निर्होतेति स्रुगापादनं	१९४	९
घृतवतीमित्युक्ते स्रुचावादाया	१९४	१३
यज यजेति शेषम्।	१९४	२०
ध्रुवस्तिष्ठन्।	१९५	१
पूर्वं पूर्वं वाभिक्राममा।	१९५	३
उपभृतो जुह्वामानयत्य	१९५	७
एवं प्रवृद्धौ।	१९५	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
अनुयाजेषु।	१९५	१३
उत्तरां जुहूमध्युह्य	१९६	१
एवं सर्वत्र।	१९६	६
नाभिदेशे धारणम्।	१९६	१०
प्रयाजानुमन्त्रणमेको नमैका तस्य	१९६	१५
एवं मिथुनैर्यथासंख्यम्।	१९६	२०
न तस्य किञ्चनेति पञ्चमं।	१९६	२५
त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी	१९७	२
आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां	१९७	१०
प्रथमचतुर्थाभ्यां वा	१९७	१७
सर्वान्वोत्तमनोपायित्वात्।	१९७	२३
एत्य जुह्वाभिघारणं	१९८	६
आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन	१९९	६
चतुरवत्तं सवषट्कारासु।	१९९	१३
अनिधायावदायावदा।—	१९९	१६
अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता	२००	१३
आश्रावितेग्नीदाप्रत्याश्रावण तु	२००	१७
प्रत्याश्राविते ऽध्वर्युर्होतृप्रैषात्।	२०१	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
होता वषट्कारात्।	२०१	३
सोमं च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात्।	२०१	६
उपाकृत उद्गातार आ होतृप्रैषात्।	२०१	८
होता वषट्कारात्।	२०१	१२
आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे	२०१	१३
समिद्धतमे वा।	२०१	१८
हविर्भ्यां च	२०१	२१
पुरोडाशावन्तरेणाग्नीषोमा	२०२	३
विष्णुर्वामावास्यायां	२०२	६
यावद्धविरुत्तरार्द्धाच्छिष्टकृत्।	२०२	९
नत एव होमः।	२०२	१३
नाज्यादर्शनात्।	२०३	४
असंसृष्टामाहुतिभिः।	२०३	१०
निधाय सञ्चरमभ्युक्ष्य	२०३	१४
भागांश्च	२०४	२३
अध्वर्युसञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय	२०४	२८
यजमानभागं पूर्वार्द्धे ईर्ग्रे प्रशीर्य	२०५	१३
इडां होत्रे प्रदायाविसृजत्	२०५	१८
इडां प्रतिगृह्य	२०५	२२
अन्तरान्तिडामादधाति पूर्ववत्।	२०६	९
इडाश्च।	२०६	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वेऽन्वारभन्ते ।	२०६	१६
इडोपहूतेत्युच्यमाने आग्नेयं	२०६	२०
तं चतुर्धा कृत्वा ।	२०७	३
बर्हिषि ऋत्विग्भ्य आदिशति ।	२०७	८
उभौ वाविशेषात् ।	२०७	११
अत्र पितर इति यजमानो जपति ।	२०८	१०
विसृज्यामी मदन्तीति ।	२०८	१३
एकैकमाहरन्ति ।	२०८	१८
द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीध्रे	२०८	२२
प्राश्नात्युपहूता पृथिवी इति ।	२०९	१
आशामानेमर्यादमिति	२०९	५
उपहूतां प्राश्नन्ति शुक्ताः ।	२०९	२३
पवित्रयोर्मार्जयन्ते परेण वेदिं	२०९	१६
यजमानस्य प्राणापानौ	२१०	९
तूष्णीं वा ।	२१०	१५
अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ।	२१०	१७
भागमस्मै परिहरति ।	२१०	१९
यजमानभागं चाप्राशिते ।	२१०	२१
अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा	२११	२
सा दक्षिणा ।	२१२	४
उदगुद्वासयति हविश्च ।	२१२	९
समस्योल्मुके समिधमादायाह	२१२	११
पश्चात इति होतानुमन्त्रयते ।	२१३	१३
अजानति यजमानः ।	२१३	१७
सम्मार्ष्टि पूर्ववद्परिक्रामं	२१३	२०
ब्रह्मानुज्ञातोनुयाजै	२१४	१
अतिक्रम्याश्राव्याह	२१४	१३
यज यजेत्युत्तरौ ।	२१४	१८
देवान् देवानिति वा सर्वत्र	२१४	२१
विकृति दर्शनाच्च ।	२१४	२७
प्रतीचो जुहोति ।	२१५	६
उपसत्सु च ।	२१५	८
ध्रुवः ।	२१५	१३
चतुर्थं समानीय प्राचीम् ।	२१५	१४
अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रण	२१६	७
एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ।	२१६	१२
स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वात् ।	२१६	१६
पत्य जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरिति ।	२१७	१८
यथा देवतमन्यत् ।	२१८	१३

सूत्राणि	पृ०	पं
अध्वर्युर्वानूज्ञयत्वथं	२१८	२०
अभ्युक्ष्य जुग्हां परिधीननक्ति	२१९	४
प्रथमं परिधिं गृहीत्वा	२१९	१७
पशौ प्रेष्येति।	२२०	७
सञ्ज्ञानाथामिति प्रस्तरादानम्।	२२०	१०
विधृती स्थाने कृत्वानक्त्येनं	२२०	१२
अग्रं जुग्हामुपभृति	२२०	१६
मरुतामिति नीचैर्हृत्वा	२२०	१९
हस्तेनाचरति।	२२०	२२
यजमानभागं च प्रोषिते।	२२१	४
क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम्।	२२१	७
अहं त्वदस्मि मदसि	२२१	९
सूक्तवाकान्ते।	२२१	१३
अग्नीदाहानुप्रहरेति।	२२२	१४
प्रास्य तृणं चक्षुष्पा	२२३	५
सम्वदस्वागानग्नीद्गच्छ्रावय	२२३	१०
परिधीननुप्रहरति यं	२२३	१७
स्रुचौ प्रगृह्णाति सःस्वभागा इति।	२२३	२८
घृताची इति धुरि	२२४	९
स्फ्ये पात्र्यां चेत।	२२४	१९
यज्ञ नमश्च त इति	२२४	२१
वेदः होता	२२४	२४

सूत्राणि	पृ०	पं०
अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेन	२२५	६
उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य।	२२५	१०
एवः सर्वत्रोपविष्टहोमेषु।	२२५	१३
उपांशु चरन्ति।	२२५	१८
चरणशब्दं सर्वं देवतान्यत्र।	२२५	२१
यजति सोमं त्वष्टारं	२२६	१
तृतीयेऽन्तर्धानं पुरस्तात्।	२२६	५
पत्न्यन्वारभतेऽध्वर्युम्।	२२६	८
शंय्वन्तं भवतीडान्तं वा।	२२६	१२
शय्वन्ते वेदतृणमादायानक्ति	२२६	१८
अग्नीदाहानु प्रहरेति।	२२७	४
प्रास्य तृणादि पूर्ववत्।	२२७	६
शय्वन्ते स्रुक् स्रुवं	२२७	८
सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ	२२७	१४
उलूखले मुसले यश्च शूर्पं	२२७	२४
पत्नी वेदं प्रमुञ्चति	२२८	२८
स्तृणात्या वेदः।	२२९	५
ध्रौवः समिष्टयजुर्जुहोति	२२९	१०
बर्हिः सम्बार्हीरति।	२३०	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
वेद्यां प्रणीता निनयति	२३०	४
पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः	२३०	८
पूर्णपात्रं निनयति परीत्य	२३०	२६
मुखं विमृष्टे।	२३१	१५
विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति	२३१	१
यस्मादन्नादिति भागमवेक्षते।	२३१	२१
अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम।	२३१	२५
अगन्म स्वरिति प्राङ्।	२३२	३
संज्योतिषेत्याहवनीयम्।	२३२	६
स्वयम्भूरिति सूर्यम्।	२३२	११
वर्चोदा इति यं वा कामं कामयते	२३२	१३
सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम।	२३२	१६
ग्रहग्रहणप्रतिगरहोमेषु च तूष्णीम्।	२३२	२१
गार्हपत्यमुपतिष्ठते ऽग्ने गृहपत इति	२३२	१
सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम्।	२३३	४
गच्छति प्राङ्कुरु विष्णोरिति।	२३३	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
ततोऽसि तन्तुरस्यनुमा तनु	२३३	६
आत्मनो ऽविद्यमाने तन्तवे त्वा	२३३	१२
आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम्।	२३३	१६
व्रतं विसृजते येनोपेयात्।	२३३	१८
स यज्ञपतिराशिषेति भागं प्राश्नाति।	२३३	२०
ब्राह्मणं तर्प्पयितवै ब्रूयात्।	२३४	२

चतुर्थोऽध्यायः।

सूत्राणि	पृ०	पं०
अपराह्णे पिण्डापितृयज्ञश्चन्द्रादर्शने	२३५	२
दक्षिणाग्नौ श्रपणं होमश्च।	२३६	१
परिस्तीर्य तं पूर्ववत्	२३६	३
अपरेण गार्हपत्यं	२३६	७
सकृत्फलीकरोति।	२३६	१३
सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वा	२३६	१५
प्रास्य तद्दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता	२३७	६
उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति।	२३७	९
उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यं	२३७	१९
असाववनेनिक्ष्वेति		

सूत्राणि	पृ०	पं०
यजमानस्य	२३७	१९
उपमूलाः सकृदाच्छिन्नानि	२३७	२३
ये च त्वामन्विति चैके।	२३८	६
अत्र पितर इत्युक्त्वा दङ्ङास्त	२३८	८
आवृत्यामी मदन्तेति जपति।	२३८	११
अवनेज्य पूर्ववन्नीविं	२३८	१४
पतद्र इत्युपास्याति	२३९	१
ऊर्णा दशा वा।	२३९	३
वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा	२३९	५
ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति।	२३९	७
अत्रधायावजिघ्रति यजमानः	२३९	९
उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ	२३९	१४
आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी	२३९	१९
प्रेतेभ्यो ददाति जीवत्पितृकोऽपि	२४०	३
जीवत्पितृकस्य होमान्तम्।	२४०	८
व्यवेत जातूकर्ण्यः।	२४०	८
न जीवन्तमतीत्य ददातीति।	२४०	११
पूर्वो वाङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः।	२४०	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनाहिताग्निश्रुतिभ्यः।	२४१	१
अङ्गं वा समभिव्याहारात्।	२४१	१३
श्वोनोदेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां	२४१	२५
छिनत्तीति वो भयोः साकाङ्क्षत्वात्।	२४२	१
सन्नमयामीति वोत्तरे।	२४२	६
बहुलपलाशामशुष्काग्रां	२४२	११
व्रतमुपैति।	२४२	१५
यथोक्तं वा।	२४२	२०
मातृभिर्वत्सान्त्सृज्य वत्सः	२४३	१
उपायवस्थेति चैके।	२४३	९
देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य।	२४३	११
ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा।	२४३	१८
यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य	२४३	२२
मूलादुपवेषं करोति।	२४४	२
सान्नाय्ये शाखासंयोगात्।	२४४	७
उपधानाद्वोभयोः।	२४४	१०
वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां	२४४	१३
त्रिवृद्वा।	२४४	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०
यवाग्वाग्निहोत्र होमः।	२४४	२१
हुत उपहूतां प्रब्रूतादित्याह।	२४५	१
प्रोक्ते धौरसीति स्थाल्यादानम्।	२४५	३
मातरिश्वन इत्यधिश्रयति।	२४५	८
वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां	२४५	१०
वाग्यतो दोहयत्वशूद्रेण।	२४५	१४
स्थालयन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने	२४५	१७
कामधुक्ष इति प्रश्नः।	२४५	२०
प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह।		
एवमितरे उत्तराश्चां प्रतिमन्त्रम्।	२४६	१
विसृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे।	२४६	४
यावत्त्वमधिकारात्।	२४६	८
तिस्रो वा नित्यत्वात्।	२४६	११
आदिसामर्थ्यात्।	२४६	१४
दर्शनाच्च।	२४६	१७
परिक्षालनमानयति सम्पृच्यध्वमिति।	२४६	२२
उद्वास्यातनक्ति	२४७	१
सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेन	२४७	८
निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत्।	२४७	१२
प्रातराग्नेय ऐन्द्राग्नश्च	२४७	१४
निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्	२४७	१९
परिक्षालनान्तं कृत्वा सायं	२४७	२२
शृतस्याग्ने ऽवद्यतीति श्रुतेः।	२४८	४
समस्य मार्जनम्।	२४८	७
इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनम्	२४८	१०
सह शाखयाप्रस्तरानुप्रहरणम्।	२४८	१५
परिधिभिः सहोपवेषं जुहोति	२४८	१८
पौर्णमासवदन्यदसद्यः।	२४८	२१
सोमयाजी सन्नयेत्।	२४९	४
कामादितरः।	२४९	६
त्रिंशतं वर्षाणि	२४९	८
पञ्चदश दाक्षायणयज्ञी।	२४९	१२
अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात्।	२४९	१५
कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः।	२५०	९
दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्।	२५०	२८

सूत्राणि	पृ०	पं०
दर्शनाच्च ।	२५१	१२
वैश्वदेवधर्मांश्चातु-		
र्मास्येषु	२५१	२२
सोमाच्चावभृथे सा-		
मप्रतिषेधात् ।	२५२	७
कणवत्पशौ न मन्त्रो		
पदेशात् ।	२५२	१३
विशये लौकिकमयु-		
क्तत्वात् ।	२५२	१९
विधिर्विशेषः कर्म-		
ण्येक	२५३	३
नियमो द्रव्यदेवता		
विरोध	२५४	३
आमिक्षायामुभयो-		
स्तन्निवृत्तेः ।	२५४	१२
नैकचोदनात् ।	२५४	२५
दध्नः सङ्गतात् ।	२५४	१९
पयसस्तद्भावात् ।	२५५	१
पशोः सान्नाय्यस्य		
तदुक्तम् ।	२५५	६
प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ।	२५५	१४
पयसः कालानन्तर्य-		
धर्मानुग्रहेभ्यः ।	२५५	२२
सद्यस्त्वं काश-		
कृत्स्नः ।	१५६	८
अनुवादः पूर्वस्येति	२५६	१२
स्थानापत्तेर्द्रव्येषु		
धर्मलाभो	२५६	२१
यथार्थमूहश्चोदिते ।	२५७	३
न प्रकृतावपूर्वत्वा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
दिति ।	२५७	९
विकृतौ वचनार्थलो		
पावरोधेभ्यो	२५७	१४
परार्थोत्पत्तेस्तद-		
भावे ऽभावः ।	२५७	२०
चोदितत्वाद्वा भाव ।	२५८	२
न विपक्षे क्रियाः स्युः	२५८	८
दाक्षायणयज्ञः प्रजा-		
पश्वन्न	२५८	२१
नामफलगुणयोगा-		
त्कर्मान्तरम् ।	२५९	५
गुणविधानं वा	२५९	१२
अग्नीषोमीयः पौर्ण-		
मास्या	२६०	१
सान्नाय्यवत्प्रातः ।	२६०	५
तत्रैव दोहनं		
श्रुते वा	२६०	१४
वाजिनं निषिच्यो-		
त्करे करोति ।	२६१	२
अनाज्यलिप्तं वा ।	२६१	७
प्रहृत्य तृणं तेन		
चरति	२६१	१०
बर्हिरवसिञ्चन् गृ-		
ह्णाति	२६२	२
वाजिभ्योऽनुवाचयति	२६२	६
प्रतिवषट्कारं हुत्वा	२६२	८
उत्तमाभ्यां मध्ये		
पूर्वार्धे च ।	२६२	१३
स्वाहाकारः सर्वत्र	२६२	१५
शेषमुपह्वयस्वेत्याम-		
न्त्र्यामन्त्र्य	२६२	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
युक्तनामभिर्वेत्याह ।	२६३	५
सामं च ।	२६३	९
साधारणेषु वा सामर्थ्यात् ।	२६३	१२
ऋतूनां त्वा वाजिनां	२६३	१५
वाज्यहं वाजिनस्योपहूतस्यो	२६३	१८
वाजे वाजी भूयासमिति वा ।	२६३	२०
होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्रयजमानाः ।	२६४	१
प्रथमो वोभयतस्तु यजमानः ।	२६४	४
दाक्षायणं वा दक्षिणा।	२६४	८
सरूक्ष्यनृतसूत्रकृतवासांसि वर्जयेत् ।	२६४	१४
उपांशु काम्यदेवता।	२६४	२२
आग्रयणो वैश्वदेवः ।	२६५	१०
एककपालाश्चावरुणाः ।	२६५	१२
प्राजापत्यः ।	२६५	१४
सावित्रश्चातुर्मास्येषु	२६५	१७
वैश्वदेवी ।	२६५	२०
वायव्यम् ।	२६५	२२
तनूहवींषि ।	२६६	३
दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्यादेवताः	२६६	४
देवसूदेविकाहवींषि।	२६६	५
वायव्योग्नौ ।	२६६	८
मैत्रावरुणी च।	२६६	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ।	२६६	११
वायोधसश्च ।	२६६	१२
आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ।	२६६	१५
वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ वा	२६६	१७
अध्वर्यु ब्रूयात्पुरोवातं च	२६६	१९
अभ्राण्यग्नीधम् ।	२६७	५
स्तनयित्नुश्च वर्षं चेति होतारम्	२६७	६
सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ।	२६७	७
अन्वारम्भणीयाग्नावैष्णव	२६७	९
पष्ठौही दक्षिणा मिथुनौ वा ।	२६७	१९
इन्द्राय विमृध एकादशकपालः	२६७	२२
आदिविकल्पः ।	२६८	३
आदित्येभ्यश्चरुरामावास्यम ।	२६८	५
आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य	२६८	७
व्रीहीणां यवानां च।	२६८	१२
वैश्वदेवश्चरुः ।	२६८	१३
पयसि वा ।	२६८	१९
द्यावापृथिवीय एककपालः ।	२६९	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
उद्वास्यान्ताश्छादये-दाज्येन ।	२६९	१५
आज्यस्य वा यजेत ।	२६९	१७
पुराणानां वा चरुः ।	२६९	१९
प्रथमजो गौर्दक्षिणा।	२६९	२३
वैश्वदेवस्य च ।	२७०	४
दर्शपूर्णमासानीजानो	२७०	६
अग्निहोत्रायणिनो नवैः	२७०	१३
तदाशितायां वा पयसा ।	२७०	२२
दीक्षितव्रतं च ।	२७०	१
उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ।	२७१	३
सुत्यासु सवनीयाः।	२७१	५
सौम्यः श्यामाकश्च-रुराण्यस्य ।	२७१	१
वैणवो ग्रीष्मे ।	२७१	१०
पुनः संस्कृतो रथो दक्षिणा	२७१	१३
अमावास्यायामग्न्या-धेयम् ।	२७१	१८
कृत्तिकारोहिणीमृग शिरः	२७२	२४
हस्तो लाभकामस्य ।	२७३	२
चित्रा च क्षत्रियस्य ।	२७३	६
वसन्तो ब्राह्मणब्रह्म-वर्चस	२७३	८
ग्रीष्मः क्षत्रियश्रीका मयोः ।	२७३	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
वर्षाः प्रजापशुका-मवेश्म	२७३	१६
अग्न्यगारे कुर्वन्ति ।	२७३	२२
उदग्वः शं वा परम् ।	२७३	२४
दक्षिणपूर्वे द्वारे ।	२७४	१
पौर्णमासवद्वपनम् ।	२७४	४
क्षौमे वस्ते ऽहते पत्नी च ।	२७४	८
सः स्थिते ऽध्वर्यवे देये ।	२७४	११
अग्न्यगारे निर्मथ्याभ्या-दधाति ।	२७४	१३
वैश्यकुलाम्बरीषमहान-साद्वा ।	२७४	१४
दिवाऽनाति शाक्नौ वा।	२७४	१८
उपास्तमयं देवाः पितरः	२७५	१
पूर्वेण प्रविशति द-क्षिणेन पत्नी ।	२७५	६
पश्चादग्नेरुपविशतो	२७५	८
अश्वत्थशमीगर्भा-रणी	२७५	११
अभावे ऽगर्भस्य ।	२७५	१७
वाचं यच्छापूर्णा	२७५	१९
गार्हपत्यागारे ऽजं बध्नाति	२७६	६
अस्तमिते रोहिते चर्मण्या	२७६	१३
उद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा	२७६	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
उपत्वेति जपति ।	२७७	३
द्वितीयां वाध्वर्युः ।	२७७	५
चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति ।	२७७	१२
राद्धस्ते ब्रह्मौदन इत्याह ।	२७७	१४
वरं ददाति ।	२७७	१६
संवत्सरं वा पुरस्तात्कुर्यात्ततः	२७७	२१
गार्हपत्ये ऽनुगते ग्रामाग्निमाहृत्य ।	२७८	१३
रात्रिं जागरणधारणे ।	२७८	१९
शकलैर्वा ।	२७८	१२
व्युष्टायामुपशय्य दक्षिणा	२७८	२४
स्थानमुल्लीख्याः युक्ष्यान्वारब्धे	२७९	२
हिरण्यमुपर्यैके ।	२७९	९
एवमितरयोः ।	२७९	११
पुरस्तादाहवनीयस्याष्टसु	२७९	१४
इतरस्य वितृतीये दक्षिणतः ।	२७९	१७
उत्सृप्ते ऽग्निमन्थनमनुसृप्त एके ।	२७९	२०
उदिते तूद्धरणम् ।	२७९	२२
अपरेण गार्हपत्यायतनम् ।	२८०	१
अश्वमानयेति ब्रूयात् ।	२८०	४
स्थिते ऽश्वे पुरस्तात् ।	२८०	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
जाते वरदानम् ।	२८०	१०
मनसैके ।	२८०	१२
तस्याभिश्वासः प्राणममृते दध इति ।	२८०	१४
उच्छासोमृतं प्राणा आदध इति ।	२८१	३
दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति	२८१	१०
वरुणस्यत्वेति क्षत्रियस्य	२८२	१
मनोष्ठा ग्रामण्य इति वैश्यस्य ।	२८२	७
ऋभूणां त्वेति रथकृतः ।	२८२	८
रथन्तरं गायेति प्रेष्यति ।	२८२	११
गानमध्वर्योः ।	२८२	१४
ब्रह्मा वा वेदयोगात् ।	२८२	१८
युक्तत्वाद्वाध्वर्योः ।	२८२	२२
इध्मेनोद्धरणमुपयम्य ।	२८३	३
यथैनं धूम उपेयात् ।	२८३	७
वामदेव्यमिति प्रेष्यत्यश्वः	२८३	१०
सम्भारानाधिष्ठाप्य	२८३	१५
बृहदिति प्रेष्यत्यग्निना	२८४	१
पुरस्तात्परिक्रम्येध्म पूर्वार्द्धे	२८४	७
आयं गौरिति चोपतिष्ठते	२८४	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
दाक्षिणाग्निमादधाति।	२८४	१७
सभ्यं च निर्मथ्य।	२८४	१८
गां दीव्यध्वमित्याह।	२८४	२२
धारणोपस्थानमत इति।	२८५	६
श्यैतवारवन्तीययज्ञायज्ञियानीति च प्रेष्यति	२८५	७
दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदगुत्सृजति।	२८५	१२
ऋतुनक्षत्रसम्भार	२८५	१५
अग्निहोत्रं च तूष्णीं	२८६	१५
निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य	२८६	२८
वरं ददामीति वाग्विसर्जनम्।	२८७	१७
द्वादशाहान्ते तनूहवींषि	२८७	२४
अग्नये वपमानाय प्रथमा।	२८८	२
अग्नये पावकायाग्नये शुचये।	२८८	५
अदित्यै चरुस्तृतीया।	२८८	७
आग्नेय एव वा पुरस्ताद्वा	२८८	१०
षड्दक्षिणाः प्रतिविभज्य	२८८	१२
भूयसीश्च यथाश्रद्धम।	२८८	१५
धेनुरादित्यस्य।	२८८	१७
अनृतातिथ्यपनोदपूतिदार्वा	२८८	२३
ब्रह्मचार्यग्निनित्यधारी	२८९	१३
पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य।	२८९	१८
राज्ययशस्कामस्य वा।	२९०	६
त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य।	२९०	७
सद्यो वा।	२९०	११
पुनर्वस्वोः।	२९०	१५
वर्षासु मध्यन्दिने वा।	२९०	१५
कुशैराधानम्।	२९१	१
व्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्कं	२९१	३
आग्नेयः पञ्चकपाल उपांशु	२९१	११
तद्वर्जं वा।	२९१	१५
अग्नीनिति वा प्रथमे	२९१	२१
आज्यभागौ द्वितीयोऽग्नये	२९२	३
हिरण्यं दक्षिणानडुवान्वा	२९२	६
अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः।	२९२	१२
अपराह्णे मैत्रावरुणी वशा	२९२	१६
सायमाहुत्याऽहुतायां	२९२	२५
न वा।	२९३	६
तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तोऽस्य	२९३	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
सत्त्वमित्युपविश्य ।	२९३	१३
गां गच्छत्यन्धस्येति ।	२९३	१६
सꣳहितेत्यालभते ।	२९३	१९
गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठते	२९३	२१
गां गच्छतीड एहीति	२९४	३
काम्या एतेत्यालभते ।	२९४	५
सोमानमित्यनुदकं वत्सापायनवत् ।	२९४	६
पौर्णमासवत्पुत्रनामग्रहणम् ।	२९४	१०
भूर्भुवः स्वरिति वोभौ ।	२९४	१३
प्रवत्स्यन्सर्वान्नयैति	२९४	१९
गच्छति मत्या वाग्विसर्जनम् ।	२९४	२५
प्रवसन्यजमानं कुर्या	२९५	४
एत्य च मत्या वाग्यमनम् ।	२९५	१८
समित्पाणिरनुपेत्य	२९५	२०
समित्परिसमूहनानि चोपविश्य ।	२९५	२५
तूष्णीं वोपस्थानं पूर्ववत् ।	२९६	४
गृहा मा बिभीतेति एत्य च ।	२९६	८
गृहानुपैति ।	२९६	९
क्षेमाय व इति प्रविशति ।	२९६	१०
न हिꣳस्याद्गृह्यान्कामꣳश्वः ।	२९६	१२
उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्सायं	२९६	१६
प्रत्यङ्मुखो वा सायं	२९६	२२
नित्यो दक्षिणाग्निः ।	२९७	४
सर्वे गताश्रियः ।	२९७	७
सदा वा हरणम् ।	२९७	११
एकेषामुपवसथे ।	२९७	१४
न वावसिते वा ।	२९७	१६
तस्मिन्पचेयुरमाꣳसम् ।	२९७	१९
पाकयाभावे गोः पयोधिश्रयितवै	२९८	१
तद्ब्राह्मणं पाययितवै ब्रूयात् ।	२९८	३
अन्तरेणापराग्नी गत्वा	२९८	६
पत्नी च पूर्ववत् ।	२९८	१२
अपरेणाहवनीयं कूर्चे	२९८	१६
परिस्तरणं वा सर्वेषां	२९८	२०
आहवनीयं पर्युक्ष्यादधारां	२९९	८
तं च ।	२९९	११
ततो दक्षिणाग्निम् ।	२९९	१२
हुते च धारावर्जम् ।	२९९	१५
अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्सा	२९९	१८
पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य	३००	९
एवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणम् ।	३००	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
दक्षिणेन वौषडम ।	३००	२२
तृणेनावज्योत्थासिच्याप:	३०१	१
अस्तमिते जुहोति ।	३०१	१२
वैकङ्कत᳟स्रुक्स्रुवं प्रतप्य	३०१	१५
पुनः प्रतप्योन्नेष्यामीत्याह ।	३०१	१८
ओ३मुन्नयेति यजमानस्तिष्ठन् ।	३०१	१९
चतुरः स्रुवानुन्नयति।	३०१	२१
स्थाल्यां परिशिनष्टि	३०२	३
उपरि समिधं धारयन्वाक्षी	३०२	६
मध्ये निगृह्योपविश्य	३०२	११
प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति	३०२	१८
अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ।	३०२	२१
कूर्चे निधाय गार्हपत्यमवेक्षते	३०२	२३
तूष्णीमुत्तरां भूयसीम् ।	३०३	५
भूयिष्ठ᳟ स्रुचि ।	३०३	७
द्विः प्रकंप्य निदधाति।	३०३	११
उपमृज्यं कूर्चे निमार्ष्टि	३०३	१३
अप उस्पृश्य ।	३०३	१६
इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः		
तूर्ष्णीं द्वितीयाम् ।	३०४	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्नयेन्नादायान्नपतये	३०४	६
तूर्ष्णीं द्वितीयाम् ।	३०४	८
अनामिकया द्विः प्राश्नाति ।	३०४	९
उत्सृप्य निर्लेढ्याचम्योत्सिञ्चति	३०४	११
चतुर्थी कूर्चस्थाने त्रिर्निषिञ्चत्यग्नये	३०४	१९
स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति।	३०५	२
समिध आदधाति सर्वेषु	३०५	४
वाग्यतो दोहप्रभृत्या-होमात्	३०५	१०
प्रातर्जुहोत्यनुदिते ।	३०५	१४
अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन	३०६	६
पत्नी च यथा देशम्।	३०६	६
अप आचामति वृष्टिरसि वृश्च	३०६	१२
वाचं विसृज्य पुनराचामति	३०६	१६
उन्नयामीत्याह प्रातः।	३०७	१
प्राक्स᳟स्थ᳟समित्पर्युक्षणं	३०७	७
अग्निशब्दे सूर्यः ।	३०७	७
रात्र्युषसान्हेति वा ।	३०७	११
ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः ।	३०७	१३

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रथमास्तमिते पर्युदयं च	३०७	१९
तमोऽभ्यये सायं जुहुयाद्व्रियति	३०७	२२
अन्तः पशौ पशुकामस्य सायं प्रातः।	३०८	४
शयाने श्रीकामस्य प्रातः।	३०८	७
प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने	३०८	९
भूयिष्ठार्चिषि गृहीत्वेव सहसा।	३०८	१४
प्रदीप्ततमे श्रीयशस्कामस्य।	३०८	१७
अर्चिः प्रत्यवाये मैत्रेणान्नमत्स्यतः।	३०८	२०
अङ्गारेषु चाकश्यमानेषु	३०९	१
पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा।	३०९	४
यवाग्वा ग्रामकामः।	३०९	६
तण्डुलैर्बलकामस्य।	३०९	७
दध्नेन्द्रिय कामः।	३०९	८
अनधिश्रयणे च श्रुतिसामर्थ्याभ्याम्।	३०९	१०
घृतेन तेजस्कामः।	३०९	१४
संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन	३०९	१६
सायं प्रातर्वा	३०९	२०
दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु।	३०९	३
सायं प्रातराहवनीय-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
स्यासनोपस्थाने।	३१०	६
शय्यासनं वा गार्हपत्ये।	३१०	१४
संव्रजन्मनसोपस्मृत्य दक्षिणाग्निम्।	३१०	१७
अनाशित्वा प्रातर्मुहूर्तः	३१०	२०
भस्मोद्धृतमुपेयात्।	३१०	२४
स्वयं वा जुहुयात्।	३११	३
उपवसथे नियमः।	३१२	५

पञ्चमोऽध्यायः।

सूत्राणि	पृ०	पं०
चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम्।	३१३	५
वैश्वानरपार्जन्यौ निरूप्येच्छन्।	३१४	१
वैश्वानरो द्वादशकपालश्चरुरुत्तरः।	३१४	१७
आग्नेयः सौम्यश्चरुः सावित्रो	३१४	२२
द्विदेवतोपि नियमसामर्थ्यात्।	३१५	१
अर्धपिष्टं वोभयसामर्थ्यात्।	३१५	५
सौमापौष्णदर्शनाच्च।	३१५	९
अपिष्टो वा देवतान्यत्वात्।	३१५	१२
सोमापौष्णे वचनात्।	३१५	१९
एतानि सर्वत्र।	३१५	२२
मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः।	३१६	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
मरुतो वा।	३१६	३
वैश्वदेवी पयस्या।	३१६	४
द्यावापृथिवीय एककपालः।	३१६	१५
एतद्वैश्वदेवम्।	३१६	१७
प्राचीनप्रवणे।	३१६	२०
अहतवासाः पत्नीच।	३१६	२३
ते एव वरुणप्रघासेष्वपि।	३१७	१
त्रेधा बर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा।	३१७	५
कुशप्रस्वः प्रस्तर उपसन्नद्धः।	३१७	७
आसाद्याग्निमन्थनम्।	३१७	९
अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय	३१७	२७
वृषणाविति कुशतरुणौ तस्मिन्।	३१७	१९
उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयो।	३१७	२१
आयुरसीत्युत्तरमाज्यस्थाली	३१७	२४
अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति।	३१८	३
मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रम्।	३१८	६
जाते जातायेति।	३१८	९२
प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन्।	३१८	१२
भवतन्न इति प्रास्यति।	३१८	१४
अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः।	३१८	१६
नवप्रयाजं नवानुयाजम्।	३१८	२०
वरुणप्रघासा महाहविश्च।	३१९	१
त्रीणि सामिष्टयजूंषि जुहोति	३१९	८
पशौ च।	३१९	१३
यां आवह इति वा पशौ।	३१९	१५
एकं वा वैश्वदेवे।	३१९	१९
पर्वसंस्थासु वपनं वा प्रागन्त्यात्।	३१९	२१
अपरेण दक्षिणाग्निं दक्षिणं गोदान	३२०	१
त्रेण्या शलल्या विनीय	३२०	६
त्र्यायुषमिति यजमानो जपति।	३२०	१०
शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय	३२०	१२
एवं पश्चादुत्तरतश्च।	३२०	१६
गृहेषु पौर्णमास्यं	३२०	१९
प्रजा कामस्यापि वैश्वदेवम्।	३२१	६
एकोधः प्राङ्शायी	३२१	८
आषाढ्यामयन्ते योनिरिति	३२१	१३
पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषाम	३२२	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानि ।	३२२	८
प्रजायां वा जातश्रुतेः ।	३२२	११
त्रीणि वा नित्यत्वात् ।	३२२	२०
मेषमिथुनं च ।	३२२	२५
अनैडकीरूर्णाः प्रक्षाल्याश्लेषयति	३२३	९
कुशोर्णावाभावे ।	३२३	१२
आहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदीं करोति ।	३२३	१६
प्रादेशोन्तरा पृथो वा ।	३२३	२७
रथमात्र्युत्तरा ।	३२४	३
चतुररत्निर्वा पश्चात्सप्त प्राची	३२४	६
तेषां मध्ये शङ्कुः ।	३२४	९
अपरिमिता वा ।	३२४	१३
स्फ्याद्यासमर्शनात्करोति ।	३२४	१५
उभयोरेक उत्करः ।	३२५	१
अपरेण वेदिं प्रतिप्रस्थातुः सञ्चरः ।	३२५	३
उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्याम् ।	३२५	५
शम्यामादाय चात्वालं मिमीते	३२५	७
शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च ।	३२५	१२
दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च ।	३२५	१४
स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति	३२५	१६
त्रिदेदाग्निरिति चात्वाले	३२५	२०
अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं हरति ।	३२६	३
हस्तेन च ।	३२६	५
योस्यामिति निवपति ।	३२६	७
अग्नीदुत्करवत्तूष्णीं हृतम ।	३२६	९
एवं द्विरपरं द्वितीयस्याम् ।	३२६	१२
अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्य	३२६	१७
शम्यामात्रीं वितृतीयामपरिमितां	३२६	२१
सोमे वोत्तरे व्यपस्फुरणश्रुते	३२७	५
मध्ये नाभिं करोति	३२७	११
प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताश्च	३२७	१५
छन्ना वसति ।	३२७	१८
प्रातः पञ्चगृहीतं गृहीत्वाग्नौ	३२८	१
सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात् ।	३२८	९
प्रणयनं सामाद्राच्यत्वात् ।	३२८	१३
प्रकृतेर्वा नामवत् ।	३२८	१७
ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्यग्नि	३२८	२४

सूत्राणि	पृ०	पं०
आज्यप्रोक्षणीरुद्यम्याग्निभ्यां	३२९	१
त्रिरुक्तायां यथावेदि हरणम् ।	३२९	६
प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन लिखत्या	३२९	९
वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं	३३०	१
दक्षिणांऽससहितं बर्हिर्वेदिशेषं	३३०	५
नाभ्याः श्रोण्यंऽसेषु पञ्चगृहीतं	३३०	१०
भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छति।	३३०	१७
आभिं पैतुदारवैः परिदधाति	३३०	१९
अग्नेः पुरीषमिति निवपति	३३१	१
तेष्वग्निं निदधाति ।	३३१	६
उद्धृतावोक्षिते दक्षिणाम् ।	३३१	८
उपयमनीरुपनिवपति।	३३१	१८
प्रणीताद्यतः ।	३३१	१९
व्रतोपायनं वा कृतं चेत् ।	३३२	११
नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नः पयस्ये	३३२	२५
नानाज्यनिर्वापम् ।	३३२	२८
दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः ।	३३३	३
ध्रुवायाः पुरस्तात्प्रषदाज्यमाज्य	३३३	१२
अनुयाजार्थं सर्वत्र ।	३३३	१२
औपभृता सादनम् ।	३३३	१७
प्रियेण धाम्नेति वा विशेषोपदेशात् ।	३३३	२०
उत्तरं वा परकालत्वात् ।	३३३	२४
प्रतिप्रस्थाता च ।	३३४	६
न वा ।	३३४	८
प्रणीतापत्नीसन्नहनाग्निमन्थना	३३४	११
कृतानुकरोत्यत्र दक्षिणस्याम् ।	३३५	१
वाजिने निषिच्योभयोः	३३५	३
मेषमिथुनं च ।	३३५	१०
मारुत्यां मेषम् ।	३३५	१३
सर्वाणि हवींऽष्युत्तरस्यामासादयति	३३५	२५
सम्मार्जनाय प्रेषिते सस्मृष्टे	३३६	८
संऽस्तुतानाचष्टे ।	३३६	१२
तृणानि वोद्गृह्णाति प्रतिसंऽस्तुतम् ।	३३६	१४
अनाख्यातमहितं ज्ञातिभ्य इति श्रुतेः ।	३३६	१५
आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति	३३६	१६
करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण	३३६	२२
मोषूण इति यजमानां जपति ।	३३७	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयति प्रतिनयन्।	३३७	८
आगते सम्मार्जनाद्याज्य भागाभ्याम्।	३३७	११
स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता।	३३७	१४
हविर्भिश्चरति।	३३७	१६
पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः।	३३८	१
अन्यतरेणावदानेन सह मेषम्।	३३८	४
सव्येन स्रुचौ गृहीत्वा	३३८	६
वारुणीवद्वदानम्।	३३८	१०
हविर्भिश्चरित उभौ स्विष्टकृत्	३३८	१२
इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति।	३३८	१५
तत्र प्रतिस्थाता मारुत्याः।	३३८	१६
स्रुचौ व्यूहतो ऽध्वर्यू।	३३८	१८
समासिच्य वाजिनभक्षः।	३३८	२०
अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु।	३३९	१
मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्यु विकारात्।	३३९	४
समिष्टयजूंषि तूष्णीं दक्षिणस्याम्।	३३९	९
वारुणनिष्काषेणावभृथम्।	३३९	११
तूष्णीमेत्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति।	३३९	१४
जायापती स्नातोऽमज्जन्तौ।	३४०	१
अन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः।	३४०	३
अन्ये वाससी परिदधाते।	३४०	५
पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा	३४०	७
यथेतमेत्याहवनीये समिदाधानं	३४०	१०
पत्नीच गार्हपत्ये तूष्णीम्।	३४०	१५
धेनुर्दक्षिणाश्वः षड्वा दश वा।	३४०	१७
कार्तिक्यां साकमेधाद्व्यहम्।	३४०	१९
पूर्वेद्युः पूर्वाह्णेऽग्नये नीकवते पुरोडाशः।	३४१	१०
मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः।	३४१	१४
समिष्टयजुरन्तं भवति।	३४१	१६
बर्हिरनु प्रहरणवर्जं वा।	३४१	१९
इध्मस्थाने शकलपरिधिनिधाय	३४२	६
सान्नाय्यवत्।	३४२	१७
तूष्णीं चैकचोदनात्।	३४२	२४
एकचोदनात्।	३४३	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
अप्रयित्वाभिघार्यो-द्वास्य	३४३	१४
आसेचने मध्ये कृत्वा	३४३	२५
यावदुक्तमतः ।	३४४	३
स्तरणयजुषा वेदिमभिमृश्य	३४४	९
शकलान्याधाय मत्स्योदृधृतावासादयति ।	३४४	१४
स्रुक्स्रुवं च सम्मार्ज्यनुद्वास्य	३४४	२१
आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयं	३४४	२४
गृहमेधिस्विष्टकृतौ	३४५	१
अप्रत्यभिघारणं च ।	३४५	४
अनुदृधृत्य वा संहितमाज्यमधिश्रयति ।	६४५	८
उद्वास्योभयमासादयति ।	३४५	१४
न प्राशित्रमिडान्तं भवति ।	३४५	१६
पूर्वं मार्जनमुपहूय ।	३४५	१८
प्राश्नन्ति युक्ताः ।	३४५	२०
यजमानगृह्या हविरुच्छिष्टाशा	३४५	२२
अरिक्तां स्थालीं निदधाति ।	३४६	२
सान्तपनीयां संस्थाप्य ।	३४६	५
प्रातर्वा शेषभावात् ।	३४६	९
मातृभिर्वत्सान्त्संसृज्य	३४६	१३
यथाग्न्याग्निहोत्रहोमः ।	३४६	१६
प्रातर्हुत्वाऽहुत्वा च स्थाल्या	३४६	१७
ऋषभमाह्वयितवै ब्रूयात् ।	३४७	१
रुते जुहोति ।	३४७	३
अभ्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह ।	३४७	५
देहि म इति जुहोत्यृषभो दक्षिणा ।	३४७	७
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः	३४७	११
अदित्यै चरुरन्यत्रापि ।	३४७	१२
समानबर्हिषी वा कालकर्मैकत्वात् ।	३४७	१३
महाहविरुदवसाय निर्मथ्य ।	३४८	२
पूर्वेद्युर्वा ।	३४८	५
नित्येभ्योऽधिकान्यैन्द्राग्नो	३४८	९
उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यं	३४८	१२
ऋषभो दक्षिणा ।	३४९	१
पितृयज्ञ उपांशुचरणम् ।	३४९	२
पुरस्तादुपचारः ।	३४९	६
ब्रह्मयजमानयोश्च ।	३४९	१०
पूर्ववद्वा ।	३४९	१३
अपत्नीकः ।	३४९	२१
दक्षिणाग्निराहवनीयवत् ।	३५०	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः	३५०	७
पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः ।	३५०	१०
सोमाय वा पितृमते ।	३५०	१२
पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ।	३५०	१४
पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः ।	३५०	१६
चतुर्वा ग्रहणम् ।	३५०	१८
गार्हपत्यस्य वा पुरस्तादवहननपेषणे ।	३५०	२०
दक्षिणार्द्धे कपालोपधानम् ।	३५०	२२
धानाभर्जनं दक्षिणाग्नौ ।	३५१	३
श्रपणपेषणविपर्यासेऽपि धर्माः ।	३५१	५
अभिमृश्यार्धाः पिष्ट्वा	३५१	८
अग्रहणं मन्थस्य	३५१	१५
ग्रहणं वा चोदितत्वात् ।	३५१	१९
दक्षिणेन दक्षिणाग्नि	३५२	३
दक्षिणाग्नि मध्येऽस्याः करोति ।	३५२	९
प्रणीतानुहरणं ब्रह्मयजमानौ	३५२	११
स्फ्यादानादि करोति ।	३५२	१५
यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ।	३५२	१६
द्विर्वोप्रभृति ।	३५२	१८
प्रागग्रन्थिबर्हिः ।	३५२	२१
विस्रंस्य यूनं चाग्रे गृहीत्वा	३५३	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रस्तरमात्रं शिष्ट्वा तावत्प्रतिपर्येति ।	३५३	५
तं स्तृणात्यविधृतिम् ।	३५३	७
प्राक्मंस्थं हविरासादनम् ।	३५३	९
सामिधेनी प्रैषाद्याज्यभागाभ्यां	३५३	१२
पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ	३५३	१५
आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् ।	३५३	१७
अपबर्हिषः प्रयाजा अनुयाजाश्च ।	३५३	२०
असमानयनं वा बर्हिः संयोगात् ।	३५४	१
प्रागतीत्य जुहोति ।	३५४	६
हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्ति ।	३५४	१५
सर्वेभ्योवद्यति यथापूर्वं	३५४	१८
द्विरभिघारणमनतिक्रमणं च ।	३५४	२३
सोमाय वा पितृमत इति ।	३५५	१
एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो	३५५	२
अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणत	३५५	५
पुरस्तादग्नये कव्यवहनाय	३५५	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
ओं स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा	३५५	१९
मन्थमुपहूय होताध्वर्यु-र्ब्रह्माग्नीदवघ्रायं	३५६	१
प्राशित्रमवदायेडां वा सर्वे	३५६	५
वेदिं त्रिः परिषिञ्चत्यु-दपात्रेणाध्वर्यु	३५६	११
स्रक्तिषु पित्र्यवनेजनं परिषिच्य	३५६	१४
सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो	३५६	१९
उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टे	३५७	१
यज्ञोपवीतिनः सर्वे	३५७	४
मनोन्वाह्वामह इति गार्हपत्यं	३५७	११
प्राचीनावीति प्रविश्या-मीमदन्तेति	३५७	१३
अवनेज्य पूर्ववत्प्रद-क्षिणम्।	३५७	१९
नीवीं विस्रंस्य नमो व	३५७	२१
गृहान्नः पितरो द-त्तेति च।	३५८	१
ब्रह्मामन्त्रणादि प्राक्	३५८	३
यज्ञोपवीतिविपर्ययम्।	३५८	९
न प्रस्तरमादत्ते।	३५८	१२
अनुप्रहरेत्युक्तेन	३५८	१४
तूष्णीमात्मानं संस्पृ-शति।	३५८	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
उपस्पृश्य परिधीन्ना-नुप्रहरति।	३५८	१८
शंय्वन्तं भवति।	३५८	२१
बर्हिः परिध्यग्नौ प्रास्यति।	३५९	१
हविरुच्छिष्टं च।	३५९	३
अप्सुप्राश्यं वा।	३५९	५
त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रान्	३५९	८
चतुरो वा।	३५९	१४
उदङ्मुखः सर्वम्।	३५९	१६
देशांश्च।	३५९	२०
जुहोतयोवषट्कारान्	३६०	१
अक्तान्वा।	३६०	११
पात्र्यां कृत्वा दक्षिणा-ग्न्युल्मुक	३६०	१६
सर्वेषामवदानं सकृ-त्सकृद	३६०	२२
अक्तेषु मिश्रणम्।	३६१	१
एष त इति जुहोति।	३६१	३
अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष	३६१	४
आगम्यानव रुद्र मदी-महीति	३६१	८
अग्निं त्रिः परियन्ति	३६१	९
देववच्चेति प्रदक्षिणम्।	३६१	१३
एतेनैव दक्षिणाना-ह्वानाः।	३६१	१४
कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र	३६१	१६
रौद्रान्यजमानोऽञ्जलिं	~~[illegible]~~ 359	२०

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरै सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः-

		मुद्रिताः स्तबकाः
(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१

(११) न्यायम[illegible] रकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	३
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः	(न्यायः)	५
(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स०	(मीमांसा)	२
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता ।	(मीमांसा)	१३
(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।	(वेदान्तः)	२
(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः ।	(मीमांसा)	२
(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः	(मीमांसा)	३
(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च ।	(वेदान्त)	३
(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।		११
(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम्	(वेदान्तः)	१
(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् ।	(वेदान्तः)	१
(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ।		१
(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् ।		४
(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदाय विदुषा रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता ।	(वेदान्त)	२
(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्योः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ।	(न्यायः)	१

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी

1906

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 98.

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRÎ KARKÂCHÂRYA,

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANAMOHAN PÂTHAKA,

Professor of Mimamsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pathasâla,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS XII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHARÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed by Harî Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णार्ङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—९८

सूत्राणि	पृ०	पं०
पततः प्रतिगृह्णत्यैनानशक्य	३६२	३
सूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्या कूपे	३६२	५
कृत्तिवासा इति च।	३६२	११
अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः।	३६२	१५
शुनासीरीयमतः।	३६३	३
यदेच्छेत्।	३६३	६
पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम्।	३६३	९
नित्येभ्योऽधिकानि शुनासीराभ्यां	३६३	१८
वायव्यं पयः।	३६३	२१
लौकिकम्।	३६३	२३
प्रतिधुक् श्रुतेः।	३६४	१
नाविरोधात्।	३६४	७
प्रकृतिदर्शनाच्च।	३६४	१३
यवागूर्वा।	३६४	१७
सौर्य एककपालः।	३६४	२०
सीरं षड्योगं दक्षिणा।	३६४	२२
ओष्टारौ वा।	३६५	१
श्वेतोऽश्वः सौर्यस्य।	३६५	३
अभावे गौः।	३६५	५
संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युदूदृष्टे	३६५	१०
आवृत्तिरनीजानस्य।	३६५	२०
फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं	३६५	२४
सपशुषु पशुतन्त्रं प्राधान्यात्।	३६६	६
पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकम्।	३६६	१२
सद्यो वा।	३६६	१६
वैश्वदेवः पशुः।	३६६	२१
पशुपुरोडाशमनुहवींषि निर्वपति।	३६६	२३
तेषां स्विष्टकृद्भूयस्त्वात्।	३६७	१
यथोक्तमविरुद्धम्।	३६७	४
हृदयशूलान्ते वपनम्।	३६७	७
वरुणप्रघासेषु वारुणः।	३६७	९
महाहविषि माहेन्द्रः।	३६७	११
शुनासीराभ्यां चतुर्थः।	३६७	१३
पुरस्ताद्वा पर्वणः पर्वणोति वा।	३६७	१६
मित्रविन्दाश्रीराष्ट्रपशुकामस्य।	३६८	१
दशहविः।	३६८	४
आग्नेयः सौम्यश्चरुर्वारुणो	३६८	८
समस्यानुवचनम्।	३६८	१५
यजेति च।	३६८	२१
प्रैषाश्च।	३६८	२३
उत्तरे निगमा यथेष्टं जोषणाश्रुतेः।	३६९	६
अनुलोमा वा चोदनागुणत्वात्।	३६९	११
पञ्चदशसामिधेन्यः।	३६९	१७
पुष्टिमन्तावाज्यभागावग्निना	३६९	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
हविषोऽनुवाक्या अग्निः सोमो	३६९	२३
याज्या त्वष्टा रूपाणि ददती	३७०	३
हुत्वा स्थाल्याः स्रुवेणोपजुहोत्य	३७०	६
विराजौ संयाज्ये।	३७१	१
सहस्रवत्यौ वानूनोरास्व	३७१	४
दशदक्षिणा सहस्रं वा।	३७१	८

षष्ठोऽध्यायः।

सूत्राणि	पृ०	पं०
पश्विज्या संवत्सरे प्रावृषि।	३७४	६
आवृत्तिमुखयोर्वा।	३७४	१३
गृहेषु।	३७४	१८
यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं	३७५	५
आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति	३७५	१२
अभिमृशत्यत्यन्यानिति।	३७५	१५
प्राङ्तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा।	३७५	१७
पालाशं बहुलपर्णमशुष्काग्र	३७५	१९
अभावे खादिराविल्वरौहितकान्।	३७६	४
खादिराभावे साम इतरान्।	३७६	६
स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति।	३७६	१०
ओषध इति कुशतरुणं	३७६	१२
प्रथमशकलं निदधाति।	३७६	१३
अनक्षस्तम्भं व्रश्चति।	३७६	१८
एकजम्।	३७६	२०
द्यां मा लेखीरिति पतन्तमभि	३७६	२२
न दक्षिणा पतेत्।	३७७	३
अयं हि त्वेति शोधनम्।	३७७	४
अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषाय	३७७	७
अतस्त्वमित्याव्रश्चने जुहोति।	३७७	१२
यूपे वा तत्संस्कारात्।	३७७	१५
स्थाणौ श्रुतेश्च।	३७७	१८
परिवास्योच्छेदनं पुनः।	३७८	१
त्र्यरत्निश्चतुररत्निर्वा।	३७८	४
एकारत्निप्रभृतीनेके।	३७८	७
अष्टाश्रं करोत्युपरवर्जम्।	३७८	१३
अग्राच्चषालं पृथमात्रमष्टाश्रं	३७८	१७
ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति	३७८	२०
पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः	३७९	२
सप्तदशवाजपेये।	३७९	५
एकविंशतिरश्वमेधे।	३७९	६
यथाकायं स्थविमा।	३७९	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
वेदिं करिष्यन् षड्ढोतारं	३७९	१०
वेदिं करोति ।	३७९	१८
वरुणप्रघासवत्स्फ्याद्याग्निनिधानात् ।	३८०	१
एकामिध्मेन प्रणयति ।	३८०	३
व्रतोपायनप्रणीताज्यभागावदान	३८०	९
परिस्तरणपात्रसंसादन प्रोक्षणाज्य	३८०	२४
सपृषदाज्यमाज्यग्रहणम् ।	३८१	६
बर्हिषि प्लक्षशाखास्तृणाति ।	३८१	८
देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं	३८१	११
अपरसम्मितं खनति ।	३८१	२१
प्राचः पांसूनुद्वपति ।	३८१	२४
तदग्रेणं यूपं प्राञ्चं निदधाति ।	३८१	२५
कुशमुष्टिमुपरि तास्मिन् ।	३८२	२
प्रथमं शकलं च ।	३८२	४
अग्रमुत्तरेण चषालम् ।	३८२	६
यवो सीत्यप्सु यवानोप्य	३८२	८
प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ।	३८२	१३
अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति ।	३८२	१५
बर्हींषि प्राञ्च्युदञ्चि च	३८२	१९
स्रुवेणावटं जुहोति तूष्णीम् ।	३८३	२
पुरस्तात्परिक्रमाध्वर्युर्यजमानो वा	३८३	४
यूपायाज्यमानायानुवाचयति ।	३८३	८
देवस्त्वेत्यनक्ति ।	३८३	११
चषालमुभयतः ।	३८३	२३
अक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति ।	३८३	१६
सोपरमाग्निष्ठादेशमवटात्परिव्ययणदेश	३८३	१९
उच्छ्रीयमाणायानुवाचयति ।	३८४	३
द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयति ।	३८४	५
यात इति मिनोत्यग्निष्ठासम्प्र	३८४	७
ब्रह्मवनित्वेति पांशुभिः पर्यूहति ।	३८४	११
ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन	३८४	१३
समं भूमिकृत्वाद्भिरुपसिच्य	३८४	१६
तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणम् ।	३८४	२२
परिवीयमाणायानुवाचयति त्रिगुणाः	३८५	१
संसृज्यान्यतरस्यामन्तं प्रवेशयति ।	३८५	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
यूपशकलमस्याभवगूहय-त्युत्तरेणा	३८५	९
बहुषु यथास्वम् ।	३८५	१३
उपवीरसीति तृण मादाय	३८५	१५
छागं मन्त्राम्नानात् ।	३८५	१८
पञ्चदमव्यङ्गम् ।	३८५	२२
यथामन्त्रवर्णं प्रोक्षणे ।	३८६	३
नाचोदितत्वात् ।	३८६	७
अग्निं मन्थत्याहोमा-त्करोति ।	३८६	१०
उपाकरणमन्थने वा ।	३८६	२३
द्विगुणरशनया द्विव्या-मया	३८६	१६
छेघस्य त्वेति यूपे ।	३८६	२०
ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्रजाप-त्यो वा	३८६	२२
अद्भयस्त्वेपि पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति ।	३८७	३
अपां पेरूरित्यास्य उप-गृह्णाति ।	३८७	६
आपो देवीरित्यधस्ता-दुपोक्षति ।	३८७	१०
इध्म प्रैषादि करोत्या प्रयाजेभ्यः ।	३८७	१२
उत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वः	३८७	१५
प्रवृत्य होतारमाश्राव्या-हाग्निर्हं	३८८	३
मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति	३८८	१२
दीक्षितदण्डः सोमे ।	३८८	१७
क्रीते वा ।	३८८	१९
एकादशप्रयाजा अनुया-जाश्च ।	३८८	२१
समैत्रावरुणे प्रेष्येत्याह यजस्थाने	३८९	८
दशेष्टा प्रयाजानाह शास-माहरेति ।	३८९	१२
स्वरुमादायाक्त्वाभौ जु-ह्वग्रे ताभ्यां	३८९	१५
स्वरुमवगुह्यासिं प्रयच्छ-त्याहैषा	३८९	१९
सादयित्वा स्रुचौ चात्वाल-मुत्तरेण	३८९	२२
पर्यग्नयेऽनुवाचयति ।	३९०	३
आहवनीयोल्मुकमादा-याग्नीत्ति	३९०	१०
आज्यपशुशामित्रान्त्वा ।	३९०	१४
प्रतिप्रास्यांल्मुके तावत्प्र-तिपर्येति ।	३९०	१६
पुनरादायोदङ्प्रतिप-द्यते ।	३९०	११
पशुश्चान्वक् ।	३९०	२१
प्रतिप्रस्थातान्वारभते एव	३९१	१
तमध्वर्युर्यजमानो ध्वर्युम् ।	३९१	४
वेदितृणेऽध्वर्युरादाया-श्राव्याहोप	३९१	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
रेवति यजमान इति वाचयति ।	३९१	९
शामित्रं नातीयात् ।	३९१	११
शामित्रेऽग्निं निदधाति ।	३९१	१३
निर्मन्थ्यमेके ।	३९१	१६
पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षोवर्षीय	३९१	१८
तस्मिन्नेनन्निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरस	३९१	२०
प्राक्शिरसं वा ।	३९२	३
सङ्गृह्य मुखं तमयन्त्य-वाश्यमानम् ।	३९२	६
वेष्केण वा ।	३९२	८
एत्याहवनीयमाहु-त्यासतं ।	३९२	१०
संज्ञपयान्वगन्निस्येव ब्रूयात् ।	३९२	१२
स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ।	३९२	१७
संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते	३९२	१९
देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति ।	३९३	१
न वै तेन जुहुयात् ।	३९३	३
वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं	३९३	७
प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदा-नयेत्याह	३९३	७
पान्नेजनहस्तां वाचयति	३९३	१७
पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी ।	३९३	२२
मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ	३९४	२
शेषेण यजमानश्च शिर	३९४	६
यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि ।	३९४	११
शमहोभ्य इति पश्चात्प-शोर्नि	३९४	१३
उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं	३९४	१६
स्वधित इति प्रज्ञातया-भिनिधाय	३९४	१९
निरस्तमित्यपास्यति ।	३९५	४
इदमहमित्याभितिष्ठति यजमानः ।	३९५	६
वपामुत्खिद्य वपाश्र-पण्यौ	३९५	९
परिवास्य चात्वालेऽव-सिच्य	३९५	१३
शामित्रैकदेशमाहव-नीये	३९५	१६
तृणाग्रे चाध्वर्युर्वायो-रिति ।	३९५	२७
उत्तरतस्तिष्ठन्प्रतप्य वपामन्तरा	३९६	४
वपां स्रुवेणावधारयत्यग्नि-राज्यस्येति ।	३९६	१३
स्तोकेभ्योऽनुवाचयति श्रुतायां	३९६	१६
हुत्वावपामभिघारयति	३९६	२०
अत्राज्याभागौ कुर्वन् ।	३९७	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
वपयाचरिष्यन्नुपस्तीर्य	३९७	४
हिरण्यमवधाय द्विरभिघारण	३९७	११
आश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां च्छागस्य	३९७	१५
प्रस्थितामिति च प्रसुते।	३९७	१८
हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति	३९७	२२
चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका	३९८	२
विशास्ति पशुमन्यः ।	३९८	५
ऋत्विजां वैको प्रकल्पत्वा	३९८	१०
उपगादर्शनाच्च ।	३९८	१७
विक्रयी त्वन्यः शूद्रसंयोगात् ।	३९९	१६
अङ्गान्यवद्यत्यभञ्जन् ।	३९९	१८
हृदयं जिह्वां क्रोड	३९९	१८
दक्षिणासक्थिपूर्वनडकम् ।	३९९	३६
गुदतृतीयाणिष्ठम् ।	४००	३
सव्या च श्रोणिरित्यौपभृतानि ।	४००	५
वर्हिष्ठमुपयड्भ्यः ।	४००	७
अवदानकाले प्रभागः ।	४००	१०
वनिष्ठुजाघनी चावद्यति ।	४००	१२
क्लोमप्लीहाध्यूध्नीपुरीततं चेच्छन् ।	४००	१५
उदरमेदोवशिष्टं गुदे प्रास्यति	४००	२१
श्वभ्र उवध्यमवधाय	४०१	१
शूले हृदयं प्रतृद्य शामित्रे	४०१	६
पशुं चोखायाम् ।	४०१	९
पशुदेवतायै पुरोडाश एककपालः ।	४०१	१२
अग्नीषोमीयो वा विशेषोपदेशात् ।	४०१	१७
अत्रैव हविष्कृदाह्वानमिज्यैकत्वात् ।	४०१	२५
अवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां	४०२	८
उपभृति चावद्यति स्विष्टकृद्वत् ।	४०२	१२
इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशमिति प्रेष्यति ।	४०२	१६
हुत्वा समानीयाग्नये प्रदाय ।	४०२	१८
सगुणस्थाने ऽगुणः ।	४०२	२०
सर्वविकार एकत्वात् ।	४०२	२३
यथाम्नातं वा वचिभेदात् ।	४०३	६
इडामवद्यत्याक्रियान्यस्य	४०३	१०
न चोदनाभेदात् ।	४०३	१६
कालगुणाभेदाच्च ।	४०४	२
पशुर्दक्षिणा धेनुर्वरो वा मार्जिते ।	४०४	१५
ततः शामितारं शास्ति त्रिः प्रच्या	४०४	२६

सूत्राणि	पृ०	पं०
त्रिः प्रच्युते हृदयं प्रवृह्योत्तमं	४०५	८
शूलं चाभूमौ ।	४०५	११
जुह्वा पृषदाज्यस्यादायोपानष्क्रम्य	४०५	१३
प्रोक्ते तद्देवानामित्याहोपांशु ।	४०५	१७
सन्ते मन इति हृदयमभिघार्य	४०६	१
पश्वसी वपावदुद्धृत्वा दक्षिणतः	४०६	५
जुह्वूपभृतोरुपस्तृणीते	४०६	१३
अशेषे गुदतृतीये ।	४०६	१६
वपावद्धिरण्यम् ।	४०६	१८
ऐडसीति वपां गृहीत्वा	४०६	२१
शेषमिडापात्र्यामासिच्य	४०७	१
जाघनीगुदं निधायाहैन्द्राग्निभ्यां	४०७	५
आश्राव्याहैन्द्राग्निभ्यां छागस्य	४०७	१०
प्रस्थितमिति च प्रसुते ।	४०७	१३
अर्धर्चान्तरे याज्यायै	४०७	१७
दैवतं हुत्वा प्रदक्षिणमावृत्य	४०७	२०
आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति ।	४०८	३
हुत्वा समानीय सौविष्टकृतम् ।	४०८	७
प्रत्येत्य वा दिशो व्याघारयति	४०८	१२
सर्वं जुहोति ।	४०८	१७
ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्मृशति ।	४०८	१८
अवदाय वेडां प्राक् प्रदानात् ।	४०८	२४
इडामादधाति ।	४०९	१
उपहूतां यजिष्ठमग्नीधे ।	४०९	४
अध्यूध्नीं होत्रे ।	४०९	६
अवान्तरेडा वा ।	४०९	८
मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपयज्य	४०९	१३
शामित्रादङ्गारानाहृत्य	४०९	१८
आग्नीध्रीयाद्वा सोमे होतृधिष्ण्ये ।	४०९	२१
प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य	४१०	१
प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो म	४१०	६
अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति	४१०	९
पशुदेवतावनस्पतिभ्यां	४१०	१३
जाघन्या पत्नीसंयाजनम् ।	४१०	१६
उत्तानाया देवानां पत्नीभ्यो	४१०	१९
इडां च ।	४१०	२१
परिधय्याग्नये गृहपतये	४१०	२३

सूत्राणि	पृ०	पं०
आज्येन पूर्वे ।	४११	२
सर्वा वा जाघन्याविविशेषात् ।	४११	५
बर्हिर्हुत्वापो गच्छन्ति	४११	९
आहवनीयं वोपस्थाय	४११	१५
अभ्यवेत्युशुष्कार्द्रसन्धौ	४११	१८
ग्लायन्नुदपात्रं निषिच्य	४११	२३
धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न	४१२	३
उपगूहनशेषो वा पूर्वः।	४१२	६
अभिमन्त्रणं वोत्तरेण	४१२	९
न सोमेऽनूबन्ध्या वर्जम् ।	४१२	१४
वरुणप्रघासवत्समिदाधानम् ।	४१२	२३
व्रतं विसृज्यापराग्नीनां पूर्वे	४१२	२५
सविहारोतः ।	४१३	४
समारूढनिर्मथिते वा।	४१३	१८
यथोत्साहं दद्यादस्याम्	४१३	२०
अग्निप्रणीय सदो	४१३	२२
न सोमार्थत्वात् ।	४१४	४
प्रसङ्गाद्दर्शनम् ।	४१४	८
दर्विहोमाः पौर्णमासधर्माः	४१४	१२
जुहूदर्शनाच्च ।	४१४	२५
तूष्णीमनर्थलुप्ता ।	४१५	६
एकाग्नयः ।	४१५	९
अप्रयाजा अननुयाजा असामिधे	४१५	११
अनिगदाः ।	४१५	१३
प्रतिनिगद्य होमः ।	४१५	१५
स्वाहाकारप्रदानाः ।	४१५	१८
परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्राः ।	४१५	१९
पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमः ।	४१५	२४
हुत्वा च शेषप्राशनम्।	४१६	१
अग्निहोत्रे तदस्य	४१६	३
अग्नीषोमीयात्पशुषु ।	४१६	८
शाखानियोजनम् ।	४१६	१०
वपाः हुत्वा त्रीणि पञ्च	४१६	१२
सर्वाभावे शेषात् स्विष्टकृतः ।	४१६	१४
स्थालीपाकेन सह प्रदानम् ।	४१६	१६
पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा ।	४१६	२०

सप्तमो ऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन	४१७	५
सोमेन वोपक्लृप्तसोमः ।	४१७	१८
आधानस्य सोमप्राधान्यात् ।	४१८	१
नाविशेषात् ।	४१८	१२
वसन्तेऽग्निष्टोमः ।	४१८	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्ट-मालस्य	४१९	२
षोडशर्त्विजो ब्रह्मोद्-गातृहोत्रध्वर्यु	४१९	१८
चतुरो चाद्यांस्तत्पुरुषा इतरे	४२०	७
ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीत्पो-तारो ब्रह्मणः।	४२१	१
देवयजनं जोषयन्ते।	४२१	३
उच्चतमं सममवि-भ्रंशि।	४२१	५
अभितो देवयजनमात्र-देशं	४२१	८
प्राक्प्रवणमुदग्वा	४२१	१०
उद्धतौषधिमूलं परेन्ते विमिति	४२१	१३
प्राग्वंशम्।	४२२	३
पुरस्तादुच्चम्।	४२२	५
प्रतिदिग्द्वारम्।	४२२	७
उदग्वर्जं वा।	४२२	९
शालां वा।	४२२	१८
परिवृते चोत्तरापरे।	४२३	२
दीक्षाप्रभृतिशुक्लपक्षे पञ्चमीं	४२३	४
कालातिक्रमे नियतक्रिया	४२३	१९
न समत्वात्।	४२३	२२
द्वादशदीक्षा अपरिमि-ता वा।	४२४	१
पुण्याहे दीक्षाक्रयः प्रसव	४२४	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रक्रमोत्थाने विरोधे।	४२४	६
न वा चोदितत्वात्।	४२४	८
दीक्षासु यूपच्छेदनं यूपाहुति	४२४	१२
उच्छ्रयणकाले चोभयं	४२५	९
समारोह्याग्नी शाला-स्तम्भं	४२५	१५
शालायां राजानं निदध्या	४२६	३
प्राक्क्रयादन्नमपह-रत्यस्मै	४२६	५
अग्निं विहृत्य सप्तसु	४२६	७
अपराह्णेऽश्नातीष्टमु-पपन्नं वा न वा।	४२६	१३
ऋत्वर्थमुपदिश्यान्य-थास्या	४२६	२५
नापित उपतिष्ठते नखानि	४२७	१
दक्षिणं गोदानं विता-योंनत्तीमा	४२७	४
यूपवत्कुशतरुणम्।	४२७	९
क्षुरेण चाभिनिधाय।	४२७	११
छित्वोदपात्रे प्रास्यति।	४२७	१३
एवमुत्तरं तूष्णीम्।	४२७	१५
नापिताय क्षुरं प्रय-च्छति।	४२७	१७
तेन केशश्मश्रुवपते।	४२७	१८
आपो अस्मानिति स्ना-त्वोदिदाभ्य	४२८	२
क्षौमं वस्ते निष्पेष्टवै		

सूत्राणि	पृ०	पं०
ब्रूयादहतम् ।	४२८	६
चेदद्भिरभ्युक्ष्य ।	४२८	९
स्नातवस्त्रं वामौत्रधौतं	४२८	११
न नीविं कुरुते ।	४२८	१५
एवं प्रतिप्रस्थातापरस्मिन्परि	४२८	१७
वपनं वा ।	४२९	२
धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्	४२९	५
पुरुषधर्मो वा सम्भवात् ।	४२९	९
अंसलभोजनं वा ।	४२९	१५
प्रपाद्याग्नावैष्णव एकादश	४२९	१८
आदित्येभ्यो वा चरुः ।	४२९	२२
प्राक्समिष्टयजुषः करोति ।	४३०	१
समिष्टयजुवर्जं वा ।	४३०	४
उपांशु चरन्ति प्रागग्नीषोमी	४३०	९
यागन्तेन वा दक्षिणीयां	४३०	१२
उपांशूपसदः ।	४३०	१६
शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते	४३१	३
वृत्रस्येत्यक्ष्यावनक्ति	४३१	९
अभावेऽन्यत् ।	४३१	१३
द्विर्दक्षिणं त्रिरुत्तरं पराक् ।	४३१	१५
सकृत्सकृन्मन्त्रः ।	४३१	१७
शरेषीकया साग्रया ।	४३१	२०
कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मेति पावयति	४३१	२२
एकेन त्रिभिः सप्तभिर्वा ।	४३२	७
एकशतेन वा राजसूये	४३२	१६
आपो देवास इति वाचयति ।	४३२	१८
स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते	४३२	२०
एवं शेषं प्रतिमन्त्रम् ।	४३२	२४
उत्तमेन मुष्टी कृत्वा स्वाहे	४३३	१
अङ्गुष्ठौ तत्सहिते चोत्सृजति ।	४३३	५
वाग्यतं प्रवेशयत्याहवनीय	४३३	७
सोऽस्य सञ्चर आप्रसवात् ।	४३३	१२
एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीमभ्यज्य	४३३	१५
अपरेण वा प्रवेशयति।	४३३	१८
औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः	४३३	२२
तृतीयं जपत्येव ।	४३४	४
पञ्चमं जुह्वां ध्रौवमासिच्य	४३४	७
एतामेव वा पूर्णां जुहुयात् ।	४३४	१३
आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने	४३४	१८

सूत्राणि	पृ०	पं०
एकं चेत्पश्चाद्वृद्धिगुणम् ।	४३५	४
दक्षिणं जन्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः ।	४३५	७
शुक्लसन्धिमालभते ऋक्सामयोरिति	४३५	१०
दक्षिणजानुनारोहति शर्म्मासीति	४३५	१२
मेखलाम्बध्नीते वेणिं त्रिवृतं ।	४३५	१३
नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति ।	४३५	२२
शिरः प्रोर्णुते	४३६	१
कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं	४३६	३
तया कण्डूयनम् ।	४३६	६
उपस्पृशत्येतया दक्षिणस्य	४३६	१०
भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इति ।	४३६	१७
मुखसम्मितमौदुम्बरदण्डं प्रयच्छति ।	४३६	१९
उच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयति	४६६	२०
तं दक्षिणत उपधत्ते ।	४३६	२३
अत्र वा मुष्टिकरणवाग्यमने ।	४३७	२
एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीं तूष्णीं	४३७	५
योक्त्रेण वा ।	४३७	८
जालं वा शिरसि त्रिपर्यायम ।	४३७	१३
पृथुमुखो यज्ञियवृक्षशङ्कुः	४३७	१५
कृष्णाजिनादिचेद्दण्डान्तम् ।	४३७	१८
अन्यो दीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह ।	४३९	१६
ब्राह्मण इत्येव वैश्यराज्यन्ययोः	४३९	१९
आस्तमयाद्वाचं यच्छति ।	४३९	२२
अस्तमिते दीक्षितवाचं विसृजस्व	४३९	२४
अग्निमभ्यावृत्य व्रतं कृणुतेति	४४०	१
भूर्भुवः स्वरिति वा	४४०	६
अत ऊर्ध्वमामुष्टिविसर्गान्नस्त	४४०	८
यथोक्तं विसर्जनम् ।	४४०	१६
व्रतदुघे दोहयति	४४०	१७
तत्क्षीरव्रतौ भवतः ।	४४०	१९
प्रथमे व्रते व्रीहियवयोरन्यतर	४४०	२३
तद्व्रतमरोहे ।	४४१	१
सर्वौषधं सर्वसुरभि चैके ।	४४१	७
गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणं	४४१	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्य ।	४४१	११
व्रतं प्रत्यच्छत्युत्सिक्तमपरात्रे	४४१	१४
दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं	४४१	१८
ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मये	४४२	६
पत्नी लौहे ।	४४२	७
इवात्राः पीता इति नाभिमालमते ।	४४२	१०
प्रेक्ष्य कृष्णाविषाणया लोष्टं	४४२	१२
अपो मुञ्चामीति मेहति।४४२		१७
पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधाति ।	४४२	१८
अग्ने त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यधः	४४२	२०
अग्निमभ्यावृत्तं विबुद्धमस्वप्स्यन्तं	४४३	३
त्वमग्न इत्याह क्रुध्वा ऽव्रत्यं	४४३	७
लब्धमालभ्य वाचयति रास्वे यदिति ।	४४३	९
अशक्येऽभिमन्त्रणम् । ४४३		१२
शूद्रसम्प्रवेशसम्भाषाप्रत्युत्थाना	:४४३	१४
परिह्वालं वदति ।	४४३	१७
विचक्षणचनासितवतीं वाचम् ।	४४३	१९
शालासनास्त्वग्नौ सन्धिवेलयोः ।	४४३	२२
वेद्यां सुत्यासु ।	४४४	२
अप्रायश्चित्तमपराधे ।	४४४	५
इतरेतरस्मिन्वोपहवमिच्छेरन् ।	४४४	६
पत्न्यामेकदीक्षी ।	४४४	८
दीक्षान्ते प्रायणीयमदित्यै चरुं	४४४	१०
आज्यभागाविष्ट्वाज्येन	४४४	१५
चरुमेक्षणबर्हिनिदधात्युदयं	४४४	२०
सलेपं चरुं प्रमृष्टं मेक्षणम् ।	४४४	२२
प्रक्षालयति ।	४४५	३
अनुप्रहरतीतरे ।	४४५	५
त एवर्त्विजः ।	४४५	७
विप्रेतेष्वन्येऽपि ।	४४५	८
शंय्वन्तं भवति ।	४४५	१०
अन्तवचने पूर्वप्राप्तेः । ४४५		१३
अविशेषश्रुतेः ।	४४५	१८
उत्तरं वा प्रकृत्यनुग्रहानुयाज	४४५	२१
ग्रहणादप्रवृत्तिः ।	४४६	७
मन्त्रवराश्रुतेश्च ।	४४६	१०
नित्यानुवादोनुयाजप्रतिषेधः ।	४४६	१७
उपस्वदेशे प्रतिप्रस्थाता	४४६	२०
विक्रय्येनं विचिनोति		

सूत्राणि	पृ०	पं०
कौत्सः	४४६	१३
ब्राह्मणा उपास्ते ।	४४६	२६
उदकुम्भश्च पुरस्तात् ।	४४७	३
शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं	४४७	६
बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्वा	४४७	११
जूरसीति जुहोति ।	४४७	१५
शुक्रमसीति हिरण्यमुदूधृत्य	४४७	१७
सूत्रबद्धं हिरण्यं कुरुते ।	४४७	२१
चतुर्गृहीतं गृहीत्वान्वारभस्व	४४८	२
अपावृत्तद्वारे निष्क्रामतः ।	४४८	४
दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी	४४८	७
चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते ।	४४८	१५
उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो	४४८	१७
षट्पदान्यतीत्य सप्तमं	४४८	२०
हिरण्यमभिनिधायाभिजुहोत्य	४४९	१
स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे	४४९	४
समुदूधृत्य पदं स्थाल्यामावप	४४९	६
अपस्थाने निषिच्य यजमानाय	४४९	१०
मे राय इति यजमानः	४४९	१६
मा वयमित्यध्वर्यु रात्मानं	४४९	१८
हुत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति ।	४४९	२०
नेष्टा तोत इत्येनां वाचयति ।	४४९	२२
सोमक्रयण्या च समीक्षमाणं	४५०	१
प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं बध्नीते	४५०	५
आप्यायनाभिषवांश्चवराभ्येषु च ।	४५०	९
प्रैष्यति च सोमोपनहनमाहर	४५०	११
अत्र वा निवपनम् ।	४५०	१४
शोभनं सोमोपनहनम् ।	४५०	१६
उष्णीषाभावे सोमपर्यूहणना	४५०	१८
अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं	४५१	१
सोमं गच्छन्त्येष त इति वाचयति ।	४५१	६
प्राङुपविश्यास्माकोसीति सोम	४५१	९
न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासनमेके ।	४५१	१२
सोमोपनहनं द्विगुणं चतु-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
गुंणं वा	४५१	१४
कस्मिन्त्सोमं मिमीते दशकृत्वो	४५१	१८
सर्वाभिः प्रथमम्।	४५१	२१
अङ्गुष्ठप्रभृतिचैकोत्सर्गम्।	४५२	१
द्विः कनिष्ठिकया।	४५२	३
एकोपचयं च।	४५२	५
अञ्जलिना दशमम्।	४५२	८
अन्यदाध्यावापश्रुतेः।	४५२	११
अन्तान्संगृह्योष्णीषेणबध्नाति	४५२	१६
अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति	४५२	२०
तं विक्रयिणे प्रयच्छति।	४५२	२३
पञ्चकृत्वः सोमं पणते।	४५३	२
स आह सोमविक्रयिन्	४५३	४
क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी।	४५३	७
तं ते क्रीणानीति।	४५३	८
क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी।	४५३	१०
कलया ते क्रीणानीति।	४५३	११
भूयो वा अतः सोमो राजार्हति	४५३	१५
भूय एवात्यतः प्रभृतिचतुरावर्तयति।	४५४	१
एकैकेनान्ते पणते शफेन	४५४	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
ते क्रीणामीत्यन्ततः।	४५४	४
प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते।	४५४	५
क्रीतः सोमो राजेत्युक्ते वयाꣳसि	४५४	१०
स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते	४५४	१३
शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाच	४५४	१६
समेत इति सोमविक्रयिण	४५४	१८
अस्मे त इति यजमानसहितं	४५५	१
सोमविक्रय्येतदादत्ते।	४५५	३
अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य	४५५	५
सव्येनाजां प्रयच्छन् मित्रो न	४५५	९
दीक्षितौ दक्षिणेन प्रत्युह्य	४५५	१३
स्वानभ्राजेति जपति सोम	४५५	१६
अपोर्णुते दीक्षितः शिरः।	४५५	२०
पत्नी च।	४५५	२२
हिरण्यꣳ सहसाच्छिद्य पृषता	४५६	१
गृहीतसोमं परिमाग्न इति वाचयति	४५६	५
उत्तरे च।	४५६	७
उदायुषेत्युत्थानꣳ		

सूत्राणि	पृ०	पं०
(...)शीर्षिण	४५६	९
प्रतिपन्थामित्यनोऽभ्येति	४५६	१३
कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्य	४५६	१७
तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद	४५७	१
अस्तभ्नाद्यामिति सोममालभ्य	४५७	३
वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्या	४५७	६
एकं चेद्द्वीवा अवकृत्य	४५७	१२
अनड्वाहौ पुनरुत्युस्त्रावेतमिति	४५७	१४
भेदेन मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वात्।	४५८	१
इर्षान्तरे भूमिष्ठः सुब्रह्मण्यः	४५८	७
पश्चात्परीत्यापालम्बं गृहीत्वा	४५८	११
दीक्षितश्चान्वारभते।	४५८	१८
त्रिरुक्तायां प्राङ् यात्वा	४५८	२०
भद्रो म इति वाचयति।	४५९	४
सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्म	४५९	६
शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाता	४५९	१४
नमो मित्रस्येत्येनमालभ्य	४५९	२०
चरति पशौ वाच-		
नमेव	४६०	१
आहवनीयाच्चोल्मुकमादायैके	४६०	३
समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनो	४६०	७
शम्ये चोद्वृहति वरुणस्य	४६०	११
औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामर	४६०	१४
अभिमृशत्येनां वरुणस्य	४६०	२०
कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति	४६१	१
तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य	४६१	१
शालां प्रवेशयति दीक्षितसञ्चरेण	४६१	८
या त इति वाचयति।	४६१	१०
आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति।	४६१	१२
उदपात्रमुपनिनयन्त्येके।	४६१	१४
अष्टमोऽध्यायः।		
आतिथ्यं निर्वपति वैष्णवं नवकपा	४६३	१
पत्न्यन्वारब्धस्तूर्णमेकविमुक्ते वा	४६३	६
सावित्रानिवृत्तिः श्रुतिविरोधाभ्याम्।	४६३	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्न्यन्वाधानवतो-पायनारण्य	४६४	१५
पत्नीसन्नहनं च सयो-क्तायाः।	४६५	१६
यजमानभागश्च भक्षप्र-तिषेधात्।	४६५	१८
न कर्मगुणत्वात्।	४६५	२०
उपसर्जनीराधिश्रयति मदन्तीश्च	४६५	२३
आमुष्टिविसर्गादुदका-र्थस्ततः।	४६६	३
कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयः	४६६	६
एतदेवाग्नीषोमीयोप-सत्स्वपि	४६६	१०
आसाद्याग्निमन्थनमा-होमात्	४६६	१२
इडान्तं भवति।	४६६	१५
ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णा-त्यापतय	४६६	१७
द्विश्चस्थल्याः स्रुवेण	४६६	२०
गृह्णामीति सर्वत्र सा-काङ्क्षत्वात्।	४६७	२
पूर्वशेषौ वोत्तरौ।	४६७	६
तानूनप्त्रमे तत्।	४६७	१९
दक्षिणस्यां वेदि श्रोणौ	४६७	२१
अद्रोहस्तेभ्यो न सता-नूनप्त्रिणे	४६७	२४
पलयङ्क्य निदधात्यपि-धाया	४६८	३
अपराह्णे व्रतमिश्रं दी-क्षिताय	४६८	६
बहुषु गृहपतये।	४६८	९
अग्ने व्रतपा इत्याह-वनीये	४६८	१३
पत्नी च गार्हपत्ये तू-ष्णीम्।	४६८	१८
मदन्तीरुपस्पृश्य यज-मानषष्ठा	४६८	२१
आज्यमालभ्योपस्पृ-शेदपः	४६९	३
व्यूहनपरिध्यञ्जने कृत्वैके।	४६९	८
समुल्लुप्य प्रस्तरमक्त्वा	४६९	१७
मदन्तीत्यग्नीत्।	४६९	१७
ताभिरेहीति ब्रुवन्नध्या-हवनीयं	४६९	१९
सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति।	४७०	१
प्रवर्ग्योपसदावतः।	४७०	४
उपसदेव वाप्रवर्ग्ये।	४७०	७
प्रणीताद्युपसत्।	४७०	१२
हविष्कृतमाहूयानाह-ननपेषणे	४७०	१६
स्याद्वा धर्ममात्रत्वात्।	४७१	१
श्रुतेश्च।	४७१	६
परिस्तरणपात्रसं-सादन	४७१	१६
बर्हिषः प्रच्छेदं हरति।	४७२	११
मदन्तीरिति वा प्रे-ष्यति।	४७२	१४
मात्रावदिध्माबर्हिः।	४७२	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
स्रुवतृतीयास्रुचः सम्मार्ष्टि ।	४७२	२१
अष्टगृहीतं जुह्वां चतुरुपभृति	४७३	१०
एकवृत्स्तरणाम् ।	४७३	१८
आज्यस्थालीध्रुवार्थे ।	४७३	२०
स्रुवाघारमाघार्य सम्मृष्ट	४७३	२२
प्रसुतातिक्रामन्नग्नयेऽनुवाचयति ।	४७४	१
अर्द्धं हुत्वा सोमाय	४७४	५
सादयित्वा स्रुचौ	४७४	११
अकृत्वा प्रस्तरमुपसदं जुहोति	४७४	१५
द्विरेकया चरति सुसायं	४७४	१८
एवमितरे अन्वहं रजः	४७४	२१
एकाहस्त्र्युपसत्को द्वादश वा ।	४७५	४
त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति ।	४७५	८
एकापचयेनोत्तरयोः ।	४७५	१०
विपर्यस्य वानाग्निचित्ये ।	४७५	१२
एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ।	४७५	१६
स्वस्थानविवृद्धिः ।	४७५	१९
औपवसथ्यात्पूर्वेऽहनि पौर्वा	४७६	१
पूर्वार्द्धास्तम्भात्पुरस्तात्त्रिषु	४७६	८
तस्मात्पुरस्तात्षड्विंशति ।	४७६	१६
दक्षिणोत्तरौ च पञ्चदशसु	४७६	१८
अर्धसप्तदशेषु वा ।	४७६	२१
पूर्वार्द्धाच्च द्वादशसु ।	४७६	२३
पृष्ठ्यामायम्य स्फ्यादिकरोति	४७७	३
उत्तरांसात्पश्चाद्ध्यर्धे	४७७	१२
यथोक्तं वा ।	४७७	१७
प्रातरुपसदौ समस्य	४७७	२१
सर्वं वाग्नौ ।	४७८	३
उभाभ्यां चरिते प्रवर्ग्यसु	४७८	६
अग्निं प्रणयत्यौपतिवपनात्	४७८	९
तयोश्छदिरध्यस्यति ।	४७८	२०
भित्ति वाभावे ।	४७८	२२
अन्यत्रापि ।	४७९	१
रराट्यां पुरस्तादासजत्यैषीकीम् ।	४७९	३
उच्छ्रायीभ्यां परिवार्य छदिः	४७९	५
चतुर्गृहीतं शालाद्वार्ये	४७९	७
स गार्हपत्योतः ।	४७९	१०
अपरं दक्षिणेन वर्त्मनि	४८०	१
दक्षिणाया द्वारानीत्य पत्नी	४८०	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
भेदे मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वात् ।	४८०	१२
स्रुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य	४८०	१६
पत्नी चापरेणाग्नीन्परिस्तीर्य	४८०	२०
हविर्द्धानाभ्यां प्रवर्त्स्यमानाभ्याम	४८१	१
त्रिरुक्तायामुद्गृह्यैव वर्तनम् ।	४८१	३
प्राचीप्रेतामिति वाचयति ।	४८१	३
स्वङ्गोष्ठमिति च खर्जति ।	४८१	८
पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु	४८१	१०
उत्तरेण परिक्रम्य	४८१	१३
दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति	४८१	१७
दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थाता ।	४८१	२०
उत्तरतः स्थूणां पूर्ववत् ।	४८२	२
उभे वा दक्षिणतः ।	४८२	५
इतरस्ततस्ततः ।	४८२	७
यदु च मानुष इति श्रुतेः	४८२	९
प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं	४८२	११
उत्तरे च ।	४८२	१५
विष्णो रराटमिति रराट्याम् ।	४८२	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
विष्णोः श्नप्रेस्थ इत्युच्छ्राय्यौ ।	४८२	१९
उदग्राणि छदींषि पश्चाच्छ्रुनेः ।	४८३	२
द्वार्यौ परिषीव्यति ।	४८३	५
विष्णोर्ध्रुवोसीति ग्रन्थिं करोति ।	४८३	९
उपक्रान्ते प्रमुञ्चति ।	४८३	१०
प्राग्वंशं हविर्द्धानम् ।	४८३	१३
निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते ।	४८३	१५
भोजनभक्षणे चास्मिन्न कुर्युः ।	४८३	१७
अद्वारेण सदो हविर्द्धाने प्रेक्षमाणं	४८३	१९
पृष्ठ्यामुभयतो द्वार्ये ।	४८४	७
दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउगं	४८४	९
अभ्र्यादिकरोत्यावटवदा	४८४	१२
चतुरः ।	४८४	१५
अक्ष्णया व्याघारणवत् ।	४८४	१८
उत्तरापरं वा प्रथमम् ।	४८४	१९
सम्यग्वा ।	४८४	२१
उत्तरपूर्वन्त्वन्त्यम् ।	४८५	१
प्रादेशमात्रांस्तदन्तरान्	४८५	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
बृहन्नसीति यथापरिलिखितं	४८५	५
इदमहमित्युत्किरति यथाखातं	४८५	७
उत्कृत्याङ्किरामीति पश्चात्सर्वेभ्यः ।	४८५	९
बाहुमात्रान्	४८५	११
अक्ष्णया सम्भिन्द्यादशक्तौ	४८५	१३
स्वराडित्यवमर्शयति	४८५	१६
अध्वर्युजयमानौ सम्मृशेते	४८६	१
अध्वर्युः प्रच्छति यजमानं	४८६	४
भद्रमित्याह ।	४८६	५
तन्नौ सहेत्यध्वर्युरुपांशु ।	४८६	७
पुनर्दक्षिणापरेऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे	४८६	११
प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति ।	४८६	१६
भेदे च मन्त्रावृत्तिः सन्निपातित्वात्	४८६	१८
अवनयनावस्तरणे चावटवद्	४८६	२०
तनूनुपरि कुशान्कृत्वा	४८७	३
तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तं	४८७	११
तस्मिन् ग्रावाणः पञ्चवैष्णवा	४८७	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०
खरं पुरस्तात्करोत्युद्धतावोक्षित	४८७	१८
अन्तः पात्यात्षट्प्रक्रमान्	४८७	२१
यूपवच्छेते ।	४८८	२
अञ्ज्यादिकरोत्यावटस्तरणात्	४८८	४
उद्दिवमित्युच्छ्रयति ।	४८८	६
द्युतान इति मिनोति ।	४८८	८
पर्यूहणाद्योपसेचनान्तं कृत्वा	४८८	१०
स्रुवेण विशाखे जुहोति	४८८	१४
अनास्नातप्रतिषेधाच्च ।	४८८	१९
नाभिदघ्नं सदः ।	४८९	१
मत्या वा	४८९	४
उदग्वंशम् ।	४८९	६
अष्टादशारत्न्येकविंशति	४८९	८
नव तिर्यगर्धायामो वा	४८९	१०
औदुम्बरीं मध्ये पृष्ठ्यामेके	४८९	१२
इन्द्रस्य च्छदिरिति मध्यमं	४८९	१८
त्रिवर्गौ चोत्तरतः ।	४८९	२१
परित्वेति परिवार्य परिषीवणं	४९०	१
हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रं	४९०	५
निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभते	४९०	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
धिष्ण्याग्निवपत्युच्छ्रितावोक्षिते	४९०	११
आग्नीध्रीयं पूर्वम्	४९०	१९
सिकताश्चोपरि।	४९०	२१
रौद्रेणेति सर्वत्र।	४९०	२३
षट् सदसि।	४९१	२
प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण	४९१	४
दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं	४९१	६
होतृधिष्ण्यमपरेणा	४९१	८
आग्नीध्राद्दक्षिणाः	४९१	११
सदो द्वारं पूर्वेण	४९१	१४
उत्करः समुह्योऽसि	४९२	१
परिस्तरणपात्रसंसादन	४९२	४
अन्तः पात्यसाहितम्।	४९२	२०
बर्हिरन्तं प्रेष्यति.	४९२	२३
अत्रैव प्रोक्षणम्।	४९३	१
इध्मं निधायाग्नीषोमीयाय	४९३	७
अर्द्धव्रते प्रत्ते प्रविश्य	४९३	९
आज्याधिश्रयणस्रुक्सम्मा	४९३	१५
शालाद्वार्यमपरेण सोमक्रयणी	४९३	२२
चतुर्द्धैक आहवनीयस्यो	४९४	१
आज्यप्रोक्षणीरन्तःपात्यदेश	४९४	६
धारयत्याज्यानि।	४९४	१०
अपिव्रताश्चन्वारभन्ते	४९४	१२
वाससा छादयत्येनान्।	४९४	१४
चरत्सु नाद्रियेत।	४९४	१६
प्रदीप्तमिध्मं त्वंसोमेति	४९४	१८
जुषाणो अप्तुरिति द्वितीयाम्।	४९५	३
अग्नये प्रह्रियमाणायानुवाच	४९५	५
आहवनीयं गच्छन्त्यादाय	४९५	८
अग्ने नयेति वाचयति।	४९५	१६
उत्तरेण सदो हृत्वा	४९५	१७
ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि	४९४	१८
अयन्न इति जुहोत्यस्मिन्।	४९६	६
उत्तरेण परिक्रम्याहवनीय	४९६	३
धिष्ण्याध्यन्वायोऽध्वर्योः।	४९६	७
इध्मप्रोक्षणादि करोति।	४९६	१०
खरोत्तरार्द्ध एकवृत्स्तरणं	४९६	१२
आहवनीयेक्षणात्कृत्वोरु	४९६	१४
पुरस्ताद्वा समिधावाधायेति	४९६	१८

सूत्राणि	पृ०	पं०
आसाद्याज्यानि दक्षिणेऽनसि	४९६	२३
एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते ।	४९७	९
स्वाहा निरिति निष्क्रम्यागते	४९७	१२
पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीं	४९७	१९
चात्वाले मदन्तीः कृत्वा ।	४९७	२२
नामग्रहणभोजने अस्यातः	४९७	२४
व्रत्यनिवृत्तिः ।	४९८	४
हविः शेषभक्षः ।	४९८	६
अग्नीषोमीयोतः पशुः ।	४९८	१५
तद्देवत्यः पशुपुरोडाशः ।	४९८	२२
अभ्रयादि करोति ।	४९८	२५
दक्षिणेन हविर्द्धानं पश्चिवडा‌ऽ	४९९	२
शुद्दतृतीयं च ।	४९९	५
मार्जालीयं दक्षिणेन जाघनीम् ।	४९९	७
प्रत्याहृत्य वा सोमाहवनीय	४९९	१०
यूपैकादशिनीश्चेद्‌थाक्ष	४९९	१५
पूर्वार्द्धे वा समं विभज्य ।	४९९	१९
पक्षसस्मिता वाग्नौ ।	४९९	२१
यूपाहुत्यभ्रयादानयवावपनानि	४९९	३३
भेदनान्यत्सान्निपातित्वात् ।	५००	२
मध्यमं परिलिख्योत्तरं	५००	३
आवटहोमात्करोति ।	५००	७
अञ्जनाद्याचषालेक्षणात्	५००	९
श्वो वा दक्षिणोत्तराणामत्र	५००	१२
परिवीय मध्यममवगूहनम् ।	५०१	१
अग्निष्ठे चैषा‌ऽ रशनाः	५०१	४
अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ।	५०१	९
यथाखातमुच्छ्रयति ।	५०१	११
वर्षिष्ठो दक्षिणोनुपूर्वा इतरे ।	५०१	१३
तीव्रसुत्यग्निष्ठः प्राची च ।	५०१	२०
यथायूपं वेदिवर्द्धनम् ।	५०१	२२
वर्षिष्ठाद्दक्षिणं वितष्ट	५०२	१
प्रोक्षणाद्यवगूहनात्करोत्य	५०२	७
अनुच्छ्रित्य वोत्तरम् ।	५०२	२४
यथोच्छ्रितऽसवनीयानालभते	५०३	३
एकयूपे पश्वेकादशिन्यामाग्नेयं	५०३	६
आग्नेयः प्रथमो गच्छत्य	५०३	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
दक्षिणं च निम्न-न्त्येनमुत्तर	५०३	१४
समानमनुप्रेष्य प-रिपशव्यं	५०३	१७
उखाशूलं ऽपाश्रप-ण्यौ च ।	५०४	४
न वसा सन्देहात् ।	५०४	६
सौत्रामणी दर्शनाच्च ।	५०४	११
नाविरोधात् ।	५०४	१५
पाकवैषम्यात्सौत्राम-ण्याम् ।	५०४	२२
मनोतात्रसाहोमौ ।	५०४	२४
कालभेदात् ।	५०५	१
यूपैकादशिन्यां वशा-वपामार्जना	५०५	२
परिस्तरणपात्रसं-सादन	५०५	८
त्वाष्ट्रो वस्तः पर्यग्नि-कृतमु	५०५	१३
आज्येन संस्थाप-यतीति	५०५	१८
पशुपर्यग्निकरणाच्च ।	५०६	१
तदन्तं वा कर्मनाम-धेयात् ।	५०६	५
त्वष्ट्वनस्पत्योश्च प्रयाजे	५०६	१३
अग्नीषोमीयस्य वपा-मार्जनान्ते	५०६	२१
अस्तमितश्चोन्निनाह्या-त्पुरे	५०७	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
अनीजानो ऽन्यस्यापि	५०७	५
उभयाभाव उत्कृषीं	५०७	८
अग्नेर्वं इति निदधाति	५०७	१०
सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति	५०७	१२
आदित्याभ्यये ऽहुता-यामपि ।	५०७	१४
दक्षिणाग्निहोमान्त-मग्नी	५०७	१६
शालाद्वार्यमपरेणास्ते	५०८	७
शालाद्वार्यमपरेण	५०८	१०
विहृत्य दक्षिणस्यामुत्तर	५०८	१२
आहृत्य स्थाने निद-धाति ।	५०८	१५
कलशं पत्न्यालभते ।	५०८	१७
उत्तरेण परिक्रम्योत्त-रस्यां	५०८	१९
मित्रावरुणयोरिति वा ।	५०८	२२
विश्वेषां देवानामित्या-ग्नीध्रे ।	५०८	२३
सोमं चासन्द्याम् ।	५०९	२
दीक्षितश्च तत्र तां रात्रिं	५०९	४
सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति	५०९	६
आवसथोन्मर्दनालङ्क-रण	५०९	१०

नवमो ऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
अपररात्र ऋत्विजः प्रबोधयन्ति ।	५११	१
अप उपस्पृश्यशाला-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वार्ये	५११	९
आज्यान्यादाय सोमं चार्थे	५११	१४
अग्नीषोमीयवत्स्तरणम् ।	५१२	१
आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेशा	५१२	५
विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठते ।	५१२	१२
एतेनाहरणं सोमार्थस्याभि	५१२	१५
नोद्धरणं ततो वहिर्द्धाभावात् ।	५१२	१८
अभिषुतस्य चानवहरणं	५१२	२०
प्राग्वाचं प्रवदितोः प्रातरनु	५१२	२३
देवेभ्य इत्येके ।	५१३	५
सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति।	५१३	५
प्रातरनुवाकं जाग्रदुपसीताध्वर्युः ।	५१३	९
स्वप्याद्वा ।	५१३	११
अग्नीदैन्द्रमेकादशकपालं	५१३	१३
इन्द्राय वा हरिपूषसरस्वति	५१३	१८
उन्नेतुः पात्रयोजनम् ।	५१४	६
खरांत्तरपूर्वार्द्धे उपांश्वन्त	५१४	८
दक्षिणमुपांशोः ।	५१४	११
तदपरेण द्विदेवत्यानि प्रत्यञ्चि ।	५१४	१३
रास्नावमैन्द्रवायवम् ।	५१४	१६
अजकावं मैत्रावरुणम् ।	५१४	१८
औष्ठमाश्विनम् ।	५१४	२२
दक्षिणपूर्वार्द्धे शुक्रामन्थिनोः ।	५१४	२४
दक्षिणः शुक्रस्याग्रयणस्थाली	५१५	१
दक्षिणोकुथ्यस्थाली सपात्रा ।	५१५	४
तथादित्यस्थाल्युत्तरा।	५१५	५
ऋतुपात्रे पूर्वे स्रुक्पुष्करा	५१५	८
ऊर्ध्वानीतराणि प्रादेशमात्राणि	५१५	११
आग्रयणादपरां परिप्लवाः	५१५	१३
शुक्लं जीवोर्णानाम् ।	५१५	२०
उभयतो दशां परिप्लवायाम् ।	५१६	२
पूर्वेणोपस्तम्भनमुत्तरं	५१६	४
धुरि प्रचरणीम् ।	५१६	८
पूर्वेणाक्षमुपारिपूतभृतम् ।	५१६	११
परेणाधवनीयम् ।	५१६	१४
प्रागक्षाद्दशचमसान्त्सवृन्तानधः	५१६	१५
अपरं गृहीत्वाङ्ग-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
च्छन्नाहाप	५१६	२२
प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य	५१७	३
अपो गत्वा देवीराप इति	५१७	९
कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेना	५१७	११
समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति।	५१७	१४
एकधनांश्चोन्नयन्ति।	५१७	१६
पान्नेजनांश्च पत्न्यो द्वौ द्वौ।	५१७	१९
प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि	५१७	२२
इतरे तस्मिन्व्यानयन्त्येके	५१८	५
होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा	५१८	८
होत्रा पृष्टः प्रत्याहोतेवनं	५१८	१३
प्रचरणीसꣳस्रवमग्निष्टोमे	५१८	१६
उक्थ्ये प्रथमं परिधिमालभते।	५१८	२१
प्रविशत्येवान्यत्र।	५१८	२३
ररास्यालम्भनं वा षोडशिनि।	५१९	३
छदिरनिरात्रे।	५१९	५
अतीत्य दक्षिणेन होतारं	५१९	८
तावच्चैकधनानाम्।	५१९	१४
एकधनस्थान उभय-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
शेष	५१९	१७
उत्तरतोऽध्वर्युयजमानौ।	५१९	२१
पूर्वोऽध्वर्युरपरेण परीत्येतरे	५२०	१
देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय	५२०	५
स उपांशुसवनः।	५२०	७
निग्राभ्यास्तु वाचयत्युरस्येना	५२०	१०
उपांशुसवने सोमं मिमीते	५२०	१३
यत्त इति मितालम्भनम्।	५२०	१६
प्रतिप्रस्थातांꣳशूनषडादत्ते	५२०	१९
श्वात्रास्थेत्यासिञ्चति	५२०	२२
प्रहरिष्यन्द्वेष्यं मनसा	५२१	१
अभावे तृणम्।	५२१	५
मा भेरिति प्रहरति।	५२१	८
एवं त्रिरभिषुणात्यासेचं	५२१	१०
अष्टकृत्व एकादशकृत्वो	५२१	१२
सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्या	५२१	१४
प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति	५२१	१७
अद्रिणा चतुर्थम्।	५२१	२१
तूष्णीं वा।	५२२	१
उपांशु च गृह्णाति	५२२	३
प्रतिप्रस्थातोपगृह्णाति पात्रम्।	५२२	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
आत्तानां च द्वौ द्वाव-न्तर्दं	५२२	९
मन्त्रलिङ्गाच्च ।	५२२	१५
षड्वां श्रुतिसाम-र्थ्यात् ।	५२२	१७
यत्त इत्यात्तान्त्सोमे नि-दधाति ।	५२२	२२
परिमृज्यासादनमुपा-ऽश्वन्तर्याम	५२३	१
अभिचरन्त्सादयेद-विसृजन्नमुष्य	५२३	३
पाणिना चापिदधात्य-मुष्य	५२३	७
स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरिक्ष-मिति	५२३	१०
अन्वारभतेऽन्यस्मै प्रदाय	५२३	१२
वरं वृत्वा ददाति च ।	५२३	१४
स्वां कृत इति हुत्वा पात्र	५२३	२०
प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं	५२३	२२
वासउरोबाहुश्लिष्ट-मंऽशु	५२४	३
आग्रयणस्थाल्याः शेषै-कदेश	५२४	५
प्राणाय त्वेति पात्रसा-उपांऽशुसवनं पाणिना	५२४	११
उपविष्टयोरभिषु-ण्वन्ति	५२४	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
आप्यायनान्तोऽभिषव-स्त्रिपर्यायः ।	५२४	२३
मत्या ।	५२५	२
पर्यायादिषु निग्राभ्या-सेचनम् ।	५२५	५
प्रथमे वा प्रभूत्वात् ।	५२५	७
निग्राभान्ते सरसानं-शून्	५२५	११
एवं त्रिरपरम् ।	५२५	१५
पूर्वत्रनिग्राभ्याः ।	५२५	१७
पूर्वे वोपांऽशु गृहीत्वा	५२५	२१
धर्ममात्रं पर्युपवेशनम् ।	५२६	३
अभिषवविपर्यासो वा-भिमृ	५२६	६
ऋजीषभावाच्च ।	५२६	१९
प्रोह्य द्रोणकलशमृजीष	५२६	२२
पवित्रं च वितन्वन्त्यु-दक् ।	५२७	१
स्वयं वाकुर्वंस्तु ।	५२७	४
आधवनीयाद्युन्नेता	५२७	६
ततो ग्रहणमाप्नुवान्मा	५२७	९
शुक्रो द्रोणकलशे ।	५२७	१२
ततोऽन्येऽनादेशे ।	५२७	१५
सावित्रपात्नीवतहा-रियोजन	५२७	१७
पूतभृतश्चमसान् ।	५२७	२०
तृतीयसवने वैश्वदेवम् ।	५२८	१
अनादिष्टांश्चेदोन्नयन-श्रुतेः ।	५२८	४
दशापवित्रेण परिमृज्य	५२८	६

८

सूत्राणि	पृ०	पं०
नार्यांनिकेषु ।	५२८	१२
सर्वेष्विति वात्स्यो विशेषोपदेशात्	५२८	१५
सावित्रतुंग्रहप्रतिषेधाच्च ।	५२८	१९
प्रतिवषट्कारं हुत्वा	५२८	२३
यथास्वं चमसान् ।	५२९	४
वषट्कर्तुर्वा पूर्वं श्रुतिसामर्थ्यात् ।	५२९	८
उन्नेतोन्नयति समाख्यानात् ।	५२९	११
उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयाम	५२९	१२
उपांशुवदनाम्नातवरशेषा	५२९	१४
अपमार्ष्ट्यत्र ।	५२९	२१
प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना	५२९	२१
उपांशु सवनसंस्पृष्टस्यां	५२९	२३
ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति ।	५३०	४
अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इति ।	५३०	६
मैत्रावरुणमयं वामिति ।	५३०	९
पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय	५३०	१२
एवं सर्वत्र श्रयणेषु ।	५३०	१५
शुक्रं वैदवेन वा तं		

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रत्नथेति ।	५३०	१७
अयं वेन इत्येके ।	५३०	१९
मन्थिनमयं वेन इति ।	५३०	२०
सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न	५३०	२१
आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये	५३१	१
दशापवित्रेणाग्रयणमुपगृह्य	५३१	४
प्रथमस्थानेन प्राग्देवतादेशात् ।	५३१	८
प्रातः सवने चोच्चैः कर्माणि ।	५३१	१०
मध्यमेन माध्यन्दिने ।	५३१	१३
उत्तमेन तृतीयसवने ।	५३१	१५
उक्थ्यमुपयामगृहीत इति ।	५३१	१७
ध्रुवं मूर्धानं दिव इति ।	५३२	३
आहोमावस्य सुत्वन्नमुत्र	५३२	५
वैश्वानरं च जानन् ।	५३२	७
पूर्णान् स्थालीग्रहानर्धपूर्णे	५३२	१०
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोत्रुद्गातृ	५३२	१४
अध्वर्युः प्रथमो यथासंख्यमितरे ।	५३२	१८
हुत्वा वा समन्वारभेरन् ।	५३२	२०
यस्त इति विप्लुषां होमं जुहोति ।	५३३	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
अध्वर्युर्वा जुहोति।	५३३	३
वेदितृणं अध्वर्युरादत्ते	५३३	५
अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यति	५३३	८
उद्गातृणां पुरस्तादितरस्तूष्णीम्।	५३३	१०
जपत्सु सोमः पवत इति	५३३	१२
सर्वेषु।	५३३	१६
अतृणो वा कुशमुष्टिं वा।	५३३	२१
प्रत्यङ्मुखा उपाविशतः	५३४	३
स्तूयमान उन्नेताधवनीयं	५३४	७
स्तोत्रान्ते प्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर	५३४	११
यथान्युप्तं धिष्ण्यप्रेष्वाग्नीध्राद	५३५	४
अनुपृष्ठ्यां बर्हिस्तृणाति।	५३५	७
आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे	५३५	१०
ग्रहानवेक्षयति यथागृहीत	५३५	१३
उपांशुसवनं द्वितीयम्।	५३५	१८
आश्विनं षष्ठं शुक्रामन्थिनौ	५३५	२०
कोसीदिति द्रोणकलशम।	५३५	२३
भूर्भुवः स्वरिति जपति।	५३६	२
ज्ञातप्रियानूचानानवकाशयेत्।	५३६	४
ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादि	५३६	६
आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः	५३६	१५
ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः	५३६	१८
एतत्स्तोमायनम्।	५३६	२१
होतृनामग्रहणान्तं कृत्वेतरां	५३७	१
अश्विनाध्वर्यू आध्वर्यवात्।	५३७	७
मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्राशा	५३७	१०
इन्द्रो ब्रह्मा ब्रह्मणादि	५३७	१२
मरुतः पोत्रादग्नावो	५३७	१४
यथाप्रवृत्तं प्रवृत्तहोमौ	५३७	२०
भूयासं जुष्टो वाचस्पतये	५३८	१
पावकान इति द्वितीयाम।	५३८	४
वपामार्जनान्तं कृत्वा	५३८	६
उत्करान्तं कृत्वा वागसीति	५३८	९
अभिमन्त्रणमुत्तरैः।	५३८	१३
अध्वनामध्वपत इति सूर्यम्।	५३८	१५
मित्रस्य मेत्यृत्विजः।	५३८	१७
अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यान्।	५३८	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
एतत्सर्पणम् ।	५३८	२०
सदोभिमर्शनादि वौ-त्तरयोः	५३९	५
पुरोडाशैश्चरति ।	५३९	७
एकं प्रदानम् ।	५३९	१०
एकपात्र्यामासाद्य मध्ये	५३९	१२
प्रातः प्रातसवस्ये-न्द्राय	५३९	१८
आश्राव्याह प्रातः प्रातः	५३९	२१
एवं यथासवनमनु-वाचन	५४०	१
उपभृति धावयति	५४०	३
उभयं हुत्वा होतृ-धिष्ण्ये	५४०	५
निरवत्तां वेडाम् ।	५४०	११
द्विदेवत्यैश्चरति ।	५४०	१६
वायव इन्द्रवायुभ्या-मनु	५४०	१८
अनुवषट्कृतेऽपि ।	५४१	४
आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषाश्च	५४१	७
नानन्तर्यात् ।	५४१	१३
स्यादाविरोधात् ।	५४१	१५
शेषं शेषमादित्य-स्थाल्यामा	५४१	२२
समासिच्य तेनापि-दधाति	५४२	१
उन्नीयमानेभ्योऽनुवा-ब्रूयति ।	५४२	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
चमसेषून्नयति नवस्व	५४२	९
शुक्रामुपस्तस्याभि-धारणे ।	५४२	१२
होतृचमसे प्रथमम् ।	५४२	१५
शुक्रामन्थिभ्यां चरतः ।	५४२	१८
शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना	५४२	२२
प्रोक्षितौ यूपशकला-वादाया	५४२	२५
देवस्त्वेति निष्कामतो	५४३	५
अपरेणोत्तरवेदि-मरत्नी	५४३	७
सुवीर इति दक्षिणं यूपदेश	५४३	१८
अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः	५४३	२१
पूर्वेणाशक्तौ ।	५४३	२३
निरस्यतो निरस्तः शण्ड	५४४	१
आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः	५४४	४
अच्छिन्नस्येति ज-पित्वा	५४४	६
उभयतो यूपं प्रत्यङ्-मुखौ	५४४	१०
तमनु प्रतिप्रस्थाता ।	५४४	१३
चमसाध्वर्यवश्च ।	५४४	१५
प्रेष्यति च ।	५४४	१८
प्रैतु होतुश्चमसः प्र-ब्रह्मणः	५४४	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०
आगम्य प्रतिप्रस्थाता	५४५	७
तꣳ स होतृचमसे ।	५४५	१०
पञ्चसून्नयन्ति ।	५४५	१२
तानाश्राव्याश्राव्य प्रेष्यति	५४५	१५
ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाच्छꣳसिनम् ।	५४५	१८
प्रथमं हुत्वोत्तमं वा	५४५	२०
होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदत्यया	५४५	२२
द्विदेवत्यान् भक्षयति पूर्वः	५४६	२
होता वाचनमन्त्रवर्णकारणेभ्यः ।	५४६	१०
मन्त्रवर्णाच्च ।	५४६	२०
नाध्वर्युः समभिव्याहारात् ।	५४७	८
मन्त्राणां चाविधायकत्वात् ।	५४७	१५
कारणस्य च समत्वात्।	५४७	२२
ऐन्द्रवायवं परिगृह्णाहात्यैतु	५४७	२५
वाग्देवीजुषाणा सोमस्य	५४८	३
वचनादन्यत् ।	५४८	६
भक्षे हि मेति वा यथा लिङ्गम् ।	५४८	६
एवमितरौ प्रति मन्त्रमैतु	५४८	१२
शेषꣳ शेषꣳ होतृचमसे	५४८	१८
पुरोडाशमात्रामैन्द्रवायवे	५४८	१७
तानि प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्य	५४८	२२
इडामादधाति ।	५४९	३
चमसां श्चोद्यच्छन्ति ।	५४९	५
मार्जिते वाजिनेन चरन्ति	५४९	७
यथोक्तं वा प्रसङ्गात् ।	५४९	२५
होतृचमसेन सोमं भक्षयतः ।	५५०	२१
हिन्व मे गात्राणि हरिव	५५०	२३
आप्यायस्वेति द्वाभ्यां	५५१	८
सोमं वा सिञ्चन्ति	५५१	१०
असर्वभक्षास्तान् ।	५५१	१३
दक्षिणास्य हविर्धानस्य	५५१	१५
ते नाराशꣳसा आ-	५५१	१८
पुरोडाशकपालमादाय	५५१	२१
अच्छावाकायैनत्प्रयच्छन्नाहा	५५१	२३
आपो अस्मानिति ब्रुवति	५५२	१
उपहूत उन्नीयमानायानु	५५२	६
अच्छावाकचमसमुन्नयति	५५२	८
आ निधानात्कृत्वा ।	५५२	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
पूर्वश्चाग्नीध्रादतः ।	५५२	१४
आग्नीध्रे हविर्यज्ञर्त्विजा इडां	५५२	१६
पत्नी चान्यच्छालायाम् ।	५५२	१९
उपविष्टेच्छावाके ।	५५२	२१
ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशात्	५५३	१
अध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः	५५३	७
उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः ।	५५३	८
युगपत्प्रथमौ गृह्णीत उत्तमौ	५५३	१०
निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः ।	५५३	१३
उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थाता	५५३	१५
उभयतोऽध्वर्यु पात्रेण	५५३	१८
सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्याम् ।	५५३	२०
ऋतुनेति षट्प्रेष्यतः ।	५५३	२२
ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखे	५५४	२
षड्वदुत्तमौ ।	५५४	५
यजमानः प्रेषितो होत	५५४	८
अध्वर्यू च ।	५५४	११
त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छनुप	५५४	१४
प्रतिप्रस्थातारमनुज्ञुहोति ।	५५४	१८
अन्यतरस्मिञ्छेषौ कृत्वा	५५४	२०
आहरति भक्षं होतृपोतृनेष्टृ	५५५	१
विपर्यस्य पात्रं होतृपोतृनेष्टृ	५५५	५
यावदुक्तं होतुर्यजमानयोगा	५५५	११
कारणाद्वा होतृभक्षः ।	५५५	१८
अप्राप्तेर्वरणम् ।	५५५	१५
विपर्यस्य पात्रं होतुर्हि	५५६	४
तावद्वासर्वहुतत्वात्पूर्वेषाम् ।	५५६	६
निर्हृत्य पात्रं होतु	५५६	८
अभिहुतः शंसावेत्यावृत्यो	५५६	११
ओमिति वा ।	५५६	१५
शस्त्रान्ते नित्यम् ।	५५६	१७
वागन्तो वा पूर्वः ।	५५६	१९
ऐन्द्राग्नमादायाश्राव्याहोक्थशा	५५६	२१
एष प्रैषः सशस्त्राणाम् ।	५५७	३
नाराशंसानां च कल्पनं	५५७	५
निहितेषु चेद्धोमः सशस्त्रस्य ।	५५७	७
भक्षप्रभृत्या निधानात्कृत्वा	५५७	१०

सूत्राणि	पृ०	पं०
शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वा	५५७	१४
शुक्रं पुतभृत्यासिच्य	५५७	१८
पशुपुरोडाशप्रथमात्सवनीया	५५७	२२
स्तोत्रमुपाकरोति तृणाभ्यां	५५८	४
एवं धुर्येषु सर्वत्र ।	५५८	८
सर्वभक्षाश्चमसाः ।	५५८	१२
मार्जालीये पात्रप्रक्षालनम् ।	५५८	१३
उक्थं वा गृह्णाति [illegible]	५५८	१५
मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा	५५८	१९
तूष्णीं सादनम् ।	५५८	२१
स्तोत्रमुपाकरोति ।	५५८	२३
उक्थशा यज सोमानामिति	५५९	२
यस्य विग्रहस्तस्य प्रथमं	५५९	५
ग्रहशेषं चास्मिन्नासिञ्चति ।	५५९	७
एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्याम ।	५५९	१०
इन्द्राय त्वेति ब्राह्मणा	५५९	१३
प्रागच्छावाकविग्रहात्सोमो	५५९	२२
वसतीवर्यर्धं चासिञ्चत्याधवनीये	५५९	२४

सूत्राणि	पृ०	पं०
एकधनार्धं च ।	५६०	५
चरिते सर्वैः प्रशास्तः प्रस्तु	५६०	७
प्रस्तुतानां सर्पणम् ।	५६०	९

दशमोऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्पणादिमाध्यन्दिनम् ।	५६१	१
होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा	५६१	५
अद्रयादान प्रभृतित्रिपर्यायान	५६१	९
आत्तमभिमिमीते ।	५६१	१२
उपांशुसवनस्यानिङ्गनश्रुतेः ।	५६१	१५
इहा३ इहा३ इति प्रथमः पर्यायः ।	५६१	१९
अविलम्बितो द्वितीयस्तूर्णस्तृतीयः ।	५६२	१
अविलम्बितस्थान उत्तमे	५६२	१०
अर्धं वा विशेषोपदेशात् ।	५६२	१३
शुक्रप्रभृतिचतुर्णां ग्रहणम् ।	५६२	२०
आग्रयणं स्वतृतीयाभ्यो	५६२	२२
प्रागुक्थ्यान्मरुत्वतीयमृतु	५६२	२५
उत्तरमेके ।	५६३	२

सूत्राणि	पृ०	पं०
समन्वारब्धानिष्क्रमणादि	५६३	६
सदसि पवमानोपाकरणम् ।	५६३	९
अहर्गणे च सर्वत्र प्रायणी	५६३	११
पशुनेहीत्यपकृष्यदधि	५६३	१५
सप्रवर्ग्ये दधिघर्मः ।	५६३	१९
उपविश्य सदसः पुरस्तात् ।	५६३	२१
होतर्वदस्व यत्ते वाद्य	५६४	४
दधिघर्मस्य यजेति प्रेष्यति ।	५६४	७
हुतशेषं घर्मात्विजः सयज	५६४	९
प्राणभक्षं वादीक्षिताः।	५६४	१५
पशुपुरोडाशेन प्रचर्य	५६४	१८
उन्नीयमानेभ्यश्चानुवाचन	५६४	२२
दशसून्नयति ।	५६५	३
माध्यन्दिनस्य सवनस्य	५६५	५
मन्थीवत इति वा मधुश्चुत	५६५	९
इडां भक्षयित्वा शालाद्वार्ये	५६५	११
चित्रं देवानामिति द्वितीयाम ।	५६५	१८
आग्नीध्रीये ऽग्नये नयेति ।	५६५	२१
अयंन्न इत्यपरामर्श्वं	५६६	३
वासोहिरण्ये ददाति।	५६६	१२
सहिरण्यो यजमानः	५६६	१४
गवां शतं द्वादशं वा	५६६	२१
मन्थौदनतिलमाषाश्च।	५६६	२४
अन्तरा शालासदसी	५६७	६
सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति वा।	५६७	९
आग्नीध्रादनुगच्छति	५६७	११
प्रागनुवाचनाच्च ।	५६७	१३
सदो गच्छति विस्वरिति ।	५६७	१५
प्रेक्षते यतस्च सदस्यै	५६७	१६
ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रग	५६७	१७
उपविश्य हिरण्यमस्मै	५६७	२०
आत्रेयाय चाग्नीध्रवत्सदसः	५६८	२
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति ।	५६८	९
पृथक् शतानि पुरुषभेदात् ।	५६८	११
प्रतिविभागो वा कर्मप्रथा	५६८	१३
यथारम्भं द्वादशद्वादशा	५६८	१७
ब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यः ।	५६८	२१
अध्वर्युभ्यां च ।	५६८	२२
हविर्धान उपविष्टाभ्यां	५६९	१
अग्नये त्वेति हिरण्यं	५६९	२
रुद्राय त्वेति गां	५६९	४
कोऽदादिरन्यत् ।	५६९	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
इच्छन्तो मन्त्रवचनम् ।	५६९	११
प्रत्येत्य प्रस्तोतृप्रशास्तृ	५६९	१३
प्रसृतेऽयश्चान्यत् ।	५६९	१६
कण्वकश्यपयाचमान	५६९	१८
ज्ञानये चाश्रोत्रियाय ।	५६९	२१
न रजतं दद्याद्बर्हिषि	५७०	१
पत्नी च ददाति ।	५७०	५
सर्वेभ्यो हुत्वा प्रतिहर्त्रे	५७०	७
रुद्राय मरुत्वतेऽनु	५७०	११
अदानमतः ।	५७०	१३
ऋतुपात्रेण मरुत्वतीय	५७०	१५
अध्वर्युमनुजुहोति ।	५७०	१८
सशस्त्रं त्वानुपूर्व्ययोगात् ।	५७०	२०
तृतीयश्रुतेश्च ।	५७१	२
वशिना मरुत्वतीयग्रहणं	५७१	६
निहते पात्रे होता शंसति ।	५७१	९
जनिष्ठा उग्र इत्येतस्यां	५७१	१६
तत्स्थाने विकृतौ ।	५७१	१७
आ निधानात्कृत्वामाहेन्द्रं	५७१	२०
शुक्रं पूतभृत्यासिच्य	५७२	२
ऋजीषमिश्रमंशुमभि	५७२	७
आधवनीये करोति ।	५७२	१०
त्रिपर्यायान्वाभिषवोपदेशात् ।	५७२	१२
मानाभिमर्शनवर्जं कृतत्वात् ।	५७२	१७
पूतभृति पावनः	५७२	१९
स्तूयमाने कुम्भे चर्जीष	५७२	२२
सवनीया अपयस्याः ।	५७३	२
सौम्यश्चरुर्वारुणश्चैक	५७३	५
आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा	५७३	८
वसतीवरीश्चासिञ्चतीदं	५७३	१३
एकधनशेषं च ।	५७३	१९
प्रसूतान्तं भवति ।	५७३	२१
एहि यजमानेत्याह	५७३	२३
पत्नी चापरेण ।	५७४	४
अपिहितद्वार आदित्य	५७४	६
दध्ना श्रीणात्येनं	५७४	१४
उपांशुसवनेन मिश्रयति	५७४	१८
उपांशुसवनमुन्नेत्रे	५७४	२०
आधवनीये चमसे वा	५७५	१
अपावृतद्वारे निष्क्रामतो	५७५	५
अन्वारब्ध आदित्येभ्योऽनु	५७५	१०
हुत्वा प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति	५७५	२३
अत्र सर्पणमादित्यग्रहस्य	५७६	२
आग्रयणमादायासिञ्चति	५७६	१२
प्रतिप्रस्थाता च संस्रवौ ।	५७६	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०
आधवनीयावुन्नेतो-		
दञ्चनेन	५७६	१७
तत आग्रयणं गृह्णाति।	५७६	१९
उक्थ्यं चोत्तरेष्वेकया।	५७६	२१
पूतभृत्या शिरमासिञ्च	५७७	१
अदस्मै नर इत्येनमवे	५७७	६
समन्वारब्धनिष्क्रम-		
णादि	५७७	८
पक्षौ संवदस्वेत्युपचय	५७७	११
प्रातः सवनप्रभृत्या	५७७	१२
शमित्रनुशासनप्रभृती-		
हान्तं	५७७	१५
चमसैरेव।	५७७	२२
होतृचमसं गृहीत्वा-		
श्राव्याह	५७८	३
प्रागिडाभक्षाद्धविर्धाने	५७८	१०
यजमानपितृभ्यो वा		
तस्य	५७८	१७
भक्षयित्वेडामुपांश्व-		
न्तर्याम	५७८	२२
सावित्रग्रहणं वाम-		
मद्येति	५७९	१
देवाय सवित्रे ऽनुवा-		
चयति।	५७९	६
अभक्षितेन महावै-		
श्वदेव	५७९	९
होता शंसति।	५७९	११
एकया च दशभि-		
श्चेति	५७९	१४
प्रचा वा यज्ञैरित्ये-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
तासु	५७९	१८
स्वादुष्किलीयासु		
चच्छन्।	५८०	१
आ पात्रप्रक्षालनात्		
कृत्वा	५८०	२
आज्येनोभयतः परि-		
यजति।	५८०	६
अन्यतरतो वा।	५८०	८
घृतस्य यजेत्याह	५८०	१०
सौम्यस्य यतेति		
सौम्येन	५८०	१४
यावदुक्तं सौम्यस्य	५८०	१८
आज्यमासिच्योद्गात्रे		
सौम्यं	५८१	१
आग्नीध्रीये पुनः पश्चा-		
दिकान्	५८१	९
उपयाम गृहीतोसि		
वृहस्पतिसुत	५८१	११
प्रचरणीशेषेण श्रीणा-		
त्येन	५८१	१५
अग्नीत्पत्नीवतस्य		
यज	५८१	१८
अग्नाइ पत्नीवन्नित्यु-		
त्तरार्धे	५८१	२०
प्रेष्यति चाग्नीन्नेष्टु-		
रुपस्थ	५८१	२२
प्रभावयेत्युक्थ्यादिषु।	५८२	१०
आग्नीध्रे भक्षणं वषट्	५८२	१२
सपात्र आसदिति तेषु	५८२	१५
अत्र वा भक्षणं पात्र		

सूत्राणि	पृ०	पं०
हरण	५९२	१८
अग्नीत्प्रक्षाल्य खरे	५९२	२२
यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपा	५९३	१
प्रोर्णुते चेच्छन्नुद्गातृवत् ।	५९३	४
पत्नीं सदः प्रवेश्यापरे	५९३	६
पान्नेजनीभिरभिषिञ्चति	५९३	१२
उद्गात्रानुज्ञाता गच्छति	५९३	१६
[illegible]वान इन्द्रो मघवेति	५९३	१८
अवनयामिस्थाने गृह्णामी	५९३	२२
वैश्वानरं यजमानस्य	५९४	१
पात्रप्रक्षालनान्तेऽनुयाजाः	५९४	३
उक्थ्या विग्रहणमुत्तरेष्वि	५९४	७
स्तुतशस्त्रे अधिके षोडशी	५९४	११
तृतीयसवने प्रसवः ।	५९४	१८
स्रुग्व्यूहनमग्नेर्वनस्पते	५९४	२३
पशुदेवतावनस्पतिभ्यां	५९५	७
सर्वा वा सवनीयसौम्य	५९५	१४
विमुच्य स्रुचौ द्रोणकलशे	५९५	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०
उन्नेतानुवाचयति मूर्धनि	५९६	४
अथाव्याह धानासोमा	५९६	१४
भक्षं यदिच्छन् ।	५९६	१७
उत्तरवेदौ वा निधाय	५९६	१९
यस्ते अश्वसरिति प्राणभक्षं	५९६	२२
शाकलाधानं देवकृतस्येति	५९७	४
अपरेण चात्वालं यथाखं	५९७	६
मुखान्यालभन्ते दधिक्राव्णा	५९७	१३
पत्नीसंयाजाः पशुवत् ।	५९७	१६
समिन्द्रेण इति नव समि	५९७	२२
आसन्द्युदुम्बर्यौ चात्वालं	५९८	३
कृष्णविषाणामेखले	५९८	६
प्रतिप्रस्थाता च शङ्कु	५९८	९
उरुंहीति वाचयति यज	५९८	११
साम प्रेष्यति गाय ब्रूहीति वा ।	५९८	११
व्यध्वोदकान्तयोश्च ।	५९८	१४
सर्वे निधनमुपयन्ति ।	५९८	१६
आहृतमादायावभृथम्	५९८	१८
तदभावेऽन्याः ।	५९९	१
नमो वरुणायेति वाक्य	५९९	३
प्रास्य समिधं चतुर्गृ-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
हीते	५८९	६
अपरेण प्रयाजान्	५८९	१०
अप्सु जुहोति ।	५८९	१४
एककपालेनावदायं	५८९	१७
ऋजीषस्यंच्छन्नवद्यै	५८९	२२
ऋजीषस्य सक्तत्	५९०	३
वश एतत्कुर्यात ।	५९०	५
यजमानान्तराचाज्य- भागौ	५९०	९
अन्यतरत्कृत्वा समु- द्रेत	५९०	१२
देवीराप इति विसृ- ज्योप	५९०	१७
अवभृथेति मज्जयति ।	५९०	१९
कृष्णाजिनान्तं च मा	५९०	२१
पुन्नायेनत्प्रदाय वरुण	५९१	४
सोमलिप्तं प्रास्यति ।	५९१	९
अदानं पूर्वयोः ।	५९१	११
उद्वयमित्युन्नेत्रो- न्नीता	५९१	१३
शालाद्वार्यमपरेणास्ते	५९१	२०
कृष्णाजिनं निधायो- दय	५९२	३
पथ्यास्वस्तिश्च चतु- र्थीति ।	५९२	५
पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासा- दान	५९२	८
स्वर्वगूहनादि वा कृत- त्वात् ।	५९२	१७
वशाभाव उक्षा ।	५९२	२३
उभयाभावे पयस्या ।	६९२	२५

सूत्राणि	पृ०	पं०
आसाद्यैनामाज्यभाग	५९३	२
उदवसानीयाग्नेयः पञ्चकपालः	५९३	४
हिरण्यं दक्षिणानड्- वान्वा	५९३	८
पशुवदूनाहुतिः ।	५९३	१०
तदन्ते सायमाहुतिः ।	५९३	१२
सोमाङ्गं मग्निं	५९३	१३
नित्या वा प्रातराहुतिः	५९३	१७
नियताक्रियातः ।	५९३	२१
एष प्रथमः सोमः ।	५९४	१
आदीप्य प्रविशन्ति ।	५९४	[illegible]
षडुत्तरेऽन्यग्निष्टोम	५९४	८
तेषामुक्थ्योच्छावाक- मभि	५९५	१२
वैश्यराजन्ययोः सोमे- न्यग्रोध	५९५	२१
चमसोपयनकाले वाहृत्य	५९६	६
हूयमानेषु कुशतरुणेन	५९६	९

एकादशोऽध्यायः ।

ब्रह्मत्वमतः ।	५९७	१
वाग्यतः कर्मणि वर्त- मानं	५९७	४
हिरण्यवत्यां हुतायां	५९७	६
क्रीतं प्राङ्नीत्य पूर्वे- णानः	५९७	१०
दक्षिणाग्निं वा परेण घर्मं ।	५९७	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
स्तम्बयजुर्हरिष्यत्याहवनीय	५९७	१९
एवं सर्वत्र प्रागग्नीषोमी	५९८	४
कर्मणः कर्मणो वा	५९८	७
आहवनीये प्रणीयमाने	५९८	१०
सर्वत्रैके ।	५९८	१३
स्तीर्णायां यथार्थमेत्य।	५९८	१६
अग्नीषोमप्रणयनायोत्तरेण	५९८	१८
हुते च सोममादायाग्नि	५९८	२१
यजमानो वा सोमं हरेत् ।	५९९	३
अन्यस्मै प्रदायाग्निहिते	५९९	५
हुते च सोममादायाहवनीयं	५९९	९
अपररात्रे ऽग्नीषोमप्रणयन	५९९	१२
विप्रुषां होमं हुत्वा	५९९	१५
प्रस्तोत्रामन्त्रित एवं ते	५९९	१९
देवसवितरेतत् बृहस्पते	६००	२
रश्मिना सत्यायेति वा	६००	४
येन प्रवेशनं तस्मिन्त्सर्पणम् ।	६००	७
पूर्वेण यूपं परीत्यापरेण चेत ।	६००	१०
प्रशास्तुर्दक्षिणत आस्ते ।	६००	१३
अपरेण धिष्ण्यानितरे ।	६००	१४
नेष्टा च ।	६००	१६
विसंस्थितसञ्चरः प्रशास्तृधिष्ण्यं	६००	१९
स्वं स्वमितरे ।	६०१	४
ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाह	६०३	८
प्रथमस्य व्रात्यस्तोमसाद्यः	६०४	१३
अग्निष्टुत्सु च	६०४	२६
एके ।	६०५	५
द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्च ।	६०५	१२
आसत उपयन्तीति सत्त्रलिङ्गं	६०५	१४
उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमुपरि	६०५	२०
यजमानाः सर्वे सत्त्रेषु।	५०५	२१
अदक्षिणानि च स्वामियोगात् ।	६०६	३
गृहपतिर्यजमानमुक्तत्वात् ।	६०६	६
दर्शनाच्च ।	६०६	९
सर्वे संस्कारात् ।	६०६	१२
दर्शने वचनात् ।	६०६	१५
अविभवति गृहपत्यन्वारब्धः ।	६०६	१७
परार्थेऽत्रैकः कृतत्वात्	६०६	२१
अग्निं चेष्यमाणः समा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
रांध	६०६	२४
गृहपत्याहवनीयेऽङ्गार-प्रासनम् ।	६०७	६
तत्र प्राजापत्यः पशुः ।	६०७	७
आज्येन पत्नीसंयाजा	६०७	११
तदहर्दीक्षा ।	६०७	१५
अशक्तौ नियतक्रिया स-मारूढ	६०७	१९
दक्षिकाल उदग्वंः-शायां	६०७	२४
गार्हपत्ये प्रासनमत्र ।	६०८	२
आहवनीयस्ततः ।	६०८	४
तत्र दीक्षा ।	६०८	६
उपवसथप्रभृति प्राग-ग्नीषोम	६०८	८
श्रुतेः ।	६०८	१३
ता यथोक्तं गृहपतेः ।	६०८	१७
आग्नीध्रीय उद्यतेऽङ्गार-मेकैकः	६०८	२१
प्रत्यग्नी सवनीयपुरो-डाशा	६०९	२
पत्नीसंयाजाश्च पूर्व-वत् ।	६०९	६
गृहपतिं वा पर्युपविश्य	६०९	८
गृहपतिः प्रथमः प्रथमः	६०९	१०
जातं जातं गृहपतिर्गा-र्हपत्ये	६०९	१२
उपवसथप्रभृति तुल्यः-सर्वेषु ।	६०९	१४
अरण्ययोर्वाहुगृहपतेर्य		

सूत्राणि	पृ०	पं०
इतो	६०९	१८
यथास्वं वेतरे ।	६१०	६
दीक्षाकाले संवादप्र-भृति	६१०	१०
एकाहवद्धोत्तमे शालागा-र्हपत्य	६१०	१४
एकपुरोडाशेषु व्यत्यास-म्भया	६१०	१९
बार्हस्पत्यमेके ।	६११	३
दीक्षा द्वादशोपसदश्च ।	६११	५
अध्वर्युगृहपतिं दीक्ष-यति	६११	७
अनुपतिं पत्नीरुत्तर उत्तरः ।	६११	११
त एवोन्नेतुः ।	६११	१२
दक्षिणाकाले कृष्णाजि-नानि	६११	१४
पृष्ठ्यः षडहः प्रथमो	६१२	३
तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे	६१२	८
उत्तरे वा ।	६१२	१२
उभयोर्वा ।	६१२	१५
माहेन्द्रमनुहोमः ।	६१२	१९
अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौ-जिष्ठ	६१२	२१
पृष्ठकाले रथसंसारणं	६१३	१
द्वितीये दुन्दुभिशब्दे-नोपा	६१३	४
तृतीय औपवाजनैः ।	६१३	६
चतुर्थेऽरणिभ्यां मन्थनं	६१३	८
पञ्चमे सावकयोद-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
पात्र्या।	६१३	११
षष्ठे सांवाशिनेन।	६१३	१३
मातृभिर्वत्सान्त्सं सृज्य सदः	६१३	१५
स्वयमृतुयाज्येज्याऽर्वा- श्चमद्य	६१३	१७
होतृप्रत्ययः प्रतिगरः।	६१४	५
प्राकृतं चान्यार्थत्वादि- तरेषाम्।	६१४	७
षडहस्तेन बहु वदे- न्नान्यं	६१४	११
मधो प्राशनं घृतस्य वा।	६१४	१६
उकृथ्याश्छन्दोमास्त्रय उत्तरे।	६१४	१८
अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशमम्।	६१४	२०
पत्नीसंयाजान्तान्यहा- न्यन्त्यवर्जम्।	६१५	१
एकैको वाग्यतः सोमं	६१५	७
वसतीवरिपरिहरणादि वा।	६१५	१०
इतरे विसृज्यन्ते स्व- ध्यायाय	६१५	१२
तत्राप्यशनम्।	६१५	१८
दशमे वा सन्निधेः।	६१५	२०
अस्तमिते समिदाधानं सर्वेषु।	६१५	२४
दशमे ऽपराह्णे ऽप उप-		
स्पृश्य	६१६	१
शालाद्वार्येन्वारब्धे- ष्विह।	६१६	३
अपरामुपसृजन्निति।	६१६	५
उत्तरेण परिक्रम्या- परेणा	६१६	७
उत्तरवेदिश्रोण्यां वोत्तर	६१६	१३
युवं तमिति दक्षिणस्या- धोक्षं	६१६	१६
ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं	६१६	२१
चतुर्होतृव्याख्यानं होतुः।	६१७	३
गृहपतिरजानाति।	६१७	५
प्रतिगृणात्परासुरिमे यजमाना	६१७	९
ब्रह्मोद्यं वदन्ति।	६१७	१२
प्रजापतेरगुणाख्यानम्।	६१७	१४
अप्रतिभायां वा त- द्वादः।	६१७	१६
आश्वमेधिकं वा नाम- धेयात्।	६१७	१९
अनस्तमिते गृहीत्वौ- दुम्बरीं	६१७	२२
अस्तमिते निष्क्रम्या- परेणो	६१८	१
वाग्विसर्जनं सत्र- कामेन।	६१८	४
प्रथक्कामेषु भूर्भुव इति।	६१८	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
सुब्रह्मण्याह्वानं गृहपतेर्वै	६१८	११
अप उपस्पर्शनाद्येतन्मतत्रां	६१८	१५
अन्तराग्रयणोक्थ्या वागन्तु	६१८	१९
प्रातः सवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा	६१८	२१
माध्यन्दिने वाग्रयणादुत्तरः ।	६१९	८
ध्रुवाग्रहान्ते वातिग्रहान् ।	६१९	११
पूतभृतो वोपाकरिष्यन्पृष्ठेन ।	६१९	१३
अपो निग्राभ्यांशुदाभ्य	६१९	१८
अंशोस्तूष्णीं सर्वम्।	६१९	२१
अनुच्छसञ्छ्रच्छन् ।	६१९	२३
अदाभ्यादानांशुनिवपनो	६२०	१
उद्यम्य वा प्रहरणम् ।	६२०	४
सत्रसहस्रसर्ववेदसवाजपेय	६२०	६
द्वादशवत्सतर्यो गर्भिण्यो	६२०	७
बुभूषतोऽदाभ्यं गृह्णाति	६२०	११
आसिच्य निग्राभ्याः पात्रे	६२०	१३
उपयामः सर्वत्राविशेषात् ।	६२०	१९
विग्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च ।	६२१	२
अनुष्टुप्त इत्युक्त्वा धूनोत्य	६२१	१९
अंशून्त्सोमे निदधात्यु	६२१	२२
अंशुवद्दक्षिणा ।	६२१	२५
उक्थ्यान्ते षोडशिचरणमु	६२१	२७
तृणहिरण्यैस्तोत्रोपाकरण	६२२	४
इन्द्रश्चसम्राडिति भक्षणम ।	६२२	९
आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा	६२२	११
त्रयः पर्यायाश्चमसैश्चतुस्तोत्रः	६२२	१८
होतुः प्रथमं प्रथममुक्थ्य	६२२	२१
तदन्ते चमसानुन्नीय	६२२	२३
होता शंसत्याश्विनम्।	६२३	३
शस्त्रान्त आश्विनेन सर्व	६२३	५
अश्विभ्यान्तिरोह्नानां	६२३	८
ऐन्द्राग्नः सवनीयोऽन्वहम ।	६२३	१२
स्तोमायनं वा ।	६२३	१५
एकादशिना वा विहिताः ।	६२३	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
अचोदितत्वाच्च ।	६२५	२१
अग्निमद्येति च लिङ्गात् ।	६२५	२४
प्रायणीयादुत्तरमहः श्वः	६२६	६
न सम्पच्छ्रुतेः ।	६२६	१३
कालो वचनात् ।	६२६	१९

त्रयोदशोऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वादशाहधर्मा सत्त्रेषु	६२७	४
गवामयनार्यैकाष्टकायां	६२७	१०
फाल्गुनीपौर्णमासे ।	६२७	१२
चैत्र्याम् ।	६२७	१४
चतुरहं वा पुरस्तात्प्राक्	६२७	१६
चैत्र्यानन्तर्यात् ।	६२७	२०
सर्वा वाविशेषात् ।	६२८	३
माघी वा क्रयश्रुतेः ।	६२८	७
लोकप्रत्ययात् ।	६२८	१३
अर्थवादाच्च ।	६२८	१६
पवमानेषूद्गातारमन्वारभेरन्	६२८	२२
सर्वत्रैके ।	६२९	४
यज्ञातशब्दात् ।	६२९	७
न प्रकरणात् ।	६२९	१०
अभिप्लवः षडहोऽग्निष्टोमौ	६२९	१४
अतिरात्राश्चतुर्विंशमहर	६२९	२०
चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यश्च	६३०	१
एवं चत्वार उत्तरे ।	६३०	२
षष्ठे त्रयो ऽभिप्लवाः पृष्ठ्याः ।	६३०	५
अभिजिदग्निष्टोमः ।	६३०	६
त्रयः स्वरसामानो ऽग्निष्टोमा	६३०	१०
अग्निष्टोमो विषुवान् ।	६३०	१२
प्रातरनुवाकः सन्धिवेलाया	६३०	१५
सौर्य उपालम्भ्यः ।	६३०	२०
उदुत्यमिति ग्रहग्रहणमति	६३०	२२
पूर्वपक्षं प्रतिलोमम् ।	६३१	१
अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्नि	६३१	५
सर्वपृष्ठश्चेत्सर्वेऽतिग्राह्याः ।	६३१	६
षष्ठे मासे त्रयोऽभिप्लवा	६३१	११
प्राजापत्य उपालम्भ्यः ।	६३१	१६
ग्रहं गृह्णाति त्विन इन्द्र	६३१	१८
उपमा यन्तु मज्जयत्सनीडा	६३१	२१
मौञ्जास्तन्तवो वैतसं वादनम् ।	६३२	२
वशीषूपविशन्ति प्रेङ्खे होना	६३२	३
उद्गातासन्द्यां प्रादेशपाया	६३२	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
अभिगरापगारौ ।	६३२	९
आक्रोशत्येकः प्रशंसत्यपरः ।	६३२	१२
पुंश्चलूब्रह्मचारिणावन्योन्य	६३२	१३
शूद्रार्यौ चर्मणि परिमण्डले	६३२	१५
जयत्यार्यः ।	६३३	२
मार्जालीयं दक्षिणेन परिवृत्ते	६३३	३
क्षत्रियः सन्नाहयति	६३३	५
मर्मांणि तदिति कवचं	६३३	९
तूष्णीमन्वेक्ष्यः ।	६३३	११
त्रिः समन्तं परियन्ति	६३३	१४
दक्षिणेन चर्मयन्ति त्रिर्त्रि	६३४	१
सदः स्रक्तिषु दुन्दुभीन्	६३४	४
अग्नीध्रमपरेण श्वभ्रं	६३४	५
गोधावीणाकाः काण्डवीणाश्च	६३४	८
उपगायन्ति ।	६३४	१०
अन्यांश्च शब्दान् कुर्वन्ति ।	६३४	१२
उदकुम्भान् शिरस्सु कृत्वा	६३४	१४
वाचयत्येनाः पर्यायादिषु ।	६३५	२
हैमहा३ हैमहा३ इति ।	६३५	४
गावो हारे सुरभय इदं मधु	६३५	६
अपसव्य प्रदक्षिणं चास्तांत्रा	६३५	१५
त्रिस्त्रिर्वा ।	६३५	१७
निविच्य मार्जालीये पूर्णा	६३६	१
अभिगरादिस्तूयमाने	६३६	४
अतिरात्रः श्वः ।	६३६	१६
तिस्रोऽनूबन्ध्या मैत्रावरुणी	६३६	२०
संवत्सरावरेषु सतेत्रेष्वसार	६३६	२३
अनूबन्ध्या वपाहोमान्ते	६३७	२
पत्न्यश्च ।	६३७	५
त्रैधातव्युदवसानीया सर्वत्र ।	६३७	७
अवभृथादुदेत्यज्योतिष्टोमो	६३७	११
सहस्रदक्षिणो वा ।	६३७	१७
एकाहमेके ।	६३७	१९
सत्राङ्गं प्रकरणात् ।	६३७	२१
फलाश्रुतेश्च ।	६३८	३
न फलं न्यायात् ।	६३८	५
कालप्राधान्याच्च ।	६३८	७
सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे	६३८	१४
आद्येहन् प्रथमानयेदन्त्य	६३८	१९
हविर्धानाग्नीध्रान्तरे द्रोणा	६३८	२२
इडे रन्त इति दक्षिणे		

सूत्राणि	पृ०	पं०
ऽस्याः	६३९	३
चोचेरिति वान्ते ।	६३९	७
सर्वतो नवसु दशमी	६३९	९
उन्नेतारौ वा कृत्वाना-श्रावयते	६३९	१२
दशदशाभेदेन दक्षिणादद्यात् ।	६३९	१६
अनूबन्ध्ययपाहामान्ते दद्यादिनाम ।	६३९	१९
उदवसानीयायां वा ।	६३९	२१
अन्यदिच्छन् ।	६४०	१
अहर्गणे व्युत्क्रामता-न्यहम् ।	६४०	३
वसतीवरिग्रहणं च ।	६४०	५
एके माध्यन्दिने ऽव-नीय ।	६४०	७

चतुर्दशोऽध्याय ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
वाजपेयः शरद्यवै-श्यस्य ।	६४१	१
उभयतः शुक्लपक्षौ बृहस्पति	६४१	७
ज्योतिष्टोमेन वा ।	६४१	९
द्वादश वा ।	६४१	११
पुरस्तादयुक्षु ज्योति-ष्टोमः	६४१	१४
प्रतिलोमं पार्ष्ठिका-न्युपरि ।	६४१	१६
सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसू-यसामैः ।	६४२	२
प्रतिलोममुपरि ।	६४२	५
नानादीक्षाः परियज्ञाः	६४२	८
सप्तदशदीक्षाः ।	६४२	१२
देवसवितरिति जुहोति	६४२	१४
सकृद्दीक्षारम्भे कर्म-कत्वात् ।	६४२	१८
क्रयणात्रेयारम्भणप्रव-र्ग्योत्सा	६४३	४
सोमात् क्रीयमाणा-त्सहितं	६४३	११
तद्द्रव्याणां वा ।	६४३	१५
पर्युह्यमाणेऽनुहरणम् ।	६४३	१७
दक्षिणेन प्रवेश्य द-क्षिणाग्नौ	६४३	१९
खरं कृत्वा नाराशंस-स्थाने	६४४	१
दक्षिणतः सन्धि करोति	६४४	३
यूपवेष्टनं सप्तदशभि-र्वस्त्रैः	६४४	५
श्वो वा सवनीयेषु ।	६४४	१०
उत्कीर्णसमाग्रो गोधू-मचषालः ।	६४४	१४
सुत्यादौ हिरण्यस्रजो-ऽपिनह्यन्ते	६४४	१९
सर्वत्राविशेषात् ।	६४५	१
एकधनप्रवेशनकाले सुरां	६४५	३
प्रातः सवनेतिग्राह्यान्गृ-हीत्वा	६४५	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
भुवसदमिति प्रतिमन्त्रमति	६४५	१०
सप्तदशापरान् ।	६४५	१२
नेष्टा च तावतः सौरान् ।	६४५	१४
व्यत्यासं ग्रहणम् ।	६४५	१६
अक्षानतिक्रमयां ग्रहाणाम् ।	६४५	१९
उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्य	६४६	२
विपृचावित्याहरतः ।	६४६	५
हिरण्येन मधुग्रहं गृहीत्वा	६४६	८
अतिरात्रपशूनुपाकृत्य	६४६	१०
तदभावेऽपृश्निम ।	६४६	१३
प्राजापत्यांश्च सप्तदशश्यामतूप	६४६	१५
तद्गुणाभावे सर्वेषामेकदेशोऽपि ।	६४६	१७
वाच उत्तममेकं ।	६४७	१
माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम् ।	६४७	२२
अवदानैश्च द्वैधं श्रुतेः ।	६४७	२४
पूर्वेभ्यो देवतास्विष्टकृद्भ्या	६४८	१
वामदेव्यग्रहान्ते प्राजापत्यानाम ।	६४८	४
स्रुग्व्यूहनात्प्राग्घविषा ।	६४८	६
यथान्यायं वोभयोः ।	६४८	८
वशायाश्च ।	६४८	११
ऐकध्यं च श्रपणम् ।	६४८	१४
अदानं च विशो ।	६४८	१६
माध्यन्दिनीयैः सह नैवारश्चरु	६४८	२०
सङ्ख्यामुष्टिनिवृत्तिः समान्यात् ।	६४९	३
न यजतिशब्दात् ।	६४९	८
सप्तदशसप्तदशशतानि ददाति	६४९	२७
सप्तदशवृषल्यो निष्ककण्ठ्यः ।	६५०	१
हस्तिवह्यकमहानसानाम् ।	६५०	३
जातेर्जातिश्च सप्तदशगणपूरणात् ।	६५०	५
द्रव्येषु वा सप्तदशतासप्तदश	६५०	८
मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र	६५०	१३
दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति	६५०	१७
अश्वान् प्रोक्षत्यपोपनीयमानान्	६५१	१
समुच्चयो वा ।	६५१	४
दक्षिणं युनक्ति वातो वेति ।	६५१	६
उत्तरं वोत्तरं हा इति ।	६५१	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
दक्षिणार्धांष्ट जवो यस्त इति ।	६५१	१०
अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति सर्वयन्त्रि	६५१	११
बार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति	६५१	१४
चतुर्युजो युनक्त्यपरांस्तूष्णीं	६५२	१
देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्र	६५२	४
ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः ।	६५२	७
सप्तदशदुन्दुभीनासजत्यनुवाद	६५२	९
बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभि	६५२	११
क्षत्रियः सप्तदशेषु-व्याधानस्य	६५२	१४
अन्त्ये मिनोत्यौदुम्बरीं शाखाम ।	६५२	१८
देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति	६५२	२०
अध्वर्योश्च तूष्णीं ब्रह्मचार्यन्ते	६५३	१
इतरेषामेकस्मिन्राजन्यो वैश्यो वा	६५३	६
आजिं शीघ्रं यन्ति ।	६५३	१०
वाजिन इति वाचयति ।	६५३	१३
ब्रह्मात्रिः साम गायति ।	६५३	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०
दुन्दुभीन्वादयन्ति ।	६५३	१७
एष स्य इति प्रत्यृचं अनुमन्त्रयते वा ।	६५३	२१
उत्तरेण च चित्रेण ।	६५४	२
सुन्वन् जयति ।	६५४	६
शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा यन्ति ।	६५४	८
आगतेषु ब्रह्मावरोहति	६५४	१०
एषाह वा इति मन्त्राहृतमेव	६५४	१३
तूष्णीमितरान् ।	६५४	१५
अवरुह्य नैवारमालभते-तीर्थे	६५४	१७
यजुर्युक्तानाघ्रापयति	६५४	२१
चतुर्थं युक्त्वाध्वर्यवे ददाति ।	६५५	३
सर्वेभ्यः षोडश ।	६५५	५
अध्वर्युयजमानौ मधुग्रहं	६५५	७
नेष्टा च सौरान्पश्चिमेन	६५५	१०
ब्रह्मणे मधुग्रहं गृह्णाति	६५५	१४
तं स यथेष्टं कुरुते ।	६५५	१६
द्वादश स्रुचाहुतीर्जुहोत्यापये	६५५	१८
नेष्टा पत्नीमानेष्यन्कौशं वासः	६५६	१
अन्तरं दीक्षितवचनात् ।	६५६	६
निश्रयणीं यूप उच्छ्रयत्यु	६५६	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
आरोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते	६५६	११
खरिति गोधूममालभते।	६५६	१५
शिरसा यूपमुज्जिहीते मृता	६५६	१७
अस्मे व इति दिशो वीक्षते।	६५६	१९
सप्तदशाश्वत्थपत्रोपनद्धा	६५६	२१
प्रतिगृण्हात्येनान्।	६५७	३
नमो मात्र इति भूमिमवेक्षते	६५७	५
उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमा	६५७	८
सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति	६५७	११
निवारेण प्रचरति।	६५७	१४
प्राक्स्विष्टकृत औदुम्बरे	६५७	१६
सप्तदशान्नान्यावपति।	६५७	१९
यावत्स्मृति वा।	६५७	२०
एकवर्जम्।	६५८	२
अभोजनं तस्योच्छासात्।	६५८	४
स्रुवेण सम्भ्रताज्जुहोति	६५८	६
शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं	६५८	११
सरस्वत्यै वाचस्थाने	६५८	१३
सरस्वत्यै त्वेति वा।	६५८	१५
सम्राडयमसावित्याह नाम	६५८	१६
अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं	६५८	१८
अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय	६५८	२२
उज्जितिभ्यो वोत्तरो मा	६५९	३
षोडश्यन्ते स्तोत्रं चमसैरेव।	६५९	५
ऋत्विक्चमसेषु सप्तदशा	६५९	८
एकं नेष्टुः।	६५९	११
उदवसानीयान्ते यूपवेष्टना	६५९	१३
यथोपयुक्तः हिरण्यस्रजः।	३५९	१५

पञ्चदशोऽध्यायः।

सूत्राणि	पृ०	पं०
राज्ञो राजसूयः।	६६१	३
अनिष्टिनो वाजपेयेन।	६६१	२४
इष्टिसोमपशवो भिन्नतन्त्राः	६६२	२
पवित्रश्चतुर्दीक्षः।	६६२	११
सहस्रदक्षिणः।	६६२	१३
माघीपक्षयजनीये दीक्षा।	६६२	१६
तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विच्छतो	६६२	१९
श्वः प्रभृत्यन्वहं पञ्चा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
त्तराणि	६६२	२२
अष्टकपालो ऽनुमत्यै।	६६३	१
शम्याया: पश्चाद्धवि-ष्यशान्त्यै	६६३	३
अनपेक्षमत्यावमतस्य संत्र	६६३	११
वासो देयम्।	६६३	१३
हिरण्यमाग्नावैष्णावे।	६६३	१५
पुनरुत्सृष्टो गौरग्नी-षोमीये।	६६३	१६
अनड्वान् साण्ड ऐ-न्द्राग्ने।	६६३	१७
गौराग्रयणे।	६६३	१९
चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम।	६६४	१
पौर्णमासेन कृष्णप-क्षान्तेन	६६४	५
पवित्रदीक्षास्थाते शुनासीरीयम्।	६६४	९
पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं	६६४	११
उत्तरा: समस्य ये देवा	६६४	१२
नियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा।	६६५	१
व्याधितस्याप्येवम्।	६६५	३
इन्द्रतुरीयम्।	६६५	५
आग्नेयः।	६६५	१८
वारुणो यवमयश्चरुः।	६६५	९
अन्यत्रापि।	६६५	१०
रौद्रश्च गावेधुकः।	६६५	१२
बर्हिनि दध्यैन्द्रम।	६६५	१४
अपामार्गहोमः।	६६५	१७
स्रुवे पालाशे वैकङ्कते	६६५	२०
त्र्यम्बकवह्निगग्नी।	६६६	१
प्राची वा।	६६६	३
अग्ने सहस्वेत्युल्मुका-दानम।	६६६	७
देवस्य त्वेति जुहोति।	६६६	९
रक्षसां त्वेति स्रुवम-स्यति।	६६६	११
त्रिषंयुक्तेषु।	६६६	१६
आग्नावैष्णव ऐन्द्रा वैष्णवो	६६६	१८
लिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र।	६६६	२०
आग्नापौष्णा ऐन्द्रा पौष्णः	६६७	१
अग्नीषोमीय ऐन्द्रा-सौम्यः	६६७	४
एकादशकपालः प्रथमः	६६७	७
वैष्णवस्त्रिकपालो वा।	६६७	९
श्वो वैश्वानरो द्वादश-कपालः	६६७	१२
श्वो वैकः।	६६७	१३
ऋषभः पूर्वस्य द-क्षिणा	६६७	१५
द्वादशोत्तराणि रत्न-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
हवीᳪषि ।	६६७	१८
प्रतिगृहमेकैकᳪ श्वः श्वः ।	६६८	१
समारूढनिर्मथिते ऽग्नये	६६८	३
बार्हस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य	६६८	५
ऐन्द्रो यजमानस्य ।	६६८	७
अदित्यै महिष्याः ।	६६८	९
वारुणः सूतस्य ।	६६८	११
मारुतो ग्रामण्यः ।	६६८	१३
सावित्रः क्षत्तुः ।	६६८	१५
आश्विनः सङ्ग्रहीतुः ।	६६८	१७
पौष्णो भागदुघस्य ।	६६८	१९
रौद्रो यजमानस्य ।	६६८	२१
चतुर्गृहीतं जुषाणो ऽध्वा	६६९	४
यथासंख्यं दक्षिणा हिरण्यः	६६९	९
असिर्न खरः ।	६६९	११
बालदामबद्धमक्षावपनम् ।	६६९	१७
उत्तरस्याभ्युक्षणवेष्टितं धनुः ।	६६९	१९
चर्मतूण्यः सेषुकाः ।	६६९	२१
लोहित उष्णीषः ।	६७०	३
कृष्णापरिमृष्टपक्षोत्तमस्य ।	६७०	३
परिवृत्ति_चाह मा ऽमेध्य	६७०	५
सौमारौद्रीतश्चरुः शुक्लापयसि	६७०	८
सैव दक्षिणा ।	६७०	१०
अनूचानोष्ययशा यजेत ।	६७०	११
किलासावाधन्तु ।	६७०	१३
मित्राबार्हस्पत्यश्चरुः ।	६७०	१६
बार्हस्पत्यमधिश्रित्याश्वत्थी ।	६७०	१८
विनाटाद्रथपर्य्यूढा	६७१	१
उष्मणा शृतो भवति ।	६७१	८
आणिष्ठानि तस्मिन्नेकं प्रदानम् ।	६७१	१०
गौर्दक्षिणा ।	६७१	१४
अभिषेचनीयदशपेययो	६७१	१५
दक्षिण्याभिषेचनीयस्य	६७१	१७
फाल्गुनीपक्षयजनीये	६७१	१९
भार्गवो होता ।	६७१	२२
पञ्चापवर्गः ।	६७२	३
सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य	६७२	५
अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाश	६७२	८
प्लाशुकानाᳪ सवित्रे सत्य	६७२	१३
आशून्यमग्नये गृहपतये ।	६७२	१५
उत्तरे चरवः ।	६७२	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
श्यामाकः सोमाय वनस्पतये ।	६७२	१८
नैवारो बृहस्पतये वाचे ।	६७२	१९
हायनानामिन्द्राय ज्येष्ठाय ।	६७२	२०
रुद्राय पशुपतये ।	६७३	१
नाम्बो मित्राय सत्याय ।	६७३	२
वरुणाय धर्मपतय इति ।	६७३	५
उत्तमेन चरित्वा सविता	६७३	६
मातापित्रोश्च ।	६७३	११
यस्याश्च जाते राजा भवति ।	६७३	१५
देशस्यानवस्थितत्वात्।	६७३	१९
पशुपुरोडाशतन्त्रं प्राधान्यात् ।	६७३	२३
इतरेषां वा भूयस्त्वात् ।	६७४	४
स्विष्टकृच्छ्रृतेश्च ।	६७४	९
इडान्तेऽपो गृण्हाति ।	६७४	१३
यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवात् ।	६७४	१७
गत्वेतराः पृथक्पात्रेष्वौदुम्बरेषु	६७४	२१
अवगाह्यावगाढात्पशोः	६७४	२३
स्यन्दमानाः ।	६७५	१
प्रतिलोमाः ।	६७५	३
अपयतीः ।	६७५	५
नदीपतीः सुघाः ।	६७५	७
काष्ठं वोच्छ्रितोढम् ।	६७५	१०
निवेष्येन ।	६७५	१३
स्यन्दमानानाः स्थावराः	६७५	१५
अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्या	६७५	१७
सरस्याः कूप्याः प्रष्वा	६७५	१९
सरस्वतीर्गृण्हात्यपो देवा इति ।	६७६	१
जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि	६७६	२
आपः स्वराज इति मरीची	६७६	७
औदुम्बरे पात्रे समासिच्य	६७६	१०
मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुर	६७६	१६
उकूष्यः श्वः ।	६७६	१७
पयस्या मैत्रावरुणी	६७६	१९
शतः सहस्राणि दक्षिणा ।	६७७	१
मरुत्वतीयान्ते पात्राणि	६७७	२
अपरेऽन्ते सीसं निदधाति ।	६७७	६
पार्थानामग्नये स्वाहेति	६७७	८
पवित्रे कृत्वा हिरण्य-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
मैनयोः	६७७	११
अभिषेचनीयेष्वेना व्यानयति	६७७	१६
तार्प्यं परिदधाति।	६७७	१८
क्षौमम्।	६७७	२०
त्रिपाणं वा।	६७८	१
घृतोन्नमेके	६७८	३
यज्ञरूपस्यूतम्।	६७८	६
पाण्ड्वं च निरस्ते।	६७८	९
अधीवासं प्रतिमुच्योष्णीषं	६७८	११
तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति	६७८	१६
दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरो	६७८	१८
इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनु	६७८	२१
मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य	६७९	१
धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति।	६७९	४
इवासीति प्रतिमन्त्रमादाय	६७९	६
आविर्मया इति वा चयंति।	६७९	९
अवेष्टा इति लोहाय समा	६७९	११
सुन्वन्तमाक्रमयन्दिवः	६७९	१५
आक्रम्य पादेन सीसं	६७९	२०
व्याघ्रचर्मारोहयति सो-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
मस्य	६८९	२
रुक्ममधः पदं कुरुते मृत्यो	६८०	४
शिरसि च नवतदूर्मं शत	६८०	७
बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरू	६८०	७
मित्रोसि रुणोसीति वा।	६८०	११
स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति	६८०	१३
अभिषिञ्चामीति सर्वत्र	६८०	२१
इममभुष्येति च प्रथमो	६८१	१
पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति	६८१	३
शौनः शेपञ्च प्रेष्यति।	६८१	५
द्यूतं ते वा।	६८१	८
ओ३मित्यृचां प्रतिगरस्त	६८१	१०
होताध्वर्यू हिरण्मय्योः	६८१	१२
शौनः शेपान्ते पृथक्शतं	६८१	१४
सहस्रे वा	६८१	१६
आसने च।	६८१	१८
कण्डूयन्याभिषेण प्रलिम्पने	६८२	१
चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णो	६८२	४
पालाशे शेषानासिच्य पुत्राय	६८२	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
शालाद्वार्यं जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे	६८२	१२
आग्नीध्रीयेन पालाशेन	६८२	१९
गवां शतमधिकं वा स्वस्या	६८३	१
पूर्वाग्निवहनं च साग्निम् ।	६८३	४
वाजपेयवद्रथमवहृत्य	६८३	७
दक्षिणापथेन यात्वापरेण	६८३	१२
अन्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहति ।	६८३	१५
मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजति ।	६८३	१७
गवां मध्ये स्थापयन्त्यायामेति ।	६८३	१९
धनुरात्न्योपस्पृशति गां	६८३	२१
ऽजिनामिमाः कुर्व इमाः इति	६८४	३
तावद्भूयो वा गोस्वामिने	६८४	५
अग्नये गृहपतये इति चत्वारि	६८४	९
भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति ।	६८४	१३
अवरोहति हंसः शुचिषदिति ।	६८४	१५
विमुच्य सयन्तृकं रथवाहणे	६८४	१७
अपप्रवते यन्ता ।	६८५	१
रथवाहणस्य दक्षिणेऽन्ते	६८५	३
अनुवर्त्मौदुम्बरीं शाखा	६८५	६
तौ ब्रह्मणं दत्वोगैसीति	६८५	९
इन्द्रस्य वज्रमित्यवहरते	६८५	११
सेषुकं धनुः प्रयच्छति ।	६८५	१५
उत्तरवेदिं हुत्वा पयस्यया	६८५	१७
खादिरीमासन्दीं रज्जूतां	६८५	१९
अधीवासमस्यामास्तृणाति	६६	१
सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति	६८६	३
निषसादेत्युरोस्यालभते ।	६८६	६
अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्	६८६	८
पाप्मानं ते ऽपहन्मीति त्वा	६८६	१३
वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते	६८६	१५
प्रत्याह व्यत्यासं सविता	६८६	१७
आदिनैवान्त्यम् ।	६८६	२१
बहुकारेति च ह्वयत्येवं	६८७	१
स्फ्यमस्मै प्रयच्छति	६८७	५
जारा राजभ्राता सूतस्थप	६८७	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रत्तेन सजातः प्रतिपन्नाता	६८७	११
मन्थिनो विमितम् ।	६८७	१५
द्यूतभूमौ हिरण्यं निधाया	६८७	१७
अक्षान्निवपति स्वाहाकृता	६८७	२०
गां दीव्यध्वमित्याह।	६८७	२२
कृतादिवा विद्ध्याव्राज	६८८	२
सजाताय कलिङ्गाम्।	६८८	४
पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा।	६८८	७
पयस्यास्विष्टकृदिडं करोति	६८८	९
अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय	६८८	१२
अवभृथमेकेन तार्प्यादीनि	६८८	१५
उदैत्येकेन ।	६८८	१८
दीक्षितवसनं च प्रास्यति।	६८८	२१
अनुबन्ध्यवपाहोमान्ते	६८८	२३
उदवसानीयायां वा ।	६८९	१
त्रैधातव्युदवसानीया	६८९	३
तृतीयं यवानां मध्ये	६८९	६
अधिश्रयणं च।	६८९	८
तिस्रस्तिस्रो दक्षिणा ददाति	६८९	११
भैषज्याभिचारयोरप्येषा ।	६९०	७
दशोत्तराणि सꣳसृपाहवीꣳषि	६९०	९
देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पति ।	६९०	१५
शालायामन्त्यम् ।	६९०	१७
सावित्रसारस्वतत्वाष्ट्रपौष्ण	६९०	२०
प्रतीष्टिपुण्डरीकाणि प्रयच्छति ।	६९०	२३
हिरण्मयानि वा ।	६९१	१
उत्तमासु तिसृषु पश्च।	६९१	३
तेषाꣳ स्रजः प्रतिमुञ्चते।	६९१	
तद्दीक्षो भवति।	६९१	७
एकतन्त्रौ क्रयैकत्वात् ।	६९१	१०
नाना वावभृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् ।	६९१	२४
एकं त्वानुपूर्व्ययोगात्।	६९२	६
अवभृथदीक्षाभ्यासोवचनादिति ।	६९२	१२
सप्तम्यां ब्रह्मागारात्सोमम्	६९२	१५
पितामहदशगणꣳ सोमपानाꣳ	६९२	१८
सवित्रेति वानुक्रमकृत्वा ।	६९२	२१
दश दशैकैकं चमसमनु	६९२	२३
यजमानस्य राजन्यः ।	६९३	२
ब्राह्मणा वा श्रुतेः ।	६९३	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
तुल्याः संख्यायोगात्।	६९३	१४
ब्रह्मणे ददात्यꣳशुवद्दक्षिणा।	६९३	१७
हिरण्मयीꣳ स्रजमुद्गात्रे	६९३	१९
अभिषेचनीयान्ते केशवपनार्थे	६९४	४
भूम्यनभिष्ठानं च।	६९४	१०
अनुपानत्कस्य यावज्जीवम्।	६९४	११
उत्तरे शुक्ले पञ्चबिलः।	६९४	१५
आग्नेय ऐन्द्रः सौम्यो वा	६९४	१९
प्रतिदिनमासादनमाग्नेयं	६९५	१
पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्यम	६९५	४
आग्नेयो हिरण्यदक्षिणोऽग्नीधे	६९५	७
अन्नाद्यकामस्याप्येषा।	६९५	१३
द्वादश्योत्तराणि प्रयुग्घवीꣳषि।	६९५	१५
मासान्तराणि।	६९५	१७
आहवनीयाद्वा पुरस्ताच्छम्या	६९५	२२
ᅟ मावृत्तस्य सरवः सारस्वत	६९६	४
षट् षड्वैकतन्त्रे।	६९६	७
पूर्वाग्निवाहौ द्वौ द्वौ षण्णाꣳ	६९६	१
अष्टापदीवत्पशुबन्धौ गर्भिणी	६९६	११
श्येन्यादित्येभ्योदित्यै वा	६९६	१३
वैश्वदेवीपृषती मारुती वा।	६९६	१८
तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः	६९६	२०
उत्तरे च मासान्तराः।	६९६	२२
व्युष्टिद्विरात्रः।	६९७	३
अग्निष्टोमातिरात्रौ।	६९७	४
क्षत्रधृतिः।	६९७	६
तमुभयत एके त्रिष्टोम	६९७	८
अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरा	६९७	१३
उत्तरे शुक्ले सौत्रामणी।	६९७	१७
व्रीहीन्विरूढाविरूढान्	६९७	१९
पक्त्वौदनं विरूढांश्चूर्णीकृत्या	६९७	२२
सिꣳहवृकव्याघ्रलोमानि	६९८	८
पशुषु वा।	६९८	५
पुरोडाश धर्मा द्रव्यसामान्यात्।	६९८	७
यावदुक्तꣳ सौमिका गुणत्वात्।	६९८	११
त्रिपशुबन्धश्चतुर्ष्याम्।	६९८	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
पक्वायाम् ।	६९८	१६
आश्विनोऽजः श्येतः ।	६९८	१८
मह्नाविः सारस्वती ।	६९८	२०
ऋषभमिन्द्राय सुत्रामणे	६९९	१
प्रथमो लोहितः ।	६९९	३
त्रियूपो वैकादशिनि लिङ्गात् ।	६९९	५
अग्नी वरुणप्रघासवत् ।	६९९	१३
अवेदिर्दक्षिणः ।	६९९	१४
वपामार्जनान्ते कुशैः	६९९	१६
कुवलकर्कन्धुबदरचूर्णानि	६९९	१९
ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति	७००	१
समस्यानुवाचनं यजेति च ।	७००	४
प्रथमस्यानुहोममितरौ ।	७००	६
परिस्रुद्धोमो दक्षिणेऽग्नौ ।	७००	८
भक्षमाहृत्य परिस्रुच्छेषमा	७००	१०
हवींषि निर्वपति साविच	७००	१६
नपुंसको दक्षिणा रथवाही	७००	१९
सोमातिपूतस्याप्येषा ।	७००	२१
अनुयाजान्ते पशुपुरोडाशो	७०१	१
हविर्भिर्वा ।	७०१	४
आश्विनाभावस्तु ।	७०१	६
राजसूययाजिनः कर्मापवर्गे	७०१	९
त्रैधातव्यानुपूर्व्ययोगात् ।	७०१	११

षोडशोऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणव्यतिषङ्गात् ।	७०३	३
इच्छतः समहाव्रते नियमः ।	७०३	१३
न प्रथमाहारे ।	७०३	२०
उत्तरवेद्यग्निनिधानात् ।	७०३	२३
चिकीर्षमाण उत्तरस्यां फाल्गुन्यां	७०४	२५
ब्रह्मणे वा दद्यात् ।	७०५	१
अमावास्यायामेके ।	७०५	३
अग्निभ्यः कामाय पुरुषा	७०५	६
वर्हिष्ठदशनः पुरुषो	७०५	१०
सर्वेषां वा तुल्याः ।	७०५	१४
समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे	७०५	१६
आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अस्यंति ।	७०५	२०
एकादशान्ते शासप्रैषादि करोति ।	७०५	२३
परिवृते पुरुषसंज्ञपनम् ।	७०६	१
अजस्य शुन्धति प्रचरणयोगात् ।	७०६	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वेषां वाविशेषात् ।	७०६	६
वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा ।	७०६	१०
कण्ठेषु तृणमन्तर्धाय	७०६	१२
चतुर्णामप्सुकायप्रासनम् ।	७०६	१५
ततो मृदिष्टकार्थापश्च।	७०६	१८
अजेन चरति ।	७०६	२१
सꣳस्थिते तस्य शेषप्रासनम् ।	७०६	२३
सर्वैरेके ।	७०७	२
एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति	७०७	९
वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपाꣳशु ।	७०७	१८
पशुदेवता च ।	७०७	२०
आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः	७०७	२२
मैथुनं वर्जयेद्वा पयस्यायाः ।	७०७	२४
माꣳसोपर्यासने चेच्छन् ।	७०८	१
त्वङ्मस्तिष्कोद्धृतानि	७०८	३
सकलानि वा ।	७०८	७
अन्यानि वा हिरण्यानि	७०८	९
श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः ।	७०८	१३
षड्दध्यात् ।	७०८	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
हिरण्यगर्भ इत्यृचाः स्रुवाघारः ।	७०८	१९
पूर्वो देवता सामान्यात् ।	७०९	२
उत्तरे तु सामन्योपदेशाभ्याम् ।	७०९	८
वायवे वा नियुत्वते	७०९	१७
प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो	७०९	२३
प्राजापत्यस्य कद्वत्यो	७१०	१
शुक्लवत्यो वायव्यस्य ।	७१०	३
वपाया वा ।	७१०	४
तुल्यमन्यत्सर्वेषु ।	७१०	७
उखासम्भरणमष्टम्याम् ।	७१०	८
आहवनीयस्य पुरस्तान्मत्या	७१०	१२
पिण्डमपरेण व्यध्वे	७१०	१५
आहवनीयं दक्षिणेन	७१०	१८
उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र	७११	३
हिरण्मयीमेके ।	७११	७
अष्टग्रहीतं जुहोति	७११	९
देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय	७११	२३
अश्वप्रभृतींश्च प्रतूर्ते युञ्जाथा	७१२	४
अनुपस्पृशन्नुत्क्रमयत्येनान्	७१२	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं	७१२	१०
दक्षिणतश्च पशवो युगपत् ।	७१२	१३
अनद्धापुरुषमीक्षते	७१२	१६
वल्मीकवपामादाय छित्वा	७१२	१९
द्वष्ट्वा निदधात्येनान् ।	७१२	२२
आजेत्यभिमन्त्रयतेऽश्वम् ।	७१३	१
आक्रम्येत्वेनेन पिण्डमधिष्ठाय	७१३	२
द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि	७१३	४
उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते ।	७१३	७
आहवनीयवत्स्थापयति	७१३	९
उपविश्य मृदमभिजुहोत्या	७१३	११
अभ्र्यां पिण्डं त्रिः परिलिखति	७१३	१५
कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरत	७१३	२०
विमार्ष्ट्येनाद्विव इति ।	७१४	२
आलभत उभे शर्म च	७१४	४
पिण्डं पुरीष्योसीति ।	७१४	६
पाणिभ्यां परिगृह्णात्येन	७१४	८
अपः श्वभ्रेऽवनयत्यपो देवी	७१४	१२
स इति वा तमपक्षिपति ।	७१४	१४
अनामिकया सम्वपति	७१४	१६
आस्तीर्णयोरन्तानुदूगृह्णाति	७१४	१९
त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति	७१५	१
उत्तिष्ठति पिण्डमादायोत्तु	७१५	४
ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्य	७१५	६
अवहृत्योपरिनाभि धारयन्	७१५	८
धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुप	७१५	११
अग्न आयाहीत्याहृत्य	७१५	१५
आयन्त्यावर्त्य पशूनजः	७१५	१८
अनद्धापुरुषमीक्षते पूर्वव	७१५	२१
उत्तरत आहवनीयस्योद्धृता	७१६	१
विपाजसेति प्रमुच्यैममजलोम	७१६	५
आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्व	७१६	९
फेनं च तूष्णीं ततः कृत्वा ।	७१३	११
अजलोमभिः सꣳसृजति	७१६	१४
शर्करया रसाश्मचूर्णैश्च	७१६	१८
सꣳसृष्टामिति संयौति।	७१६	२२
अषाढां करोति महिषी	७१७	२
यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखि	७१७	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
यजमान उखां करोति	७१७	८
प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वां च।	७१७	१२
पञ्चप्रादेशामिषुमात्रीं वा	७१७	१४
वसवस्त्वेति प्रथयति।	७१७	१६
अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं	७१७	१८
संलिप्य श्लक्ष्णां कृत्वोत्तर	७१७	२१
विश्वेत्वेति समीकरोति।	७१८	१
वितृतीय उत्तरे वर्तिं सर्वतः	७१८	४
ऊर्ध्वास्तूर्ष्णीं प्रतिदिशं	७१८	७
स्तनानि वाग्रेपून्नयति।	७१८	११
द्विस्तनामष्टस्तनामेके।	७१८	१३
बिलं गृह्णात्यदितिष्ट इति।	७१८	१६
कृत्वायेति निदधाति।	७१८	१८
तिस्र एके।	७१८	२०
इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिषः	७१९	१
मृदमुपशयां निदधाति।	७१९	७
सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां	७१९	१०
अङ्ग्या श्वभ्रं चतुरस्रं खन	७१९	१२
श्रपणमास्तीर्य यथा कृतमव	७१९	१५
देवानां त्वेत्युखां न्युब्जाम्।	७१९	१८
श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणा	७१९	२०
निर्मन्थ्येन वा धूपनश्रपणे।	७२०	१
वरूत्रींष्ट्वतीक्षमाणो जपति।	७२०	३
आचरति मित्रस्येति।	७२०	५
यावद्वाचरेत्।	७२०	७
दिवैव प्रदहनोद्धरणे।	७२०	९
उद्वपति श्रपणम्।	७२०	११
देवस्त्वेत्युखाम्।	७२०	१३
उत्तानां करोत्यव्यथमानेति।	७२०	१५
उद्यच्छत्युत्थायेति।	७२०	१७
परिगृह्य पात्रे करोति	७२०	१९
अजापयसावासिञ्चति सवस्त्वेति	७२१	१
इष्टकाक्रियातस्त्र्यालिखितानाम्।	७२१	५
अपरिमितालिखितावोत्तरयोः।	७२१	७
पूर्ववदग्निः पाके।	७२१	१७
दीक्षामावास्यायाममावास्येने	७२१	१२
आग्नावैष्णववैश्वानरौ।	७२१	१५
घृते चरुणादित्येभ्यः।	७२१	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्राकृतान्यौदुग्रभणानि हुत्वा	७२१	१९
दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वा-ऽध्वर्युर्यज	७२२	१
रुक्मप्रतिमोचनविष्णुक्र-मवात्स	७२२	१०
अग्नावारूढे त्रयोदशा-स्यां	७२२	१२
अनारोहत्यङ्गारानो-प्यैकं ।	७२२	१६
घृतोन्नां कार्मुकीं द्रुन्न इति	७२२	१९
वैकङ्कतीं परस्या इति।	७२२	२२
औदुम्बरीं परमस्या इति ।	७२३	१
अपरशुवृक्णां यदग्न इति ।	७२३	१
अधः शयां यदत्तीति।	७२३	५
पालाशीः प्रत्यृचमहरह-रिति ।	७२३	७
उपोत्तमां क्षत्रियस्ये-च्छन् ।	७२३	११
उत्तमां पुरोहितस्य ।	७२३	१७
अन्यस्योभे ।	७२३	६९
स्वाहाकारः सर्वासूखा-याम् ।	७२३	२२
औदुग्रभणादि दण्डान्त-मत्रैकं ।	७२४	१
यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रति	७२४	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
इण्ड्वशिक्यासन्दीषु मुञ्ज	७२४	११
परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वा-भ्यामुखां	७२४	१५
हरति द्यावा क्षामेति।	७२४	१८
आहवनीयस्य पुरस्ता	७२४	२०
शिक्यपाशं प्रतिमु-ञ्चन्ते	७२५	४
साशिक्यं प्राञ्चं प्रगृ-ह्णाति	७२५	५
धारणं च ।	७२५	११
एतया विकृत्याभिम-न्त्र्यैके	७२५	१३
समुह्य पुरीषे प्रतिदिशं	७२५	२०
विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णो	७२५	२२
अक्रमश्चतुर्थे ।	७२६	२
दिशो वीक्षते दिशोऽनु	७२६	४
पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्र-गृह्य	७२६	६
अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्ति-न्निति ।	७२६	८
उपरिनाभि धारयन्ना-त्वा	७२६	११
पाशा उन्मुच्योदुत्तम-मिति	७२६	१३
अवहरति हꣳसः शुचि-षदिति ।	७२६	१६
आसन्द्यां करोति बृह-दिति ।	७२६	२७

सूत्राणि	पृ०	पं०
उपतिष्ठते सीद त्व-मिति ।	७२६	१८
घात्सप्रेण च दिवसपरी-त्या	७२६	१९
अनुवाकेनैके ।	७२७	१
अत्र दीक्षितोऽयमिति ।	७२७	३
आवृत्तिरतः संवत्स-रम् ।	७२७	६
उखाया भस्मोद्वपन-मस्त	७२७	८
वाचं विसृज्य समिदा-धा	७२७	११
एवमुदिते भस्मोद्वप-नादि ।	७२८	१
अहरहरित्याधानम् ।	७२८	४
विष्णुक्रमवात्सप्रे चा-हर्व्य	७२८	५
रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्	७२८	९
सोमाविरोधेन वा तत्प्रा-धा	७२८	१८
न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते	७२९	७
संवत्सरप्रभृतिनोऽसं-वत्सर	७२९	१४
संवत्सरं सोष्यतः ।	७२९	१७
संवत्सराहिताग्नेः ।	७२९	२१
जातस्य च ।	७३०	३
षण्मास्यमन्त्यम् ।	७३०	६
अचयनं वा परस्मै ।	७३०	९
प्रागतः कृत्वोख्यस्योत्त-रतः	७३०	१९
सासन्दीकमुख्यम्योदु त्वेति	७३०	२३
स्थाल्यां गार्हपत्यं प-श्चात् ।	७३१	३
अनड्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्न	७३१	५
आरोहत्पार्श्वतो वा ग-च्छेत् ।	७३१	८
अक्षे खर्जत्यकन्ददग्नि-रिति	७३१	१०
वासेऽवहत्युद्धतावो-क्षित	७३१	१२
वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदी	७३१	११
अप्सूख्यभस्मावपनं क्रय	७३२	१
अन्यत्र चेच्छन् ।	७३२	३
ऊर्ध्वं वनीवाहनात्	७३२	५
पलाशपुटेन दर्विरित्य-कया ।	७३२	८
ततो द्वाभ्याम् ।	७३२	१२
आद्याभ्यां वा पूर्वम् ।	७३२	१३
अनामिकया प्रास्तादा-दत्ते	७३२	१६
प्रास्योखायामुपतिष्ठते	७३२	१९
प्रायश्चित्तिं समिधोप-हृत्या	७३२	२१
उत्थायादधाति समिधं	७३३	५
गार्हपत्ये ऽनुगते निर्म-थ्य ।	७३३	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
सुत्यास्वाहवनीये साङ्गा	७३३	११
आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदः।	७३३	१५
प्रवृज्यादावृत्तोख्ये।	७३३	१८
अध्वरप्रायश्चित्ति च सर्वेषु	७३३	२२
उखाभेदने नवस्थाल्यां	७३४	५
उखोपशये पिष्ट्वा मृदा	७३४	११
पक्वायामावपति कपालं च।	७३४	१६
उखोपशये पिष्ट्वा संसृज्य	७३४	१८
अध्यात्मं चयनमुपविश्य।	७३४	२१
सव्यबाहुमन्तरं कृत्वोत्तर	७३५	१
नित्ये सादनसूददोहसा	७३५	३
अविशेषोपदेशात्।	७३५	८
अनाम्नातप्रतिषेधाच्च।	७३५	१२
एकचोदनास्वेकदेशानुसारेण	७३५	१७
आत्मनि यजुष्मतीः।	७३५	२२
लोकं पृणासु दशसु दशसु	७३६	२
असादनं च।	७३६	४
प्रतिचिति द्वे द्वे उपधाय	७३६	७
अयुग्मगणमध्यमानूके।	७३६	९
एका च।	७३६	१०
अभितो युग्माः।	७३६	१३
उदञ्चो वर्गाः पूर्वापरे।	७३६	१६
प्राञ्चो दक्षिणोत्तरे।	७३६	१९
भिन्नकृष्णयोरचयनम्।	७३६	२१
दीक्षाणामुत्तमेऽग्नि	७३७	२
उख्यस्थानेऽर्धव्यामेन.	७३७	४
मण्डलाद्वा प्रक्रमणमन्तः	७३७	६
पश्चाद्यूपावस्थात्पादमात्रे	७३७	१०
यजमानेनोदूर्ध्वबाहुप्रपदो	७३७	१२
द्विपुरुषां रज्जुं मित्त्वा।	७३७	१८

सप्तदशोऽध्यायः।

सूत्राणि	पृ०	पं०
श्वोऽभ्यवहरणादिप्रायश्चित्यन्तं	७४१	१
वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत्।	७४१	१३
पलाशशाखया गार्हपत्यं	७४१	१८
उदीचीं शाखामुदस्योखां	७४१	२२
मण्डलं छादयति।	७४२	४
सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषवत्।	७४२	६
परिश्रिद्भिः परिश्रयति	७४२	८
मध्येऽर्धबृहतीश्चतस्रो	७४२	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
सक्त्थ्नित्ये ।	७४२	१७
पश्चात्स्राहिते पादमा-		
ऽयो	७४३	८
अपरेण परिक्रम्य परि-		
क्रम्य	७४३	११
चिदसीति पूर्वं दक्षि-		
णतः	७४३	१५
नित्ये प्रतीष्टकं तिर-		
श्चीषु ।	७४३	१९
स्रक्तिषु पादमात्रीः।	७४३	२१
पूर्वदक्षिणस्यामर्धपद्ये।	७४३	२४
शेषोऽष्टा वक्राः ।	७४४	१
तिसृषु लोकम्पृणासु	७४४	३
चात्वालदेशात्पुरीषं		
निवपती	७४६	६
समं बिलां कृत्वोर्ध्वं नि-		
वपती	७४४	६
रिक्तां नावेक्षेतोखाम।	७४४	१२
सिकताभिः समं बिलां		
कृत्वा	७४४	१४
त्रिचितमेके ।	७४४	१९
नैर्ऋतीः कृष्णास्तुष		
पक्का	७४४	२२
असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं		
पराचीः ।	७४५	३
अभ्यात्ममेके ।	७४५	६
नित्याभावः ।	७४५	८
शिक्यरुक्मपाशेण्ड्वा-		
सन्दीः	७४५	१०
उदपात्रं निषिच्या-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
न्तरा	७४५	१३
अनपेक्षमेत्य शालाद्वा-		
र्यप	७४५	१७
प्रायणीय हविष्कृदन्ते		
महा	७४५	२०
प्रायणीयान्ते सीरं		
युन	७४६	३
मौञ्जं त्रिवृद्रज्जव्यम् ।	७४६	५
षट्द्वादशचतुर्विं॑-		
शतिं	७४६	७
पूर्वगोत्तरा॑सं द-		
क्षिणा	७४६	९
आत्मनि कृष्यत्यनुप-		
रिश्रि	७४६	१४
दक्षिणतः प्राचीम् ।	७४६	१७
प्रदक्षिणमितराः ।	७४६	१९
तूष्णीं तिस्रास्तिस्रः		
प्रदक्षिणम् ।	७४६	२१
तिर्यगनूके ।	७४७	१
अक्ष्णयाश्रोण्य॑सयोः।	७४७	३
अनूके ।	७४७	४
श्रोण्य॑सयोः ।	७४७	६
दीर्घप्रयुक्तेषु वा		
पुरुषाः	७४७	७
अनडुहो विमुच्य		
विमुच्य	७४७	१०
पशुवद्वुत्सृज्य दक्षिणा-		
काले	७४७	१२
सीरमुत्करे कृत्वा कु-		
शस्तम्ब	७४७	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
पञ्चग्रहीतेनोद्गृह्णन्नभि जुहोति	७४७	२०
चतसृषु चतसृषु त्रीं-स्त्रीनुद	७४८	१
त्रीन्कृष्टयाः ।	७४८	७
कृष्टमात्रे वा ।	७४८	११
तस्मिन्सर्वौषधमावपत्येक	७४८	१५
या ओषधीरिति त्रिचैर्वपत्य	७४८	१९
सोमनिवपनाद्याति-व्यहविष्कृतः ।	७४८	२४
सप्त सप्त च ।	७४९	७
लोकेष्टका स्फ्येनाहृत्य	७४९	९
उत्तरपरस्याः पश्चात्।	७४९	१३
उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि	७४९	१६
उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिंश	७४९	१८
अग्ने तवेति सिकतान्युप्य	७४९	२१
आप्यायस्वेति सिकतालम्भन	७५०	१
आर्तिशेषाद्योपसदः कृत्वा	७५०	३
इतरासां च	७५०	९
स्वयमातृण्णामित्या च।	७५०	११
आज्ये न्यज्य शुक्राग्राणि	७५०	१३

सूत्राणि	पृ०	पं०
अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्यो	७५०	१७
त्रिरुक्तायामश्वपूर्वां चितिं	७५०	१९
तीर्थेनाश्वमारोहयत्युत्तरपक्ष	७५१	३
पुरस्तात्पक्षाद्धैके ।	७५१	६
अनुयजुः कृष्टं परिणयत्युत्तरतः	७५१	८
प्रत्यञ्चमागतं चितिमवघ्राप्य	७५१	१०
उत्तरवेदिप्रोक्षणाद्यासम्भार	७५१	१४
सत्यसाम गायति ।	७५१	२२
पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे	७५१	२३
तस्मिन्रुक्ममधः पिण्डं ब्रह्म	७५२	२
उत्तानं प्राञ्चं हिरण्यपुरुषं	७५२	४
पुरुषे चित्रे साम गायति ।	७५२	८
पूर्वेणापरीत्योऽतः ।	७५२	१०
उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति ।	७५२	१२
उपविश्य पञ्चग्रहीतं जुहोति	७५२	१४
प्रत्येत्य दक्षिणतः ।	७५२	१८
पश्चात्प्रथमान्त्ये ।	७५२	२०
पुरुषमवच्छाद्योरसा	७५३	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
तत्र स्रुगुपधानं प्राच्योः ।	७५३	५
कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणतः ।	७५३	७
एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधि	७५३	१६
तिरश्च्यावेके ।	७५३	१८
स्वयमातृण्णां पुरुषं शर्करां	७५३	२१
भूरित्येतस्याः साम गायति ।	७५३	२४
अन्यत्रापि व्याहृतिषु ।	७५४	२
मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां	७५४	६
पूर्वां पूर्वामुत्तराः ।	७५४	१०
यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये ।	७५४	११
उलूखलस्य रेतःसिग्वेलाया	७५३	१५
विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ	७५४	२०
प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् ।	७५४	२२
ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति ।	७५५	१
अषाढासीत्यषाढाम् ।	७५५	३
स्वयमातृण्णारेतःसिग्विलाश्च	७५५	५
कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति	७५५	८
अरत्निमात्रेऽषाढां दक्षिणे	८५५	१०
घट्टयति मध्यमया ।	७५५	१५
उलूखलमुसले स्वयमातृण्णा	१५५	१७
उलूखल उखां कृत्वोपशयां	७५६	१
अग्ने युक्ष्वा हीति प्रत्यृचः	७५६	८
उपस्थानं वासम्वत्सरभृतिनः ।	७५६	९
प्रतिशिरः सप्त सप्त हिरण्य	७५६	१३
उत्तरं द्वौ द्वौ ।	७५६	१८
नासिकयोर्ऋचे त्वेति ।	७५६	२०
अक्ष्णोर्भासे त्वेति ।	७५६	२२
श्रोत्रयोरभूदिदमिति ।	७५७	१
सर्वानप्येकस्मिन्नेके ।	७५७	२
उखायां प्रत्यञ्चि ।	७५७	३
सहस्रदा इति पुरुषशिर	७५७	१०
अश्वाव्योरुत्तरतः पूर्वापरे ।	७५७	१३
गोजयोश्च दक्षिणतः	७५७	१५
आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं	७५७	१७
चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः	७५७	१९
बहिर्वेद्युदङ् तिष्ठन्नुपतिष्ठति	७५८	१
उखां परिक्रामत्येके ।	७५८	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वमन्त्रानप्येकस्मि-न्नेके ।	७५८	१२
उपधानमन्त्रान्विपरिह-रन्न	७५८	१५
एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्यो	७५८	१९
अपरेण स्वयमातृण्णा-मेत्या	७५८	२२
व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्ण	७५९	४
द्वितीयमयस्पश्चा-दिति ।	७५९	१४
लोकम्पृणादक्षिणांऽ-सा	७५९	२२
प्रत्येत्य शेषम् ।	७५९	२५
पक्षपुच्छानि पराग्भिरप्य-येभ्योऽधि	७६०	१
एवं सर्वत्र ।	७६०	४
मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् ।	७६०	६
पूर्वमर्धानूके छादयति।	७६०	६
प्रदक्षिणमात्मानम् ।	७६०	१०
वक्षपुच्छानि च ।	७६०	१२
चिति पुरीषवतीमुपति ष्ठते	७६०	१६
अष्टाभिरेके दशभि र्वा ।	७६०	१८
उपसत्सु पौर्वाह्णिक्या-पराह्णे	७६०	२१
तिरश्चं परिणीयोपास्त		

सूत्राणि	पृ०	पं०
मयं	७६१	२
परिणयनमाग्निनिधा-नात् ।	७६१	६
त्र्युपसत्के द्वे प्रथमायां तिस्रो	७६१	१०
पञ्चगृहीताद्युत्तमा ।	७६१	१३
उत्तरासु च ।	७६१	१७
सपुरीषासु षट्स्वेकै-का ।	७६१	१९
द्वादशोपसत्के व्य-त्यासं	७६१	२१
विकर्ण्याद्येकादश्याम।	७६२	१
चतुर्मासोपसत्के द्वाद-शाह	७६२	३
षट्त्रिंशदहशः षट्-त्रिंश	७६२	६
तापश्चिते मासशश्चि-तिपुरीषे	७६२	११
पञ्चस्यामसपत्ना वि-राजः	७६२	१४
सोमभागा अन्वहम् ।	७६२	१६
मासं पुरीषं तूष्णीम् ।	७६२	१८
नाकसत्प्रभृतिमासम् ।	७६२	२०
पुरीषञ्च ।	७६३	१
उत्तमयोरन्होर्विकर्ण्यादि पूर्वे ।	७६३	३
द्विसाहस्री प्रथमा लोक	७६३	६
उत्तराश्च ।	७६३	९
त्रिसाहस्र्युत्तमा ।	७६३	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरं	७६३	१३
षट्त्रिꣳशच्छत्या वा तृतीया	७६३	१८
गार्हपत्यलोकम्पृणाः प्रथमायाम्।	७६३	२१
धिष्णीया उत्तमायाम्।	७६४	१
अपरिमितेष्टका वा।	७६४	२
प्रथमोत्तमयोः पादमात्रीरिति	७६४	५
दशगणाधिका भित्वोत्करं	७६४	८
द्वितीयायामाश्विनी प्रतिदिशम्।	७६४	११
रेतःसिग्बिलायामनूकमुत्तरेण	७६४	१४
दक्षिणापूर्वेण।	७६४	१६
दक्षिणा पूर्वेण।	७६४	१८
अपरा दक्षिणेन।	७६४	२०
उत्तरापरेण।	७६४	२१
दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी।	७६५	१
वैश्वदेवीः।	७६५	२
पूर्वां दक्षिणेन।	७६५	६
दक्षिणापरेण।	७६५	७
अपरामुत्तरेण।	७६५	८
उत्तरां पूर्वेण	७६५	९
एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः।	७६५	१०
प्राणभृद्भ्योपस्याः।	७६५	१२
पूर्ववत्पञ्चभ्यः सर्वासाम्।	७६५	१४
आश्विनी ध्रुवक्षितिरिति प्रति	७६५	१७
शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये	७६५	१९
उत्तराश्च।	७६६	१
वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति	७६६	३
उत्तराश्च।	७६६	६
प्राणभृतः प्राणं म इति।	७६६	७
अपः पिन्वेत्यपस्याः।	७६६	९
वयस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु	७६६	११
चतस्रः पुरस्तात्।	७६६	१३
दक्षिणत उत्तरतः पश्चात्।	७६६	१६
दक्षिणाश्रोणेरधि लोकम्पृणाः	७६६	१८
तृतीयायाꣳ स्वयमातृण्णायाः	७६६	२०
अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवी	७६७	४
विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि	७६७	८
उत्तमायां च ऋतव्ये नभश्च	७६७	१०
अवकाः कूर्मवत्।	७६७	१३
इषश्चोर्जश्चेत्यपरे।	७६७	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०
पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्म	७६७	१७
छन्दस्या द्वादश द्वादशाव्य	७६७	१९
बालखिल्यालोकं पश्चाच्छिष्ठा।	७६८	१
बालखिल्याः सप्त पुरस्तात्।	७६८	४
प्राणभृद्भ्यो वापरा।।	७६८	६
द्वादशभ्यो ऽपरास्तु।	७६८	८
मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम्।	७६८	१०
यजुष्मतीश्च जानन्।	७६८	१२
उत्तराश्चोणेरधि लोकम्पृणाः	७६८	१५
चतुर्थ्यामनूकान्तेषु दक्षिणोत्तरे	७६८	१७
पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दश।	७६८	२०
ताभ्यः षट्।	७६९	१
पूर्वदक्षिणे ऽवान्तरदेश एके।	७६९	३
उत्तरा वा दक्षिणाभ्याम।	७६९	५
उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति।	७६९	८
दक्षिणामपरयोर्धरुण एक	७६९	१०
दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः	७६९	११
दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश	७६९	१२
चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्त्तिरष्टा।	७६९	१३
दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति।	७७०	१
उत्तरापरयोर्मित्रस्य भाग	७७०	२
उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां	७७०	३
उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग	७७०	४
षट्प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग	७७०	५
ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति।	७७०	७
रेतः सिग्वेलायां च सप्तदश	७७०	९
उत्तराःस्वाद्धि लोकम्पृणाः	७७०	१३
पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवद्स	७७०	१४
दक्षिणयोररत्न्यन्तरम्।	७७१	१
अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम्।	७७१	४
पश्चिमा द्वितीया।	७७१	६
विराजो दश दश प्रतिदिशं	७७१	८
गायत्र्यसपत्ना गणमध्ये	७७१	११
उष्णिग्भ्यो वा परा अर्ध	७७१	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
असपत्ना स्पृशोऽन्यतोन्तराः ।	७७१	१७
सर्वतोऽषाढावेलायाः	७७१	१९
पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् ।	७७२	१
वेषश्रीः क्षत्राय क्षत्रं जिन्वेति	७७२	३
पुरीषमास्वाचपति मन्त्रेण	७७२	६
नाकसदो ऽनूकेषु पूर्ववर्जं	७७२	१७
पुरीषमाप्योपर्ययं पुर इति	७७२	२२
प्रतिदिशं यथा लिङ्गम ।	७७३	४
पश्चिमोत्तमा ।	७७३	६
छन्दस्यास्तिस्रस्तिस्रो	७७३	८
उत्तराश्च ।	७७३	१२
पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां	७७३	१४
जगतीश्च पश्चादयमिहेति ।	७७३	१७
अपरास्ताभ्यांनुष्टुभः सखायः	७७३	१९
अषाढावेलायाः पुरस्तादबृहति	७७३	२१
भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यो	७७४	१
उद्धृतान्यपकृष्येच्छन् ।	७७४	६
अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहो	७७४	१८
अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्नि	७७४	२१
उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने तमद्येति ।	७७४	२३
पुरीषवत्याः पूर्वमतिच्छन्दसं	७७४	२५
अग्ने त्वामित्यनूकान्ते परं	७७५	७
मध्येऽष्टकं गार्हपत्यम् ।	७७५	१०
पुनश्चितिं चोपरितश्छद्येन	७७५	१५
पुच्छसन्धावेके ।	७७५	२०
पूर्वार्धे वा ।	७७५	२३
गार्हपत्यं पुच्छसन्धौ कृत्वा ।	७७६	२
ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति ।	७७६	५
विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति ।	७७६	६
दक्षिणांसात्प्रत्यगरत्नि	७७६	७
प्रच्छाद्यपुरीषेण विकर्णीय	७७६	१०
सकृन्नित्ये ।	७७६	१६
पुरुषाभिहोमवत्तिष्ठन्नग्निं	७७७	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
अष्टादशोऽध्यायः ।		
शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्या	७७९	१
ऽश्मायुवाकान्ते स्वाहाकारो	७७९	१९
पश्चान्ते च नाभिमात्रे ।	७७९	२१
प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे ।	७८०	१
प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति	७८०	३
हवने प्रास्यति चात्वाले ।	७८०	७
चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीदक्षिणे	७८०	९
अश्मंस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भ	७८०	१३
तावत्प्रतिपर्येति ।	७८०	१६
कुम्भेऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां	७८०	१८
अभिन्नं भेत्तवै ब्रूयात्।	७८०	२१
कुम्भे भेदनं सामर्थ्यात् ।	७८१	५
अश्मनि वाथवादात्।	७८१	१०
वाचयत्वाच्च ।	७८१	१५
अनपेक्षमत्योदङ् प्राङ्	७८१	१८
मण्डूकचकावेतम्शाखा वेणौ	७८१	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
पक्षपुच्छानिचाभ्यात्मस्मग्ने	७८२	१
अन्त्यमुत्तमम् ।	७८२	४
वेणुमुत्करेण कृत्वा चित्य	७८२	६
पुरस्तादूगायत्रम् ।	७८२	१२
दक्षिणे पक्षे रथन्तरमुत्तरे	७८२	१४
औपवसथ्ये विसृष्टवाचिं	७८२	१८
दधिमधुघृतं पात्र्यां	७८२	२२
स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं	७८३	५
समासिक्तान्कुशैः प्रोक्षति	७८३	१०
प्राणदा इत्यवरोहति।	७८३	१४
एवमारोहणावरोहणमतः ।	७८३	१५
उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनं	७८३	१७
स्वयमातृण्णास्पृष्टं प्रथमम् ।	७८३	२१
पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेने	७८४	३
आर्द्रौदुम्बरीर्घृतोषितास्तिस्र	७८४	९
अग्निं प्रणयति ।	७८४	१४
प्रेष्यन्युद्यच्छेध्ममुपयच्छो	७८४	१६
अग्नये प्रहियमा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
णायानु	७८४	१९
त्रिरुक्तायाम्नुग्रम्योदुत्वेति ।	७८४	२१
चित्यं गच्छन्ति पञ्च दिश इति ।	७८४	२२
आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं पृष्ठ्या	७८५	१
न नित्यं ।	७८५	४
निध्यायैनमतिक्रमतन्द्रिं	७८५	७
क्रमध्वमग्निनेति चित्य	७८५	९
स्वयमातृण्णामध्यग्नि	७८५	११
पैतुदारवाद्यत्रैके ।	७८५	१९
तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णो	७८६	१
नित्ये च	७८६	५
समिदाधानं शामीली	७८६	७
कर्णकाभावे दध्निद्रप्साक्ताः ।	७८६	११
स्रुवाहुती जुहोत्यग्नेतम	७८६	१२
पूर्णाहुतिं च सप्त त इति ।	७८६	१४
तिष्ठन्त्समिधः सर्वत्र मध्ये	७८६	१५
अन्तेष्वाहुतीरुपविश्य ।	७८६	१९
अत्र पञ्चम्यां सप्तचोंप	७८६	२१
धिष्ण्यान्वा चितोत्तमा	७८७	१
अभिमृशादिच्छन्दस्वत्सरां	७८७	५
एवं यथाचितं ।	७८७	७
वैश्वानरमारुतां निर्वपति	७८७	१०
वैश्वानरमधिश्रित्य दक्ष	७८७	१९
पश्चाच्च संक्रुष्टतरौ ।	७८७	२१
एवमपर्क्षे ।	७८७	२३
पश्चादरण्येऽनूच्यम् ।	७८८	१
होमासादनयोश्च ।	७८८	३
पुच्छादपरान् कुशाना	७८८	५
वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन	७८८	१३
विमुखनारण्ये ऽन्यूच्यम ।	७८८	१७
इन्द्रं देवीरिति जपति ।	७८८	२०
इमं स्तनमिति वाचयति वा ।	७८८	२२
वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या	७८९	३
हुत्वा स्रुक्प्रासनम् ।	७८९	१४
अग्नये स्वाहेति षट् पार्थानि	७८९	१७
वाजप्रसवीयानि वपावत्	७८९	२०
आग्निकानि च वाजस्य त्विति ।	७९०	५
स्रुवं प्रस्य परिश्रि-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
त्स्पृक्	७९०	८
अभिषेकनामध्यात् ।	७९०	१३
क्षीरोदके वाजपेयिकानीति	७९०	१५
तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चस	७९०	१८
तिष्ठन् बुभूषुः ।	७९०	२३
भुत उपविष्टः ।	७९१	१
वस्तचर्मणि पुष्टीच्छुः ।	७९१	३
उभयेच्छुरुभयोः ।	७९१	५
एके दक्षिणतश्चित्ये वा ।	७९१	८
प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति	७९१	११
द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहो	७९१	१६
पञ्चगृहीतं च रथशिरस्य	७९२	७
प्रदक्षिणं रथनीडपरिहारः ।	७९२	१२
पुरुषाहुतिवद्वा ।	७९२	१४
अध्वर्युरभिमुखो रथशिरः ।	७९२	१७
वातहोमान् जुहोति अञ्ज	७९२	१९
योक्त्रपरिहरणं च सर्वत्र ।	७९३	१
प्रगृह्याध्वर्योरावसथहरणम् ।	७९३	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ।	७९३	५
अश्वश्च ।	७९३	७
नव जुहोति यास्त इति प्रति	७९३	९
जानन्ब्राह्मणोक्ता जुहुयाद्वा ।	७९३	११
हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्रा	७९३	१५
पृश्न्यश्मा चाग्नीध्रीये ।	७९३	२३
सकृन्मन्त्रवचनम् ।	७९४	१
होत्रीये त्रिरेकविंशत्या ।	७९४	२
ब्राह्मणाच्छंस्ये द्विरेकादशसु	७९४	५
यावादिष्टकं परिश्रितः परि	७९४	७
पुरीषं च तूष्णीम् ।	७९४	११
अनुपदेशाद्वा पुरोडाश	७९४	१४
अग्नियोजनम्प्रातरनुवाक	७९४	१९
आग्निमारुतस्तोत्रपुरस्तात्	७९५	१
प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्त्वोदय	७९५	५
अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो	७९५	७
अनूबन्ध्यस्य देविकाहवींषि	७९५	१०

सूत्राणि	पृ०	पं०
अनुमतिराकासिनीवालीकुहूभ्य	७९५	१५
हृदयशूलान्तेस्रुवाहुतीर्जुहोति	७९५	१८
चित्रोसीति चित्यनाम कृत्वोप	७९५	२२
पयस्या मैत्रावरुणीतूपर	७९६	३
वर्षत्यसरणमतः।	७९६	७
पक्ष्यभोजनम्।	७९६	९
सवर्णोपायी।	७९६	११
द्वितीये स्वामेव।	७९६	१५
तृतीये न कांचन।	७९६	१८
यावज्जीवं व्रतान्यविशेषात्।	७९६	२०
सम्वत्सरं वा कालस्यानव	७९७	४
तद्व्रतश्रुतेश्च।	७९७	८
चित्याशक्तौ पुनः सोमेज्यायां	७९७	१७
पुनश्चितिम्।	७९७	२२
अचयनं वा।	७९७	२४
चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः।	७९८	१

एकोनविंशोऽध्यायः।

सूत्राणि	पृ०	पं०
ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्यृद्धि	७९९	३
अग्निचित्सोमयाजिसोमाति	७९९	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
राज्ञोपरुद्धस्य च।	८०१	४
अलम्पशोरपशोश्च।	८०१	८
आदित्यश्चरुः।	८०१	११
अन्ते च।	८०१	१३
आमिक्षाया वा पूर्वः।	८०१	१६
धेनुर्दक्षिणा।	८०१	२०
वत्सः पूर्वे।	८०१	२३
मातोत्तरे।	८०१	२५
अश्यादधामीति प्रत्यृच	८०२	१
सत्यवादी।	८०२	४
हुतोच्छिष्टभक्षः।	८०२	१५
चतूरात्रम्	८०२	१७
अग्निहोत्रं जुहोति।	८०२	२०
ऐन्द्रः पशुः।	८०२	२२
चरुपश्वोर्विपर्यासमेके।	८०२	२४
अन्तः पात्यस्थाने चर्मणि	८०३	६
क्लीबादेके।	८०३	१९
दक्षिणेन हृत्वानग्नहुचूर्णानि	८०३	२१
ओदनौ चूर्णमासरैः सः	८०४	५
एकस्याः पयसाऽपाकृतेना	८०४	९
शष्पचूर्णानि चावपति।	८०४	१६
सारस्वतेन द्वयोः प्रातः।	८०४	१८
तोक्मचूर्णानि च।	८०४	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०
ऐन्द्रंणोत्तमे तिसृणाम्।	८०४	२४
लाजच्चूर्णानि च।	८०५	१
वेदीमिमीते वरुणप्रघासवत्।	८०५	४
प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनोत्तराः	८०५	७
तयोः पश्चात्खरौ करोति।	८०५	२०
श्वः प्रणयनीयाधानादि करो	८०५	२३
सौरमंवास्याम्।	८०६	४
श्वभ्रं खात्वा खरमपरेण	८०६	१७
सते पुनाति गोऽश्वबाल	८०७	१
वायोः पूत इति सोमाति	८०७	६
प्राङिति तद्वामिनः।	८०७	८
उत्तरस्यां पयो वैतसे	८०७	१०
ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो	८०७	१३
पयो ग्रहान् गृह्णाति	८०७	१५
पृथगुपयामयोनी।	८०७	१७
खरयोः सादनम्।	८०७	१९
आश्विनमाश्वत्थेन।	८०७	२१
गोधूमकुवलच्चूर्णानि चाव	८०८	२
सारस्वतमौदुम्बरेणोप	८०८	४
ऐन्द्रं नैयग्रोधेन।	८०८	७
यवकर्कन्धुचूर्णानि च	८०८	९

सूत्राणि	पृ०	पं०
स्थालीभिः सौराग्राहि	८०८	११
पयो ग्रहान्वा पूर्वम्।	८०८	१६
सुराग्रहाञ्छ्रीणात्योजोसीति	८०८	१८
पक्के यथासंख्यम्।	८०८	२२
सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहा	८०९	१
चतुर्भिर्वा पयोग्रहाञ्छेषेण	८०९	३
दीक्षावत्पावयतोऽन्तः पात्ये	८०९	५
अग्निप्रक्षयति यदापिपेषेति।	८०९	१०
पयोग्रहसंमर्शनः सम्पृच्च	८०९	१३
विपृचस्थेति सौराणाम्।	८०९	१४
अभ्यादिकरोति।	८०९	१८
आश्विनोऽज्ञो धूम्रः।	८०९	१९
सारस्वतो मेष ऐन्द्र	८०९	२१
वपामार्जनान्ते ग्रहानादाय	८१०	१
सप्रैषं तु:।	८१०	८
प्रस्थितमिति च।	८१०	१०
त्रिपशोः सर्वम्।	८१०	१३
सुरावन्तामिति जुहोति।	८१०	२०
पालाशैः सौराश्च मृन्मय	८१०	२२
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताम्री	८११	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सार	८११	९
शेषंशेषमासिञ्चन्त्युत्तरे	८११	११
ऐन्द्रं यजमानः ।	८११	१३
यदत्रेति सौरान्भक्षयन्ति	८११	१५
प्राणभक्षणमेके ।	८११	२०
परिक्रीतो वा वैश्यराजन्ययो	८११	२२
अङ्गारकेषु वा बहिष्परिधि	८१२	१
अक्षन् पितर इति प्रक्षाल	८१२	५
पितरः शुन्धध्वमिति जपति ।	८१२	७
कुम्भीमासज्य कुम्भवत्	८१२	८
सोमवतां बर्हिषदामग्नि	८१२	१३
पूर्ववत् सोमातिपूतश्चेत् ।	८१२	१५
ये समाना इति यजमानो	८१२	१८
उत्तरे च यज्ञोपवीत्युत्तरया	८१२	१९
अन्वारब्धेषु पयो जुहोति	८१३	१
शेषं यजमानो भक्षयतीदं	८१३	३
चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका	८१३	५
पशुपुरोडाशान्निर्वपत्यैन्द्रं	८१३	६
एककपालं चावभृथाय।	८१३	१३
आसाद्यैनानाज्यभागौ यज	८१३	१८
यथोक्तं वा मन्त्राणामविधानात् ।	८१३	२२
त्रयस्त्रिंशतं दाक्षिणाददात्यनु	८१४	५
एकादशिनिधर्माः पशुगणेषु ।	८१४	१२
शमित्रनुशासनप्रभृति वचन	८१४	१४
कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति	८१४	२१
तस्मिन्नास्ते यजमानो निष	८१४	२३
पादयोरुक्मा उपास्यति	८१५	१
सौवर्णं शिरस्येके विद्योदिति ।	८१५	४
क्षुरैर्वसाग्रहान् द्वात्रिंशतं	८१५	७
द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्त्सते करोति ।	८१५	१०
सर्वसुरभ्युन्मृदितं शेषैरभि	८१५	१२
सर्वाभिश्चतुर्थम ।	८१५	२०
महाव्याहृतिभिरेके ।	८१६	१
उत्तमेन वा ।	८१६	६

१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
उन्मर्दनमभिषेके ऽवनीयैके ।	८१६	१०
यजमानमालभते कोऽसीति ।	८१६	१२
सुश्लोकेत्यालब्धो ह्वयति ।	८१६	१४
अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं	८१६	१६
उद्यच्छन्त्येनं शतरुद्रिवत्	८१६	२१
कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रतिक्षत्र	८१७	१
त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति	८१७	३
आज्यग्रहमाश्वत्थैनैके ।	८१७	५
साम प्रेष्यति ।	८१७	८
ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति ।	८१७	१०
संश्रवसे विश्रवसे सत्य	८१७	१२
सञ्जित्यै विजित्यै सत्यजित्यै	८१७	१७
सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै	८१७	१९
यथाम्नातं वा सर्वेषाम ।	८१७	२१
आस्ते प्रतिगरिष्यन् ।	८१८	३
त्रया देवा इति शस्त्रान्ते	८१८	५
शेषमृत्विजः प्राणभक्षं	८१८	९
प्रत्यक्षभक्षं यजमानो	८१८	१३
स्विष्टकृत्प्रभृत्या बर्हिर्होमा	८१८	१५
आ शूलाभिमन्त्रणात्कृत्वा	८१८	२०
मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति ।	८१९	१
पूर्ववन्मज्जनम ।	८१९	३
सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनादाय	८१९	५
अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं	८१९	१[illegible]
सोमवदुत्क्रमणमागमनं च ।	८१९	१४
आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपो	८१९	१६
पयोर्साति समिधमादाया	८१९	१८
जुहोति च समाववर्त्तीति ।	८२०	१
उदवसाय पयस्या मैत्रावरुणी ।	८२०	३
तदन्ते पशुरिन्द्राय वयोधसे ।	८२०	५
सौत्रामण्यामिष्टिपशवोभिन्न	८२०	९
सप्तदशसामिधेन्यः ।	८२१	१
वार्त्रघ्नावाज्यभागौ ।	८२१	४
वृधन्वन्तौ वा पशुसाम्नाय	८२१	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
आमिक्षायां च ।	८२१	९
उपांशुदेवतेष्टिषु ।	८२१	१२
विराजौ संयाज्ये अविशेषो	८२१	१४
वशिष्ठशुनकानां नाराशंसः ।	८२१	१८
अत्रीणां चैके ।	८२१	२१
प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः प्रयाजा	८२१	२३
ऐन्द्राग्नेके प्रथमस्य वायोधसा	८२२	२
मिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य ।	८२२	६
याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाश	८२२	९
होता यक्षत्समिधाग्निमिति	८२२	१२
आप्रियश्च समिद्धो अग्निर	८२२	१५
आश्विना हविरिति तिस्रो	८२२	१७
प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या	८२२	२०
य इन्द्र इति पुरोडाशानां	८२३	३
अश्विना गोभिरिति हविषाम् ।	८२३	६
ग्रहाणां युवं सुरामं पुत्रमिवेति ।	८२३	७
पशुस्विष्टकृतो यस्विष्मिन्नश्वासो	८२३	९
होता यक्षदश्विनाविति त्रयो	८२३	१२
ग्रहाणां चतुर्थः ।	८२३	१५
हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् ।	८२३	१७
उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः ।	८२३	१९
प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यौ	८२३	२१
त्रिः प्रथमामन्त्ये ।	८२४	४
त्रिचादिष्वाहूय ।	८२४	६
उत्तमां शिष्ट्वा आङ्नवम्या ।	८२४	८
ऋगन्तेऽन्त्येऽक्षरे स्वरप्रभृति	८२४	१२
तस्मिन्प्रणवान्तं चैके ।	८२४	१६
अश्विना तेजसाश्विना पिबता	८२४	१९
अनुवाचनप्रैषौ समस्याऽनुयाज	८२५	१
याज्याश्च ।	८२५	३
अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः ।	८२५	५
प्राकृतं सूक्तवाकप्रभृति प्राग	८२५	७
इमं मे तत्त्वे स्येककपालस्य ।	८२५	१०
अग्निवरुणयोरन्न		

सूत्राणि	पृ०	पं०
सत्त्वमिति ।	८२५	१२
आदित्यस्य सुत्रामाणं महीमूषु	८२५	१४
आनः वाहवेति पयस्यायाः ।	८२५	१५
वाजिनस्य शन्नो वाजे वाज इति ।	८२५	१६
अनवानं याज्या ।	८२५	१८
वायोधसाप्रियः समिद्धो अग्निः	८२६	२
याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाश	८२६	४

विंशोऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
राजयज्ञोऽश्वमेधः सर्वकामस्य ।	८२७	३
अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनी	८२७	१२
ग्रीष्म एके ।	८२७	१६
ब्रह्मौदनं पचति चतुर्णां पात्राणा	८२७	१८
अक्त्वैनमाग्घर्त्विग्भ्यः प्रयच्छति ।	८२७	२१
तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति	८२८	२
अक्त्वाज्यशेषेण रशनां द्वादश	८२८	६
आदानकाले वाञ्जनम् ।	८२८	९
निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजो	८२८	१२
वाचं यच्छेति चाह ।	८२८	१५
आ वरदानाद्वाग्यमनम् ।	८२८	१७
पत्न्यश्चायन्त्यलङ्कृता निष्किण्यो	८२८	१९
राजदुहितरः प्रथमायाः ।	८२९	४
राजन्यानां द्वितीयायाः ।	८२९	६
सूतग्रामण्यानां तृतीयायाः ।	८२९	[illegible]
क्षात्रसङ्ग्रहीतॄणां चतुर्थ्याः ।	८२९	११
अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हुते	८२९	१४
उर्वन्तरे वावातायां ब्रह्मचारी ।	८२९	१९
इतराश्चान्वक् ।	८२९	२१
प्रातराहुत्यां हुतायां पूर्णाहु	८२९	२३
अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं निष्कम् ।	८३०	३
पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते ।	८३०	५
शतमानं दक्षिणा सौवर्णम् ।	८३०	७
हिरण्यपरिमाणेऽन्यत्रापि ।	८३०	१०
पौष्णं चरुं निर्वपति		

सूत्राणिं	पृ०	पं०
वासः शतं	८३०	१४
देवस्य त्वेति रशना-माधाय	८३०	१६
तं बध्नानेति ब्रह्मणा-नुज्ञातो	८३०	२०
सर्वरूपं वा।	८३१	३
शीघ्रम्।	८३१	५
दक्षिणधुर्यतमम्।	८३१	७
साहस्रम्।	८३१	१०
ललामम्।	८३१	१२
कृतिकाञ्जि वा।	८३१	१४
पूर्वकायकृष्णः शुक्ला-परम्।	८३१	१८
कृष्णसारङ्गं वा।	८३१	२०
स्थावरा अपो गत्वा प्रजापत	८३१	२२
आयोगवमाह श्वानं चतुरक्ष	८३२	३
पूंश्चलूमेके।	८३२	७
सिध्रकमुसलेनैनं हन्ति।	८३२	१०
यो अर्वन्तमिति वा-चयति।	८३२	१२
वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति	८३२	१४
अग्निसमीपमानीया-ऽग्नये स्वाहेति	८३२	१७
सहस्रं वावर्तम्।	८३२	२१
आश्वस्रवणविरम-णाद्वा।	८३३	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वादशकपालान्निर्वपति भिन्न	८३३	३
प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्मणो	८३३	८
राजन्यो धृतिषु युद्ध-जययुक्ताः।	८३३	१६
अध्वर्युयजमानौ दक्षि-णां ऽश्वकर्णौ	८३३	१९
पशुवदुत्सर्जनं निरष्टे ऽश्वशते।	८३३	२२
देवा आशापाला इति दक्षिणो	८३४	३
वडवाभ्यो वारणम्।		
प्रस्नेयाच्चोदकात्।	८३४	७
ब्राह्मणोऽश्वमेधे ऽवि-द्वान्कृत्तिः	८३४	११
पक्वान्नं च सर्वेषु।	८३४	१४
रथकारगृहवासाश्च।	८३४	१६
अभिषेकया भविष्यत समाप्नु	८३४	१८
दक्षिणतो वेदेर्हिरण्म-येषूप	८३५	२
अध्वर्युयजमानौ कू-र्चयोः।	८३५	६
फलकयोर्वा।	८३५	८
होतृब्रह्मोद्गातारः।	८३५	९
होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं	८३५	११
पारिप्लवं प्रेष्यति।	८३५	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
हवै होतरिति प्रतिगृणानि ।	८३५	१४
दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्काराय	८३६	१
आहवनीये ऽस्तमिते चतस्रो	८३६	५
वावातासम्वेशनसाचित्र्यु	८३६	९
अर्धमासमासत्रैमास्यषण्मा	८३६	१६
वीणागाथिभ्यां पृथक् शते	८३६	१९
राजर्षिभिः सङ्गायमाना दीक्ष	८३६	२१
दीक्षान्ते देवैरौपसथ्यात् ।	८३६	२३
पश्चादौ प्रजापतिना सुत्यासु ।	८३७	३
अन्ते च ।	८३७	६
अश्वापदीज्या चरुभिः सावि	८३७	१०
पौष्णः स्रामे ।	८३७	१२
सौर्यो ऽक्ष्यामये ।	८३७	१४
वारुणोऽप्सु मृते ।	८३७	१६
भूमिकपालो वैश्वानरो	८३७	१८
लोष्टकपालं जातूकर्ण्यो भेदात् ।	८३७	२०
नाशे तन्त्रेण द्यावापृथिव्यः	८३८	६
अन्यत्रापि ।	८३८	१३

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रजापते वायव्यम् ।	८३८	१६
मृतदर्शनयोरन्यस्य रशना	८३८	१९
पश्वालम्भनाद्याऽऽध्वरदीक्षणीया	८३९	३
काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि	८३९	८
कृष्णाजिनदीक्षातः ।	८३९	१०
अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि	८३९	१२
प्राकृतव्रतो ऽकृतत्वात् ।	८३९	१७
आग्निके च सप्तम्यां निर्वपति	८३९	२०
अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ।	८३९	२३
षडाग्निकानि चतुःस्थाने ।	८४०	२
दशमं विश्वो देवस्येति ।	८४०	५
कृष्णाजिनाद्या समिदाधा	८४०	७
उत्सर्गकाल एके ।	८४०	९
दीक्षा द्वादशोपसदश्च ।	८४०	११
नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात् ।	८४०	१६
आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुण एक	८४०	१८
एकादशिनीवदेकाविं-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
शतिर्यूपाः ।	८४०	२०
रज्जुदालां मध्ये ।	८४१	१
अभितः पैतुदारवौ ।	८४१	३
षट्षड्बैल्वखादिरपालाशाः ।	८४१	५
त्रयस्त्रयोऽभितः ।	८४१	७
प्रतियूपमग्नीषोमीयाः ।	८४१	९
प्रातरग्निष्टोमः ।	८४१	१२
एकादशिन्यौ सवनीयाः	८४१	१४
मध्यम आग्नेयौ ।	८४१	१७
उत्तरयोश्च ।	८४१	१९
उत्तमे गावो बहुरूपाः ।	८४२	१
विजयमध्याद्धोतुः प्राची दिक्	८४२	३
तृतीयं तृतीयमन्वहं ददाति	८४२	७
तृतीयसवन उक्थ्यं गृहीत्वो	८४२	१३
तच्चमसाननुहोमभक्षौ ।	८४२	१५
वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा	८४२	१७
आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं	८४२	२३
व्युष्ट्या इति व्युष्टायाम ।	८४३	१८
स्वर्गायेत्युदिते ।	८४३	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रातरुक्थ्यः ।	८४४	१
महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन	८४४	३
बहिष्पवमानाय सर्पणाम	८४४	७
बडवादर्शयत्यभिसरति	८४४	९
स्तुर्वारन्त्वा ।	८४४	१२
शतमानं ददाति ।	८४४	१४
अश्वेनाक्रमयन्त्यास्तावम ।	८४४	१६
ऐकादशिनानुपाकृत्याश्वादींश्च ।	८४४	१८
होतरश्वमभिष्टुहीति प्रेष्यति ।	८४४	२०
युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति ।	८४५	१
इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति ।	८४५	३
अश्वाः सौवर्णालङ्काराः ।	८४५	५
रथश्च ।	८४५	७
अपो यात्वाऽत्रगाढेषु	८४५	९
आयाय विमुक्तमश्वं महिषी	८४५	१२
अभ्रंश्यमानान्मणीन्सौवर्णानेक	८४५	१८
अनुचर्यश्च तूष्णीमेकेषाम् ।	८४६	१
अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति	८४६	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
अप्स्ववहरणमखादति।	८४६	६
ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूप	८४६	८
सूर्य इत्याचष्टे।	८४६	११
होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति।	८४६	१३
द्यौरिति प्रत्याह।	८४६	१५
अग्निमन्थनादि करोति।	८४६	१८
अग्निष्ठेश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति।	८४६	१९
यथोक्तमश्वादौ देवताः।	८४७	१
पर्यङ्ग्यानते।	८४७	४
पञ्चदश पदश्चश रोहितादीन्	८४७	६
कपिञ्जलादीन्पृषतान्तांस्त्रयोदश	८४७	९
अश्वप्रोक्षणमद्भ्यस्त्वा वायु	८४७	१३
उपगृह्णात्यपाम्पेरुरग्निः पशुरिति।	८४७	१६
कपिञ्जलादीनुत्सृजति पर्यग्नि	८४७	१८
हिरण्यवासोधीवासेऽश्वसंज्ञपनम्।	८४७	२०
परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति	८४८	१
वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्ब इति।	८४८	४

सूत्राणि	पृ०	पं०
अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवत्	८४८	६
प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविश	८४८	११
अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे	८४८	१६
अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा	८४८	१९
उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानो	८४९	१
अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारी	८४९	३
सानुचर्यः प्रत्याहुः।	८४९	९
अनुचर्य एकषाम्।	८४९	१०
महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधि	८४९	१२
तिस्रः पत्न्यो ऽसिपथान्कल्पय	८४९	१७
रजतसुवर्णसीसाभिर्वा मन्त्रा	८४९	२३
सौवर्णासिरश्वः।	८५०	६
लोहाः पर्यङ्ग्याणाम्।	८५०	८
आयसा इतरेषाम्।	८५०	१०
अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वा	८५०	१२
मेदोऽस्योद्धरन्ति वष्मर्थे।	८५०	१७
लोहितं चास्य श्रपयन्ति।	८५०	२०
प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपण	८५०	२२

सूत्राणि	पृ०	पं०
लोहितं चास्य श्रपयन्ति ।	८५०	२०
प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपण	८५०	२२
प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्यू च सदसि	८५१	२
ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति ।	८५१	९
पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का	८५१	११
उत्तरौ कत्यस्येति !	८५१	१३
यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति ।	८५१	१५
इयं वेदिरित्यध्वर्युः ।	८५१	१६
सर्वहुतेन महिम्ना चरति	८५१	१८
अत्र वा ग्रहणम् ।	८५१	२१
वपाभिश्चरति ।	८५२	३
छागोस्रमेषाः पश्वभिधाना	८५२	९
गुणवचनाच्चोदनाशब्दस्य ।	८५२	२१
प्रकृतौ वा वचनात् ।	८५३	७
एकविंशतिप्रदानानेके	८५३	२१
ऐन्द्राग्नवैश्वदेवकायानेके ।	८५३	२६
देवता तन्त्रेण तु ।	८५४	४
न कालभेदात् ।	८५४	८
वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यत्ते	८५४	१०
शूलेऽश्वशेषश्रपणम् ।	८५४	१४
सर्पणप्रभृत्या पश्वासादनात्	८५४	१७
लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठा	८५४	१८
वेतसशाखासु प्राजापत्यानाम् ।	८५४	२२
स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यं हुत्वा	८५५	५
विमुखाश्च परेभ्यः ।	८५५	१६
अन्त्यां द्यावापृथिवीयाम् ।	८५५	१८
स्विष्टकृदन्ते ऽग्निभ्यः स्विष्ट	८५५	२०
अश्वशफेन वानुयाजान्ते ।	८५६	१
अयस्मयेन पत्नीसंयाजान्ते ।	८५६	३
इमानुकमिति च द्विपदाः ।	८५६	४
अतिरात्र उत्तमः ।	८५६	६
सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौरायुरभि	८५६	१०
अप्तोर्यामे तिरोऽन्हीयेभ्यो रात्रि	८५६	१४
अग्निष्टे प्राजापत्यौ च	८५६	१८
अवभृथेष्ट्यन्ते ऽप्सु मग्नस्य	८५६	२२
उत्क्रान्ते यजमाने पापक्तो	८५७	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
अश्वमेधपूताख्यास्ते ।	८५७	११
नानावभृथानि वा ।	८५७	१४
कुम्भोपमारणान्तं पूर्वयोः ।	८५७	१६
शेषे दीक्षाव्रताभावात् ।	८५७	१९
सर्वं वा श्रुतेः ।	८५७	२२
एकविंशतिरनूबन्ध्यातः ।	८५८	५
उदवसानियाम्ते भार्या ददाति	८५८	८
कुमारीं पालागलीं चाध्वर्यवे ।	८५८	१३
अनुचरीर्वा फलाधिकारादि	८५८	१५
अनारभ्यत्वाच्च ।	८५८	२२
द्वादशाहमाग्नेयः पुरोडाशः ।	८५८	२५
ब्रह्मौदनो वा ।	८५९	२
प्रत्यृतुपशूनालभते षट्	८५९	५

एकविंशोऽध्याय ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
पुरुषमेधस्त्रयो विंशतिदीक्षा	८६१	१
ब्राह्मणराजन्ययोः ।	८६१	६
अग्निष्टोमावन्तरेणातिरात्रः	८६१	८
यूपैकादशिनी भवति।	८६१	१२
तावन्तोऽग्निषोमीयाः ।	८६१	१४
पशूनुपाकरिष्यन्नतिरात्रे	८६१	१७
ऐकादशिनानुपाकृत्य ब्राह्मणा	८६२	१
नियोजनकालेऽष्टाचत्वारिंशत	८६२	४
इतरेष्वेकादशैकादश।	८६२	६
द्वितीयोच्छ्रिते शेषान्।	८६२	८
नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टौति	८६२	१०
कपिञ्जलादिवदुत्सृजन्ति	८६२	१२
स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे पुरुष	८६२	१५
सपुरुषमश्वमेधवद्दक्षिणा ।	८६२	१७
सर्वस्वं ब्राह्मणस्य ।	८६२	१९
प्रतिदैवतं तिस्रस्तिस्रोनूबन्ध्याः	८६२	२१
त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी	८६३	३
ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः :	८६३	१५
सर्वमेधः सर्वकामस्य।	८६३	१८
दशरात्रः ।	८६३	२१
अग्निष्टुत्तमः ।	८६४	१
अग्निष्टुत्तृय उक्थ्या इन्द्रस्तुत्	८६४	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
अन्नपाकानां त्वचो जुहोति।	८६४	१९
ओषधिवनस्पतीनाᳬ संवश्रम्।	८६४	२२
अन्नमन्नं जुहोति वपान्ते।	८६४	२४
तृतीयसवने च हुतेषु हविःषु	८६४	२५
आश्वमेधिकं मध्यमं व्रतस्थाने।	८६५	४
पौरुषमेधिकं वाजपेयस्य।	८६५	७
त्रिणवत्रयस्त्रिᳬशा उक्थ्यौ।	८६५	११
अतिरात्रो विश्वजित्।	८६५	१४
पुरुषमेधवद्दक्षिणा सभूमि।	८६५	१६
पितृमेधः संवत्सराऽस्मृतौ।	८६५	१८
अयुग्मेषु वा।	८६५	२२
एकनक्षत्रे।	८६६	१
अमावास्यायाम्।	८६६	४
निदाघशरन्माघेषु।	८६६	९
यावन्तो ध्रुविष्वन्तः स्युस्ता	८६६	१३
शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्य	८६६	१७
स्त्रियो वा।	८६७	१
पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु च।	८६७	३

सूत्राणि	पृ०	पं०
विफलफान्नमाहरेत्।	८६७	५
नृत्तगीतवादित्रञ्च।	८६७	७
अन्नमस्मा उपसहरन्त्येके।	८६७	९
उपव्युषस्ᳬ सशरीरा दक्षिणा	८६७	११
यथाकुर्वतोऽभ्युदियात्सूर्यः।	८६७	१३
कक्षे ऽवतापिनि।	८६७	१५
ऊषर उदक्प्रवणे समे वा।	८६७	१८
दक्षिणाप्रवण एके।	८६७	१९
अदर्शनाद्ग्रामात्।	८६७	२०
आरात्पथः।	८६७	२१
न्यग्रोधाश्वत्थतिल्वकहारिद्रु	८६८	१
चितिवच्च।	८६८	४
शंयाति कंवाति वा।	८६८	६
चित्रं पश्चात्।	८६८	९
तदभाव उदकम्।	८६८	११
उत्तरतो वा।	८६८	१२
कर्षूर्वीरिणवति।	८६८	१४
ग्रामतस्तजनीमुच्छ्रित्य	८६८	१७
दिक्स्राक्तिपुरुषमात्रं मिमीते।	८६८	२०
उत्तरतः पृथु पश्चाच्च।	८६९	१
विहृत्य स्राक्तिषु शंकूनाहन्ति।	८६९	३
पालाशं पुरस्ताच्छामीलवारण	८६९	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
देहशङ्कुर्वृत्रशङ्कुः ।	८६९	८
अपसलविसृष्टया रज्वा	८६९	१०
दक्षिणां शाखां निरस्य	८६९	१४
औदुम्बरसीर उत्तरतो वा ।	८६९	१९
अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति	८७०	१
उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाम् ।	८७०	३
अपरिमिता मध्ये तूष्णीम् ।	८७०	६
अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्ता	८७०	८
सविता त इति शरीराणि	८७०	१०
तूष्णीमन्यः कुम्भमाक्षणौति	८७०	१२
प्रत्यागते परं मृत्यविति जपति ।	८७०	१६
शं वात इति यथाङ्गं कल्प	८७०	१८
प्रतिदिशमन्तेषु पराचीस्तस्र	८७१	१
प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परिकृष्य	८७१	४
शर्करा अनग्निचितः ।	८७१	७
ऊर्द्धप्रमाणमास्यं ब्राह्मणस्य ।	८७१	९
उरः क्षत्रियस्य ।	८७१	११
ऊर्द्ध्वबाहु वा ।	८७१	१३
उरू वैश्यस्य ।	८७१	१५
उपस्थः स्त्रियाः ।	८७१	१६
जानू शूद्रस्य ।	८७१	१७
सर्वेषां वाऽधोजानु ।	८७१	१९
आवकाभिः कुशैश्च प्रच्छाद्य ।	८७२	१
परिकृष्टं चेद्यवान्वपेत् ।	८७२	२
दक्षिणतः कुटिलं कर्षू खात्वा	८७२	५
त्रींस्त्रीनावपत्यश्मनः ।	८७२	८
अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति ।	८७२	१०
अपाघमित्यपामार्गैरपमृजते ।	८७२	१२
सुमित्रिया न इति स्नात्वा	८७२	१५
ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं	८७२	२०
अञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वोपासनं	८७३	१
अथैषां परिदां वदति परीमे	८७३	१०
अद्वारेणौपासनं निनिरस्यति	८७३	१४
इहैं वायमिति जपति ।	८७३	२०
भूयसीश्चेच्छन्न् ।	८७३	२१

द्वाविंशो ऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
अथैकाहाः ।	८७४	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
अवचनेऽग्निष्टोमः ।	८७४	१४
भूर्येनुदक्षिणः ।	८७४	१७
ज्योतिः ।	८७४	२१
गोआयुषी उक्थ्यौ ।	८७५	१
अभिजिद्विश्वजितौ ।	८७५	३
सहस्रमभिजितो दक्षिणा ।	८७५	५
शताश्वं वा सहस्रम् ।	८७५	८
सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः ।	८७५	११
ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्र	८७५	१४
शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ।	८७५	१९
द्रव्याभावात्तदन्तः ।	८७६	१
ह..प्तिर्वा चोदितावभृथश्रुतेः ।	८७६	४
दीक्षासु चापदेशात् ।	८७६	९
न समत्वात् ।	८७६	१२
परिमाणे सर्वमविशेषात् ।	८७६	२३
आधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात् :	८७७	१
नानित्यत्वात् :	८७७	७
कर्मशब्दाच्च :	८७७	११
अवभृथादुदेत्य रोहिण्यौ	८७७	१४
द्वादशरात्रं परिवसत्युखा	८७७	१८

सूत्राणि	पृ०	पं०
औदुम्बरीं वा :	८७७	१०
उष्णीषं च ।	८७७	२१
तिस्रस्तिस्रः :	८७७	२२
औदुम्बरे मूलफलभक्षः :	८७८	१
निषादे ।	८७८	३
जने ।	८७८	५
समाने जने ।	८७८	७
वैश्यो जनो राजन्यः समान	८७८	१०
ग्राम्यभोजनं निषादानां	८७८	११
संवत्सरं न याचेत् ।	८७८	१३
दीयमानं न प्रत्याचक्षीत ।	८७८	१५
यमाभ्यां वा यजेत पूर्वापराभ्याम् ।	८७८	१७
युगपद्वा ।	८७८	२१
दक्षिणोत्तरे देव यजने ।	८७९	३
दक्षिणमभिजितः ।	८७९	६
पत्नीशालमुत्तरे ।	८७९	८
नानर्त्विजः ।	८७९	१०
त एव वा प्रभुत्वात् ।	८७९	१२
बहिर्वेदिकानि समानानि ।	८७९	१९
नानेतराणि ।	८७९	२२
कर्मसन्निपाते पूर्वं पूवमभि	८८०	१
पृथक्सहस्रं दक्षिणा।	८८०	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
सर्वजित्समहाव्रतः संवत्सरदीक्षः	८८०	९
एका दीक्षा ।	८८०	११
अग्निवद्वा दीक्षाः ।	८८०	१२
शताश्वरथमध्वर्यवे ददाति	८८०	१४
उद्गात्रे व्रतकाले ।	८८०	१८
होत्रे शस्त्रकाले ।	८८०	२०
ततो ब्रह्मणे ।	८८०	२२
दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्रम् ।	८८१	३
साहस्राश्चत्वारः सहस्र-दक्षिणाः ।	८८१	५
तृतीय उक्थ्यः ।	८८१	९
ज्योतिर्विश्वज्योतिः सर्वज्योति	८८१	१३
षट्साद्यस्काः ।	८८१	१५
स्वर्गकामपशुकामभ्रा-तृव्यवतां	८८१	१७
रुक्मललाटोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ।	८८१	१९
अश्वाभावे गौः ।	८८१	२०
तमुद्गात्रे ददाति ।	८८१	२२
प्राकृतस्यानिवृत्तिरुद्गा-तृयोगात् ।	८८२	१
निवृत्तिः क्रतुयोगात् ।	८८२	५
वचनादेकस्य ।	८८२	८
दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामा-न्नाद्य	८८२	१०
अश्वैकविंशादक्षिणाऽ-श्वोवा ।	८८२	१२
हीनस्यानुक्रीः ।	८८२	१४
साश्वं शतं दक्षिणा-ऽश्वोवा ।	८८२	१७
विश्वजिच्छिल्पः ।	८८२	१९
यथाद्रव्ये जनपदे यजेत	८८२	२४
आजानेयानपरजने ।	८८३	४
प्राच्येषु हस्तिनः ।	८८३	६
अश्वतरीरथानुदी-च्येषु ।	८८३	८
सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा ।	८८३	१०
धेन्वनडुत्सीरधान्यप-ल्यदास	८८३	१३
श्येनोऽभिचरतः ।	८८३	१८
यत्रौषधयो न जायेरंस्त-द्देव	८८३	२०
विदाहि वा ।	८८३	२२
वृक्षस्तस्याच्छिन्नम् ।	८८४	१
वा निर्ग्रस्कम् ।	८८४	३
दक्षिणाप्रवणम् ।	८८४	७
अचषालो यूपः स्फ्या-ग्रः ।	८८४	९
तैल्वको बाधको वा ।	८८४	११
दर्भो वैभीदकः ।	८८४	१४
शरमयं बर्हिः ।	८८४	१६
अधिषवणं शवनद्ये ।	८८४	१७
रथौ हविर्धाने ।	८८४	१९
लोहितः सवनीयोऽ-ग्नये	८८४	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
लोहितवाससो लोहितोष्णी	८८५	१
निवीताः ।	८८५	४
उज्ज्यधन्वानः ।	८८५	६
कलापिनः ।	८८५	९
काणखोरकूटषण्डां हुनमिश्रा	८८५	११
पुरुषाणां वा दानाश्रिकारात् ।	८८५	१६
प्राकृतस्य वा नयनं भेदेन ।	८८५	१९
दक्षिणाकाले कण्टकैरेना विरुजेयुः ।	८८५	२३
उत्तप्तास्वनुपतप्तानामाज्यम् ।	८८६	२
साद्यष्कधर्मा हिरण्यस्रग्वत् ।	८८६	४
एकत्रिके दक्षिणा षष्टिशतं	८८६	७
साद्यष्कधर्माः ।	८८६	९
दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते ।	८८६	११
सह पशूनालभते ।	८८६	१३
पुरोडाशो वाग्नीषोमीयस्थाने ।	८८६	१८
वपान्ते सुब्रह्मण्यानिवृत्तिः ।	८८६	२१
प्रतिदिशं वसन्त्यृत्विजः ।	८८७	१
पुरस्ताद्योजने होता ।	८८७	३
इतरे कोशप्रत्ययायेन कोश	८८७	५
उद्गातोत्तरतः ।	८८७	७
अध्वर्युः पश्चाद्ब्रह्मा दक्षिणतः ।	८८७	९
चतुर्भिरश्वरथैः सक्षीरदृतिभि	८८७	११
यथाक्रोशमश्वाः ।	८८७	१३
ततो नवनीतमाज्यम् ।	८८७	१५
सोमक्रयणवत्सः साण्डः ।	८८७	१७
वेदिरुर्वरा ।	८८७	१९
व्रीहीन्यवान्वा विपक्वानध्यवस्यति ।	८८७	२१
खल उत्तरवेदिः ।	८८८	१
धान्यखलः प्रत्ययात् ।	८८८	३
ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे	८८८	५
पांसुखलो वा प्रत्ययाविशेषात्	८८८	८
खलेवाली यूपोलाङ्गलेषा ।	८८८	१३
कलापी चषालार्थे ।	८८८	१५
निर्वृत्तग्रहणात्प्राकृतनिवृत्तिः ।	८८८	१८
आवेशादनिवृत्तिः ।	८८८	२३
उर्वरादि वा द्वितीयस्य सन्निधेः ।	८८९	४
व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः ।	८८९	९
द्वितीय उक्थ्यः ।	८८९	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
व्रात्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्त	८८९	१६
द्वितीयेन निन्दितानुशंसाः।	८८९	१९
तृतीयेन कनिष्ठाः।	८८९	२१
ज्येष्ठाश्चतुर्थेन।	८८९	२३
अपेतप्रजनना स्थविरास्त	८९०	३
तस्य भक्षमनुभक्षयन्त आसीरन्।	८९०	८
व्रात्यधनानि भवन्ति।	८९०	१०
तिर्यङ्नद्धमुष्णीषम्।	८९०	१२
ज्याहोडोयोग्यं धनुस्तदादाख्यम्।	८९०	१४
वासः कृष्णशं कद्रु।	८९०	१६
अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम।	८९०	१९
फलकास्तीर्णो विपथः।	८९१	१
अश्वाश्वतराभ्यां कम्प्राभ्यां	८९१	३
निष्को राजतः।	८९१	६
अजिने पार्श्वसंहिते कृष्णल	८९१	८
तद्गृहपतेः।	८९१	१०
एवमेवाजिनानीतरेषाम्।	८९१	१२
दामतूषाणि वलूकान्तानि	८९१	१४
द्वे द्वे दामनी उपानहौ च।	८९१	१९
मागधदेशीयाय ब्रह्मबन्धवे	८९२	३
अविरतेभ्यो वा व्रात्यचरणात्।	८९२	८
तेष्वेव मृजाना यन्तीति श्रुतेः।	८९२	१०
त्रयस्त्रिंशतं त्रयस्त्रिंशतं दक्षिणा	८९२	१२
द्विगुणा गृहपतिरित्येके।	८९२	१४
व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यभावाद्विरमेयुः।	८९२	१६
व्यवहार्या भवन्ति।	८९२	१८
अग्निष्टुद्ब्रह्मवर्चसवीर्याम्नाद्य	८९२	२०
यज्ञविभ्रष्टस्य च।	८९३	४
यस्माद्वा विभ्रंशेरन्।	८९३	६
छान्दोग्ये विशेषो यथाकामम्।	८९३	९
सुब्रह्मण्यायाग्नेयी।	८९३	११
एवं यथास्तुत्।	८९३	१३
सर्वमेके।	८९३	१६
यथोत्साहं दद्यादाग्नेयाना	८९३	२२
त्रिवृताश्चत्वारः।	८९४	१
अनिरुक्तप्रातः सवनः प्रथमः।	८९४	३
ईप्सुयज्ञः।	८९४	४
ग्रामकामस्य वा।	८९४	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
दक्षिणाश्वरथंश्चतुर्यंक् श्यावो	८९४	८
तेजो ब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्य	८९४	१०
देवसुहवींऽषि निर्वपति।	८९४	१२
अतिग्राह्यवद्ग्रहं गृह्णाति	८९४	१४
उपालम्भ्यो बार्हस्पत्यः।	८९४	१७
निहितेषु नाराशंसेषु प्रातः	८९४	१९
अश्वद्वादशा माध्यन्दिने।	८९५	३
अपाकरोत्युभयीः।	८९५	५
एकादशतृतीयसवने।	८९५	७
अनूबन्ध्यावपाहोमान्तेऽपाकरणम्।	८९५	९
अतिक्रमणं च सर्वासाम्।	८९५	११
एकादशैकादश वा शतानि स्युः।	८९५	१३
सहस्राणि वा।	८९५	१४
अश्वस्त्वेव माध्यन्दिनेऽधिकः।	८९५	१६
वाजपेयवदाज्येनाभिषिच्यते	८९५	१८
शुक्रामन्थिसंस्रवेण वा।	८९५	२०
अन्यतस्त्वभिवाद्यः।	८९६	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रत्यवरोही स्यात्।	८९६	३
स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः।	८९६	५
सराजानो ब्राह्मणाः यं पुर	८९६	७
इषुः श्येनवदसद्यः।	८९६	१०
मरणकामस्य सर्वस्वारः क्रतु	८९६	१३
दीक्षाद्यवजिघ्रत्येव भक्षान्।	८९६	१५
अप्स्ववहरणमसोमानाम्।	८९६	१७
आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौ	८९६	१९
तदेव म्रियते जीवेच्चेद्दैर्घश्रवसं	८९७	१
मृते तदन्तमर्थाभावात्।	८९७	५
यजमानपात्रर्जीषहवींष्याहवनीये	८९७	८
समाप्तिर्वोभयचोदनात्।	८९७	११
समिष्टयजुरन्ते सं त्वा हिन्व	८९७	१५
सं त्वा ततक्षुरिति तक्षणम्।	८९७	१९
सं त्वा रिणन्तीति प्रक्षालनम्।	८९७	२१
सं त्वा शिशन्तीत्यासन्दीविधानम्।	८९८	१
आसन्द्यैनवमवभृथं		

सूत्राणि	पृ०	पं०	सूत्राणि	पृ०	पं०
हुत्वा	८९८	३	द्वितीये द्विर्दिवाख्यो द्व्यहः ।	९००	१३
मृताहिताग्न्यावृच्च ।	८९८	७	अग्निष्टोमं प्रथममेके।	९००	१५
अनूबन्ध्यान्तेऽग्नीना- हुत्य वेदि	७९८	९	तृतीये त्र्यहोऽतिरात्र उत्तमः ।	९००	१९
धूमप्राप्तं त्वेषस्ते धूम- ऋण्वतीति ।	८९८	१५	अग्निष्टोमं प्रथममेके ।	९००	२२
अग्निप्राप्तमग्ने मृड महाँ३ असी	८९८	१७	ज्योतिष्टोमः शुनासा- रीयस्थाने ।	९०१	१
उदवसानीयान्ते वा सर्वस्य समाप्तेः ।	८९८	२०	पञ्चसु सवनीया वैश्व देववारुण	९०१	४
जीवेच्चेदेतेनैवारम्भे- ण मुमूर्षेत् ।	८९९	६	षष्ठे चैकादशिनाः ।	९०१	७
जिजीविषेद्वा ।	८९९	८	वायव्यः सप्तमे ।	९०१	९
ऋत्विगपोहनीया- स्त्रयः ।	८९९	१०	पञ्चाशतं पञ्चाशतं प्रत्यहं	९०१	११
सर्वस्तोमः ।	८९९	१३	वत्सा वा पञ्चाशतो यथर्तुजाः ।	९०१	१४
अहनी चोत्तमे छा- न्दोमिके	८९९	१४	प्रतिपर्वावभृथाः ।	९०१	१७
वाचस्तोमाश्चत्वारः ।	८९९	१७	पर्वान्तरेष्वहतं वस्ते ।	९०१	२०
छान्दोग्ये विशेषः ।	८९९	२०	अस्त्र्युपायी ।	९०१	२२
पृष्ठ्यस्तोमास्त्रिवृत्पञ्च- दशसप्तदशौ	८९९	२१	अमांसाशी ।	९०२	[illegible]
चातुर्मास्याः सोमा- स्त्रिषु पर्वस्थानेषु	९००	१	अनूबन्ध्या बार्हस्प- त्यामैत्रा	९०२	४
वैश्वदेवस्थाने प्रथ- मम् ।	९००	५	प्रतिकर्म सोमाः ।	९०२	७
अपूपम् ।	९००	८	अग्न्याधेयपुनराधेया- ग्निहोत्र	९०२	९
उत्तरवेद्यकरणं च ।	९००	१०	उक्थ्यं पशुबन्ध- मेके ।	९०२	१२
पार्थौ पशुनियो- जनम् ।	९००	१२	प्रातः सवनीयानन्तु हवींषि	९०२	१४
			पयसी अग्निहोत्रयोः ।	९०२	१८

सूत्राणि	पृ०	पं०
अन्त्यदेवतानूबन्ध्या- घा सवनीया।	१०२	२०
एकदेवतेषूभयम्।	१०३	१
चातुर्मास्येषु चैके।	१०३	४
सप्तदशाः पञ्च।	१०३	७
उपहव्योऽनिरुक्तो ग्राम- कामस्य।	१०३	१०
अनृतं वाभिशस्यमा- नस्य।	१०३	१३
श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति।	१०३	१५
स्वर्गकामस्यर्तपेयः।	१०३	१६
दीक्षोपसदो द्वादश।	१०३	१९
तिस्र उपसदः।	१०३	२१
षड्वा।	१०४	१
उभयत्र वा द्वादशता गुणत्वात्।	१०४	५
घृतं व्रतयति।	१०४	११
चमसं पूर्णमङ्गुलिपर्वणा मौल्येन	१०४	१४
तृतीयेन द्वितीया- याम्।	१०४	१८
तृतीयेन तृतीयायाम्।	१०४	२०
भक्षयिष्यन्तः सत्यं ब्रूयुः।	१०४	२२
सदो वा स्रप्स्यन्तः।	१०५	१
सोमचमसो दक्षिणौदु- म्बरः सगोत्राय	१०५	३
पूतभृतः सर्वार्थ- त्वात्।	१०५	६
अंशुचमसमेके तेन यजेतेति	१०५	१०
अश्ववत्।	१०५	१७
पशूपवादाच्च।	१०५	२१
द्विनामोत्तरं बहुहिर- ण्यो दूणासश्च।	१०६	१
दीक्षणीयायां हिरण्यं द्वादश	१०६	३
उत्तरेषु च द्विगुणं पूर्वं पूर्वम्।	१०६	८
प्रायणीयातिथ्योप- सत्सु।	१०६	१०
पशुवपान्ते प्रतिसवनं विहितेषु	१०६	१२
उपयनीयायामनूब- न्ध्यायामुद	१०६	१४
रुक्मं होत्रे ऽनड्वुच्छ- तं काले सर्वेभ्यः।	१०६	१६
वैश्यपशुकामयांवै- श्यस्तोमः।	१०६	१९
सवनान्याशीर्वन्ति।	१०६	२१
प्रातः सवने प्रतिदुहा श्रयणम्।	१०७	२
शृतेन माध्यन्दिने।	१०७	३
तृतीयसवने दध्ना दक्षिणा	१०७	५
वत्सतर्यश्च त्रिहायण्यो ऽप्रवीताः	१०७	८
उभयस्य सहस्रं द्वादशं वा शतम्।	१०७	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
सोमातिपूतस्य तीव्रसु-तुकृध्यः ।	९०७	१६
अपरुद्धराजन्यस्य ।	९०७	१८
दीर्घव्याधिग्रामकाम-प्रजाकाम	९०७	२०
पूर्ववत्सोमाः ।	९०८	१
धेनुशतमाशिरे दु-हन्ति ।	९०८	३
तदेव दक्षिणा ।	९०८	५
अच्छावाकाविग्रहेषु भक्षणम् ।	९०८	७
अवघ्राणमितरेषु ।	९०८	८
तेष्वेवोन्नयनमस्यभि सोमानुन्न	९०८	१०
द्वन्द्वानां प्रथमो राड्रा-जन्यस्य	९०८	१२
यथाशक्त्येकविंशतिव-र्गान्दद्यात् ।	९०८	१६
ऋषभ ऐन्द्रः परियज्ञः ।	९०८	१७
अन्नाद्यकामस्य वि-राट् ।	९०८	१९
यथाशक्ति दशवर्गान्द-द्यात् ।	९०९	१
पशुराग्नेयः परियज्ञः ।	९०९	२
प्रजातिकामस्यौप-सदः ।	९०९	४
दक्षिणा चतुर्विंशं शतम् ।	९०९	६
पशुर्वैश्वदेवः परि-यज्ञः ।	९०९	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
बहुप्रतिगृह्य गरगीरिव यो	९०९	९
दक्षिणा द्वादशमिथुना पुनर्वतां	९०९	१३
पशुकामयज्ञौ चतु-ष्टोमौ ।	९०९	१४
षोडश्युत्तरः पूर्वस्मि-न्यथाशक्त्येक	९०९	१६
उद्भिद्बलभिदौ चाह-रतः संयुक्तौ ।	९०९	१९
पूर्वेणष्ठोत्तरेणाव-श्यम् ।	९१०	१
इषुरिष्टिरन्तरेणैवाग्नेयः पुरोडाशः ।	९१०	३
उदूढः प्रस्तरः ।	९१०	७
बाणवन्तः परिधयः ।	९१०	९
अर्धमासं मासं संवत्सरं वा ।	९१०	१३
दक्षिणा गायत्री चतु-र्विंशतिवर्गा	९१०	१५
अपचितिकामस्याप-चिती ।	९१०	१७
राज्ञयज्ञावित्येके ।	९१०	२०
दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युगु-भयतः ।	९११	१
कांस्यकवचः ।	९११	३
शतार्हा अश्वाः ।	९११	५
साग्निचित्यावग्नेस्तोमौ सर्वजि	९११	७
पूर्वः पक्ष्युत्तरो		

सूत्राणि	पृ०	पं०
ज्योतिः ।	९११	९
धान्यचितानि चत्वारि चत्वारि	९११	११
पूर्वस्य षड्गवान्युत्तरस्य चतु	९११	१३
ऋषभगोसवौ ।	९११	१६
पूर्वो राज्ञः ।	९११	१८
दक्षिणर्षभसहस्रं द्वादशं वा	९११	२०
उक्थ्यो गोसवोऽयुतदक्षिणः ।	९१२	१
वैश्ययज्ञ इत्येके ।	९१२	३
सराजानो विशो यं पुरस्कुर्वीरन् ।	९१२	५
स्थण्डिले ऽभिषिञ्चते।	९१२	८
प्रतिदुहाहवनीयस्य दक्षिणतः ।	९१२	९
स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः।	९१२	११
वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गामरुत्स्तोमो	९१२	१३
प्रजाकामपशुकामयोरैन्द्राग्नकुलाय	९१२	१८
द्वियज्ञो भ्रात्रोः सख्यो वा ।	९१३	२
इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः सहस्रं दक्षिणा ।	९१३	३
उक्थ्यः ।	९१३	५
पुरोधाकामस्येन्द्राग्न्योस्तोमः ।	९१३	७
राजपुरोहितयोर्वा सह यजमान	९१३	९
पृथग्वा ।	९१३	१२
दक्षिणा गायत्रीसम्पन्नाब्राह्मणस्य ।	९१३	१४
जगत्या राज्ञः ।	९१३	१६
विघनौ पशुकामस्य ।	९१३	१८
अभिचरतो वा ।	९१३	२०
बृहतीसम्पन्नाः पशुकामस्य ।	९१४	१
अभिचरतः प्रज्ञाताः ।	९१४	३
सन्दंशवज्रावभिचरतः ।	९१४	५
षोडशी वज्रः ।	९१४	७
शुण्ठाली लोहकर्णी षोडशिना	९१४	९
अहर्गणेष्वविशेषात् ।	९१४	११
विश्वजित्परित्रासाश्च।	९१४	१५
न वा स्वसम्बन्धात्।	९१४	१८
एकराजमेव पूर्वेणाभिचरेत् ।	९१४	२२
जनपदं वज्रेण ।	९१५	२
व्यत्यासं वैनौ प्रयुञ्जीत ।	९१५	३
शमित्वा स्तुत्वा वा ज्योतिष्टोमेन	९१५	५

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वादशोपसत्का अहीना मासापवर्गः ।	९१६	१
दीक्षाः सुत्योपसच्छे-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
षेण।	९१६	९
द्व्यहप्रभृतयो द्वादशाहपर्यन्ताः।	९१६	११
तत्राम्नानादतिरात्रांश्चैके।	९१६	१३
दाशरात्रिकाण्यहानि द्व्यहादिष्वे	९१६	२०
सहस्रदक्षिणाः।	९१७	१४
चतूरात्रादिष्वधिकम्।	९१७	१६
प्राकृतं वा प्रत्यहम्।	९१७	१८
पौण्डरीके ऽयुतम्।	९१७	२१
समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति।	९१७	२३
अन्त्येऽहन्यधिकाः।	९१८	१
त्रयोदशातिरात्रः।	९१८	३
चत्वारः षोडशिकाः प्रथमाः।	९१८	६
प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः।	९१८	८
ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य विषुवान्।	९१८	१०
गौर्भ्रातृव्यवतः स्वर्गकामस्या	९१८	१२
ज्योतिष्टोमविश्वजित्त्रिवृत्पञ्चदश	९१८	१४
अप्तोर्यामः प्रप्रेव यस्मात्पशवो	९१८	१७
अभिजिद्भ्रातृव्यवतः।	९१८	१९
सर्वस्तोमो बुभूषतः।	९१८	२०
यूपैकादशिनी चास्मिन्।	९१९	१
द्व्यहास्त्रयः।	९१९	३
अषोडशिकावतिरात्रा उत्तरयोः।	९१९	५
आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः।	९१९	७
द्वितीयमुक्थ्यपूर्वमेके।	९१९	९
प्रथमेन यजेत यः पौण्योहीन	९१९	१२
द्वितीयेन प्रजाकामः।	९१९	१४
तृतीयेन स्वर्गकामः पशुकामो वा।	९१९	१५
त्र्यहाः पञ्च गर्गवैदछन्दोमा।	९१९	१६
द्वितीये त्रिवृतो ऽतिरात्राः सर्वे	९१९	१८
अन्तर्वसुः पशुकामस्य	९१९	२१
पराकः स्वर्गकामस्य।	९२०	१
चतुरहाश्चत्वारः।	९२०	२
अत्रिचतुर्वीरजामदग्नवशिष्ठ	९२०	३
जामदग्नोविंशतिदीक्षः पुष्टि	९२०	६
उपसदःपुरोडाशिन्यः।	९२०	९
अनूपसदं जुहोति।	९२०	११
आज्यधर्मा स्थानापत्तेः।	९२०	१५
औषधधर्मा वा द्रव्य-		

सूत्राणि	पृं०	प०
सामान्यात् ।	९२०	१८
अनुहोमाश्च पुरोडाशाः ।	९२०	२२
प्रत्युपसदमेकोच्चयेन कपालान्येक	९२१	२
तेषां होमः अग्नेर्वैहोत्रं वैध्वरमा	९२१	७
द्वादशाहं यजते प्रतिलोममेकैकेन ।	९२२	१०
पश्चाहास्त्रयः ।	९२२	१३
देवानां प्रथमः ।	९२२	१५
द्वितीयस्य पञ्चशारदीयः ।	९२२	१७
तेन यक्ष्यमाणः पञ्चवर्षाण्या	९२२	१९
वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गान् ।	९२३	१
उक्षणो वत्सतरीर्वर्णानुपूर्वेण ।	९२३	४
अर्धा वत्सतर्यः ।	९२३	६
पर्यग्निकृतानुत्सृजन्त्युक्षणो वत्सतरी	९२३	८
एवं पञ्चवर्षाण्युक्षणो नियुञ्जन्ति ।	९२३	११
षष्ठे सवनीया भवन्ति त्रयस्त्रयो	९२३	१४
ऐन्द्रामारुतापञ्चोत्तमे।	९२३	१६
यः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन	९२३	१८
प्रश्वापद्दि चरवः ।	९२३	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०
अपोनप्त्रियोऽप्सु मृते	९२४	१
वायव्यः पलायिते ।	९२४	५
बार्हस्पत्यः श्ववणाकूटकाणश्चेत् ।	९२४	७
नैर्ऋतो ऽवसन्ने ।	९२४	१०
पुरोडाशाः परे रुद्राभिमानेऽग्नये	९२४	१२
संशीर्णश्चेदेककपालो भौमः ।	९२४	१४
प्रासहा हृतश्चेदिन्द्राय प्रसह्वने ।	९२४	१६
भोजनीयमृते प्राजापत्यो द्वादश	९२४	१८
मृतं ब्राह्मणान् भोजयेत् ।	९२४	२०
अप्सु प्रासनं निधानं वा दुष्टत्वात् ।	९२५	१
अन्यत्रापि दोषसंयोगात् ।	९२५	८
न प्रकरणात् ।	९२५	१२
व्रतवानुत्तमः	९२५	१५
ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः	९२५	१८
अहीना व्रतवन्तः सर्वजिद्दीक्षाः ।	९२५	१९
षडहास्त्रय ऋतूनां प्रथमः	९२५	२२
द्वितीये बृहद्रथन्तरपृष्ठः पञ्चाहः	९२५	२४

सूत्राणि	पृ०	पं०
तृतीये त्रिभ्यस्त्रिककुब्काः ।	१२६	५
सप्त सप्ताहाश्चत्वारो व्रतोत्तमाः	१२६	८
तृतीयः पशुकामस्य ।	१२६	१०
इन्द्रस्य पञ्चमः ।	१२६	१२
द्वितीयप्रभृतिषडेकाहाः ।	१२६	१४
सर्वस्तोम उत्तमः ।	१२६	१६
जनकसप्तरात्रश्चतुर्भ्यो विश्वजि	१२६	१७
उत्तमे षडहो बृहद्रथन्तर पृष्ठः	१२६	१९
विश्वजित्पशुकामस्य ।	१२७	१
अष्टाहे षडहान्महाव्रतम् ।	१२७	३
नवरात्रे त्रिककुब्काः ।	१२७	५
द्वितीयं त्रिककुब्केभ्यः पृष्ठभाव	१२७	७
दशरात्राश्चत्वारः ।	१२७	९
प्रथमस्त्रिककुप् ।	१२७	११
उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षस्त्रिरावृतः ।	७२७	१३
प्रतिष्ठाकामस्य कौसुरुविन्दः	१२७	१५
अग्निष्टोमास्त्रिवृतस्त्रयः ।	१२७	१८
पञ्चदशाश्चोक्थ्याः ।	१२७	२०
सप्तदशाश्च ।	१२८	१
एकविंशोऽतिरात्रः ।	१२८	३
पूर्वदशरात्रो ऽभिचर्यमाणस्य ।	१२८	५
उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः।	१२८	८
गोपक्षोऽभिजित् ।	१२८	१०
आयुर्विश्वजित्पक्षः ।	१२८	१२
छन्दोमदशाहः पशुकामस्य	१२८	१४
पृष्ठ्यावलम्बाश्चत्वारश्छन्दोमाः ।	१२८	१७
पौण्डरीकः सर्वर्द्धिकामस्य ।	१२८	१९
दशरात्रो ऽसत्त्रोत्थानः ।	१२८	२१
विश्वजिदतिरात्रः ।	१२९	२
तुल्यमाध्र्वयवमतिरात्रेषु विश्वजि	१२९	४
यथोक्तमुत्तमो यथोक्तमुत्तमः ।	१२९	९

चतुर्विंशो ऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्त्राणि ।	१३०	२
एकोत्त्रयेन चत्वारिंशदन्तानि ।	१३०	५
यथोपदेशमहानि ।	१३०	७
आपूर्यमाणे दशरात्रः परः ।	१३०	१२
प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रा	१३०	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
पुरस्तादन्यत् ।	९३०	२०
षडहार्थे ऽभिप्लवः ।	९३१	२
तस्यादितः पञ्च पञ्चाहार्थे ।	९३१	५
ऽयहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति	९३१	७
व्रतं च यथोक्तं चतुरहार्थे ।	९३१	१०
आयुषी द्व्यहार्थे ।	९३१	१३
अतिरात्रान्तरमावापस्थानम् ।	९३१	१५
आवापसमवेतानामल्पमल्पं पूर्वम् ।	९३१	१७
द्वे त्रयोदशरात्रे पृष्ठ्यात्सर्वस्तोमौ	९३१	२०
प्रकृतिविहितं द्वितीयम् ।	९३२	१
सम्भार्यं तृतीयम् ।	९३२	४
प्रायणीयाच्चतुर्विंशमहरभि	९३२	६
चतुर्दशरात्राणि त्राणि ।	९३२	११
द्वौ पृष्ठ्यौ ।	९३२	१३
प्रतिलोमः परः ।	९३२	१५
मध्यमे त्रिकद्रुकाः पृष्ठ्यमभितः ।	९३२	१७
प्रतिलोमाः परे ।	९३२	१९
विवाहोदकतल्पसंशयिताना	९३२	२१
प्रकृतिविहितं तृतीयम् ।	९३३	३
पञ्चदशरात्राणि चत्वारि ।	९३३	५
उत्तरे प्रकृतिविहिते त्रिकद्रुकैः ।	९३३	७
चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वे व्याख्याते ।	९३३	९
पृष्ठ्यं मध्य महाव्रतम् ।	९३३	१२
अतिरात्रादग्निष्टुद् द्वितीयस्य ।	९३३	१४
सप्रायणीयस्तृतीयस्य ।	९३३	१६
प्रकृतिविहितानि प्राग्विंशति	९३३	१९
विंशतिरात्रे ऽभिजित्लवो ऽभिजि	९३४	१
एकविंशतिरात्रयोरतिरात्रा	९३४	३
अभिप्लवास्त्रयः प्रथमादतिरात्रः ।	९३४	४
निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्चसका	९३४	६
त्रयस्त्रयः स्वरसामानो विषु	९३४	९
उत्तरः प्रतिलोमः ।	९३४	११
मानव्यः सामिधेन्यः ।	९३४	१३
सौमापौष्णस्य उपालभ्यः ।	९३४	१५
प्रकृतिविहितान्या द्वाविंशद्रात्रात् ।	९३४	१७

सूत्राणि	पृ०	पं०
द्वात्रिंशतिरात्रमन्नाद्यकामानाम्।	९३४	१९
त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाम्।	९३४	२०
पूर्वं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजाकामानां	९३५	१
द्वितीयं संसदः।	९३५	६
अषोडशिकावतिरात्रौ विशालः।	९३५	९
षाष्ठिकानि त्र्याण्युत्तराणि प्रतिलोमा	९३५	११
तमभितो ऽग्निष्टोमावतिरात्रौ।	९३५	१३
पृष्ठ्यस्तोमौ च।	९३५	१५
उत्तरः प्रतिलोमः।	९३५	१८
तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ।	९३५	१९
पञ्चविंशतिरात्रमन्नाद्यकामानां	९३५	२१
द्वात्रिंशद्रात्रं च।	९३६	४
त्रयस्त्रिंशद्रात्राणि त्रीणि।	९३६	१२
पञ्चाहाश्चत्वारः।	९३६	१४
त्रिभ्यो ऽतिरात्रो विश्वजित्।	९३६	१५
व्रतवद्द्वितीयं त्र्यभिप्लवम्।	९३६	१७
तृतीयं त्रयस्त्रयः पञ्चाहाः विश्व	९३६	१८
प्रतिलोमाः परे।	९३६	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रकृतिविहितान्या चत्वारिंशद्रात्रात्।	९३६	२२
चतुस्त्रिंशद्रात्रमन्नाद्यकामानाम्	९३७	१
चत्वारिंशद्रात्रं च।	९३७	५
व्रतवन्त्युत्तराणि धमतृतीयवर्जं	९३७	८
प्रथमो विधृतिः।	९३७	११
अषोडशिकावतिरात्रौ।	९३७	१३
कौसुरुविन्द प्रथमस्त्र्यहः।	९३७	१४
उक्थ्यौ तूत्तरौ।	९३७	१५
षोडशिदशमा उक्थ्याः।	९३७	२८
पृष्ठ्यं चाभितो द्वादश द्वादश।	९३८	१
वर्गान्तरेष्वतिरात्राः।	९३८	३
यमातिरात्रम्।	९३८	४
अभिप्लवौ गोआयुषी अतिरात्रौ।	९३८	६
अभिप्लवावभिजिद्विश्वजितावति	९३८	७
अभिप्लव सर्वस्तोमनवसप्तदशा	९३८	८
आञ्जनाभ्यञ्जनीये ऽभिप्लवाः षट्।	९३८	९
चतुर्भ्यः सर्वस्तोमो ऽतिरात्रः।	९३८	१२
तस्मिन्नुपसत्सु सर्पिर्विप्रचेयुर्गार्हपत्ये	९३८	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
यथा सवनं तैः सवने- ष्वाञ्जनाभ्यञ्जने	१३८	२१
पृष्ठ्येन वा ।	१३९	४
सवनमुखीयेषु भक्षयि- ष्यन्ते वा ।	१३९	६
ये आत्मानं नैव जा- नीरंस्तेषा	१३९	८
संवत्सरसम्मिते च- तुर्विंशमहः ।	१३९	११
अभिप्लवाश्चत्वारः ।	१३९	१४
गोआयुषी ।	१३९	१५
त्र्यश्यो विषुवन्मध्यो- नवरात्रः ।	१३९	१६
एकषष्टिरात्रे पृष्ठ्यो नवरात्र	१३९	१९
प्रतिलोमः परः ।	१३९	२१
सवितुः ककुभः ।	१४०	१
नवरात्राश्चत्वारः ।	१४०	३
अग्निष्टोमाः प्रथमसप्त- मोत्तमा	१४०	५
परे षडभिप्लवे ।	१४०	८
पूर्वस्य चतुर्थ्यो व- तम् ।	१४०	१०
प्रजातिकामानामे- तत् ।	१४०	१२
प्रकृतिविहितः शत रात्रं चतुर्दशा	१४०	१३
सदो हविर्धानानि- चक्रीवन्ति ।	१४०	२०
अभिप्रायमभिषुण्वन्ति देशानुपरोधेन ।	१४०	२२
अहरहरभिप्लवेषु त्रिकद्रुकेषु वा ।	१४१	२
अभिप्लवाभ्यासेना- भिपूरणम् ।	१४१	४
सकृत्प्रयोगी दशा- रात्रः ।	१४१	५
व्रतवन्ति सर्वजिद्दी- क्षाणि ।	१४१	७
सप्तदशरात्रादीनि त्रिंश- शान्तान्यंके ।	१४१	९
एकान्नपञ्चाशद्रात्रे चाष्टादशदीक्षाणि	१४१	१०
शतातिरात्रे ऽहानि शत- रात्रसामान्यात् ।	१४१	२१
द्वादशाहाद्ये वा त- त्प्रकृतेः ।	१४२	३
शताग्निष्टोमे शतो- क्थ्ये च ।	१४२	२६
आश्विनस्याग्रेयान्ते प्रतिप्रस्थाता	१४२	२९
सशेषः होतृचमसम् ।	१४३	७
तिरोन्ह्यादि करोति पूर्वस्याह्नः ।	१४३	१०
ग्रहग्रहणाद्याविप्रक्रो- मात्कृत्वा	१४३	११
संवत्सरप्रभृतीनि ग- वामयनप्रकृतीनि	१४३	१५
आदित्यानामयने ऽभि- प्लवास्त्रिवृत्पञ्च	१४३	२१

सूत्राणि	पृ०	पं०
मासाः पृष्ठ्यमध्याः।	९४४	१
बृहस्पतिसवो ऽभिजित्स्थाने।	९४४	३
इन्द्रस्तोमा विश्वजितः।	९४४	५
विश्वजितः परे ऽये त्रयोऽभिप्लवा	९४४	७
उद्भिदूबलभिदौ।	९४४	१०
षष्ठमासादौ मध्यमस्थाने पृष्ठ्यः।	९४४	११
दशरात्रस्य छन्दोमदशाहः।	९४४	१४
अङ्गिरसामयनमादित्यानामयनवत्।	९४४	१३
अभिप्लवास्त्रिवृतः।	१४४	१९
मासाः पृष्ठ्यादयः पूर्वपक्षे	९४४	२१
यो ऽभिप्लवमध्यं पृष्ठ्य उत्तमः सः।	९४५	१
गोआयुषी प्रातिलोमे।	९४५	३
छन्दोमदशाहश्च।	९४५	५
हतिवातवतोरयनमेकैकेन पृष्ठ्य	९४५	७
एकाहास्तच्छब्दात्।	९४५	१५
नानाहानि वा सङ्घातशब्दात्।	९४५	२५
मध्ये व्रतम्।	९४६	५
उत्तरपक्षं प्रतिलोमम्।	९४६	७
कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासदीक्षम्।	९४६	९
चतुर्थ्यां वा परपक्षस्य।	९४६	१२
मासदीक्षाः।	९४६	१४
सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मास	९४६	१६
दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्।	९४७	१
पक्षादौ यद्यद्धविस्तत्सर्वमस्मिन्।	९४७	३
सारस्वते च प्रथमे।	९४७	५
तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात्।	९४७	७
अग्निहोत्रं च।	९४७	११
पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः।	९४७	१३
साकमेधा दर्शपूर्णमासवत्।	९४७	१६
सोमा वा सामान्यात्।	९४७	१८
न जुहोतिशब्दात्।	९४७	२२
काममितरे।	९४८	३
हतिवातवतोरयनं पूर्वपक्षेण	९४८	९
उत्तमे त्रयो ऽभिप्लवा दशरात्रो	९४८	११
उपरिष्टादतिरात्रं भवति।	९४८	१३
उभयतो वा।	९४८	१५
हविर्यज्ञेभ्यो ऽतिरात्रमेके सोमान	९४८	१८
अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः।	९४८	२३

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबकां मुद्रयित्वा प्रकाश्यते।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येऽत्र शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्। (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स० (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः। (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ३

(न्यायः) ६

(मीमांसा) २

(मीमांसा) १३

(वेदान्तः) २

(मीमांसा) २

मांसादर्शनम्) महा-

। श्रीशङ्करभट्ट-

(मीमांसा) ३

र्श्रीसदानन्दव्यास-

(वेदान्त) ३

र्ता-

१२

(वेदान्तः) १

पूर्ण
व्या-
नम्। } (वेदान्तः) १

१

} ६

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता। (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि। (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम् द्वैताद्वैतदर्शनम् श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नव्याख्यव्याख्यायु० १

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः। बौद्ध नैयायिक कापिलेय जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः। मणिभद्रकृतटीकया सहितः। हरिभद्रसूरिकृतः। } १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः। प्रमेयरत्नार्णवश्च। १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
बनारस सिटी

December. 1908.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 132.

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŜRAUTASÛTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŜRÎ KARKÂCHÂRYA;

EDITED BY

VYÂKARANÂCHÂRYA PANDIT MADANAMOHAN PÂTHAKA

Professer of Mîmâṃsâ and Dharmaŝâstra,

Ranabir Sanskrit Pāthaŝâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS XIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PAṆDITA JYESHṬHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON,

Printed by Harikrishna Dâs, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂS PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१३२

सूत्राणि	पृ०	पं०
पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः।	९४९	१
होताध्वर्यवपावीये च।	९४९	३
उद्गाता नेष्टृच्छावाकीये।	९४९	५
मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे।	९४९	६
प्रस्तोता ब्रह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये।	९४९	७
प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे।	९४९	८
मुख्यासनेभ्यो ऽनुसंसर्पमितराणि।	९४९	१०
सर्पसत्त्रं व्यत्यासं विराट् कौसुरविन्द	९४९	१३
गवामयनं वाभिगरश्रुतेः।	९४९	१७
तापश्चितं दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च	९५०	१
गवामयने नेयुः।	९५०	६
अग्निष्टोमेन वा।	९५०	८
सर्वाजिद्विश्वजितां वैकैकेन।	९५०	११
त्रिकद्रुकैर्वा।	९५०	१३
महातापश्चितं त्रिसंवत्सरोपसत्कम्।	९५०	१५
तुल्यमन्यत्।	९५०	१७
क्षुल्लकतापश्चिते चतुर्मासशो	९५०	१९
सहस्रसाव्यमग्नेः।	९५१	१
अभिप्लवानां चतुःषष्टिंशतं	९५१	३
त्रिंसंवत्सरं षष्टिदीक्षम्।	९५१	४
यथाशक्ति वा।	९५१	६
आदितस्त्रयः संवत्सराः संत्यः।	९५१	८
महासत्त्राण्यतः।	९५१	१०
चतुर्भागं चतुर्भागमेकैकस्य	९५१	१३
तेष्वतिरात्रविषुवन्तः स्युर्वा न वा।	९५१	१६
आद्यन्तयोर्वातिरात्रौ विषुवांश्च मध्ये।	९५२	२१
द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः।	९५२	५
षट्त्रिंशत्संवत्सरं शाक्यानां तरस	९५२	७
सर्वत्राविशेषात्।	९५२	११
सवनीया वा बहुश्रुतेः।	९५२	१४
शतसंवत्सरं साध्यानाम्।	९५२	१८
सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजाम्।	९५२	२०
यात्सत्राणि सारस्वतानि।	९५२	२३
सदो हविर्द्धानाग्नीध्राणि चक्रीवन्ति।	९५३	३
उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्य।	९५३	५
वत्सतरीशतमृषभाधिकं		

सूत्राणि	पृ०	पं०
गर्भिणी	९५३	८
उपकिरन्त्युपरवस्थानेषु न खनन्ति ।	९५३	११
शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा-सरस्वतीविनशने	९५३	१५
द्वादशाहवद्दीक्षोप-सदः ।	९५३	१७
अषोडशिकावतिरात्रौ ।	९५३	२०
तत्रैव प्रायणीयोऽति-रात्रः ।	९५३	२२
साम्नाय्यं च तस्मिन् ।	९५३	२४
संस्थितेऽध्वर्युराहव-नीयसमीपे	९५४	४
यथोक्तमाहवनीयस्य ।	९५४	६
यथास्थितं यज्ञाङ्गानि हरन्ति ।	९५४	७
पांसूनादाय भौमानां यथादेशं	९५४	९
यजनीययोरन्होर्गोआ-युषी ।	९५४	११
पर्वान्तरेषु दर्शपूर्ण-मासौ ।	९५४	१३
शम्याप्रासे शम्याप्रासे वसन्तो यज	९५४	१६
दृषद्वत्यप्यये ऽपोनप्त्री-यश्चरुः ।	९५४	२०
अग्नयेकामायेष्टिः प्लक्षे प्रास्रवणे ।	९५४	२२
तस्यामश्वपुरुष्यौ धेनुके दद्युः ।	९५५	१
अवशिष्टं चैके यज्ञोपक-रणमुदयनीयान्ते ।	९५५	४
अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कार	९५५	७
पुरस्ताद्वावभृथादग्नये कामाय ।	९५५	१०
उदवसानीयान्ते वा ।	९५५	१२
यथार्थं विप्रव्रजेयुः ।	९५५	१४
अपृष्ठशमनानि सार-स्वतानि	९५५	१५
त्रीण्येषां साम्युत्था-नान्यतिरात्रैः ।	९५५	१७
सहस्रपूरणगृहपति मरणसर्वं	९५५	२०
सहस्रपूरणे गौः ।	९५६	१
तदेव दत्त्वा ।	९५६	३
आयुर्गृहपतिमरणे ।	९५६	५
सर्वज्यानां विश्व-जित् ।	९५६	७
ज्योतिष्टोमो वा सर्वे-षाम् ।	९५६	९
नावभृथं सरस्व-त्याम् ।	९५६	११
परिपार्श्वेपूदकेषु ।	९५६	१३
असत्सूद्धृत्य ततः ।	९५६	१५
द्वितीये हतिवातोरय-नस्याहनी	९५६	१८
तयोश्चेदसमाप्तयोरा-गच्छेद्यजनीय	९५७	१
शुक्लपक्षश्चेत्रिवृद्ग्नि-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
ष्टोम इत्येके।	९५७	५
पञ्चदश उक्थ्यः	९५७	६
कृष्णे।	९५७	७
तृतीये यजनीयये।- ह्योरभिजि	९५७	९
पर्वान्तरेषु त्रिक- द्रुकाः।	९५७	११
पूर्ववदनु समापनम्।	९५७	१३
दार्षद्वत्यृत्विगाचार्ययो- रन्यतरस्य	९५७	१५
अपरं व्यर्णो नैतन्धवे- ऽग्निमिन्धीत।	९५७	१९
कुरुक्षेत्रे परेण हि स्थले ऽग्न्याधेयं	९५७	२१
दर्शपूर्णमासान्तं वा।	९५८	४
आहिताग्निश्चेद् व्यर्णो- ऽग्निहोत्रमेव	९५८	७
पुरोडाशो ऽग्नये तेन यजमानः	९५८	९
एत्य च दृषद्वतीती- रेण।	९५८	१२
अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां	९५८	१४
स्वयमेव साम- गानम्।	९५८	१८
आप्लवनमात्रं वा।	९५८	२०
उदेत्यैतयैवेष्ट्या यजेत।	९५९	१
पशुना वा तद्देवतेन।	९५९	३
आग्निष्टोमेन वा।	९५९	५
तुरायणं वैशाखी शु- क्लस्य पञ्च	९५९	७
चैत्रस्य वा।	९५९	९
प्रातराहुत्यन्ते ऽदीक्षि- तो दीक्षाकल्पा	९५९	११
हवींषि निर्वपत्याग्ने- यमैन्द्रं वैश्व	९५९	१४
तन्त्रेण वा।	९५९	१८
अन्वहम्।	९६०	१
वा हविःशेषभक्षः।	९६०	७
संवत्सरं यजेत।	९६०	५
अनियतोदकं दार्षद्वत- वदवभृथादि।	९६०	१०
द्वादशाहविकल्पाः।	९६०	१३
सर्वाग्निष्टोमो भरत- स्तुद्वादशाहः।	९६०	१५
संक्रमद्वादशाहे दशरात्र- स्य त्र्यह	९६०	१८
प्रकृत्या दशमम्।	९६०	२२
अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत्सूर्य- स्तुद्वैश्वदेवस्तुतां	९६१	१
त्रिकद्रुकैर्वाऽहानैकाहा- नाप्तोर्यामराज	९६१	४
अभ्यासानुपपत्तौ ज्यो- तिष्टोमः पूरणः।	९६१	७
यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रीयं वर्च वा	९६१	९
व्यत्यासमन्ततः।	९६१	१२
नास्त्येषामन्तः।	९६१	१४
अयनमुत्सर्गिणां गवा-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
मयनविकल्पाः ।	९६१	१७
षञ्चांकुर्थ्यांस्त्रीनभिप्लु-वानुपेत्यचतुर्थे	९६१	१९
स्तोमोत्सर्गो वैक-स्यान्हः ।	९६२	२
पशोर्वा सवनविधि-क्रिया ।	९६२	४
अनारम्भो वा ।	९६२	६
तापश्चितविकल्पः ।	९६२	८
अयमेव प्रायणीयो ऽति-रात्रः सर्वः	९६२	१०
यथोक्तपृष्ठः ।	९६२	१२
अथापरम् ।	९६२	१३
ज्योतिष्टोमाश्चत्वारो-ऽभिजितः	९६२	१५
व्रतं विषुवत्स्थाने ।	९६२	१७
विश्वजिज्ज्योतिष्टोमाश्च-त्वारस्तैरुत्तमान् ।	९६२	१९
एतत्पुरुषस्य नारायण-स्योत्तममे	९६३	२

पञ्चविंशो ऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम् ।	९६४	४
चोदना वा कालश-ब्दात् ।	९६४	१४
कालो वा प्रत्ययात् ।	९६४	१९
महाव्याहृतिहोमो ऽना-देशे ।	९६५	१
हौत्रिके भूरिति गार्ह-पत्ये ।	९६५	८
दक्षिणाग्नावाध्वर्यवे भुव इति ।	९६५	११
आग्नीध्रीये सोमे ।	९६५	१३
स्वरित्यौद्गात्र आहव-नीये ।	९६५	१७
चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्र ।	९६६	१
सर्वप्रायश्चित्तं च प-ञ्चाभिः प्रत्यृचम् ।	९६६	३
त्वन्नो अग्न इति द्वाभ्या-मयाश्चाग्ने	९६६	६
अविज्ञाते प्रतिमहाव्या-हृति सर्वाभि	९६६	१४
सर्वप्रायश्चित्तं च ।	९६६	१९
अग्निहोत्री चेद्दुहानो-पविशेद्य	९६६	२१
दुग्ध्वा ब्राह्मणायैनां दद्याद्य	९६७	७
दण्डेन वानुपिष्योत्थाप्य दोहनम् ।	९६७	९
अदानं च ।	९६७	११
अदुहानायामन्याम् ।	९६७	१३
वाश्येत चेत्तृणान्यालुप्य ग्रासयेत् ।	९६७	१५
तस्यै पयसा जुहोति ।	९६७	२१
लोहितदोहे दक्षिणाग्नि परिश्रित्य	९६८	२
हौम्यङ्गावसद्रौद्रमुपसृष्टं वायव्यं	९६८	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
यथाकालोपपाते तद्दैवते तद्दैवतः	९६९	१
स्कन्देच्चेदस्कन्नमधिंत प्राजनीस्वभिमृश्य	९६९	५
भिद्येत चेदवापद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेना	९६९	९
भुवपतय इति द्वाविर्यक्षियम् ।	९६९	१५
देवान्दिवमगन्निति स्तोमे ।	९६९	१७
ययोरोजसेति वोदकेनोपसिञ्चेत् ।	९६९	२०
उन्नीतसर्वसर्वस्कन्दनस्रुग्भेदयोस्तत्रैवा	९६९	२२
अन्यदुन्नीयाऽस्मै प्रयच्छेत्तेन होमः।	९७०	३
पूर्वहुतौ हुतायां चेदाहवनीयोऽनु	९७०	६
काष्ठं हिरण्यं वाभिजुहुयाच्छ्रुतेः ।	९७०	१०
त्रिरुदूधृतश्चेदाहवनीयोऽनुगच्छे	९७०	१४
गार्हपत्येऽनुगते भस्मनारणी सं	९७०	२१
आहवनीयजागरणे वा तत एवो	९७१	३
आहृत्य वा ।	९७१	६
उलपराज्यागताद्वा ।	९७१	९
निर्मथ्य वा ।	९७१	१२
समारोह्यासमारोह्य वा पूर्वमुप	९७१	१६
त्रिराहृतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेच्चेद	९७१	२२
जाग्रतमाहवनीयमुद्धरेच्चेत्तदुक्तम ।	९७२	१
पश्चान्निधाय पुरस्ताद्वोभयत्र होममेके।	९७२	३
अभिनिधाने ऽग्नये ऽग्निमते पुरोडाशः ।	९७२	१३
समितमिति वोपस्थानं द्वाभ्याम ।	९७२	१६
गृहीतानुगमने चान्वग्निरित्याहुत्या	९७२	१८
अनादेशे पुरोडाशः सर्वत्र ।	९७२	२२
अनुदूधृताभ्यस्तमये कुशबद्धे	९७३	१
वैष्णव्याहुतिः ।	९७३	५
अग्नये च सूर्यवते ।	९७३	७
अभ्युदये रजतधारणं पुर	९७३	९
सूर्याय च ज्योतिष्मते ।	९७३	११
समानमुद्धरणम् ।	९७३	१३
वैश्वदेवी वोभयत्रापुरोडाशा	९७३	१६

सूत्राणि	पृ०	पं०
उभयानुगमने पुनराधेयं वा ।	९७३	१७
भेदेनाप्युपपादात् ।	९७४	३
न सह प्रक्लृप्तः ।	९७४	९
मथ्यमानश्चेन्न जायेत यमदूरा	९७४	१३
ब्राह्मणहस्ते वा ।	९७४	१९
घासानपनोदश्च	९७४	२५
अजकर्णे वा दक्षिणे ।	९७५	१
अभोजनं तस्य ।	९७५	४
कुशस्तम्बे वा ।	९७५	६
अनासन्नं तस्मिन् ।	९७५	८
अप्सु वा ।	९७५	९
नादृभ्यो बीभत्सेतेति श्रुतेः ।	९७५	११
अहुताभ्युदित उन्नीया तमितो	९७५	१४
हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम् ।	९७५	१६
वरदानं च ।	९७५	१८
सर्वनाशे हविषां दोषे वा तद्व	९७५	१९
आज्येन वा प्रतिसंख्याय देवतेज्या ।	९७५	२१
पुनः क्रिया च ।	९७६	४
भेदे विप्रक्लृप्त्युपपानाभ्याम् ।	९७६	७
अन्तरागमनेऽनाद्रियते ।	९७६	१५
देवैडवराहैपूरधारा प्राचीदं	९७६	१९
भस्मना वा ।	९७६	२१
चक्रीवत्यग्नये पथिकृते ।	९७६	२४
प्रज्ञातेष्वग्नतिपत्तौ च ।	९७७	१
नियतास्वतिपत्तिश्रुतेः ।	९७७	४
स्तोत्रमोहे शास्त्रस्य च ।	९७७	७
जनमरणे च ।	९७७	९
उपपातसामर्थ्यात्तत्ववर्जने ।	९७७	११
नित्यत्वाच्च ।	९७७	१४
अग्नये व्रतपतये व्रत्येऽहनि	९७७	१६
आहिताग्नेरार्त्यश्रुकरणेऽग्नये	९७७	२०
सं सर्गेनाद्रियेत ।	९७८	१
अनुक्रोशेऽग्नये संसर्गाया	९७८	३
अग्नये विविचये मिथश्चेत् ।	९७८	७
अग्नये संवर्गाय प्रदव्याश्चेत् ।	९७८	११
अग्नयेऽप्सुमते वैद्युताच्चेत् ।	९७८	१४
अग्नये शुचये ऽशुच्यायतन	९७८	१७
भार्यागोषु यमजनने मारुतं	९७८	२०

सूत्राणि	पृ०	पं०
गेहदाहे ऽग्नये क्षामवते	९७९	१
चन्द्रमसाऽभ्युदित अमावास्ये	९७९	३
दधिहविरातञ्चनं निदध्यात् ।	९७९	७
संसृज्य वत्सान्पुनरपाकरणम् ।	९७९	९
निरुप्ते व्रताशक्तौ वा त्रैधन्तण्डु	९७१	१३
संस्कारात्साम्नाय्यम् ।	९८०	१
अन्यद्वेज्यायोगात् ।	९८०	५
तण्डुलापनयने वचनात् ।	९८०	१३
प्रकृत्या पूर्वम् ।	९८०	१८
सर्वं वा निमित्तात् ।	९८०	२१
पश्चादभ्युदृष्ट आमावास्येन ।	९८०	२४
ऐषुकं धनुर्दक्षिणा ।	९८१	५
दण्डो वा ।	९८१	७
प्राकृताश्चेच्छन्न् ।	९८१	९
अनभ्युदृष्टस्यापि पशुकामस्य ।	९८१	१३
उद्वास्यमानं चेत्कपालं नश्येदाश्विनः ।	९८१	१५
सायं प्रतर्दोहातौवैन्द्रं पञ्चशराव	९८२	११
भेदेनाप्युपपातात् ।	९८२	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
तत्प्रतिनिधिः ।	९८२	२५
प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः ।	९८३	१
चरू सन्नाय्याभावे ।	९८३	८
सायं दोहस्थाने वा पुरोडाशः ।	९८३	१०
असान्नाय्यवद्वा ।	९८३	१२
दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम् ।	९८३	१५
उक्तो वा भस्मनि ।	९८३	१७
शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टम् ।	९८३	१९
एकस्यानिष्ट तदुक्तम् ।	९८३	२१
सान्निपातिकानि वा तस्य ।	९८४	१
इष्टं चेदाज्यशेषेण ।	९८४	३
हविरन्तरेण प्राक् प्राधानेज्यायाः	९८४	५
प्राग्वा समिष्टयजुषः संस्थाश्रुतेः ।	९८४	९
हुतं चेत्संस्थाप्य तदेव पुनर्निर्वपेत् ।	९८४	१३
देवताविपर्यासे पुष्कलं दत्त्वा यथा	९८४	१५
अवदानयाज्यानुवाक्यासु च ।	९८४	२०
स्रुच्ये दुष्टे पुनर्ग्रहणम् ।	९८५	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
ध्रुवायां वा ततो यज्ञः प्रभवतीति	९८५	३
अङ्गुष्ठाद्वा नयनमेके ।	९८५	६
नोपभृतो ध्रुवायाम् ।	९८५	९
आज्यस्थलीदोषेऽन्यत् ।	९८५	११
अदोषो वा न वै देवाः कस्माच्चन	९८५	१३
अधिकं निरूप्य तच्च यजेत् ।	९८५	१९
न वा चोदितत्वात् ।	९८५	२३
ऐतु राजावरुणो रेवतीभिरस्मिन् ।	९८६	१
भूमिर्भूमिमवागान्माता मातरमप्यगात्	९८६	५
य ऋते चिदभिश्रिषः पुरा जत्रुभ्य	९८६	८
परमेष्ठ्यादींश्च चतुस्त्रिंशतं जुहोति ।	९८६	१३
धर्मधुग्घ्वाले चादोहे च ।	९८६	१८
उदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः ।	९८६	२१
शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः ।	९८७	१
पुच्छकाण्डाद्दक्षिणेऽस्थानं हुत्वा	९८७	३
पृषदाज्यस्कन्दने चैके	९८७	६

सूत्राणि	पृ०	पं०
सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं	९८७	८
अग्नीध्रीये सुत्यासु	९८७	२५
का पवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमे ।	९८८	३
पृषदाज्यस्कन्दने जुहुयादया विष्ठा	९८८	६
धर्मधुक् शार्दूलहता चेत्स्पृतीर्जुहुया	९८८	१०
हुत्वान्यामाजतेति ब्रूयात्	९८८	१८
स्वयं होम्यशक्ता उपासीत ।	९८८	२०
उपसर्पणाशक्तावासनमधः ।	९८८	२२
सायमाहुत्यां हुतायां चेद्दुर्बलः	९८९	२
जीवेच्चेत्पुनः काले ।	९८९	२२
न वा कृतत्वात् ।	९८९	२७
पौर्णमासान्ते चामावास्यमग्निहोत्रवत् ।	९९०	६
हविष्येषु चेदाह्रियमाणेषु मरणं	९९०	९
न वाऽयुक्तत्वात् ।	९९०	१६
गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासनात् ।	९९०	१९
आसद्याहवनीये ।	९९०	२१
मरणान्तं भवति ।	९९०	२३
संस्थाप्यं वा		

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रक्लृप्तत्वात् ।	९९०	२५
हविष्यवद्धास्यम् ।	९९१	५
सन्दीपनवनीः प्रत्य-ग्न्यधिश्रय-त्युखाः ।	९९१	८
सन्तापजानग्निनादाय सशरीरा	९९१	११
अनसा ।	९९१	१४
वितानं साधयित्वा समे बहुलतृणे	९९१	१६
उद्धृत्य क्षीरिणीः पुरुषाहुतीः ।	९९१	२१
विशाखशराश्मग-न्धापृश्निपर्ण्य	९९१	२३
केशश्मश्रुनखलोम-निकृन्तनानि कृत्वा	९९२	१
केशादि निखार्य सर्पि-षान्तरं कृत्वा	९९२	३
सप्तसु प्राणायतनेषु सप्तहिरण्य	९९२	७
दक्षिणहस्ते जुहूं साद-यति घृतपूर्णाम् ।	९९२	१०
स्फ्यं च ।	९९२	१२
उपभृतं सव्ये ।	९९२	१४
उरसि ध्रुवाम् ।	९९२	१६
मुखे ऽग्निहोत्रहवणीम् ।	९९२	१७
नासिकयोः स्रुचौ ।	९९२	१८
कर्णयोः प्राशित्रहरणे शिरसि	९९२	२०
कपालानि चैके ।	९९३	१
पार्श्वयोः शूर्पे ।	९९३	४
उदरे पात्रीं समवत्त-धानीं	९९३	७
अन्तरोरु यज्ञपात्राण्य-न्यानि ।	९९३	९
अश्मत्वहरणं मृन्मया-श्मयानाम् ।	९९३	११
अश्ममयानि वा ब्राह्म-णाय दद्यात् ।	९९३	१२
अनुस्तरणीचेत्पश्चात्क-र्णामाहृत्य	९९३	१४
अङ्गेष्वङ्गानीति जातू-कर्ण्यः ।	९९३	१५
न वास्थिमन्देहात् ।	९९३	१७
वपया मुखमवच्छाद्या-ग्निभिरा	९९३	२०
आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा	९९४	१
अनपेक्षमेत्योपस्पृश-न्त्यपः ।	९९४	६
सञ्चयनं चतुर्थ्यामयुग्मान् ब्राह्मणा	९९४	९
शम्यात्रकाः कर्दमं च श्मशाने ।	९९४	१६
अकृत्वास्थीनि सर्वसुर-भिमिश्राणि	९९४	२०
एतद्वाजसनेयकम् ।	९९५	३
अनेन वा ।	९९५	५
त्वा मनसानार्त्तेन वाचा		

सूत्राणि	पृ०	पं०
ब्रह्मणा	९९५	७
श्मशानं चिकीर्षतः कुम्भे सञ्चयनम्।	९९५	१०
निधानं च तूष्णीम्।	९९५	१४
प्रोषितश्चेत्प्रेयात्प्राचीनावाती निवान्यां	९९५	१६
तत एव हरणम्।	९९५	१९
अवस्तात्सामिधे धारयेत्।	९९५	२१
उदगग्रान् कुशान् दक्षिणाग्रान् कृत्वा	९९६	१
सकृद्वा पितृवत्पर्यस्य।	९९६	३
शरीराण्याहृत्य कृष्णाजिने पुरुषविधि	९९६	७
शरीरनाशे त्रीणि षष्टिशतानि	९९६	१०
अनिष्ट्वाग्रयणेन नवस्येतीया	९९६	१४
कृष्णां वासो दक्षिणा।	९९६	२०
पुरोडाशे क्षामे ऽवशिष्टं समाप्य	९९६	२१
एकदेशदग्धेऽपि संयोगात्।	९९७	५
दर्शनाच्च।	९९७	८
न नित्यत्वात्।	९९७	१३
कर्मार्थे दर्शनम्।	९९७	१९
पशुश्चेदुपाकृतः पलायते वायवे	९९७	२३
उपलभ्य वायवे तम्।	९९८	१
अनादरणं वा।	९९८	४
प्राक् प्रयाजेभ्यश्चोन्निमुक्तो म्रियेत	९९८	६
पूर्वस्य वपां दक्षिणाग्नौ जुहुयात्।	९९८	१०
सोमश्चन्माजलीये इजानाः पितरो	९९८	१२
अनपनयो वादुष्टत्वात्।	९९८	१८
अवदानहानौ नाद्रियेत।	९९८	२३
हृदयनाशे त्वन्यमालभेतेत्येके	९९९	३
सर्वेषां वाज्यस्य यजेत्।	९९९	७
अर्थवादमात्रं पशुवचनम्।	९९९	१५
संज्ञप्यमानश्चेद्वाश्येताहुतिं जुहुयात्	९९९	१७
इमं मे वरुणेति प्रत्यृचं द्वाभ्याम्।	९९९	२१
पशूखा चेत्स्रवेत्साक्षाय्योखा वा	९९९	२३
यूपविहरणेऽन्तस्तन्त्रं संस्थिते ऽहनि।	१०००	६
त्वाष्ट्रं बहुरूपमालभेत।	१०००	७
अनूबन्ध्यायै वपामुत्खिद्यानुमर्शी	१०००	१९
दर्शने स्थालींत्रिवोष्णीषं चापक	१०००	२२
वपान्ते ऽनपेक्षमध्वर्युः		

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रेष्यन्ति	१००१	१
निरुह्यमाणमभिमन्त्रयत पजतु	१००१	७
कण्ठं वावकृत्य स्थाल्यां मेघश्रावणम् ।	१००१	१०
अवदानसहितमधिश्रि- त्योष्णीषवेष्टितं	१००१	१३
प्रतिप्रस्थाता वशावदान- काले	१००१	१८
अवदानान्यनु जुहोति यस्यै त इति ।	१००१	२२
अङ्गान्यहुता यस्य यस्या इति	१००२	२
अविज्ञाते पुवत् ।	१००२	४
स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे प्रत्येत्य	१००२	६
स्विष्टकृतमनु जुहोति पुरुदस्य इति ।	१००२	८
स्विष्टकृदन्त उष्णीषवे- ष्टितस्य	१००२	१०
अनुव्याहारभयं त्वेतषु ।	१००२	१२
समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहु	१००२	१६
अग्निहोत्र आसन्नेषु चेत्पात्रेष्वाह	१००२	२०
गार्हपत्यश्चेदाहवनीय उदानः प्राण	१००३	१
दक्षिणाग्निश्चेद्गार्हपत्ये व्यान उदान	१००३	४
सर्वे चेत्तूर्णी मथित्वा प्रातरातमुदूधृत्य	१००३	६
निवातं चेत्पूर्ववन्मथित्वा प्राश्न	१००३	११
अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयात्	१००३	२१
सत्रायागूर्याशक्तौ विश्व- जितातिरात्रेण	१००४	३
सत्राङ्गं वागूर्णमात्र- श्रुतेः ।	१००४	९
दीक्षितानां चेत्सम्युत्थानं जायेत	१००४	१९
क्रीते विभागः श्रुतेः ।	१००४	२३
उपपाताद्वोभयतः ।	१००५	१
विभागः क्रियागुण- त्वात् ।	१००५	७
अनीतासु चेद्दक्षिणासू- द्रातपच्छेदो	१००५	१०
प्रस्तोताचेद्ब्रह्मणे वरं दत्वा पुनर्वरणम् ।	१००५	१४
प्रतिहर्त्ता चेत्सर्ववेदस- न्देयम ।	१००५	१६
युगपच्चेद्विरोधाद्वि- कल्पः ।	१००५	१७
पूर्वदौर्बल्यमानुपूर्व्ये प्रकृतिवत् ।	१००५	२०
यस्मिन्नहन्युद्रात्रपच्छेदो- ऽहर्गणे	१००५	२५
पत्न्युदक्या दीक्षारूपाणि निधाय	१००६	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
तिष्ठत्सन्धिवेलयोः ।	१००६	५
वेदिसमीपे सुत्यासु ।	१००६	७
त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन	१००६	९
प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नाना	१००६	१२
न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येके ऽयज्ञिया	१००६	१४
नानूबन्ध्या प्रकरणात् ।	१००६	१६
दीक्षितोऽमनस्कं स्वप्नं दृष्ट्वा	१००६	१९
इन्द्रियं स्कन्नमद्भिरुपसिञ्चे	१००७	१
उदकं चेत्तरेत्तदभिमन्त्रयेतोन्दती	१००७	५
अवदृष्टश्च ।	१००७	९
अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेतावद्धं	१००७	११
शोणितं चेत्कुर्याद्रुद्रियाभ्योऽद्भ्यः	१००७	१५
निष्ठीवेच्चेद्बीभत्साभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ।	१००७	१७
धावेच्चेद्धावत्रे स्वाहेति।	१००७	१८
स्विद्याच्चेत्तपस्याभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ।	१००७	१९
स्वप्याच्चेत्प्रजापतये स्वाहेति ।	१००७	२०
आर्त्यंशुकरणे तृप्राभ्योऽद्भ्यः	१००८	२

सूत्राणि	पृ०	पं०
छर्दयेद्विषः पयः पीत्वोदकं वा छर्दे	१००८	३
वयसायप्रकृते चमसंऽन्तरिक्षेण	१००८	५
अभ्युपाकृत्य चमसमुपस्थे कृत्वाग्न	१००८	८
आग्नीध्रीये वा हिरण्यगर्भ इत्यृचा ।	१००८	१२
हुताहुतसंसर्गेऽङ्गारमन्तः परिधि	१००८	१४
कुशतरुणेन जुहोति हुतस्य चाहुतस्य	१००८	१५
वषट्कृते ।	१००८	१९
जुह्नुते स्वाहेत्यनुवषट्कृते ।	१००९	१
संसर्गकाले वोपपातसामर्थ्यात् ।	१००९	३
तस्य भक्षण मा यजमानं तमो	१००९	८
अवभृथभक्षणमिन्दुरिन्दुमवागात्तस्य	१००९	१३
त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्दस इति	१००९	१८
अच्छन्दसमेके ।	१००९	२१
पतितं चमसमालभतेऽस्कन्नपर्जन्यः	१०१०	१
उत्तरपूर्वे जुहोत्युपरवे चमसं दुष्टं	१०१०	६
अन्त्याद्वा ग्रहात्स्तोकमासिच्य भक्ष	१०१०	१२

सूत्राणि	पृ०	पं०
कलशश्चेदुपदायात्क्षी-		
रासेचनमेके	१०१०	१४
हिरण्यवद्धोदकम् ।	१०१०	१७
उन्नयने च ।	१०१०	१८
अद्रिभेदने मारुतेन		
ब्रह्मसाम्ना	१०१०	२०
चतुस्त्रिंशद्धोमश्च ।	१०११	१
सोमापहरणे विधाव-		
तेच्छतंतिब्रूयात्।	१०११	३
अदर्शने ऽरुणपुष्पा-		
ण्यर्जुनान्यभि	१०११	५
श्येनहृतं पूतिकानादा-		
रानरुणपूर्वा	१०११	९
एकां गां दत्वा समा-		
स्य पुनर्यतः ।	१०११	१२
अवभृथान्ते वा श्रुति-		
सामर्थ्यात्	१०११	१५
कलशभेदने वषट्का-		
रनिधनं ब्रह्म	१०११	१८
अनुलिप्सध्वमिति प्रे-		
ष्यति ।	१०११	२०
यदनु लभेरंस्तदेकध		
नैरभ्युन्नीय	१०१२	१
आग्रयणाद्धानुपलभमा-		
नेषु पूर्ववत् ।	१०१२	३
अनीतासु चेद्दक्षिणासु-		
भेदनं पूर्वव	१०१२	६
प्रातः सवनाच्चेत्सोमो		
तिरिच्येत तमु	१०१२	१०
मरुत्वतीषु गायत्रेण		

सूत्राणि	पृ०	पं०
स्तुवीरन् ।	१०१२	१३
ऐन्द्रावैष्णवं होता		
शंसति ।	१०१२	१५
यस्मात्स्तोमादतिरिच्ये		
त स एव कार्यः	१०१२	१७
माध्यन्दिनाच्चेत्पूर्ववदु		
पाकरणम् ।	१०१२	२०
षण्महां असीति बृहती-		
ष्वादित्यवतीषु	१०१३	१
एतत्कृत्वोक्थ्यं पूर्वव-		
द्धोता	१०१३	४
तृतीयसवनाच्चेद्विष्णोः		
शिपिविष्ट	१०१३	६
वा गृहीत्वा विगृ-		
ह्णीयात् ।	१०१३	१०
उक्थ्याच्चेत्षोडशी		
कार्यः ।	१०१३	१३
षोडशिनश्चेदति-		
रात्रः ।	१०१३	१६
अतिरात्राच्चेद्बृहत् ।	१०१३	१८
महाव्रतमेके यथो-		
क्तम् ।	१०१३	२०
अप्तोर्यामो वा अन्त्याच्चे		
त्तस्यैवावृत्तिः ।	१०१३	२२
नातिरेकोस्तीति		
श्रुतेः ।	१०१४	३
पूर्वात्सवनादतिरिक्त-		
स्योत्तरे	१०१४	५
तं निष्कामयमानोऽभ्य		
तिरिच्यत	१०१४	८

सूत्राणि	पृ०	पं०
तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽनीय	१०१४	११
अस्मृताद्वृजीश्रमिश्रस्याप्यवहरणम् ।	१०१४	१२
दीक्षितश्चेदुपतप्येतोप्यानां येनेच्छे	१०१४	१५
आग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात् कृतं	१०१४	१६
अकृतेऽप्यविशेषात् ।	१०१४	२२
तद्देशे वासः ।	१०१५	५
घासतीघरमुदकमाचामंदित्येकं चात्वा	१०१५	७
आपः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञस्य भेषज	१०१५	११
अनुसव पनमालभेरन्वसव पतङ्गः	१०१५	१२
रुद्रा आदित्या इत्युत्तरयोः सवनयोः ।	१०१५	१५
म्रियते चेदग्निर्मथ्येन दग्ध्वा	१०१५	१७
सत्रगणयज्ञे सहत्वशब्दात् ।	१०१५	२३
एकयज्ञे दर्शपूर्णमासवत् ।	१०१६	३
एतत्कृत्वा राजानमभिषुत्याग्रहीता	१०१६	५
तिसृषु परासु सापराह्णेषु ।	१०१६	९
मार्जालीये वा ।	१०१६	१२
स्तुते मार्जालीयं त्रिः परियन्त्यपसव्यं	१०१६	१४
अग्न आयूंषि पवस इति प्रतिपद्भवति ।	१०१६	१८
संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुः ।	१०१६	२०
कर्मापवर्गादसम्भवान्मरणस्य ।	१०१७	१
अपरिमितसोमेन यजेरन् ।	१०१७	५
त्रिवृद्बहिष्पवमानेन वा ।	१०१७	८
सप्तदशमन्यत् ।	१०१७	११
मैत्रावरुणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् ।	१०१७	१३
प्रातिनिधिको यजमानं कुर्यात् ।	१०१७	१६
दीक्षणीया पुरुषसंस्काराशीर्वर्जम् ।	१०१७	१८
समाप्ते ऽस्थीनि सपात्राण्यरण्यं निवपेयुः ।	१०१७	२०
पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणाम् ।	१०१७	२२
ततः सञ्चयनादि ।	१०१८	५
उखां चेद्बिभ्रन्म्रियेत सोपकरण	१०१८	७

सूत्राणि	पृ०	पं०
न कर्म फलासम्भवात् ।	१०१८	१६
उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु नखनिकृन्तना	१०१८	२०
तेष्वपहृत्वामिष्टाग्नी सꣳसृजेत	१०१८	२४
अनाहिताग्निश्चेत्तेष्वेवेत्यैकं वैश्वानरं	१०१९	१
नाश्रुतेः ।	१०१९	८
समानजनपदसꣳसत्रे महारात्रे प्रातः	१०१९	१५
सुसमिद्धहोमः ।	१०१९	२१
सꣳस्थांतरं च कुर्यात् ।	१०१९	२३
इच्छन्वृषण्वती प्रतिपत ।	१०२०	२
अनुसवनं वा ।	१०२०	४
बृहद्रथन्तरपृष्ठः ।	१०२०	७
तौरश्रवसं माध्यन्दिने पवमाने	१०२०	२१
आभीकमभिनिधनमाभीपवानि	१०२०	१५
प्रातः सवने जुहोति संवेशायोप	१०२०	१७
त्रिष्टुभे जगत्या इत्युत्तरयोः ।	१०२०	२०
विहव्यीयजनीयकयाशुभीयानि होता	१०२०	२२
साख्यमरणमिच्छन्त्यः प्राजापत्यर्चा	१०२१	१
प्रातः सवने ऽध्वर्युर्माध्यन्दिने होता	१०२१	४
अनुसवनं ब्रह्मा गृहपतिश्च जुहुतः ।	१०२१	७
सर्वमरणमिच्छन्तः सर्वेऽनुसवनम् ।	१०२१	८
नद्यन्तरे ऽसꣳसवो गिरिभिच्चेत् ।	१०२१	११
गिरौ	१०२१	१४
रथान्हं च ।	१०२१	१६
सर्वत्राविद्विषाणाम् ।	१०२१	१९
विद्वेषेऽप्ययं वायुर्महान्त्समुद्र इति श्रुतेः ।	१०२१	२२
सोमदाहे यथास्वं वृत्तान्तान्धारयेयुः ।	१०२२	१
प्रतिनिधाय यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ।	१०२२	३
पञ्च गा दत्वा प्राग्द्वादश्याः पुनर्यज्ञः ।	१०२२	६
तत्र तद्द्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्स्यात्सत्त्रं	१०२२	९
दानं प्रायश्चित्त संयोगात् ।	१०२२	१२
न वा दक्षिणात्वात् ।	१०२२	१३
तस्य त्वहः पुनराहारः ।	१०२२	१५
ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि		

सूत्राणि	पृ०	पं०
जुहुयाद्दनादि-ष्टानि ।	१०२२	१७
ब्रह्मा विलिष्टं सन्दधातीति श्रुतेः ।	१०२३	१
त्रिवेदसंयोगाच्च ।	१०२३	४

षड्विंशोऽध्यायः ।

सूत्राणि	पृ०	पं०
दीक्षासु महावीरान्त्सम्भरति ।	१०२४	६
अन्तःपात्यदेशे सम्भारान्निदधाति ।	१०२४	११
मृदं वल्मीकवपां वराहविहतं पूतीका	१०२४	१३
मृदमादत्ते पिण्डवद्देवी द्यावापृथिवी	१०२४	२०
कृष्णाजिने निदधात्युत्तरतः ।	१०२५	३
देव्यो वम्र्य इति वल्मीकवपाम् ।	१०२५	५
इयत्यग्र इति वराहविहतम् ।	१०२५	७
इन्द्रस्यौजस्थेति पूतीकान् ।	१०२५	९
मखायेति पयः	१०२५	१०
तूष्णीं गवेधुकाः ।	१०२५	१२
सम्भृतानभिमृशति मखायेति ।	१०२५	१३
कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परि	१०२५	१५
परिवृते निदधाति सम्भारान् ।	१०२५	१८
उद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे	१०२५	१९
सम्भारैः संसृजति मखायेति ।	१०२६	१
मृदमादाय मखायेति महावीरं	१०२६	२
निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति ।	१०२६	६
आदानमेके ।	१०२६	८
एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् ।	१०२६	१०
स्रुक्पुष्कराकृती पिन्वने रौहिणक	१०२६	१२
गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति	१०२६	१५
अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्य त्वेति	१०२६	१९
उखावदग्निः प्रदहनं च मखायेति	१०२६	२०
पक्वानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ।	१०२७	१
अजापयसावसिञ्चति मखायेति	१०२७	३
तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शन	१०२७	५

सूत्राणि	पृ०	पं०
उपसद्वा चरिष्यंश्चरि-ष्यन्प्रवर्ग्येण	१०२७	७
अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यंच-रणम् ।	१०२७	११
पत्न्यदर्शनम् ।	१०२७	१३
अननूक्तिश्च ।	१०२७	१५
यावदुक्तम् ।	१०२७	१७
परिधर्म्यमौदुम्बरम् ।	१०२७	२०
मौञ्जं त्रिवृद्रज्ज्वयम् ।	१०२७	२२
बाल्वजं विवानमास-न्द्यौदुम्बर्या	१०२८	२
पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशानास्तीर्य	१०२८	६
उपयमनीं महावीरं प-रीशासौ पिन्वने	१०२८	११
प्रोक्षणीः संस्कृत्योद्य-स्योत्थायाह	१०२८	१९
ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं	१०२९	१
प्रतिमन्त्रं वा वाक्यभे-दात् ।	१०२९	३
परिधर्म्यं च तूष्णीम् ।	१०२९	८
पूर्वया द्वारा स्थूणामयूखं निर्हृत्य	१०२९	१०
गार्हपत्याहवनीया उत्तरेण खरौ	१०२९	१४
पूर्वेणाहवनीयꣳ सम्रा-डासन्दीं पर्या	१०२९	१८
अन्यो वा परिधर्म्ययो-जनष्वर्योः	१०३०	१

सूत्राणि	पृ०	पं०
अञ्जन्तीत्युच्यमाने देव स्त्वेत्यनक्ति	१०३०	८
रजतशतमानं खर उ-पगूहति	१०३०	१२
शुक्रं गायेति प्रेष्यति ।	१०३०	१३
पत्नी शिरः प्रोर्णुते ।	१०३०	१६
सꣳसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान्	१०३०	१८
तेषु महावीरमाज्यवन्त-मर्चिरसीति ।	१०३०	२२
अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमभ्याधि	१०३१	१
प्रतिदिशमेके ।	१०३१	४
विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं	१०३१	८
मनोरश्वेति प्रादेशमु-त्तरतः ।	१०३१	१२
धृष्टिभ्यां भस्मना प-रिकीर्याङ्गारैश्च	१०३१	१४
अधिकं दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेण सुवर्ण	१०३१	२०
चन्द्रं गायेति च प्रे-ष्यति ।	१०३२	१
कृष्णाजिनात्कृतैर्द्वावि-त्रैरुपवाजयति	१०३२	३
एकं प्रयच्छति प्रतिप्र-स्थात्रे ऽपरमग्नी	१०३२	६
रुचिते नोत्तरम् ।	१०३२	९
अर्चिषि प्राप्ते सुवर्णश-तमानं निधाया	१०३२	११

सूत्राणि	पृ०	पं०
रौहिणावधिश्रयति तूष्णीं द्यावापि-ष्टानाम् ।	१०३२	१७
आज्यधर्मा स्थानापत्तेः ।	१०३२	२०
औषधधर्मा वा संस्कारशब्दात् ।	१०३३	१
इडे द्यावापृथिवी इत्युच्यमाने परि	१०३३	६
अप्नस्वतीमित्युच्यमाने रुचितो घर्म	१०३३	९
परिक्रम्योपोत्तिष्ठन्तेऽकृतं चेद्धर्मो	१०३३	१३
अपोर्णोति पत्नी शिरः ।	१०३३	१६
त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति महावीर	१०३३	१७
अहः केतुनेति दक्षिणं रौहिणं जुहोति	१०३३	१९
देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड एहीति	१०३४	१
धेनुं गायंति प्रेष्यति।	१०३४	८
अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य	१०३४	१०
सन्दाय घर्माय दीष्वेति वत्समुन्नयति ।	१०३४	१३
अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि ।	१०३४	१६
स्वाहेन्द्रवदिति विप्रु-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
पोऽभिमन्त्रयते ।	१०३४	१८
यस्ते स्तन इति स्तनमालभते ।	१०३४	२०
एवं प्रतिप्रस्थाताजां मयूखे तूष्णीम् ।	१०३४	२३
यो गायति प्रेष्यति।	१०३५	१
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमाने	१०३५	३
उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छन्त्यु	१०३५	६
परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति	१०३५	९
वशिष्ठशफौ गायेति प्रेष्यति ।	१०३५	११
ताभ्यां महावीरं प्रतिगृह्णाति द्यावा	१०३५	१३
उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपसृज्योपयमन्योप	१०३५	१६
अजापयसात्वासिच्य शान्ते गोः पयो	१०३५	२०
प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समु	१०३६	१
स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्यासिञ्चति घर्मे ।	१०३६	५
स्वाहा घर्मः पित्र इति जपित्वा	१०३६	७
वषट् कृते जुहोति विश्वा आशा इति ।	१०३६	१०
दिविधा इति त्रिरुत्क-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
स्पयति।	१०३६	११
स्वाहाग्नय इत्यनुवषट्कृते।	१०३६	१३
अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते।	१०३६	१५
अपातामिति यजमानः।	१०३६	१७
इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते।	१०३६	१९
धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम।	१०३६	२१
अमेन्यस्मे इति खरं करोति।	१०३७	२
विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे	१०३७	४
हुत्वा हुत्वा प्रथमपरिधा उपश्रयति।	१०३७	८
चतुर्गृहीतमृत्विजः प्रत्यङ्ङुदङ्ङ्क्षमाणो दक्षिणतो	१०३७	१०
सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्षमाणः	१०३७	१३
तं स उत्तरत शालाया उद्ग्रम।	१०३७	१६
स्वाहा संज्योतिषेत्युपयमन्यामासि	१०३७	१८
रौहिणं जुहोति।	१०३७	२०
उपाश्रितानि च प्रहरति।	१०३८	१
अग्निहोत्रावृता हुत्वा		

सूत्राणि	पृ०	पं०
वाजिनत्र	१०३८	४
उच्छिष्टखरं प्रक्षालयोपयमनीं	१०३८	९
सं॑स्नाय्यमानेभ्य इत्येके।	१०३८	१३
सूयवसाद्भगवतीत्युच्यमाने यत्रसो	१०३८	१६
सर्वमासन्द्यां करोति।	१०३८	१९
अभीममिति महावीरम।	१०३८	२१
सकृदासादनप्रोक्षणे खरस्थुणा	१०३९	१
आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात्।	१०३९	४
उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनम्।	१०३९	६
अन्तः पात्ये परिधर्म्ये निधाय	१०३९	१०
आहवनीये त्रीन्स्थलाकान् प्रदीप्य	१०३९	१३
प्र स्य तृतीयमुपविश्य	१०३९	१९
क्षत्रस्य त्वेति निष्क्रमणं पुरस्ता	१०३९	२१
साम प्रेष्य यवभृथवद्देगाः।	१०४०	१
निधनं च।	१०४०	३
उत्सादनदेशं गच्छन्त्यनग्ना	१०४०	५
त्रिः परिषिच्याचिक्रद-		

सूत्राणि	पृ०	पं०
दिति ।	१०४०	७
मन्त्रक्रमेण वा ।	१०४०	९
नाभिस्पृशं प्रवृञ्जनीयं निद	१०४०	११
प्राश्नावितरौ ।	१०४०	१४
उपशयां च तूष्णीम् ।	१०४०	१६
परीशांसावभितः ।	१०४०	१८
रौहिणहवन्यौ चावक्रुष्टे वाह्ये ।	१०४०	२०
अग्निमुत्तरत आसन्दी-दक्षिणतः	१०४०	२२
पश्चात्पिन्वने चाभितो दण्डम् ।	१०४१	४
स्थूणामयूखम् ।	१०४१	६
पश्चाद्रौहिणकपाले ।	१०४१	८
धृष्टी च ।	१०४१	११
मध्ये ऽन्यत् ।	१०४१	१३
खरा उत्तरतो दक्षिणतो मार्जा	१०४१	१५
आसेचनवन्ति पयसः पूरयति	१०४१	१८
शेषव्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ।	१०४१	२०
प्रत्तं चेत्केवलम् ।	१०४२	१
अत्र वा परिषेचनम् ।	१०४२	३
वार्षाहरेष्टाहोत्रीये सामनी	१०४२	५
चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका	१०४२	६
घर्मदुघामध्वर्यवे यज-मान	१०४२	११
घर्मभेदे यथोक्तम् ।	१०४२	१४
उखावच्चान्यं कुर्यात् ।	१०४२	१७
अभिन्नेन चरेत् ।	१०४२	२१
स्वाहा प्राणेभ्यः साधि-पतिकेभ्यः	१०४३	१
प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति च	१०४३	४
सविता प्रथमे ऽहन्निति च प्रत्यहम् ।	१०४३	६
अवकाश्यस्य प्रवृ-ञ्ज्यात् ।	१०४३	८
न प्रथमयज्ञे ।	१०४३	११
यावती द्यावापृथिवी इति	१०४३	१४
त्विषः संवृगिति महा-व्रतीये ।	२०४३	१८
चात्वाले मार्जनम् ।	१०४३	२०
शान्तिकरणमाद्य-न्तयोः ।	१०४४	१
स्वाध्यायदर्शनात् ।	१०४४	६

इति षड्विंशो ऽध्यायः ।

शुल्बसूत्राणि

रज्जुसमासं वक्ष्यामः	१	३
समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसम्मितया	१	२२
तदन्तरं रज्ज्वाभ्यस्य पाशौ कृत्वा	२	१८

सूत्राणि	पृ०	पं०
रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति ।	२	२७
श्रोण्योः सनिरञ्छन-संख्यासमास	३	२
प्राच्यन्तयोः शंकू निहन्ति ।	३	८
श्रोण्योःसयोश्च ।	३	१०
शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन	३	१२
एवमुत्तरतः	३	१६
विपर्यस्येतरतः ।	३	२१
स समाधिः सर्वत्र ।	४	१
प्रमाणमभ्यस्योऽभ्यास-चतुर्थे लक्षणं	४	३
अक्ष्णया तिर्यङ्मानी-शेषः ।	४	१०
प्रमाणार्धे वाभ्यासषष्ठे लक्षणं	४	१९
अक्ष्णयातिर्यङ्मानी शेषः ।	५	१
प्रमाणार्धे समचतुरस्रस्य शङ्कुः ।	५	३
शास्त्रवदर्धे दीर्घचतु-रस्रस्य ।	५	५
शकटमुखस्य चैवम् ।	५	९
एतेन प्राग्वंशवेदिमा-नानि व्याख्यातानि ।	५	११
शाला मानञ्च ।	५	१४
तत्रोदीची प्राचीवत् ।	५	१६
सदसश्चैवम् ।	५	१९

सूत्राणि	पृ०	पं०
अपरिमितं प्रमाणाद्-भूयः ।	५	२१
प्रमाणे शास्त्रं प्रमाणं निर्ह्रासविवृध्योः ।	६	३
योगश्च ।	६	७
इतरस्य वितृतीये द-क्षिणत	६	९
गार्हपत्याहवनीययोरन्त-रालः षड्वा	६	१२
विपर्यस्योत्तरतः ।	६	१८
अपि वान्तरत्रिभागोनया रज्ज्वा पूर्वार्धे	६	२४
विपर्यस्योत्तरात्स उत्करः ।	७	५
अङ्गुलैरथसमितायाः प्रमाणम्	७	९
तत्राष्टाशीतिशतमीषा ।	७	११
चतुःशतमक्षः ।	७	१३
षडशीतिर्युगम्	७	१६
चत्वारिष्टकाः शम्या ।	७	१८
पैतृक्यां द्विपुरुषं सम-चतुरस्रं	७	२०
करणी तत्करणी तिर्य-ङ्मानी पार्श्वे	८	१
पदं तिर्यङ्मानी त्रिपदा-पार्श्वमानी	८	७
एवं द्विपदा तिर्यङ्मानी षट्पदा पार्श्वे	८	११
उपदिष्टं युगप्रमाणं शम्याप्रमाणं	८	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०
चतुरस्रस्याक्षणया रज्जुस्तिर्यङ्मानी	८	१९
समचतुरस्रस्याक्षणया रज्जुर्द्विकरणी।	९	१
करणीं तृतीयेन वर्धयेत्तच्च स्वचतुर्थेना	९	३
प्रमाणं तिर्यक् द्विकरण्यायामस्तस्या	९	८
तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता।	९	१४
प्रमाणविभागस्तु नवधा।	९	२०
करणी तृतीयं नवभागः।	९	२२
नवभागास्त्रयस्तृतीयकरणी।	१०	१
सौत्रामण्यां प्रक्रमार्था तृतीयकरणी	१०	४
तुल्यप्रमाणानां समचतुरस्राणामुक्तः	१०	८
नानाप्रमाणसमासे ह्रसीयसः करण्या	१०	१२
चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्यावन्नि	१०	२०
दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये	११	८
अतिदीर्घं चेत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्य	११	१५
समचतुरस्रं चिकीर्षन्मध्येऽक्षणयापच्छिद्य	११	२०
प्रमाणं चतुरस्रमादेशादन्यत्।	१२	३
द्विःप्रमाणा चतुष्करणी त्रिःप्रमाणा	१२	५
यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावन्तस्तावन्तो	१२	११
अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते।	१२	१६
तृतीयेन नवमोंऽशः।	१२	१९
चतुर्थेन षोडशीकला।	१२	२१
एष निर्ह्रासस्तस्य पुरस्तादुक्तं शास्त्रम्।	१२	२३
यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवतीति विवृद्धेह्रासो	१३	३
चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन्मध्यादंस	१३	६
मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन्विष्कम्भं पञ्च	१३	१३
द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउग	१३	१७
द्रोणे यावानाग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्ता	१३	२०
मण्डलेष्वेवम्।	१४	८
प्रउगे यावानाग्निः सपक्षपुच्छविशेष	१४	११
उभयतः प्रउगे तावदेव दीर्घचतुरस्रं	१४	१५

सूत्राणि	पृ०	पं०
प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षे-न्मध्ये प्राच्य	१४	१८
उभयतः प्रउगं चेन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्य	१४	२२
एतेनैव त्रिकर्णसमासो व्याख्यातः ।	१५	३
पञ्चकर्णानां च प्रउगे-ऽपच्छिद्य ।	१५	५
उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैक शतविधादित्ये	१५	८
आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगु-णो भवतीति	१५	१०
एकविंशतिविधो भव-तीति पुरुषो-ऽभ्यासः ।	१५	१४
पुरुषाभ्यासे यावानग्निः सपक्षपुच्छ	१५	१७
समस्तं पञ्चदशभागान् कृत्वा द्वावेकसमा	१५	२२
पञ्चविभागेन बृहती पुरुषं वा पञ्चमेनो	१६	७
पञ्चदशविभागोऽष्टाङ्गु-लम् ।	१६	१४

सूत्राणि	पृ०	पं०
पञ्चारत्निर्दशवितस्ति-र्विंशतिशताङ्गुलः	१६	१६
पुरुषं वा पञ्चमेनोभय-तोऽपच्छिद्य सप्त	१६	२२
नारत्नीवितस्तीनांऽस-मासो विद्यते	१७	३
यथाग्निर्वेदीष्टकाप्रमाणं वर्द्धत इत्ये	१७	८
या करणी चतुर्दशप्र-क्रमान्संक्षिपति	१७	८
द्वितीये वा सप्तसु प्रक्र-मेषु प्रक्रम	१७	१८
प्रक्रमेण वा सप्तमभा-गेन ।	१७	२२
आ एकशतविधान्नान्तः-पात्यगार्हपत्ययो	१८	१
यथायूपं वेदिवर्द्धनमित्ये-तद्व्याख्यामो या	१८	१८
तेन वेदिमिथुनं यावत्।	१८	२२
यदूर्ध्वादशाङ्गुलं पुरस्ता-दपच्छिद्यतद्यूपा	१८	२३
भवन्ति चात्र श्लोकाः	१९	५

इति शुल्बसूत्राणि ।

भूमिका ।

अथैतत् प्रस्तूयते याज्ञिकजनानां जीवातुरिव कर्काचार्यप्रणीतभाष्यसनाथं कात्यायनश्रौतसूत्रम्। एतस्य खलु रचयिता भगवान् कात्यायनमुनिः, भाष्यकारश्च सुगृहीतनामधेयः कर्काचार्यः। कात्यायनमहर्षिः कर्काचार्यो वा, कदा कश्च भुवो भागमलञ्चक्रतुरिति विशेषतो ऽनिश्चिन्वन्नपि सूत्राक्षरविन्यासकौशलेन सूत्रकारस्य, यावदुपयुक्तव्याख्यानेन च भाष्यकारस्यापि प्राचीनत्वं ध्वन्यते। अस्मादपि प्राचीनं 'सम्प्रदाय'नाम्ना प्रसिद्धं भाष्यं वर्तते। अत एवात्र ग्रन्थे तत्र २ 'सम्प्रदाये तु' इत्याद्युट्टङ्कितं कर्काचार्यैः। तथा सत्यप्यस्यातिसूक्ष्मव्याख्यानरूपत्वात् सूत्रसादृश्यमेवावलोक्यत इति न तद्विषये विदुषां तादृशः समादरो यथास्मिन् भाष्य इति नाप्रसिद्धं मर्मज्ञानाम्।

अत्र च ग्रन्थे प्रथमाध्याये याज्ञिकसम्प्रदायप्रसिद्धानां परिभाषाणां निरूपणम्। द्वितीयतृतीययोश्च पौर्णमासयागदर्शयागयोर्निरूपणम। चतुर्थे पिण्डपितृयज्ञाधानाग्निहोत्रादीनां पदार्थानां निरूपणम्। पञ्चमे चातुर्मास्यानां मित्रविन्देष्टेश्च निरूपणम्। षष्ठे पशुबन्धस्य। सप्तमादारभ्य दशमाध्यायसमाप्तिं यावत्सोमयागनिरूपणम्। एकादशे ब्रह्मत्वनिरूपणम्। द्वादशे द्वादशाहनिरूपणम्। त्रयोदशे गवामयननिरूपणम्। चतुर्दशे वाजपेयनिरूपणम्। पञ्चदशे राजसूयनिरूपणम। षोडशसप्तदशाष्टादशेष्वध्यायेषु चयननिरूपणम्। एकोनविंशे सौत्रामणी निरूपणमध्वर्युवेदविहितहौत्रनिरूपणं च। विंशेऽश्वमेधनिरूपणम्। एकविंशे पुरुषमेधपितृमेधयोर्निरूपणम्। द्वाविंशे एकाहानां तदवान्तरभेदानां श्येनादीनां च निरूपणम्। त्रयोविंशे अहीनानां निरूपणम्। चतुर्विंशे सत्त्राणां निरूपणम्। पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणम्। षड्विंशे उपसत्प्रवर्ग्ययोर्निरूपणं कृतम्।

एतस्य ग्रन्थस्य शोधनकार्ये प्रवृत्तेन मया, पाठकोपनामकश्रीदुर्गाशङ्करयाज्ञिकसङ्गृहीतमेकमतिप्राचीनं भाष्यपुस्तकं, द्वितीयं च

व्याकरणाचार्यपर्वतीयश्रीनित्यानन्दपण्डितसङ्कलितं पुस्तकं चेति पुस्तकद्वयमवलम्ब्यैव सर्वं कार्यमसमापि । तथा जर्मणदेशमुद्रितं याज्ञिकदेवभाष्यं च सहायार्थं स्थापितम् । प्रायः क्लिष्टस्थलेषूपयुक्ताष्टिप्पणीश्चाधो भागे स्थापिताः । पाठभेदाश्च सर्वासां प्रतीनामैक्यान्न कृताः । कात्यायनमुनिप्रणीतशुल्बसूत्राणां कर्काचार्यप्रणीतं भाष्यं चान्ते योजितम् । एवं यथामति शोधितेऽप्यमुष्यग्रन्थे मदीयमतिदोषेण सीसकाक्षरयोजकदोषेण चोपनतानि स्खलितानि शोधयन्तो विपश्चिद्वरा मयि सदया भवन्तु, भवतु चानेन व्यापारेण प्रीतो यज्ञपतिर्भगवान्वासुदेव इति विरमामि वृथाविस्तरादितिशम्—

{ मदनमोहनपाठकः
काश्यां, गोघट्टवास्तव्यः

प्रथमाद्यध्यायानामाद्यन्तसंख्याबोधनपत्नमिदम् ।

प्रथमो ऽध्यायः	१	९०
द्वितीयो ऽध्यायः	९१	१८१
तृतीयो ऽध्यायः	१८२	२३४
चतुर्थो ऽध्यायः	२३५	३११
पञ्चमो ऽध्यायः	३१३	३७१
षष्ठो ऽध्यायः	३७३	४१६
सप्तमो ऽध्यायः	४१७	४६१
अष्टमो ऽध्यायः	४६३	५०९
नवमो ऽध्यायः	५११	५६०
दशमो ऽध्यायः	५६१	५९६
एकादशो ऽध्यायः	५९७	६०१
द्वादशो ऽध्यायः	६०३	६२६
त्रयोदशो ऽध्यायः	६२७	६४०
चतुर्दशो ऽध्यायः	६४१	६५९
पञ्चदशो ऽध्यायः	६६१	७०१
षोडशो ऽध्यायः	७०३	७३८
सप्तदशो ऽध्यायः	७४१	७७७
अष्टादशो ऽध्यायः	७७९	७९८
एकोनविंशो ऽध्यायः	७९९	८२६
विंशो ऽध्यायः	८२७	८५९
एकविंशो ऽध्यायः	८६१	८७३
द्वाविंशो ऽध्यायः	८७४	९१५
त्रयोविंशो ऽध्यायः	९१६	९२९
चतुर्विंशो ऽध्यायः	९३०	९६३
पञ्चविंशो ऽध्यायः	९६४	१०२३
षड्विंशो ऽध्यायः	१०२४	१०४४

श्रीगणेशाय नमः ।

सभाष्यं कात्यायनसुल्बसूत्रम् ।

स जयत्युदयेनैषां चतसृष्वपि दिक्षु निवसतां नृणाम् ।
मेरोः प्रतिदिनमन्यामाशां विदधाति यः प्राचीम् ॥

रज्जुसमासं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । यदाचार्येण प्राग्वंशसदो हविर्धानाद्यग्निस्थानादीनि परामर्शमात्रेणैवोक्तानि तेषां तत्त्वनिर्णयार्थमिदमुच्यते । ननु चाचार्येणैव नेत्स्पष्टमभिहितं वेदिं पुरस्कृत्य व्याममात्रीं पश्चात्त्र्यरत्निं प्राचीमिति । तथा महावेद्यां षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं त्रिंशतं पश्चाच्चतुर्विंशतं पुरस्तादिति । सदसोप्यायामतिर्यङ्मानेऽभिहिते आग्नावप्युत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैकशतविधादिति । तत्रोच्यते । सत्यमेतदुक्तम् । किं तु रज्जुसमासमन्तरेण दिग्विभागज्ञानमेतदिति न सम्भावितुं शक्यते । सत्स्वप्येतेषु प्रमाणेषु पुरुषापराधात्प्राचीतो वेदिः प्रच्यवते । न च सेष्यते रज्जुसमासमन्तरेण । रज्जुसमासेन तु दिशः प्रच्युताः सर्वत्र समा भवन्तीति । अग्नावपि रज्जुसमासमन्तरेण पुरुषोच्चयेन कथं वृद्धिः क्रियत इत्यत्रैवैतदुच्यते । अतश्चाचार्येण सूत्रशेषमेवैतदुच्यते रज्जुसमासं वक्ष्याम इति । प्रतिज्ञासूत्रमेतत् । रज्ज्वा यत्समस्यतं सङ्क्षिप्यते स रज्जुसमासः । समासग्रहणं च व्यासोपलक्षणार्थमपि । यथात्र समास उच्यते समचतुरस्राणां उक्तः समासः यथा नानाप्रमाणसमास इति । एवं व्यासोऽपि चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्निति । समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रामिति च । अतः समासग्रहणेन व्यासोऽपि लक्ष्यते । इह प्राञ्चमग्निमुद्धरतीति श्रूयते । तथा प्राग्वंशमित्येवमादि दिगायत्तम् । अतो हि दिङ्निरूपणायेदमाह ॥ १ ॥

समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसम्मितया रज्ज्वा म-

ण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोः शङ्क्वग्रच्छाया निपतति तत्र शङ्कुं निहन्ति सा प्राची ॥ २ ॥

समग्रहणं निम्नोन्नताऽग्रहणार्थम् । विषमे हि छायावैषम्यं तत्र दिगस्पष्टा भवति । तत्र शङ्कुं निखाय तत्संमितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिखेत् । तत्र पूर्वापरयोर्लेखयोः शङ्क्वग्रच्छायानिपाते इतरौ शङ्कू निखनेत् सा दिक् प्राची । दण्डसमासार्धलक्षणम् । इतरा प्रतीची इति । आदित्योदयो हि प्राच्युपलक्षणम् । न च तामन्तरेणोदयः शक्यते साधयितुमतस्तच्छायोपन्यस्ता दिग्ग्रहणार्थम् । ननु चादित्यश्चित्रास्वात्यन्तराले ऽन्यत्र वान्यत्रोदेति । तत्रानेकाहः साध्ये कर्मणि प्राची न लभ्यते । दक्षिणायने तु चित्रां यावदादित्य उपसर्पति उदगयने स्वातीमिति । विषुवतीये त्वहनि चित्रास्वात्योर्मध्य एवोदयः । अतस्तन्मध्ये शङ्कुगतैव च्छाया भवति । एवं च सति अहरन्तरेषु सैव प्राची न भवतीत्यत्रोच्यते । तं प्राञ्चमुद्धरतीत्यनेन प्राच्युद्धरणे कृते ऽनेकाहः साध्येपि कर्मणि तदेवोद्धरणमित्यहरन्तरे दोषो न भवति । अपि चाभियुक्तोपदेशश्चित्रास्वात्योरन्तरालं प्राचीति न तदन्तरालमादित्यो जहाति । तस्माद्यैवोद्धरणकाले प्राची सैव सर्वत्रेति ॥ २ ॥

इदानीमुदीच्यादिदिशो ग्रहणायेदमाह—

तदन्तरं रज्ज्वाभ्यस्य पाशौ कृत्वा शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्ये शङ्कुरेवमुत्तरतः सोदीची ॥ ३ ॥

तयो शङ्कोः प्राच्यग्रपरयोरन्तरालं रज्ज्वाभ्यस्य । अन्तरालाभ्यासो न सम्भवतीति रज्जुरभ्यस्यते द्विगुणी क्रियत इत्यर्थः । ततः शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्यते प्रथमायामर्थाद्दण्डरज्जुर्द्विगुणी क्रियते । द्विगुणीकृतायाश्चान्तयोः पाशौ कर्तव्यौ या रज्जुस्तस्या अन्ते पाशः समासार्धेन लक्षणेन दक्षिणायम्याकृष्य मध्यमे शङ्कुं निखनेत्सा दक्षिणा एवमुत्तरतः सोदीची दिगिति ॥ ३ ॥

रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति ॥ ४ ॥

रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति । न ह्यन्यथा मानं सम्भवति ॥ ४ ॥

श्रोण्यंसनिरञ्छनसंख्यासमासभङ्गेषु लक्षणानि ॥ ५ ॥

श्रोण्यंसशब्देन तत्परिच्छेदिका रज्जुरभिधीयते । निरञ्छनमभ्यासचतुर्थं गृह्यते । वक्ष्यते हि चोपरिष्टादभ्यासचतुर्थे लक्षणं करोतीति । संख्यासमासभङ्गो दण्डरज्ज्वाभ्यासरज्जुसंख्ययोः समासभङ्ग इत्यर्थः । तत्रापि च लक्षणम् ॥ ५ ॥

प्राच्यन्तयोः शङ्कू निहन्ति ॥ ६ ॥

न ह्यन्यथा मितिर्भवति ॥ ६ ॥

श्रोण्यंसयोश्च ॥ ७ ॥

मानोत्तरकालमिष्टक्षेत्रपरिच्छेदाय ॥ ७ ॥

शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा दक्षिणपूर्वां दिशं हरन्ति ॥ ८ ॥

पूर्वापरान्तशङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा दक्षिणपूर्वां दिशं हरन्ति । तत्रांसलक्षणे शङ्कुः ॥ ८ ॥

एवमुत्तरतः ॥ ९ ॥

अनेनैव प्रकारेण निरञ्छनेन गृहीत्वोत्तरपूर्वां दिशं हरन्ति । तत्राप्यंसलक्षणशङ्कुरेव स्यात् । एवं दण्डरज्ज्वा अंसपाशाच्छ्रोणिमानार्थं लक्षणम् । पुरस्तात्तिर्यङ्मानमंसशब्देनोक्तम् । पश्चात्तिर्यङ्मानं श्रोणिशब्देनोच्यते ॥ ९ ॥

विपर्यस्येतरतः ॥ १० ॥

इतरशब्देन पश्चाद्भाग उच्यते । तत्रापि निरञ्छनेन पश्चाद्दक्षिणापरां दिशं हरेत् । पुनरेवमुत्तरतः श्रोणिलक्षणयोः शङ्कू निखनेत् ॥ १० ॥

स समाधिः सर्वत्र ॥ ११ ॥

सर्वक्षेत्रेष्वयं प्रकारः ॥ ११ ॥

प्रमाणमभ्यस्याभ्यासचतुर्थे लक्षणं करोति तन्निरञ्छनम् ॥ १२ ॥

रज्जुप्रमाणमभ्यस्य । अभ्यासो हि द्विगुणीकरणम् । तत्रैका दण्डरज्जुभ्यासरज्जुः । तत्राभ्यासचतुर्थे लक्षणं क्रियते । सं-ख्यासमासभङ्गाच्चतुर्थे लक्षणं गृह्यते नाभ्यासरज्ज्वन्ते। श्रोण्यंसपरि-च्छेदो हि ततो भवतीति । तस्य चतुर्थलक्षणस्य निरञ्छनसंज्ञा संव्य-वहारार्था ॥ १२ ॥

अक्षणया तिर्यङ्मानी शेषः ॥ १३ ॥

निरञ्छनेन गृहीत्वा या आकृष्यते साऽक्षणया रज्जुरुच्यते। एवं ह्युक्तं प्रदेशान्तरे । करणी तत्करणी तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यक्षणयेति रज्जवः।सा चाक्षणया रज्जुस्तिर्यङ्मान्याः शेषो भवति । तिर्यङ्मानी च श्रोण्यंसपरिच्छेदिका । सा हि पूर्वापरायामापेक्षया तिर्यग्भवति । अक्षणया रज्जुश्च तच्छेषः । न हि तया विनातिर्यङ्मानी भवति । अ-परा व्याख्या । प्रागायामश्रोण्यंसमानव्यातिरिक्ताया रज्ज्वाः शेषव्यप-देशः परिच्छेदस्तस्या विनियोग उच्यते अक्षणया भवति तिर्य-ङ्मानी भवति । न हि तामन्तरेण श्रोण्यंसपरिच्छेदो भवति ॥ १३ ॥

प्रमाणार्धे वाभ्यासषष्ठे लक्षणं करोति तन्निरञ्छनम् ॥ १४ ॥

अयमपरो विशेषः । महावेदेरेव मानप्रकारः प्रमाणार्धमभ्य-स्येति । अष्टादशप्रक्रमोऽभ्यासः । तत्र मूलात्षष्ठे भागे लक्षणं क्रियते तन्निरञ्छनं भवति । अर्धादंसपरिच्छेद एतदेव । तदर्धे तु श्रोणेस्त-दित्यंसपरिच्छेदकनिरञ्छनार्धे निरञ्छनं भवति । श्रोणिपरिच्छेदकं च तद्भवति । पश्चात्तिर्यक् त्रिंशत्प्रक्रमपक्षे चैतद्भवति ॥ १४ ॥

अक्ष्णया तिर्यङ्मानी शेषः ॥ १५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥ १५ ॥

प्रमाणार्धे समचतुरस्रस्य शङ्कुः ॥ १६ ॥

ततश्च श्रोण्यंसनिष्पत्तिः ॥ १६ ॥

शास्त्रवदर्धे दीर्घचतुरस्रस्य ॥ १७ ॥

दीर्घचतुरस्रस्य यच्छास्त्रेण तिर्यङ्मानमुक्तं तस्य मध्यमेन शङ्कुः । यथा सदसि नवतिर्यगिति । महावेदेश्चतुर्विंशतिं पुरस्तादित्येतदुक्तम् ॥ १७ ॥

शकटमुखस्य चैवम् ॥ १८ ॥

एवमेव रज्जुः ॥ १८ ॥

एतेन प्राग्वंशवेदिमानानि व्याख्यातानि ॥ १९ ॥

एतेन अनेन प्रकारेण समचतुरस्रे प्रागुक्तं शकटमुखस्य चैवम् ॥ १९ ॥

शालामानं च ॥ २० ॥

व्याख्यातम् ॥ २० ॥

तत्रोदीची प्राचीवत् ॥ २१ ॥

तत्रोदगायामत्वादुदीची प्राचीवद्भवति । उदञ्चं रज्जुन्यासं कृत्वा मानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सदसश्चैवम् ॥ २२ ॥

मानं भवतीति शेषः । सदोऽपि ह्युदगायाममेव ॥ २२ ॥

अपरिमितं प्रमाणाद्भूयः ॥ २३ ॥

यत्रापरिमितशब्दः श्रूयते तत्रोक्तप्रमाणादधिकं गृहीतव्यम् ।

बहुत्वे हि रूढो ऽपरिमितशब्दः । बहुत्वं चापेक्षिकमिति । यद्वा द्वादशदीक्षा अपरिमिता वेति ॥ २३ ॥

प्रमाणे शास्त्रं प्रमाणं निर्ह्रासविवृध्द्योः ॥ २४ ॥

यत्र च प्रमाणं ह्रासविवृद्ध्योस्तत्र च प्रमाणविवृद्धौ शास्त्रतः प्रमाणवशेन विवृद्धिः । यथा यूपेरत्निभिरिति। ह्रासोऽपि प्रमाणवशेनैव । तदेव हि श्रुतह्रासविवृध्द्योरिति ॥ २४ ॥

योगश्च ॥ २५ ॥

यथा युज्यते घटते तथा ह्रासवृद्धी कर्तव्ये नातिरिक्तन्यूने॥२५॥

इतरस्य वितृतीये दक्षिणत इत्येतद्वक्ष्यामः ॥२६॥

तदुक्तमाचार्येण इतरस्य वितृतीय इति । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य तच्छेषत्वेनेदमुच्यते ॥ २६ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं षड्ढा सप्तधा वा
गन्तुसमं त्रेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन
दक्षिणायम्य तस्मिन्नग्निः ॥ २७ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालरज्जुं षड्विभागां सप्तविभागां वा कृत्वा आगन्तुविभागसहितां त्रेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणायम्य तस्मिन्नग्निः कार्यः ॥ २७ ॥

विपर्यस्योत्तरत उत्करः ॥ २८ ॥

तत्र वेदिप्रमाणं षड्ढा सप्तधा वा गन्तुसमं कृत्वा त्रेधा विभज्य विपर्यस्य च पूर्ववितृतीयलक्षणेनोदगायम्य पूर्ववितृतीये उत्करः । षड्ढा सप्तधा वेत्युपप्रदर्शनमात्रम् । यथा वेद्यन्तः सम्भाव्यते तथा करणीयम् । वेद्यन्तं ह्युत्करो भवति । चत्वालेन सहोच्चारणात् । चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चर इति ॥ २८ ॥

अपिवान्तरत्रिभागोऽनया रज्वा पूर्वार्धे सम-

चतुरस्रं कृत्वा श्रोण्यामग्निः ॥ २९ ॥

अपि वेति पक्षान्तरार्थमुक्तम् । उक्तान्तरविभागेनोनात्तदन्तररज्जुस्तया करण्या पूर्वार्धे पूर्वाग्निं पूर्वावधीकृत्य समचतुरस्रं कार्यम् । तस्य दक्षिणश्रोण्यामग्निः ॥ २९ ॥

विपर्ययस्योत्तरांऽस उत्करः ॥ ३० ॥

भवतीति वाक्यशेषः । विपर्यासाच्चापरार्धे चतुरस्रं कार्यम् । क्वचिच्छ्रूयते रथमात्र्युत्तरावेदिर्भवतीति ॥ ३० ॥

तदर्थमिदमाह—

अङ्गुलैरथसमितायाः प्रमाणम् ॥ ३१ ॥

रथकृच्छास्त्रे चैतद्दृष्टम् ॥ ३१ ॥

तत्राष्टाशीतिशतमीषा ॥ ३२ ॥

ईषाशब्देन पूर्वापरायामो लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

चतुः शतमक्षः ॥ ३३ ॥

अङ्गुलानां चतुः शतमक्षो भवति । अक्षशब्देन पश्चाद्दक्षिणोत्तरायामो लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

षडशीतिर्युगम् ॥ ३४ ॥

इति पुरस्तात् ॥ ३४ ॥

चत्वारोष्टकाः शम्या ॥ ३५ ॥

द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या भवतीति यावत् ॥ ३५ ॥

पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्ये शङ्कवः स समाधिः ॥ ३६ ॥

दिक्त्रक्तिपुरुषमात्रं मिमीत इति पितृमेधे श्रूयते तदर्थमिदमुक्तम् ॥ ३६ ॥

करणी तत्करणी तीर्यङ्मानी पार्श्वमान्य-
क्षणया चेति रज्जवः ॥ ३७ ॥

रज्जूनामेताः संज्ञाः । तत्र करणी नाम यया क्षेत्रं परिच्छिद्यते । यया तच्चान्यच्च क्षेत्रं परिच्छिद्यते सा तत्करणी । तिर्यङ्मानी या दीर्घचतुरस्रस्य ह्रस्वा पार्श्वमानी तस्यैव दीर्घा । अक्षणया संज्ञाकर्णजरज्जुः कोणा तिर्यक्कोणमुपगता साक्षणया संज्ञा ॥ ३७ ॥

पदं तिर्यङ्मानी त्रिपदापार्श्वमानी तस्याक्षण-
या रज्जुर्दशकरणी ॥ ३८ ॥

तिर्यक्क्षेत्रं तिर्यक्पदप्रमाणम् । पार्श्वतश्च त्रिपदप्रमाणम् । तस्याक्षणया रज्जुर्दशकरणी । दशपदोत्तरा वेदिर्भवतीत्येतदुक्तम् ॥३८॥

एवं द्विपदा तिर्यङ्मानी षट्पदा पार्श्वमानी
तस्याक्षणया रज्जुश्चत्वारिंशत्करणी ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोत्तरा वेदिर्भवतीत्येतदुक्तम् । शम्याप्रमाणं च दर्शनात् ॥ ३९ ॥

उपदिष्टं युगप्रमाणम् शम्याप्रमाणं
च दर्शनात् ॥ ४० ॥

युगप्रमाणशम्याप्रमाणे उत्तरवेदिप्रमाणदर्शनात् उपदिष्टे एव ॥ ४० ॥

चतुरस्रस्याक्षणया रज्जुस्तिर्यङ्मानी पार्श्व-
मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करो-
तीति क्षेत्रज्ञानम् ॥ ४१ ॥

प्रमाणद्वयायामदीर्घचतुरस्रं यत्क्षेत्रं तस्याक्षणया रज्जुस्तिर्यङ्मानी पार्श्वमानी च यत्पृथक्कुर्वीत तदुभयमपि सङ्क्षिपति उभयं क्षेत्रद्वयं क्षेत्रज्ञानं भूप्रदेशपरिच्छेदकम् ॥ ४१ ॥

समचतुरस्रस्याक्ष्णया रज्जुर्द्विकरणी ॥ ४२ ॥

द्वे क्षेत्रे करोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

करणीं तृतीयेन वर्धयेत्तच्च स्वचतुर्थेनात्म-
चतुस्त्रिंशोनेन स विशेषः ॥ ४३ ॥

तृतीयविभागाधिकां करणीं कुर्यात् । तच्च स्वतृतीयस्वचतुर्थेन सह । तच्चतुर्थं स्वतस्त्रिंशोनेन आत्मचतुस्त्रिंशविभागोनेन वर्धयेदय-मपरो विशेषो द्विकरणी प्रमाणे सा तु द्विकरणी ॥ ४३ ॥

प्रमाणं तिर्यक् द्विकरण्यायामस्तस्याक्ष्णया
रज्जुस्त्रिकरणी ॥ ४४ ॥

द्विकरण्युक्ता त्रिकरणी वक्तव्या सोच्यते । यत्प्रमाणं द्विगुणं कर्त्तुमिच्छति तदेव प्रमाणं तिर्यग्भवत्यायामस्तु द्विकरण्याः । अस्य क्षेत्रस्य साक्ष्णरज्जुस्त्रिकरणी । त्रीणि क्षेत्राणि सङ्क्षिपतीत्यर्थः ॥४४॥

अस्याः प्रयोजनमाह—

तृतीयकरण्यैतेन व्याख्याता ॥ ४५ ॥

सौत्रामण्यामुक्तम् प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनेति । प्रक्रमतृतीयं च न प्रक्रमाविभागः किं तर्हि प्रक्रमतृतीयकरणी रज्जुरुच्यते सेयं तृतीय-करणी यया वेदेस्तृतीयो विभागः सङ्क्षिप्यते । एवं हि श्रूयते । वि-तृतीये यजेत वितृतीयो यज्ञस्य सौत्रामणीति । कथं चेयं वितृतीयकर-णी भवतीति ॥ ४५ ॥

तदाह—

प्रमाणविभागस्तु नवधा ॥ ४६ ॥

प्रक्रमप्रमाणभागो नवधा ॥ ४६ ॥

करणी तृतीयं नवभागः ॥ ४७ ॥

करणीतृतीयेन नवमो भागः सङ्क्षिप्यते ॥ ४७ ॥

नवभागास्त्रयस्तृतीयकरणी ॥ ४८ ॥

प्रक्रमक्षेत्रस्य त्रिभिर्नवभागैस्तृतीयो विभागः सङ्क्षिप्यते । अतश्च तृतीयकरणी ॥ ४८ ॥

सौत्रामण्यां प्रक्रमार्था तृतीयकरणी समासार्था॥४९॥

त्रिकरणी पुनर्नवविभागास्त्रयः समासार्था । तैर्हि समासैः प्रक्रमपरिच्छिन्ने क्षेत्रस्य तृतीयो विभागो लभ्यते । अतश्चात्र प्रक्रमनवभागत्रयकरण्येव प्रक्रमः ॥ ४९ ॥

तुल्यप्रमाणानां समचतुरस्राणामुक्तः समासः॥५०॥

कश्चित्तुल्यद्विकरणीप्रमाणेन समचतुरस्राणां तुल्यप्रमाणानां समासो विहितः । इदानीं अतुल्यप्रमाणानां समचतुरस्राणां समासोऽभिधीयते ॥ ५० ॥

नाना प्रमाणसमासे ह्रसीयसः करण्या वर्षीयसोपच्छिन्द्यात्तस्याक्ष्णया रज्जुरुभे समस्यतीति समासः ॥ ५१ ॥

नाना प्रमाणसमासे कर्त्तव्ये यद्ध्रसीयसो लघुतरं प्रमाणं तदीयया करण्या वर्षीयसो महतः प्रमाणस्य परिच्छेदे कृते ततो महतः पार्श्वमान्यन्तं नीता तयाक्ष्णया रज्जुः सोभे प्रमाणे समस्यतीति समासोऽयम् ॥ ५१ ॥

इदानीं ह्रासकरणायोपन्यासः—

चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्न्यावन्निर्जिहीर्षेत्तावदुभयतोपच्छिद्य शङ्कुं निखाय पार्श्वमानीं कृत्वा पार्श्वमानीसम्मितामक्ष्णया ततोपसंहरति स समासेऽपच्छेदः सा करण्येष

निर्ह्रासः ॥ ५२ ॥

महत्प्रमाणाच्चतुरस्रात्क्षेत्राल्लघुप्रमाणं निर्जिहीर्षन्निर्हर्त्तुमिच्छन्निपतनं कर्त्तुमिच्छन्नित्यर्थः । यावन्निर्जिहीर्षेन्निर्हर्त्तुमिच्छेत्तावन्महतः क्षेत्रस्योभयतोऽपच्छिद्य शङ्कू निखनेच्छङ्कुसम्मितां च पार्श्वमानीं कृत्वोत्तरपार्श्वे पार्श्वमानीता प्रत्यक्षणया यथा भवति तथोपसंहरेत् सम्पातयेत् तत्रापच्छेदः कर्त्तव्यः । सा करणी यावत्क्षेत्रं परिच्छिद्यते तत्रेतरं निर्हृतं भवति एष निर्ह्रासः ॥ ५२ ॥

दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्यान्यतरद्विभज्येतरत्पुरस्ताद्दक्षिणतश्चोपदध्याच्छेषमागन्तुना पूरयेत्तस्योक्तो निर्ह्रासः॥५३॥

दीर्घचतुरस्रं प्रमाणद्वयपरिमाणं समचतुरस्रं कर्त्तुमिच्छन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्यान्यतरद्विभज्य पुरस्ताद्दक्षिणतश्चोपदध्यात् । शेषमागन्तुना पूरयेत्तस्य च निर्ह्रास उक्तः । समचतुरस्रात्समचतुरस्रं निर्जिहीर्षन्नित्यत्रार्थः ॥ ५३ ॥

अतिदीर्घं चेत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्यैकसमासेन समस्य शेषं यथायोगमुपसंहरेदित्येकः समासः ॥ ५४ ॥

अथ यद्यतिदीर्घं भवति ततस्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्य नाना प्रमाणसमासेन समस्य शेषस्य च यथा योगमुपसंहारः कार्यः॥५४॥

समचतुरस्रं चिकीर्षन् मध्येऽक्षणयापच्छिद्य तच्च विभज्यान्यतरत्पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्याद्विषमं चेद्यथायोगमुपसंहरेदिति व्यासः ॥ ५५ ॥

समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं कर्त्तुमिच्छन्मध्ये चापरं भागमक्षणया विभक्तमपाच्छिद्यान्यभागस्य विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्यात् । यद्वा

तु विषमं क्षेत्रं तदा ऽवशिष्टं यथायोगस्य विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्यात् । यदा तु विषमं क्षेत्रं तदा ऽवशिष्टं यथायोगमुपसंहरेत् ॥५५॥

प्रमाणं चतुरस्रमा देशादन्यत् ॥ ५६ ॥

अनादेशे प्रमाणं चतुरस्रं भवति आदेशादन्यत् ॥ ५६ ॥

द्विः प्रमाणा चतुःकरणी त्रिः प्रमाणा नवकरणी चतुःप्रमाणा षोडशकरणी ॥ ५७ ॥

अरत्निप्रमाणया रज्ज्वा मितं क्षेत्रं चतुरस्रं चतुररत्निर्भवति। एवं ऽयरत्निप्रमाणया नवारत्निक्षेत्रं भवति । चतुरस्रं चतुररत्निश्चेत्षोडशारत्निर्भवति ॥ ५७ ॥

किं चात्र बहुनोक्तेन—

यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावन्तस्तावन्तो वर्गा भवन्ति तान्समस्येत् ॥ ५८ ॥

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतामेव वर्गाणां समासं करोति। वर्गशब्देन च सा सा सङ्ख्या तद्गुणैवोच्यते। यथा पञ्चानां पञ्चविंशतीत्येवमादि ॥ ५८ ॥

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ ५९ ॥

अर्धप्रमाणया रज्ज्वा चतुर्भागः साङ्क्षिप्यते विधीयते इति सङ्क्षेपार्थः ॥ ५९ ॥

तृतीयेन नवमोंशः ॥ ६० ॥

करणीतृतीयविभागेन नवमो भागः सङ्क्षिप्यते ॥ ६० ॥

शतुर्थेन षोडशी कला ॥ ६१ ॥

चतुर्थविभागेन च षोडशो भागः ॥ ६१ ॥

एष निर्ह्रासस्तस्य पुरस्तादुक्तं शास्त्रम् ॥ ६२ ॥

तस्य ह्रासस्य शास्त्रं पुरस्तादुक्तम्। चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्नित्यत्र ॥ ६२ ॥

यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवतीति विवृद्धिर्ह्रासो भवति॥ ६३॥

अनेन क्षेत्रविवृद्धिरुक्ता । अर्धप्रमाणेन च पादप्रमाणमित्यनेन ह्रासः ॥ ६३ ॥

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन्मध्यादंसे निपात्य पार्श्वतः परिलिख्य तत्र यदतिरिक्तं भवति तस्य तृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत्स समाधिः ॥ ६४ ॥

चतुरस्रं क्षेत्रपरिमाणं मण्डलं वृत्ताकारं कर्त्तुमिच्छन्मध्यादंशे रज्जुनिपातं कृत्वा पार्श्वतस्तेन मानेन परिलिखेत् । तत्र च यदतिरिक्तं भवति तस्य तृतीयविभागेन सह मण्डलपरिलेखं कुर्यात् ॥ ६४ ॥

मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदशभागान्कृत्वा द्वावुद्धरेच्छेषः करणी ॥ ६५ ॥

मण्डलमेव चतुरस्रं कर्त्तुमिच्छन् विष्कम्भमायामं पञ्चदशधा कुर्यात् तत्र च द्वावुद्धरेत् अपनयेत् शेषं चतुरस्रकरणी ॥ ६५ ॥

द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदुभयतः प्रउगः समुह्य पुरीष इत्यग्नयः ॥ ६६ ॥

स्पष्टम् । एतेऽग्नयः ६६ ॥

द्रोणे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावच्चतुरस्रं कृत्वा द्रोणदशमविभागो वृत्तमित्येके तद्दशमेनापच्छिद्यापच्छिद्यैकसमासेन समस्य

निर्हृत्य सर्वमग्निं तथाकृतिं कृत्वा पुरस्तात्पश्चाद्द्रोपदध्यात् ॥ ६७ ॥

द्रोणः समचतुरस्रः। स्वहस्तार्थोऽयमारम्भः । यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषो नाना प्रमाणेन समस्य तावच्चतुरस्रं कृत्वा द्रोणदशभागो वृत्तमित्येक इच्छन्ति। तस्मिन्पक्षे तस्यैव दशमेनापच्छिद्यापच्छिद्यैकसमासेन समस्य शेषं सर्वमग्निं तथाकृतिं कृत्वा निर्हृतं वृत्तमग्नेः पुरस्तात्पश्चाद्द्रोपदध्यात् ॥ ६७ ॥

मण्डलेष्येवम् ॥ ६८ ॥

इयांस्तु विशेषः । चतुरस्रीकृत्य मण्डलविधानेन मण्डलं कुर्यात् वृत्तमग्निं च ॥ ६८ ॥

प्रउगे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावद्द्विगुणं चतुरस्रं कृत्वा यः पुरस्तात्करणीमध्ये शङ्कुर्यौ च श्रोण्योः सोऽग्निः ॥ ६९ ॥

इति निगदव्याख्यातम् ॥ ६९ ॥

उभयतः प्रउगे तावदेव दीर्घचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्ये शङ्कवः स समाधिः ॥ ७० ॥

एतदपि निगदव्याख्यातम् ॥ ७० ॥

प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये प्राञ्चमपच्छिद्य विपर्यस्योत्तरत उपधाय दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्येत्स समाधिः ॥ ७१ ॥

पुनरपि दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्येत्स समाधिः ॥ ७१ ॥

उभयतः प्रउगं चेन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्य पू-

वंवत्समस्येत् ॥ ७२ ॥

ऋजुम ॥ ७२ ॥

एतेनैव त्रिकर्णसमासो व्याख्यातः ॥ ७३ ॥

प्रकारेणेति शेषः ॥ ७३ ॥

पञ्चकर्णानां च प्रउगेऽपच्छिद्य ॥ ७४ ॥

पञ्चकर्णानां क्षेत्राणामेतेनैव प्रकारेण समासः । एककर्णानां द्विकर्णानां क्षेत्राणामप्युक्तप्रकारेण समचतुरस्रं कुर्यात् ॥ ७४ ॥

उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैकशतविधादित्येतद्वक्ष्यामः॥७५॥

उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनेति यदुक्तमाचार्येण तत्रोच्यते—

आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुणो भवतीति सर्वसमासः॥७६॥

आद्यमग्निं चतुरस्रीकृत्य द्विकरणीसमासेन समस्येत् । त्रिपुरुषेष्येवं त्रिकरणीसमासेनेति शेषः । उभयत्राग्निमानाय द्विपुरुषा रज्जुरुत्पादयितव्या ॥ ७६ ॥

एकविंशतिविधो भवतीति पुरुषोऽभ्यासः ॥७७॥

पूर्वाग्निक्षेत्रप्रमाण एव पुरुषप्रमाणे क्षेत्राभ्यासः कार्यः ॥७७॥
तत्र प्रमाणमाह—

पुरुषाभ्यासे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावच्चतुरस्रं कृत्वा तस्मिन्पुरुषप्रमाणमुपदध्यात् ॥ ७८ ॥

सपक्षपुच्छेऽग्नौ चतुरस्रीकृते पुरुषप्रमाणं क्षेत्रमवदध्यात् ॥७८॥
अत्राग्निप्रमाणाय पुरुषप्रमाणमाह—

समस्तं पञ्चदशभागान्कृत्वा द्वावेकसमा-

सेन समस्येत्स पुरुषः ॥ ७९ ॥

आद्योग्निरर्धाष्टमपुरुषप्रमाणः । पञ्चदशभागद्वयेन चार्धाष्टमविभागो भवति । आद्येपि चाग्नौ अर्धाष्टमविभाग एव पुरुषोर्धाष्टमाविभाग एव भवति । इहापि पुरुषप्रमाण एव क्षेत्रे प्रक्षिप्ते अर्धाष्टमविभागेन पुरुषविवृद्धिर्भवति । एवमेकशतविधात्पुरुषाभ्यासः कार्यः । तस्य दशमाविभागेन पादमात्री भवति ॥ ७९ ॥

पञ्चविभागेन बृहती पुरुषं वा पञ्चमेनोभयतोऽपच्छिद्य पञ्चविभागान्समस्य तृतीयं निर्हृत्य तस्मिन्पुरुषप्रमाणेऽवदध्यादित्यपरम् ॥ ८० ॥

पुरुषस्य पञ्चविंशतिधा विभक्तस्य पञ्चसु भागेषु समसितेषु तृतीये च निर्हृते षोडशाङ्गुलो भवति । तत्पुरुषप्रमाणे ऽवदध्यादिति । अपरमग्निक्षेत्रे समसितं पुरुषप्रमाणे च तत्रावहिते प्रतिपुरुषमष्टाङ्गुलान्यधिकानि भवन्ति ॥ ८० ॥

पञ्चदशविभागोऽष्टाङ्गुलम् ॥ ८१ ॥

अष्टाङ्गुलं भवति । उक्तार्थमेतत् ॥ ८१ ॥

पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुलः पुरुषो द्वादशाङ्गुलं पदं पुरुषमित्येतस्मात्पुरुषाद्विज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

एतदुक्तं भवति । अस्य विंशतिमो भागोङ्गुलम् । पञ्चमो भागश्चारत्निः । स च चतुर्विंशत्यङ्गुलो भवति । दशभागाश्च वितस्तिः । स च द्वादशाङ्गुलो भवति । एवं नवविधादिष्वपि ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

पुरुषं वा पञ्चमेनोभयतोपच्छिद्य सप्तभागान्समस्य सप्तमभागमङ्गुलं निर्हृत्य पु-

रुषप्रमाणेऽत्रदध्यादित्यपरम् ॥ ८३ ॥

एवं द्विविधादिष्वपि ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥

नारत्निवितस्तीनां समासो विद्यते संख्या-
योगादिति श्रुतेः ॥ ८४ ॥

तस्य दशमेन पादमात्री भवतीत्येवमादि समानम् । सङ्ख्यायोगो ह्यत्र भवति पञ्चारत्निरित्येवमादि । तच्च प्रतिपुरुषं प्रतिपुरुषमङ्गुलविवृद्ध्यैव सिद्धम् ॥ ८४ ॥

यथाग्निर्वेदीष्टकाप्रमाणं वर्द्धत इत्येतद्वक्ष्यामः ॥ ८५ ॥

यथा पुरुषोच्चयादग्निमानं वर्द्धते एवं वेदीष्टकाप्रमाणमपि वर्द्धते । न हि वेदिविवृद्धिमन्तरेण पुरुषोच्चयादग्निमानं भवति । न चेष्टकाविवृद्ध्या विना पुरुषोच्चयक्षेत्रं पूर्यत इति । तेन यथा पुरुषोच्चयस्तथा वृद्धिः । प्रतिपुरुषं प्रक्रमसप्तमभागविवृद्धिस्तादिदं ग्रन्थकारेणोच्यते ॥ ८५ ॥

या करणी चतुर्दशप्रक्रमान्सङ्क्षिपति त्रींश्च
प्रक्रमसप्तमभागान्त्स एकशतविधे प्रक्रमः ॥ ८६ ॥

एवं प्रति पुरुषं प्रक्रमसप्तभागविवृद्ध्या वृद्धिर्भवति तथा च सूत्रम् एकशतं प्रक्रमसप्तमभागाः प्रक्रमाः ॥ ८६ ॥

द्वितीये वा सप्तसु प्रक्रमेषु प्रक्रममवधाय
तस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः ॥ ८७ ॥

द्वितीयादिषु वा सप्तसु प्रक्रमेषु प्रक्रममवदधाति तस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः ॥ ८७ ॥

प्रक्रमेण वा सप्तमभागेन ॥ ८८ ॥

प्रक्रमार्थः ॥ ८८ ॥

आ एकशतविधान्नान्तःपात्यगार्हपत्ययोर्वृद्धिर्भवति तावदेव योनिर्भवति न वै जातं गर्भं योनिरनु वर्धत इति श्रुतेर्वृद्धेरत्यन्तं प्रतिषेधो यावत्प्रमाणानि समचतुरस्राण्येकीकर्त्तुं चिकीर्षेदेकोनानि तानि भवन्ति तिर्यग्द्विगुणान्येकत एकाधिकानि त्र्यस्रिर्भवति तस्येषु तत्करोति ॥ ८९ ॥

यावद्भिः प्रमाणैश्चतुरस्रं कर्त्तुमिच्छति तावदेकोनं द्विगुणीक्रियते तत्तिर्यङ्मानी तावदेकाधिकं चैकतोऽन्यतोपीति त्र्यस्रिर्भवति तस्येष्टचतुरस्रीकृता तावत्साङ्क्षिपति । चतुरस्रं यावद्भिः प्रमाणैः कर्त्तुमीषते एकोनद्विगुणीकृतैस्तैरज्जुरेकाधिका नित्र्यस्रीकृतेषु तस्य सामर्थ्यं तत्तत्सङ्क्षेपको भवेदिति । एकोनानि तिर्यग्द्विगुणान्येकाधिकानि कर्त्तुमिच्छति तत्परिच्छेदिका रज्जुर्द्विगुणी क्रियते तद्वेदिमानम यद्द्वादशाङ्गुलं पुरस्तादपच्छिद्यत्येवमादिभिर्भवति । यतस्त्र्यस्रिचतुरस्रीकृतेषु यावन्तः साङ्क्षिपति चतुरस्रं तु यावद्भिः प्रमाणैः कर्त्तुमिष्यते एकोनद्विगुणितैस्तु रज्जुरेकाधिकमिता त्र्यस्रीकृतेषु तस्यायामस्य तत्सङ्क्षेपको भवेदिति इषुकरणी प्रोक्ता शुल्बकारेण चोदिता ॥८९॥

यथायूपं वेदिवर्द्धनमित्येतद्वक्ष्यामो या रज्जुरेकादशोपरत्रान्सङ्क्षिपति दश च रथाक्षांस्तस्या यश्चतुर्विंशो भागः स प्रक्रमः ॥ ९० ॥

एतच्च रथाक्षप्रमाणान्तरालपक्षे भवति ॥ ९० ॥

तेन वेदिमिथुनं यावत् ॥ ९१ ॥

यद्द्वादशाङ्गुलं पुरस्तादपच्छिद्य तद्यूपावट्या-

च्छङ्कोः पुरस्तात्प्राञ्चमवधाय तस्मिन्यूपा-
न्मिनोति पार्श्वयोर्वाधमन्तर्वेदीति श्रुतेरर्धका-
नित्येके प्रथमोत्तमौ प्रकृतिवत् ॥ ९२ ॥

या रज्जुरेकादशोपरवान्सङ्क्षिपति दश च रथाक्षानित्यादि रज्जुः। सैषा शिखण्डिनी वेदिर्भवति । भवन्ति चात्र श्लोकाः—

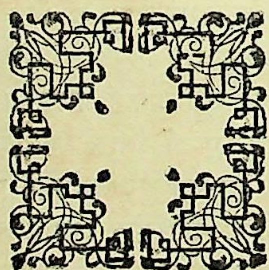
द्विहस्ते लक्षणं कुर्यात्त्रिहस्तो मध्यमः शिरः ।
शिरः पश्चाद्वितस्तिस्यात्पूर्वार्धे हस्त एव च ॥ १ ॥
सार्धहस्ते च पाशस्याद्वेदिः स्यात्पौर्णमासिकी ।
सङ्ख्याज्ञः परिमाणज्ञः समसूत्रनिरुञ्छकः ॥ २ ॥
समभूमौ भवेद्विद्वाञ्छुल्बवित्परिपृच्छकः ।
न जलात्सममन्यत्स्यान्नान्यद्ग्रातात्प्रमा भवेत् ॥ ३ ॥
नान्यद्दूरं भ्रमादूर्ध्वं नान्यत्सूत्राद्दृजुर्भवेत् ।
तिर्यङ्मान्याश्च सर्वार्थैः पार्श्वमान्याश्च योगवित् ॥ ४ ॥
करणीनां विभागज्ञो नित्योद्युक्तश्च कर्मसु ।
शास्त्रबुध्या विभागज्ञः परशास्त्रकुतूहलः ॥ ५ ॥
शिल्पिभ्यस्थपतिभ्यश्च आददीत मतीः सदा ।
षडङ्गुलपरीणाहं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥ ६ ॥
जरठं चाव्रणं चैव शङ्कुं कुर्याद्विशेषतः ।
द्विवितस्तिप्रमाणस्तु खादिरो मुद्गरस्तथा ॥ ७ ॥
शङ्कुस्तेन निखातव्यस्तस्मात्तस्य परिग्रहः ।
एकतस्तु ऋजुस्तीक्ष्णः खादिरः सम्मायतः ॥ ८ ॥
शङ्कुः कार्यस्तु शुल्बज्ञैस्तस्यार्धं गमयेन्महीम् ।
प्रादेशमात्रो हविर्यज्ञे पूर्वलक्षणलक्षितः ॥ ९ ॥
शङ्कुरामशिराः कार्यस्तस्याऽप्यर्धं निखापयेत् ।
चतुरस्रं मुद्गरं कृत्वा षोडशाङ्गुलमायतम् ॥ १० ॥
अविद्धं क्रमणीयं च दारुमध्याच्च निर्मितम् ।
अजीर्णा ग्रन्थिनी सूक्ष्मा समा श्लक्ष्णा त्वरोमशा ॥ ११ ॥
रज्जुर्मानाधिका कार्या अध्वरे योगमिच्छता ।
शाणी वा बल्बजी चैव वैणवी वा विधीयते ॥ १२ ॥

रज्जुस्तूभयतः पाशा त्रिवृता यज्ञकर्मणि ।
रज्जुर्मुञ्जमयी कार्या शणैस्तु परिमिश्रिता ॥ १३ ॥
कात्यायनो वदत्येवमखोडाकुशवल्बजैः ।
नवके लक्षणं कुर्यात्त्रीणि कुर्यात्त्रिषु त्रिषु ॥ १४ ॥
उत्तमो नवकः पाशः सदसो मानमुच्यते ।
पञ्चदशमथैकविंशतिकमपरं परतास्त्रिकं च ॥ १५ ॥
द्वादशसु पाश उत्तम इति सोमे रज्जुमानमेतत् ।
पदस्याक्ष्णया तिरश्ची तयोरक्ष्णया भवेत्॥ १६ ॥
सौत्रामण्या मिमातव्या वेदिः स्यात्सोमवत्तथा ।
नीहारेण घनैर्चापि ज्योतिषामभ्रदर्शने ॥ १७ ॥
अप्सु दीपं प्रगृह्णीयाद्यावत्तमासिदर्शने ।
प्रमाणं च प्रमेयं च यच्चान्यद्वस्तुसंज्ञकम् ॥ १८ ॥
सर्वं तच्छास्त्रतो ज्ञात्वा यज्ञे सिद्ध्यन्ति याज्ञिकाः ।
यथा न क्षीयते मानं यथा च नाववर्धते ॥ १९ ॥
यथा च रमते दृष्टिस्तथा योगं समाचरेत् ।
अरात्नश्चतुरस्रस्तु पूर्वस्याग्नेः खरो भवेत् ॥ २० ॥
रथचक्राकृतिः पश्चाच्चन्द्रार्ध इव दक्षिणः ।
अग्नीनां तु खरः कार्यो मेखलात्रयसंयुतः ॥ २१ ॥
द्वादशाङ्गुल उच्छ्राये विस्तारे चतुरङ्गुलः ।
तन्तुः पुष्करनालस्य षड्गुणः परिवेष्टितः ॥ २२ ॥
वत्सतर्यास्त्रिहायन्या बालेन सदृशो भवेत् ।
त्रयस्त्रिहायनी बालाः सर्षपार्धं प्रचक्षते ॥ २३ ॥
द्विगुणं सर्षपो विद्याद्यवः पञ्च तु सर्षपाः ।
अङ्गुलस्य प्रमाणं तु षड्यवाः पार्श्वसंस्थिताः ॥ २४ ॥
चतुर्विंशाङ्गुलो ऽरत्निर्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
व्यामस्यात्र प्रमाणं तु चतुर्न्यूनं शतं भवत् ॥ २५ ॥
पुरुषस्य प्रमाणं वै विंशतिस्तु शताधिका ।
हिरण्यशकलार्थं तु हिरण्यं यस्य नोच्यते ॥ २६ ॥
कृष्णलेनैव तद्व्याख्या यज्ञे सिध्यति याज्ञिकी ।
कृष्णलं त्रियवं मानं ताम्रायसमतः परम् ॥ २७ ॥

सुवर्णार्धं च माषाणां सुवर्णाश्च त्रिसप्तति ।
त्रीणि चैव सहस्राणि दद्याद्बहुसुवर्णके ॥ २८ ॥
भूयः स्थपतितो ज्ञात्वा संज्ञास्वन्यासु मानवित् ।
स्वर्णकारो यथा भ्यासात्तथा भूयो विवर्धते ॥ २९ ॥
ह्रसते शोषपाकाभ्यां द्वात्रिंशद्भागमिष्टका ।
तस्मादार्द्रप्रमाणं तु कुर्यान्मानाधिकं बुधः ॥ ३० ॥
अज्ञात्वा शुल्वसद्भावं यज्ञे सौत्रामणीसुते ।
वेदिं ये कर्त्तुमिच्छन्ति गिरिं भिन्दन्ति ते नखैः ॥ ३१ ॥
दण्डरज्ज्वर्धमभ्यस्य षष्ठे त्वर्धस्य लक्षणम् ।
तथैव चेतरत्रापि तिर्यङ्मानं यदृच्छया ॥ ३२ ॥
यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत् ।
आगमार्धे भवेच्छङ्कुस्तदर्धे च निरञ्छनम् ॥ ३३ ॥
आधाने पादिकं कुर्यात् द्विपदः सौमिको भवेत् ।
अग्नौ च त्रिपदं कुर्यात्प्रक्रमं याज्ञिको बुधः ॥ ३४ ॥
कृत्तिका श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
एतत्प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदिते पुरः ॥ ३५ ॥
पञ्चाशच्छर्कराः पश्चात्पूर्वे देयास्त्रिसप्ततिः ।
दक्षिणे तु प्रदातव्या दशपञ्च च सप्त च ॥ ३६ ॥
शंस्यश्चतुर्विंशतिपार्श्वभागश्चतुर्दशभिः परिलेख्यस्तु नर्यः ।
स्तथैव चाष्टाद्विगुणैरथर्यस्त्रिंशद्भिरायम्य हरेत्तृतीयम् ॥३७॥
अग्नेरुदक्साधनवाङ्गुले मध्यं ततो लिखेत् ।
वृत्तमेकोनविंशत्या प्राचीज्या मध्यगा भवेत् ॥ ३८ ॥
उदगर्धं विहायार्वाक् खरोग्नेर्दक्षिणस्य तु ।
सूत्रदोषदरिद्रस्य गूढमन्त्रस्य धीमतः ॥ ३९ ॥
समाप्तयं क्रिया शौल्बी कात्यायनमहात्मनः ॥ ४० ॥

एतच्च रथाक्षान्तरालपक्षे भवति । तेन वेदिद्वादशाङ्गुलं पुरस्तादपच्छिद्येत्येवमादिर्भवति । न हि वेदियूपयोरङ्गाङ्गलक्षणः संयोग इति सिद्धम ॥ ९२ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनशुल्ब-
भाष्यं सम्पूर्णम् ।

68.] [Price Rupee

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY SRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthshâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULAS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1903.

श्रीः

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता॥ १॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम्॥ २॥

स्तवकः—६८

श्रीगणेशाय नमः ।

कात्यायनश्रौतसूत्रसहितं कर्कभाष्यम् ।

त्रयीसुखस्विस्ति विवेकनिर्मलाः
समग्रनिःश्रेयससिद्धिहेतवः ।
समस्तशास्त्रार्थसतत्त्वबोधका
जयन्ति कात्यायनपादपांसवः ॥ १ ॥

अथातोऽधिकारः ॥ १ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । शास्त्रावतारसम्बन्धप्रयोजनाभिधानं दर्शपौर्णमासादौ कृतमिदानीं पदार्थमात्रव्याख्यानं क्रियते ॥ तत्रायमथ शब्दः पूर्ववृत्तवेदाध्ययनानन्तर्यप्रज्ञप्त्यर्थः । पूर्वप्रवृत्ते हि वेदाध्ययने उत्तरो विचार उपपद्यते ॥ वेदवाक्यार्थनिरूपणं ह्यत्र भवति । अतः शब्दस्तदेव वेदाध्ययनं हेतुत्वेन प्रकरोति । यस्मादधीतो वेदः तत उत्तरं विचारस्यावसर इति । अधिकारशब्देन च कर्मविषयः कर्त्तृव्यापारोभिधीयते । प्रतिज्ञासूत्रमेतत् । प्रतिज्ञातमिदमधिकारो व्याख्यास्यत इति । प्रतिज्ञाकरणं शिष्यबुद्धिसमाधानाय । अपरे व्याचक्षते । नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मोपनिबन्धनोत्तरकालमाचार्येण परिभाषोपनिबद्धा । तत्रायमथशब्दः कर्मानन्तर्यप्रज्ञप्तये । हेत्वर्थश्चातः शब्दः । यस्मादभिहितानि कर्माणि अतस्तेष्वधिकारोभिधीयते । क एतैरग्निहोत्रादिभिरधिक्रियत इति ॥ १ ॥

एवं प्रतिज्ञाते सति इदानीमिदं विचार्यते । किं फलवन्ति कर्माणि, उताफलवन्ति कर्माणि ? किं तावत्प्राप्तम् । अफलवन्तीति ब्रूमः । न हि तत्समनन्तरं फलमुपलभ्यते । आगमोपि नैवंविधोस्ति येन अग्निहोत्रादिभिः प्राप्यं फलमुच्यते इति । ननु च अग्निहोत्रं जुहुयात स्वर्गकाम इति, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य-

जेतेत्यत्रमादिना फलवत्ता गम्यते। नैतदेवम्। अत्र हि यागहोमयोः श्रुत्या विधानं यजेतेति यागस्य कर्त्तव्यतोच्यते। जुहुयादिति होमस्य। न चान्यत्पदान्तरमस्ति यतः फलमवगम्यते। दर्शपूर्णमासशब्दः कर्मणि वर्त्तते अग्निहोत्रशब्दश्च। स्वर्गकामशब्देन च पुरुषो विशेष्यते। यजेतेत्यनेन च यागस्य कर्त्तव्याता उच्यतेश्रुत्या। एवं जुहुयादिति च होमस्य। तेन यात्र फलबुद्धिः सा मृषेति। एवं प्राप्त इदमुच्यते—

फलयुक्तानि कर्माणि ॥ २ ॥

फलस्य साधकानीत्यर्थः। कुत एतत्। वाक्यात्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति च। ननूक्तम। योत्र कर्त्तव्यता वाचकः स यागस्य कर्त्तव्यतामाह होमस्य च। नैतदेवम। यागमात्र कर्तव्यतायां विधीयमानायां वाक्यमेवेदमनर्थकं स्यात्। न हि यागेनाफलस्य कर्त्तव्यता। तेन यागोप्यनर्थको वाक्यं च। अथ तु यागः साधनात्वेन विधीयते स्वर्गं प्रति तदा धात्वर्थविधानेन श्रुतिरप्यत्रानुगृह्यते वाक्यमप्यर्थवद्भवति। न च वेदे मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते अतः स्वर्गः साध्यो यागश्च साधनम। तत्कथमिति चेत्। इह स्वर्गकामो यजेतेति पदद्वयं न विधायकं, न चानुवादकम्। न हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परं सम्बन्धो भवति, न चानूद्यमानयोः। तस्मात्तत्रैकमुद्देशकं पदमन्यत् प्रतिनिर्देशकमिति। तत्र यदि यागोद्देशेन स्वर्गकामो विधीयते। स्वर्गं कामयमानेन यागः कर्त्तव्य इति। तदा वाक्यस्यानर्थक्यं भवति। अदृष्टपरिकल्पना यागस्य स्वर्गकामनायाश्च। अथ तु स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते तदा स तस्योपकारको भवति, पुरुषप्रयत्नरूपो ह्यसौ, स्वर्गकामस्य चानेक उपकारः पुत्रपश्वादिलाभरूपस्तत्र चैकवाक्योपात्तं स्वर्गमेव साधयतीति नातीवादृष्टपरिकल्पना। तस्मात् स्वर्गः साध्यो यागश्च साधनम। अपि च यागस्य कर्त्तव्यतायामसामञ्जस्यं स्यात्। स्वर्गं कामयते यागं च करोतीति। तस्मात् स्वर्गकामोद्देशेन यागविधानमतश्च फलवन्ति कर्माणीत्युक्तम्। आह च—

स्वर्गकामो यजेतेति द्वेपदे चेद्विधायके ।
परस्परेण सम्बन्धो नानुवादेऽपि युज्यते ॥ १ ॥
अतोऽनूद्य पदेनैकेनापरेण विधीयते ।
यदि तत्रैव सम्बन्धस्ततो युज्येत नान्यथा ॥ २ ॥
अनूद्य यदि यागं तु स्वर्गकामो विधीयते ।
कामनायास्तथा यागाददृष्टं परिकल्प्यते ॥ ३ ॥
स्वर्गकाममनूद्याथ यदि यागो विधीयते ।
तस्योपकारकत्वेन ततः स्वर्गस्य साध्यता ॥ ४ ॥
प्रयत्नरूपो यागोऽयं निष्फलः स च नेष्यते ।
विधेयो ऽपि हि साध्यस्य साधनत्वेन जायते ॥ ५ ॥
स्वर्गश्च साध्यो नान्यत्तु साध्यं किञ्चिदपीष्यते ।
प्रयत्नरूपो यागोऽपि तेन स्यात्तस्य साधनम् ॥ ६ ॥
उद्दिश्य स्वर्गकामं तु स्फुटे यागविधौ सति ।
एकवाक्य गतः स्वर्गो यागेनेह प्रसाध्यते ॥ ७ ॥
साध्यं नान्यद्धि यागस्य न चान्यत् स्वर्गसाधनम् ।
साध्यसाधनसम्बन्धस्तेनेष्टः स्वर्गयागयोः ॥ ८ ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

अधिकारः सर्वेषां भवति । देवमनुष्यरक्षः पिशाचतिर्यगादीनाम् । सर्वेह्येते फलार्थिन इति । दृष्टश्चायमर्थो यथा सर्वेषामधिकार इति । देवाः सत्रमित्युपासत । गावो वा एतत् सत्रमासतेति ॥ ३ ॥ अतः फलार्थित्वाविशेषात् सर्वेषामधिकार इत्येवं प्राप्त आह—

मनुष्याणां वारम्भसामर्थ्यात् ॥ ४ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न सर्वेषामधिकारो मनुष्या एव कर्मस्वधिक्रियन्ते । त एव हि यथा श्रुतं कर्मारब्धुं समर्था न देवादयः । देवास्तावदवाप्तकामाः । न तेषामवाप्तव्यमस्ति यद्यागादिभिरवाप्यते । न च देवानामन्ये देवाः सन्ति यान्यजेरन् । ऋषीणामार्षेयाभावादनधिकारः । रक्षः पिशाचानामशुचित्वात् । गवादीनामासन्नचेतवत्वात् । अवैद्यत्वाच्च । यच्च दर्शनमुक्तं गावो वा एतत् सत्रमासतेति । स सत्रप्रशंसार्थो ऽर्थवादः । तस्मान्मनुष्याणा

मेवाधिकारः ॥ ४ ॥

एवं सर्वमनुष्याधिकारप्राप्ताविदमाह—

अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

मनुष्याणामङ्गहीनादिवर्जितानामधिकारः । कुत एतत् । आरम्भसामर्थ्यादेव । न ह्यङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मारब्धुं समर्थाः । अतोनाधिकारः । अङ्गेनहीनः अङ्गहीनः । यथा विष्णुक्रमणे पङ्गुरसमर्थः । अन्ध आज्यावेक्षणे । मूको मन्त्रोच्चारणे । बधिरश्च सम्बोधने । विष्णुक्रमणादिभिश्च विना विगुणं कर्म भवति । अत एव नाधिकारः । अश्रोत्रियस्य सर्वे याजमानिकेष्वनधिकारः । अनधिकृतोह्यसावश्रोत्रियत्वादेव । षण्ढश्चाशुचित्वादद्रव्यत्वाच्च । अशुचित्वं हि तस्य स्मर्यते । अद्रव्यत्वं च । तस्मादेषामनधिकारः । ननु चारम्भसामर्थ्यादित्ययं हेतुर्यथा गवादिव्युदासे वर्त्तते एवमङ्गहीनादिव्युदासेपीति नारब्धव्यमेतत् सूत्रम् । सत्यमेतत् । अद्रव्यव्युदासार्थमङ्गहीनादीनामुपादानम् । आरम्भसामर्थ्यात्तस्याप्यनधिकारो मा भूदिति । शूद्रः कस्मान्नाधिक्रियते द्रव्यवाननङ्गहीनश्च । सन्ति चान्यार्थानि दर्शनानि यैः शूद्रस्याप्यधिकारो गम्यते । हविष्कृदाह्वानविशेषं प्रकृत्योच्यते 'आधावेति शूद्रस्य' तथा व्रतविशेषे सक्तु शूद्रस्य । तथा पितृमेधे अष्ठीवद्घ्नं शूद्रस्येति । एवं प्राप्त इदमाह । शूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

कुत एतत्—

ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां श्रुतेः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणादीनामेवाधानं श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीत । ग्रीष्मे राजन्यो । वर्षासु वैश्य इति । तेनाधानाभावादनग्निः शूद्रः । सोऽग्निसाध्ये कर्मणि कथं प्रवर्त्तिष्यते । आत्मार्थं चाधीयन्ते अग्नयो न परार्थे । आत्मने पदं ह्यत्र भवति आदधीतेति । तेन ब्राह्मणादय एवाधानेनाग्निमुत्पादयितुं समर्थाः । न शूद्रः । आधानाभावात् । अतः शूद्रस्यानधिकारः । यानि पुनर्दर्शनान्युक्तानि तानि रथकारविषयाणि । रथकारस्य हि शूद्रासम्बन्धात् शूद्रत्वमुच्यते । करण्यां

हि स जातः । करणी च शूद्रा दुहितेति । अथवा ब्राह्मणराजन्यवैश्यानामेवाध्ययनं श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । ग्रीष्मे राजन्यं वर्षासु वैश्यमिति । उपनयनं चाध्ययनार्थम् । अतस्तदभावादवैद्यत्वादनधिकारः शूद्रस्य । अपि च । शूद्रस्य प्रतिषेधो भवत्यध्ययनं प्रति । श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् । उच्चारणे जिह्वाच्छेदः धारणे शरीरभेद इति । तस्मादवैद्यत्वाच्छूद्रो नाधिक्रियत इति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत स्वर्गकामोयजेतेति च विशिष्टलिङ्गश्रवणात् स्त्रिया अनधिकारे प्राप्त इदमाह—

स्त्री चाविशेषात् ॥ ७ ॥

स्त्री चाधिक्रियते । कुत एतत् । अविशेषात् । यस्माच्छ्रूयमाणमप्येतल्लिङ्गं न विशेषकं भवति अतो न पुंसामेवाधिकार इति । उद्दिश्यमानविशेषणं ह्येतत् । स्वर्गकामो यजेतेति । विधिसंस्पर्शाभावादविवक्षितं लिङ्गं संख्या च । यत्र पुनर्विधिसंस्पर्शोऽस्ति तत्र लिङ्गं संख्या च विवक्ष्यते । यथा पशुमालभेतेत्यत्र तद्विषयं पुंस्त्वमेकत्वं च विधीयते । विशिष्टपश्वालम्भोऽन्यथा न भवति । तस्मात् स्त्रिया अप्यधिकारः ॥ ७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ८ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा स्त्रिया अप्यधिकार इति । मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीमिति योक्त्रविधिपरे वाक्ये पत्न्या अधिकारं दर्शयति । सा च पुंसा सहाधिक्रियते न पृथक् । येनैकस्मिन्कर्मणि पत्नीसाध्याः पदार्था दृश्यन्ते यजमानसाध्याश्च । पत्न्याज्यमवेक्ष्यते यजमानो वेदं बध्नातीति । अपि च । तयोः समध्यकं द्रव्यं स्मर्यते । धर्मार्थकामेषु चानभिचारः । तस्मात् सहाधिक्रियते । तुल्यफलत्वाच्च । कुत एतत् । सूत्रकारप्रस्थानात् । पत्नीः प्रकृत्याहानुचरीर्वा फलाधिकारादितरासामिति । क्रियाफलं च सकलमेकैकस्य भवति । न विभागेन । स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यथा यजमानोऽभिधीयते । एवं पत्न्यपीति । यथा यागेन यजमानः फलं साधयति तथा पत्न्यपीति । वाक्यान्तरेण सह क्रिया तयोः । तथाच

स्मरणम् । नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । शुश्रूषयति भर्त्तारं तेन स्वर्गे महीयते ॥ ८ ॥

त्रयाणां वर्णानामङ्गहीनादिवर्जितानां स्त्रियासहाधिकारउक्तः अन्यस्यापि कस्यचिदिष्यते तदर्थं सूत्रमारभ्यते—

रथकारस्याधाने ॥ ९ ॥

श्रुतत्वाद्रथकारोऽधिक्रियते । श्रूयते हि वर्षासु रथकार आदधीतेति ॥ ९ ॥

तत्रैतद्विचार्यते । किं त्रैवर्णिको रथकारो रथक्रियायोगाद्रथकारः । उत जात्यन्तरमिति । ? । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् सन्देहः । किं तावत्प्राप्तम् । त्रैवर्णिक इति । तस्य ह्याधानप्राप्तौ सत्यामृतुमात्रविधानात् वाक्यभेदो न भवति । जात्यन्तरवाचिनि पुनस्तस्याधानसम्बन्धो वक्तव्यः ऋतुसम्बन्धश्चेति । तथासति वाक्यं भिद्यते । तस्मात् त्रैवर्णिको रथकारः । एवं प्राप्त आह—

नियतं च ॥ १० ॥

च शब्दो वाशब्दस्यार्थे । निपातानामनेकार्थतोक्ता । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाता इति । अतश्च शब्दो वाशब्दार्थे वाशब्दश्च पक्षव्यावृत्तौ । न त्रैवर्णिको रथकारः । किं तर्हि जात्यन्तरमेव ? तस्मिन्हि रथकारशब्दो रूढः स्मर्यते । माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते इति । क्षत्रियाज्जातो वैश्यायां माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायां जाता करणी माहिष्येणकारण्यां जातो रथकारः । आनुलोम्येन सङ्करजातः । रथकारशब्दश्चात्र रूढः । रूढिश्चयोगादूबलीयसी । सा हि श्रुतिपक्षनिक्षिप्ता । वाक्यपक्षनिक्षिप्तो योगः । अपि च । त्रैवर्णिकस्य शिल्पोपजीवनं प्रतिषिद्धम् । तस्मादपि जात्यन्तरं इति । तथा च मन्त्रलिङ्गम् । ऋभूणां त्वेति रथकृत आदधीतेति । सौधन्वना ऋभवइति च । सौधन्वनशब्देन स्पष्टमेव जात्यन्तरमभिधीयते । अथ यदुक्तञ्जात्यन्तरवाचिनि रथकारशब्दे वाक्यं भिद्यत इति । तद्विशिष्टविधानेन परिह्रियते । अथ कस्मात्त्रैवर्णिक एव नाङ्गीक्रियते । सोऽपि हि रथकरणाद्रथकारो भवति तस्येदमाधानम् । एवं च

सति ऋतुमात्रविधाने लाघवं भवति । जात्यन्तरे तु विशिष्टविधानाङ्गीकरणे गौरवं स्यात् ॥ १० ॥

एवमाशङ्किते उत्तरसूत्रम्—

नाभावादिति वात्स्यः ॥ ११ ॥

न त्रैवर्णिको रथकारः शक्यते वक्तुम् । योगनिमित्तः शब्दो यावदेव युक्तः तावदेव प्रवर्त्तते । अतो न रथकाराख्याया रथकरणनिमित्तता । वात्स्यग्रहणं प्रत्ययदार्ढ्यार्थम् । रथकारस्याधान इत्येवमादीनामपरा व्याख्या । रथकारस्याधाने दृष्टत्वाद्रथकारोऽधिक्रियत इत्युक्तम् । रथकारशब्दश्च जात्यन्तर एव रूढः । तेन यौगिकाशङ्कैव न भवति । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । रथकारस्याधाने दृष्टत्वात् किमाधानमात्रमेव भवति उतोपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति । तत्रैतदुच्यते । नियतं च । चशब्दान्नैमित्तिकं काम्यं च कर्म प्रवर्त्तते । कुत एतत् । आधानं हि तस्य श्रुतम् । आत्मसंस्कारार्थं अग्निद्वारेण । संस्काराश्चोपरितनकर्महेतवः । अतश्चोपरितनकर्मस्वऽप्यधिकार इति । एवं प्राप्त उच्यते । नाभावादिति वात्स्यः । नैतदेवमुपरितनकर्मस्वऽप्यधिकार इति । लिङ्गाभावात् । न ह्यधिकारलिङ्गान्यस्य दृश्यन्ते । यथा त्रैवर्णिकानाम् । एहीति ब्राह्मणस्य । आगह्याद्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चेत्येव मादीनि । तेन लिङ्गाभावादनधिकारो गम्यते । एवमभिधाय पुनराधीतेन व्याख्यायते । अभावाल्लिङ्गानामुपरितनकर्मस्वधिकारो भावो न स्यात् । अस्ति तु भावः । न च लिङ्गाभावमात्रेणैवानधिकारो गम्यते । आधानं हि तस्य श्रुतम् । तद्धि संस्कार्याग्निद्वारेण परार्थमिति । वात्स्यग्रहणमुक्तार्थम् । अपि च लिङ्गमप्यस्ति । आधावेति शूद्रस्य । तथा मस्तुशूद्रस्य अष्ठीवद्घ्नं शूद्रस्येति शूद्रसम्बन्धाद्रथकारः शूद्र इत्यभिधीयते । तस्य हि मातामही शूद्रेति ॥ ११ ॥

निषादस्थपतिर्गावेधुके ऽधिकृतः ॥ १२ ॥

एवं हि श्रूयते । यस्य रुद्रः पशून् शमयेत् स वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपेदिति । तामिष्टिं प्रकृत्यामनन्ति । एतया निषा-

दस्थपतिं याजयेदिति । निषादस्थपतिर्यजेतेत्यर्थः । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं निषादानां स्थपतिर्निषादस्थपतिः उतनिषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति । स्थपतिशब्द आधिपत्यवचनः । किं चातो यदि षष्ठीसमासः तदा त्रैवर्णिको भवति । अथ समानाधिकरणस्तदा जात्यन्तरमिति । जात्यन्तरस्यावैद्यत्वात्षष्ठीसमासपरिग्रहे प्राप्ते उच्यते । निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति समानाधिकरण इति । कुत एतत् षष्ठ्यश्रवणात् । ननु च समासे सति लुप्यते षष्ठी । एतदेव ह्यनुपपन्नम् । यदश्रुता षष्ठी कल्प्या लोपश्चेति । इतरस्मिन्पुनः पक्षे द्वयोरपि पदयोः स्वार्थवृत्तिता भवति । तस्मात् समानाधिकरणोयं षष्ठीसमासः । अपि च । निषादद्रव्यं हि दक्षिणा श्रूयते । कूटं दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति ।

वावकीर्णिनो गर्दभेज्या ॥ १३ ॥

अवकीर्णी ब्रह्मचारी यः स्त्रियमुपैति तस्य वा गर्दभेज्या नैमित्तिकी । वा आज्याहुती इति उभयं हि शाखान्तरे श्रूयते विकल्पेन ॥ १३ ॥

तत्रैतद्विचार्यते । स्थपतीष्ट्यां अवकीर्णिपशौ च किमाधान संस्कृतोऽग्निरुत लौकिक इति । किं तावत्प्राप्तमाधानसंस्कृत इति । दर्शपूर्णमासविध्यन्तग्राहके ह्येते कर्मणी । तत्र चाधानसंस्कृतोऽग्निरिष्टः । इहापि तद्वदेव भवतीत्येवं प्राप्त आह—

लौकिके ॥ १४ ॥

लौकिकेऽग्नावेतदुभयं स्यात् । स्थपतीष्ट्यां हि तत्प्रयुज्यते यत् दर्शपूर्णमासयोरङ्गं न चाधानं दर्शपौर्णमासाङ्गम् । प्रकरणाभावात् । स्वकाले हि पुरुषसंस्कारकत्वेन तद्विहितम् । अतो लौकिकोऽग्निरिति ॥ १४ ॥

भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् ॥ १५ ॥

न कपालेषु ॥ १५ ॥

अप्स्ववदानाहोमः ॥ १६ ॥

नाग्नाविति ॥ १६ ॥

शिश्ना[1]त्प्राशित्रावदानम् ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ १७ ॥

कर्त्रधिकारो निरूपितः इदानीमग्न्यधिकारनिरूपणायाह—

वैतानिकेषु सर्वः; सर्वार्थत्वात् ॥ १८ ॥

वैतानिका वितानार्हा आधानसंस्कृता अग्नय उच्यन्ते । तेषु सर्वं श्रौतं स्मार्त्तं च कर्म कर्त्तव्यम् । कुत एतत् । सर्वार्थत्वात् । सर्वार्था ह्येते अग्नयः । कथं ज्ञायते । यन्नाम द्रव्यमुत्पद्यमानमेव विशिष्टार्थसंयोगेनोत्पद्यते तस्य तादर्थ्यमेवावसीयते । न चैते विशिष्टार्थसंयोगिनस्तस्मात् सर्वार्था इति २ ॥ १८ ॥

दर्शनाच्च ॥ १९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा स्मार्त्तमप्यत्र क्रियते । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य श्रूयते । मांसं तु तत्र न पचेयुरिति । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधो भवति । न च श्रौतो मांसपाको दक्षिणाग्नावस्ति यस्यैष प्रतिषेधः स्यात् । शामित्रे ह्यसौ विहित इति । अस्तित्वविहिताप्रतिषिद्धः ३ स्मार्त्तो मांसपाकस्तस्यैष प्रतिषेधो युज्यते । तस्मात्स्मार्त्तमप्यत्र क्रियत इति ॥ १९ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नौपासनश्रुतेः ॥ २० ॥

'नैतदेवं' स्मार्त्तमपि वैतानिकेषु कर्त्तव्यमित्येवं नास्ति । येन वैतानिकस्यापि स्मार्त्तकर्मसाधनभूतऔपासनो दृश्यते । पितृमेधे अद्धारेणौपासनं निरस्यतीति । यदि हि स्मार्त्तमपि वैता-

---

१ गर्दभस्य शिश्नात् प्राशित्रावदानं कार्यम्, वचनात्, न जौहवेभ्यो हृदयादिभ्य इति तत्त्वम् ।

२ आधानेनोत्पादितानामग्नीनां प्रयोजनापेक्षायां सामर्थ्येन सर्वाग्निकार्यार्थता विज्ञायत इति भावः ।

३ तथा च मार्कण्डेयः आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः, अनाहिताग्निस्त्वौपासनेऽग्न्यभावे तथाप्सु वा इति ।

२

निकेषु क्रियेत । औपासनदर्शनं न स्यात् । दृश्यते च । तस्मात्स्मार्त्तान्यौपासने क्रियन्त इति । पूर्वमौपासनः । स्मरन्ति ह्येवं संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्क्रियत इति १ । पूर्वे च स्मार्त्ताः श्रौताश्चोत्तरे । न च वैतानिकोत्पत्त्युत्तरकालमौपासनस्य युक्तस्त्यागोऽग्न्युत्सादित्वप्रसङ्गात् ॥ २० ॥

अधिश्रयणीये मा॑ सप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

यश्च दक्षिणाग्नौमा॑ सपाकप्रतिषेधः । साधिश्रयणीयाहविषयः । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य श्रूयते । न वावसिते वैनमाहरेयुस्तस्मिन्पचेयुरिति । पाकद्रव्यं चाविशेषान्मांसमपि भवति तस्यैष प्रतिषेध इति २ ॥ २१ ॥

स्वर्गकामो यजेत इत्येवमादीनां फलवत्ता प्रतिपादिता । अधिकारनिरूपणा च कृता । इदानीं तस्यैव साङ्गस्य फलवतः कर्मणो निरूपणायाह—

यज्ञं व्या३ख्यास्यामः ॥ २२ ॥

यज्ञशब्दो व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रतिज्ञाकृता तामाह—

द्रव्यं देवता त्यागः४ ॥ २३ ॥

व्रीहियवपश्वादिद्रव्यम् । देवताशब्दस्तु चोदना लक्षणः । या यत्र चोद्यते सा तत्र देवता । न हि जात्या काचिद्देवतास्ति

---

१ अत्र याज्ञवल्क्यः—कर्म स्मार्तं विवाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही, दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु इति ।

२ अतः श्रौतान्येव वैतानिकेषु गार्हपत्यादिषु कर्तव्यानि स्मार्तानित्वावसथ्येऽग्नावेवेति सिद्धम् ।

३ यज्ञो यागो यजनमिष्टिरिति पर्यायाः, यज्ञं यागं व्याख्यास्याम इत्यर्थः, यागस्वरूपं कथयिष्य इति यावत् ।

४ अग्न्यादिदेवतोद्देशेन पुरोडाशादिद्रव्योत्सर्गो याग इति भावः ।

वैदिके व्यवहारे तद्धितेन द्रव्यं प्रति देवतात्वं गम्यते । चतुर्थ्यन्तेन वा । तस्य द्रव्यस्य देवतां प्रति या उत्सर्गक्रिया स यागः । यज्ञो याग इति चानर्थान्तरम् । अस्मिन्नेवार्थे लोके यज्ञशब्दः प्रसिद्धः । प्रसिद्धोऽपि सन्नुच्यते अङ्गप्रधानविवेकनिरूपणाय ॥ २३ ॥

निरूपितं प्रधानं फलसंयुक्तं इदानीमङ्गनिरूपणायाह--

तदङ्गमितरत् समभिव्याहारप्रकरणाभ्याम् ॥ २४ ॥

यदन्यफलासंयुक्तं यागहोमरूपं तत्तस्यैव फलवतो यागस्याङ्गम् । धर्मःशेषोऽङ्गमिति चानर्थान्तरम् । कुत एतत्समभिव्याहारप्रकरणाभ्याम् । समभिव्याहारशब्देन वाक्यमभिधीयते । यथा पौर्णमासेनेष्ट्वेंद्राय विमृधे ऽनुनिर्वपतीति । प्रकरणाम्नानसामर्थ्याद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते वाक्यात्पौर्णमासाङ्गतोच्यते । उभयाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणमुच्यते । तद्यथा । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेति यागस्य फले विधानं साधनत्वेन । साधनस्य चेति कर्त्तव्यतापेक्षा । इतिकर्त्तव्यता च साध्यसव्यपेक्षा । तयोराकाङ्क्षावतो सम्बन्धः प्रकरणम् । उभयोराकाङ्क्षावत्वे सति तत्सम्बन्धप्रतिपादकवाक्यपरिकल्पना । वाक्यादभिधानसामर्थ्यम् । अभिधानसामर्थ्याद्विनियोक्त्री श्रुतिरिति । एवं वाक्यप्रकरणाभ्यां शेषविनियोग इति । ननु च तन्त्रे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि शेषविनियोगप्रमाणानि । सूत्रकारेण तु प्रमाणद्वयमुपन्यस्तम् । शेषाणामनुपन्यास इति । नैष दोषः । कर्मविरचनाकाल एव तानि ह्यभिहितानि । तत्र तत्रोच्यते । काष्ठं हिरण्यं वाभिजुहुयात् श्रुतिरिति । काष्ठहिरण्ययोः श्रुतेर्विनियोजकत्वमुक्तम् । लिङ्गस्य च । तेषामारम्भे ऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वादिति । क्रमस्तु द्विप्रकारः । सन्निधानलक्षणो यथासंख्यलक्षणश्च । तत्र यः सन्निधानलक्षणः स विकृतिविषयः । अन्यतराकाङ्क्षोपि हि तत्र सम्बन्धो भवति । विकृतिसंनिधौ यदपूर्वमङ्गमाम्नायते तत्साध्याभावात्साध्याकाङ्क्षं तस्यानर्थक्यं मा भूदिति वैकृतस्य प्रधानस्य तत्प्रत्यपेक्षा कल्प्यते । सोयमन्यतराकाङ्क्षा लक्षणः क्रमः । तेनापि विनियोगो ज्ञापित एवाचार्येण । यथाधिदेवनादीनामभिषेचनीये । यथा-

संख्यलक्षणेनापि विनियोग उक्त एव । यथा कांस्यचानस्यत्यमार्त्ति-कैरभिचारब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामा यथासंख्यमिति । समाख्ययापि च विनियोगो ज्ञापित एव । शेषमितरे यथासंख्यमिति । अतो वि-नियोगप्रमाणद्वयमेवात्राभिहितम् । यच्च पितृभूत्याचार्येण यथासं-ख्यलक्षणक्रमं प्रकृत्योपांशुयाजे दब्धिर्नामास्यदब्धोहं भ्रातृव्यं द-भेयमिति । अस्य विनियोग उक्तः । तन्नातीव शोभते । प्रकरणेन हि तस्य सम्बन्धः । उभयाकाङ्क्षालक्षणास्तेनानुमन्त्रणेन प्रकरणिनो-पेक्ष्यन्ते । प्रकरणिभिरथाग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयैस्तदपेक्ष्यते । तेन प्रकरणेनानुमन्त्रणसम्बन्धः । तद्यदि विशेषे व्यवस्थाप्यते । क्रमे-ण प्रकरणं बाधितं स्यात् । यथासंख्यलक्षणेन विनियोगः प्रदर्शित एव । क्वचिन्निर्षङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यमित्येवमादि ॥ २४ ॥

अयागहोमरूपस्याङ्गभाव उक्तः । इदानीं यागहोमरूपयोरङ्ग-त्वप्रतिपादनायाह—

यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गम् ॥ २५ ॥

चशब्दाज्जुहोतयश्च । ननु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते-त्यनेन यागस्य फलसम्बन्धउक्तः । कुतोऽफलयुक्ता यजतय इति । अ-त्रोच्यते । नात्र सर्वस्य यागस्य फलवत्ता । किं तर्हि य एव दर्शपू-र्णमासशब्दवाच्यः स फलवान् । कश्चासौ । यो दर्शपूर्णमाससंयो-गेनोत्पन्नो यथाग्नेयोष्टाकपालः पौर्णमास्याममावास्यायां वाच्युतो भव-तीति आग्नेयस्य दर्शपौर्णमाससंयोगः । दर्शशब्देन च चन्द्रमसो द-र्शनाद्विपरीत्यलक्षणयामावास्योक्ता । तथा तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्य-नाउपांशुपौर्णमास्यां यजन्निति उपांशुयाजस्य पौर्णमासीसंयो-गः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यामप्रायच्छादि-त्यस्य च । तथा चैन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामि-त्यमावास्यासंयोगः । एवमेते यागा लक्षणया दर्शपूर्णमासशब्देना-भिधीयन्ते । तेषामेव फलविधानम् । इतरे प्रयाजादयो निष्फला-स्तेषामपि फलवदुपकारः परिकल्प्यते । तेन तादर्थ्यात्तदङ्गता । त-स्मात्साधूक्तम् । यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गमिति । अङ्गाधिकारे पुनस्तदङ्गग्रहणमपूर्वसंसूचनार्थम् ॥ २५ ॥

यजतिजुहोत्योर्विवेकायाह—

यजति जुहोतीनां को विशेषः १ ॥ २६ ॥

इति ॥ २६ ॥

तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोनु-
वाक्यावन्तो यजतयः २ ॥ २७ ॥

उच्यन्ते ॥ २७ ॥

उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः ३ ॥२८॥

उच्यन्ते । अनेन प्रकारेण तद्धर्मानुकथनं कृतमाचार्येण । यजतीनां तिष्ठद्धोमादयो धर्माः । जुहोतीनां चोपविष्टहोमादयः । लक्ष्यलक्षणसम्बन्धे त्वदृष्टपरिकल्पनम् । तस्मात्तद्धर्मानुकथनायैतदुक्तम् ॥ २८ ॥

अङ्गत्वे लक्षणमुक्तम् । तेषां च ऋत्विक्कर्तृकत्वमुक्तं प्रदेशान्तरे शेषमितरे यथासंख्यमिति । ये इतरे ते किं ब्राह्मणा उत क्षत्रियवैश्यावपीति । क्षत्रियवैश्यावपीति ब्रूमः । समर्था ह्यधिक्रियन्ते । सामर्थ्यं च वैद्यत्वात्त्रयाणामपीत्येवं प्राप्त आह—

ब्राह्मणा ऋत्विजो भक्षप्रतिषेधादितरयोः ॥ २९ ॥

ब्राह्मणानामेवार्त्विज्ये ऽधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोः । तयोर्हि शेषभक्षप्रतिषेधः । अग्निहोत्रोच्छिष्टं प्रकृत्योच्यते । तद्वै नाब्राह्मणः पिबेदग्नौ ह्यभिश्रयन्ति तस्मान्नाब्राह्मणः पिबेदिति । एवं च कृत्वा

---

१ यजतीनां यागानां, जुहोतीनां होमानां च परस्परं को विशेषः, को भेद ? इति प्रश्नः ।

२ तिष्ठता होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः, वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः, तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते इति देवः ।

३ उपविष्टेन कर्त्रा होमो येषु ते उपविष्टहोमाः, स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकार प्रदानाः, ये उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतय उच्यन्ते ।

क्षत्रियवैश्ययोर्भागस्य होमविधानं कृतं न भक्षणमिति१॥ २९॥

दर्शनाच्च ॥ ३० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति । द्वया वै देवादेवा आहैव देवा अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो ऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधा विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव देवानां दक्षिणामनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणानिति । दक्षिणा शब्दश्च परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्त्तते । तेन ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति । अपि च स्मरन्ति । ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा इति ॥ ३० ॥

इदानीमिदं विचार्यते । कर्मणामारम्भे किं याथाकाम्यं कर्तुरुत नियोगतो ऽनुष्ठेयानीति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

फलयुक्तानामारम्भे याथाकामी फलार्थित्वात्२ ॥ ३१ ॥

फलार्थिनो हि कर्मचोद्यते । तस्माद्याथाकाम्यं प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

न नियमनिमित्ताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुषु प्रवृत्तेः ॥ ३२ ॥

नियमेषु न याथाकाम्यम् । यस्मान्नियोगतस्तत्र शास्त्रं प्र-

---

१ तथा च शाखान्तरम् ‘ न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं पिबेदसोमपीथी ह्येष ’ इति ।

२ फल सम्बद्धानां काम्यानां कर्मणां द्वादशाहादीनामारम्भे कर्तुर्याथाकाम्यमिच्छया प्रवृत्तिः, कुत ? तस्य कर्तुः फलार्थित्वादित्यर्थः । काममनतिक्रम्य यथाकामम, तस्य भावो याथाकामी, याथा काम्यमिति यावत्, ब्राह्मणादित्वादुगुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञि षित्वान्ङीषि यस्येति चेत्यकारलोपे हलस्तद्धितस्येति यकारलोपे औचित्यमौचिती इति वत् रूपद्वयम् ।

वर्त्तयति । सत्यवादीस्यादधः शायी स्यादिति च । पक्षे नैतन्नियमशास्त्रं प्रवृत्तम् । प्रागेव यस्माद्याथा काम्यं प्राप्तम् । यदितु नियोगतोनानुष्ठेयम् । सत्यवदनशासनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात्सत्यवदनादि नियोगतोनुष्ठेयं सत्यवदनशासनानर्थक्यं मा भूत् । तस्मान्नियमेषु न याथाकाम्यम् । निमित्तेऽपि यद्विधीयते तत्रापि न याथाकाम्यम् । निमित्तोद्देशेन विधानात् । गेहदाहे अग्नये क्षामवत इति । यदि गेहदाहे क्षामवत्यादिषु याथाकाम्यं स्यात् । गेहदाहग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । प्रागपि गेहदाहग्रहणाद्याथाकाम्यं सिद्धमेव । तस्मान्नैमित्तिकेषु न याथाकाम्यम् । अग्निहोत्रे ऽपि न याथाकाम्यम् । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते । ननु च अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति च । तत्र प्रकरणात् काम्यस्यैवैष कर्मणो धर्मस्ततश्च याथाकाम्यमित्येवं प्राप्त उच्यते । प्रकरणादेष कर्मधर्मः स्यात् यावज्जीविकता । तत्रापि लक्षणया कर्माभ्यास उपदिश्यते । विहिता हि तस्य सायं प्रातः परिसमाप्तिः । तेन यावज्जीवं जुहुयादित्यनेनाभ्यासो लक्ष्यते । ककर्तृधर्मे पुनर्जुहुयादिति स्वार्थ एव वर्त्तते । नाभ्यासं लक्षयति । जीवने च निमित्ते ज्ञातो होमो विधीयते । तस्मात्कर्तृधर्मो यावज्जीविकता । ततश्च न याथाकाम्यम् । यत्पुनरुक्तम् । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । स पृथक्काम्यः प्रयोगः । अयमपरो जीवननिमित्त इति । तत्रैतद्भवति । काम्येपि प्रयोगे क्रियमाणे नैयमिकः कृत एव भवति । सोप्यग्निहोत्रप्रयोग एवेति । दर्शपूर्णमासादिष्वप्येवमेव द्रष्टव्यम् । तत्रापि हि काम्यचोदना यवाज्जीवचोदना च । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति च । दाक्षायणग्रहणं काम्यसम्बन्धा ऽऽशङ्कया । आग्रयणेष्ट्यामपि शाखान्तरादयाथाकाम्यं स्वशाखायामपि च । नवं प्रकृत्यामनन्ति अनयोर्वा अयं द्यावापृथिव्योरसोस्य रसस्य हुत्वा देवेभ्योथेममश्नामेति । अशनस्य च नित्यकर्त्तव्यता । न च देवताभ्यो हुत्वासौनित्यकर्त्तव्यता क्रियते । अतो नित्यतागम्यते । अपि च प्रायश्चित्तविधानमत्र भवति । अनिष्ट्वाग्रयणेन नवस्याश्नीयादिति । तस्मादाग्रयणेपि न याथाकाम्यम् । पशावप्येवम् । निरूढं प्रकृत्यामनन्ति । तं वै संवत्सरो नानीजानमतीयादिति ॥ ३२ ॥

सोमे चैके ॥ ३३ ॥

सोमे च न याथाकाम्यम् । एवं हि श्रूयते । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति । साभ्यासवसन्तग्रहणं ज्योतिष्टोमस्य निमित्तम् । यथा जीवनमग्निहोत्रस्य । एके पुनरन्यथा वदन्ति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेति फलयुक्ता चोदना तस्मादिह यथाकाम्यम् । अत्रोच्यते । पृथक्प्रयोग एवायम् । एकः स्वर्गकामप्रयोगोऽपरो नैयमिकः कर्तृधर्म इति । एवं च कृत्वा गवामयने श्रूयते । कथमेषां सोमोनन्तरितो भवतीति सवनैरिति ब्रूयादिति । यदवश्यं कर्त्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानन्तराय उच्यते । तस्मादत्रापि न याथाकाम्यम् । तथा च स्मरणम् । क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे । इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ॥ ३३ ॥

चातुर्मास्येषु चर्तुमु१खश्रुतेः ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् । कुत एतत् । ऋतुमुखश्रुतेः ऋतुमुखे ऋतुमुखे चातुर्मास्यैयजेतेति श्रूयते ॥ ३४ ॥

किञ्च—

नियतसहपाठात् ॥ ३४ ॥

अपि च नित्यैः सह चातुर्मास्यानां पाठो भवति । त एतान्यज्ञक्रतूस्तेनिरेऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धं सौम्यमध्वरमिति । सह पाठाच्च तुल्यता गम्यते ॥ ३५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा नित्यानि चातुर्मास्यानि । गवामयनयाजिनं प्रकृत्योच्यते । कथमेतेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्ययेति ब्रूयादिति । दीक्षितत्वात्तेषां प्रतिषेधे सति कारणान्तरेण चातुर्मास्यानामनुग्रहं दर्शयति पयस्ययेति ब्रूयादिति । यच्च ना-

---

१ ऋतोः मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रेत्यर्थः, अत एव चातुर्मास्यपर्वाणि प्रतिपद्येवानुष्ठीयन्ते । अत्रार्थे एषा ह सम्वत्सरस्य प्रथमारात्रीर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरेति श्रुतिः शरणम् ।

आवश्यं कर्त्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानुग्रहो भवति । अपरे सर्वकर्मविषयं दर्शनं मन्यन्ते कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवति कथमेषां पौर्णमासहविरनन्तरितं भवत्येवमादिसर्वत्र कारणान्तरेणानुग्रहो दृश्यते ॥ ३६ ॥

नो[१]त्सर्गयोगात् ॥ ३७ ॥

न च नित्यानि चातुर्मास्यानि । उत्सर्गेण हि तानि युज्यन्ते । इति तूत्सृजमानस्येति । यन्नाम नित्यं कथं तस्योत्सर्ग इति ॥ ३७ ॥

स्या[२]त् त्रिःशद्वत् ॥ ३८ ॥

भवेद्वा नित्यत्वेप्युत्सर्गो यथा दर्शपौर्णमासयोस्तस्मात्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेति । अपि च । तन्नित्यमुच्यते यदवश्यं कर्त्तव्यम् । द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यं च । तत्र नित्यं प्रकृत्य चिन्त्यते । किं सगुणमेव कर्त्तव्यं उत निर्गुणमपीति ॥ ३८ ॥

गुणाम्नानात्सगुणमेवेत्येवं प्राप्त आह—

विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात् ॥ ३९ ॥

विगुणेपि नित्ये कर्मणि फलाभिनिर्वृत्तिर्भवति । कुत एतत् । यतोङ्गानि प्रधानानि च भिन्नानि । इह यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति दर्शपूर्णमासयोरेव कर्त्तव्यतोच्यते नाङ्गानाम् । अतश्च प्रधाने कृते यत्फलं तत्सिद्धं भवत्येव । अतश्च धात्वर्थमात्रमेव कर्त्तव्यम् । न तेनान्यस्य कर्त्तव्यता । यत्र च साधनत्वेन यागस्य श्रवणं तत्र साध्यापेक्षाभवतीतिकर्त्तव्यतापेक्षा च । न चात्र साधनत्वं तस्माद्विगुणादपि फलं भवति । अङ्गाम्नानं तर्हि किमर्थम् । काम्यप्रयोगविषयमित्यदोषः ॥ ३९ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ४० ॥

विगुणेपि नित्ये प्रायश्चित्तं विधीयते । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्येवमादि । यदि हि विगुणं फलं न साधयेत् । प्रायश्चित्तविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात् ॥ ४० ॥

---

१ एवं सिद्धान्तिते ऽन्तरापूर्वपक्षोयमिति देवः ।

२ उक्तमेव सिद्धान्तं दृढ़यति ।

तथा च दृष्टम् ॥ ४१ ॥

त्रिगुणमपि नित्यं कर्म यथाकथञ्चित्परिसमाप्यमानम् १। यत्पयो न स्यात् केन जुहुया इति व्रीहियवाभ्यामिति यद्व्रीहियवौ न स्यातां केन जुहुया इति या अन्या ओषधय इत्येवमाद्यभिधाय पुनरुपसंहरति न वा इह तर्हि किं चनासीदथैतदहूयतैव सत्यं श्रद्धायामिति यथाकथञ्चित्परिसमाप्तिं दर्शयति। न चैते विधयो ? विधिविभक्तेरभावात् तस्माद्विगुणमपि नित्यं फलं साधयत्येव। अपरेन्यथा व्याचक्षते। गुणाम्नानसामर्थ्यान्नित्यं सगुणमेव कर्त्तव्यं। सूत्रव्याख्या च। विगुणेपि नित्ये फलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येव। यदि नाम दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात्सर्वाङ्गोपसंहारो न शक्यते कर्तुं कतिपयाङ्गोपसंहारेणापि कर्त्तव्यमेव। यथा शक्नुयादित्युपपदार्थो ऽत्र परिकल्पते। सर्वदा कर्त्तव्यं सगुणं चेत्यशक्यमेव। अवश्यम्भावि हि दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलाद्वैगुण्यमिति। एवं च कृत्वा विकृतौ नित्ये कर्मणि प्राकृताङ्गानुवृत्तिर्दृश्यते। यथा वरुणप्रघासेषु। अथाहाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीत्यसम्मृष्टमेव भवति सम्प्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाताप्रतिपरैति स सपत्नीमुदानेष्यन्निति पत्न्यानयनविधिपरे वाक्ये अग्निसम्मार्गप्रैषं दर्शयति। तथा महापितृयज्ञे स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीत्येवं विधिपरे वाक्ये लेखाकरणहरणोत्तरपरिग्रहादीन्पदार्थाननुवदति। यदि हि नित्यस्याङ्गसम्बन्धो न स्यात् लेखाकरणाद्यनुवादो न स्यात्, भवति च, तस्मान्नित्यानामप्यङ्गसम्बन्धः। पशौ च दर्शयति। स उत्तरमाघारमाघार्यासंस्पर्शयन् स्रुचौ पर्येत्य जुह्वा पशुं समनक्तीति पशुसमञ्जनविधिपरे वाक्ये उत्तराघारं दर्शयति। यच्चोच्यते। न यागेनान्यत् साध्यत इति। आम्नानसामर्थ्यादुपात्तदुरितक्षयो वा उत्पित्सुदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येव। तस्मान्नित्येष्यङ्गसम्बन्धः ॥ ४१ ॥

अथ काम्ये कर्मणि कथम् ?। काम्ये विगुणे ऽपि फलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येव। तत्रापि चाङ्गानि प्रधानानि भिन्नानि च।

---

१ नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथा शक्त्यङ्गोपेतमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतौ दृष्टम्। तथा हि यदि पयो न स्यात् इत्यादि।

प्रायश्चित्तविधानं भवत्यश्वमेधे अश्वं प्रकृत्य अथ यदि स्रामो विन्देदथ यद्यक्ष्यामयो विन्देदित्येवमादि १। यदि विगुणं काम्यं फलं न साधयेत्प्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यात् । तथा च दृष्टम् । दृश्यते च विगुणेऽपि काम्ये फलम् । वृष्टिकामेष्टिः कारीरी द्व्यहकालतया समाम्नाता शाखान्तरे । तां प्रकृत्य श्रूयते । यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयादिति । यद्यपरिसमाप्तायामेवेष्ट्यां वृष्टिर्भवति तस्मिन्नेव काले परिसमापयेत् । न द्व्यहकालतामाद्रियेत । यदि हि विगुणमपि काम्यं फलं न साधयेत् । कथं वृष्टिर्दृश्यते । तस्माद्विगुणेऽपि काम्येऽस्ति फलमित्येवं प्राप्त आह—

न श्रुतिलक्षणत्वात् ॥ ४२ ॥

नैतदेवं विगुणेऽपि काम्ये फलमिति । सगुणं हि श्रुत्या लक्षितम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चसं साध्यं यागश्च साधनम् । सेतिकर्त्तव्यताकं च साधनं साध्ये व्याप्रियते । तेनेतिकर्त्तव्यतासम्बन्धस्तस्मात्सगुणमेव काम्यं फलं साधयतीति नित्ये पुनः सर्वदा कर्त्तव्यत्वादवश्यम्भाविनि वैगुण्ये उपपदार्थः परिकल्प्यते । यथा शक्नुयादिति । काम्येषु पुनरवश्यं कर्त्तव्यत्वान्नैतत्परिकल्प्यते ॥ ४२ ॥

प्रायश्चित्तविधानं तर्हि किमर्थम्—

प्रायश्चित्तं तत्कालम् २ ॥ ४३ ॥

काम्यमपि कर्म प्रक्रान्तं परिसमापनीयमेव । फलाभावेऽपि प्रायश्चित्त्यानुष्ठानमर्थवत् । तत्रापि अन्यत्फलं दोषपरिहारः । तेनार्थवत्प्रायश्चित्तम् ॥ ४३ ॥

दृष्टे तत्परिमाणम् ३ ॥ ४४ ॥

---

१ तथा पञ्चशारदीये उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य ताण्ड्ये प्रायश्चित्तं विधानं श्रूयते-' अपोनप्त्रियो ऽप्सु मृत ' इत्यादिकमिति देवः ।

२ तस्य काम्यस्य कर्मणो विनाशकाले यत् प्रायश्चित्तं तत्तस्य नष्टस्य कर्मणः प्रत्यवायपरिहारजननेन सार्थकमिति भावः ।

३ कृतार्धायामिष्टौ वर्षणेदृष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म कर्तव्यं यत्परिमाणमदृष्टे वर्षणे क्रियते इत्यर्थः । न तु वृष्टौ जातायां किमप्यूनं कृतार्धं वा त्याज्यमिति यावत् ।

अथ यद्वृष्टिदर्शनमुक्तं न तदिष्टिफलम् । ऋतुस्वभावजनिताया वृष्टेस्तद्दर्शनम् । तत्र तावत्प्रमाणता कर्मण उच्यते ॥ ४४ ॥

वाक्यप्रकरणाभ्यां शेषविनियोगउक्तः, इदानीं मन्त्राणां लिङ्गेन विनियोग उच्यते । तेचाध्येतृप्रसिद्धा एव मन्त्रास्ताननुवदति–

ऋचो यजूꣳषि सामानि निगदा मन्त्राः ॥ ४५ ॥

नियताक्षरपादावसाना ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः । प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेत्युच्यते । तत्र विशेषणं गीतिः विशेष्याण्यक्षराणि । न चागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यते । अतः पूर्वप्रतीतत्वाद्गीतिरेव सामशब्देनाभिलक्ष्यते । ननु चैवं रथन्तरादयः शब्दा गीतौ वर्त्तन्ते । तत्र रथन्तरेण स्तुवीत बृहता स्तुवीतेति च गुणगुण्यभिधानं स्तुतिः । सा साम्नो नोपपद्यते । तत्रोच्यते । स्वयमेव गीतेः स्तुत्यनभिधायकत्वात् ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्यभिनिर्वृत्त्यर्थेति । एवं च कृत्वा ऋच्यध्यूढं सामगीयते प्रजापतिहृदयमनृचं गीयते इत्येवमादीन्युपपन्नार्थानि भवन्ति । एवं च ऋचो मन्त्रत्वे उक्ते साम्नो वक्तव्यम । निगदाः प्रैषा इत्यनर्थान्तरम् । एतच्चतुष्टयं १ मन्त्रशब्देनाभिधीयते ॥ ४५ ॥

तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् ॥ ४६ ॥

तेषामिति सर्वनामशब्देन यजुषां परामर्शः । ऋचः सामानि च वाक्यव्यवस्थारूपाण्येव प्रायशः पठ्यन्तेति न यजुःषु कियन्मात्रं वाक्यमित्यपरिज्ञान आह । तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम । यावति पदसमूहे उच्चरिते पदान्तराकाङ्क्षा न भवति तावदेकं वाक्यं नैरुत्सुक्यात् । य-

१ ननु निगदानां यजुष्ट्वमेव, तत्कथं चातुर्विध्यं मन्त्राणामिति चेत्, न उपांशुयजुषा उच्चैर्निगदेति भेदबोधनाय पृथगुपादानात् । वस्तुतस्तु तेषां यजुष्ट्वमेव, ऋगादावप्युच्चैस्त्वादिधर्माणां व्यत्यासदर्शनात्, एवञ्चत्रिविधा एव मन्त्राः, अतएव मन्त्राधिकरणे “ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयी विदा विदुः ऋचः सामानि यजूꣳषि ” इत्येव मुक्तम, सूत्रकारोक्तिस्तु वाद्य धर्मद्वयविषयेति भावः ।

था देवस्यत्वेत्येवमादि अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवमन्तम् ॥ ४६ ॥

यत्र पुनः श्रूयमाणैः पदैर्नैरुत्सुक्यम् । यथा कर्मणे वां वेषायत्वामिति । तत्राध्याहृत्यापि क्रियापदं नैरुत्सुक्यं कर्त्तव्यमित्यत आह—

मिथः सम्बद्धम् १ ॥ ४७ ॥

यत्तैः पदैः सह सम्बध्यते तदध्याहर्त्तव्यम् । न हि क्रियापदशून्यं पदजातमर्थाभिधायकं भवति । अथवानुषङ्गार्थमिदमुच्यते । यथा दर्शपौर्णमासयोः । अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया इति । अधस्तनमन्त्रवाक्यात्ततो निर्भक्त इत्यत्रानुषज्यते ॥ ४७ ॥

तेषामारम्भे ऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात् ॥४८॥

तेषां मन्त्राणां प्रकरणसमधीतानामारम्भे अर्थतो व्यवस्था भवति । यो यत्पदार्थाभिधानसमर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । कुत एतत् । तद्वचनत्वात् । तमेवार्थं वक्तुं शक्नोति नार्थान्तरम् । यथा उरुप्रथाउरुप्रथस्वेति प्रथनम् । ननु च प्रतिपदार्थं मन्त्रविनियोग उक्तः । सत्यमेतत् । अनुक्तसङ्ग्रहार्थत्वाददोषः । यथा प्रवत्स्यत् सर्वान्नयैति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४८ ॥

मन्त्रान्तैः कर्मादिः सान्निपात्योभिधानात् २ ॥४९॥

कर्मणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां मन्त्रान्तस्य कर्मादेश्च सन्निपातः संलग्नता कर्त्तव्या । कुत एतत् । अभिधानात् । अभिहितो मन्त्रः कर्माभिधातुं शक्नोति । ततश्च तदनुष्ठीयते ॥ ४९ ॥

अनियमं वात्स्यः ॥ ५० ॥

वात्स्य आचार्यो ऽनियमं मेने । आदौ वा मन्त्रमुक्त्वा कर्मा-

---

१ यावदेव मिथः सम्बद्धं परस्परान्वयि तावदेकं यजुः; अतोऽन्यत् यजुरन्तरमित्यर्थः ।

२ सकलस्य मन्त्रस्य कर्मणि विनियोगात् सकलेन सम्पादितं स्मरणं कर्माङ्गं, तच्च स्मरणं यथा नष्टं न भवेत् तथा कर्तव्यं अतो मन्त्रान्तस्य तदादेश्च सम्बन्धं कृत्वा कर्मानुष्ठेयमिति तात्पर्यम् ।

नुष्ठानं क्रियते। कृते वा कर्मणि मन्त्रवचनमिति । एवमपि हि कर्माभिधायकत्वं मन्त्रस्य भवति ॥ ५० ॥

१ आदिं त्वाचार्याः ॥ ५१ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। नानियमः । मन्त्रान्ते एव कर्मादिमाचार्या इच्छन्ति । यत्कारणं मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्त्तव्यम् २। मन्त्राम्नानसामर्थ्यादेवावगम्यते। एवं ह३ष्टार्थता भवति। इतरथा अदृष्टं परिकल्प्यते। तच्च नेष्यते दृष्टे सति ॥ ५१ ॥

त आद्युक्ताः ॥ ५२ ॥

त एते मन्त्रा आदिमात्रे उक्ते सति समस्ताः प्रयोक्तव्याः ४ ॥ ५२ ॥

परादिना पूर्वान्तः ॥ ५३ ॥

परस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्यान्तः प्रतिपत्तव्यः । ननु च वाक्यलक्षणेनैव तत्सिद्धं किमर्थं पुनरुच्यते? । वाक्यसमुच्चयविधानार्थतयेत्यदोषः । यथा विश्वेषां देवानां भागधेयीस्थेत्यत्रामूर्या उपसूर्ये इत्येवमादि५प्रयुज्यते ॥ ५३ ॥

उपांशु प्रयोगः श्रुतेः ६ ॥ ५४ ॥

---

१ सिद्धान्तमाह 'आदिं' इति।

२ तदुक्तम्, अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यम्भाविनी स्मृतिः, अनन्यसाधनानन्यकार्यैर्मन्त्रैः प्रसाध्यत इति।

३ मन्त्रैरेव स्मृतं कर्म कृत्वाभ्युदयकारि भवतीत्येवं रूपा दृष्टार्थता ऽत्र।

४ न तु सूत्रे यावदवयवोपादानं तावदेव पठनीयं, शास्त्र बाधात्।

५ आदि पदेन 'अष्टगृहीतं जुहोति सन्तत मनुगृह्णन् युञ्जान इती' त्यस्य गृहणम् । अतएव तत्राष्टानामेक मन्त्रत्वम्, एव मेव देवस्य त्वे त्यभ्रिमादाय ' इत्यत्र त्रयाणां ग्रहणं भवति।

६ ' उच्चैः ऋचा क्रियते उच्चैः साम्नोपांशु यजुषा ' इति शाखान्तरे श्रवणात्। ' स उपांशु यजुर्भिश्चरन्तीति शतपथ श्रुतौ।

शाखान्तरे उच्चैर्ऋचा क्रियते । उच्चैः साम्नोपांशु यजुषेति । यजुषामेवोपांशुत्वम् । वेदोपक्रमाणि चैतानि वचनानि वेदोपसंहाराणि च । तेन ऋगादीनां वेदोपलक्षणार्थता । ऋग्वेदविहितसामवेदविहितं वोच्चैर्वक्तव्यं । उपांशु याजुर्वैदिकमिति १ ॥ ५४ ॥

न सम्प्रैषाः ॥ ५५ ॥

याजुर्वैदिकत्वेपि सति सम्प्रैषा नोपांशु भवन्ति । सम्बोधनार्थत्वात्तेषाम् २ ॥ ५५ ॥

इदं विचार्यते । बर्हिः शब्दः किं संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति । संस्कारनिमित्त इति ब्रूमः । संस्कृतेषु तृणेषु प्रयोक्तारो बर्हिः शब्दं प्रयुञ्जते । नन्वसंस्कृतेष्वपि प्रयोगो दृश्यते । बर्हिरादाय गावो गता इति प्रदेशान्तरे वक्तारो वदन्ति । तत्सादृश्यात्सम्प्रयोग इत्येवं प्राप्त आह—

कौ३शं बर्हिः ॥ ५६ ॥

कुशा एव बर्हिः शब्देनोच्यन्ते । न संस्कारात् । कुत एतत् । असंस्कृतेष्वपि प्रयोगदर्शनात् । उपक्षीणानि तृणानि बर्हिर्गावश्चरन्ति । सादृश्यात्प्रयोग इति चेत् । नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । बर्हिः शब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानम् । संस्कारनिमित्तश्च बर्हिः शब्द इति । यदि संस्कारनिमित्तो बर्हिशब्दस्तदा सादृश्याज्जातौ प्रयोगः । यदि जातिनिमित्तस्तदा बर्हिःशब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानं, जातिनिमित्तत्वे पुनरेष दोषो न भवति । तस्माज्जातिनिमित्तो बर्हिः शब्द इति । चिन्तायाः प्रयोजनम् । बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र संस्कारा न कर्त्तव्याः ॥ ५६ ॥

---

१ अस्य सूत्रस्येष्टि पशुसोमव्यतिरिक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विषयः, एतेषु तत्र तत्र विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

२ स च नोपांशूच्चारितैरेभिः सम्भवतीति भावः ।

३ कुशा दर्भाः तस्येदं कौशम्, शैषिकाधिकारस्थेन तस्येदम्, इत्यणा साधुत्वम् ।

अर्थात्परिमाणम् १ ॥ ५७ ॥

यत्र परिमाणविशेषो न श्रूयते तत्र सामर्थ्यात्परिमाणं भवति । यथा वसोर्द्धारायां अर्थात्परिमाणबोधः । अर्थबाधो माभूदिति । न ह्यङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करस्रुवेण वसोर्द्धारा होमः सम्भवति ॥ ५७ ॥

अयुग्धातूनि २ यूनानि ॥ ५८ ॥

यूनानां बन्धानार्थानामयुग्मा धातवो भवन्ति । धातवस्तृणमुष्टिप्रक्षेपाः ॥ ५८ ॥

प्रागग्रे यून, उदगग्रं बर्हिराचिनोति ३ ॥ ५९ ॥

उदगग्रं प्रागग्रमिध्मम् ॥ ६० ॥

आचिनोतीति वर्त्तते ४ ॥ ५९ ॥

प्रत्यग्ग्रन्थीनवगूहति ५ ॥ ६१ ॥

प्रत्यक् शब्दः पश्चाद्भागवचनः न दिग्वाचको बर्हिष्यसंम्भवात् ॥ ६१ ॥

---

२ यावता परिमाणेन प्रयोजनं भवति तावत्परिमाणं (स्रुगादि) भवतीत्यर्थः ।

१ अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिसंख्या धातवस्तृणमुष्टिप्रक्षेपाः येषां तानीत्यर्थः । तदुक्तमापस्तम्बेन ‘ त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्वं करोति ’ इति । तित्तिरिसूत्रे ऽपि ‘ त्रिरन्वाहितं शुल्वं कृत्वा ’ इत्युक्तम ।

३ प्रागग्रे यूने प्रागग्रे सन्नहने बन्धनार्थायां रज्जौ उदगग्रं बर्हिराचिनोति बन्धनार्थं स्थापयतीत्यर्थः ।

४ उदगग्रे यूने सन्नहने प्रागग्रमिध्मं आचिनोति बन्धनार्थं स्थापयतीत्यर्थः ।

५ इध्मबर्हिर्बन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूनेन गाढं बध्वा यूनस्याग्रमूले सङ्कलय्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्मबर्हिषोरग्रभागं प्रोतायित्वा तयार्मूलभागं अवगूहति प्रेरयतीत्यर्थः ।

अ१ष्टादशेध्मं परिधिवृक्षाणाम् ॥ ६२ ॥

अष्टादशकाष्ठमिध्मं कुर्यात् । परिधिवृक्षसम्बन्धिनः । परिधिवृक्षाः पलाशादयः ॥ ६२ ॥

एकविꣳशतिं वा ॥ ६३ ॥

एकविꣳशतिकाष्ठं वेध्मं कुर्यात् । शाखान्तरात्२ । वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ६३ ॥

ततः परिधीनेके ३ ॥ ६४ ॥

तद्धैक इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधतीति वचनात् ॥ ६४ ॥

अपरिमितं ४ प्रणयनीयं त्रियूनम् ॥ ६५ ॥

अपरिमितं प्रणयनीयमिध्मं बहुतरं कुर्यात् । शाखान्तरात् त्रियूनं च कुर्यात् । अत्र केचिदृग्वृद्धौ काष्ठविवृद्धिमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । न हीध्मकाष्ठप्रक्षेपस्य सामिधेनीनां च शेषशेषिभावः । काष्ठानि ह्यग्नीन्धनार्थानि । सामिधेन्यश्चेध्यमानाग्न्यनुवादिन्यः । इध्यमानानुवादनाच्चादृष्टम् । न ह्यासां काष्ठप्रक्षेपं प्रति करणत्वेन

---

१ अत्राष्टादशसंख्या उपलक्षणं तेन सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठवृद्धिर्भवति, ह्रासस्तु न प्रकृतिवदित्युक्तेः । अतएवापस्तम्बः ' सामिधेनी विवृद्धौ काष्ठानिविवर्धन्ते प्रकृतितो ह्रसमानास्तु प्रकृतिवत् ' इति ।

२ तथा चापस्तम्बः " खादिरं पालाशं वैकविंशति दारुमिध्मं करोति " इति ।

३ एके आचार्याः तत एकविंशतिसंख्याकाष्ठकादिध्मात्त्रीणि काष्ठान्यरत्निमात्राण्येवोपादाय परिधीन् परिदधति, ' तद्धैक इध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधति ' इति श्रुतेः ।

४ अपरि मितत्वं च आगुक्तेध्मकाष्ठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिकसंख्यकाष्ठकत्वम् । अतश्चतुर्विंशतिसामिधेनीको य इष्टकापशुस्तत्रसप्तविंशतिकाष्ठानि भवन्ति, भवन्ति च प्रणयनीयेऽष्टाविंशति संख्यानि ।

विधानम् । तस्मादग्वृद्धचा न काष्ठविवृद्धिरिति । अभ्युपगम्यापि ब्रूमः । यद्यपि शेषशेषिभावः स्यात् । तथापि शेषवृद्धौ शेषिणो वृद्धिरन्याय्यैव ॥ ६५ ॥

निरूप्याज्यं वेदो१सीति यजमानो वेदं करोति ॥ ६६ ॥

सूत्रे क्त्वाप्रत्ययादेशो ल्यप् कालार्थः । न ह्याज्यनिर्वापस्यात्र विधानम् । विहितो ह्यसावन्यत्र । वेदबन्धस्य कालज्ञापनायानूद्यते । यथा निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्निति ॥ ६६ ॥

कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मूतकार्यं वा ॥ ६७ ॥

सव्यावृत्तं सप्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुसदृशं वेदं करोति । अथवा त्रिवृतं वेण्याकारं मूतकार्यं वा । वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ६७ ॥

पशुब्रह्मवर्च्चसान्नाद्यकामा यथासंख्यम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्येन वेदाकारान् कुर्युः २ ॥ ६८ ॥

आ३मुष्मादिति कर्मसु तच्च ॥ ६९ ॥

---

१ अस्य मन्त्रस्य बहुयजमानके ऊहो भवति, तेन 'आवाभ्यां वेदो भूयाः अस्मभ्यं वेदो भूयाः, इति भवति प्रयोगः; पित्र्यायां 'देवपितृभ्य' इति च ।

२ देवयाज्ञिकैरेतत्सूत्रद्वयमेकसूत्रत्वेन व्याख्यातं, तथा च सूत्रस्वरूपमेवं सम्पद्यते—कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मूतकार्यं वा पशुब्रह्मवर्चसान्नाद्यकामा यथासंख्यम्' पशुब्रह्मवर्चसान्नाद्यकामा यजमाना यथासंख्यं यथोपदेशक्रमेण एवमाकारं वेदं कुर्युः । तत्र पशुकामः कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं प्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुं वेदं करोति । ब्रह्मवर्चसकामः कुशमुष्टिं त्रिवृतं करोति । अन्नाद्यकामो मूतकार्यमिति यथा संख्यशब्दार्थः ।

३ आ अमुष्मादिति च्छेदः, यदाङा संयुक्तं तदपि कर्तव्यमध्ये ज्ञेयम्, न त्ववधित्वेनेत्यर्थः ।

यत्राङ्प्रयोगः कर्मविषयः । यथा आप्रयाजेभ्य आ इडाया इति च तत्र तच्च कर्मप्रतिपत्तव्यम् । यदाङाभिसम्बध्यते । अभिविधौ कर्मविषय आङः प्रयोग इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अन्तवचने च ॥ ७० ॥

तच्च कर्मप्रतिपत्तव्यम् । यथा शंय्वन्तं भवतीति ॥ ७० ॥

प्रतिकर्मोद्धरणमप्रसङ्गे ॥ ७१ ॥

कर्मकर्मप्रत्युद्धरणमाहवनीयस्य कर्त्तव्यम् । न चेदन्यार्थमुद्धृतः सन्ननपवृत्तः ॥ ७१ ॥

अपवृत्तकर्मा लौकिकोर्थसंयोगात् ॥ ७२ ॥

अपवृत्तं यस्मिन्कर्म स लौकिकः प्रतिपत्तव्यः । कुत एतत् । अर्थसंयोगात् । यदर्थमुद्धृतस्तेनार्थेन संयोगात् । लौकिकवत् द्रष्टव्यः । आहवनीयसंस्काररूपं कर्माभिनिर्वृत्त्युत्तरकालं गार्हपत्ये समवैति । कर्माभिनिर्वृत्तिमात्रार्थैव तस्य पृथक्क्रियेति ॥ ७२ ॥

अप्रकरणोत्पत्तिरनारभ्यवाद आश्रयित्वात्सर्वगुणः ॥ ७३ ॥

यो न कस्यचित्प्रकरणे उत्पन्नः न चारभ्य किञ्चिच्छ्रूयते वाक्यप्रकरणाभ्यामङ्गभावं नोपयातीत्यर्थः । स सर्वगुणो भवति । प्रकृत्यर्थो विकृत्यर्थश्च । यथा यस्य खादिरः स्रुवो भवतीति । अनारभ्यविहिता स्रुवे खादिरता प्रकृत्यर्था विकृत्यर्था च कुत एतत् । आश्रयित्वात् । स्रुवाश्रया हि खादिरता । स्रुवश्च प्रकृतौ विकृतौ च विद्यते ॥ ७३ ॥

तस्मादुभयार्थतेत्येवं प्राप्त आह—

प्रकरणे चाविशेषात् ॥ ७४ ॥

च शब्दो वा शब्दार्थे । वाशब्दश्चावधारणे । प्रकरणे एव निवेशः । प्रकरणशब्देन प्रक्रियते यस्मिन् धर्मा इति प्रकृतिरुच्यते । तत्रानारभ्यविधेर्निवेशो न विकृताविति । कुत एतत् । अविशेषात् । अविशेषेण हि प्रकृतितो विकृतौ चोदको धर्मान्प्रापयति । तत्रानार-

भ्यविधेरपि प्रापितत्वात् । यद्यनारभ्यविधिः पुनः प्रापयेद्द्विरुक्तता दोषः स्यात् । न हि प्राप्तस्य सतः प्राप्तिसम्भवः । स्यादेतदेवम् । अनारभ्यविधिनैव पूर्वं प्रापिते खादिरत्वे पश्चाच्चोदकस्तद्वर्जमङ्गानि प्रापयिष्यत्येवं द्विरुक्तता दोषो न भवतीति । नैतदेवम् । वैकृतं हि प्रधानं चोदनासारूप्यात्प्रकृतिमपेक्षते नारभ्यविधिम् । चोदनासारूप्याभावात् ॥ ७४ ॥

दर्शनाच्च ॥ ७५ ॥

एवं च कृत्वा विकृतौ प्रयाजादीनां दर्शनमुपपद्यते । तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रां उदाघ्नं स्तिस्रः स्वयम्भृता गाथा गायतीति गाथागानविधिपरं वाक्यं प्रयाजान्दर्शयति । ते च प्रकृतिसव्यपेक्षत्वे भवन्ति । विकृतौ नानारभ्यविधिसव्यपेक्षायाम् । तस्मादनारभ्यवादस्य प्रकृतिगामित्वम् । रूपोदाहरणं खादिरत्वम् । अन्येप्येवमादयः । कार्यं तु विचारस्य ताण्डके काम्याः प्रतिपत्कल्पा अनारभ्याधीतास्ते यदि प्रकृतिविकृत्यर्थास्ततो विकृतावपि प्रयोगः । अनारभ्यवादानां तु प्रकृत्यर्थत्वे विकृतावप्रयोगो । न हि विकृतिरनारभ्यवादमपेक्षते, प्रकृतिसव्यपेक्षत्वात् ॥ ७५ ॥

वैकङ्कतानि पात्राणि[1] ॥ ७६ ॥

भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ ७६ ॥

खादिरः स्रुवः ॥ ७७ ॥

स्यात् ॥ ७७ ॥

स्फ्यश्च[2] ॥ ७८ ॥

चशब्दात्खादिर एव ॥ ७८ ॥

पालाशी[3] जुहूर्भवति ॥ ७९ ॥

---

१ "ततो विकङ्कतः समभवत्तस्मादेष यज्ञियो यज्ञपात्रीयो वृक्ष" इति श्रुतेः ।

२ "खादिरः स्फ्य" इति श्रवणात् ।

३ हूयते अनया इति जूहूः, सा पालाशी कर्त्तव्या । "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" इति श्रुतेः ।

आश्वत्थ्युपभृद्ध्रुवत्येव ॥ ७९ ॥

वारणान्यहोमसंयुक्तानि१ ॥ ८० ॥

यान्यहोमसंयुक्तानि तानि वारणानि भवन्ति। वैकङ्कतानि पारिशेष्याद्धोमसंयुक्तानि ॥ ८० ॥

बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिलाहं;

---

१ होमेन संयुक्तानि यानि न भवन्ति पात्राणि तानि वारणानि भवन्ति, यथा उलूखलमुसलकूर्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याश्रृतावदानाभ्र्युपवेषान्तर्धानकटप्राशित्रहरणषडवत्तब्रह्मयजमानासनहोतृषदनानि । तत्रोलूखलमुसले स्वायत्तप्रमाणे, कूर्चो बाहुमात्रः पीठाकारः, इडापात्री अरत्निमात्री मध्यसङ्गृहीता, पिष्टपात्री अति विपुला, पुरोडाश पात्री प्रादेश मात्री समचतुरस्राषडङ्गुलपरिमण्डलखातवती, शम्या प्रादेशमात्री, प्रादेशमात्रं तीक्ष्णाङ्गुष्ठपर्वमुखं श्रृतावदानम्, अभ्रिररत्निमात्रस्तीक्ष्णमुखः, उपवेषोऽरत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा हस्ताकृतिः, अन्तर्धानकटस्त्वर्धचन्द्राकारो द्वादशाङ्गुलः, षडवत्तं च उभयत्र खातवत्, आसनानि चारत्निमात्राणि वा प्रादेश मात्राणि वा प्रादेशपृथूनि, एतानि वारणानि । प्रसङ्गाद्वैकङ्कतानि प्रतिपादनीयानि, यथा प्रकृतौ वैकङ्कती ध्रुवा, अग्निहोत्रहवणी, अग्निहोत्र होमार्थः स्रुक्, सोमे ग्रहचमसद्रोणकलशादीनि, तत्रापि हविर्धानाधिषवणफलकपरिप्लुत्रासम्भरणयादीनि वारणान्येवे, षोडशिपात्रं खादिरम्, अश्वदाभ्यग्रहणपात्रमौदुम्बरम्, वाजपेये सप्तदश-सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च भवन्ति, तेषां पात्राणि वारणान्येव, सुराग्रहपात्राणि तु मृण्मयान्यपि शाखान्तरे तथैवोक्तेः । एवमन्यदप्यूह्यम् । “ खादिरः स्रुवः पर्णमयी जुहूराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कती ध्रुवैतेषां वृक्षाणामेकस्य स्रुवः कारयेद्बाहुमात्र्योऽरत्निमात्र्यो वा ग्राग्रास्त्वक्को-बिला हंसमुख्यः स्फ्यशम्याप्राशित्रहरणमिति खादिराणि वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति ” इत्यापस्तम्बोक्तेरिति दिक् ।

समुखप्रसेका मूलदण्डा१ भवन्ति ॥ ८१ ॥

बाहुप्रमाणाः स्रुचः कर्त्तव्याः । प्रसृताङ्गुलिः पाणिरामणिबन्धनाद्धस्त उच्यते तन्मात्रं पुष्करं भवति ॥ ८१ ॥

अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः२ ॥ ८२ ॥

अङ्गुष्ठपर्वणो यावद्वृत्तं तावत्प्रमाणं पुष्करं भवति ॥ ८२ ॥

स्फ्योऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशित्रहरणं चमसाकृति३वा ॥ ८३ ॥

भवति ॥ ८३ ॥

चात्वालोत्करावन्तरेण संचरः४ ॥ ८४ ॥

अर्थलक्षणं यत्संञ्चरणं तच्चात्वालोत्करावन्तरेण भवति ॥८४॥

प्रणीतोत्करावििष्टिषु ॥ ८५ ॥

अर्थलक्षणमेव यत्सञ्चरणं तदिष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण भ-

---

१ बाहुः प्रमाणमासां ताः बाहुमात्राः । पाणिः प्रमाणमस्य तत्पाणिमात्रम्, पाणिमात्रं पुष्करं (मुखं) यासां ताः पाणिमात्र पुष्कराः । त्वक्प्रदेशे बिलं मुखं यासां तास्त्वग्बिलाः । प्रसिच्यते क्षार्यते अनेनेति प्रसेकः हंसमुखसदृशः प्रसेकः प्रणालिका यासां ताः हंसमुखप्रसेकाः । मूले दण्डो यासां ताः मूलदण्डाः स्रुचो भवन्ति ।

२ अरत्निः प्रमाणमस्या सावरत्निमात्रः । अङ्गुष्ठपर्वणोवृत्तं, अङ्गुष्ठपर्ववृत्तम्, अङ्गुष्ठपर्ववृत्तप्रमाणं वृत्तं पुष्करं मुखं यस्य असावङ्गुष्ठपर्ववृत्तमुखः स्रुवो भवति ।

३ याज्ञिकदेवैरेकमेव सूत्रं त्रेधाविभक्तम्, तन्मते "स्फ्योऽस्याकृतिः" "आदर्शाकृतिः प्राशित्र हरणम्" "चमसाकृति वा" इति सूत्ररूपं भवति ।

४ अयं च सोत्तरवेदिकेषु वरुणप्रघासमहाहविपशुसोमेषु ज्ञेयः चात्वालस्यैष्वेव सत्त्वात् ।

वति । अन्तरेण सञ्चर इत्यनुवर्त्तते ॥ ८५ ॥
इदानीमिदं विचार्यते । श्रुतद्रव्याभावे किं द्रव्यान्तरेण कर्त्तव्यम् । उतनेति? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः--

चोदिताभावेनारम्भस्तत्सिद्धित्वात्तस्य ॥ ८६ ॥

चोदितस्य द्रव्यस्याभावे नारब्धव्यं तत्कर्म । कुत एतत् । तदेव हि साधनं तस्य कर्मणः श्रुतम् । अतो द्रव्यान्यत्वे कर्मणोन्यत्वं भवति । द्रव्यदेवतं हि कर्मणो रूपमिति । ॥ ८६ ॥

सत्यमेतदेवं काम्ये । अथ नित्ये कथमिति१नित्येपि श्रुतद्रव्याभावे कर्मान्तरबुध्या अनारम्भे प्राप्ते आह–

नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ ८७ ॥

नित्ये कर्मणि श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिधिनारब्धव्यं तत्कर्म श्रुतद्रव्यसदृशेन । कुत एतत् । उच्यते । व्रीहिभिर्यजेतत्यत्र नियममात्रं व्रीहिश्रुतिः । न च नियमानुरोधेन यावज्जीवश्रुत्युपरोधः शक्यः कर्तुम् । अवश्यकर्त्तव्ये कर्मणि नियममात्रस्यैवानुपादानं युक्तरूपम् । तस्मात्प्रतिनिधिना तत्कर्म परिसमापनीयम् । यद्येवं कुतः श्रुतद्रव्यसामान्यत इत्युच्यते । व्रीहिभिर्यजेतेत्यनेन व्रीहिजात्युपलक्षितानां व्यक्तिविशेषाणामङ्गभावो विहितो भवति । न हि व्रीहिजात्या अमूर्त्तत्वादष्टाकपालाभिनिर्वृत्तिः शक्यते कर्तुम । न च व्यक्तिविशेषाणां जातिशब्दादृते ऽन्यद्वाचकमस्ति । तस्माद्व्यक्तिशेषा एवात्राङ्गभूताः । तेन सदृशेषूपादीयमानेषु कियतामपि व्यक्तिशेषाणामुपादानं कृतं भवति । तस्मात्साधूक्तं नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यादिति ॥ ८७ ॥
नित्ये प्रतिनिधिर्भवति काम्येपि प्रक्रान्ते प्रतिनिधिर्भवत्येव तदर्थमाह–

आरम्भान्नियमः ॥ ८८ ॥

आरब्धं हि तत्कर्म आरम्भश्च समाप्तेर्निमित्तं न च प्रतिनिधिद्रव्यमन्तरेण समाप्तिस्तस्य भवति । तस्मात्तत्रापि प्रतिनिधिर्भ-

---

१ अग्रिमेण सूत्रेण नित्यकर्मविषयकविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् काम्यकर्मविषयकमेतत्सूत्रमिति भावः ।

वत्येव१ ॥ ८८ ॥

दोषश्चासमाप्तौ स्यात्सामान्यात् ॥ ८९ ॥

अपिच । प्रक्रान्तस्य काम्यस्यासमाप्तौ दोषो२ भवति । तदपि हि नित्यैः समानं भवति । यथैव नित्यस्याकरणे शिष्टविगर्हणम् । एवं काम्यस्यापि प्रक्रान्तस्य असमाप्तौ शिष्टविगर्हणम् । ननु च शिष्टविगर्हणं नाम को दोषोस्ति । अस्ति दोषो येन शिष्टा विगर्हन्ते । अथापि नाम नास्ति दोषः । शिष्टविगर्हणमेव दुष्टमिति ॥ ८९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ९० ॥

दर्शयति च द्रव्यान्तरेण समाप्तिम् । यदि सोमं न विन्देत्पूतीकानभिषुणुयादिति । अभिषवेण च समाप्त्यभिधानम् ॥ ९० ॥

एवं दर्शने कृते तदाक्षिपति—

अन्यार्थं दर्शनं न पुनर्ग्रहणात् ॥ ९१ ॥

तत् दर्शनमन्यार्थं भवति यदन्यविधिपरे वाक्ये ऽन्यमर्थं ज्ञापयति । यथा कृष्णलहोमविधिपरे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति । न चेदमन्यार्थम् । कुत एतत् । पुनर्ग्रहणात् । सोमाभावे सति पुनर्द्रव्यान्तरमन्यदत्र विधीयते ॥ ९१ ॥

एवंस्थिते सत्युच्यते—

---

१ इदमत्रतत्त्वम, द्रव्यान्यत्वेऽपि न कर्मान्यत्वम्, कर्मान्यत्वकारणभूतानां शब्दभेदादीनामभावात् । यथा चैत्रीप्रयोगवैशाखीप्रयोगयोरभेदः, उभयत्रापि दर्शपूर्णमासपदानुवृत्तेः । यथा वा शावलेय बाहुलेययोर्भेदेपि न गोत्वं भिन्नमेवमत्रापि व्रीहिनीवारभेदेऽपि न कर्मभेदः । एवञ्च श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यान्तराऽनुपादाने कर्मस्वरूपभङ्गभिया आरब्धं प्रतिनिधिनापि समापनीयमिति ।

२ "देवताभ्यो वा एष आवृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत न तेन देवताभ्य आवृश्चत" इति तैत्तिरीये निन्दाप्रायश्चित्तयोः स्पष्टं दर्शनात् आरब्धस्यावश्यं समाप्तिरिति प्रतिभाति। अतएव जैमिनिरपि षष्ठे "प्रक्रमान्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात्" इति सूत्रयाञ्चकार ।

अन्यार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ ९२ ॥

पुनर्ग्रहणमेवेदमन्यार्थम् । कोन्योर्थ इतिचेत्, सोमाभावे-यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्सुसदृशद्रव्यप्राप्तौ विसदृशेषु अपि पूतीकेषु व्यापारो वाक्यस्य । द्रव्यमात्रं तु प्राप्तमेव येन विशेषो नियम्यते । तस्मात्समाप्तिदर्शनमेवेदमिति ॥ ९२ ॥

इदं श्रूयते । पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति तदभावे चिन्त्यते, किं प्रतिनिधिरत्र प्रसज्यते । उत न प्रसज्यते? । न प्रसज्यत इत्याह—

व्रते प्रसङ्गो न नियमशब्दात् ॥ ९३ ॥

व्रते प्रतिनिधिर्न भवति । येन नियमशब्दोऽत्र भवति । व्रतं ह्येवास्यातोऽशनं भवतीति । एवकारश्रवणात् प्रतिनिधिव्युदासो न ह्यत्रान्यद्विहितं यद्व्युदस्यते । एवं स्थिते उच्यते । व्रते प्रतिनिधिः प्रसज्येत । न, न प्रसज्यत इति । कुत एतत् । यतो नायं नियमशब्दः अन्यार्थो ह्ययं इष्टाशनस्तावकः । पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत्कामयेत तदश्नीयादिति हि प्रकृत्य व्रतंह्येवास्यातोऽशनं भवतीति संस्तवोयम् ॥ ९३ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिहिते द्रव्यान्तरे छागाभावे मेषे किं श्रुतद्रव्यशब्देनोपलक्षणम् । उत प्रतिनिहितद्रव्यशब्देनेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रतिनिहितशब्देनेति । शब्देन हि द्रव्यमभिधेयम् । न चाविपरिणतरूपः शक्नोति तदभिधातुम् । तस्माद्विपरिणाम इत्येवं प्राप्त उच्यते—

शब्दे ऽविप्रतिपत्तिः ॥ ९४ ॥

प्रतिनिहिते द्रव्ये श्रुतद्रव्याभिधायिनि शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः । अनूह इत्यर्थः । कुत एतत् । प्रतिनिध्युपादानं हि श्रुतद्रव्यबुद्ध्या क्रियते । न तु द्रव्यान्तरबुद्ध्या । यत्र वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते । यथा नैवारं चरु१ निर्वपेदिति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धि-

---

१ उपलक्षणमिदम् " सारस्वतीं मेषीं, 'ऐन्द्रं मेषम्' 'ऐन्द्र ऋषभ' इत्यादीनां, अतस्तत्र भवत्यूह इति ।

भवति । न चेह वचनमस्ति । तस्माद्भूयोवयवसामान्येन श्रुतद्रव्यमेवेदमिति कृत्वा प्रतिनिध्युपादानम् । अतः श्रुतद्रव्यशब्देनैवाभिधानम् ॥ ९४ ॥

यदि वचने सति द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति ततः सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति पूतीकानां वाचनिकत्वादस्तु विपरिणाम इत्येवं प्राप्त आह—

सोमेन जात्यभावात् ॥ ९५ ॥

सोमाभावे सत्यपि वचने सोमशब्देनैवोपलक्षणं कर्त्तव्यम् । न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या पूतीकोपादानम् । द्रव्यभावे यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वाद्द्रव्यान्तरे प्राप्ते तद्गतविशेषनियमः क्रियते । तस्मात्सोमशब्देनोपलक्षणं कर्त्तव्यम् ॥ ९५ ॥

१पृषदाज्ये तर्हि वाचनिकत्वाद्विपरिणामोऽस्त्वित्येवं प्राप्त आह—

आज्ये चादर्शनात् ॥ ९६ ॥

आज्ये चाविपरिणामः । कुत एतत् । अदर्शनाद्द्रव्यान्तरस्य । न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या दध्युपादीयते । किं तर्हि आज्यसंस्काराय । तस्मिन्सति पृषद्गुणकमाज्यं भवति । यदप्युच्यते । द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधिचेति तद्गुणभूतस्यैव दध्नः प्रशंसार्थम्२ ॥ ९६ ॥

किञ्च—

१ अयम्भावः, प्रकृतौ आज्यपदयुक्ता "देवान् आज्यपानावह" "देवानामाज्यपानां प्रियाधामानि" "देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त" इत्यादयो मन्त्राः सन्ति, इदानीं तेषु देवा आज्यपानामित्यादिपदानां स्थाने "देवा पृषदाज्यपा" इत्यादयः शब्दाः प्रयोक्तव्याः; न वा? तत्र पूतिकतृणाभिषवणवदत्रापि भविष्यत्यूहः; वचनेन विहितत्वादिति पूर्वपक्ष्याशयः।

२ वस्तुतस्तु लोके पृषच्छब्दस्य चित्रगुणबोधकत्वादत्रापि पृषदाज्येनेत्यस्य चित्रेणाज्येनेति भविष्यति बोधः तथा च सति चित्रतारूपगुणमात्रविधानेन वाक्यस्य चारितार्थ्ये जाते न प्राकृतादन्यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य ग्रहणमिति कस्य स्थाने ऊहो भविता।

पशौ मन्त्रवर्णात् ॥ ९७ ॥

पशौ हि मन्त्रवर्णो भवति स्वाहा देवान् आज्यपान् इति पृषदाज्यसाधनकर्त्वेपि सत्युच्यते ॥ ९७ ॥

किञ्च—

श्रुतेश्च ॥ ९८ ॥

एकवचनश्रुतिर्भवति । अथ पृषदाज्यं गृह्णातीति । यदि च दध्नः प्राधान्यं स्यात्तर्हि द्विवचनेन भवितव्यम् । न च तदस्तीति ॥ ९८ ॥

अथ यत्र वैकल्पिकं द्रव्यमुपात्तं नष्टं । यथा व्रीहिषु नष्टेषु किं व्रीहिसामान्येन प्रतिनिध्युपादानं । उत श्रुतद्रव्यं यवा उपादेयाः? श्रुतद्रव्याभावे सति प्रतिनिधिरिष्यते न श्रुतद्रव्ये सतीति यवा उपदेया इति प्राप्त आह—

विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात्[१] ॥ ९९ ॥

यस्मिन्विकल्पे यत्प्रवृत्तं द्रव्यं तत्सामान्येन प्रतिनिध्युपादानं कर्त्तव्यम् । न श्रुतद्रव्यमपि यवा उपदेयाः । किं कारणम् । सर्वेषु वैकल्पिकेषु द्रव्येषु यजमानः स्वयमेवैकं साधनत्वेनाङ्गीकरोति । तत्र तदेव साधनं नान्यत् । अश्रुतसममेव हि तदिति । यदि तदप्युपादीयते । कर्मान्तरबुद्धिः स्यात् । न च संष्यते । तस्मात्प्रक्रान्तद्रव्यसादृश्येन प्रतिनिध्युपादानमिति ॥ ९९ ॥

उक्तेन न्यायेन प्रतिनिहितद्रव्यनाशे तत्सामान्येन प्रतिनिध्युपादाने प्राप्त आह—

प्रतिनिधौ तत्कालात् ॥ १०० ॥

---

१ " सोमे न जात्यभावात् " इत्यत्र नकारस्य पृथक् च्छेदं कृत्वा तस्यात्रानुवृत्तिः कर्तव्या, एवञ्चविकल्पे प्रवृत्तं यवादिकं न प्रतिनिधेयम्, कुतः ? उपादीयमानप्रतिनिहित द्रव्यसाहित्येन कर्मान्तरत्वापत्तस्येति वा व्याख्येयम् ।

प्रतिनिधिद्रव्ये नष्टे न प्रतिनिधिसामान्येन प्रतिनिधिरुपादेयः किं तर्हि श्रुतमेव द्रव्यम् । न तदभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरुपादेयः । कुत एतत् । तत्कालात् । स एव हि कालः प्रतिनिधेः यः श्रुतद्रव्याभाव इति । अतस्तस्मिन्नष्टे न तत्सामान्येन प्रतिनिधिरुपादातव्यः श्रुतद्रव्यमेवोपादेयमिति ॥ १०० ॥

अथ यत्र श्रुतं द्रव्यं अर्थाभिनिर्वृत्त्यसमर्थं विद्यते खदिरादि । अर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं च प्रतिनिधिद्रव्यम् । श्रुतद्रव्ये अर्थाभावः । प्रतिनिधिद्रव्ये चार्थाभिनिर्वृत्ति समर्थे श्रुतद्रव्याभावः तत्र किं श्रुतद्रव्याभाव उतार्थाभावस्तत्रैतदुच्यते--

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थसामान्यं तत्परत्वात् ॥ १०१ ॥

तस्मिन्नर्थद्रव्यविरोधे यदर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं तदश्रुतमपि प्रतिनिधिद्रव्यं उपादेयम् । कुत एतत् । अर्थाभिनिर्वृत्त्यर्थत्वाद्द्रव्यस्य येनार्थो न निवर्त्यते तत् श्रुतमपि सदश्रुतसममेव१ ॥ १०१ ॥

अथ यत्र गुणद्रव्यविरोधस्तत्रकथम् । यथा कृष्णानां व्रीहिणां दर्विहोम इति । अकृष्णा व्रीहयः सन्ति कृष्णाश्च नीवारास्तत्रैतदुच्यते—

गुणद्रव्ययोर्द्रव्यं प्रधानयोगात् ॥ १०२ ॥

गुणद्रव्यविरोधे द्रव्यमुपादेयम् । न गुणस्तद्धि प्रधानेन युज्यते । कथं येन युज्यमानं यागमभिनिर्वर्त्तयति । अतः सन्निकृष्टं यागस्य द्रव्यं विप्रकृष्टो गुणः । अतः सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च सन्निकृष्टे सम्प्रत्ययः ॥ १०२ ॥

इत्येवं प्राप्ते आह—

२न समत्वात् ॥ १०३ ॥

नैतदेवम् । द्रव्यमेव प्रधानेन युज्यते न गुण इति । सममे-

---

१ तदुक्तं षष्ठाध्याये तृतीते पादे जैमिनिना " अर्थ द्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तिर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् " इति सूत्रेण ।
२ मध्ये पूर्वपक्षोऽयम् ।

तदुभयम् । द्रव्यमपि प्रधानयोग्याम्नानसामर्थ्याद्गुणोपीत्येवं प्राप्त उच्यते ॥ १०३ ॥

गुणानुग्रहात् ॥ १०४ ॥

गुणेनानुगृहीतं द्रव्यमेव प्रधानयोगि गुणस्तु विशेषणं विशेष्यं द्रव्यम् । विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्यय इति न सममेतत्२ ॥ १०४ ॥

अधुनेदं विचार्यते । यान्येक प्रधानसम्बन्धीन्यङ्गकर्माणि- किं तेषां क्रमविशेषेणानुष्ठानं उतानियमः क्रमं प्रतीति ? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात् ॥ १०५ ॥

अग्न्यन्वाधानादीनां कर्मणामानुपूर्व्यं नास्ति । यौगपद्येन हि तानि प्रधानापेक्षाया गृह्यन्ते । न चैषां क्रमनियामकं किञ्चित्कारणमस्ति । येन क्रमोवसीयते । तेनैकत्वात्कर्तुरवश्यं भाविनि क्रमे यः कश्चित् क्रम आस्थेयः ॥ १०५ ॥

अर्थनिर्वृत्तेश्च ॥ १०६ ॥

अपिचैवं सति सुखेनैवार्थाभिनिर्वृत्तिर्भवति । इतरथा क्रमविशेषे आश्रीयमाणे विस्तरेण स्यात्तत्र प्रधानकालातिक्रमः स्यादिति ॥ १०६ ॥

३स्याद्वानुपूर्व्यनियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः ॥ १०७ ॥

भवेद्वा क्रमनियमो नानियमः । श्रुतिरेव क्वचि तत्क्रमस्य नियामिका भवति । यथा द्वादशाहे । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते ।

---

१ उक्तमेवसिद्धान्तं स्थापयति ।

२ अत एवाग्निहोत्रे पुंवत्साया अग्निहोत्र्याः पायसोऽभावे पुंवत्सत्वलक्षणं गुणं हित्वा स्त्रीवत्साया अप्यग्निहोत्र्याः पयसा होमो भवति; भवति चार्द्राणां परिधीनामभावे शुष्कैरेव कार्यसिद्धिः ।

३ एवमङ्गानामनुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।

अथ ब्रह्माणं दीक्षयत्यथोद्गातारमिति । एवमादिब्रह्मादीनां यजमानत्वात् प्राप्तासु दीक्षासु क्रमपरेयं श्रुतिः । तथा च । आश्विनो दशमो गृह्यते । तं तृतीयं जुहुतीति । अर्थाच्च क्रमनियमो गम्यते । यथा ऽवघातपेषणयोः । अन्यथा पुरोडाश एव न सिध्यति । पाठक्रमादपि च क्रमोवसातुं शक्यते । द्विप्रकारात् श्रुतिपाठात् । मन्त्रपाठाच्च । विशिष्टेन क्रमेण पदार्थानां विधिपाठः । मन्त्राणामपि च तदभिधानक्रमो विशिष्ट एव । तत्रैतच्छक्यते वक्तुं येन क्रमेण पदार्थानामवगमस्तेनैवानुष्ठानमिति । इतरथा प्रतीतक्रमहानिरप्रतीतोपादानं चायुक्तमापद्यते । तस्मात्पाठक्रमादपि क्रमोवगम्यते ॥ १०७ ॥

प्राकृतं च विकृतौ ॥ १०८ ॥

इतश्च पाठक्रमादपि क्रमोवसीयते । येन प्राकृतं पदार्थजातं विकृतौ चोदकप्राप्तमन्यपरे वाक्ये तेनैव क्रमेणानुवदति । पितृयज्ञे उत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्य परिमृज्याह प्रोक्षणीरासादायेत्यासादयन्ति । प्रोक्षणीरिध्मं बर्हिरुपसादयन्त्येवमादि । स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति यज्ञोपवीतित्वविधिपरे प्राकृतं क्रमं दर्शयति । अपरेऽन्यथैतत्सूत्रं वर्णयन्ति । प्राकृतं च वैकृतश्च यत्र कर्मणि व्यवादेशसंयुक्तं भवति तत्र पूर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यं पश्चाद्वैकृतम् । न्यायेन ह्यचरितार्थत्वात्पूर्वं वैकृतमेव भवति । सूत्रप्रस्थानात्पूर्वं प्राकृतमिति । सूत्रस्य च वेदवाक्यमूलतानुमीयते । एवं च कृत्वा पशावुत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वं समनक्ति । प्रकृतं च व्यवादेशसंयुक्तं ध्रुवासमञ्जनम् । पशुसमञ्जनं तु वैकृतम् । तदचरितार्थत्वात्पूर्वमेव प्राप्नोति । तेन पूर्वग्रहणं कुर्वन्नाचार्योमुमर्थं ज्ञापयति । ध्रुवासमञ्जनमेवात्र पूर्वं मा भूदिति । तथा ज्योतिष्टोमे आसाद्य हवीꣳषि सम्मृश्यापउपस्पृश्य राजानमादाय प्रपद्यत इति श्रुतिः । तत्र सूत्रकारेणोक्तम् । आसाद्याज्यानि दक्षिणेन कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधातीति । हविः सम्मर्शनात्मालम्भनोदकोपस्पर्शनानि प्राकृतं च विकृतावित्यनेनैव सिद्धानि ॥ १०८ ॥

विरोधेर्थस्तत्परत्वात् ॥ १०९ ॥

अथ यत्र विरोधः पाठक्रमार्थक्रमयोस्तत्र कथमिति । यथा स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्तीषेत्वेति पाठः । अ-

र्थस्तु नैवं निर्वर्त्यते । वत्सापाकरणायैव हि शाखाच्छेदनम् । तेन पाठक्रमार्थक्रमयोरर्थक्रमो बलीयान् । तेनोक्तमाचार्येण विरोधेर्थस्तत्परत्वादिति । अर्थार्थो हि पाठः ॥ १०९ ॥

श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात् ॥ ११० ॥

अथ यत्र श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधस्तत्र कथम् । यथा संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणतर्पणं श्रुत्याभिहितम् । पाठात्तु प्राक् स्विष्टकृत्समनन्तरं प्राप्नोति । तत्रैतदाह । पाठक्रमादूबलीयसी श्रुतिः । प्रत्यक्षत्वात् संस्थिते यज्ञ इति । पाठक्रमे त्वनुमानम् । नूनमेतेनैव क्रमेणानुष्ठानं येनैवं पाठइति ॥ ११० ॥

अथ यत्र चोदनापाठस्य मन्त्रपाठस्य च विरोधस्तत्र कथम् । यथाज्याधिश्रयणे सोसावाज्यमधिश्रयतीषेत्वेति पठित्वा तत्पुनरुद्वासयत्यूर्जेत्वेति पाठः । मन्त्रपाठे तु आज्याधिश्रयणमन्त्रप्रभृतिघर्मोसि विश्वायुरित्येवमादीन् बहून् पदार्थानुपक्रम्योद्वासनमन्त्र ऊर्जेत्वेति पठ्यते । यदि चोदना पाठो बलवान् अधिश्रयणसमनन्तरमुद्वासनम् । अथ मन्त्रपाठस्ततं उपरिष्टादिति । किमत्र युक्तम्?--

मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात् ॥ १११ ॥

मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्मन्त्रपाठो बलवान् । कर्मणि क्रियमाणे प्रयुज्यते ह्यसौमन्त्रः । अतश्च सन्निकृष्टो मन्त्रः । विप्रकृष्टो चोदनापाठः१ ॥ १११ ॥

ततश्च सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टे सम्प्रत्यय इत्येवं प्राप्त आह—

---

१ एतदुक्तं भवति, स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः । न च मन्त्रे अनन्यार्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम्? अप्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात् । न हि निर्वपामीति वन्निर्वपेदिति पदमुच्चारितमनुष्ठानौपयिकमनुष्ठेयप्रकाशनं करोति, किं तु सम्बन्धिमात्रतया प्रयोगबहिर्भूतं सत् अनेन वाक्येनेदं विहितमत एतत् करोमीत्येवमालोचनेन स्मारकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक इति देवयाज्ञिकाः ।

न१ समत्वात् ॥ ११२ ॥

नैतदेवं मन्त्रपाठो बलवानिति । सममेतदुभयम् । कर्मणि प्रयुज्यते मन्त्रः । चोदना तु कर्मणः प्रवर्त्तिकैव । अपि च । पूर्वं प्रवृत्ता चोदना विहितं हि पदार्थंपश्चान्मन्त्रः प्रयुज्यते ॥ ११२ ॥

गु२णानां तु भूयस्त्वात् ॥ ११३ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैतत्समम् । मन्त्रपाठो बलवान्३। स हि प्रयुज्यमान उत्तरं पदार्थं बुद्धौ सन्निधापयति । नैवं चोदनापाठः । पदार्थस्मारको हि मन्त्रः । तस्मान्मन्त्रपाठो बलीयान् ॥ ११३ ॥

क्रमनियमे कारणान्युक्तानि । तेषां च बलाबलमिदानीं विचार्यते । यत्र बहूनां प्रधानानां सह क्रिया तत्र किमेकैकस्य प्रधानस्य सकलं गुणकाण्डमावर्तयितव्यम् । उत प्रत्येकपदार्थेनानुसमय इति? । सकलं गुणकाण्डमेकैकस्य कर्त्तव्यामिति ब्रूमः । न पदार्थानुसमयः । पदार्थानुसमये हि प्रथमस्य पदार्थे कृते द्वितीयस्य तस्मिन्नेव क्रियमाणे पूर्वस्य व्यवधानं स्यादित्येवं प्राप्त आह—

तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगात् ॥ ११४ ॥

तुल्यानां प्राधानानां सहप्रयोगे सति सामान्यं पूर्वं कर्त्तव्यम् । समानः पदार्थः सर्वेषां पूर्वः पूर्वः कर्त्तव्यः४। एवं क्रियमाणे आनुपूर्व्येण पदार्था युज्यन्ते । तत्तन्मन्त्राश्च। इतरथोत्तरपदार्थाभिनिर्वृत्युत्तर-

---

१ मध्ये पूर्वक्षोयम् ।

२ सिद्धान्तयति ।

३ "तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तं" इत्यादिना श्रुतिरपि मन्त्राणाङ्गुणभूयस्त्वं कथयति ।

४ तद्यथा, बहुषु हविःषु प्रथमं सर्वेषां विभस्मीकरणम्, ततः सर्वेषां पात्री स्थापनम्, ततः सर्वेषां तत्र व्यभिघारः, ततः सर्वेषां पात्रीषूपस्तारः, ततः सर्वेषामुद्वासनम्, ततः सर्वेषां वेद्यामासादनम्, ततः सर्वेषामालम्भ इत्येवं रूपः पदार्थानुसमयः कर्तव्य इत्यर्थः ।

कालं पूर्वेषु क्रियमाणेषु आनुपूर्व्ययोगो न स्यात्। तस्मात्पदार्थानुसमयः। अथत्रानुपूर्व्ययोगादिति सकले गुणकाण्डे ऽपवृज्यमाने आनुपूर्व्येण क्रमेणायुक्तानि प्रधानानि भवन्ति। तत्र सहत्वप्रापकः प्रयोगवचनो बाध्यते। यत्पुनरुच्यते। पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव द्वितियस्य क्रियमाणे व्यवधानमिति। तत्सहत्वविधानेन परिह्रियते। आह च—

सकलं गुणकाण्डं चेदेकैकस्यापवृज्यते सहत्वप्रापको नैव प्रयोगवचनो भवेत्। यतः पदार्थानुसमये क्रियमाणे क्रमश्चानुगृहीतो भवति सहत्वश्चेति। एवं च सति सप्तदशासु प्रजापत्येषु षोडशभिः पदार्थैः समानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते। अनेनैव मुख्यक्रमप्रावृत्तिकावुक्तावेव भवतः। कथं। प्रथमस्य नियोगं कृत्वा द्वितीयादीनां नियोगे कृते यदि प्रोक्षणं द्वितियतृतीयप्रभृतिक्रियते। शप्तदशभिरष्टादशभिर्वापदार्थैः प्रथमस्य प्रोक्षणस्य व्यवधानं स्यात्। मुख्यक्रमेप्येवम्। काण्डक्रमं तु वक्ष्यत्युपरिष्टात्॥ १४॥

उक्तेनन्यायेन चतुरोमुष्टीन्निर्वपतीत्यत्र मुष्टिनानुसमये प्राप्ते, अष्टौ कपलान्युपदधातीत्यत्र च कपालानुसमये प्राप्त आह—

नैककर्मणि सम्बन्धात्॥ ११५॥

निर्वापकर्मणि न मुष्टिनानुसमयः कार्यः। चतुर्मुष्टिको निर्वाप एकः पदार्थः। पदार्थावयवो मुष्टिः। न चावयवेनानुसमयः कर्त्तव्यः। पदार्थेन ह्यनुसमयो भवति। पदार्थश्च कर्त्तव्यः। अवय वस्तुतादर्थ्येनैव क्रियते। संख्या मुष्टयश्च। मुष्टीनां निर्वापसम्बन्धः संख्यायाश्च। संख्यामुष्टिसम्बन्धे वैरूप्य[1]लक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः। व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावस्त्वार्थो न

---

१ वैरूप्यं चैवम, चतुरोमुष्टीन्निर्वपतीत्यत्र निर्वापं प्रति मुष्टीनामुपादेयत्वं विधेयत्वमङ्गत्वं चेति त्रिकम, संख्यां प्रति च तेषामुद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्रधानत्वं चेति, एतत् परस्परविरुद्धं त्रिकद्वयं मुष्टीनामापद्यत इति।

तु वाक्यावगत१ः । तेन वाक्यभेदो न भवति२ ॥ ११५ ॥

एवं सर्वत्र पदार्थानुसमये प्राप्त आह—

ग्रहणसादनावदानप्रदानेषु तु व३चनात् ॥ ११६

ग्रहणं सादानान्तम् । अवदानं प्रदानान्तं कर्त्तव्यम् । शाखान्तरात् ॥ ११६ ॥

एवं सर्वत्रावदाने प्रदानान्ते प्राप्त आह—

न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्यः ॥ ११७ ॥

द्रव्येषु भिन्नेषु देवताथामभिन्नायां नावदानं प्रदानान्तं कर्त्तव्यम् । यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु । स्विष्टकृद्यागे चानेकहविष्के । कुत एतत् । सर्वाङ्गानां प्रधानम्प्रति गुणत्वेन योगात् । तद्यद्यवदानं प्रदानान्तं क्रियते गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः कृता स्यात् । न चासाविष्यते ॥ ११७ ॥

इदमन्यद्विचार्यते । कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रक्रान्ते ऽपरिसमाप्त एव नित्यस्य काल आयाते किं नित्यं कर्त्तव्यमुत न कर्त्तव्यमिति? । व्यवधानान्न कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषात् ॥ ११८ ॥

प्रवृत्ते कर्मणि नियतस्य काल आयाते नियतमेव कर्त्तव्यम् । अकरणे हि दोषः स्यात् । ननु पूर्वस्यापि व्यवधाने दोष एव । सत्यमेवं यत्र तु विशिष्टतरो दोषः । प्रधानस्यैवाक्रियेति । तत्र गुणभूतानां पदार्थानां व्यवधानमात्रम् । अपिचासम्बन्धेन व्यवधानेऽप्यदोषः । तस्मान्नियतमेव तावत्कर्त्तव्यम् ॥ ११८ ॥

---

१ ये चत्वारस्ते मुष्टयः येमुष्टयस्ते चत्वार इति परस्परव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावो ऽरुणैकहायनीन्यायेन द्रव्यस्य गुणावच्छेदकत्वेन गुणस्य च द्रव्यावच्छेदकत्वेनार्थाद्भवतीति भावः ।

२ एवं 'अष्टाकपालं निर्वपति' 'द्विरवद्यति' 'त्रिरभ्यङ्क्ते' 'त्रिः पावयाति' इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

३ "अथातो गृह्णात्येवायं वां मित्रावरुणेति" इत्यादिकं वचनमिति भावः ।

ज्योतिष्टोमे उक्थ्यविग्रहाणां परतः १ षोडशी श्रूयते । तत्र च कालनियमोऽस्ति । समयाध्युषिते षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति । तद्यदि मानुषात्प्रतिबलादुक्थ्यविग्रहणानामुत्कर्षः स्यात् । षोडशिनोऽप्युपाकरणकालश्चायातस्तत्र किं षोडशिन उपाकरणं कर्त्तव्यम् । उतोक्थ्यविग्रहणानां परतः क्रमेणेति? । प्रवृत्तेनियतमिति न्यायेन षोडशिन उपाकरणे प्राप्त उच्यते--

षोडशिनि त्वानुपूर्व्यभूयस्त्वात् ॥ ११९ ॥

षोडशिनि तु नैवम् । क्रमेणोक्थ्यर्थविग्रहणानां परत उपाकरणं कर्त्तव्यम् । एवं गुणभूयस्त्वम् । इतरथा षोडशिनो वैगुण्यं उक्थ्यविग्रहाणां च । उत्कर्षे षोडशिन एवेति । तस्मादुत् कृष्यते षोडशी२ ॥ ११९ ॥

अग्निहोत्रादीन्युदाहृत्य चिन्त्यते । किं पाठक्रमेणैषामनुष्ठानम् । उतानियमः क्रमस्प्रतीति? । पाठक्रमेणानुष्ठानमिति ब्रूमः । पाठो हि नियामकः क्रमस्येत्युक्तम् । एवं प्राप्त आह--

अनियमः फलसंयुक्तेषु ॥ १२० ॥

प्रधानकर्मसु क्रमं प्रत्यनियमः । कानिचिन्नियतकालान्येव पठ्यन्ते । कानिचित्कामनया क्रियन्ते । नचैषां परस्परतः सम्बन्धोऽस्ति । यथाङ्गकर्मणामेकप्रधानसम्बन्धः । यस्यैव निमित्तमायातं तदेव कर्त्तव्यम् ॥ १२० ॥

पाठक्रमस्तर्हि किमर्थः?—

क्रमो विध्यर्थः कर्मण्यसम्भवात् ॥ १२१ ॥

विधानार्थः क्रमो नानुष्ठानार्थः । सर्वस्वारात्परे कर्मण्यसम्भ-

---

१ " तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो विगृह्णाति " इति वचनात् ।

२ तदुक्तं पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादान्त्यधिकरणे तन्त्ररत्ने " न ग्रहणक्रमानुग्रहार्थमुत्कर्षो विधीयते; किं तर्हि यागक्रमानुग्रहार्थम्, तस्य च स्तोत्रं प्रति प्राधान्यमविवादम्, अतस्तस्य यागाभ्यासस्य काले नाङ्गस्य स्तोत्रकालो बाध्यत इति युक्त एवोत्कर्ष इति " इत्यादिना ।

घात् । मरणकामस्यासौ विहितस्ततोनुष्ठानक्रमस्यासम्भव इति ॥ १२१ ॥

अवत्तस्यावदानस्य[नाशे किं हविरन्तरमुत्पाद्यते । उतान्यस्तत एवावदीयते? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवपक्षः—

अवत्तनाशेन्यद्गुणानुग्रहात् ॥ १२२ ॥

अवत्तनाशे ऽन्यद्धविरुत्पादयितव्यम् । कुत एतत् । गुणानुग्रहात् । एवं गुणानुग्रहः कृतो भवति । इतरथा गुणहीनेन यागः कृतः स्यात् । ये पूर्वस्मिन् हविषि गुणाः कृतास्ते ह्यवदाननिष्ठास्तद्विनाशाच्च विनाशमुपगतास्तस्माद्गुणहीनं तत् । न च गुणहीनेन याग इष्यते ॥ १२२ ॥

एवं प्राप्त आह—

न पूर्वशेषात् ॥ १२३ ॥

नैतदेवं हविरन्तरमुत्पादयितव्यम् । यतः पूर्वस्यैव हविषः संस्कृतस्य शेषो विद्यते । ननु ह्यवदानविनाशेन गुणविनाशात् संस्कारहीनं तदिति । नेत्युच्यते । उपभोगेन हि संस्काराणामपवर्गो भवति । नचोपभुक्तास्ते प्रक्षेपाभावात् । तस्मात्तत एवावदेयम्[1] ॥ १२३ ॥

अचोदितत्वाच्च ॥ १२४ ॥

नचैवं विधा चोदनास्ति । अवदाननाशे हविरन्तरोत्पत्तिः कार्येत्यतस्तत एवावदेयम् ॥ १२४ ॥

---

१ अयम्भावः, पुरोडशस्य यौमध्यपूर्वार्धावयवौ तदपादानकतद्वयवभूतमवदानद्वयं यागसाधनम्, नष्टे च मध्ये पूर्वार्धावयवविनिपूर्वसकलरूपे पुरोडाशे यो मध्यावयवः पूर्वार्धावयवश्चावदानापादानभूतः स एवावदानापेक्षयावयवी, तस्मिन्नवदानोद्धरणेन छिन्नेऽपि मध्यान्तरस्य पूर्वार्धान्तरस्य चावदानद्वयोपलक्षणत्वेन विद्यमानत्वात्तत एवावदेयम् । न चैवं सति कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धावयवादवदेयामिति शङ्क्यम् ? " मध्यादवद्यति " इत्येवन्मात्रस्य वचनबोधितत्वान्न तु सकलस्य मध्यपूर्वार्धादिति तत्त्वम् ।

स्विष्टकृद्वदानुपूर्व्ययोगात् ॥ १२५ ॥

अपि च । तत एवावदीयमाने स्विष्टकृद्यदेतद्धविर्भवति स स्विष्टकृद्भवतीत्यर्थः । प्रधानावदानसमनन्तरं हि स्विष्टकृदित्यर्थवदवदानं भवति । यदि तदेव न गृह्यते स्विष्टकृदर्थमपि ततो न गृह्यते ततो हविष उत्पत्तिरनार्थिकैव स्यात् । न[1] च सेष्यते ॥ १२५ ॥

इत्येवं प्राप्त आह—

गुणहानौ तु शेषभावात् ॥ १२६ ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न तत एव पुनरवदेयम् । गुणहीनं हि तदित्युक्तमेवं ये तत्र संस्कारास्तेद्व्यवदानानिष्ठास्तद्विनाशाच्च विनाशमुपगतास्तस्मात्संस्कारहीनत्वान्न ततोवदेयम् । अपि च । मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावद्यतीति श्रुतिः । तदभावाच्च गुणहीनमेव तदिति । तस्माद्धविरन्तरोत्पत्तिः कार्येति[2] । आह च—

संस्काराणां पुरोडाशेद्व्यवदानं प्रयोजकम् ।
तद्विनाशाच्च नष्टास्ते नावदेयमतस्ततः ॥

अपि च ।

गृहीतौ मध्यपूर्वार्धौ तौ च नष्टावुभावपि ।
अतः शेषस्य शेषत्वात्प्रधानत्वं न युज्यते ॥ १२६ ॥

नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यादित्युक्तमधस्तात् । तेन देवतादीनामपि प्रतिनिधाने प्राप्त आह—

न देवताग्निशब्दक्रियाः परार्थत्वात् ॥ १२७ ॥

न प्रतिनिधेयान्येतानि । न ह्येतानि प्रतिनिधीयमानानि यदर्थं प्रतिनिधीयन्ते तत्कार्यं कुर्वन्ति । देवतायास्तावदैन्द्रयागे तदस्मरणे यद्यग्निः प्रतिनिधीयते । न तत्कार्यं करोति । ऐन्द्रयागनिबन्धनं यदपू-

---

१ शेषात्तु प्रधानार्थेऽवदीयमाने स्विष्टकृदर्थमपि ततोऽवदीययत एवेति पूर्वहविः स्विष्टकृद्भवतीति पूर्वपक्षे गुण इति हृदयम् ।

२ इदमुक्तं भवति, कृत्स्नस्य हि पुरोडाशस्य मध्यदेशोपरितनोङ्गुष्ठपर्वमात्रभागोऽवदानम्, अन्यास्त्वडादिशेषकार्यार्थः अतो न तस्य हविष्ट्वम्, यस्य तु हविष्ट्वं नासौ विद्यत इत्यवश्यं हविरन्तरमुत्पादनीयम् ।

र्वम् न तदाग्नेयेन साध्यते१ । अग्नेरप्याहवनीयादेरभावे यद्यग्न्यन्तरं प्रतिनिधीयते । नाहवनीयकार्यं करोति । अन्यद्ध्यदृष्टमाहवनीयस्याधिकरणत्वे अन्यदग्न्यन्तराधिकरणत्व इति । शब्दो मन्त्रः । सोपि मन्त्रान्तरस्य कार्यं न वर्त्तते । न हि पेषणमन्त्रः प्रथनं प्रकाशयति । क्रिया द्विप्रकारा अदृष्टार्था दृष्टार्था च । सा च प्रतिनिधीयमाना क्रियान्तरकार्यं न करोति । न हि पेषणमवघातकार्ये वर्त्तते । अदृष्टार्थायामपि क्रियायामभिधीयते । न हि प्रयाजा अनुयाजकार्ये वर्त्तन्ते । न चानुयाजाः प्रयाजानाम् । प्रतिनियतानि ह्यदृष्टानीति ॥ १२७ ॥

कामं देवताम् ॥ १२८ ॥

योग्निशब्दक्रियां प्रतिनिधत्ते स कामन्देवतामपि प्रतिनिदध्यात् । अग्निशब्दादीनामप्रतिनिधेयत्वार्थमिदमुक्तम् । येन देवताप्रतिनिधातुं नैव शक्यते । न ह्याग्नेये इन्द्रस्य देवतात्वम् । चोदनालक्षणं हि तत् । तेनान्यत्रान्यदेवतैव न भवति । अचोदितत्वात्॥ १२८ ॥

प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात् ॥ १२९ ॥

निवर्त्तते । यत्प्रतिषिद्धं न तत्प्रतिनिधेयम् । यथा श्यामाकचरौ कोद्रवबरटाः । मौद्गे चरौ माषाः इति । प्रतिनिधित्वेन हि निषेधो भवति । अयज्ञिया तु वै कोद्रवबरटाः अयज्ञिया माषा इति । प्रतिनिधित्वेनायं प्रतिषेधः२ । प्रतिषेधविध्यतिक्रमे च प्रत्यवायः॥१२९॥

---

१ एवं च गत्यभावाद्यागस्यापि लोपः, न हि त्यागमात्रं यागः किन्तु देवतोद्देशेन त्यागः, तेनासत्यां देवतायां प्रधानस्यैव यज्ञार्थस्य स्याल्लोप इति ।

२ तदुक्तम्, 'व्रीहिर्यवो वा श्यामाको नीवारो वा हविर्भवेत् । वेणुयवा मसूरं वा शाकं मूलं फलं जलम् । सत्यं वा हविरेतेषु यथासम्भवमाचरेत् । प्रतिनिध्यन्तरवत्सत्यं विज्ञेयं हविरत्यये । प्रधानदेवतोद्देशात् सन्त्यजेत्सत्यमात्मनः । अतोऽन्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं धान्यमात्रकम् । न ग्राह्यं सर्वथा माषवरकोदारकोद्रवम् । यद्वा व्रीहियवाभावे तुषतण्डुलयोगिनीः । ओषधीः परिगृह्णीयादणुकोद्रववर्जिताः । ग्राम्याणां वा भवेत् ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम् । यवाभावे तु गोधूमास्ततो वेणुयवादय' इति ।

स्वामी फलयोगात्१ ॥ १३० ॥

स्वामी यजमानः । यः स्वद्रव्यपरित्यागेन फलं साधयति तस्य यद्यन्यः प्रति निधीयते स एव तत्कर्मफलेन युज्यते न पूर्वः । अतो न तस्यार्थे वर्त्तते । तस्मात्स्वामिनोऽप्यप्रतिनिधानम् ॥ १३० ॥

एवं सर्वत्राप्यप्रतिनिधाने प्राप्त आह—

---

१ " स्वामी फलयोगात् " नेत्यनुवर्तते । स्वामी यजमानो न प्रतिनिधेयः । मृते तावत् कः पुरुषान्तरं प्रतिनिदध्यात्, को वाध्वर्य्वादीन् प्रवर्तयेत् । स्वयं प्रवर्तमानेषु च तेषु न मृतस्याकर्तुः फलं सिध्यति । यदि तु प्रतिनिहितो दक्षिणादानं द्रव्यत्यागं च करोति; तदा तस्य सम्यक्फलसम्बन्धान्मुख्य एव स्वामी स्यान्न प्रतिनिधिः । पत्नीत्वस्वतन्त्रा मृते पत्यौ पुरुषान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोक्ष्यतीत्यनाशङ्कनीयमेव । प्रोषिते अन्यत्र व्यापृते वा यजमाने ये तावत् क्रत्वर्था आज्यावेक्षणादयः तेषु यथा समाख्यमध्वर्य्वादय एव कर्तारो विद्यन्त इति न प्रतिनिधिना कार्यम् । पुरुषसंस्काराणां च ऋत्विग्वरणादीनां क्रत्वर्थत्वात् विनापि यजमानेन नास्ति वैगुण्यम्; पत्न्या अपि तदनुष्ठानसम्भवात् । यानि च ब्रह्मचर्यादीनि फलं प्रति योग्यतायाः कारणानि तानि बहिरवस्थिते नापि यजमानेन क्रियमाणानि क्रतोरुपकारकाण्येव । तस्मात् वेदबन्धनाज्यावेक्षणादावध्वर्य्वादेर्विद्यमानत्वादितरत्र ब्रह्मचर्यादावसम्भवात्प्रतिनिधेरनुपपन्नो यजमानप्रतिनिधिः । कुतः ? फलयोगात् । न हि पुरुषान्तरेण क्रियमाणानि ब्रह्मचर्यादीनि यजमानस्य फलयोग्यतां सम्पादयन्तीत्यसम्भवः प्रतिनिधेः । तस्मान्न प्रवासादिनापचरिते स्वामिनि तत्स्थाने स्वाम्यन्तरं प्रतिनिधेयमिति । ननु पत्न्यां मृतायां किमस्ति प्रतिनिधिरुतनेति ? नायमस्याधिकरणस्य विषयः । तदापि हि यदा तावत् ' भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ' इत्ययं पक्षः समाश्रीयते तदाग्न्यभावादेवानधिकारः सिद्धः । यदा तु नाग्नयः पत्न्यै दत्ता तदाप्याचारप्रामाण्यान्नापत्नीकस्य दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठानम् । अग्निहोत्रमात्रं तु वचनादनुष्ठीयते । तदाप्यपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेदिति वचनात् । वचनान्नास्ति पत्न्याः प्रतिनिधिरिति तन्त्ररत्न इति देवयाज्ञिकाः ।

गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात् ॥ १३१ ॥

पात्रासादनाद्याज्यावेक्षणादिषु गुणपदार्थेषु स्वाम्यपिप्रतिनिधीयते। कुत एतत्। परार्थो ह्यसौ। न तत्र प्रधानवत्स्वार्थं साधयति। तस्मात्क्रत्वर्थाभिनिर्वृत्तये स्वाम्यपि प्रतिनिधीयते ॥ १३१ ॥

सत्त्रेषु तु श्रुतेः ॥ १३२ ॥

सत्त्रेषु पुनः स्वामी श्रवणादेव प्रतिनिधीयते। अथ यदि संदीक्षितानां कश्चित्प्रमीयते तस्य यो नेदिष्ठी स्यात्तमुपदीक्ष्य तेन सह यजेरन्निति श्रुतिः१ ॥ १३२ ॥

स तद्धर्मा कर्मयोगात् ॥ १३३ ॥

स नेदिष्ठी चिन्त्यते। यजमानधर्मैर्युज्यते। न युज्यत इति? । अयजमानत्वान्न युज्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। स तद्धर्मा स नेदिष्ठी तद्धर्मा स्यात्। कुत एतत्। कर्मयोगात्। यजमानकर्मणा हि तस्य योगस्तद्धर्मसंस्कृतेन तत्कर्मानुष्ठानं कृतम्। अयमपि तद्धर्मसंस्कृत एव करिष्यतीति२ ॥ १३३ ॥

इदं विचार्यते। किं सत्त्राणि ब्राह्मणानामेव भवंत्युत त्रयाणामपि वर्णानामिति? वैद्यत्वात्त्रयाणामपि प्राप्त आह—

सत्त्राणि ब्राह्मणानामृत्विक्श्रुतेः ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणानामेव सत्त्राणि न क्षत्रियवैश्ययोरिति। कुत एतत्। ऋत्विक् श्रवणात्। येऋत्विजस्ते यजमाना इति श्रुतिः। न चानृत्वि-

१ काम्यमपि यत् प्रारब्धं तदवश्यं समापनीयमित्युक्तम्, आवश्यकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयोक्तव्यम्। अतो यद्यपि 'ये यजमानास्त ऋत्विज' इति यजमानशब्दस्य स्वामिभूतकर्तृवचनत्वात् एकशब्दोपात्तयोश्च स्वामिकर्तृत्वयोरार्त्विज्योद्देशेन विधिसम्भवात् स्वामिभिरेवार्त्विज्यं कर्तव्यम्। तथापि स्वामिगता सप्तदशादिसंख्या तदाङ्गम्। तया विना च वैगुण्यम्। अतस्तत्सम्पादनाय पुरुषान्तरं प्रतिनिधेयमिति भावः।

२ तथाच "सप्तदशावराः सत्त्रमासीरन्" इति शास्त्रमनुगृहीतं भवति, इतरथा संस्कृताः षोडशैवेति शास्त्रबाधः स्यात्।

जो यजमाना भवन्ति । परकीये कर्मणि यः प्रवर्त्तते स ऋत्विगित्युच्यते । तेनानेन प्रकारेण ऋत्विजां यजमानसंस्कारा विधीयन्त इति गौण्या वृत्त्या एवं ऋत्विजां यजमानत्वं भवति । एवं च सति यजमानसंस्कारेभ्यो ऽदृष्टपरिकल्पनम् । तेनान्यथा वर्ण्यते ऋत्विक्शब्देनार्त्विजीनान्पदार्थाननूद्य तत्कर्तृत्वेन यजमानविधानम् । एवं दृष्टार्थता भवति । प्रत्याम्नानाच्च ऋत्विजो निवर्त्तन्ते । न त्वेवमपि ऋत्विक्शब्देन गौण्या वृत्त्या तत्कर्माभिधानम् । सत्यमेवम् । इतरस्मिन्पक्षे गौणीवृत्तिरदृष्टकल्पना चेति । तस्मादार्त्विक्पदार्थेषु यजमानानां कर्तृत्वेन विधानम् । एवं सति । येन क्रियमाणा आर्त्विजीनाः पदार्थाः सगुणाभवन्ति तस्यैवाधिकार इति । तस्माद्ब्राह्मणानामेवाधिकारः सत्त्रेषु ॥ १३४ ॥

एककल्पानामवैगुण्यात् ॥ १३५ ॥

तानि चैककल्पानां भवन्ति । एकः कल्पो येषां तनूनपाद्याजित्वं नाराशंसयाजित्वं वा तेषां सत्त्रेऽधिकारः । एवमवैगुण्यं भवति१ ॥ १३५ ॥

यद्येवं तुल्यप्रमाणानां भवन्तु । एवमपि हि श्रूयते । यजमानसम्मितौदुम्बरी कार्येति । यस्यैव यजमानस्य प्रमाणं नोपसंह्रियते तस्यैव वैगुण्यं स्यादिति । एवमाशङ्कित आह—

न परार्थत्वात् ॥ १३६ ॥

नातुल्यप्रमाणकैर्वैगुण्यं भवति । परार्थो हि यजमानोऽत्र न तनूनपाद्याजित्ववत्स्वार्थार्थता । तत्र तनूनपाद्याजिनां नाराशंसेन वैगुण्यं नाराशंसानां च तनूनपातेनेति । इह पुनर्न तथा । इह यजमानसम्मितौदुम्बरी कार्या सा च येन केनचिद्यजमानेन सम्मि-

---

१ अयमर्थः, वशिष्ठानां नाराशंस एव यज्ञाङ्गम्, तद्युक्त एव क्रतुः फलसिद्ध्यै पर्याप्तो भवति । एवं तनूनपाद्युक्त एवेतरेषाम् । अत एककल्पानामेव सहाधिकारो न भिन्नकल्पानामिति सिद्धम् ।

ताभवतीति । तस्माद्वैषम्यं तनूनपातेनेति१ ॥ १३६ ॥

वैश्यराजन्ययोर्गार्हपते ॥ १३७ ॥

यद्यार्त्विज्येषु पदार्थेषु क्षत्रियवैश्ययोरनाधिकारः । गार्हपते तर्हि पदार्थेऽधिकारोऽस्त्वित्येवमाशङ्किते अधस्तनसूत्रान्नेति प्रतिषेधमपकृष्यते । गार्हपतेऽपि पदार्थे वैश्यराजन्ययोर्नाधिकारः । कुत एतत् । विषमो हि तयोर्ब्रह्मसामकल्पः । बार्हदङ्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात् । पार्थुरश्मं राजन्यस्य । रायोवाजीयं वैश्यस्येति । तेनेतरेणेतरस्य वैगुण्यमितरस्य चेतरेणेति । तस्माद्गृहपतित्वेनापि वैश्यराजन्ययोर्नाधिकारः ॥ १३७ ॥

प्रक्रान्तेषु सत्रेषु तद्विषयमेव चिन्त्यते । अस्ति२ सहस्रसम्व-

---

१ नन्वेवमग्नीनामपि परार्थत्वाद्यस्य कस्य चिदाग्निषु साधितं कर्म सर्वेषां फलसाधकं भविष्यतीत्यनाहिताग्नीनामप्यधिकारः सत्रेषु भवतीति प्राप्ते उच्यते । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वासोमेन यजेत' इत्यस्य प्रकृतितः प्राप्तः 'य एतेनानिष्ट्वा' इति,वचनादकृतदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमानामनाहिताग्नीनां नास्ति सत्रेष्वधिकारः। तथाग्नयोऽप्याधानगतात्मनेपदादनाधातॄणां न कार्यसिद्ध्यै पर्याप्नुवन्तीत्यनाहिताग्नीनामनधिकारः । आदधीतेत्यात्मनेपदाद्धि आधातुरेवाधानफलेन भवितव्यम्, कर्मयोग्यता चाग्नीनां फलम्, अतोऽन्येनाहिता अन्यस्य कर्म न साधयन्ति। यजमानेन सम्मितौदुम्बरीकार्येति तु शास्त्रार्थो येन केनचिदपि प्रयोगगतेन यजमानेन सम्पाद्यत इति वैषम्यम् ।

२ पञ्चविंशति ब्राह्मणे श्रूयते, 'पञ्च पञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्च पञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्च पञ्चाशत एकविꣳशा विश्वसृजाꣳ सहस्रसंवत्सरम्' इति । तत्र सन्देहः, किमयं सहस्रसंवत्सरशब्दो मुख्य; उत गौणः ? यदापि मुख्यस्तदापि, किं मनुष्यव्यतिरिक्तानां स्वतः सहस्रायुषां गन्धर्वादीनामधिकारः; उत मनुष्याणामेव रसायनमित्रविन्दादिसम्पादितसहस्रायुषाम् ? अथवा कुलकल्पः ? अथवा साम्युत्थानम् ? । अथवा विश्वसृजामयनं कुर्वतां सहस्रायुष्टम् ? । अथवार्धतृतीयशतानां यजमानामाधिकारः?। यदापि गौणत्वम्, तदापि किं मासेषु सम्वत्सरशब्द; उत द्वादशरात्रिषु; उत दिवसेषु ? इति पक्षाः । तत्र प्रथमं पक्षं तावदाह ।

त्सरं सत्रं किं तन्मनुष्याणां भवति केन चित्प्रकारेण । उत न भवतीति ? किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

सहस्रसंवत्सरममनुष्याणामसम्भवात् ॥ १३८ ॥

अमनुष्याणामिति पर्युदासे सति देवानां स्यात्, ते च पूर्वं निराकृता वारम्भसामर्थ्यादित्यत्र, तस्मान्नञः प्रतिषेधार्थता वर्ण्यते। अमनुष्याणामिति । मनुष्याणां न भवतीत्येतदुक्तं भवति । तथा-चोत्तरसूत्रे मनुष्यविषयैवाभ्यनुज्ञा स्याद्देहानित्यत्वादिति । किमिति मनुष्याणां न भवति । तदायुष्ट्वस्यासम्भवात् । न हि सहस्रायुषो मनुष्याः सन्ति१ ॥ १३८ ॥

२स्याद्देहानित्यत्वात् ॥ १३९ ॥

भवेद्वा सहस्रसंवत्सरं मनुष्याणामेव । कुत एतत् । देहानित्यत्वादिति । न हि नियतपरिमाणं मनुष्याणामायुरिति । कश्चिच्छतं वर्षाणि जीवति । कश्चिदभ्यधिकतरमपरिमितायुषो मनुष्या इति ॥ १३९ ॥

३तस्य च कार्यत्वात् ॥ १४० ॥

क्रियते ह्यायुरायुषः प्रापकेण कर्मणा । यथा मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुः कामस्येति । मित्रविन्दया आयुर्भवतीति गम्यते । तथा च काठके आयुःकामस्यामृतचरुरिति ॥ १४० ॥

---

१ अतः श्रुतिबलादमनुष्याणां गन्धर्वादीनामधिकार इति भावः ।

२ गन्धर्वादीनामनधिकारित्वस्य पूर्वं व्यवस्थापनात् 'वसन्ते ब्राह्मण' इत्यादिना मनुष्याणामेव वैतानाग्निमत्त्वात्; साकल्येन यथोदितानुष्ठानकर्तृत्वाच्च मनुष्याणामेवाधिकार इत्याशङ्कवान् आह ।

३ ननु मनुष्यदेहस्यानित्यत्वेऽपि सहस्रायुष्ट्वं तेषां कथं सम्भवतीत्यत आह ।

१नासम्भवात् ॥ १४१ ॥

न हि तत्प्रापकेण कर्मणा सहस्रायुष्ट्वं भवति २। प्रायशः शतायुष्ट्वमेव मनुष्याणामनूद्यते। शतायुर्वै पुरुष इति ३ ॥ २४१ ॥

शास्त्रसम्भवादिति भारद्वाजः ॥ १४२ ॥

अस्ति हि शास्त्रं आयुषो द्विवृद्ध्यर्थं मित्रविन्दया आयुष्कामो यजेतेति। न च तत्रायुषः परिमाणमुक्तम्। भविष्यति कश्चित्कर्माभ्यासेन सहस्रायुरिति४ ॥ १४२ ॥

नादर्शनात् ॥ १४३ ॥

नैतदेवम्। सहस्रपरिमाणं आयुः कर्मणा क्रियत इति। नैवंविधं वाक्यमस्ति। आयुर्दीर्घं भवतीत्येतावद्गम्यते। न च दृश्यन्ते सहस्रायुषो मनुष्याः। कथं तर्ह्यायुःप्रापकाणि कर्माणि विहिता-

---

१ नन्वेवं रसयनैर्मित्रविन्दादिभिश्चायुः प्रापकैः कर्मभिश्च मनुष्या अपि दीर्घमायुः प्राप्स्यन्तीत्याशङ्क्याह।

२ अयमभिप्रायः, न हि रसायनादेः सहस्रायुष्ट्वस्य च सम्बन्धो दृष्टचरः, नापि रसायनादीनां तथाविधं सामर्थ्यं दृष्टं येन मनुष्याः सहस्रं वर्षाणि जीवेयुः, एभिर्जाठरोऽग्निरभिवर्धते बलीपलितादयो नश्यन्ति स्वरवर्णमेधादीनां जननं भवतीत्येतावदेव कल्पयितुं शक्यते न सहस्रायुष्ट्वम्।

३ ननु शतान्यायूंष्यस्येति विग्रहः करिष्यते? मैवम्, न हि द्विवचनबहुवचनान्ताभ्यां समास इष्यते 'प्रमाणाभावात् अभिधानसामर्थ्याच्च। नन्वेवमेकत्वेऽपि प्रमाणभावात्तेन कथं विग्रहः? उच्यते, एकत्वं जात्यपेक्षं प्रातिपदिकानि हिजातिरेकेति। यद्वा जातिराश्रयमन्तरेणानुपपद्यमाना एकं तावदाश्रयमाक्षिपतीत्येकत्वसिद्धिरिति दिक्।

४ नच 'शतायुर्वै पुरुष' इत्यनेन विरोधः? तस्य शतस्तावकत्वादिति गृहाण।

नि । उच्यते । अपमृत्युनिरासार्थानि तानि । अपमृत्युनापि मरणं भवति । अथर्वणे च पठ्यते । एकशतमपमृत्यूनामिति । तेनैकं परमायुस्तदुल्लङ्घनं कर्मणापि न शक्यते कर्त्तुम् । तस्मादपमृत्युजयार्थान्यायुः प्रापकाणि कर्माणि। तथा चाह। मर्त्याः पितरः पुरा ह्यायुषो म्रियते यस्तद्याधित्ते इति । परमायुषः पूर्वमपि अपमृत्युना मरणं दर्शयति । तथा चापपुनर्मृत्युं जयतीति सर्वमायुरियादिति । तथा च मानवे कथं मृत्युः प्रभवतीत्युक्त्वा । अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसतीत्याह । अपमृत्युनापि मरणं भवतीत्यमुमर्थं ज्ञापयति । अतः सहस्रायुष्ट्वस्यासम्भवादित्युक्तम् ॥ १४३ ॥

एवं स्थित इदमुच्यते—

कुलसत्त्रमिति१ कार्ष्णाजिनिः ॥ १४४ ॥

यजमानकुलीनाः परिसमापयिष्यन्त्येतत्सत्त्रम् । तच्च पैतृकरिक्थन्यायेन । न ह्यत्रान्यागतिरस्ति ॥ १४४ ॥

२साम्युत्थान३मिति लौगाक्षिः ॥ १४५ ॥

कार्ष्णाजिनिपक्षनिराकरणार्थमेतत्सूत्रम् ।कुलसत्त्रं कैश्चिदारब्धं कैचित्समापयिष्यन्ति । न चावयवात्फलमिष्यते । यद्येवं वरं

---

१ कुलस्य पितृपुत्रपौत्रादेः सत्त्रं कुलसत्त्रमिति विग्रहः ।

२ वस्तुतस्तु 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्यायात् सकलानुष्ठातृणामेव फलं नैकदेशानुष्ठातृणाम् । न च कुलसत्त्रे एकेन सकलं कृतम् । अतो विफलमनुष्ठानं स्यात् । न च तद्युक्तमिति चतुर्थः साम्युत्थानपक्षोऽस्त्वित्यत आह ।

३ सामिशब्दोऽर्धांशस्यार्थे, अर्धसमाप्ते सत्त्रे उत्थानम् 'त्यागः साम्युत्थानमिति विग्रहः, 'सामित्वर्धे जुगुप्सिते' इत्यमरोक्तेः ।

सांम्युत्थानमेव १ सर्वथैतदपि नोपपद्यते । अत आह ॥ १४५ ॥

अन्हां वा शक्यत्वात् ॥ १४६ ॥

अन्हां वैतत्सहस्रमङ्गीकर्त्तव्यम् । न संवत्सराणामशक्यत्वात् । मुख्यार्थासम्भवे च गौणीवृत्ति राश्रीयते । तेन संवत्सरशब्दो

---

१ वस्तुतस्त्वयमप्यनुपपन्न एव, असमाप्तात् कर्मणः फलानुत्पत्तेः । तर्हि सत्त्रविधायकवचनबलादेव सत्त्रिणां दीर्घायुर्भविष्यतीति पञ्चमः पक्षोऽस्तु ? । मैवम् । न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भवति । तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते, सम्भावितायुष्काणामपि सत्त्रान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्म्रियमाणानां तत्सत्त्रविधिबलादायुर्वृद्ध्यदर्शनात् । तर्हि ' पञ्च पञ्चाशता ' इत्यस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते सम्वत्सरचतुष्टयेन सहस्रसम्वत्सरत्वं सम्पद्यते । यत एकोऽपि त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तः सम्वत्सरः पञ्च पञ्चाशत्संख्यैर्यजमानैः प्रत्येकं कर्तृभूतैः सम्बध्यमानस्तत्संख्यो भवति तथा पञ्चदशादयोऽपीति, तेन चतुः सम्वत्सरमिदं सत्त्रमर्धतृतीयैर्यजमानशतैः क्रियमाणं सहस्रसम्वत्सरम्भवतीति षष्ठः पक्षोऽस्तु । सोप्यनुपपन्नः । ' चतुर्विंशति परमाः सत्त्रमासीरन् ' इति वचनादधिकानां तत्राधिकाराभावात् । संख्याशब्दसम्वत्सरशब्दयोर्मध्ये अन्यतरस्य गौणत्वमाश्रित्य मनुष्याधिकार आश्रयणीयः । तत्रापि संख्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयसामर्थ्याच्च न स्वार्थत्यागः । सम्वत्सरपदं तु जघन्यत्वात् सावनसौरचान्द्रनाक्षत्राद्यनेकार्थसाधारणत्वेनार्थनिश्चयासामर्थ्यात् गौणं भवति । तर्हि यो मासः स सम्वत्सर इति वचनात्सम्वत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासमेतत्सत्त्रमिति सप्तमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि नोपपद्यते । यतः अष्टमे वर्षे उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नीनादधीत, तस्मादाधानादूर्ध्वं ज्योतिष्टोमानुष्ठानोत्तरकालमस्यायुषि न सम्भवन्ति सहस्रमासाः । ननु तर्हि सम्वत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगाद्द्वादशरात्रिषु सम्वत्सरशब्दः ? । प्रतिमाविशेषणं तत्र सम्वत्सरशब्दः न तस्य द्वादशरात्रिषु प्रयोगः । तस्मादष्टमः पक्षोऽप्ययुक्त इत्याशयेनोक्तं ' सर्वथैतदपि नोपपद्यत ' इति ।

गौण्या वृत्त्याहर्विषयः १ ॥ १४६ ॥

संख्यायाः कस्माद्गौणी वृत्तिराश्रीयतेत आह—

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ १४७ ॥

श्रुत्याहि संवत्सरशब्दोहर्विषयः प्रदर्शितः । अहर्वैसंवत्सर इति २। तस्मादन्हां सहस्रमङ्गीकर्त्तव्यम् ॥ १४७ ॥

प्रकृत्यनुग्रहाच्च ॥ १४८ ॥

एवं च प्रकृति रनुगृहीता भवति। प्रकृतौ हि द्वादशाहे अ-ह्वानि संख्येयानि ।इहापि तद्वदेव संख्यायोग इति ॥ १४८ ॥

कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम् ॥ ४९ ॥

अत्रेदं विचार्यते । प्रधानकर्मणां यौगपद्ये सहप्रयोगे सति किमङ्गकर्मणां तन्त्रम् । उत प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति ?। प्रतिप्रधानमा-वृत्तिरिति ब्रूमः । प्रधानानि बहूनि । प्रत्येकं चाङ्गवत्ता सम्पाद-नीया । न चानावृत्तैरङ्गैरसौ सम्पद्यते । तस्मात्प्रतिधानमावृत्तिरि-त्येवं प्राप्त उच्यते । प्रधानानां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां तन्त्रम् । सकृत्क्रिया ॥ १४९ ॥

कुत एतत्—

शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवायश्रुतिभ्यः ॥ १५० ॥

युक्तं यत्प्रधानकर्मणां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां सकृत् क्रियेति ।

---

१ यथा त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्ते एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते, नत्वहः सन्ङ्के क्वचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधि-करण्यात् सम्वत्सरशब्दः स्वावयवभूते अहनि तथैव लक्षणया वर्तत इति भवति तस्याहः परत्वमिति तत्त्वम् ।

२ उपलक्षणमिदम्" आदित्यस्त्वेव सर्वऋतवो यदैवोदेत्यथ वस-न्तो यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदापराह्णोथ शरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमन्त" इत्यस्य, अत्रापि श्रुतौ दिनपरत्वं स्पष्टमि ति भावः ।

कुत एतत् । शक्यत्वात् । शक्यते ह्यदृष्टोपकारिणाङ्गेनानेकेषामुपकर्तुम् । अगृह्यमाणविशेषत्वात् । प्रदीपवत्१ । पुरुषार्थकृतत्वाच्च । प्रधानान्यङ्गवन्ति कर्त्तव्यानीति पुरुषार्थः सकृत् कृतैरेवासौ कृत एव भवति । एकार्थसमवायश्रुतेश्च । एकस्मिन्नर्थे फले बहुभिः प्रधानैः साध्ये अङ्गानां समवायश्रुतिर्भवति । ता एकविंशतिराहुतयो द्वावाघारौ पञ्चप्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्वदाग्नीषोमीय- उपांशुयाजोग्नीषोमीयः पुरोडाशोग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोनुयाजाः सूक्तवाकश्च संयोर्वाकश्चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्चेति आहुतीनामेकविंशतिसंख्या दृश्यते । सा च तन्त्रपक्षे भवति । इतरथा आहुतिशब्दो लक्षणया तद्विधिपर एव स्यात् । अपरेन्यथा वर्णयन्त्येतत्सूत्रम् । शक्यपुरुषार्थत्वात् । शक्यते हि सकृत्कृतेनाप्यनेन बहूनामुपकर्तुम् । पुरुषार्थवत् । यथा पुरुषार्थेन प्रदीपेनेति । अपि च । कृतमप्यङ्गं यदि पुनः क्रियते । तत्कृतत्वादेकार्थवत्कृतं भवति । यथा प्रदीप एव कृतः पुनः क्रियते । समवायस्तूक्त एव । अतः सहप्रयोगे प्रधानानामङ्गानां सकृत् क्रियेति ॥१५०॥

प्रयोगएव प्रधानानां कुतः—

फलकर्मदेशकालद्रव्यदेवतागुण-

सामान्ये२ ॥ १५१ ॥

यत्रैकेन प्रयोगवचनेन बहूनि प्रधानान्युपदाय फले विधीयन्ते । तत्र सहप्रयोगः । इतरेतरसव्यपेक्षाणि हि तानि विहितानि । यथा वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र वैश्वदेवशब्देन समुदायवचनेनाष्टानां हविषां सहत्वम् । यदि च तेषां कर्मापि समानं भवति । पञ्चप्रयाजता त्रयोनुयजतेत्येवमादि । भिन्नाङ्गकर्मणां सहप्रयो-

१ यथा एक एव प्रदीपोबहूनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषामुपकरोति, यथा वा षट्सु भावनासु लिङ्पदेनैव कथम्भावमपेक्षमाणास्वपि सकृदाम्नाता एवाङ्गविधयः षणामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति तथेदमितिभावः ।

२ सामान्यशब्दस्य द्वन्द्वान्तपदत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धः, तथा च, फलसामान्ये कर्मसामान्ये देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतासामान्ये गुणसामान्ये च सह प्रयोग इति भवति सूत्रार्थः ।

गे सतीतरेतरवैगुण्यं स्यात् । देशसामान्ये च सहप्रयोगो न भिन्नदेशानामशक्यत्वात् । कालसामान्येप्येवम् । परिक्रयद्रव्यसामान्ये च सहप्रयोगो युक्तः । यथा त्रिषंयुक्तेषु । त्रयाणां वामनत्रयाणां श्यामत्रयाणां बभ्रुरिति । देवतासामान्ये पुनः समानमुच्चारणम् । यथा सप्तदशसु प्राजापत्येष्वनुवाचने प्रैषे च । यदि च तासां देवतानां गुणोऽपि समानो भवति यथा तत्रैवोपांशुत्वम् । गुणभेदे पुनरशक्यं सहोच्चारणम् । यथोपांशुयाजदेवताग्नीषोमीययोः ॥ १५१ ॥

तद्भेदे भेदः ॥ १५२ ॥

तेषामेव सहत्वकारणानां यत्र भेदस्तत्र सहत्वं न भवति । यथा मित्रविन्दाप्रतिकामाग्नेययोः प्रयोगवचनभेदात् कर्मभेदो भवति । यथा कस्यचित्पञ्चप्रयाजता कस्यचिन्नवप्रयाजता । तत्र सहत्वे इतरेतरवैगुण्यमापद्यते । देशभेदपि भेदो भवति । यथा वरुणप्रघासेषु मारुत्याः । कालभेदेपि दर्शस्य पौर्णमासस्य च सहत्वं भिद्यते । द्रव्यभेदेपि त्रयाणां त्रिषंयुक्तानां भेदः ॥ १५२ ॥

सहत्वे प्रधानानामङ्गानां तन्त्रमुक्तम् । क्वचित्तयोः सङ्गतिरेव नास्ति । यथा वैश्वदेवे देशो विरुध्यते । प्रधानानां प्राचीनप्रवणो देशः । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति । तदङ्गानां समो देशश्चोदकप्राप्त्या । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तेनाङ्गप्रधानानामसङ्गतिरत्र । कालोपि चात्र विरुध्यते । प्रधानानां पक्षान्तस्तदङ्गानां पक्षादिरित्येतदालोच्य सूत्रितम—

[1]देशकालौ विरोधे न कृत्स्नोपदेशात् ॥ १५३ ॥

---

१ देवयाज्ञिकैरेतत्सूत्रं द्विधाकृतम, "देशकालौ विरोधे" "न कृत्स्नोपदेशात्" इति । तत्र देशकालौ विरोधे इत्यस्य देशकालौ तन्त्रस्य विरोधकाविति प्रतिप्रधानं भिद्येते इत्यर्थः, एवञ्च यस्यामेव पौर्णिमायां आग्नेयानुष्ठानं न तस्यामेवाग्नीषोमीयस्य । न च षड्भिः पर्वभिर्दर्शपौर्णमासानुष्ठानमेवं सति स्यात् ? इष्टापत्तेः । एवं देशस्यापि तथा च न तयोस्तन्त्रमिति पूर्वदले "न कृत्स्नोपदेशात्" नैतदेवं प्रतिप्रधानं देशकालयोरावृत्तिः, कस्मात् ? कृत्स्नसाङ्गप्रधानयागस्य पौर्णमासादौ उपदेशात्, यदा तु एकस्यैवानुष्ठानं न तदा कार्त्स्न्यं ? त्रयाणां देवानां प्राधान्यादिति समाहितम् ।

कृत्स्नं ह्येतत्कर्मसाङ्गं देशे काले च विधीयत इति । न ह्यङ्गरहितस्य प्रधानस्य पृथग्वचनम् । देशकालौ विरोध इत्येतत्सूत्रमपरेन्यथा वर्णयन्ति । किं प्रयोगवचनैकत्वे सति कर्मादीनि सर्वाणि सहत्वविरोधकानि उत देशकालावेवेति ? । तद्भेदे भेदइत्युक्तत्वात्सर्वाणीत्येवं प्राप्त आह—

देशकालावेव विरोधकौ न कर्मादीनि । शाब्दो हि सहप्रयोगः । कर्मादीनामशब्दता । तेन वैश्वदेवे कर्मभेदेपि सति अष्टानां हविषां सहत्वम् । कथं कर्मभेद इति चेत् । पयस्यायाः साम्नाय्यपयोविध्यन्तेन वृधन्वन्तता प्राप्नोति । इतरेषां पौर्णमासविध्यन्तेन वार्त्रघ्नता । शब्दबलीयस्त्वात्सहप्रयोगः । द्रव्यभेदेपि शुनासीरीये परिक्रयभेदेपि प्रयोगवचनैकत्वात्सहप्रयोगः । तस्माद्देशकालावेव सहप्रयोगस्य विरोधकौ प्रयोगवचनैकत्वे सति न कर्मादीनि । एतस्यां व्याख्यायां न कृत्स्नोपदेशादिति सूत्रं पूर्वपक्षमुत्थाप्य पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १५३ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्रोपसत् कालीनः ब्रह्मण्यासु निगदस्त्र्यहे सुत्यामागच्छेति । स च चोदकेन द्वादशाहं प्राप्तस्तत्र च द्वादशोपसत्कालीनान्यहानि द्वादशसौत्यानि । तत्रैतत्सान्दिह्यते किं सकृच्छ्रुत्या शब्दोच्चारणं, उत भेदेन प्रति सुत्यमिति? कुतः सन्देहः । यदि प्रकृतौ त्र्यहे सुत्यामागच्छेत्यनेन सुत्योपलक्षणं कृतम् ततो भेदेन प्रतिसुत्यमुपलक्षणम् । अथ यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितं ततः सकृत्सुत्या शब्दोच्चारणं । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

अहर्गणे सुब्रह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं प्रकृतिवत् ॥ १५४ ॥

अहर्गणे उपसत्कालीने सुब्रह्मण्यानिगदे सर्वाण्यहानि भेदेनोपलक्षयितव्यानि । एवं प्रकृतिवद्विप्रकृतिः कृता भवति । प्रकृतौ ह्येकं सौत्यमहरासीत्तदेवोपलक्षितम् । त्र्यहे सुत्यामागच्छेति । इह द्वादशसौत्यान्यहानि । तत्र च यदेवनोपलक्ष्यते तस्यैवोपलक्षणसंस्कारहानाद्वैगुण्यमापद्यते । तस्माद्द्वादशाहे त्रयोदशाह इत्येवमादिसर्वेषामुपलक्षणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ ५४ ॥

तन्त्रकालकर्म प्रत्यहमविधानात् ॥ १५५ ॥

लुप्तविभक्तिको निर्देशः । तन्त्रेण उपसत्काले सुत्या शब्दोच्चारणं कर्म । सकृत्सुत्या शब्दोच्चारणमित्यर्थः । कुत एतत् । प्र-प्रत्यहमविधानात् । नह्येवं विधं वाक्यमस्ति प्रहत्यमुच्चारणमिति । ननु चोदकेन विधानम् । प्रकृतावेकं सौत्यमहस्तदुपलक्षितम् । ऽयहे सुत्यामागच्छेति । विकृतौ बहूनि सौत्यानि । तानि सर्वाण्युपलक्षयितव्यानि । अत्रोच्यते । न हि सुत्योपलक्षणं चिकीर्षितं न हि तयोपलक्षितया किञ्चित्प्रयोजनमित्यत्राहष्टं परिकल्प्यं । यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितम् । तच्चोपसत्कालीनानामह्नां निगदद्वारेण । ऽयहेतीते सुत्यां प्रतिभवतेन्द्रागन्तव्यमिति । ननु चात्राप्यदृष्टमेव । महीन्द्रआमन्त्रणं शृणोति न च श्रुत्वागच्छतीति १। सत्यमेवम् । अनेन प्रकारेण यागसंस्तवोयम् । येन साधनान्यचेतयमानान्यपि चेतनावत्संश्रूयन्ते । यथा शृणोत ग्रावाणः इति । न हि ग्रावाणः शृण्वन्ति । संस्तवायैतदुच्यते । यथा शृणोतु देवः सविता हवं इति यागः संस्तूयते । एवमनागच्छन्नपीन्द्र आगच्छतीवाशृण्वन्नपि सविता शृणोतीवेति । यागसंस्तवने न च कर्तुरुत्साहसजननमिति दृष्टो ऽर्थः । सुत्योपलक्षणे पुनर्दृष्टस्यांशोपि नास्तीति ॥ १५५ ॥

एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वात् ॥ १५६ ॥

यत्रैकद्रव्यविषयः कर्मणोऽभ्यासस्तत्र किं प्रतिक्रियं मन्त्राऽभ्यावृत्तिरुत सकृन्मन्त्रवचनमिति ? क्रियाभ्यावृत्तौ तच्छेषस्य मन्त्रस्यापि प्राप्तौ सकृदुच्यते । एकद्रव्यविषये कर्मणोऽभ्यासे सकृन्मन्त्रो वक्तव्यः । कुत एतत् । कृतत्वादभिधानसंस्कारस्य । अपि च साभ्यासा एकैवेयं क्रियेति । क्रियादौ च मन्त्रवचनमुक्तम् ॥ १५६ ॥

---

१ देवतानां विग्रहवत्त्वस्य मीमांसकैरनङ्गीकारात् । इन्द्रशब्दस्यैवात्र देवतात्वं; न च शब्दस्यामन्त्रणस्मरणमागमनं वा घटत इत्याशयः ।

उक्तेन न्यायेन हविषो ग्रहणे बर्हिषो लवने तस्यैव स्तरणे आज्यग्रहणे च सकृन्मन्त्रवचने प्राप्त आह—

न ग्रहणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु तु ॥ १५७ ॥

तु शब्दोवधारणे । ग्रहणादिषु नैव सकृन्मन्त्रवचनम् । न ह्यत्राभिधानसंस्कारस्य कृतत्वमस्ति । ग्रहणे तावद्यावदेव मुष्टिना-गृहीतम् तावदेव मन्त्राभिधानेन संस्कृतम् । अन्यद्गृह्यमाण-मभिधानसंस्कारसव्यपेक्षमेवेति । लवनस्तरणयोरप्येवम् । आ-ज्यग्रहणे च ॥ १५७ ॥

वचनादाज्ये१ ॥ १५८ ॥

आज्ये वाचनिकी मन्त्रनिवृत्तिरुक्ता । उत्तरेषु ग्रहणेषु । त्रिंस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयान्नित्रृद्धि यज्ञ इति । तदनु सकृत्सकृ-देवेति ॥ १५८ ॥

मुष्टौ चोत्तमे ॥ १५९ ॥

तूष्णीं चतुर्थमिति ॥ १५९ ॥

दीक्षितस्यामनोज्ञस्वप्नदर्शने मन्त्रवचनमाम्नातम् । तथा-नदीतरणे अववर्षणे अमेध्यदर्शने प्रयाणे च । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं युगपदनेकामनोज्ञस्वप्नदर्शने सकृन्मन्त्रवचनमुत भेदेने-ति? । तथा नदीतरणेपि च स्रोतसां भेदे किं भेदेन मन्त्रवचनं उत सकृदिति? । अववर्षणे युगपदनेकधारासन्निपाते किं प्रत्यववर्षणं मन्त्रवचनमुत सकृदिति ? एवं युगपदनेकामेध्यदर्शने वनीवाहनप्रयाणे ऽपि च किं प्रतिप्रयाणं मन्त्रवचनमुत प्रथमे प्रयाण इति ।

---

१ यद्यप्येकः पदर्थो निर्वापादिः तथापि प्रत्यभ्यासं संस्कारभे-दोभवति, मन्त्रवता निर्वापेण द्रव्यं संस्कर्तव्यम्, अतो यस्मिन्नेव मुष्टौ मन्त्रो नोच्यते तस्यैव मन्त्रकृतेन संस्कारेण हीनं स्यात् । का-र्यप्रयुक्तोहि संस्कारो न क्रियास्वरूप प्रयुक्तः, कार्यं चात्र भिन्नम् । तस्मात् प्रतिमुष्टिमन्त्रावृत्तिरिति भावः ।

तत्र प्रत्येकं मन्त्रवचने प्राप्त आह—

स्वप्ननदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु तु सकृत्कालद्रव्यैकार्थत्वात् ॥ १६० ॥

यथासम्भवं हेतुविभागः । अनेकस्वप्नदर्शने कालैकत्वात् सकृन्मन्त्रवचनम् । नदीतरणे द्रव्यैकत्वात् । श्रोतसाम्भेदेप्येकमेव नदीद्रव्यमिति सकृन्मन्त्रः । अववर्षणेपि कालैकत्वात् । तथामेध्यदर्शने प्रयाणेषु तु एकार्थत्वात् । एक एवायमर्थो गमनं नाम । तस्यादावेव मन्त्रवचनं न प्रतिप्रयाणमिति ॥ १६० ॥

अथ यत्र कालभेदेन पुनस्तदेव निमित्तमापतति । तत्रापि किं सकृद्वचतमुतभेदेनेतिअभिहितमेव तदिति कृत्वा सकृन्मन्त्रवचने प्राप्त आह—

न निमित्तभेदात् ॥ १६१ ॥

नात्र सकृन्मन्त्रवचनम् । भिद्यते ह्यत्र निमित्तमिति कृत्वाभ्यावृत्तिः ॥ १६१ ॥

अप्रधानकाल;सकृदसन्निपातात् ॥ १६२ ॥

अप्रधानकालीनं यदङ्गं, यथा आधानं, तस्य प्रतिकर्म प्राप्तौसत्यामुच्यते । सकृत्कर्त्तव्यम् । न हि तत्कचित्कर्मविशेषे सन्निपतितं यस्यापवर्गेपवृज्येत १ । अतः स्वकालत्वात्सकृदेव कर्त्तव्यम् ॥ १६२ ॥

यूपः ॥ १६३ ॥

सोप्यप्राधेयवद्द्रष्टव्यः । सोप्यप्रधानकालीन एव । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति तस्मात्सोपि साधारणः पशुत्रयेपि । नन्वग्न्याधेयाधिकरणन्यायेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् । पशवे वै यूपमुच्छ्रयन्तीति प्रतिपशुप्राप्त्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमतिदेशः ॥ १६३ ॥

---

१ एवमनभिहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारणावशात् किञ्चित्कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वार्थत्वावधारणादिति भावः ।

स्वरुश्च स॑ंस्थावचनात् ॥ १६४ ॥

स्वरुरपि यूपवदग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां साधारण एव। संस्थावचनं हि भवति । स्वरुहोमेन हि यूपः संस्थाप्यत इति। यदि च प्रथममेव हूयेत यूपः साधारणो न भवेत् । तस्मात्सोपि यूपवत्साधारणः ॥ १६४ ॥

तन्निवृत्तेश्च ॥ १६५ ॥

अपि च। तत एव यूपात्स्वरुर्निर्वर्त्यते । तस्य यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्य इति समामनन्ति ॥ १६५ ॥

दर्शपूर्णमासादिषु चिन्त्यते किं सर्वं स्वयमेव कर्त्तव्यम् । उत किञ्चित्परकर्तृकमपीति ? फलार्थिनः कर्मचोदितं अतस्तेनैव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

कर्मणि पुरुषाणाम्[१] ॥ १६६ ॥

अधिकारः। कुत एतत्। परिक्रयाम्नानात्। तद्दृश्यते हि तत्र परिक्रयः। गौर्दक्षिणा हिरण्यं दक्षिणेत्येवमादि ॥ १६६ ॥

एवं सर्वत्र प्राप्ताविदमुच्यते—

प्रधान॑ं स्वामी फलयोगात् ॥ १६७ ॥

यत्प्रधानं स्वद्रव्यपरित्यागपरसत्तापादनरूपं तत्स्वामी करोति। फलयुक्तं हि तादिति। तच्च कुर्वन् फलेन युज्यते इति। एकं सूत्रमेवेदमपरे वर्णयन्ति। परिक्रयाम्नानात् सर्वत्र पुरुषाणां कर्तृत्वे

---

१ अत्र परिक्रयाम्नानादिति शेषः। तथाच, दर्शपूर्णमासादिकर्मणि होत्रध्वर्य्वादीनां कर्तव्यं भवति न यजमानस्य परिक्रयाम्नानादिति सूत्रार्थः। न च यजमानस्य साक्षादकर्तृत्वे अर्थिनः साङ्गं कर्तव्यमिति विरोधः ? प्रयोजकत्वेनापि तस्य कर्तृत्वोपपत्तेः।

सति प्रधानं स्वामीकरोति । फलयोगादित्युक्तमेव१ ॥ १६७ ॥

किमेतदेव स्वामीकरोति नेत्याह—

पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात् ॥ १६८ ॥

पुरुषयोगी योमन्त्रः तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाहीत्येवमादिः प्रत्यगाशीर्युक्तः । यश्चात्मसंस्कारः पावनमुण्डनादिः । तौद्वावपि त्यागे प्रतिपत्तव्यौ । त्यागशब्देन त्यागाधिकृतो लक्षणया यजमानोऽभिधीयते । यजमानयोगिनौ भवत इत्यर्थः । यजमान एव हि समर्थ आशीः प्रार्थनं कर्तुम् । संस्कारोऽपि च फलप्रतिग्रहयोग्यतापत्त्या यजमानयोग्य एव ॥ १६८ ॥

वचनादन्यत् ॥ १६९ ॥

अन्यद्वचनाद्यजमानस्य भवति । यथा शुक्रं यजमानोन्वारभत इति । ऋत्विजामपि वचनेन संस्कारो भवति । यथा हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्तीति ॥ १६९ ॥

---

१ ननु च प्रधानसमकर्तृकत्वादङ्गानामपि स एव कर्ता सेत्स्यति ? न, तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुग्रहात् । द्रव्योत्सर्गे ह्यक्रियमाणे न किञ्चित् यजमानेन कृतं स्यादिति तं करोति । न ह्यात्मनेपदे फलार्थिकर्तृकत्वं गम्यते, किं तर्हि भावनाक्षिप्तकर्तृत्वस्य सतः फलसम्बन्धित्वम् । अतश्च फलेन कर्तुरन्यत्र न गन्तव्यम्, न तु फलार्थिनोऽन्येन व्यापारकरणं विरुध्यते, तावता च सिद्धोऽङ्गेष्वनियम इति । अतोऽङ्गेष्वन्यकर्तृत्वं प्रधाने च स्वामिकर्तृत्वमिति । अन्येष्वपि कर्म कुर्वत्सु यजमानेन यत्नेन कृताकृतप्रत्यवेक्षणं कर्तव्यमेव । अन्यथा हि ऋत्विजः कर्मकर्तृत्वात्प्रमादेन सर्वं कर्म साधनतया यथाश्रुतं न कुर्वन्ति, वैगुण्येऽपि तेषां स्वार्थविनाशाभावात् । तदुक्तं भट्टाचार्यैः, यथैवाध्वर्युणा पदार्थाः कर्तव्यास्तथैव यजमानेनाप्रमादार्थं प्रत्यवेक्षितव्या इति ।

शेषमितरे यथा संख्यम् ॥ १७० ॥

इतरे स्वामिव्यतिरिक्ताः शेषं यथाख्यं कुर्वन्ति । या यस्याख्येति ॥ १७० ॥

उपवीतिनः १ ॥ १७१ ॥

कुर्वन्ति स्मृतेः ॥ १७१ ॥

प्राञ्च्युदग्वा ॥ १७२ ॥

प्राञ्च्युदञ्चि च कर्माणि सन्तिष्ठेरन्निति श्रुतिः२ ॥ १७२ ॥

आवृत्तिसामंतेषु३ प्रदक्षिणम् ॥ १७३ ॥

आवृत्तौ सामन्ते च प्रदक्षिणं४ स्मृतेः ॥ १७१ ॥

विपर्यस्य पित्र्येषु तु सकृद्दक्षिणाच ॥ १७४ ॥

पित्र्येषु कर्मसु विपर्यासेनाप्रदक्षिणं कार्यम् । सकृच्च । यद-

---

१ तदुक्तं शाङ्खायन श्रौतसूत्रे "यज्ञोपवीती देवकर्माणि करोति" इति ।

२ तथाच श्रुत्यन्तरम्, 'तं प्राञ्चमनुसमस्यति प्राची हि देवानां दिगथोऽउदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिक्' इति । 'तथो हास्यै तत्प्रागेव कर्मकृतं भवति तद्वै प्राङ् निदध्यात् अथोदक् प्राङेव यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता इति तथो हास्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठत, इति च । पात्राणामासादनं दक्षिणत आरभ्योदक् संस्थं; पश्चादारभ्य प्राक्संस्थं वा कार्यम् । परिस्तरणपर्युक्षणादिकमप्युत्तरतः समापनीयम्, त्रिरुल्लेखनाद्यपि एवमेव कर्तव्यम् इतितत्त्वम् ।

३ सामन्तशब्देन परिस्तरणपर्युक्षणनित्यपरिषेकपदपरिलेखपिण्डपरिलेखादिकर्म उच्यते । समन्ततो भवं सामन्तम्; सार्वत्रिकमिति तद्व्युत्पत्तेः । तथा च श्रूयते 'दक्षिणान् बाहूनन्वावर्तन्त' इति ।

४ 'प्राचीनावीती पित्र्याणि' इत्युक्तेः यत् परिस्तरणादिप्रदक्षिणयुक्तं तत् पित्र्ये अप्रदक्षिणम्भवति इति भावः ।

न्यस्तरूपं दैवे स्मर्यते तदपित्र्ये सङ्कृत्कर्त्तव्यम् । यथा परिसमुह्योपलिप्योल्लेखनम् । १दक्षिणाच दिक् । न प्राच्युदीची वा ॥ १७४ ॥

प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात् ॥१७५॥

प्रधानस्य च यत्साधनद्रव्यं तस्य व्यापत्तौ विनाशे साङ्गावृत्तिर्भवति । तेन ह्यादिष्टान्यङ्गानि तद्विनाशाच्च विनाशमुपगतानि । अपरेऽन्यथा वर्णयन्ति । द्रव्यमेव संस्पर्शिभिरङ्गैः सहावर्त्तते । नारादुपकारकैरपि । तेन तान्यादिष्टानीत्युक्तार्थम् ॥ १७५ ॥

इदं श्रूयते । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा यजेतेति । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमुभावपि व्रीहियवौ यागं प्रत्यङ्गभावमुपनेयौ । उत विकल्पेनेति? । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

गुणानामेकार्थानां सर्वारम्भश्चोदितत्वात् ॥१७६॥

ये गुणा एकप्रयोजना यथा व्रीहियवादयः तैः सर्वैस्तत्कर्मारब्धव्यम् । कुत एतत् । चोदितत्वात् । चोदिता हि ते यागाभिनिर्वृत्ताविति ३ य एव गुणोऽङ्गभावं नोपनीयते तस्यैव श्रुतिरनर्थिका स्यादिति ॥ १७६ ॥

एवं प्राप्त आह—

न कृतत्वात् ॥ १७७ ॥

नैतदेवं सर्वैस्तत्कर्मारब्धव्यमिति । किं कारणम् । कृतत्वात् । एकेनैव यदा तत्कर्माष्टाकपालाभिनिर्वृत्तिरूपं निर्वर्तितं भवति । तदा द्वितीयोपादानमनर्थकं स्यात् । सर्वे हि ते इतरेतरनिरपेक्षा एव विधीयन्ते ॥ १७७ ॥

अथ यद्येकेनैव निर्वर्त्तिते यागे द्वितीयश्रुत्यनुग्रहाय यागाभ्यावृत्तिः क्रियते । तत्रैतदुत्तरसूत्रम्—

---

१ 'एषा वै दिक् पितॄणां या दक्षिणा दिक् सा पितॄणाम्' इति श्रुतेः ।

२ तदुक्तमापस्तम्बेन "यद्यप्रत्तदेवतं हविर्व्यापद्येतान्यद्धविः संस्कृत्य प्रयच्छेद्देवतायै" इति ।

३ तद्योभयोर्यागसाधनत्वे एवेति भावः ।

अनारभ्यत्वात् ॥ १७८ ॥

अनारभ्योयमर्थः । यत्तुत गुणानुरोधेन प्रधानाभ्यावृत्तिः तस्माद्विकल्पः१ ॥ १७८ ॥

दर्शनाच्च ॥ १७९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा व्रीहियवयोर्विकल्प इति । हविरुद्वपनं प्रकृत्य श्रूयते । वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि यवा इति२। अपि च । समुच्चये सति न व्रीहिभिः कृतो भवति न यवैरिति सङ्कीर्णमन्यदेव द्रव्यान्तरं भवति ॥ १७९ ॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ १८० ॥

इति चेत् पश्यसि। व्रीहियवयोरेवान्यतरस्य विकल्पेनान्यतरस्य श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ १८० ॥

कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १८१ ॥

कालान्तरे द्वितीयश्रुतिः सार्थिका भविष्यति । न ह्येकस्मिन्कर्मणि समुच्चयः सम्भवतीत्येतदुक्तम् ३ ॥ १८१ ॥

---

१ न समुच्चय इति हृदयम् ।

२ ज्योतिष्टोमे हि द्रव्यदेवतासंयोगानामदृष्टानामपर्यायविधानात् प्रकरणेन युगपद्ग्रहणात्सर्वसम्पादनाय युक्तं यदभ्यस्यते; व्रीहियवौ तु द्वाभ्यां वाक्याभ्यामन्योन्यनिरपेक्षौ यागद्रव्यप्रकृतितया विधीयमानौ तद्वारेण प्रयोगवचनो गृह्णन् पर्यायेणैव गृह्णाति न युगपत् येन बलात्प्रधानाभ्यासः स्यात्, अतो विकल्प एव । समुच्चित्य यजनया तु वाक्यद्वयमपि बाधितं स्यादिति दिक् ।

३ तदुक्तं शाखान्तरे "व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिर्यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैर्यजेत व्रीहिभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इति । अतो व्रीह्याग्रयणानन्तरं प्राग्यवाग्रयणात् व्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासयागः । यवाग्रयणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणात् यवैरिति । अत्र दर्शपूर्णमासावित्यनेन दर्शपूर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियम उक्तः, तेनान्यासु विकृतिषु नायं द्रव्यनियम इति धूर्तस्वामिनः ।

आघारं प्रकृत्यगुणाः सामम्नाताः । ऋजुमाघारयति सन्तमाघारयति दीर्घमाघारयति प्राञ्चमाघारयति तेषामेककार्यत्वादुक्तेन न्यायेन विकल्पे प्राप्त आह—

धर्ममात्रेषु समुच्चयो विरोधे ॥ १८२ ॥

ये गुणा धर्ममात्राः तेषां समुच्चयः । कुत एतत् । अविरोधे हि ते वर्त्तन्ते । कथम् । ऋजुसन्ततं न विरुणद्धि । न सान्तत्यं प्राञ्चम् । प्रतिनियतानि ह्यदृष्टानि । तस्मादृज्वादीनां समुच्चयः । ननूक्तमेककार्यत्वादिति । सत्यम् । परमेकं कार्यम् । अवान्तरकार्याणि तु भिन्नानि । यदृजुना क्रियते । न तत्सन्ततेन यत्सन्ततेन न तत्प्राञ्चेति ॥१८२॥

होत्राधानयोः क्रियमाणानुवादिनामग्निमन्थनप्रणयनादिषु होतृकाणां आधानमन्त्राणां च भूर्भुवः स्वारिति किमेषां समुच्चय, उत विकल्प इति?। मन्त्राणां क्रियाभिधायकत्वं तत्साधनाभिधायकत्वं च दृष्टं प्रयोजनमिति विकल्पे प्राप्त आह—

होत्राधानयोः ॥ १८३ ॥

होतृकाणां मन्त्राणां अधस्तनसूत्रोपात्तः समुच्चयोनुकृष्यते । यत्कारणमदृष्टार्था हि ते क्रियमाणानुवादिनः । करणमन्त्राणां च विकल्प इष्यते । दृष्टार्थत्वात् । क्रियमाणानुवादिनस्त्वदृष्टार्थायेति समुच्चयः१ । आधानमन्त्राणां तु समुच्चयो वाचनिकः । त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चभिराहवनीयमिति ॥ १८३ ॥

सर्वत्र होतृकाणां समुच्चये प्राप्त आह—

न याज्यानुवाक्यासु विरोधात् ॥ १८४ ॥

एकस्मिन्प्रकरणे याज्यानुवाक्यालक्षणयुक्तानां समुच्चयो न भवति । देवतास्मरणार्था ह्यनुवाक्या । हविः समर्पणार्था च याज्या । अतो दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः । तथाचाह । ह्वयति वा अनुवाक्यया प्रयच्छति याज्ययेति ॥ १८४ ॥

---

१ तथाच श्रुतिः " त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् " " आ[?]येरिन्वाह " " एकादशान्वाह नवान्वाह दशान्वाह " इत्यादि ।

दर्शनाच्च ॥ १८५ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा याज्यानुवाक्यासु न समुच्चयः । प्राजापत्यान्प्रकृत्यामनन्ति । एकानुवाक्या भवत्येका याज्यैकदेवत्या हीति । देवतैकत्वं हेतुं ब्रुवन् याज्यानुवाक्ययोरेकत्वं च प्रदर्शयति । तथापितृयज्ञे पुरोनुवाक्यां प्रकृत्यामनन्ति । एकया व देवान्प्रच्यावयन्ति द्वाभ्यां पितॄनिति अनुवाक्याद्वित्वविधिपरेवाक्ये एकत्वं दर्शयति १ ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्तेषु दोषनाशात् ॥ १८६ ॥

एकस्मिन् कर्मणि प्रायश्चित्तबहुत्वे आम्नाते२ किं समुच्चय, उत विकल्प इति ? । विकल्प इति ब्रूमः । कुतो दोषनिर्घातार्थं हि प्रायश्चित्तं भवति । दोषदर्शने हि सति तदाम्नायते ततस्तन्निर्कृतिरेव प्रयोजनं तेन विकल्प्यते ३ ॥ १८६ ॥

---

१ एवमेव महापितृयज्ञे पुरोऽनुवाक्या प्रस्तावे "स द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाहैकया वै देवान् प्रच्यावयन्ति द्वाभ्यां पितॄन्" इत्यादावप्येकत्वं सिद्धं दर्शयति । तस्मादत्रापि विकल्प एवेति भावः ।

२ "यो ऽमावास्यां पौर्णमासीं वातिपातयेदग्नये पथिकृते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्" "यो ऽमावास्यां पौर्णमासीं वातिपातयेद्वैश्वानरन्द्वादशकपालं निर्वपेत्" इत्यादिना बोधिते इत्यर्थः ।

३ अयमभिप्रायः, वैगुण्यं निमित्तीकृत्य वाक्येन विधीयमानानि प्रायश्चित्तानि वैगुण्यनाशकत्वात् प्रत्येकं समर्थानि विज्ञायन्ते । तेषां विकल्पसमुच्चयविचारे अदृष्टार्थत्वात्समुच्चये प्राप्ते एकैकेन वाक्येन निरपेक्षविधानाद्वारैक्याद्विकल्प एव न समुच्चयः । तदुक्तं द्वादशाध्याये तृतीयपादे चतुर्दशसूत्रे जैमिनिना "प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वस्य निर्घात" इति । अस्यार्थः, प्रायश्चित्तेषु विकल्पः स्यात्, कुतः ? ऐकार्थ्यात्, कथमैकार्थ्यम् ? यत एकेषां निष्पन्नेन दोषेण केवलस्य तस्याभिसंयोगो यद्यृक्तो यज्ञ आर्त्तिमियाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् इति, तस्मात् सर्वस्य दोषस्यैकेन निर्घातः । एकेन चेन्निर्हतो दोषस्तर्हि द्वितीयादीनि प्रयोगान्तरार्थानि भवन्ति । एवं स्मार्तेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्र द्वितीयं सूत्रम् "समुच्चय-

एकेन च निहते दोषे द्वितीयमनर्थकमित्येवं प्राप्त आह—

नाश्रुते ॥ १८७ ॥

प्रायश्चित्ते कृते दोषः प्रयातीति नैवं श्रुतिरस्ति ॥ १८७ ॥

प्रत्यक्षाच्च ॥ १८८ ॥

प्रत्यक्षेणापि दोष निर्घातो न दृश्यते । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति । कृतेपि होमे न भिन्नमभिन्नं भवति । न च स्कन्नमस्कन्नम् । अतो धर्म मात्रं, तस्मात्समुच्चयः ॥ १८८ ॥

स्याद्वा दर्शनात् ॥ १८९ ॥

भवेद्वा केषुचित्प्रायश्चित्तेषु दोषनिर्घातार्थता । यथा महाव्याहृतिहोमेषु । दोषनिघातो ह्यत्र दृश्यते । स यथा पर्वणा पर्व सन्दध्यादेवꣳ हैव च सन्दधाति य एताभिर्भिषज्यतीति सन्धानभैषज्ये दर्शयति ॥ १८९ ॥

एवं प्राप्त आह—

नाऽन्यार्थत्वात् ॥ १९० ॥

नैतदेवं सन्धानभैषज्ये दृष्ट्वा विकल्प इति । किं कारणम् । अन्यार्थे ह्येते । किमर्थे इति चेत् । महाव्याहृतिस्तुत्यर्थे, इत्थं

स्त्वदृष्टार्थेषु (१२. ३. २५) यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि तेषु समुच्चयः, कानि पुनस्तानि ? यानि न शिष्टस्याक्रियायां प्रतिषिद्धस्य करणे वा विधीयन्ते, यथा 'यस्याहुतमग्निहोत्रꣳ सूर्योऽभ्युदियान्मैत्रं चरुं निर्वपेत् सौर्यमेककपालम्' तथा 'यस्याहुतमग्निहोत्रꣳ सूर्योऽभ्युदियादग्निꣳ समाधाय वाचं यत्वा दम्पती सर्वाहमुपासीयाताम्' इति । तत्र दोषो न दृश्यते दोषस्याभावान्निर्घातार्थता च नास्ति केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म विधीयते तन्नैमित्तिकं च कर्मणः प्रकरणे उत्पन्नत्वात् कर्माङ्गं विज्ञायते । तत्र यावन्ति चोद्यन्ते तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन सङ्गृह्यन्ते । अतस्तेषां समुच्चयः । तदेवं जैमिनेः सिद्धान्तः, प्रमादापतितस्य वैगुण्यस्य समाधानार्थानां विकल्पः, निमित्ते सति कर्माङ्गानां समुच्चय इति सङ्क्षेपः ।

नाम प्रशस्तो महाव्याहृतिहोमो येन सन्धानभैषज्ये क्रियेते । तस्माददृष्टार्थत्वम् ४ ॥ १९० ॥

इदानीमिदं विचार्यते । कर्मणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां किं यथाम्नातस्वरेण प्रयोग, उत भाषिकस्वरेण ? भाषिकस्वरो ब्राह्मणस्वरः । आहोस्विदेकश्रुत्या तानेनेति ? किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रणैव पक्षः—

मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषात् ॥ १९१ ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मन्त्रे आम्नातस्वरेण प्रयोगः । कुत एतदविशेषात् । न विशेषावसातुं शक्यते अनेन स्वरेण अनेन वा प्रयोग इति । तस्मात्समाम्नायस्वरः ॥ १९१ ॥

एवं प्राप्त आह—

भाषिकस्वरो वोपपन्नमन्त्रोपदेशात् ॥ १९२ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । भाषिकस्वरो वा भवति ब्राह्मणरः । न मन्त्रस्वरः । कुत एतत् । उपपन्नस्वरस्यैव मन्त्रस्य विद्यमानस्वरस्य ब्राह्मणे स्वरान्तरेणोपदेशो भवति । तस्माद्भाषिक-

---

४ अपराव्याख्या "स्याद्वादर्शनात्" प्रायश्चित्तानि द्विविधानि, कानि चिद्वैगुण्यस्यप्रमादापतिस्य समाधानार्थानि, कानि चिन्निमित्ते कर्माङ्गानि । तत्र यानि वैगुण्यसमाधानार्थानि तेषु दोषनिर्घातः स्यात्, कुतः ? दर्शनात् "स यथा पर्वणा" इत्यादिनातदुक्तम् । एकेन च निर्हृते दोषे न द्वितीयस्य प्रयोजनमित्यकमेव किंचिद्विकल्पेन कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । एवमेव सर्वेषु प्राप्ते आह "नान्यार्थत्वात्" प्रयाश्चित्तानि न दोषे निर्घातार्थानि किन्तु भेदनादिनिमित्ते सति कर्माङ्गानि, तेषु दोषेऽसति न तन्निर्घातार्थताथेता कुतः ? अन्यार्थत्वात्, तत्र हि न प्रायश्चित्तस्य विनष्टसमाधानं कार्यम्, किञ्च स एवार्थो दृष्टः, न च होमादिना भिन्नं स्कन्नं वा अभिन्नमस्कन्नं च कर्तुं शक्यते, अत एवं विधे निमित्ते यानि विधीयन्ते तान्यदृष्टार्थान्येव, तस्मात्तेषु समुच्चय इति । एवं च जैमिनिसिद्धान्तेनाविरोधि व्याख्यानं भवति, अतो युक्तमेवेति दिक् ।

स्वर इति ॥ १९२ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

तानो[1] वा नित्यत्वात् ॥ १९३ ॥

वा शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । नैतदस्ति यद्भाषिकस्वर इति। तानेन प्रयोगः । एकश्रुत्या प्रयोग इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

कुत एतत्—

एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानवर्जम् ॥ १०४ ॥

स्मर्यते ह्येवमेकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धाविति वर्त्तमाने यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामसु । एवमादिवर्जितानां मन्त्राणां एकश्रुत्या तानेन प्रयोगः[2] । ननु चेयं स्मृतिः । श्रुत्या च मन्त्रप्रयोगः स्वरान्तरेणोच्यते । नैव श्रुतिर्मन्त्रप्रयोगार्थो । तं प्रथयत्युरुप्रथा उरुप्रथस्वेति प्रयोगवचनेनोपसंगृहीतत्वात् । लिङ्गेन प्रथने प्राप्नोत्येवं तत्र श्रुतिरर्थवादार्था । उरुते यज्ञपतिः प्रथतामिति । प्रशस्तमेतत्प्रथनं येन यज्ञपतिरपि प्रजया पशुभिश्च प्रथत इति । अपि च नित्या स्मृतिरविच्छिन्नपारम्पर्यात् । अथ वा नित्यत्वादिति । नित्यं वैदिकं वचनं स्मृतानां तन्मूलमिति । एवं च स्मृतेर्नित्यत्वम् ॥ २०४ ॥

आधाने श्रूयते षड्देया द्वादशदेया इत्येवमादि । तत्र सन्देहः । किं दानसंयोगे संख्याविकल्पते । उत समुच्चीयत इति ? ।

---

१ तान एकश्रुतिरित्यर्थः ।

२ सुब्रह्मण्येमिन्द्रागच्छेत्यादिर्निगदः सुब्रह्मण्या, सामानि उद्गातृभिर्यज्ञे गीयमानानि, जपाश्च धूरसि इन्द्रस्य बाहुरसि मर्यादित्याद्या जपतीति शब्देनचोदिता मन्त्राः, न्यूङ्खास्तु पृष्ठ्ये षडहे होतृवेदे प्रसिद्धा ओकारा द्वादश पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं तो ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ सुषाव हर्यश्वाद्रिरित्यादयः, याजमानं च सर्वं विष्णुक्रमणादिकम्, तत्सम्बन्धिनो ये मन्त्राः दिविविष्णुरित्याद्याः एषु नैकश्रुतिर्भवतीति सूत्रस्य हृदयम् ।

सर्वासामाम्नातत्वात्समुच्चये प्राप्त आह—

संख्याविकल्पो दानसंयोगे कृतत्वात् ॥ १९५ ॥

दानसंयोगे या संख्या श्रूयते सा विकल्पेन भवितुमर्हति । कुत एतत् । एकेन संख्याविशेषेणानत्यर्थस्य निर्वर्त्तितत्वात् । आनत्यर्थञ्चैतद्दानं न धर्ममात्रम् । स एष यज्ञो हतो नददक्षे तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयन्निति प्रकृत्यामनन्ति । ता वै षड्दद्यादित्येवमादि ॥ १९५ ॥

अस्त्यग्नीषोमीयः पशुस्तत्र श्रूयते । श्वभ्र उवध्यमवदधाति । वसां जुहोति । अध्यूध्नीं होत्रे प्रयच्छति । वनिष्ठुमग्नीधे प्रयच्छति । तच्च चोदकेन पञ्चपश्वादिपशुगणे प्राप्तम् । तत्र सन्देहः । किमवध्यादीनां समुच्चय, उत विकल्प इति ? । किं तावत्तावत्प्रतिभाति । एकेनैव द्रव्येण तस्याः क्रियाया निर्वर्त्तितत्वाद्विकल्पे प्राप्ते आह—

उवध्यवसाध्यूध्नीवनिष्ठुषु समुच्चयो द्रव्यसंस्कारतद्भेदाभ्याम् ॥ १९६ ॥

उवध्यादिषु समुच्चयो न विकल्पः । कुत एतत् । द्रव्याणि हि तथा क्रियया संस्क्रियन्ते । प्रतिपाद्यन्ते । नात्र द्रव्यं क्रियार्थं क्रिया एव द्रव्यार्थेति क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालं चरितार्थस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः संस्कारः संस्कार्याणि भिन्नानि । यस्यैव पशोः शेषसंस्कारो न क्रियते तस्यैव संस्कारहानाद्वैगुण्यमापद्यते । तस्मात्समुच्चय[१] इति । भूतभव्यसमुच्चारणन्यायेन द्रव्यमन्यत्र क्रियार्थम् । एकेनैव च क्रियाया निर्वर्त्तितत्वान्न द्वितीयेन प्रयोजनमिति ॥ १९६ ॥

ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्यामनन्ति । हिरण्येन क्रीणाति । वाससा क्रीणाति । गवा क्रीणातीत्येवमादि । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं क्रयचोदना गुणेषु समुच्चय, उत विकल्प इति ? । किं तावत्प्राप्तम् इतरेतरनिरपेक्षत्वाद्दक्षिणा संख्या विकल्पवत् विकल्प प्राप्ताविदमाह—

---

१ उपलक्षणमिदं गुदजाघन्यादिष्वपि समुच्चयस्य ।

चोदनागुणेषु च प्रक्लृप्त्युपबन्धाभ्याम् ॥ १९७ ॥

अधस्तनसूत्रोपात्तसमुच्चयानुकर्षणार्थश्चशब्दः । क्रयचोदनागुणेषु समुच्चयो न विकल्पः। प्रक्लृप्तएव हि सोमे विद्यमाने कर्ममध्ये क्रयश्चोदितस्तेनास्य धर्ममात्रता । न ह्ययमप्राप्तस्य सोमस्य परिप्रापणार्थः । धर्ममात्रत्वाद्यथाचोदितः कार्यः । चोदना च सर्वद्रव्याणां । तस्मात्समुच्चयः । अपि च संख्योपबध्यते । तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिरिति ॥ १९७ ॥

१गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् ॥ १९८ ॥

अर्थलक्षणेषु सञ्चरणेषु ॥ १९८ ॥

२विवृत्यावृत्य वेतरथावृत्तिः ॥ १९९ ॥

विवर्त्तनमप्रदक्षिणम् । आवर्त्तनं प्रदक्षिणं । एते शास्त्रतः कृत्वा इतरथावृत्तिः कार्या ॥ १९९ ॥

अतीत्य निष्क्रमणम् ॥ २०० ॥

यत्र सञ्चरणमार्गेण शास्त्रात्प्रविष्टः । यथान्तरेणापराग्नीगत्वा व्रतग्रहणे तत्र तत्पदार्थाभिनिर्वृत्त्युत्तरकालमतीत्य तेनैव मार्गेण निःक्रमणम् ॥ २०० ॥

३उत्तरत उपचारो यज्ञः ॥ २०१ ॥

उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति श्रुतेः । अनियतदेशस्य कर्मणो देशोयम् ॥ २०१ ॥

---

१ विना वचनं गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् तयोर्व्यवायं न कुर्यात् तयोरन्तरालेन न गच्छेत्, नापि स्फ्योदपात्रादिकमन्तरालेन नयेदित्यर्थः ।

२ निवृत्य प्रदक्षिणमावृत्य आवृत्य आवर्तनं कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य वा इतरथावृत्तिः प्रत्यावृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

३ यज्ञ उत्तरत उपचारो भवति, उत्तरतः विहारादुत्तरदेशे उपाचारणं कर्म करणं यस्यासावुत्तरत उपचारः, सर्वं कर्म विहारादुत्तरदेशे कर्तव्यमित्यर्थः ।

दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने ॥ २०२ ॥

भवतः । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्ते इति वचनात् । अथ हैषैव तुला यद्दक्षिणो वेद्यन्त इति प्रकृत्य तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीतेति ॥ २०२ ॥

पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ॥ २०३ ॥

ब्रह्मणः पश्चाद्यजमानो वेदिसंलग्न आस्ते १ ॥ २०३ ॥

अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात् ॥ २०४ ॥

अध्वर्युवेदविहितस्य कर्मणश्चत्वार ऋत्विजः कर्त्तारः । तेषामनागृहीतकर्तृके कर्मण्यध्वर्युः कर्त्ता । कुत एतत् । वेदयोगात् । अध्वर्युणा हि वेदो युज्यते । समाख्यायते । अध्वर्युवेद इति । यदि तद्वेदविहितानामध्वर्युः कर्त्ता तदैतदुपपद्यते ॥ २०४ ॥

वचनविरोधाभ्यामन्यः२ ॥ २०५ ॥

तद्यथा प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति वचनात् । विरोधादपि पेषणोपधानयोर्युगपद्विधानादुपधानेग्नीत् ॥ २०५ ॥

हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजाम्३ ॥ २०६ ॥

समावेशे सत्युत्तरमुत्तरं बहिर्भवति ॥ १०६ ॥

पूर्वं पूर्वमन्तरम् ॥ २०७ ॥

भवति ॥ २०७ ॥

---

१ तचाच श्रुतिः, "अथ हैषैवतुला यद्दक्षिणो वेद्यन्तः स यत्साधु करोति तदन्तर्वेद्यथ यदसाधु तद्बहिर्वेदि तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत" इति ।

२ वचनाद्विरोधाच्चाध्वर्योरन्योऽपि यजुर्वेदविहितस्य कर्मणः कर्ता भवतीति सूत्रार्थः ।

३ हवींषि च पात्राणि च स्वामी च ऋत्विजश्च हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजः तेषाम् ।

ऋत्विजां च[1] यथापूर्वम् ॥ २०८ ॥

ऋत्विजां च यथापूर्वं समावेशे सत्युत्तमुत्तरं बहिर्भवति । पूर्वं पूर्वमन्तरं भवति ॥ २०८ ॥

न वा चोदित्वात् ॥ २०९ ॥

न वायमन्तर्बहिर्भावो भवति । न ह्यस्य ब्राह्मणे चोदनेति । एवमभिहिते पुनरावीतेन व्याख्यायते । अचोदितत्वात् । नायमन्तर्बहिर्भावः स्याद्यदि न स्मर्यते स्मर्यते च । तस्मादस्त्येवेति [2] ॥ २०९ ॥

गार्हपत्ये संस्काराः ॥ २१० ॥

[3]प्रतपानादयो भवन्ति ॥ २१० ॥

श्रपणं वाहवनीये ॥ २११ ॥

आहवनीये वा भवति । गार्हपत्ये वा [4] एवमेवाहि श्रू-

---

१ चकाराद्धविषां तत्पात्राणां सत्त्रगणयागादौ स्वामिनां चैवमन्तर्बहिर्भावो ज्ञेयः ।

२ तद्यथा " तामन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति " इति । " प्रत्याहृत्य वा सोमाहवनीययोरव्यवायात् " इत्यादि, अन्तर्बहिर्भावश्चात्राग्न्यवधिकः । तेन वपा अग्नेरव्यवहिता, यूपस्तु पात्रत्वाद्वपापेक्षया बहिः, प्रतिप्रस्थाता तु ऋत्विक्त्वाद्यूपादपि बहिर्भवतीति भावः ।

३ प्रतपनं आदिर्येषां ते प्रतपनादयः, तेच अधिश्रयणपर्यग्निकरणपात्रप्रतपनादयः, एतेषां संस्काराणां विशेषवचनाभावे गार्हपत्येऽनुष्ठानमित्यर्थः ।

४ आदिविकल्पोऽयम्; नेच्छाविकल्पः । " तच्छ्रापिण " इति तच्छ्रापित्वस्य नियतत्वेनानुवादात् । तदुक्तम् " रूपं कालोऽनुनिर्वाप्यः श्रपणं देवतास्तथा, आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदास्मृताः " इति । रूपं कर्म स्वरूपं दाक्षायण पौर्णमासादिकम्, काल उदिताऽनुदितादिः, अनुनिर्वाप्यो वैमृधादिस्तैः, श्रपणं हविः श्रपणं गार्हपत्ये वाहवनीये वा, देवता ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा, एतेषां विकल्पानां मध्ये यः प्रथमं स्वीकृतः स एव यावज्जीवं कर्तव्यः न पक्षान्तरम् । एवमेते पञ्चैवादिविकल्पाः । अन्ये सर्वेऽपीच्छा विकल्पा इति दिक् ।

यते ॥ २११ ॥
आज्येन यूपं समनक्तीति श्रूयते । तत्रैतच्चिन्त्यते किमाज्यशब्दः संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति ? । किं तावत्प्राप्तं । प्रयोगप्राचुर्यात्संस्कारनिमित्त इत्येवं प्राप्त इदमाह—

घृतमाज्ये लिङ्गात् ॥ २१२ ॥

आज्ये चोदिते घृतं प्रतीयात् । जातिनिमित्त १ आज्यशब्दो न संस्कारनिमित्त इति । असंस्कृतेपि हि प्रयोगो दृश्यते । क्रेयमाज्यं क्षीणमाज्यं तैलमुपसेवनं वर्त्तते । नन्वयमेकदेशे प्रयोगः । सत्यमेवं । एकदेशप्रयोगोपि वाचकशक्तिमन्तरेण न भवति । लिङ्गाच्च लिङ्गं चाश्व मेधे ब्रह्मौदनंप्रकृत्य भवति । यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रशनामभ्यज्यादक्त इति । असंस्कृतेप्याज्यशब्दप्रयोगो भवति । अपरे लिङ्गादिति वर्णयन्ति लिङ्गाद्द्रव्यमेव भवति । आज्यनिर्वापं प्रकृत्यामनन्ति । महीनां पयोसीति मह्य इति ह वा एतासामेकं नाम यद्गवामिति २ ॥ २१२ ॥

तस्य होमो नादेशे ॥ २१३

तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । द्रव्यान्तरस्याविधाने तेन होमः कर्त्तव्यः ३ ॥ २१३ ॥

---

१ प्रयोजनं 'आज्येन यूपमनक्ति' 'आज्यमासिच्योद्गात्रे सोम्यं प्रयच्छति' इत्येवमादौ संस्काराभावः ।

२ तथाच मण्डनमिश्राः—

'घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।
आज्यं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥
तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम् ।
तदभावेऽतसीस्नेहं कौस्तुभं सर्षपोद्भवम् ॥
वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वालाभे परः परः ।
तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतरोद्भवम् ॥
पिष्टमालोड्य यत्नेन घृतार्थे योजयेत् सुधीः ।
वृक्षतैलेषु पुन्नागनिम्बैरण्डोद्भवं त्यजेत्' इति ॥

३ तद्यथा 'सव्येनावृत्यदक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति च' इति । 'नमः कृतायेति जुहोति' इति च । अत्र सर्वत्राज्येनैव होमो भवति ।

चात्वालात्पुरीषम् ॥ २१४ ॥

यज्ञकर्मणि यत्पुरीषं तच्चात्वालादूग्राह्यम् ॥ २१४ ॥

आहवनीययजतयो ध्रुवायाः१ ॥ २१५ ॥

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति वचनात् । तत्र केचिदुपस्तरणाभिघारणे अपि ध्रौवादेवाज्यादिच्छन्ति । उपरस्तरणाभिघारणं अपि यज्ञसाधने एवेति । तत्पुनरयुक्तम् । द्व्यवदानसंस्कारके ह्येते । न यज्ञसाधने । कुत एतत् । उत्पद्यमानएवायं यागोऽष्टाकपालसाधनकएवोत्पन्न आग्नेयोष्टाकपालोभवतीत्यनेन । तत्रान्यदूद्रव्यान्तरं न विकल्पते । न समुच्चीयते । न चवैपरीत्येन बाध्यबाधकभावेन वाभिसम्बध्यते । उत्पत्तिगुणविरोधात् । अतोद्व्यवदानसंस्कारोयम् । तथाचाह । स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । सैषाषाज्येन मिश्राहुतिर्हूयत इति । मिश्रणत्वेनाज्यमभिधीयते । न यागसाधनत्वेनेति । अथ संस्कारकाण्यपि ध्रौवाद् गृह्यते । तदानीं पुरोडाशाभिघारणोपस्तरणप्राणदानादीन्यपितत एव प्राप्नुवन्ति । अस्तुतथेतिचेत् । न स्थाल्यानर्थक्यात् ॥ २१५ ॥

इडाप्राशित्राघारांश्चैके ॥ २१६ ॥

ध्रौवादेवेच्छन्ति । तत्रापि हि यज्ञसंशब्दनं भवति । पाकयज्ञिययेव वा एतदिडया च्यरिषुरितीडायां । तथा प्राशित्रं प्रकृत्यामनन्ति । तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमेषतदिति शिरो वै यज्ञस्यैतयोरन्यतरआघारयोरिति यज्ञसंशब्दनं भवति । एके तन्नेच्छन्ति । अयज्ञत्वात् । उपचारिकाण्येतानि यज्ञसंशब्दनानि ॥ २१६ ॥

---

१ आहवनीये ये आज्यहविष्कायागा भवन्ति ते ध्रुवायाः सकाशादाज्यमवदायकार्या इत्यर्थः । ‘ उपस्तृणन्नभिघारयन्नाज्यस्य यजन्ध्रुवाया गृह्णाति ’ इतिश्रुतौ आज्ययागार्थत्वेन ध्रौवस्य बोधनात् इति ।

१प्राञ्चावाघारौ ॥ २१७ ॥

होतव्यौ ॥ २१७ ॥

२विदिशावेके ॥ २१८ ॥

जुह्वति ॥ २१८ ॥

आहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्यानाभ्याम् ॥२१९॥

यदाहवनीये जुह्वतीति श्रुतिः । आ एत्यैतस्मिन्नहूयत इति आहवनीयसमाख्यानम् ॥ २१९ ॥

जुह्वावचने ॥ २२० ॥

अवचनेऽन्यस्य होमार्थस्य द्रव्यस्य जुह्वा होमः कर्त्तव्यः। कुत एतत् । समाख्यानात् हूयते ऽनयेति जुहूः । एतच्च दर्शपूर्णमासप्रकरण एव तद्विध्यन्तग्राहकेषु च । तत्रैव जुहूदंष्टेति ॥ २२० ॥

सकृद्गृहीतार्थावाप्तेः ॥ २२१ ॥

सकृद्गृहीतेन होमः कर्त्तव्यः । सकृद्गृहीतेनैव हि होमार्थाभिनिर्वृत्तिरवाप्ता भवतीति ॥ २२१ ॥

किञ्च—

---

१ पूर्वाघार उत्तराघारश्चैतौ द्वावप्याघारौ प्राञ्चौ प्राक् संस्थौ होतव्यौ ऋजू सन्ततौ दीर्घौचेति सूत्रार्थः । 'ऋजुमाघारयति' 'सन्ततमाघारयति' 'दीर्घमाघारयति' 'प्राञ्चमाघारयति' इति श्रुतेः । सूत्रे प्राञ्चावित्युक्तिस्तु ऋज्वाद्युपलक्षिकेति भावः ।

२ एके शाखिनः आघारौ विदिशौ जुह्वति, आहवनीयस्योत्तरश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं पूर्वाघारम्; दक्षिणश्रोणेरारभ्योत्तरांसपर्यन्तमुत्तराघारमिति । तथा च सूत्रान्तरम् 'उत्तरपश्चार्धादग्नेरारभ्याविच्छिन्नं दक्षिणतोजुहोति' 'तथादक्षिणपश्चार्धादारभ्याविच्छिन्नमुत्तरतो जुहोति' इति ।

अवषट्कारातिरेकाच्च ॥ २२२ ॥

अवषट्कारास्वाहुतिषु द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तं ज्ञापयति । कथम् । तद्वै चतुरवत्तं भवतीदं वा अनुवाक्याथ याज्याथ वषट्कारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवतीति प्रकृत्याह । अतिरिक्तं ह तदवदानं यत्पञ्चममिति । तेनावषट्कारास्वाहुतिष्वनुवाक्याद्यभावाद्द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तमिति ज्ञापितं भवति । तथा यच्चतुरुन्नैषीर्द्विरहौषीरथ के ते द्वे आहुती इति द्वयोरतिरिक्ततां दर्शयति ॥ २२२ ॥

व्रीहीन्यवान्वा हविषि ॥ २२३ ॥

हविषि चोदिते व्रीहीन्यवान्वा प्रतीयात् ॥ २२३ ॥

तस्या द्विरवद्यति ॥ २२४ ॥

तस्य सकलस्यैव देवतोद्देशेन गृहीतस्य होमे प्राप्ते वचनाद्द्विरवद्यति ॥ २२४ ॥

त्रिजर्मदग्नीनाम् ॥ २२५ ॥

जमदग्नीनां त्रिरवद्येत् । पञ्चावत्तं १ जमदग्नीनामिति वचनात् ॥ २२५ ॥

२पश्चात्तृतीयम् ॥ २२६ ॥

---

३ एवं च यत्र यत्रान्येषां चतुरवत्तमाज्यभागपत्नीसंयाजप्रधानयागादौ तत्र सर्वत्र जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव कर्त्तव्यम् । अग्निहोत्रहोमेऽपि तेषां पञ्चावत्तमेव पठ्यते मानवे "चतुः पञ्चकृत्वो वा" इति । आपस्तम्बोऽपि । त्रिजर्मदग्नीनाम्, इति सूत्रयामास । अत्र जमदग्निपदमुपलक्षणम्, अन्येषामपि पञ्चावत्तं स्मर्यते । तथाहि--

"जमदग्निवत्सविदा वार्ष्टिषेणास्तथैव च ।
पञ्चावत्तिन एतेऽन्ये सर्वे चतुरवत्तिनः" इति ॥

४ तृतीयमवदानं हविषः पश्चाद्भागादवदेयम् । प्रथमद्वितीये तु मध्यात्पूर्वार्धादिति वक्ष्यते ।

अवदेयम् ॥ २२६ ॥

सर्वेषां वोभयमविधानात् ॥ २२७ ॥

सर्वेषां वोभयं भवतीति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । कुत एतत् । अविधानाज्जमदग्नीनां पञ्चावत्तत्वस्य । माध्यन्दिनानां पठ्यते । तद्धै चतुरवत्तं भवति उतो पञ्चावत्तमेव भवतीति । शाखान्तरे तु पञ्चावत्तं जमदग्नीनामिति । तेन जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव इतरेषां चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा ॥ २२७ ॥

मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चासम्भिर्दन्नङ्गुष्ठपर्व-
मात्रमवदानम् ॥ २२८ ॥

हविषो मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चासम्भिन्दन्नङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं गृह्णीयात् । असम्भिन्दन्नवदानमर्यादां कुर्वन् । कुत एतत् । अवदानसम्भेदनेहि मर्यादाबाधः । मर्यादाबाधे च मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चेत्यस्य बाधः ॥ २२८ ॥

मात्रावद्दधिपयसोः ॥ २२९ ॥

दधिपयसोरपि तन्मात्रमेवावदेयम् १॥ २२९ ॥

आद्यन्तयोराज्यम् ॥ २३० ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति२ ॥ २३० ॥

एकप्रत्यवायः स्विष्टकृतः ॥ २३१ ॥

स्विष्टकृतस्त्ववदाने एकमवदानं प्रत्यवैति ॥ २३१ ॥

---

१ तयोर्हि द्रवत्वात्स्रुवेणावदानं सामर्थ्यात्; स्रुवपुष्करस्यैतावत्परिमाणत्वादिति भावः ।

२ तच्च ध्रुवाया अवदेयम्, 'उपस्तृणन्नभिघारयन्नाज्यस्य यजन् ध्रुवायां गृह्णाति' इति वचनात् ॥

द्विश्चाभिघारणम् ॥ २३२ ॥

स्विष्टकृत्येव भवति १॥ २३२ ॥

२अवदाय प्रत्यभिघारणं प्राक् स्विष्टकृतः ॥२३३॥

तस्माद्यस्य कस्य च हविषोवद्यति पुनरेव तदभिघारयति स्विष्टकृतएव तत्पुनराप्यायतीति ॥ २३३ ॥

सर्वहुत एककपालः ३ ॥ २३४ ॥

कर्त्तव्यः । द्यावापृथिवीयप्रकृतित्वात् । तत्प्रकृतित्वं च वक्ष्यत्युपरिष्टात् ॥ २३४ ॥

४अनुवाचनप्रैषो यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति ॥ २३५ ॥

चतुर्थ्यं तेनानुवाचनं कर्त्तव्यम् ॥ २३५ ॥

आश्राव्यप्रैषे च ॥ २३६ ॥

चतुर्थ्यन्तेनैव प्रेषणम् । यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषः। यथा इन्द्रा-

१ 'सकृदवद्यत्यथोपरिष्टाद्विराज्यस्याभिघारयति' 'अथास्य चरोः सकृदवद्यत्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारति, इति श्रुतिभ्याम् ।

२ प्रधानार्थं हविषोऽवदानं कृत्वा हविषो यावद्भ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानग्रहणं कृतं तत्राज्येन प्रत्यभिघारणं कर्त्तव्यं, स्विष्टकृतः प्राक्, तस्मिन् कृते तु प्रत्यभिघारणं न कर्त्तव्यम् । तथा च श्रुतिः "तस्मात्" इत्यादि ।

३ 'अथैत ं सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवद्यति' इति श्रुतेः ।

४ या देवता यस्मिन् यागे भवति तद्वाचकममुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं प्रयुज्यानुब्रूहीति प्रैषःकर्तव्य इत्यर्थः, यथा अग्नयेऽनुब्रूहि सोमायानुब्रूहि इति ।

ग्निभ्यां च्छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति ॥ २३६ ॥

अमुं यजेति ॥ २३७ ॥

यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्रामुं यजेति द्वितीयान्तेन प्रैषः१ ॥ २३७ ॥

प्रैषानुवाचने षष्ठी वपायै धानासोमेभ्य इति परिहाप्य ॥ २३८ ॥

प्रैषसम्बद्धेनुवाचने द्रव्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । वपायै धानासोमेभ्य इति परिहाप्य ॥ २३८ ॥

असावित्यपनोदे ॥ २३९ ॥

यत्रासौ यजासौ यजेति । यथा पुनरभ्युन्नीतेषु । तत्र देवताविभक्तिश्चापनोदे वर्त्तते। अथवासावित्यपनोदे इति । यत्र मन्त्रेऽसाविति सर्वनामशब्दस्तस्यापनोदं कृत्वा यस्तत्राभिधेयस्तन्नामादेशः कार्यः २ ॥ २३९ ॥

सवषट्कारासु तिष्ठन्दक्षिणत उदङ् प्राङ् वषट्कृते ॥ २४० ॥

सवषट्काराखाहुतिषु दक्षिणतो वितानस्योदक् प्राग्व्यवस्थितो वषट्कृते जुहोति३ ॥ २४० ॥

सह वा ॥ २४१ ॥

१ तद्यथाग्निं यज सोमं यजेति ।

२ यथा 'सम्राडयमसौ' 'बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ, 'इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमित्यादि ।

३ वषट्कारात्पूर्वं होमे निन्दा च श्रूयते 'देवपात्रं वा एष यद्वषट्कारस्तद्यथा पात्रउद्धृत्य प्रयच्छेदेवं तदथ यत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यादेवं तत्' इति ।

सहवा वषट्कारेण जुहुयात् । वाशब्दो विकल्पार्थः । तस्माद् सह वै वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वेति ॥ २४१ ॥

१उभयत आज्यं हविषः ॥ २४२ ॥

क्षारयेत् ॥ २४२ ॥

सह वा ॥ २४३ ॥

एवमेव हि श्रुतत्वात्२ । अनुवाचनप्रैषौ यथादेवतमिति ॥२४३॥

प्रैषाः प्रक्रान्ता अतस्तद्विषयमेवैतच्चिन्त्यते । किमग्नी दग्नीन्विहरेत्येवमादयः कर्मचोदका, उत सम्बोधनार्था मन्त्रा इति ? । ननु चोक्तमाचार्येण निगदानां मन्त्रत्वम् । ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मन्त्रा इति । सत्यमेवम् । मन्त्रवैलक्षण्यात्तदेवाक्षिप्यते । स एव च निर्णयो भविष्यति । किं वैलक्षण्यमिति चेत् । उच्यते । केचित्करणमन्त्रा येऽनुष्ठानकाले पदार्थान्स्मारयन्ति । केचिज्जपमन्त्रा अदृष्टार्थाः । अपरे क्रियमाणानुवादिनः क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति । यथाग्निमन्थनीयादयः । न च तद्रूपाः प्रैषाः । अपि च विधिविभक्तियुक्ता एते अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहीति । तेनामन्त्रत्वाशङ्काविनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते—

वर्त्तमानापदेशाच्चोदनाशब्दात् श्रुत्यर्थाभावात्तवैचेति वचनान्निर्देशात्कर्मचोदकः ॥ २४४ ॥

अग्नीदग्नीन्विहरेत्येवमादिः कर्मचोदकः प्रतिपत्तव्यः । कुत

---

१ होमकाले हविष उभयत आज्यं होतव्यम, पूर्वमल्पं हुत्वा ततो हविर्हूयते पुनश्चोपर्याज्यमित्यर्थः ।

२ 'प्रदग्धाहुतिर्ह वा अन्योऽध्वर्युरि'ति प्रकृत्य "अथ हैना एष सन्तर्पयति योऽयमाज्यं हुत्वावदानानि जुहोत्यथ पुनरन्तत आज्येनाभिजुहोत्येष हैनाः सन्तर्पयति" इति, तथा "तदुहोवाच याज्ञवल्क्यो यद्वा उपस्तीर्यावदायाभिघारयति तदेवैनाः सन्तर्पयति" इति च श्रुतेः ।

एतत् । वर्त्तमानापदेशात् । वर्त्तमानमर्थमपदिशन्त्येवमादयोनुष्ठेयत्वेन । अग्निविहरणक्रियानुष्ठेयत्वेनोच्यते । किं च चोदनाशब्दात् । चोदनाशब्दो हि भवति । लिङ्लोटौ कर्मचोदकौ । लोड्वचनानि चैतानि श्रूयन्ते । अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहीत्येवमादीनि । अतः कर्मचोदकः । यदि च विधिविभक्तियोगेपि कर्मचोदकत्वं नाश्रीयते । लोट्श्रवणमनर्थकमेव स्यात् ।

श्रुत्यर्थाभावाच्च ।

अपि च लोट्श्रवणादेवायमर्थो गम्यते । यदुक्तं कर्मचोदकत्वम् । यदि च विधिविभक्तियोगेपि कर्मचोदका न भवेयुः श्रुतार्थहानिः स्यात् ।

किञ्च—

तवैचेति वचनात् ।

मन्त्रवैलक्षण्यमेषाम् । तवै वचनाः प्रैषाः पठ्यन्ते । ब्राह्मणां तर्पयितवै इत्येवमादयः । इति वचनाश्च मन्त्रायथा उरु प्रथा उरुप्रथस्वेति प्रथयत्येवैनमेतदुरुते यज्ञपतिः प्रथतामिति च । अतोपि मन्त्रवैलक्षण्यादमन्त्रत्वम् ।

निर्देशात् ।

अपि च निर्दिष्टा मन्त्राः । अहेबुध्न्यमन्त्रं मे पाहि यमृषयस्त्रयी विदो विदुः ऋचो यजूंषि सामानीति तन्मध्ये चानाम्नाताद्मन्त्रत्वम् । अतः ।

कर्म चोदकः ।

अपरे निर्देशादित्यन्यथा वर्णयन्ति विधिविभक्तियोगाच्छक्नुवन्ति कर्मनिर्देष्टुमिति ॥ २४४ ॥

एवं प्राप्त आह—

मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ॥ २४५ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । मन्त्रो वैवञ्जातीयकः प्रतिपत्तव्यः ।

कुत एतत् । समभिव्याहारात् । य एभिरर्थोऽभिधीयते स समभिव्याहृतो वाक्यान्तरेण विहरत्यग्नीनित्येवमादिना । न च विहितस्य विधानमवकल्पते । अभिधानं तु सम्भवति । तस्मान्मन्त्रएवं जातीयकः प्रतिपत्तव्यः । अथवा समभिव्याहारादित्यभिव्याहरणमेषां प्रयोगकाले चोद्यते । उत्तिष्ठन्नाहाग्नीन्विहरेति । अथाह प्रोक्षणीरासादयेति च । यदि कर्मचोदका एते स्युरभिव्याहरणं एषां न चोद्येत । चोद्यते च तस्मान्मन्त्रा इति । यत्पुनरुक्तं वर्त्तमानापदेशादिति तन्मन्त्रत्वेपि न विरुध्यते । वर्त्तमानापदेशको हि मन्त्रो भवति । यदुच्यते । चोदनाशब्दाच्छ्रुत्यर्थाभावादिति । तत्रोच्यते । मन्त्रत्वेप्येतन्न दुष्यति । न लोड्विभक्तेर्विधानमेवैकोर्थः । प्राप्तकालतायामपि लोट् स्मर्यते । अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणाहीति च । अग्नीदित्यभिधीयते विहरणस्तरणयोः प्राप्तः काल इति । यदपि मन्त्रवैलक्षण्यमुक्तम् । तवै चेति वचनादिति तदप्यनैकान्तिकम् । तवै वचना अपि मन्त्रा दृश्यन्ते । कन्या इव वहतु मे तवा उ इति । मन्त्रश्चायम् । अनितिवचना च मन्त्रा दृश्यन्ते । स जुहोत्येष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यतीत्येवमादयः तस्माद्वैलक्षण्यम् । यच्चोक्तं निर्देशादिति निर्दिष्टा हि मन्त्रा ऋचो यजूंषि सामानीति निगदानामनिर्देशादमन्त्रत्वमित्यत्र ब्रूमः । यजुषां निर्देशात् निगदोपि निर्दिष्ट एवेत्यदोषः । अथवा वर्त्तमानापदेशादित्येवमादीनां व्याख्यान्तरं प्रस्तूयते । पूर्वत्रापरितोषात् । उक्तमेव हि निगदानां मन्त्रत्वमिति । विषयव्याप्तिश्च भवति । इदमामनन्ति आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालो भवतीत्येवमादि । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमेते विधय उतार्थवदा आहोस्विन्मन्त्रा इति । तत्र तदुच्यते नैते विधियो वर्त्तमानापदेशात् । यो हि वर्त्तमानमर्थमुपदिशति सोनुवादसरूपत्वान्न विधिः स्यात् । विधानं तर्हि कीदृसादवगम्यते । अत आह । चोदनाशब्दात् । लिङन्ताल्लोडन्तात्तव्यान्तात् । एते हि विधौ स्मर्यन्ते । न चाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्येवमादयो लिङन्ता न लोडन्ता नापि तव्यान्ताः । अतो न विधयोऽर्थवादास्तर्हि भवन्त्वित्याशङ्कित आह । श्रुत्यर्थाभावात् । अर्थवादा न भवन्त्येते श्रुतस्य ह्यर्थस्यार्थवादो भवति स्तावको । न चात्र श्रुतोर्थो विद्यते य एभिः संस्तूयेत । तस्मान्नार्थवादाः । मन्त्रास्तर्हि भवन्तु । मन्त्रा अपि न भवन्त्येते । कुत एतत् ।

श्रुत्यर्थाभावादेव । श्रुतस्य ह्यर्थस्य मन्त्रः प्रयोगकालेभिधायको भवति । न चासावस्तीति । तत्रैचेति वचना इति वचनाश्च मन्त्रा ब्राह्मणे पठ्यन्ते । न चैते तल्लक्षणयुक्तास्तस्मादप्यमन्त्रत्वमिति । तस्मात्सर्वप्रकाराभावादानर्थक्ये प्राप्त आह । निर्देशात्कर्मचोदकः । कर्मचोदक एवं जातीयकः प्रतिपत्तव्यः । शक्नोति ह्यसौ अर्थवादपदसंयोगात् पञ्चमलकारपरिकल्पना द्वारेण विधानं कर्तुम् । ननु च वर्त्तमानापदेशकोयं भवति कथमिवानुवादसरूपत्वाद्विधिः स्यात् । यथा गच्छति पठतीत्येवमादयो न विधयः । एवमेतेपि । अत्रोच्यते । आग्नेयोष्टाकपालो भवतीति नानुवादोयम् । न ह्यसौ विहितः क्वचिद्येनानूद्यते । तस्मादष्टाकपालो भवतीति भावयितव्य एवमेवगम्यते । न चाभावितोऽष्टाकपालो भवतीति । तस्माद्भावयितव्य एव । अर्थवादपदसंयोगोप्युक्त एव । अग्निर्वै देवानां मुखमित्येवमादि । यदि वर्त्तमानापदेशकस्यापि विधायकत्वमाश्रीयते । गायत्रेण त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीत्येवमादीनामपि विधायकत्वमस्त्वित्येवं प्राप्त आह ।

मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ।

मन्त्रो वैवं जातीयः स्यात् । कुतः समभिव्याहारात् । य एवमादिभिरर्थो विधीयते । स वाक्यान्तरेण विहित एवेति । तस्मान्मन्त्रा एवमादयः ॥ २४५ ॥

१अर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनम् ॥ २४६ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ २४६ ॥

---

१ अर्थः प्रयोजनम् । तथाच प्रयोजनपरिगणनया शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादिद्रव्याणां समीपे स्थापनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अर्थात् करिष्यमाणे कर्मणि उपयोक्ष्यमाणानि । सर्वाणि द्रव्याणि गणयित्वा कर्मारम्भात् प्रागेवानीय समीपे स्थापनीयानि अन्यथा कालविलम्बेन प्रधानकर्मबाधः स्यादिति तात्पर्यम् ।

१चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि ॥ २४७ ॥

कर्त्तव्यानीति शेषः ॥ २४७ ॥

अवरोक्तमुत्तरं हविषि ॥ २४८ ॥

हविषां यत्पश्चादभिहितं तदासादनादिषु उत्तरं देशतः कालतश्च प्रतिपत्तव्यम् २ ॥ २४८ ॥

एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम् ३ ॥ २४९ ॥

साज्य एकस्मिन्द्रव्ये वेदेन उपग्रहो भवति। एकद्रव्यग्रहणमनेकद्रव्यव्युदासार्थम् ४ ॥ २४९ ॥

स्फ्येनान्यत्र ॥ २५० ॥

आज्यादन्यत्रान्येन द्रव्येण द्रव्यवत्येकस्मिन् स्फ्येनोपग्रहणम् ॥ २५० ॥

५कुशैरसत्सु ॥ २५१ ॥

असत्सु वेदवज्राद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम् । अपरेन्यथा वर्णयन्ति । असत्सुद्रव्येषु जपोपस्थानादिषु कुशैरुपग्रहणम् ॥ २५१ ॥

१ चर्माणि कृष्णाजिनाधिषवणशार्दूलचर्मादीनि उत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि च स्तरणीयानि इत्यर्थः । “ तदुत्तरतः पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति ” इति श्रुतेः ।

२ तथाच महापितृयज्ञे ‘ स तत्र जुहूमासादयत्यथ पूर्वामुपभृतमथ ध्रुवामथ पुरोडाशमथ धाना अथ मन्थमि ’ति । अत्र दिग्विपर्ययेण प्राच्येवोत्तरा तेनैवमनूद्यत इति भावः ।

३ दक्षिणहस्तस्थस्य साज्यस्यैकद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनाज्यस्कन्दनवारणार्थं सव्यहस्तगृहीतवेदेनाधारणमुपग्रहणमुच्यते । यथा “ दशापवित्रेणोपगृह्य ” इति ।

४ तेन जुहूपभृतोर्द्वयोर्ग्रहणे न वेदोपग्रहः ।

५ तथाच स्मृतिः “ सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रक ” इति ।

पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकालेस्[१]ह्रादयन् ॥ २५२ ॥

एवमेव श्रुतत्वात् । अस्ँ ह्रादयन् शब्दमकुर्वन् ॥ २५२ ॥

इदमामनन्ति । अभिजिता यजेत विश्वजिता यजेतेन्यस्थ-लसंयुक्ताश्चोदनास्तत्र चिन्त्यते । किमेषु फलमस्त्युत नास्तीति ? । यदा चास्ति तदा यत्किञ्चिदुत स्वर्ग इति ? किं तावत्प्राप्तम् । फला श्रवणान्नास्ति फलमित्येवं प्राप्त उच्यते—

[२]वाच्यफलेषु स्वर्गः सामर्थ्यात् ॥ २५३ ॥

सामर्थ्याद्भवितव्यमत्र फलेन । एवमेताश्चोदनाः समर्था अ-र्थवत्यो भवन्ति । इतरथा सापेक्षाः सन्त्योनार्थिकाः स्युः । न च वेदे मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते । यच्च साकाङ्क्षं वाक्यं तदध्याहारेण वानुषङ्गेण वा निराकाङ्क्षी कर्त्तव्यम् । एवं चार्थवद्भवति । तेनेह स्वर्गकामपदानुषङ्गः कार्यः । विश्वजिता यजेत स्वर्गकाम इति नै-रुत्सुक्यम् । ननु च पशुकामादिपदानुषङ्गः कस्मान्न क्रियते । अ-त्रोच्यते । स्वर्गएव पुरुषैरभिवाञ्छ्यते । तदेव सामर्थ्यादनुषज्य-ते । नान्यानि फलवाक्यानि ॥ २५३ ॥

एककर्मणि गुणविशेषे फलविशेषः ॥ २५४ ॥

एकस्मिन्कर्मणि गुणविशेषे फलविशेषेण[३] भवितव्यमाम्नान-सामर्थ्यात् ॥ २५४ ॥

१ तदुक्तम् " इत्थमेव कुर्यादुभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूं परिगृ-ह्योपभृत्यधिनिदध्यात् " इति । तथा " ते अस्ँ शिञ्जयन्नाददीत " इति श्रुतिभ्याम् ।

२ अश्रुतफलेषु विश्वजिदादिषु स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः, कु-तः ? सामर्थ्यादित्यर्थः ।

३ तद्यथा, अग्न्याधेयं पूर्णाहुत्यन्तमिष्ट्यन्तं च, तत्र पूर्णाहुत्यन्त-पक्षादिष्ट्यन्तपक्षे फलभूयस्त्वम्, तत्रापि षड्दक्षिणापक्षाद्द्वादशद-क्षिणापक्षे फलाधिक्यम्, ततोऽपि चतुर्विंशतिदक्षिणापक्षे । एवञ्चा-ङ्गाधिक्ये फलाधिक्यम्, इतरथा तद्विधानवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः ।

दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु
यजमानं प्रतीयात् ॥ २५४ ॥

दानादिनिगदव्याख्यातानि तेषां कर्त्तारं यजमानं प्रतीयात् १ ॥ २५४ ॥

खातलूनच्छिन्नावहतपिष्टदुधदग्धेषु
यजुष्क्रियासम्भवात् ॥ २५५ ॥

खाते यूपावटे । लूने बर्हिषि । छिन्ने यूपे । अवहतेषु व्रीहिषु । पिष्टेषु तण्डुलेषु । दुग्धे पयसि । दग्धे महावीरे । तद्यजुषा क्रिया न भवति । कुत एतत् । द्वाराभावात् । क्रियाद्वारको हि मन्त्र इति । एतच्चासम्भवविषयमेव द्रष्टव्यम् २ ॥ २५५ ॥

---

१ दाने तावत् "अन्वाहार्यं ददाति" "तस्मादग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां ददाति" इत्यादौ यजमानस्यैव दानकर्तृत्वम् । वाचने "आवोदेवास इति वाचयति" "रेवती यजमान इति वाचयती" त्यादौ तस्यैव वाचनकर्तृत्वम् । एवमेव "आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धेवा" "वरं वृत्वा ददाति" इत्यादावपि यजमानस्यैव कर्तृता ज्ञेयेति भावः ।

२ याज्ञिकास्त्वेवमाहुः 'एषु लोकसिद्धेष्वपि गृहीतेष्वपि यजुः क्रिया यजुर्युक्ता क्रिया यथाकथं चित् कर्तव्या कुतः ? सम्भवात् । सम्भवति हि यथाकथं चिद्यजुः क्रिया । अथवा असम्भवात् । अन्यस्याः क्रियायाः कर्ममध्ये असम्भवात् । यदाच पशौ यूपाहरणार्थं सन्निकृष्टे अलाभात् देशान्तरे विप्रकृष्टे गम्यते तदा प्रधानकालविरोधो भवति । यदा चैकदीक्षापक्षः तदा महावीरोखादिकमेकेनान्हा निष्पादयितुं न शक्यते इति । तदुक्तं मण्डनमिश्रैः—

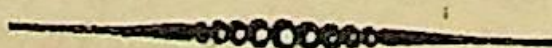
"छिन्नं लूनं च पिष्टं च सान्नाय्यं मृन्मयं तथा ।
लोकसिद्धं गृहीतं चेन्मन्त्रा जाप्याः कठाशयात् ॥
छिन्नादिलोकसिद्धं चेदाह्रियेत क्रतुं प्रति ।
तत्तन्मन्त्रजपं प्राह भारद्वाजः कृताकृतम् ॥
छिन्ने चावहते पिष्टे दग्धे लूने च मृन्मये ।
खाते च लौकिके प्राप्ते जपोनास्त्येव वाजिनाम्" इति ।

रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदपः ॥ २५६ ॥

रौद्रादिमन्त्रमुक्त्वा च शब्दात्कर्म च कृत्वा उपस्पृशेदप इति। दर्शयति चैवं रुद्रियेणेव वा एतदचारिषुः शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमय इति २५६ ॥

त्रयीसारसमुद्धारसूत्रव्याख्यानमादृते ।
यत्तन्मयानुगृह्णन्तु साधुत्वेनेह साधवः ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविचारणे
परिभाषाध्यायः प्रथमः समाप्तः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

ॐ इह स्वर्गापवर्गौ परः पुरुषार्थः। तौ चानेकशाखाप्रभेदभिन्ननियतवर्णानुपूर्व्याऽव्यवस्थिताऽकृत्रिमसर्वगतविधिनिषेधरूपशब्दौघसमधिगम्यौ। न हि प्रत्यक्षादीनामसौ विषयः१। ननु च स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिना स्वर्गस्यास्तु तत्समधिगम्यता अपवर्गे कथमिति। उच्यते। शुभाशुभकर्मफलोपभोगनिमित्तशरीरग्रहणाभावोऽपवर्गः। स च विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनोपजाताशुभोपभोगायावश्यं भाविनि शरीरग्रहणे दुर्लभ इति भवति विधिनिषेधसमधिगम्यता ऽपवर्गस्यापि। यदपि कैश्चिदुच्यते ज्ञानादपवर्ग इति। तदपि न। देहेन्द्रियतो व्यतिरिक्तात्मसतत्त्वावबोधस्य मुक्तेश्च केन साध्यसाधनसम्बन्धो गृहीत इति पर्यालोचनीयं स्वर्गयागादिवत्। आगमोपि नैवं विधः। यदप्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि तदप्यात्मनो दर्शनश्रवणादिपरमेव। मुक्तिस्तु पुनरपि शुभाशुभोपक्षयनिमित्तैवेति२। ज्ञानेपि सति विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च मुक्तिप्रतिबन्धः। यदप्युच्यते न करोति न लिप्यत इति। ज्ञानप्रशंसैवासौ। नन्वेवं सत्यात्मसतत्त्वावबोधो न किञ्चिदुपकारं करोति। नेत्युच्यते। यदा वगतमेतदस्ति देहादिव्यतिरिक्त आत्मेति तदूबन्धश्च शुभाशुभनिमित्तो न बृहस्पतिमतानुसारिणामिव३ भूतसङ्घातमात्रमेवेदमिति तदा त-

---

१ प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वेनातीन्द्रियेर्थे प्रमाणाभावात्। तदप्रामाण्ये तन्मूलभूतानां प्रमाणान्तराणामप्यविषय इति भावः। भावनाबलजं योगिप्रत्यक्षं तत्र समर्थमिति तु मनोरथमात्रं! भावनाया ह्यनुभूतविषयत्वात्।

२ तदुक्तम् " अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्य्यनलानिलाः। चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायत इति।

३ " यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते " " तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं ह्यस्य सर्व-

द्बन्धहेतुपरिहारे प्रयतत इति भवति ज्ञानान्मुक्तिः । अथापि शुद्धं ज्ञानमेव मुक्तेः साधनमिति विधिः स्यात्तथापि विधिनिषेधमूलतैवापवर्गस्यापीति । स च विधिनिषेधरूपः शब्दसमूहोऽनेकशाखान्तरावस्थानरूपतया स्वतश्च प्रतिवाक्यमनेकवाक्यार्थप्रतिभानिरुद्धावतारतया महोर्मिमालाकुलार्णव इव दुरवगाहः । तद्यथा क्वचिदग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ धात्वर्थमात्रविधानम् । तत्राप्यग्निहोत्रशब्दे गुणविध्याशङ्का । तथा किं होमः स्वर्गाय उत स्वर्गो होमाय इति । एवं सर्वत्र । क्वचित्सोमेन यजेतेतिवद्विशिष्टधात्वर्थविधानम् । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति फले विधिः । क्वचिच्च सौर्यादौ विशिष्टं फले विधीयते । दध्नाजुहोतीत्यत्र गुणे विधेर्व्यापारपर्यवसानम् । क्वचिच्च प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यादिवद्धात्वर्थेऽनान्यसम्बन्धविषयो व्यापारः । तथा क्वचिन्मुख्यार्थवृत्तिता शब्दस्य । क्वचित्सहस्रसम्वत्सरादिवत् गुणवृत्त्या शब्दवृत्तिः । विध्यर्थवादसम्मोहश्च परस्परतो रूपव्यतिषङ्गात् । शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इति विधिसरूपोऽर्थवादः । रात्रीः प्रतितिष्ठन्ति य एता उपयन्तीत्यर्थवादसरूपं रात्रीणां फले विधानमिति । दिङ्मात्रमिदं दुरवगाहत्वे । यद्यपि च संशयविपर्ययरहितज्ञानोत्पत्तिशक्तियुक्तविधिवाक्याभिहितार्थ प्ररोचनाद्वारेणार्थवादानां तदन्तर्भाव उक्तो जैमिनिप्रभृतिभिर्मन्त्राणामभिहितार्थप्रकाशनेन क्रियाङ्गता नामधेयस्य च गुणफलोपबन्धेनेति सुविवृतमेवैतत् । यथा भेदादिलक्षणानुकथनेनानेकरूपवाक्यार्थमार्गोपदर्शनं कृतमे-

---

पाप्मानः प्रदूयन्ते " " भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे " इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तथैवावगमात् । तस्मात् सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्षः, सुखदुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोरुच्छेदात्, धर्माधर्मयोरुच्छेदश्चोत्पन्नानां धर्माधर्माणामुपभोगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनात्मज्ञानेन च विरोधादुत्पाद्यानां च काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां तदननुष्ठानेनानुत्पादाद्विहिताकारणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धाकरणेन च परिहारादसति शरीरारम्भे पूर्वे शरीरनिपाते चेति शाङ्करभाष्य शास्त्रदीपिकादा ।

च । तथापि नैयतानेकशास्त्राव्यवस्थितवाक्यराशिप्रतिपादितार्थानुष्ठानं शक्यं कर्तुमित्याचार्यः कल्पसूत्रमारब्धवान् । तत्र चाधिकारादिसामान्यश्रुत्युपनिबन्धनं कृत्वा विशेषोपनिबधनं न्याय्यम् । इतरथा हि प्रतिविशेषं सामान्यानुकथने ग्रन्थगौरवं स्यादित्यतोऽधिकाराद्युपस्पृशेदप इत्येवमन्तमनुक्रम्य विशेषाननुक्रमते । तत्र च पूर्वं पौर्णमासमारभ्यते । यद्यपि फलवत्सु क्रमो नास्त्यनुष्ठानं प्रति अनुविधाने दूरोत्सारित इति । तथापि क्रमवर्त्तिनी वागित्यवश्यम्भाविनि क्रमे श्रुत्यर्थानुसारेण पौर्णमासारम्भः प्रथमः । ननु च सामर्थ्यादाधानस्य प्राक्कालता, न ह्यकृताधानः शक्नोति पौर्णमासमनुष्ठातुमिति । श्रुतिक्रमाच्च । सवै सम्भारान्सम्भरतीति । तथा स्मृत्यनुक्रमणम् । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासाविति । नैतदेवम् । व्रतमुपैष्यन्निति श्रुतिक्रमात्पूर्वं पौर्णमासम । सामर्थ्याच्च । न हि पौर्णमासमनुक्त्वा साकल्येनाधानमनुविधातुं शक्यते । सन्ति हि तत्र दर्शपूर्णमासविधानग्राहिण्य इष्टयः । किं च मन्त्रक्रमादग्ने व्रतपत इति । दर्शस्तर्हि प्राप्नोति इषे त्वेति । सत्यमेतत् । किं त्वसौ पौर्णमासपूर्वकः । दाक्षायणे च साक्षादेव मन्त्रक्रमानुग्रहः । तस्मात्पौर्णमासारम्भ एव कारणभूयस्त्वमिति । तेन पूर्वं पौर्णमासमारब्धम ।

पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेत् ॥ १ ॥

तत्र कालविशेषवाचिनि पौर्णमासशब्दे तिथ्यभिप्राया स्त्रीलिङ्गान्तता । तद्विशेषणत्वाच्च पूर्वोत्तरशब्दयोः । सप्तम्यां च प्राप्तायां "उपान्वध्याङ्‌व" इति उपपदविभक्तिर्द्वितीया । पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वेति विकल्पे वा शब्दो ऽयञ्चोपवासशब्दः प्रसिद्धितो ऽनशनभिधाय्यनश्नन्नेव ह्युपोषित इत्युच्यते । ननु चापराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीत इत्यनेन विरोधाद्विकल्पः स्यात् । न भिन्नविषयत्वात् । तत्र ह्यर्थप्राप्तएवाशने सर्पिरादिगुणनियम इहाशनप्रतिषेध इति । अशनविधाने हि तस्मिन्सत्यविधेय एवार्थः स्यात् । प्राप्तार्थत्वाददृष्टार्थता चाशनस्य कर्मोपकाराय प्रकल्प्या । न चासौ दृष्टे सति न्याय्या । तस्मादनेकविषयत्वादविकल्पः । यत्र पुनरेकक्रियाविषयौ विधिनिषेधौ तत्र षोडशिग्रहणवद्विकल्पः । अतिरात्रे षोडशिविषयो विधिः । तद्विषयएव निषेधः । गृह्यते चेन्न प्रतिषेधो नेति चेन्न ग्रहण-

मिति। न चात्र क्त्वादिवत्समुच्चयः सम्भवति विरोधात् । न चाग्नेयप्रयाजादिवदङ्गाङ्गिभावः। फलित्वाफलित्वानवगतेः। न च वार्त्रघ्न्यादिवद्वा व्यवस्था। तत्र हि लिङ्गप्रकरणानुमितवाक्यावगताङ्गभावयोर्वार्त्रघ्न्योर्वृधन्वत्योश्च व्यवस्थापरमेव वचनम्। वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति । न चात्रानुवादोऽप्राप्तत्वात् । बाधोपि चान्यतरस्यान्यत्र चरितार्थस्यान्यतरेणाचरितार्थेन निवृत्तिः । न च ग्रहणाग्रहणयोश्चरितार्थोऽचरितार्थत्वं कुशशरवत्सम्भवतः । तस्माद्यथोक्तएवेतरवाक्यापेक्षया विकल्पः षोडशिनीति । अथोपवासशब्देनार्थप्राप्ताशननिषेधो व्रतोपायनीयमश्नीत इत्यनेनाशनविधानं स्यात् । नेत्युच्यते । अशनप्रतिषेधवैयर्थ्यात् उत्तरसूत्रादप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अनिषेधेपि हि गुणार्थमुत्तरं सूत्रमारब्धव्यमेव न चात्र भिन्नविषयत्वेप्यविरोधः। सति ह्यशने तद्गुणविधानमुपपद्यत इति । तस्माद्विरोध एव । कस्तर्ह्यत्र समाधिः । उच्यते । अन्यतरस्यायथार्थता । तत्राप्यनियमः। अस्य पाश्चात्यस्य वा । विरोधोपजनकत्वादयथार्थत्वे प्राप्ते यस्यैवायथार्थतान्यत्रोपलब्धा दृष्टप्रवृत्तित्वात्तस्यैवाश्रयितुं युज्यते नेतरस्य । स चायमुपवासशब्दो नियतद्रव्यकालपरिमाणे ष्यशने उपलक्ष्यते। यथा चान्द्रयणमुपवसेदिति । अतो यमनियमविषयतोपवासशब्दस्य । केचित्पौर्णमासीशब्दं लक्षणया कर्मविषयं मन्यन्ते, पौर्णमासीमुपवसेन्न प्रवसेदित्यर्थः । तदेतन्न । कर्मणः पूर्वोत्तरभावानुपपत्तेः । स्वयं होमसूत्रादेव तत्सिद्धेः । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या। पूर्वस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वोपोष्य यमनियमवान्यजेतेति । पूर्वामुत्तरामिति द्वित्वनिबन्धनम् ।तत्र सन्दिह्यते। किमेकापौर्णमासी उत द्वे इति । एकेति ब्रूमः । एकाह्यागोपालाङ्गनादिप्रसिद्धा । सम्वत्सरं प्रकृत्य च दर्शयति द्वादशपौर्णमास्य इति । द्वे अपि वा स्याताम्। शिष्टानुस्मरणात् । या पूर्वपौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञापयति इति । दर्शयति च द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे अमावास्ये इति । तथा एषा ह सम्वत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वेति । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । उत्तरस्यां फाल्गुन्यामिति । प्रसिद्धिलिङ्गं मुख्यविषये । द्वितीया गौणी । न ह्यनेकार्थता सति सादृश्यादौ युज्यते । असति तु सादृश्ये सम्बन्धे वा नेकार्थत्वमपि भवत्यक्षादिशब्दवत् । सादृश्यं चेहास्तीति वक्ष्या-

भः । एवं द्वित्वोपपत्तावपि सन्देहः । कतरा पूर्वा कतरोत्तरेति । मुख्यसन्निधानाच्चतुर्दशी पूर्वा पञ्चदश्युत्तरा । तत्रैतदुच्यते । चतुर्दशी पूर्वा तस्यां हि चन्द्रमसः पूरणमस्ति त्रयोदश्याद्यपेक्षया । आह च चन्द्रमसं प्रकृत्यैतस्य ह्यनुपूरणं पौर्णमासीत्याचक्षत इति । अपि च पूर्वोदिते कलाहीने चन्द्रे पूर्वा विचक्षणा इति चतुर्दशीं पूर्वां ज्ञापयति । तथा यदात्वस्तमियात्सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरुपागमत् । युगपत्सोत्तरा राका तदाभवति पूर्णिमा इति पञ्चदशीमुत्तरां दर्शयति । ज्ञापयति पञ्चदशी वा पूर्वा प्रतिपदुत्तरेति । कुत एतत् । सादृश्याद्धि पौर्णमासीशब्दस्तिथ्यन्तो प्रवर्त्तते । तच्च सादृश्यं पौर्णमास्याः प्रतिपदि न चतुर्दश्याम् । कथं मासस्य पूरणं पौर्णमासीशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं मासमानं चन्द्रमाः । मन्त्रलिङ्गाच्च । यत्वा देवप्रपिबन्ति तत आप्यायते पुनः । वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिरिति । तच्चैतच्चन्द्रमसः पूरणं प्रतिपादि पञ्चदश्यां च तुल्यम् । अन्त्यकलाव्यापारसामान्यात् । अन्त्या हि कलोभयत्र व्याप्रियते । इयांस्तु विशेषः । एकत्रोपैतीतरत्र वापैति । चतुर्दशकलत्वसामान्याच्च । प्रागन्त्यकलाव्यापाराच्चतुर्दशकलः पञ्चदश्यां प्रतिपद्यपि तद्व्यापारोपरमे चतुर्दशकल एव । तदेतत्सादृश्ययुक्ता पञ्चदशीति प्रतिपल्लक्ष्यते वक्तुं न चतुर्दशी सादृश्याभावात् । यच्चोक्तं त्रयोदश्याद्यपेक्षया तत्र पूरणमस्तीति । एवं चेन्न काचिदपूर्णमासी सर्वत्र ह्यापेक्षिकं पूरणमिति । यदुक्तं पूर्वोदिते कलाहीन इति तदपि खर्विकाभिप्रायम् । दृश्यते चायमर्थोऽन्यपरे वाक्ये । स वैसम्प्रत्येवोपवसेत् सप्रतिवृत्रः हनानि सम्प्रतिद्विषन्तं भ्रातृव्य (हनानीति मुख्योपवासविषयम् । तथा स वा उतरामेवोपवसेदिति प्रकृत्य पूर्वोपवासविषयं दोषमाह समिव वा एष क्रमते यः सम्प्रत्युपवसतीति । आदित्यरूपिणो यजमानस्यास्तमनकाले सम्पूर्णोदितेन वृत्ररूपिणा चन्द्रमसा सङ्क्रमणं भवति । तस्य चास्पष्टौ जयपराजयौ मत्वैतदुच्यते । अनद्धा वै सङ्क्रान्तयोर्यदीतरोवेतरमभिभवतीतरोवेतरमिति । अथ य उत्तरामुपवसति तस्य को गुणोभवति । यथा पराञ्चमावृत्तः सर्पिः स्यादप्रत्यालभमानः सोन्यतो घात्येव स्यादिति । तत्र ह्यसम्पूर्णा आभिमुख्येन वाव्यवस्थितः पापरूपी चन्द्रमा यमनियमवता आदित्यरूपिणा यजमानेन सुखेन जेतुं शक्यत इति प्रतिपदमुत्तरां दर्शयति । यथा एषा ह सम्वत्स-

रस्य प्रथममा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वे ति । पक्षादौ सम्वत्सरादिरिति प्रतिप्रतिपत्प्रथमोच्यते । पक्षान्ते च तदन्त इति पौर्णमास्युत्तमा । न च पौर्णमास्यां पक्षादित्वं चतुर्दश्यां चापक्षान्तता सम्भवति । तस्मादेतत् । सूत्रकारप्रख्यानाच्च । पक्षादौ यद्यद्धविरिति । यदा चतुर्दशी पूर्वा तदा पञ्चदश्यां यागः स्यात् । तत्र पक्षादौ हविः पाक्षिकं स्यात् । नन्वेवं सत्युत्तरोपवासपक्षे द्वितीयायां यागः प्राप्नोति, तत्र पक्षादौ यद्यद्धविरितिपाक्षिकमेव । न, सूत्रारम्भसामर्थ्यात् सद्यो वा प्रातरिति ॥ १ ॥

अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा ॥ २ ॥

ममाग्ने वर्च्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वया ध्यक्षणे पृतनाजयेमेत्याहवनीये समिधमादधाति ॥ ३ ॥

अग्न्यन्वाधानमिति कर्मणो नामधेयम् । कर्तृनिर्देशात् । गुणविध्यसम्भवात् । द्रव्येचाप्रसिद्धेः । तत्राध्वर्युग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति प्राप्तत्वात् । अथ यजमानो वेत्येवमर्थमुच्येत । तन्न इयतापि सिद्धत्वात् । यथान्यत्र पात्राणि सं सादयति यजमानोवा । तथाऽज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वेति । तस्माद्ध्वर्युरित्यवाच्यम् । अत्रोच्यते । यजमानकाण्डमित्यवान्तराख्याऽसौ च महासमाख्यायाः बाधिका भवति । तेन यजमानो वेतीयत्युच्यमाने वा शब्दो वधारणे न्यायमूलत्वेन माभूदिति शास्त्रमूलोयं विकल्प इत्यध्वर्युग्रहणम् । नन्वितरत्रापि शास्त्रमूल एव विकल्पः । आज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वेति । अत्राप्यध्वर्युग्रहणं तर्हि कर्तव्यमेवेति । सत्यमेवम् । प्रत्यक्षं हि तत्र वचनम् । तद्धैके यजमानमवख्यापयन्ति तस्मादध्वर्युरेवावक्षेतेति च । ननु चात्राप्याचार्यस्य प्रत्यक्षमेव वचनम् । स्मरन्ति हि, पञ्चदशशाखोपनिबन्धनं कृतमाचर्येणेति । तस्मान्नास्ति प्रत्यक्षकृतो विशेषः । उच्यते । शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्यः । तत्र नित्यनैमित्तिककाम्यवैकल्पिकानि कार्त्स्न्येनोपनिबद्धानि शाखाद्वयव्यतिरेकेण नैय्यमिकमात्रमेव । तेन शाखा-

द्ध्यविहितस्येतरेणास्ति विशेषः । तद्विहितं प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तमिव यथाकथञ्चिदपि ज्ञाप्यते। शाखान्तरीयं पुनः प्रयत्नतो ज्ञापनीयमित्यध्वर्युग्रहणम् । ननु कतिपयशाखोपसंहारे सति असर्वशाखाप्रत्ययत्वादनादरणीयमेतत् सूत्रकारवचनमिति । नैतदेवम् एवं हि स्मरन्ति या एव काश्चन नवदशशाखा उपनिबध्यन्ते । तत्रैव नैयमिकाङ्गप्रधानकर्म्मोपसंहारः सम्भाव्यते । किमुत पञ्चदशशाखोपनिबन्धन इति । तस्मादपरिचोदना ऽसर्वशाखाप्रत्ययत्वमिति । अथ सर्वशाखाप्रत्ययकर्मोपसंहारेणैवाधिक्रियेत तथासत्यशक्यशब्दार्थोपदेशात्सर्वशाखानामानर्थक्यमेव स्यात् । स्मर्यते ह्येकशतमध्वर्युशाखानामिति । तथैकदेशाध्ययनेनाप्यधिकारं स्मरन्ति । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेदिति । तथा च लिङ्गम् । यो वै ज्ञातोनूचानस्तमवकाशयेदिति । सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ह्यनूचानो न कश्चित्स्यात् । अपरेध्वर्युग्रहणं यजमानसम्बन्धार्थं व्यावर्णयन्ति । तत् किमर्थं व्यूहनेध्वर्युर्वेत्युक्ते यजमानो यथास्यादिति । किं वा स्यादध्वर्युणा विकल्पितत्वादधिकृतमेव ऋत्विगन्तरं प्राप्नुयात् । अथ पुनर्यजमानसम्बन्धे ज्ञापिते यजमानः सिद्धो भवति । एतस्यामपि व्याख्यायामध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्ति, तथाध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं हरतीत्यत्र दोषः । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या । यदृच्छा वा चार्यस्य क्वचित्कथञ्चिद्विकल्पं ज्ञापयतीति । अथवान्यदेव व्याख्यान्तरम् । ऋग्वेदविहितमन्वाधानं समाख्यया होतुः प्राप्नोति, तन्माभूदित्यध्वर्युग्रहणम् । सचायं ममाग्न इति मन्त्रोङ्गभूतार्थप्रकाशकत्वादाहवनीयकार्यापन्नास्वप्सु ममाप इति यथार्थं विपरिणस्यते । न ह्यविपरिणतोङ्गभूतार्थप्रकाशने समर्थो भवति। सत्त्रे गणयज्ञेषु च यजमानाभिधायीनि पदानि यजमानकर्तृकेग्न्यन्वाधाने यथार्थं विपरिणस्यन्ते। अस्माकमग्ने ऽस्मभ्यं नमन्तामिति चेत्येवमादीनि। अध्वर्युकर्तृके त्वग्न्यन्वाधाने न्यायनिगदत्वादनूह एव। न च वचो दिशां चावनतिरध्वर्युविषया। कर्मणः परार्थत्वात्। लिङ्गाच्च। या वै काश्च यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सेति । असौ च समिद्बाहुप्रमाणा स्यादधिकरणस्यैतावत्प्रमाणत्वात् । कुतः । परिधीनां वर्म संश्रुतेः । वर्मणश्च शरीरप्रमाणत्वादाधेयं चाधिकरणप्रमाणमुचितम् । लिङ्गाच्च । यद्गु वा आत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्तीति इति । प्रा-

देशमात्री वा शिष्टानुस्मरणात् । वेदः समित्पवित्रं च त्रयं प्रादेशसम्मितामिति । तस्य चाविरोधात् । क्वचिच्च दर्शनात्प्रादेशमात्र्योभवन्तीति । अधिकरणप्रमाणत्वमाधेयस्यानैकान्तिकं लिङ्गं विध्यर्थशेष स्तस्मात्प्रादेशमात्र्येव ॥ ३ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ४ ॥

द्वितीया ग्रहणेन प्राप्तो मन्त्रो निवर्त्यते तूष्णीमिति ॥ ४ ॥

एवमितरयोरग्न्योः ॥ ५ ॥

समिधावादधातीति वाक्यशेषः । प्रथमं दक्षिणाग्नौ सन्निधानात् । प्रदक्षिण क्रमयोगादुदक्संस्थता सम्पत्तेश्च । गार्हपत्ये वा-मुख्यक्रमानुग्रहात् । अग्न्यन्वाधानस्य हि कार्यं देवता परिग्रहः । ताश्च पूर्वं गार्हपत्येष्वीज्यन्ते । ततो दक्षिणाग्नाविति । सन्निधानाद्यकारणं केचिदग्निग्रहणं प्रकृतत्वादवाच्यं मन्यमाना गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः क्रमार्थं मन्यन्ते ॥ ५ ॥

महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्सं्स्थम् ॥ ६ ॥

भूर्भुवः स्वः इत्येता महाव्याहृतयः अध्येतृप्रसिद्धाः, भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति लिङ्गात् । विभागानुपदेशात् समस्ताभिः, भेदेन क्वचिदुपदेशात् प्रतिमहाव्याहृतीति । न वाक्यभेदात् । वाक्यसमुच्चयस्य चान्याय्यत्वात् । तस्मात्प्रत्यग्निविभक्ताभिर्व्याहृतिभिः समिदाधानम् । सूत्रकारानुपदेशान्नेति चेत् । स्यात्परिभाषितत्वात् । तेषामारम्भेर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वादिति । तत्कथम्? अर्थवादात् । भूरिति गार्हपत्यो भुव इत्यन्वाहार्यपचनः स्वरित्याहवनीय इति । तथा भूरिति वा अयं लोको भुव इत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोक इति । अयं वै लोको गार्हपत्योन्तरिक्षलोकोन्वाहार्यपचनो ऽसौ लोक आहवनीय इति । समस्तोपदेशो लाघवार्थः । भेदोपदेशश्च होमविधानार्थः । ताश्चैताः शब्दत्वसामान्यान्मन्त्रस्य निवर्त्तिकाः ॥ ६ ॥

तूष्णीं वा यथापूर्वम् ॥ ७ ॥

समिदाधानमिति वाक्यशेषः । तत्र च युगपत्समिदाधानं

भेदे कारणाभावात् । केचित्तूर्ष्णीं द्वितीयामिति द्वितीया ग्रहणमिहार्थं मन्यन्ते । तूर्ष्णीं चेति लघीयसा न्यासेन सिद्धत्वात्, यद्गुरुत्वं करोति तदिह भेदेनाधानं यथा स्यादिति । तदयुक्तम् । न हि सूत्रकारस्यानुप्रवृत्तिरीदृशी यन्न्यासगौरवमर्थान्तराय भवत्यसति वचने । सति तु वचने प्रमाणवानयमर्थ इत्यतिरेकोपि गृह्यते । न च न्यासगौरवस्यान्यथानुपपत्त्या शक्यं वचनमनुमातुम् । द्वितीयां समिधमादधातीति कदाचित्स्वशब्देनोच्यते कदाचिच्चशब्देन । न्यायप्राप्ते युगपत्समिदाधानं दुर्निवारमिति । ये तु सूत्रगौरवमात्रेणैवार्थान्तरं परिकल्पयन्ति नमस्तेभ्यः । यथापूर्वमिति च न यथाध्यवसितं सूत्रादेशवैलक्षण्यात् । पूर्ववदिति ह्येवं प्रकारेष्वर्थेष्वाचार्याः प्रायशः सूत्राणि प्रणयन्ति । तस्माद्यथापूर्वं यथोत्पन्नं अग्नय इति । तदेतन्निर्विकल्पकमग्न्यन्वाधानं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति ? । दृष्टार्थमिति ब्रूमः । दृष्टं हि कार्यमग्नौ काष्ठमाधीयमानं करोत्यग्नीन्धनं तद्धारणं च । न च तदनभिवाञ्छितम् । कार्यस्य विद्यमानत्वात् । ते वा एते उल्मुके उद्वहन्तीति च पूर्वाहितसमिद्द्वयविषयस्तच्छब्दो द्विवचनान्त एवमेवोपपद्यते । देवतापरिग्रहणार्थं वा वचनसामर्थ्यात् । कस्य देवा गृहानागच्छन्ति कस्य न यः पूर्वे द्युर्ममाग्न इत्यग्नीन् गृह्णातीत्यर्थवादसरूपमपि कार्यनिर्देशविषयमभ्युपगतमाचार्येण । येनाग्न्यन्वाधानप्रभृतीत्यनुक्रम्य दीक्षणीयादिप्रागुदवसानीयाया निवर्त्तयति । तत्राग्न्यन्वाधानकार्यं दीक्षणीयायां कृतमित्यभिप्रायः । तत्र हि वचनमाग्नावैष्णवं प्रकृत्य अग्निर्वै यज्ञस्यावराद्ध्यो विष्णुः परार्द्ध्यस्तत् सर्वाश्चैवैतद्देवता परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा इति दीक्षणीयाङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहस्य निवर्त्तितत्वात् । प्रायणीयादिष्वग्न्यन्वाधाननिवृत्तिरुच्यते । तच्च देवता परिग्रहणार्थे अग्न्यन्वाधाने उपपद्यते नाग्निधारणार्थे । ननु चार्थवादसरूपमेव वचनम् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति प्रकृत्य तत्सर्वाश्चैवैतद्देवता परिगृह्येत्युक्तम् । निर्ज्ञातदीक्षाप्रयोजनाया दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहफलश्रुतिरर्थवादो भवति । किं पुनरभ्युपगतो देवतापरिग्रहोऽत्र प्रयोजनत्वेन जैमिनिप्रभृतिभिरपि । एवं च सति वाचनिकं कार्यं देवतापरिग्रहः । तस्मिन्सति नोपलभ्यमानमपि प्रयोजनान्तरमवगन्तुं न्याय्यम् । यच्च लिङ्ग..कं ते वा एते उल्मुके इति तदपूर्वप्रकृतेपि दृश्यते । तद्यथा स यद्वा इतश्चेतश्च सम्भरतीति । अप्रकृत-

विषयस्तच्छब्दः । प्रयोजनमवादिष्वपि क्रियते । किमदमेकं कर्म, उत बहिति । बहिति ब्रूमः। अधिकरणभेदाच्चाधेयभेदाच्च प्रत्यग्निसार्मदूद्दय पर्यवसनात् । एकं वा कार्यैकत्वात् । एकं हि कार्यमभीज्यमानदेवतापरिग्रहः । एकवाचनान्तेन चैकेन शब्देनोपदेशोभवत्यस्य चाधानमिति । न चाधिकरणभेदः पर्यवसानं वा कर्मभेदे कारणं, परिधिपरिधानवत् । तस्मादेकमिति । प्रयोजनमन्ते नैमित्तिकं भवतीति सम्प्रदायः । केचित्तु गृहमेधीयादिषु सर्वत्र कर्त्तव्यमिति प्रयोजनमाहुः । तत्पुनरालोचनीयम् । न ह्यपराग्निसम्बद्धहोमाभीज्यमानदेवतापरिग्रहस्तत्रोपपद्यते । तस्मात्तत्राप्रवृत्तिः । अपरे त्वाहुः । अग्निपरिग्रहणद्वारेण देवतापरिग्रहो ममाग्ने इत्यग्नीन् गृह्णातीति वचनात् । तेषां चाग्निनां भेदः । प्रत्यग्निचान्याश्चान्याश्च देवताः परिगृह्यन्ते । तेनापराग्निहोमेष्वसत्सु तद्देवतापरिग्रहो नास्तीति-निवर्त्ततेऽग्न्यन्वाधानम् । न चात्र समुदितानामेककार्यता । तद्यथा त्रयो ग्रावाण इतरेतरसव्यपेक्षा उखां धारयन्ति । प्रत्यक्षं हि तत्र समुदितानामेककार्यत्वमिहत्वग्निद्वारेण भेदाध्यवसानमिति । नन्वेवं सत्यपराग्निकयोः कार्यान्तरं प्राप्नोति । अस्तु को दोषः? कर्मभेदः स्या त्तत्र याज्ञागोमिप्रभृतिकृतव्याख्योपरोधः स्यात् । उच्यते न व्याख्योपरोधनयान्यदार्थस्यान्यथात्वमवसातुं शक्यम् । यथा हि प्रमाणैरर्थः प्रमीयते तथैव गृह्यत इति । अथवैकमेवाग्न्यन्वाधानं प्रत्यग्न्यभ्यस्यत इत्यदोषः । एवमाश्रीयमाणे प्रत्यग्न्यभ्यासं नैमित्तिकावसर इति ॥ ७ ॥

अहनि मांसमैथुने वर्जयेत् ॥ ८ ॥

ननु चाहनि मैथुनस्य प्रतिषिद्धत्वादवाच्यत्वम् । कर्मोपलक्षणार्थमहर्ग्रहणमित्यदोषः । दृश्यते च कर्मणः कालव्यपदेशः । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्यामिति । नियमस्य च कर्माङ्गता न्याय्या । अतदङ्गत्वे हि पुरुषमात्राभिसंबन्धात्फलपरिकल्पना स्यात् । ननु च मांसमैथुने वर्जयेदितीयत्यपि सूत्रे प्रकरणात्कर्माङ्गतावगतिरविरुद्धा व्यर्थमहर्ग्रहणमिति । सत्यमेवमाप्रयोगद्वयपरिसमाप्तेरयं [illegible]र्मो मा भूदिति प्रतिप्रयोगावसायित्वमङ्गानामिति न्यायसंसूचनार्थमहर्ग्रहणम् । एवं च सति

चन्द्रप्रभा
३६

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ "

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र [illegible]विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । स[illegible]र्णः । (वेदान्तः) ६

...नदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणपरम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णः (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विषयतावादनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिमतविशेषविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगदाधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम्। (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतः तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम्। १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी।

No. 69.] [Price Rupee One.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthshâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULAS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT:–OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1903.

श्रीः

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—६९

दाक्षायणे पुनरारम्भसामर्थ्यादाप्रयोगद्वयपरिसमाप्तेर्मांसस्त्र्यमृत-भूतकृतवासांसि वर्जयेदित्ययं धर्मः ॥ ८ ॥

केशश्मश्रु वपते वाऽशिखम् ॥ ९ ॥

वा शब्दस्य सन्निधानाविशेषेपि सति वपतिनैव सम्बन्धः । शिखासम्बन्धे हि पक्षे सति सशिखं स्यात् । तत्र स्मृतिरुपरुध्यते । अशुचिर्वा एष यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति । न चाहत्य वचनं सशिखस्य । तस्मात्स्मृत्यनुरोध एव ज्यायानिति १ ॥ ९ ॥

अपराह्णे२ व्रतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषा सुहितौ ॥१०॥

अपराह्णग्रहणं अन्होपरभागमात्रविषयम् । शब्दसामर्थ्यान्न यथान्यत्राह्नस्त्रिभागविषयता । तत्र ह्यपराह्णे ददातीति प्रकृत्य पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति वाक्यशेषाद्विशेषाध्यवसानम् । इहत्वपरभागमात्रवृत्तित्वमिति । भोजनकालप्रत्यासत्तेश्च । व्रतोपायनीयमिति व्रतं भोजनमुच्यते यथाऽन्यत्र तद्व्रतः स्यात् । पयो व्रतमिति च । तद्येनोपेयते अमाषादिना तद्व्रतोपायनीयम् । अश्नीत इति द्विवचनोपदेशात्पत्नी च । इतरथा हि याजमानएव नियमः स्यात् । यथा सौत्रामण्यां हुतोच्छिष्टभक्ष इति । सर्पिषेति । नात्र पयो व्रतवत्सर्पिरेव साधनं स्थित्यसम्भवात् । अमाषममांसमिति च पर्युदासात् । तेन यथाप्राप्तं सर्पिरभिधीयते । तत्रापि किं नियमविधिरुत तैलादिपरिसंख्या? कश्चात्र विशेषः । यदि नियमः तैलमपि व्यञ्जनादिसंस्कारप्राप्त्या न

---

१ केचिद्वाशब्दमशिखमित्यनेन सह योजयन्ति, अशिखं वा सशिखं वेति । तन्मते केशश्मश्रुवपनं नित्यमेव । सूत्रकारप्रस्थानादप्ययमर्थोऽवसीयते । येनाधाने " पौर्णमासवद्वपनम् " इत्युक्त्वा; " ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपने " त्यादिना वपनस्य विकल्पमाह । यदि पौर्णमासे वपनं विकल्पेन स्यात्तदा पौर्णमासीवदित्यनेनैवाधानेऽपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनर्विकल्पो न वक्तव्यः स्यात् । उक्तश्च । अत एवं ज्ञायते पौर्णमासे वपनस्य विकल्पो नास्तीति याज्ञिकदेवाः ।

२ व्रतं भोजनं येनाऽन्नेनोपेयते क्रियते तद्व्रतोपायनीयम् उच्यते ।

निवर्त्यते । अथ परिसंख्या सर्पिषो न नियम इति । किमत्र युक्तम् । नियमविधिः । तत्र हि स्वार्थवृत्तिता शब्दस्य स्यात् । तैलव्युदासे परार्थता कल्पेत । लक्षणा च स्यात् । तस्मान्नियमविधिरेव । नियमे च सत्यर्थात्तैलादिनिवृत्तिः । असुहितौ अतृप्ताविति । तदेतद्दर्शनं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति? । धर्ममात्रमिति ब्रूमः । कुतः । द्रव्यकालादिनियमात् । दृष्टार्थे हि यत्किञ्चित्स्यात् । तस्माद्धर्ममात्रमिति । दृष्टार्थे वा प्रसिद्धेस्तदर्थत्वात् । न ह्यदृष्टाय कश्चिद्भुङ्क्ते । यत्तूक्तं द्रव्यादिनियम इति । कामं नियमाददृष्टपरिकल्पना प्राङ्मुखान्नानि भुञ्जीतेति वत् । न तु गम्यमानतृप्त्यपन्हवद्वारेणादृष्टपरिकल्पनामिति । प्रयोजनं सति सामर्थ्ये ऽश्नीयात् ॥ १० ॥

अन्तरेणापराग्नीगत्वा परेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमिति वा ॥ ११ ॥

अन्तरेणापराग्न्योरिति षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादोन्तरान्तरेण युक्त इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया । प्राङ्तिष्ठन्निति शक्यमवक्तुम् । अपरेण व्यवस्थितस्याग्नीक्षणविधानसामर्थ्यात् । अग्निमीक्षमाण इत्यपि न वाच्यम् । मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तः । उक्तं च प्रदेशान्तरे । आहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वादिति । वक्तव्यं वोत्तरमन्त्रार्थत्वात् । तस्य च विलिङ्गत्वात् । प्राङ्मुखता अवाच्या । प्रोषितस्यापि दिङ्नियमो यथा स्यादिति । अपामुपस्पर्शनमाचमनं लिङ्गात् । प्राङ्तिष्ठन्नप उपस्पृशतीति प्रकृत्य तेन पूतिरन्तरतो मध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति । आलम्भनमात्रं वा आचमनानुपदेशात्तस्य नैमित्तिकत्वात् । शब्दसामर्थ्याच्चाप उपस्पृशतीतिलिङ्गमर्थवादमात्रं दीक्षास्नानवत् । व्रतमुपैति नियममुपगच्छतीति । अग्ने व्रतपत इत्याहवनीयाग्निरुच्यते । न हि देवस्याग्नेरीक्षणं सम्भवति । तेन दार्षद्धतावभृथे विपरिणामः । ननु च समिष्टयजुरन्ते प्रकृतौ चावभृथविधानात्तत्र च व्रतस्य प्रासङ्गिकत्वादग्रहणमिति चेत् । न । अतद्धर्मत्वात् । न हि समिष्टयजुरन्तताऽवभृथस्य धर्मः । तस्मान्न तदन्तएवावभृथः । तत्र न व्रतग्रहणेऽग्नि-

शब्दो विपरिणम्यत इति न तत् दुरुक्तम् ॥ ११ ॥

सत्यवाद्यतः ॥ १२ ॥

अत इत्यवाच्यम् । पाठादेव तत्सिद्धेः । स्यात्सम्बन्धज्ञापनार्थत्वात् । व्रतग्रहणोत्कर्षे सत्यं नियमो यथोत्कृष्येतेति । अपरे त्वतः शब्दं हेत्वर्थं मन्यन्ते । ननु चैकमुपनयनसमकालमेव सत्यवदनमुत्तरेषां चैतद्विरोधीतीहापि प्राप्तम् । तथा परमाधानसमकालं न वा आहिताग्निनानृतं वदितव्यमिति । अनृतात्त्विष्यपनोदेति सूत्रितम् ॥ १२ ॥

इदमन्यत् सत्यवाद्यत इत्यस्य विषयोपदर्शनायाह—

कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनमिति ॥ १३ ॥

पूर्वं तु पुरुषाङ्गम् । यदिदमुत्तरदेशे तत्कर्माङ्गमिति । को विशेष इति चेत् । कर्माङ्गे प्रायश्चित्तसमुच्चयः । पुरुषार्थापचारे स्मार्त्तमेव । श्रौतापचारे श्रौतम् । नन्विह द्वे पुरुषार्थे श्रौतं स्मार्त्तं च । तत्र श्रौतापचारे कृते प्रायश्चित्तसमुच्चय इह प्राप्नोत्येव । पुनरारम्भो व्यर्थ इति । सत्यमेवं कर्माङ्गे कर्मगतविशेषनिबन्धनं विशिष्टं प्रायश्चित्तं यथास्यादिति । तच्चार्ग्वेदिके भूरिति याजुर्वेदिके भुव इति । हौतृकपदार्थानुष्ठानकाले सत्यवदनापचारे हौतृकं श्रौतं आध्वर्यवं च । स्मार्त्तं च । केचित्त्वाधानकालानृतवदनप्रतिषेधमनुवादं मन्यन्ते । तथा हि न वा आहिताग्निनानृतं वदित्यव्यम् । न च वदन् जातु नानृतम्वदेदित्याह ॥ १३ ॥

वृक्षारण्यौषधीनामश्नीयाद्वा ॥ १४ ॥

इदमवसरप्राप्तं सायाशनमुच्यते । आरण्यवृक्षाणामारण्योषधीनां वा श्नीयाद्वा न वेतिविकल्पः । केचिदारण्यशब्दमोषधिविशेषणं मन्यन्ते । निर्देशसामर्थ्याच्च ह्यारण्यशब्दो वृक्षपदात्पूर्वः । अतो न तदुपसर्जनमिति । न वा अविशेषेण श्रवणात् । स वा आरण्यमेवाश्नीयादिति हि प्रकृत्य या वारण्या ओषधयो द्वावृक्षमित्याह । सूत्रस्य च तन्मूलत्वादतन्त्रो निर्देश इति । सामर्थ्यसिद्धत्वात् विकल्पोऽवाच्य इति चेत् । न, अ-

वधारणार्थत्वात् । अवधार्य हि वैकल्पिके कर्मणि प्रवृत्तिर्न्याय्येति । आरण्यगुणविधित्सया वेदमुच्यते ॥ १४ ॥

आहवनीयगृहशाय्यधो गार्हपत्यस्य वा ॥ १५ ॥

विकल्पेन हि श्रवणमत्र । तत्रायमधः शब्दः किं खट्वादिविरोधकृदुतास्तरणस्यापीति? । नास्तरणनिषेधकः । तत्रापि प्रयोगप्रत्ययाभ्यामधः सुप्तावयमिति । क्वचिच्च स्थण्डिलशायीत्यतो नास्तरणस्य निषेधः । अधःशयीताधस्तादिव हि श्रेयस उपचार इति लिङ्गात् ॥ १५ ॥

सद्यो वा प्रातः ॥ १६ ॥

पूर्वामुत्तरां वोपवसेदिति हि पूर्वमुक्तम् । तत्र सद्यो वेतीयत्युच्यमाने तयोरेवान्यतरत्र यागः प्राप्नोति । उत्तरोपवासपक्षे च द्वितीयायाम् । तन्माभूदित्यतः प्रातर्ग्रहणम् । अथाक्रियमाणेऽपि प्रातर्ग्रहणे अङ्गानां प्रधानकालत्वस्य न्याय्यत्वात्पूर्वस्यामप्राप्तिरेव यागस्येति । उच्यते । एवं सति यथोत्तरस्यां साङ्गप्राप्तिरेवमुत्तरोपवासपक्षाऽवलम्बनद्वारेणोत्तरोत्तरस्यामपि प्राप्नुयात् । तन्निरासार्थं प्रातर्ग्रहणम् । अस्तु तथेति चेत् । न, पौर्णमास्यां यागविधानसामर्थ्यात् । एवं उत्तरस्यामप्यप्राप्तिरिति चेत् । स्यादारम्भसामर्थ्यात् पूर्वामुत्तरां वोपवसेदिति । उत्तरापि हि पौर्णमासीप्रतिपदिति प्रतिपादितम् । तेन सद्यो वा प्रातः प्रातरिति यदा प्रातस्तदा सद्य इति इतिपौर्णमासी द्वितीया च निरस्ते भवतः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादप्ययमर्थोवसीयते । पक्षादौ यद्यद्धविरिति । हविः पक्षादिना विशेष्यते तच्चैवमुपपद्यते । अयेतरथानैकान्तिकत्वादविशेषणं स्यात् । तस्मादुत्तरस्यामेव याग इति साधूच्यते १ ॥ १६ ॥

---

१ याज्ञिकदेवभाष्ये त्वत्र सूत्रभेदो दृश्यते । तथा हि " सद्योवा " पौर्णमासे यदूद्व्यहकर्त्तव्यमुक्तं तदेकस्यामहन्यग्न्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं भवति । " प्रातः " अस्मिन् पक्षे प्रातः प्रतिपद्दिन एव सर्वमग्न्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं कर्तव्यं न पूर्वेद्युरग्न्यन्वाधानदिने प्रतिपदः प्रधानकालत्वात् अङ्गानां प्रधानकाल-

अग्निहोत्रं हुत्वा ब्रह्माणं वृणीते ब्रह्मिष्ठं भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह इति ॥ १७ ॥

प्रातरित्यनुवर्त्तमाने अग्निहोत्रं हुत्वेत्युक्ते तत्प्रतिपत्तिर्मा भूत् सायमग्निहोत्रमिति । ततः अहनि कर्मसाकल्याद्रात्रौ चाविधानात् । अग्निहोत्रग्रहणं च इहार्थाभावादमावास्या विषयम् । तत्र हि वचनम् । उदिते पौर्णमासस्य तन्त्रं प्रक्रमियादनुदिते अमावास्यस्येति । अतो अग्निहोत्रग्रहणमानन्तर्यार्थम् । ब्रह्मिष्ठमिति च पदार्थसतत्त्वोपजातावबोधेन । न हि परमात्माख्यब्रह्मसतत्त्वावबोधोत्रोपयुज्यते १ ॥ १७ ॥

वृतो जपत्यहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्भूर्भुवः स्वर्देवसवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुभे

त्वस्य न्याय्यत्वात् । तत्र च व्रतोपायनीयाशनारण्याशनान्यतरागारशयनानि न भवन्ति, उक्तकालाभावात् । रागप्राप्तेष्वेवैतेषु द्रव्यादिनियममात्रविधानाच्च । न हि रागतस्तदानीमशनादीनि प्राप्नुवन्ति । अन्यद्वपनादि सर्वं भवत्येव ।

व्यवस्थितविकल्पोयमिति केचित् । तथाच कात्यायनः—

"सन्धिश्चेत्सङ्गवादूर्ध्वं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्रवेः-
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः" इति ।

१ वरणं चाचारादेवं कर्तव्यम् । वितानस्योत्तरतः प्राङ्मुखोपविष्टं ब्रह्माणमुदङ्मुखोपविष्टो यजमानः स्फ्यं सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन यवसहितेन ब्रह्मणो जान्वालभ्य वृणीते ? अमुकगोत्र अमुकशर्मन् पौर्णमासेष्ट्या वयं यक्ष्यामहे तत्र त्वं ब्रह्मा भवेति, अत्र च भूपत इत्यादिमन्त्रः, । एतच्च वरणमप्रवृत्तस्य प्रवर्तनम् । तेन पवमानेष्टिदीक्षणीयादौ न भवतीति ।

त्रिष्टुब् जगत्यै जगत्यनुष्टुभे ऽनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणाम् ॥ १८ ॥

वृतो जपति ब्रह्मा जपतीति यावदुक्तम्। अथवा यदा वृतः समस्तेन मन्त्रेण भवति तदा जपति कर्तृभेदाद्यौगपद्यं मा भूदिति॥१८॥

वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याह ॥ १९ ॥

सामर्थ्याद्यजमानः । स हि वरणेनाऽनत्या च यज्ञगोपायने नियोक्तुं समर्थो नान्यः । वाचस्पतित्वं च स्तोतुं ब्रह्मण्यध्यारोप्यते। वाचस्पते ब्रह्मन् यज्ञं गोपायेति । यदपि च कण्वानां देवसवितरित्युक्त्वा वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याहेति पठ्यते । तदपि न समानकर्तृकार्थम् । पूर्वकालता मात्रे हि क्त्वाशब्दः । समानकर्तृकतायामसामञ्जस्यं स्यात् । न हि ब्रह्मात्मानमेव वाचस्पते इति सम्बोधयति । अथाधिष्ठात्री देवतोच्यते । तत्रापि नियोगाभावाददृष्टार्थता स्यात् । तस्माद्यथोपवर्णित एवार्थः । स चायं प्रैषो नियोगार्थत्वादसत्यपि वरणे प्रवर्त्तते । यथा ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादिष्वाधाने चेष्टिषु । कथमाधाने वरणाभाव इति चेत्स्यात् प्रवृत्तिदर्शनात्, चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्तीति।ब्रह्मौदनाभावे ऽस्तु वरणमिति चेन्न। तत्रापि दर्शनादग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति। तेन प्रतिपन्नब्रह्मत्वस्य वरणं क्रियमाणमप्राकृतप्रयोजनं स्यात् । वरणविशेषनियमार्थमस्तु प्रवृत्तिरिति चेत् । न, नियमस्य क्रियापुरः सरत्वात् । सत्यां हि क्रियायां नियमानुग्रहो न नियमानुग्रहाय क्रियाप्रवृत्तिः । यो हि पण्डितं मन्यमान एवं कुर्यात्स प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति भोजननियमानुग्रहाय तृप्तोऽपि सन् भुञ्जीतापि । यश्च ज्योतिष्टोमे ब्रह्मवरणनिषेधो न्यायमूलः स इहापि प्रवर्त्तत एव ॥ १९ ॥

अपरेण वाहवनीयं दक्षिणातिक्रामति ॥ २० ॥

उत्तरत उपचारो यज्ञ इति वरणमुत्तरतः । दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने इति । गमनं विकल्पः । शास्त्रसामर्थ्यात् ॥ २० ॥

अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योस्मत्पाकतर इति ब्रह्मसदनमीक्षते ॥ २१ ॥

तच्चैतत्कौशं स्यात्तृणनिरसनोपदेशात्, प्रसिद्धेश्च । न वा नियमशासनाभावात् । तृणनिरसनं तु कुशास्तृतत्वादासनस्य । तत्कुतः शिष्टानुस्मरणात्प्रसिद्धिरविशिष्टा । तस्माद्यथा प्रसिद्धमवेधविद्धमासनमिति ॥ २१ ॥

ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति[1] निरस्तः पाप्मा सह तेन यं द्विष्म इति ॥ २२ ॥

स चायमासनसंस्कारस्तेन पशुपुरोडाशे आपशुपरिसमाप्तेः संस्कृतत्वादासनस्य पुनर्न प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥

इदमहं बृहस्पतेः सदसि सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्नये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्पृथिव्या इति ॥ २३ ॥

ब्रह्मसदन आहवनीयमभिमुख[2] उपविशति॥ २४॥

तदग्नये प्रब्रवीमीत्यग्निशब्दो देवता वचनः स्यात्प्रकृतत्वात् । न वा वायुना समुच्चारणात् । तस्य चाप्रकृतत्वात् । तस्माद्देवतान्तरवचनः । प्रयोजनम् सौर्यादावविपरिणामः । ब्रह्मसदनग्रहणं गुणार्थं प्रकृतत्वादेव । को गुण इति चेदाहवनीयमभिमुख इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

---

१ नैर्ऋत्यां दिशि प्रक्षिपति शाङ्खायने दर्शनात् । तत्र "समानं होत्रा तृण निरसनम्" इत्युक्तम् । होतुश्च पठितम् "होतृषदनाच्छुष्कं तृणमुभयतः प्रतिच्छिद्य दक्षिणापरमवान्तरदेशं निरस्यति" इति, एवञ्च होत्रासाम्यसम्पादनाय तथैव कर्तव्यमिति भावः ।

२ छन्दोग सूत्रे तु "परिध्योर्वा सन्धि स्रुचां वाग्राणि उत्करं वाभिमुख" इति पठितम् ।

वाग्यत आनुयाजप्रसवात् ॥ २५ ॥

यतवाग्ब्रह्मा भवत्यनुयाजप्रसवं यावत् । ॥ २५ ॥

भागपरिहरणादि वा ॥ २६ ॥

सा चैषाऽवधारणा अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्तीति प्रकृत्य स वै वाचं यम एव स्याद् ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीत्येतस्माद्वचस इति आम्नायते । पूर्वमविशेषादध्यवसितम् । पाठक्रमाद्विशेषाध्यवसानम् । लिङ्गाच्च, विवृहन्ति वा एते यज्ञं क्षण्वन्ति ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चरन्तीति हेतुत्वेन वाग्यमनस्येहाचरणं निर्दिशति । तस्माद्भागपरिहरणाद्येव । स चायं पदार्थधर्म्मो यतवाक्त्वे हि सत्यप्रमादात्कृताकृतप्रत्यवेक्षणमाचरति ॥ २६ ॥

आवृता ऽवषट्कारासु ॥ २७ ॥

अवषट्कारास्वाहुतिषु १ ब्रह्माऽवृतोत्पाद्यते । ताश्चैता अग्निहोत्राहुतयो वषट्काराः । अस्ति हि तत्रैकर्त्विक्त्वेपि सति प्रायश्चित्तार्थतया ब्रह्मणः प्राप्तिः । तेन निमित्ताद्व्याहृतिहोम आपन्ने सति आवृता क्रियामात्रेण ब्रह्मोत्पद्यत इति । क्रियया हि कारकमाक्षिप्यते । लिङ्गाच्च । अथ हैतामिन्द्र ऋषये प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादग्न आमहत उत्कादिति । न चैतदेवमेकर्त्विक्त्वात् । एवं हि श्रूयते एकर्त्विजमग्निहोत्रमिति । अङ्गप्रधानपदार्थाभिनिर्वृत्तिरेकेनर्त्विजा कर्त्तव्येति । ननु नैमित्तिकार्थतया द्वितीयोपि भविष्यति । नेत्युच्यते । न हि नैमित्तिकस्य ब्रह्माक्षेपसामर्थ्यमस्ति । भिन्ने जुहोतीति होममात्र एव विधेर्व्यापरपर्यवसानं वाक्यान्तरपरिप्राप्त इति चेत् । यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमित्येवमादिना व्याहृतिहोमे ब्रह्मसम्बन्धविधानम् । तेन यत्र व्याहृतयस्तत्र ब्रह्मणा भवितव्यम् । नैतदेवम् । यदि ह्येतदन्यत्राचरितार्थं स्यात्ततः कदाचित्स्यादपि । अस्ति ह्यस्य चरितार्थत्वं दर्शपूर्णमासादौ । तेनाग्निहोत्रे नान्यथानुपपत्त्या ब्रह्माक्षेप्तुं शक्यत इति । एकर्त्विक्त्वविरोधाच्च । न चात्र क्रिया ब्रह्माणमन्तरेण न सम्भवति । कर्त्रन्तरविधानात् । अस्तिह्यत्राध्वर्य्वाख्यं कर्त्रन्तरम् । तेनापि न तदाक्षेपः । यच्चोक्तमग्निहोत्रादग्नआमहत तस्कादिति ।

१ ताश्च पूर्णाहुतियूपाहुतिषड्ढोत्राहुतिसावित्राहुत्याद्याः ।

सोपि चतुस्त्रिंशद्धोमविषयोर्थवादः । अस्तु तर्हि दर्विहोमविषयतास्य सूत्रस्य । दर्विहोमाहुतयो ऽवषट्कारा: तासां हि पौर्णमासविध्यन्तग्राहित्वेनोचितो वषट्कारः । स्वाहाकाराम्नानात्पुनर्निवृत्तिः । तदभावे ऽन्वाख्यानमुपपद्यते । तदेतदनुपपन्नम । तत्र हि प्राप्त एव ब्रह्मा मन्त्ररहिता च क्रिया ब्रह्मवरणादिका तूष्णीमर्थं लुप्ता इति । पूर्णाहुतिविध्यन्तग्राहिहोमविषयता तर्ह्यस्तु अस्य सूत्रस्य । ता अपि ह्यवषट्कारा इति । एतदपि नोपपद्यते । अग्निहोत्रन्यायसालक्षण्यादनुदृवृताभ्यस्तमयाहुतौ पूर्णाहुतिका धर्मा विहितास्त आचार्येण पूर्णाहुत्यामुपसंहृत्यान्यत्रातिदिष्टाः । अतस्तत्रापि ब्रह्मणः प्राप्त्यभाव एव । एवं चेदिहार्थमेव सूत्रमस्तु । इह हि प्राग्ब्रह्मवरणाद्व्याहृतिहोमनिमित्ते सति तदर्थं ब्रह्मवरणापकर्षोन्याय्यः । अङ्गप्रधानार्थत्वाद्ब्रह्मणः । तदर्थमिदं सूत्रं आवृताऽवषट्कारासु । आवृता क्रियया । समन्त्रिकाचासौ क्रिया न्यायतः प्राप्नोति । ननु चान्यत्राचार्येणायमावृच्छब्दो मन्त्ररहितक्रियाविषयः प्रयुक्तः । मृदा सहोषां करोत्यावृतेति । सत्यमेवं मृदा सहोषां करोतीयतैव समन्त्रिका क्रिया प्राप्ता तत्रावृच्छब्दो मन्त्रनिवृत्तिपर एव । तन्निवृत्तिश्च वाचनिकी । एतयैवावृनुपहरन्यजुरिति । अतो ब्रह्मवरणापकर्षार्थमेतत् । वाचस्पतिप्रैषस्तु स्वकालीन एव व्याहृतीनामतदङ्गत्वात् । अतदङ्गता च प्रकरणव्यवच्छेदात् । शक्यन्ते चावषट्कारा व्याहृतयो वक्तुम् । उचितत्वाद्वषट्कारस्य । याज्याकार्ये हि तासामाम्नानमस्ति । यदि याज्यां पुरोनुवाक्यां वा न विन्देद्व्याहृतीरेव याज्यायाः पुरोनुवाक्याया स्वस्थाने कुर्यादिति । तेनेह वषट्काराभावे अवषट्कारा व्याहृतय उच्यन्ते ॥ २७ ॥

अत्र वा वृतोपायनम् ॥ २८ ॥

शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ २८ ॥

व्याहृत्य वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥ २९ ॥

वाग्यत आनुयाजप्रसवादिति वाग्यमे सति यद्यनुव्यवहरति तदा वैष्णवं मन्त्रंजपेत् ॥ २९ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

अध्वर्युश्च ॥ ३० ॥

हविर्ग्रहणकाले वाग्यमने । तुल्यं हि शास्त्रमुभयोः । स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्ततो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेदिति । यजमानस्य त्वनाम्नानादाध्वर्यवमेव । केचित्तु च शब्दाद्यजमानस्य दीक्षाकालवाग्यमापचारे वैष्णवमिच्छन्ति । तत्रापि ह्याम्नायते वा यद्वाचंयमोऽप्रनल्यव्याहरतीति । स च मन्त्रः प्राकरणिकः स्यात् । प्रकरणादेवसामान्यसम्बन्धावगतेर्विशेषविषयत्वे सति वाच्यस्य लाघवं । इतरथा ह्यप्रकृत उपादीयमाने सामान्यसम्बन्धो विशेषसम्बन्धश्चेति गौरवंस्यात् ॥ ३० ॥

प्रणय यज्ञं देवता वर्धयत्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु सप्तऋषीणाᳫं सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेह्योम् प्रणयेति प्रणीताः प्रसौति ॥ ३१ ॥

प्रणययज्ञमित्यनेन मन्त्रेण प्रणीताः प्रणीयमाना अनुजानाति ॐ प्रणयेत्यस्य प्रसवार्थत्वातः पुरस्ताज्जपः । प्रयोजनमुपांशुप्रयोगः । अत्र पुनर्लोमध्यमपुरुषैकवचनाविशेषेपि सति मृग्योविशेषः। अयं च मन्त्रोनेकयजमानके कर्मणि१ यजमानाः सन्तु यजमानांश्च धेहीति विपरिणम्यते । द्वित्वेपि यजमानौ स्तां यजमानौ च धेहीति च ॥ ३१ ॥

एवमामन्त्रित ॐकारेण प्रोक्ष यज्ञमिति हविषीध्माबर्हिषोश्च ॥ ३२ ॥

प्रोक्षणं प्रसौति । एवमामन्त्रित इत्यामन्त्रणविधानं ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामीत्येवमादिलाभार्थम् । न हि तत्र प्रणीताप्रणयनवदाम्नातम् । एवमोङ्कारेणेति, ॐकारपूर्वकेणार्थसरूपेण वचसेति यावत् ॥ ३२ ॥

---

१ अहीनैन्द्राग्नकुलायसत्त्रगणयागादौ ।

बृहस्पते परिगृहाण वेदिꣳ सुगावो देवाः सदनानि सन्त्वस्यां बर्हिः प्रथताꣳसाध्वन्तर्हिꣳ स्त्वापृथिवी देवी देव्यस्त्विति वेदिं परिगृह्णन्तम् ॥ ३३ ॥

प्रसौतीत्यनुवर्त्तते ॥ ३३ ॥

प्रजापतेनुब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् ॥ ३४ ॥

होतारं प्रसौति ॥ ३४ ॥

देवता वर्द्धयत्वमिति सर्वत्रानुषजति¹ ॥ ३५ ॥

अनुषङ्गश्च लाघवार्थः । अत्र च प्रोक्षणपरिग्रहेषु अध्वर्युपरं वेदिपरं च वरुणप्रघासेषु वचनमूह्यते । यजमानपरं चानेकयजमानके ॥ ३५ ॥

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्राशित्रं² प्रतीक्षते ॥ ३६ ॥

देवस्यत्वेति प्रगृह्णाति ॥ ३७ ॥

स पात्रं प्रासिद्धेः सादनोपदेशात् पुनरादानसामर्थ्याच्च ॥ ३७ ॥

³पृथिव्यास्त्वेतिसादयत्यपोह्य बर्हीꣳषि ॥ ३८ ॥

---

१ पूर्वोक्तेषु प्रोक्ष यज्ञमित्यादिकेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु 'देवतावर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु सप्तऋषीणाꣳ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानञ्च धेहीति' मन्त्रमनुषजति ।

२ प्राशित्रं ब्रह्मणो भाग., यवमात्रं पिप्पलमात्रं वा ।

३ ब्रह्मा तत्प्रातिगृह्य वेदेर्दक्षिणांसदेशे स्तृतानि बर्हींषि अपसार्य प्रागुदण्डं सादयति । आश्वलायनादिसूत्रेषु तद्दर्शनात् ।

पुनरादाय देवस्यत्वेत्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्नत्र चेत् ॥ ३९ ॥

पुनरादानं च द्रव्यमात्रस्य प्राशनार्थत्वात् । अतश्च आसादितेपि भविष्यति । अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायाग्नेष्ट्वेत्यनेन मन्त्रेण प्राश्नाति । चेच्छब्दो विकल्पार्थः । अत्र चेत्प्राश्नाति पुनरादाय प्राश्नाति । अथोपरिष्टात्ततो ॥ ३९ ॥

निदधाति वाꣳसदेशे ॥ ४० ॥

पूर्वमविशेषेणाभिहितं विशेषप्रतिपिपादयिषयाऽत्र पुनर्वचनम् ॥ ४० ॥

प्रक्षाल्य पात्रं नाभिमालभते या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदꣳ शमयन्तु स्वाहा कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ घसिना मे मासं पृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति ॥ ४१ ॥

प्रक्षालनंच कार्यसम्बन्धाविशेषाद्द्वयोरपि पात्रयोः । एकवचनं तु जात्यपेक्षं । ननु चैकमेवैतत्पात्रं प्रक्षाल्य पात्रमित्येकवचननिर्देशात् । तथा तूष्णीं प्राशित्रहरणमिति । द्वे वा स्यातां प्रतिपत्तिदर्शनात् । कर्णयोः प्राशित्रहरणे इतीतरज्जात्यपेक्षयेत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौति ॥ ४२ ॥

समित्सम्बन्धादामन्त्रणं समिच्छब्देनोच्यते । अथवा समिच्छब्देन तादर्थ्यादनुयाजा उच्यन्ते । अनुयाजार्थमामन्त्रित एतं त इत्यनेन मन्त्रेणानुजानाति । यज्ञपतिशब्दश्च सत्रे विपरिणस्यते । यज्ञपतिसम्बद्धवचनसंस्कारपरिलोपः कस्य चिन्माभूदिति ॥ ४२ ॥

प्रतिष्ठेति ब्रूयाद्वा ॥ ४३ ॥

स यदि कामयेत ब्रूयात्प्रतिष्ठेति वचनात् । केचित्प्रतिष्ठेति क्रियापदात्पदान्तरमध्याहरन्ति सामर्थ्यात् । तत्पुनर्युक्तमयुक्तं वेति-

विचारणीयम् । प्रतिष्ठतमिति च वरुणप्रघासेषु विपरिणामः ॥ ४३ ॥

कर्मापवर्गे समिधमादधाति जुहोत्युपतिष्ठते वा नमः कृताय कर्मणे अकृताय कर्मणे नमः अयाड् यज्ञं जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मिन्निषद्य सन्व्ँ सनिँ सुविमुचाविमुञ्च धेह्यस्मभ्यं द्रविणं जातवेदः स्वाहेति यथेतमेत्य ॥ ४४ ॥

अपवर्गः समाप्तिः१। यथेतमेत्येति२ परिभाषितत्वादवाच्यमिति चेत्। अतीत्य निःक्रमणामिति। नेदमर्थेनाऽप्राप्तेः। तत्रस्थस्यापि हि समिदाधानादि न विरुध्यते। स्वाहाकाराम्नानं च उपस्थानसमिदाधानार्थम्। होमे ह्यसमाम्नातोपि प्राप्नुयादेव। स्वाहाकारः सर्वत्रेत्यनेन। स चायं पदार्थो यावदुक्तान्तापच्छिन्नादिषु निवर्त्तते ॥ ४४ ॥

एतद् ब्रह्मत्वमिष्टिपश्वोः ॥ ४५ ॥

एतद्ब्रह्मत्वमधिकारादिहोक्तम्। तदिष्टिपशुविषयस्प्रत्येतव्यम्। इष्टिग्रहणं प्रकृतत्वादकार्यम्। पशुग्रहणं च चोदकपरिप्रापितत्वात्कर्त्तव्यं वा पशुग्रहणम्। ब्रह्मानुज्ञाते प्रोक्षणं यथा स्यादिति न हि तत्र सान्नाय्यविकारत्वात् प्रोक्षणमस्ति। इष्टिग्रहणं तर्हि न कर्त्तव्यम्। न वा कार्यं वाक्याद्धि पश्वर्थतैव ब्रह्मत्वस्य स्यात्। तन्माभूदितीष्टिग्रहणम्। ब्रह्मवरणाधिकारे तत्प्रसङ्गमुपजीवता यावद्ब्रह्मत्वं तत्सर्वमभिहितं अतः प्रणयनाद्युच्यते ॥ ४५ ॥

---

१ ब्राह्मणतर्पणान्तम्। तस्मिन् इत्यर्थः।

२ यथा येन क्रमेण इतं गतं आहवनीयस्य पूर्वेणापरेण वा तथैव पत्य आगत्य आहवनीये समिदाधानहोमोपस्थानाद्यन्यतमं करोति। होमपक्षे 'इदं जातवेदसे' इति त्यागमात्रमधिकमिति भावः।

गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधायालभते भूतस्त्वा भूतकरिष्यामीति ॥ ४६ ॥

गार्हपत्यमित्युपपदविभक्तिः षष्ठ्यपवादो द्वितीया । उदपात्रं उदकस्य पात्रम् । उदकस्योदादेशः । तच्चाविशेषेपि सति चतुरस्रं स्यात् । चमसेनापः प्रणयतीति । स च चतुरस्रः प्रसिद्धेः । लिङ्गाच्च । चमसं प्रकृत्य चतुः स्रक्तिना चतस्रो वै दिश इत्याम्नायते । सूत्रकारप्रस्थानात् च । चमसवत् स्रुवेणेति । आलम्भ उदकस्य स्यात्तत्संस्काराभिप्रवृत्तेः । पात्रस्य वा । तदुपदेशात्तत्संस्कारतश्च तत्सम्बन्धिद्वारेण इडोपहवे होत्रत्वारम्भणवत् । प्रयोजनं प्रणीताकार्यापन्नयोर्द्धिपयसोरविपरिणामः । उदकालम्भे हि भूतस्त्वा भूतकरिष्यामीति त्वाशब्दस्तद्विषयः स्यात् । तत्र द्रव्यद्वित्वे विपरिणाम्येत ॥ ४६ ॥

ब्रह्मन्नपः[1] प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याह ॥ ४७ ॥

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति ब्रह्मानुज्ञाप्रार्थनं ब्रह्मेत्यृत्विग्विशेषः । स च यद्यपि वरणाभरणनिमित्तस्तथापि तु ब्रह्मत्वं कर्त्तर्युपचर्यते । प्रयोजनं तु सत्रे ऽविपरिणामः । कुण्डपायिनामयने च मैत्रावरुणे ब्रह्मत्वं कुर्वंति । यजमान वाचं यच्छेत्यनेकयजमानके यथार्थं

---

१ यदा च प्रणीतानां सर्वार्थत्वं संयवनार्थत्वं वा तदा यस्मिन् कर्मणि चरुश्रपणार्थं पयो घृतं वा विहितम्; यथा ' वैश्वदेवश्चरुः पयसि वा ' इति, ' घृते चरुरादित्येभ्य ' इति च, तत्र पयो घृतस्य च प्रणयनं दध्नश्च मन्थाद्यर्थं कर्तव्यम, तत्र ब्रह्मन् अप्पयांसि अद्घृतानि अब्दधिनी प्रणेष्यामीत्यूहः । पित्र्यायामपि प्रणयनात्पूर्वमेव निवान्यां दुग्ध्वा तद्दुग्धस्य प्रणयनं कर्त्तव्यम ' अत्र नैमिनेमते प्रणीताः संयवनार्था एव, कर्काचार्याणां मते सर्वार्था एव, इतरेषामदृष्टार्था एवेति तत्त्वम् ।

विपरिणंस्यते । स चायं वाग्यमः पदार्थधर्मत्वादसत्यपि प्रणयने प्रवर्त्तेत इति । प्रैषश्च तादर्थ्यात् ॥ ४७ ॥

अनुज्ञात उत्तरेणाऽऽहवनीयं सम्प्रतिनिदधाति कस्त्वेति ॥ ४८ ॥

सामर्थ्यपरिप्रापितत्वादनुज्ञात इत्यवाच्यम् । न वा प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्यव्युदासार्थत्वाद्यजमान वाचं यच्छेत्यनन्तरं यथा स्यादिति । पाठादेव तत्प्राप्तिरिति चेत् । न प्रैषसमनन्तरं तदर्थानुष्ठानं न्याय्यमिति । सम्प्रतिशब्दो ऽन्तिकानतिदूरविषयस्तानातिहत्य सादयेन्नो अनाप्ताः सादयेदिति वचनात् । निधाने मन्त्रः स्यात्तदुपदेशात् । निदधाति कस्त्वेति । श्रुतिविरोधान्नेति चेत् । स प्रणयति कस्त्वा युनक्तीति । निधाने वा प्रणयनस्य तदर्थत्वात्तस्मादुसम्प्रत्येवोत्तरेणाहवनीयं प्रणयतीत्युपसंहारात् । शाखान्तरे तु स्पष्टतरः पाठः स निदधाति कस्त्वेति । त्वा शब्दो द्रव्यपरत्वाद्द्रव्यबहुत्वेपि पयो दधिघृतादौ विपरिणंस्यते । न वाऽन्यायनिगदत्वादपः प्रणयतीति हि बहुवचनान्तोपदेशः । त्वाशब्दश्चैकवचनान्तस्तस्मादनूह इति ॥ ४८ ॥

नान्तरेणगच्छेयुः ॥ ४९ ॥

प्रकृताऽप्रकृतयोरुपदेशात् लिङ्गाच्च तेनन्मिथुनं चर्यमाणमन्तरेण सञ्चरानिति । प्रयोजनं सर्वत्र प्रायश्चितम् ॥ ४९ ॥

कांऽस्य वानस्पत्य मार्त्तिकैरभिचारब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामा यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

कांस्यादीनि प्रणयनाश्रितानि मृदन्तानि अभिचारादीन्साधयन्ति । न तदाश्रया क्रिया । शब्दस्य तत्परत्वात्कांस्यादीनां फलसम्बधः । एवं च सति विकार एषामप्रवृत्तिः पुरुषार्थत्वात् । वानस्पत्ये तु वारणे प्रवर्त्तमाने क्रत्वर्थस्य साधारणत्वात्तदाश्रयः । कामो ब्रह्मवर्चसे प्रवर्त्तयत्येव । ता एताः प्रणीता दृष्टार्था उत धर्ममात्रा इति? धर्ममात्रा इति ब्रूमः । देशनियमात्पात्रनियमाच्च । तथा मन्त्रवत्तोपदेशात् । शिरः संस्तवाच्च । शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीता

इति । अनवखण्डनसामान्याच्छिरः संस्तवः । स्कन्दनप्रतिषेधश्च धर्ममात्र उपपद्यते । इतरथा ह्यवश्यम्भाविस्कन्दनमिति । अन्ते प्रतिपत्तिविधानाच्च । अथ प्रणीता दाक्षिणतः परीत्य निनयतीति । दृष्टार्थत्वे हि कदाचिदुपयुक्ता भवेयुस्तत्र प्रतिपत्तिविधानं पाक्षिकं स्यात् । अपाक्षिकं च श्रवणम् । तस्माद्धर्ममात्रा इति । दृष्टार्था वा द्रव्याणां क्रियाभिनिर्वृत्यर्थता प्रसिद्धेः । न हि कश्चिद्द्रव्यमदृष्टार्थं परिकल्पयति । सन्ति चात्रोदकसाध्याः क्रियाः । न च तत्सिद्धयेऽन्यदुदकमुपदिश्यते । तेन दृष्टार्थेऽवगम्यमानेऽपि यो नामादृष्टं कल्पयति स दिङ्नियमवद्भोजनादप्यदृष्टं कल्पयेत् । लिङ्गाच्च प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति । यदुक्तं दशादिनियम इति स नियमो दृष्टाय । शिरः संस्तुतिः प्राग्भागसामान्यात् । स्कन्दनप्रतिषेधश्च सुतरां दृष्टार्थत्व उपपद्यते । प्रतिपत्तिः शेषस्येति । दृष्टार्थत्वेऽपि सन्देहः । किं संयवनार्था उत सर्वार्था इति? । तत्र केचित्प्रतिषेधश्च सुतरां दृष्टार्थत्व उपपद्यते । प्रतिपत्तिः शेषस्येति । दृष्टार्थत्वेऽपि सन्देहः । किं संयवनार्था उत सर्वार्था इति? । तत्र केचित्प्रणीताभिः संयौतीति वाक्यसामर्थ्यात् संयवनार्थतामाहुः । द्रव्यप्रक्लृप्तेः परार्थत्वात्तत्र चाविशेषात्सर्वार्थत्वादनुवादोऽयमित्यपरे । किं चाग्नीषोमीये प्रतिषेधानुपपत्तेः संवयवनार्थत्वं हि तदभावादेव प्रणीतासु व्यर्थः प्रतिषेध इति । निरूढे च प्रतिप्रसवानुपपत्तिः । तत्रापि हि नैव संयवनमस्ति । सर्वार्थत्वे पुनः प्रतिषेधप्रतिप्रसवावुपपद्येते । सूत्रकारप्रस्थानाच्च प्रणीताद्युपसदिति । तस्मात्सर्वार्था इति ॥ ५० ॥

तृणैरग्नीन्परिस्तीर्य पुरस्तात्प्रथमं द्विशः पात्राणि स॒ँ सादयति ॥ ५१ ॥

तृणशब्दो दर्भविषयः । यज्ञिया तु वै दर्भा इति लिङ्गात् । दर्भैस्तृणन्ति हरितैः सुवर्णैरिति च । समाचाराच्च । आचरन्ति हि दर्भैः परिस्तरणम् । आचार्याभिप्रायाच्च । बर्हिषस्तृणे तिरश्चीनि दधातीत्युक्त्वा ऽन्ये वा युक्तत्वादित्यभिधायाहान्यत्रापि तृणार्थ इति । अन्यदुपादीयमानं बर्हिर्जातीयमेव प्रतीयते न तृणान्तरजातीयम् । पुरस्तात्प्रथममिति दिगभिप्रायम् । आहवनीयस्तु कार्यक्रमादेव प्राप्नोति । ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्नी तयोरपि पुरस्तादेव प्रथमं श्रुतेः ।

शेषं च स्मृतिवशात् । प्रदक्षिणमावृत्तिसामन्तेषु प्रदाक्षिणामिति । इह च परिस्तीर्येति परिः समन्तार्थः । स्मार्त्ते चैतास्मिन् सति क्रमे तदपचारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तम् । तच्चैतत्परिस्तरणमाहुत्यङ्गं यज्ञसंयोगात् । स हैष यज्ञ उवाच नग्नताया वै बिभेमीति प्रकृत्य तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्तीत्याह । यज्ञसम्बन्धादाहुतिर्यज्ञशब्देनोच्यते । अथ यज्ञसम्बन्धमात्रमेवोच्यते । तथासत्यग्निव्यतिरेकेणान्यत्रापि स्यात् । तत्र तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्तीत्यसमञ्जसं स्यात् । तस्मादाहुत्यङ्गमेतत् । तत्रापि केचिदाहुत्यर्थत्वात्पदवर्वाहोमहिरण्यादिषु वाक्यसंयोगात्परिस्तरणमिच्छन्ति । वाक्यं ह्येतत् । स हैष यज्ञ उवाचेति । तच्च प्रकरणानुरोधेन न यज्ञविशेषे व्यवस्थापयितुं शक्यमिति । तदेतदसद्वाक्यस्य यज्ञविशेषविषयत्वात् । स हैष यज्ञ उवचेति एष इत्ययं शब्दः प्रकृतयागविषयः । तस्माद्दर्शपूर्णमासाहुत्यङ्गमेव । तथा चाह परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमिति । द्विशः पात्राणि सꣳसादयतीति द्वे-द्वे एकीकृत्य सा चैषा द्वन्द्वता पात्रोद्देशसामर्थ्यात्सर्वत्र प्रवर्त्तते । एवं हि समामनन्ति द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरन्ति । ननु च शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चेत्येवमादिसमाम्नानाद्दर्शगणस्यैव द्वन्द्वता । इतरथा हि पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात । आह च तद्दशदशाक्षरा वै विराड् विराड् वै यज्ञ इति । नवोक्तहेतुत्वात् । उक्तं हि पात्रोद्देशेन द्वन्द्वता विधानमिति । पाठवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेत् । न विशिष्टद्वन्द्वपरिग्रहार्थत्वादन्यथा हि विनियोगक्रमव्यवस्थितानां द्वन्द्वता स्यात् । तत्र स्फ्यस्य कपालैः सह द्वन्द्वता न स्यात् । अथ पुनः पाठे सति विशिष्टद्वन्द्वपरिग्रहः सिद्धो भवति । यत्पुनरुक्तं तद्दशदशाक्षरा वै विराड् विराड् वै यज्ञ इति । सोऽवयुत्यपवादः । एवं च सति विकारे चर्विष्टयां स्फ्य एक एवासाद्यते । न हि तत्र द्वन्द्वोपजनकानि कपालानि सन्तीति । अथोपरितनेन द्वन्द्वता क्रियते । तत्र यथापाठं द्वन्द्वता न कस्यचित्स्यात् । ननु वैपरीत्येपि स्फचस्य द्वन्द्वताभावप्रसङ्गः किं क्रियताम् । बह्वयथाऽर्थं मा भूदिति । अर्थवदासादितानां तु द्वन्द्वगतविशेषानाम्नानात् यस्य कस्य चिद्येन केन चिद्द्वन्द्वतेत्यविरुद्धम् । सूत्रकाराभिप्रायाच्च । द्विशः पात्राणीत्युक्त्वा शूर्पाग्निहोत्रहवणिस्फचकपालमित्येवमादि तु द्वन्द्वैकवद्भावमाह । तेन च सिद्धायां द्वन्द्वतायां द्विश इत्यवाच्यं

स्यात् । उक्तं च तस्मात्सर्वत्र द्वन्द्वतेति सिद्धम् । पात्रशब्दः साधनवचनो न खातवद्विषयः । तथा हि स्फ्यकपालशम्याकृष्णाजिनादीनामपात्रता स्यात् । साधनं चेत्पात्रं कपालसमुदायस्य साधनत्वाद्यथाभूतस्य द्वन्द्वता । प्रतिचितिसाधनभाव इति चेत् । तथा च प्रतिचिति द्वन्द्वता । न समाम्नानसामर्थ्यात् । स्फ्यं च कपालानि चेति । उद्धरणपात्र्योरपि कपालवदन्येन द्वन्द्वता । अर्थप्रसंख्यया द्रव्योपकल्पनमिति परिभाषितत्वादवाच्यम् । पात्रासादनमिति चेत्स्याद्देशकालार्थत्वात् ॥ ५१ ॥

यजमानो वा ॥ ५२ ॥

विकल्पार्थोऽयमारम्भः ॥ ५२ ॥

शूर्पाग्निहोत्रहवणि ऽर्थवच्च ॥ ५३ ॥

स्फ्यकपाल‌शम्याकृष्णाजिनगुलूखलमुसलं दृषदुपलमिति यावत् । आसादयतीति अनुवर्त्तते । शूर्पं प्रसिद्धमेव स्यात् लिङ्गाच्च । यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणामिति । एषां चाध्वर्युरेव कर्त्ता स्यात्सामाख्यानान्न वा करणस्याचोदितत्वात् । अभ्यासङ्गाच्च । तस्मात्तद्भूतानामुपादानमिति । लिङ्गाच्च । तद्यदेवैषामत्राशुद्धस्तक्षावाऽन्यो वामेध्यः कश्चित्पराहन्तीति । १अर्थवच्चेति

---

१ येषां येषां पात्राणामत्रोपयोगस्तेषां सर्वेषामुपयोगक्रमेणासादनमित्यर्थवच्चेत्यनेन बोध्यते । तथा च कात्यायनः—

" प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।

तत्तथा सादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते " इति ।

तानि चैवम् शूर्पाग्निहोत्रहवणी, स्फ्यः कपालानि, शम्या कृष्णाजिनम्, उलूखलमुसलम्, दृषदुपलम्, पात्री पवित्रच्छेदनानि, पवित्रे उपवेषः, आज्यस्थाल्युपसर्जनी पात्रम्, कुशमुष्टिरन्वाहार्यपात्रम्, वेदितृणमग्निः, योक्त्रं स्रुवः, जुहूपभृत्, ध्रुवा सन्नहनावच्छादनानि, परिधयो विधृत्यौ, आज्यं पुरोडाशपात्र्यौ, होत्रषदनं प्राशित्रावदानम्, औषधं प्राशित्रहरणे, अन्वाहार्यतण्डुला अन्तर्धानकटः, पूर्णपात्रं पक्षे समिद्द्वयं च, इध्मबर्हिषोरुपकल्पनं खडवत्तं चेति ।

अर्थोस्यास्मिन्विद्यत इति अर्थवत्प्रयोजनवदित्यर्थः । तच्च विनियोगक्रमेणासाद्यते । अर्थवद्ग्रहणाद्यपि न परिध्युपवेषादिवत्साक्षाच्छ्रूयते । अन्वाहार्योपसर्जनीपात्रादि तदप्यासादनीयम् । इन्धनाद्यपीति चेत् । नाचोदितार्थत्वात् । चोदिते हि यदर्थात्प्राप्नोति तदासाद्यते । तत्रापि याज्ञिकैर्दण्डकः प्रणीतोऽनः पात्री वा पवित्रच्छेदनानि चेत्येवमादि । तत्र चोपवेषसमनन्तरमाज्यस्थाल्युपसर्जनीपात्रम् । पेषणोपधानाज्यनिर्वपणानामेककालत्वात् । पिषन्ति पिष्टान्यभीन्धन्ते कपालान्यथैक आज्यं निर्वपतीति । उपधानोत्तरकालमुपसर्जन्याधिश्रयणमिति । कुशमुष्टिरपि तर्हि ततः पूर्वं प्राप्नोति । एवं हि सूत्रितं निरुप्याज्यं वेदं करोतीति । न समत्वादुपधानादुत्तरकालमुपसर्जन्यधिश्रयणमाज्यनिर्वापणाच्च वेदबन्धनम् । तुल्यकालतोभयोरपीति न नियमोवसीयते । उच्यते । कुशमुष्ट्युपसर्जनीपात्रयोर्यद्यप्येककालता । तत्कार्ययोस्तुगम्यते पौर्वापर्यं । प्राक्कालीनं ह्युपसर्जनीकार्यं वेदकार्यादतः पूर्वमुपसर्जनीपात्रं ततः कुशमुष्टिरिति । ततश्चान्वाहार्यपात्रं प्राशित्रहरणोत्तरकालं प्राप्नोति । न तण्डुलानामसाववसरः तत्पात्रं तु कुशमुष्ट्यन्तर्द्धानतृणयोरन्तराल इति । पात्रस्याधिश्रयणार्थत्वादेवं सर्वत्र कार्यक्रमेणासादनमालोचनीयमिति । विकारेपि च प्राकृतपात्रकार्यापन्नस्य वैकृतस्यासादनादिप्रवर्त्तत एव । किं पुनस्तत्रापि कार्यक्रम एव । न, प्राकृतपात्रक्रमः । प्रकृतावपि हि कार्यक्रम एव कारणमासादने । तद्यथा निरूढे वपाश्रपण्यनन्तरं दक्षिणाद्रव्यमिति । यत्पुनर्विकृतावप्राकृतकार्यापन्नम् । यथा मन्थनचतुष्टयम् । यूपक्षुरचतुष्टयादि तत्प्रकल्प्यत एव नासाद्यते न प्रोक्ष्यते च । न हि तस्यासादनप्रोक्षणे विहिते । न च कार्यापत्तितः प्राप्तिस्तस्मादुपकल्पनमेव । चर्विष्ट्यां चरुपात्रस्य तर्हि कपालधर्माः सन्तु कार्यापत्तेरिति । स्यादेतदेवं यदि कार्यापत्तिः स्यात् । न त्विह तथा । इह हि न चरुपात्रगतेनोष्मणा चरुः पच्यते । कपालगतेनेव पुरोडशः । कथं तर्हि चरुपात्रगत ऊष्मोदकमेव तपयति तत श्चरुसिद्धिरित्यकपालकार्यापत्तिरिति । ततश्चरुपात्रमप्युपकल्प्यते । यच्चप्रकृतावेव याज्ञिका इध्माबर्हिषोरुपकल्पनमाहुः तदिह प्रोक्षणाभावात् । तदभावश्चोपरिष्टात्प्रोक्षणविधानात् । प्रोक्षति विस्रंस्येति ॥ ५३ ॥

श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा१ ॥ ५४ ॥

शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ५४ ॥

कर्म्मणे वामिति शुर्प्पाग्निहोत्रहवण्यादाय वाचं यच्छति ॥ ५५ ॥

साकाङ्क्षत्वाददद इत्यध्याहारः मन्त्रश्चाविशेषादुभयार्थः । प्रयोजनमन्तरा येन्यन्तरेणापि प्रयुज्यते । शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादानं निर्वापार्थम् । तत्संनिधावाम्नानात् । प्रयोजनं पशावमन्त्रवदग्निहोत्रहवण्यादानं प्रोक्षण्यर्थतया । वाग्यमस्तु पदार्थधर्म्मः । यां वा अमूं ह- विर्ग्रहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां विसृजत इति । कालोपलक्षणार्थत्वात्प्रयोजनं हविर्ग्रहणाभावेपि पश्चादौ भविष्यति ॥ ५५ ॥

प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा ५६ ॥

तत्संस्कारो हविर्ग्रहणार्थः तेन तदभावे न भवति ॥ ५६ ॥

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चादनस्तिष्ठत्समाङ्ग्धि ॥ ॥ ५७ ॥

श्रपणशब्दश्चाविशेषेपि सति अत्र गार्हपत्यविषयो ग्राह्यः । जघनेन गार्हपत्यं प्रागीषमनोऽवस्थितं भवति । तस्यदक्षिणं चक्रमारुह्यानसोधिनिर्वपतीति । विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च । स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीति भूत्वा दक्षिणासीन एतं षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णा-

१ श्रप्यन्ते अनेन हवींषि इति श्रपणो गार्हपत्यो वाहवनीयो वा तस्य पश्चात् प्राक्संस्थान्युदगग्राणि प्रागग्राणि वा पात्राण्यासादयति । तदुक्तं कारिकायाम्—

" उत्तरे चेदुदक्संस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत् " इति ।

तीति । सङ्गताङ्गं समाङ्गि । सांयौगिकानि चाङ्गान्यत्र गृह्यन्ते । न हि सामवायिकव्यतिरेकणानो व्यपदेशोस्ति । अनडुत्प्राप्तिरपि तर्हि स्यात् । न केवलं गमनार्थत्वात्तयोस्तस्य चार्थाभावात् । तस्माद्युगयोक्त्रवरत्रादिमात्रमेव ॥ ५७ ॥

धूरसीति धूरभिमर्शनम् ॥ ५८ ॥

धूः शब्दो युगशम्यान्तरालवचनः स्मृतः । एवं हि स्मरन्ति व्युत्पादयन्ति च । धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहम् । धारयतेर्वा इति । वहस्य विहन्तिरनसो वाधारणं शम्यान्तरालावनुडुत्स्कन्धसम्बन्धाद्भवति । लिङ्गाच्च । तस्य वा एतस्यानसोग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ य एनद्वहन्त्यग्निदग्धमिवैषां वहं भवतीति । अतोन्यत्रोपचारवृत्तिर्यथेषाग्नयोः । धूर्भेदाच्चोभयोरभिमर्शनम् । तत्संस्काराच्च । दक्षिणामभिमृश्य तत उत्तराम् । उदक्संस्थतासम्पत्ते. । स्मर्यते हि सर्वत्रोदक्संस्थता । लिङ्गं च भवति । तथाह्युदग्भवति । तथोदीची भवतीति च । केचित्त्वेकस्या एव धुरोभिमर्शनमिच्छन्ति । वाक्यशेषात् । अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवति हविर्ग्रहीष्यंस्तस्मा एवैतन्निन्हुत इति । एकत्वादग्नेः सकृदेव निन्हव इति । तत्पुनरेतदर्थवादप्रायम् । अनोवयवसंस्कारश्चात्र । तौ च संस्कार्यौ भिन्नौ । प्रतिसंस्कार्यं च संस्कारावृत्तिर्न्याय्येति भेदेनाभिमर्शनमिति सम्प्रदायः ॥ ५८ ॥

देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम् ॥ ५९ ॥

अभिमृश्य जपतीति सूत्रशेषः । अथ जघनेन कस्तम्भीमीषामभिमृश्य जपतीति श्रुतत्वात् । स चायमनः संस्कारत्वान्न प्रतीषमावर्त्तते । तत्संस्कारश्च मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्यां देवानामसि वन्हितममित्येवमादिना ऽनोभिधीयते नेषेति । अत एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातमनसो हविर्गृह्णानीति च वाक्यशेषः । अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी पितृयज्ञे विपरिणीयते । पितॄणामसि वन्हितमं पिपृहूतममिति च । देवशब्दस्य प्रकृतदेववचनत्वात् । वचनं चात्रासमवेतम् । द्वयोर्हि देवतयोर्बहुवचनं श्रूयते । तेन विकार एकदैवत्ये वचनस्याविपरिणाम इति केचित् । तदेतदनुपपन्नमिव वचनस्याप्यत्र

समवायात् । बहवोह्यत्र देवता अग्निरग्नीषोमौ चेति । न त्वग्नीषोमयोः समुदितयोः देवतात्वादेकत्वम् । नैतदेवम् । समुदितयोरपि देवतात्वे देवशब्दस्य प्रत्येकवृत्तित्वम् । अग्निर्देवः सोमो देव इति प्रसिद्धम् । मन्त्रलिङ्गाच्च । देवो अग्निर्देवः सोम इति च । न चात्रावयवभूतोऽग्निः सोमो वा नास्ति । किं तु पृथक्त्वेन देवतात्वाभावः । पृथक् तद्धितानुपपत्तेः । समुदायाच्च तद्धितप्रत्ययदर्शनात् । समुदितयोरपि देवतात्वेऽग्नेः सोमस्य चास्त्येव समवायः । एवं च सति अग्नीषोमाभ्यामिति द्विवचनोपपत्तिः । एवं च सति अग्नीषोमयोरुज्जितिमिति च । यच्चोक्तं अपिष्टो वा देवतान्यत्वादिति युक्तं तदग्निसद्वितीयस्य पूष्णो देवतात्वाद्भवति पूष्णोन्यत्वम् । समवायस्तु पूष्णोपि न निवार्यते । अथ देवतैव देवशब्देनोच्यते । तथा च सति प्रातिपदिकार्थस्याप्यनन्यत्वात् पितृयज्ञे देवशब्दस्याप्यविपरिणामः । पितरोपि हि नोदितत्वाद्देवता शब्देनाभिधातुं शक्यन्ते । ततश्च देवताविषयो देवशब्द इति अविपरिणामः । अथ तत्र पितृशब्देन चोदना पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इति । न च पितरो न देवशब्देनाभिधातुं शक्यन्त इति विपरिणस्यते देवशब्दः । नैतदेवं देवताविषये हि देवशब्दे पितॄणामपि नोदितत्वाद्देवतात्वाद्देवशब्दप्रयोगो ऽविरुद्ध एव । अथ शब्दान्तराभिहितेषु देवशब्दो न प्रवर्त्तत इति । तथा च सत्यग्न्यादिष्वपि देवशब्दप्रयोगो दुर्लभः । तत्रापि हि शब्दान्तरत्वमाग्नेयो ऽग्नीषोमीय इति । इयांस्तु विशेषः इह तद्धितस्तत्र चतुर्थी । न चोदित एव शब्दोन्यत्रापि प्रयोगादित्युक्तम् । अथ देवशब्दो योगादग्न्यादिषु प्रवर्त्तते दानाद्देव इति । तथापि पितृयज्ञे अनूह एव । पितरो हि तत्साध्यक्रियाभिनिर्वृत्तिद्वारेण फलदानाद्देवा इति । तदेतदप्यसत् । प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया देवशब्दस्यार्थप्रतीतिसामर्थ्यात् । न च दानाद्देवत्वं सर्वत्रेष्यते । न हि सर्पन्त्यपि गोधा सर्पशब्देनाभिधातुं शक्यते । प्रत्ययस्य विशिष्टजातिविषयत्वाद् भुजङ्ग एव सर्पशब्देनाभिधीयते । तेनेहापि प्रत्ययस्य विशिष्टार्थप्रवृत्तित्वाद्देव एव देवः । तेषां च बहुत्वात्समवेतं वचनम् । ननु चैवमपि देवद्वित्वम् । अग्नेरुभयत्रैकत्वात् । नैतदेवम् । एको हि केवलोऽग्निरपरः सोमसद्वितीय इति बहुत्वम् । ननु चैवमपि देवानामिति षष्ठी बहुवचनमनुपपन्नम् । न हि तदन्यः पृथगग्निना

सोमेन च सम्बध्यते । इतरेतरसव्यपेक्षयोर्देवतात्वात् । यथा च देवानां देवतात्वं तथा तदर्थहविर्द्धारणद्वारेणानो देवानामित्युच्यते । सत्यमेतदेवं मन्त्रे देवशब्दस्य बहुवचनान्तत्वात्तेषां च साक्षादनः सम्बन्धाभावात्तदुपलक्षितसमुदायद्वारेणानः सम्बध्यत इत्यदोषः । ततश्च विकार एकदेवत्ययोर्देवस्यासि देवयोरसीति च युक्तरूपतरं वचनम् । लिङ्गमपि चात्र समवेतं । विशिष्टलिङ्गत्वादग्न्यादीनाम् । ततश्चादित्येष्ट्यां देव्या असीति प्रयोगः । न च देवशब्दो देवताशब्दवदाविष्टलिङ्गः । येनादित्येष्ट्यामप्यविकृतः प्रयुज्येत । देवीं वाचमजनयन्त देवा इति दर्शनात् । तथा देव्यनुमते देव्यदिते देवीराप इति चेति । केचित्तु लिङ्गवचनयोरसमवायं मन्यमाना अपि परिणाममिच्छन्ति । तत्पुनर्विचारणीयम् । यज्ञपतिशब्दश्चानेकयजमानके विपरिणम्यते । चोदितार्थाभिधानात् ॥ ५९ ॥

विष्णुस्त्वेत्यारोहणम् ॥ ६० ॥

विष्णुस्त्वेत्यनेन मन्त्रेणानसो दक्षिणं चक्रमारोहति । एवं हि श्रूयते । स जघनेन गार्हपत्यं प्रागीषमनोवस्थितं भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्यानसो विर्निर्वपतीति ॥ ६० ॥

प्रेक्षत उरुवातायेति हविष्यान् ॥ ६१ ॥

व्रीहीन्यवान्वा । तच्चैतद्धविः प्रेक्षणं नानाबीजेष्ट्यां तत्संस्कारात्प्रतिबीजमावर्त्तते । मन्त्रश्च क्रियाशेषत्वात् । साकाङ्क्षत्वाच्चोरुवातायेत्यस्य भवेत्यध्याहारः । ननु चाथ प्रेक्षत इति प्रेक्षणस्य चोदितत्वात् श्रौतक्रियापदाध्याहार एव न्याय्यः । सत्यमेवं, यत्र तेनैकवाक्यतोपजायते । इह पुनरुरुवातायेति विस्तीर्णता हविषः प्राणाय वाताय प्रार्थ्यते । न चासौ प्रेक्षत इति क्रियापदेन शक्यतेभिधातुम् । तस्माद्यथोक्त एव भवेत्यध्याहारः ॥ ६१ ॥

अपहतमिति निरस्यत्यन्यत् ॥ ६२ ॥

हविर्द्रव्यव्यतिरेकेण यदन्यल्लोष्टादि तदपहतमित्यनेन मन्त्रेण निरस्यति । रक्षोभिधायकत्वाच्च मन्त्रस्योदकोपस्पर्शनं भवति । प्रतपनमन्त्रे चैवम् । नानाबीजेषु च शक्यत्वाद्युगपदपद्रव्य-

निरसनं भवति ॥ ६२ ॥

अविद्यमाने ऽभिमृशेत् ॥ ६३ ॥

अभिमर्शनेऽप्ययमेव मन्त्रो । अथापास्यत्यपहतꣳ रक्ष इति यद्यत्र किञ्चिदापन्नं भवति । यद्युनाऽप्येव मृशेदिति श्रुतत्वात् । नानावीजेषु च भेदेनाभिमर्शनसंस्कारः । ततश्च मन्त्रावृत्तिः ॥ ६३ ॥

यच्छन्तामित्यालभते ॥ ६४ ॥

हविर्द्रव्यं प्रकृतत्वात् । पञ्चभिरङ्गुलीभिरभिमर्शनं स्यात् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्यां यच्छताम्पञ्चेति निवघ्नन्तु पञ्चेत्येतदुक्तं भवति । तथा पञ्च वा इमा अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञ मेवैतदत्र दधातीति । नवोपदेशाभावात् । मन्त्राणां चाविधायकत्वात् यच्छन्तां पञ्चेति चग्रहणापेक्षया । बहुषु च भेदेनालम्भः संस्कारात् ॥ ६४ ॥

देवस्यत्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो१ मुष्टीन् ॥ ६५ ॥

ग्रहणे मन्त्रः स्यात् । तदुपदेशात् । स गृह्णाति देवस्यत्वेति । प्रक्षेपे वा । गृह्णातेस्तदर्थत्वात् । तत्कुतः । वचनादग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपति । मुष्टीन्यजमानो गृह्णीयात् । परिमाणस्य याजमानत्वात् । न वा पदार्थप्राधान्यात् । तस्य चाध्वर्युकर्तृकत्वात् । तत्कुतः । समाख्यानाद्यजमानपरिमाणमन्यविषयम् यथा पञ्चारत्निं परिवासयेदिति ॥ ६५ ॥

एवमग्नीषोमीयम् ॥ ६६ ॥

ननु चोत्तरसूत्रादेव तत्प्राप्तेरवाच्यमेतदिति । न हि तदैन्द्राग्नविषयम् । यथा दैवतमन्यदित्येतद्विषयताप्यस्यास्त्विति चेत् ।

---

१ मुष्टित्रयं मन्त्रेण चतुर्थं तूष्णीम् । एवमेव सर्वेषु सूत्रेषु । ग्रहणानन्तरं चाग्निहोत्रहवण्याः शूर्पे हविः पृथक् पृथक् प्रक्षेपणीयम् । एवं शूर्पादानस्यापि दृष्टार्थता भवति । अग्निहोत्रहवण्यां च रिक्तायां हविरन्तरं ग्रहीष्यते; आपश्च तत्र करिष्यन्त इति तत्त्वम् ।

ततश्चावाच्यमेवमग्नीषोमीयमिति । न समाम्नायोपप्रदर्शनार्थत्वात् । यथा दैवतमन्यदिति हि प्राप्तौ समाम्नायो न प्रदर्शितः स्यात् । तत्र पूर्वस्मिन् मन्त्रे ऽग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामीति शेषभावमियात् ॥ ६६ ॥

यथादेवतमन्यत् ॥ ६७ ॥

ऐन्द्राग्न्यार्थोयमारम्भः । ननु चैवं यथा देवतमिति नोपपद्यते । वीप्सायां ह्ययमव्ययीभावः । या या देवता यथादेवतमिति । वीप्सा च बहुविषया । न चात्र देवता बहुत्वम् । अतोनुपपन्नमेतदिति । अथ विप्रकृत्यर्थमुच्येत । तत्रापि चोदकेनैव प्राप्तत्वादवाच्यता । प्रकृत्यर्थत्वे च शब्द दोष इत्युक्तम् । उच्यते, प्रकृतावेव देवता बहुत्वमस्ति । तद्धैके चरुं निर्वपन्ति पौर्णमास्याः सारस्वते ऽमावास्यायां सरस्वत्या इति । ऐन्द्राग्नेन सह देवता बहुत्वम् । अथायमविधिः स्यात्तथाभ्युदितेष्टिविषयं भविष्यति । अस्ति हि तत्र व्रताशक्तौ ग्रहणे देवताबहुत्वमिति । नन्वभ्युदितेष्टिरपि विकृतिरूपा ततश्च विकृत्यन्तरवन्नैवं विषयतापि स्यात् । सत्यमेवम् । तदेवेदं कर्मविकृतरूपमित्यदोषः ६७ ॥

भूतायत्वेति शेषाभिमर्शनम् ॥ ६८ ॥

साकाङ्क्षत्वान्मन्त्रस्य परिशेषयामीत्यध्याहारः । न ह्यत्राभिमर्शनक्रियापदमेकवाक्यतामुपैति । किमिति । भूताय प्रभवायाविच्छेदाय नारातये नादानाय कृपणतया परिशेषयामीति एकवाक्यता । न ह्यस्याविच्छेदायाभिमर्शनम् । परिशेषणं त्वविच्छेदाय भवति । तस्माद्यथोक्त एव वाक्यशेषः । स चायं शेषसम्बन्धेपि सति हविष एव संस्कारः । प्रयोजनवत्वात् । न च शेषेण संस्कृते नास्ति प्रयोजनम् । अत स्रङ्मालापनयनवच्छेषसंस्कारः प्रतिपत्तव्यः । तद्यथा । स्रङ्माला देवदत्तीयेति कृत्वा शुचौ देशे व्यवस्थाप्यते । अपगतदेवत्तसम्बन्धाया अपि मालायाः संस्कारो देवदत्तस्यैवानिष्टपरिहारार्थे, न मालाया, एवमिहापीति, प्रयोजनं शेषसंस्काराभिसम्बन्धार्थतया सशेषं ग्रहणं कर्त्तव्यमिति ॥ ६८ ॥

स्वरति प्राङीक्षते ॥ ६९ ॥

तच्चैतदूहक्संनिरोधोपजातश्रमापनोदायेक्षणम् । परिवृतमिव वा एतदनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतामिव भवति यज्ञो वै श्वरहर्देवाः सूर्यस्तत्स्वरे वै तदतोभिविपश्यतीति लिङ्गात् । प्रयोजनं निर्वापाभावे न भवति ॥ ६९ ॥

दृ॒ꣳ हन्तामित्यवरोहति ॥ ७० ॥

अनसः ॥ ७० ॥

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति१ श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति ॥ ७१ ॥

यो यदा श्रपणः । अग्निशब्दश्चात्र२ श्रपणाग्निविषयः । न देवतावचनः सन्निधानात् । प्रयोजनं विकृतावविपरिणामः ॥ ७१ ॥

पात्र्यां वा स्फ्योपहितायाम् ॥ ७२ ॥

एतदनः सम्बन्धिप्रतिपत्तव्यम् । उतो पात्र्यै गृह्णन्तीति हि समामनन्ति तदा ॥ ७२ ॥

धूरीषारोहणानि पात्रीबिले जपति ॥ ७३ ॥

धूरीषारोहणादिशब्दैस्तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । जपति शब्दोपादानात् । विलिङ्गा अपि वचनसामर्थ्यात् विनियुज्यन्ते । अनन्तरायमुतर्हि य-

---

१ उत्तरदेशं प्रति ।

२ अत एव वरुणप्रघासेषु पूर्वेद्युर्मेषमिथुनकरम्भपात्रार्थं गृहीतानां यवानां दक्षिणाग्नेः पश्चात् सादनम् । पित्र्यायां च दिग्विपर्ययाद्गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरुत्तरतो हविषामासादनम् । त्र्यम्बकेषु गार्हपत्यस्य दाक्षिणत इति विवेकः ।

जूꣳषि जपेदिति १ ॥ ७३ ॥

दृꣳहन्तामित्युत्थानम् ॥ ७४ ॥

अस्मिन्पक्षे ॥ ७४ ॥

कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशै श्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति ॥ ७५ ॥

अप्रशीर्णाग्रावग्रवन्तौ । अनन्तर्गर्भौ ययोरन्तर्मध्ये गर्भौ न स्तः । तौ कुशैश्छिनत्ति पवित्रे स्थ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

त्रीन् वा ॥ ७६ ॥

छिनत्तीत्यनुवर्त्तते । तत्र मन्त्रो न स्यात् द्विवचनान्तत्वात् । पवित्रद्वयपक्षे च कृतार्थत्वात् । स्याद्वार्थाभिधानसामर्थ्यात् । प्रातिपदिकार्थस्य विद्यमानत्वात् । द्विवचनस्यासमवायान्नेति चेत् । माभूत्समवायः । गुणो हि संख्या प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूतः । न च

---

१ इदमत्रानुसन्धेयम् । एषां मन्त्राणां त एवार्था भवन्ति येऽनसि । कथम् ? धूस्तावद्धूर्वतेर्बधकर्मण इति सापि (पात्री) किं चिदागच्छद्विहन्ति । तत्राप्यग्निरस्ति सर्वगतत्वात् । हविर्ग्रहीष्यन्नध्वर्युस्तामतिक्रामति, तस्या अपि निन्हुते धूरसीत्यादिना । अनोवच्च पात्र्यपि हविष्यान् धारयतीति वन्हितममित्यादिशब्दैरुच्यते । विष्णुश्चाध्वर्य्वात्मकः, तत्र पादेन क्रमते अत्र तु हस्तेनेति विशेषः । तस्मात् सिद्धप्रयोगाणां पात्र्यामपि त एवार्था इति हरिस्वामी । यदि तु पात्र्यां गृह्णीयात्तदा धूरिषाद्यभावेन तदनुष्ठानकृतं व्यवधानमन्तरायमन्तरेण तत्प्रकाशकयजूंषि जपेदिति माधवाचार्याः । पात्रीतः पश्चाद्देशे उत्तरस्मिन्वोपविश्य प्राङ्मुखो ग्रहणं कुर्यात्, पित्र्यायां दक्षिणासीनः, त्र्यम्बकेषूदङ्ङासीनः । आसनाय स्थानासम्भवे पात्रीमपरेणैव गत्वा दक्षिणतः प्राङुपविष्टेनैव ग्रहणं कार्यम् । पात्रीगार्हपत्योरन्तराले गमनस्यासिद्धत्वात् । अनस्यपि प्राङ्मुखोपविष्टेनैव ग्रहणं कर्तव्यमिति दिक् ।

गुणानभिधानेन प्रधानमभिधास्यतीति शक्यते उत्स्रष्टुम् । तस्मात्त्रित्वपक्षेऽपि मन्त्रः प्रवर्त्तत एव ॥ ७६ ॥

हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति ॥ ७७ ॥

हविर्ग्रहणीति न हविर्ग्रहणविवक्षया । किं तर्हि अग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्याम्नानात् । अतस्तद्विवक्षेयम् । प्रयोजनं ग्रहणाभावेपि तत्रापः क्रियेरन् । ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७७ ॥

तास्थानं तयोः ॥ ७८ ॥

ताः अपिः पवित्रयोः स्थानं वचनसामर्थ्यात् । पवित्रे निधाय प्रणीतास्विति चाम्नानात् ॥ ७८ ॥

सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति ॥ ७९ ॥

उदिङ्गयति ऊर्ध्वं गमयति । दक्षिणग्रहणं शक्यमवक्तुं, समाचारात्प्राप्तः । कर्त्तव्यं वा, सव्येस्थितानामेव प्रोक्षणीनामुदिङ्गनं यथा स्यादिति । यज्ञपतिशब्दश्चानेकयजमानके यथार्थं विपरिणम्यते १ ॥ ७९ ॥

प्रोक्षितास्थेति तासां प्रोक्षणम् ॥ ८० ॥

ताभ्य एवाद्भ्य एकदेशेनेति सम्प्रदायः । नेत्यपरे स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न हि प्रोक्षणे कर्मता करणता च

१ स च 'यज्ञपती सुधातू' 'यज्ञपती देवयुवौ' 'यज्ञपतीन् सुधातून्' 'यज्ञपतीन् देवयून्' इत्यादि यथायथमूहनीयः ।

तासां सम्भवतीति । अन्याश्च नोपदिश्यन्ते । तस्मामन्त्रोच्चारणमेव । तद्देताभ्यो निन्हुत इति च लिङ्गात् । अत्र पुनस्तासां प्रोक्षणमित्यसमञ्जसं स्यात् । हविश्चेति प्रोक्षणक्रियानुकर्षणार्थचशब्दानुपपत्तिश्च । तस्मात्सम्प्रदाय एव ज्यायान् । अथ ताभिरेव प्रोक्षणं विरुध्यते ततः प्राणीतेन भविष्यति । निन्हवश्चार्थवादप्रायः ॥ ८० ॥

हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति ॥ ८१ ॥

अत्र क्रियापदाभावात् अधस्तनसूत्रोपात्तं प्रोक्षणक्रियापदं च शब्देनानुकृष्यते । तच्च यथाश्रुतमेकवाक्यतामनुपपद्यमानस्तत्प्रोक्षतीति विपरिणतरूपमनुकृष्यते ॥ ८१ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ ८२ ॥

कृतं व्याख्यानम् ॥ ८२ ॥

पात्राणि दैव्यायेति ॥ ८३ ॥

प्रोक्षतीत्यनुवर्त्तते । शुन्धध्वं इति बहुवचनसामर्थ्यात् । कुटीकृत्य प्रोक्षणमित्येके । तन्न प्रोक्षणस्य पात्रोद्देशेन विधानात् । समुदायस्य वाचोदितत्वात् । प्रतिसंस्कार्यं च संस्कारावृत्तिर्न्याय्या । तस्मात्प्रतिपात्रमेव । बहुवचनं तु पूजार्थम् १ । एता उत्या उषसः केतुमक्रतेति वत् । देवशब्दस्य स्थाने पितृयज्ञे प्रधानार्थेषु पात्रेषु-शूर्पकपालकृष्णाजिनोलूखलमुसलादिषु पितृशब्देन प्रयोगः । यानि त्वङ्गप्रधानार्थानि प्रनाडिकयापि तेषु देवपितृशब्दप्रयोगः । यत्तु तत्रापि देवकर्मार्थं तत्र दैव्यायेत्येव । पात्र प्रोक्षणे च विनियोगक्रमः । क्रमान्तराभावात् ॥ ८३ ॥

असञ्चरे प्रोक्षणीर्निधाय ॥ ८४ ॥

स चासञ्चरः प्रणीताहवनीयान्तरालम् । ता नान्तरेण सञ्चरेयुरित्युक्तत्वात् । यद्यपि चाहवनीयगार्हपत्यान्तराले हविष्पात्रस्वा-

---

१ परेतु यथाव्रीहिप्रोक्षणे जातेः प्रोक्षणं न व्यक्तेरेवं प्रात्रप्रोक्षणेपि, तथाच बहुवचनमप्युपपन्नमित्याहुः ।

म्यृत्विजां अन्तरागमनप्रतिषेधे सति असञ्चरव्यपदेशो भवति । तथापि तु प्रकरणसमधीत एव परिगृह्यते । नान्तरेण गच्छेयुरिति । इतरस्य च सर्वविषयत्वात् । प्रोक्षणीशब्दश्च यौगिको न जातिनिमित्तः संस्कारनिमित्तो वा । प्रोक्षणीभिरुद्वजिताः स्म इत्यसंस्कृतेपि शब्दप्रयोगात् । प्रकृत्युपसर्गप्रत्ययसमुदायार्थस्यावगम्यमानत्वत् । उक्षतिः सेचने, प्रशब्दश्च प्रकर्षे, करणे च प्रत्ययः प्रोक्ष्यत आभिरिति । चिन्तायाः प्रयोजनम् । आज्यप्रोक्षणीरुद्यम्येत्यत्रासंस्कृता आदीयन्ते ॥ ८४ ॥

शर्मासीति कृष्णाजिनादानम् ॥ ८५ ॥

शर्मासीत्यनेन मन्त्रेण कृष्णाजिनादानम् । कृष्णाजिनमिति षष्ठीतत्पुरुषः। कृष्णस्य अजिनं कृष्णाजिनम् । न कर्मधारयः। कृष्णं च तदजिनं चेति । कुत एतल्लिङ्गात् । स कृष्णो भूत्वाचचार तस्य देवा अनुविद्य त्वचमेवावच्छाया जहुरिति । कृष्ण इति मृगोभिधीयते । प्रयोजनं मार्गे यथा स्यादिति । तदेतदादानमवघातार्थं तदभावेऽभावः ॥ ८५ ॥

अपेत्य पात्रेभ्योवधूनोत्यवधूतमिति ॥ ८६ ॥

यद्यपि चापगमनक्रियाऽध्वर्युविषया १ । तथापि सामर्थ्यात् । कृष्णाजिनापनयनं प्रत्येतव्यम् । तस्य ह्यपनयनमत्रश्रूयते । अतिनत्येव पात्राण्यवधूनोति यद्ध्यस्यामेध्यमभूत्तद्ध्यस्यैतदवधूनोतीति । तच्चैतदवधूननं दृष्टार्थत्वात्सकृत्क्रियते । रक्षोभिधायकत्वाच्च मन्त्रस्योदकालम्भो भवति ॥ ८६ ॥

---

१ हरिस्वामिमतेनेदम्, तेहि ' अतिनत्य पात्राणि ' इत्यस्य अतिनत्य अतिक्रम्य पात्राण्यतीत्य ' नहि पात्राणि मेध्यानि सन्ति पुनरमेध्यानि कर्तुं युक्तम्, इत्यभिप्रायेणाध्वर्युः पात्राण्यतिक्रम्य कृष्णाजिनं सकृदवधूनोतीति व्याचख्युरिति ।

[1]प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ॥ ८७ ॥

चर्मणां प्राग्ग्रीवतोक्ता तदपवादः प्रत्यग्ग्रीवमिति ॥ ८७ ॥

सव्याशून्ये निदधात्युलूखमाद्रिरसि ग्रावासीति वा ॥ ८८ ॥

सव्येन पाणिना अशून्ये कृष्णाजिने उलूखलं स्थापयति । अद्रिरसीत्यनेन मन्त्रेण ग्रावासीति वा ॥ ८८ ॥

प्रतित्वेत्युभयोः ॥ ८९ ॥

शेषः । अत्राद्रिग्रावशब्दावुलूखलं स्तोतुं प्रयुज्येते । नहीदमश्ममयमुलूखलम् । वानस्पत्य इति विरोधात् । पृथुबुध्न इति च मन्त्रवर्णात् । सामर्थ्याच्च । अभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति । अथ दक्षिणेनोलूखमाहरतीति । न ह्यश्ममयमुलूखलं दक्षिणेनैकेनाहर्तुं शक्यते । तस्मादुपचारवृत्त्याद्रिग्रावशब्दौ । ये तु मन्त्राभिधानसामर्थ्यमात्रेणैवाश्ममयतां नियमयन्ति त एव प्रष्टव्याः । किं च मुसलेपि ग्रावशब्दप्रयोगात् । बृहद्ग्रावासीति । असंशयं च तद्वानस्पत्यम् । अत्र केचिन्नखनिर्भिन्नचरौ वानस्पत्यपदस्य स्थाने मानुष इति विपरिणाममिच्छन्ति । तत्पुनर्नातियुक्तमिव । न ह्युलूखलकार्यापत्तावपि नखानां कृष्णाजिने स्थापनमस्ति । यतो न ते उलूखलवत्कृष्णाजिने स्थिता तण्डुलनिर्वृत्तिं कुर्वन्ति ॥ ८९ ॥

हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति ॥ ९० ॥

अग्नेस्तनूरित्यनेन मन्त्रेणोलूखले हविर्द्रव्यमावपति । अग्निशब्दश्च न देवता वचनो लिङ्गात् । यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूरिति । यज्ञसा-

---

१ प्रतीच्यां ग्रीवा यस्य तत् प्रत्यग्ग्रीवम् । "कृष्णाजिनमवधूनोत्यूर्ध्वग्रविमुदङ्ङावृत्यावधूतामित्यथैतत्पुरस्तात्प्रातिचीनग्नीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति " इत्यादिना तैत्तिरीयेप्युक्तमेतत् ।

धने यज्ञशब्दस्तस्य चाग्निसम्बन्धादग्नेस्तनूरित्युच्यते । तस्मात् ज्वलनविषयोऽग्निशब्दः। अग्नीषोमयोश्चानभिधानात्। प्रयोजनमवभृथे अपान्तनूरिति विपरिणामः। तत्रापि सवनीयैः सहानुष्ठानात्। असति प्रयोजने दार्षद्धतावभृथविषयतोऽस्य। पितृयज्ञे च देववीतय इत्यस्य स्थाने पितृवीतय इति प्रयोगश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ ९० ॥

वाचं विसृजते ॥ ९१ ॥

एवं हि श्रूयते यां वा अमूः हविर्ग्रहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां विसृजते इति ॥ ९१ ॥

यजमानश्च ॥ ९२ ॥

वाचं विसृजत इति वर्त्तते ॥ ९२ ॥

हविष्कृता वा ॥ ९३ ॥

हविष्कृदाह्वानकाले वा वाग्विसर्गः। तत्रापि हि श्रूयते। वाग्वै हविष्कृद्वाचमेवैतद्विसृजत इति। नन्वर्थवादरूपत्वान्नायं विसर्गकालः। सत्यमेवं पूर्वत्रापि ह्यर्थवादसरूपतैव किं तूभयत्राश्रितं विधित्वमाचार्येण वाक्यान्तराद्वा कुतश्चित् ॥ ९३ ॥

नानावीजेष्वन्त्ये सामर्थ्यात् ॥ ९४ ॥

नानावीजेष्ट्यां किमन्त्ये वाग्विसर्जनमुताद्ये? यथा देवसू हविःषु। तत्र हविरावपनस्य यतवाक्त्वं धर्मः। शूर्पादानादेर्व्याभाषणम्। एकैकं च हविस्तुषविप्रमोकान्तं कर्त्तव्यम। पदार्थस्यैतावत्त्वात्। तत्र यद्याद्ये वाग्विसर्गः शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्मानुग्रहः। अथान्ते हविरावपनस्य यतवाक्त्वधर्मानुग्रहः। तत्र नियमानियमयोर्नियमसामर्थ्यादन्त्य एव वाग्विसर्गः। न हि शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्मनियमः। इतरत्र यतवाक्त्वं नियतं इति ॥ ९४ ॥

बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्ते ॥ ९५ ॥

हविष्येषु मुसलमिति वाक्यशेषः ॥ ९५ ॥

स इदमित्यवदधाति ॥ ९६ ॥

स चायं मन्त्रः स इदामिति चोदितार्थाभिधायकत्वात् पितृयज्ञे विपरिणम्यते । वचनलिङ्गयोस्तु कृतं व्याख्यानम् ॥ ९६ ॥

हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति ॥ ९७ ॥

हविष्कृदेहीत्यनेन मन्त्रेण त्रिः संशब्दयति हविः संस्कर्त्रीं पत्नीमग्नीधं वा ॥ ९७ ॥

अतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा ॥ ९८ ॥

अत इत्यवाच्यं पाठक्रमादेव तत्सिद्धेः । वाच्यं वा । प्रवृत्तावघातस्याह्वानप्रज्ञापनार्थत्वात् । तत्कुतो वचनसामर्थ्यात् । हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीति । अन्यशब्देन च नर्त्विग्व्यतिरिक्तोऽन्य उच्यते । अन्यस्याप्रकृतत्वात् । ऋत्विजां च परिक्रीतत्वात् । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । ऋत्विजां वैको प्रकृप्रत्वादिति । तेनाध्वर्युव्यतिरिक्तोऽन्यः परिगृह्यते । स चाग्नीत्सान्निकर्षात् । समाख्यानुग्रहाच्च । ब्रह्मापीति चेत् । न, तस्य वेदत्रयविहितकर्मसम्बन्धात् समाख्यानुग्रहाभावात् । भवति चाग्नीधोऽध्वर्युसमाख्यानम् । आश्विनमध्वर्यवो भक्षयन्तीति प्रकृत्याम्नायते । त्रय आश्विनं भक्षयन्ति अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्र इति । तस्मादन्यशब्देनाग्नीदभिधीयते ॥ ९८ ॥

आह्वयत्याहन्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोसीति त्रिः शम्यया द्विर्दृषद; सकृदुपलाम् ॥ ९९ ॥

हविष्कृदाह्वानं कुर्वत्यध्वर्यावन्यो दृषदुपले आहन्ति । शम्यया करणभूतया । द्विर्दृषदः सकृदुपलाम् । कुक्कुटोसीत्यनेन मन्त्रेण । अन्य इति कुतो वचनात् । स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्तीति । एष इति सर्वनामशब्देनाध्वर्योः परामर्शात्तदेको दृषदुपले सामाहन्तीत्येकशब्दोऽग्नीद्विषयः । ततश्च वचनादग्नीध आहनने कर्तृत्वम् । न विरोधादुपधानवत् । तत्र ह्यनागृहीतकर्तृविशेषकं वचनं स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति दृषदुपले अल्पतर इति । इह पुनर्गृहीतः कर्तृविशेषः । अथ हविष्कृतमुद्वादयतीति

समाख्ययाध्वर्युः स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्तीति । तस्मान्न विरोधादग्नीदिति । प्रयोजनमव्यापृतेष्वध्वर्यावग्नीदेवावहन्ति इति । ननु च द्विर्दृषदं सकृदुपलामित्युक्त्वा त्रिरित्यवाच्यम् । स्यादेतदेवं यदि त्रिशब्दो हन्तिना सम्बध्यते । अयं तु मन्त्रेणाभिसम्बध्यते । त्रिःकुक्कुटोसीति । द्विर्दृषदि सकृन्मन्त्रप्रयोगे प्राप्ते एकद्रव्ये कर्मावृत्ताविति मन्त्राभ्यासार्थोयमारम्भः । हन्त्यभि सम्बन्धे पुनः त्रिशब्दस्यानुवादत्वं स्यात् । स चायमदृष्टोपकारकः पदार्थ इति । वक्ष्यत्युत्तरत्र तथा च सति यावदुक्ते निवर्त्तते ॥ ९९ ॥

वर्षवृद्धमसीति शूर्प्पमादत्ते ॥ १०० ॥

अवहन्ताऽभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १०० ॥

प्रतित्वेति हविरुद्वपति ॥ १०१ ॥

स एव ॥ १०१ ॥

परापूतमिति निष्पुनाति ॥ १०२ ॥

अपहतमिति तुषान्निरस्यति ॥ १०३ ॥

अध्वर्यु रनवघातशेषत्वात् । न चैषा प्रसिद्धिर्यदवहन्ता तुषान्निरस्यतीति । प्रतिपत्तिश्चैषा । तदभावेऽभावः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

वायुर्व इति विविनक्ति ॥ १०४ ॥

पृथक् करोति । तण्डुलान् कणांश्च वितुषी करणाय । नचैतद्विविक्तीकरणं तुषनिरासनात्पूर्वं प्रतिपत्तव्यम् । सामर्थ्यादशेषनिरसनं ह्येवं सति भवति । उक्तं च विरोधेर्थस्तत्परत्वादिति । सूत्रक्रमश्च यथाश्रुतीत्यदोषः । स चायमवघातः कृष्णाजिनादानादितुषविप्रमोकान्तः । तत्र नानाबीजेष्ट्यां हविरावपनमुसलयोजनहविरुद्वपननिष्पवनविवेकीकरणानि भेदेन मन्त्रवन्ति । हविष्परत्वान्मन्त्रस्य । शेषं तन्त्रेण ॥ १०४ ॥

देवोव इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते ॥ १०५ ॥

हविष्यान् । नानाबीजेष्ट्यां च सन्निपातात्तन्त्रेणाभिमन्त्रणम् १ ॥ १०५ ॥

त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्येके ॥ १०६ ॥

फलीकरणं कणविमोकः । तच्च कर्त्तव्यं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्यनेन मन्त्रेण । वीप्सा प्रतिफलीकरणमन्त्रावृत्तिपरा । न हि प्रतिप्रहारं मन्त्रावृत्तिर्युज्यते । पितृयज्ञे च पितृभ्यः शुन्धध्वमिति विपरिणामः ॥ १०६ ॥

फलीकृत्य कणान्निदधाति ॥ १०७ ॥

फलीकृत्येत्यवाच्यम् । पाठक्रमादेवतत्सिद्धेः । स्यात्प्रतिफलीकरणं कर्णानिधानं यथास्यादिति ॥ १०७ ॥

पेषणोपधाने युगपत् ॥ १०८ ॥

स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति दृषदुपले अन्यतर इति हि प्रकृत्य समामनन्ति । तद्वा एतदुभयं सह क्रियत इति । तत्र पेषणमन्तरङ्गत्वादध्वर्युः करोति । बहिरङ्गत्वात् चोपधानमग्नीदेव वर्त्तयति २। तत्र श्रुतिपठानुसारेण पूर्वमुपधानमुच्यते ॥ १०८ ॥

धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाग्न इत्यङ्गारान्प्राचः करोति ॥ १०९ ॥

उपवेषोङ्गारापोहनसमर्थं काष्ठम् । तद्धृष्टिरसीत्यादाय अपा-

---

१ परेतु नानाबीजेष्ट्यां भेदेन मन्त्रपाठमिच्छन्ति कालभेदात् ।

२ अध्वर्योः पेषणकार्ये व्यापृतत्वात् । ततश्च यत्र विरोधो नास्ति यथा वरुणप्रघासेषु अध्वर्योर्मेषकरणे प्रतिप्रस्थातुश्च करम्भपात्रमेषीकरणे तत्रोभयोर्यथास्वं स्वयमेव कर्परोपधानं, नाग्नीधः ।

गन इत्यनेन मन्त्रेण प्राचोऽङ्गारानुदूहति । तच्चैतदङ्गारापोहनं देशरेचनार्थं रिक्ते हि देशे कपालानि यथोपधीयेरन्निति। एवं च सति चर्विष्ट्यामपोहनाभावः । धानाभर्जनस्य च देशरेचनकृतोपकाराभावात्। अङ्गारेषु ह्यधिश्रयणमुभयोरपि प्रसिद्धम्। केचिदनेन मन्त्रेणाङ्गारनिरसनमेव कुर्वन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । अपाग्ने अग्निमामादं जहि निःक्रव्यादं सेधेति अपजह्यग्निमामादं निषेध च क्रव्यादमिति। वाक्यशेषाच्च । एतावेवैतदुभावतोपहन्तीति । तदेतदनुपपन्नमविधानात्। विध्यन्तरशेषत्वाच्च। अस्तिह्यत्र विध्यन्तरम्। तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहतीति। मन्त्राणाञ्चाविधायकत्वमुक्तम् अत उदूहनमात्रमेव । अपिचाग्न्युत्सर्गे दोषो दृश्यते वीरहा वा एष भवति योऽग्नीनुत्सृजतीति ॥ १०९ ॥

आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्य कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति ॥ ११० ॥

यद्यपि चाङ्गारे द्वितीया कपाले च तृतीया । तथाप्यङ्गारस्य निष्प्रयोजनत्वात्कपालस्य च प्रयोजनवत्वात् कपालार्थतैवाङ्गारस्य। कपालधर्मोऽपि च सन् तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधातीति। मध्यमसंयोगात्तद्धर्म एवायं न कपालमात्रधर्मः। न च भर्जने प्रवर्त्तते । अङ्गारेषु हि तस्याधिश्रयणम्। आपितृयजं वहेति च पितृयज्ञे विपरिणामः । ननु चायमसमवेतवचनः । न ह्यत्र देवा इज्यन्त इति। तेन देवयाड्त्वं यथाकथञ्चिदत्रोच्यते । देवेज्यार्थहविःश्रपणद्वारेण देवयाड्त्वमस्यापि भवति। यथा च देवयाड्त्वं तथा मन्त्रोनुवदति । तस्मात्समवेतवचनः ॥ ११० ॥

अमुष्येति द्विषच्छब्दे ऽभिचरन् ॥ १११ ॥

अमुष्य वधायेति अभिचरन्नामातिदिशति। द्विषच्छब्दमपनीय। सचायं द्विषच्छब्दो न स्वरूपतो गृह्यते किं तर्हि द्विषच्छब्दान्तरमपि। एवं च सतीह भ्रातृव्यशब्दे व्यादेशः सिद्धो भवति ॥ १११ ॥
किमिहैव द्विषच्छब्दे ऽभिचरतो नामादेशः। नेत्युच्यते—

अन्यत्रापि ॥ ११२ ॥

अतोऽन्यत्रापि अभिचरतो द्विषच्छब्दे नामादेशः कर्त्तव्यः । यथा द्विषतो वधोसि भ्रातृव्यमवबाध इत्येवमादि ॥ ११२ ॥

संव्याङ्गुल्याशुन्येङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति ॥११३॥

अभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवतीति श्रूयते । स चायं कपालसंस्कारत्वात्प्रतिकपालमावर्त्तते । गुणविभक्तिनिर्द्दिष्टमपि चात्र प्रयोजनवत्वात्कपालमेव संस्कार्यमागारे गावो वास्यन्ताम्, प्राकारे कुसुमानीति वत् । भर्जनेपि चोपरिष्टादङ्गारः प्रवर्त्तत एव । अदृष्टार्थत्वात् । चरोस्त्वकपालकार्यापत्तेर्न तद्धर्मप्रवृत्तिः ॥ ११३ ॥

धरुणमिति पश्चात् ॥ ११४ ॥

कपालमुपदधातीति वाक्यशेषः ॥ ११४ ॥

१पुरस्ताद्धर्त्त्रमिति ॥ ११५ ॥

२विश्वाभ्य इति दक्षिणतः ॥ ११६ ॥

प्रथमं कपालमङ्गीकृत्येतरत्र दिङ्नियम उच्यते—

समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित-
स्थेति ॥ ११७ ॥

समं विभज्य चितस्थेत्यनेन मन्त्रेण द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत उपदधाति प्रदक्षिणक्रमयोगेन । स्मार्त्तं चैतत्प्रदक्षिणं न श्रौतं ततश्च तदपचारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तं भवति । समं विभज्येत्यवाच्यम् । द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत इति स्वशब्दाभिधानात् । स्यादग्नीषोमीयार्थत्वात् । तत्र हि समविभागानुक्तावधिकं दक्षिणत इति न वि-

१ 'धर्त्त्रमसि दिवम्' इत्यनेन मन्त्रेण पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि-कपालमुपदधाति ।

२ 'विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य' इत्यनेन दक्षिणतः दक्षिणभागे कपालं स्थापयति ।

भागाधिकं स्यात् । तत्र को दोषः । संख्याधिक्यमप्याशङ्क्येत । अथ पुनः समविभाग उक्ते यदधिकं विभागस्य दक्षिणत उपधानं सिद्धं भवति ॥ ११७ ॥

तूष्णीं वा ॥ ११८ ॥

न चितस्येति ॥ ११८ ॥

एवमेकादशाग्नीषोमीयस्य ॥ ११९ ॥

कपालान्युपदधातीति शेषः१ ॥ ११९ ॥

---

१ इदमत्राकूतम् । एतानि सर्वाणि कपालानि निरन्तराणि संश्लिष्टानि समानि चोपधेयानि यथान्तरा भूमिर्न दृश्यते । अत्र मध्यमपङ्क्तिकपालानि द्व्यङ्गुलानि समचतुरस्राणि; एवं च षडङ्गुलदीर्घा मध्यमापङ्क्तिः । दक्षिणोत्तरपङ्क्ती तु किञ्चित्ततो न्यूने । पुरोडाशस्य कूर्माकारोक्त्या वृत्ताकारत्वप्रसिद्धेर्यावत्कपालं प्रथनविधेश्च तदर्थकपालचितेरपि अर्थात् वृत्ताकारताया गम्यमानत्वात् । ऐन्द्राग्ने चतुर्थोपधानानन्तरं समविभागेन चत्वारि दक्षिणतश्चत्वार्येवोत्तरतः । अत्र कपालचितिक्षेत्रं मध्यमाश्वशफप्रमाणम् । षडङ्गुलं वृत्तं कृत्वाततः प्रागपच्छेदेन समं त्रेधा विभज्य मध्यमभागस्य तिर्यगपच्छेदेन त्रेधा विभागः कार्यः, दक्षिणोत्तरभागयोस्तु खण्डचन्द्राकारयोः पुरोडाशकपालसङ्ख्यानुरोधेन तिर्यग्विभागः । तत्र षट्कपाले दक्षिणो भागो द्वेधा उत्तरे त्वेकमेव कपालं खण्डचन्द्राकारमुत्तरभागप्रमाणम् । सप्तकपाले दक्षिणो भागस्त्रेधा, उत्तर एकधा । अष्टाकपाले दक्षिणो भागस्त्रेधा उत्तरो द्वेधा । नवकपाले दक्षिणश्चतुर्धा उत्तरो द्वेधा । दशकपाले दक्षिणश्चतुर्धा मध्यमोत्तरौ त्रेधा । एकादशकपाले दक्षिणः पञ्चधा इतरौ त्रेधा । द्वादशकपाले दक्षिणः पञ्चधा मध्ये त्रेधा उत्तरश्चतुर्धा । त्रयोदशकपाले दक्षिणः षड्धा उत्तरश्चतुर्धा, मध्यमः सर्वत्र त्रेधैव । एकं कपालं चेत्तत्पाणिसंमितम् । द्विकपाले वृत्तस्य तिर्यगपच्छेदेन द्वेधा विभागः । त्रिकपाले वृत्तस्य तिर्यक्समं त्रेधा विभागः । चतुष्क-

अधिकं दक्षिणतः ॥ १२० ॥

विभागाधिकं यत्तद्दक्षिणत उपधेयं क्रमेणैव न सर्वोपधानादुत्तरं स्मृत्यनुग्रहात् ॥ १२० ॥

भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति ॥ १२१ ॥

कपालानीति शेषः । स चायं मन्त्र एककपाले विपरिणस्यते । तपसा तप्यस्वेति· वचनस्य समवायात् । द्विकपाले च तप्येथामिति । अभ्यूहनं च कपालावतापनार्थम् । तप्तेषु कपालेषु यथापुरोडाशः पच्येत । एवं च सति कपालविध्यन्तग्राहिणोपि धानाभर्जनस्य नाङ्गारैरभ्यूहनं भवति । प्रसिद्ध्यभावात् । अधस्ताद्धि तस्य सन्तापनं प्रसिद्धमिति ॥ १२१ ॥

उपसर्जनीरधिश्रयति ॥ १२२ ॥

उपसर्जनी शब्देन संयवनार्था आप उच्यन्ते । तदधिश्रयणं च तप्ताभिः पिष्टानां मार्दवं यथा स्यादिति । एवं च सति पुरोडाशपाकार्था एवैताः । ततश्च यत्र श्रपणं तत्रोपसर्जन्यधिश्रयणमपि कार्यम् । पितृयज्ञे च दक्षिणाग्नौ श्रपणविधानात् मन्थक्षीरोपसर्जन्यधिश्रयणमपि तत्रैवेति सम्प्रदायः । अत्र पुनरधिश्रपणे कृते उपकारो मन्थे त्वेषितव्यो । न ह्युपसर्जनीगतेनोष्मणा सक्तूनां पाक उपजन्यते । पिष्टानामिव पुरोडाशे । तस्मादनधिश्रयणमेव न्याय्यतरमिवाभाति । करम्भपात्रेषु चैवम् । ननु चोपधानसमनन्तरं युगपदुपक्रमाभिधानात्पेषणमभिधेयम् । इतरथा हि प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतोपदानं चायुक्तं स्यात् । तेनोपसर्जन्यधिश्रयणविधानस्यायमनवसर इति । उच्यते । उपधानवत्पेषणेन

पाले वृत्तसमं प्राञ्चमपच्छिद्योत्तरभागस्य त्रेधा विभागः दक्षिणत एकम् । पञ्च कपालेऽपि वृत्तं प्राञ्चं द्वेधापच्छिद्योत्तरभागस्य त्रेधा विभागः दक्षिणस्य द्वेधा । कपालानि तु घर्षणाद्युपायेन तथा करणीयानि यथा कपालचितिक्षेत्रं वृत्तं सम्पूर्यत इति याज्ञिकादिभाष्येषु ।

सह यौगपद्यं यथा स्यादित्येवमर्थमिहाभिधानम् । तथा च विरोधादग्नीध एव कर्तृत्वमत्रापि । यत्र तु विरोधो नास्ति यथा चर्विष्ट्यां तत्राध्वर्योरिवोपसर्जन्यधिश्रयणे कर्तृत्वम् । अपरे तूपधानसमनन्तरमुपसर्जन्यधिश्रयणाभिधानस्य प्रयोजनान्तरं व्यावर्णयन्ति । यत्रोपधानं तदधिश्रयणमपि तत्रैवाधिकाराद्यथा स्यादिति । एवं चोपसर्जन्यानयकाल एव तासामधिश्रयणम् ॥ १२२ ॥

कृष्णाजिनमादत्ते पूर्वत्प्रतिकृष्णाजिनम् ॥ १२३ ॥

कृष्णाजिनस्य यत्पूर्वं धर्मजातमुपदिष्टम् आदानादि सव्याशून्यकरणान्तं तदिहातिदिश्यते । तुल्यश्रुतित्वात् । तच्चैतत्पेषणार्थत्वादपेषणे न स्यात् ॥ १२३ ॥

तस्मिन्दृषदं धिषणासीति ॥ १२४ ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने दृषदमुपधाति धिषणासीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२४ ॥

पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इति ॥ १२५ ॥

उपरिष्टाद्वाक्यशेषात् । हनू एव दृषदुपले जिह्वैव शम्येति जिह्वासंस्तुतिरन्तरालवृत्तिसामान्येन । न वाविरोधात् । विरुध्यते ह्युपरिशम्ययोपहितया पेषणम् । किं चान्यदधस्तादुपहिता दृषदः प्राक्प्रवणतामुपजनयतीति निश्चलीकरोति । अतोदृष्टार्थत्वादधस्तादुपधानम् । लिङ्गाच्च । स ये जघनेन शम्यां पिष्यमाणानामवशीयन्ते पिष्टानि वा तण्डुला वेति । अधस्तादुपहिताया एतद्भवति नोपरि । जिह्वासंस्तुतिरुपधानक्रमापेक्षया ॥ १२५ ॥

दृषद्युपलां धिषणासीति ॥ १२६ ॥

पेषणार्थत्वादुपलायां दृषद्येवोपधानं प्राप्नोति । तेन शम्याया न दृषद्युपधानमिति । अभिहितन्यायसंसूचनार्थं दृषद्ग्रहणम् ॥ १२६ ॥

धान्यमसीति तण्डुलानोप्य पिनष्टि प्राणायत्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२७ ॥

धान्यशब्दः सत्वक्केषु व्रीह्यादिषु रूढः । यद्यपि च धिनोतेर्धान्यमित्यवयवार्थो गम्यते । तथापि प्रत्ययस्य विशिष्टार्थविषयत्वात् गोशब्दवद्रूढिशब्दत्वम् । एवं च सति लक्षणया तद्विकारप्रकाशनं शब्दस्य । यवगुलिका अपि तद्विकार एवेति मन्त्रः प्रयुज्यत एव । शाक्यानामयने च तरसमयाः पुरोडाशा भवन्तीत्यत्र तरसमसीति मन्त्रो विपरिणस्यते । धान्यशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात् । ननु च प्रकृतौ प्रकृतिद्रव्यशब्देन धान्यविकारद्रव्याभिधानादत्रापि तरसप्रकृतिद्रव्यशब्देन मृगोसीत्यभिधानं कर्त्तव्यम् । एवं हि तत्र वचनं संस्थिते संस्थितेहनि गृहपतिर्मृगयां याति स तत्र यान् मृगान् हन्ति तेन तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तरसस्य मृगः प्रकृतिद्रव्यम् । नैतदेवम् । प्रकृतौ ह्याम्नानसामर्थ्यात् धान्यशब्देन लक्षणया तण्डुलाभिधानम् । इह पुनः स्वायत्ते प्रयोगे नावाचकशब्दप्रयोगो युज्यते । तस्मात्तरसमसीत्येव प्रयोगः । पिनष्मीति चाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ १२७ ॥

दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ॥ १२८ ॥

प्रक्षिपति पिष्टानि । प्रोहनं च पिष्टस्य सतः । नानाबीजेषु चैकैकं प्रोहणान्तं कर्त्तव्यं प्रसिद्धेः ॥ १२८ ॥

चक्षुषे त्वेतीक्षते ॥ १२९ ॥

पिष्टानि इति चाध्याहारः । साकाङ्क्षत्वात् । ईक्षणं च द्रव्यसंस्कारत्वात्तण्डुलानामपि चर्विष्ट्यां प्रवर्त्तते १॥ १२९ ॥

पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यम् ॥ १३० ॥

---

१ वाजप्रसवीयजुहोतौ चयने; वाजपेये च सर्वौषधीनामिति देवादिभाष्येष्वधिकम् ।

पिंषन्ति पिष्टान्यभान्धते कपालान्यथैक आज्यं निर्वपतीति तुल्यकालश्रवणात्। अत्रान्यशब्देन कैश्चिद्यजमानोभिधातुमिष्यते। अध्वर्य्वग्नीध्रौ हि पेषणोपधानयोर्व्यापृताविति। तथा च सूत्रकारप्रस्थानम्। निरुप्याज्यं वेदोसीति यजमानो वेदं करोतीति। तदेतदयुक्तमिवाभाति। यत्कारणम्। यत्किञ्चिदिह कर्त्तव्यं तत्सर्वमृत्विग्भिः परिक्रीतत्वादृत्विजाम्। अतोन्यशब्देन ब्रह्माभिधीयते। अन्य इत्यध्वर्युसन्निकर्षादृत्विगेव गृहीतुं न्याय्यो न यजमानः। सूत्रकारप्रस्थानाच्च। वचनविरोधाभ्यामन्य इति। यत्पुनरुक्तं निरुप्याज्यं वेदं करोतीति तत्रापि न समानकर्तृकतार्थः क्त्वाप्रत्ययादेशः। न ह्यत्राज्यनिर्वापविधानं अन्यत्र विहितत्वात्। तेनानिर्ज्ञातकालस्य वेदबन्धस्य कालं लक्षयितुं क्त्वाप्रत्ययविकारो ल्यप् प्रयुक्तः। यथान्यत्र निरुप्याज्यं प्रातर्दोहमन्यस्मिन्निति। तस्माद् ब्रह्मैवाज्यं निर्वपेत्। निर्वापश्च पात्रान्तरे १प्रक्षेपणम् ॥१३०॥

पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्येत्वेति ॥ १३१ ॥

पात्र्यामावपनं संयवनार्थम्। ततश्च चर्विष्टयां तण्डुलानां पात्र्यामनावपनम्। संयवनाभावात्। सपवित्रता चादृष्टोपकारिणीति चरावपि भवति ॥ १३१ ॥

२श्रपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा ॥ १३२ ॥

अन्तर्वेदिग्रहणाच्छ्रपणोऽत्र गार्हपत्योभिप्रेतः ॥ १३२ ॥

उपसर्जनीरानयत्यन्यः ॥ १३३ ॥

---

१ पात्रान्तरमाज्यस्थाली। तस्यालक्षणमुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—
"आज्यस्थाली च कर्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा।
महीमयी वा कर्तव्या सर्वास्वाज्याहुतीषु च" इति।

२ सपवित्रां पात्रमादायेत उत्थाय गार्हपत्यस्य पश्चादुपविशति, अथवा वेद्याः करिष्यमाणाया अन्तर्देशे उपविशतीत्यर्थः।

उपसर्जन्यन्यशब्दौ व्याख्यातार्थौ ॥ १३३ ॥

पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति ॥ १३४ ॥

ता आनीयमानाः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इत्यनेन मन्त्रेण । तथा चानीयन्ते यथा मन्त्रान्तेन ग्रहणं भवति । स चायमपामभिधायकत्वात्तत्कार्यापन्ने पयसि दधनि घृते च विपरिणस्यते । उपसर्जन्यानयनं च चरावप्यकार्यलोपात् प्रवर्त्तत एव ॥ १३४ ॥

संयौति जनयत्यै त्वेति ॥ १३५ ॥

तच्चैतत्पिण्डार्थत्वाच्चरौ न भवति ॥ १३५ ॥

१समं विभज्यासꣳहरिष्यन्नालभत इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति ॥ १३६ ॥

समविभागो दृष्टार्थः । तत्सहावघ्नाति तत्सहपिꣳषन्ति तत्पुनर्नानाकरोतीति दृष्टार्थावगमात् । ततश्चैकस्मिन्न प्रवर्त्तते । केचिदाग्नेयालम्भात् दृष्टार्थेभिनिर्वृत्ते अग्नीषोमीयाभिलम्भनमदृष्टायेति मन्यमाना विकृतावग्नीषोमीयविकार एककेप्याग्नावैष्णवादौ आलम्भमिच्छन्ति । तत्पुनरयुक्तम । दृष्टार्थत्वात्तस्य । विभागपूर्वको ह्यालम्भः एवं ह्युक्तम् । तत्पुनर्नानाकरोतीति । तस्मादेकके ऽनालम्भः । समं विभज्यालभत इतीयतापि सिद्धे यदसंहरिष्यन्निति सूत्रयति तद्यस्य यस्य यदा संहारस्तस्य तस्य तदालम्भो यथास्यादिति । यथा चरूणां फलीकरणान्ते पौष्णस्यावेक्षणान्त इति ॥ १३६ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ १३७ ॥

कृतव्याख्यानम् ॥ १३७ ॥

इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यः ॥ १३८ ॥

---

१ द्वौ पिण्डौ कृत्वा पुनर्मिश्रणमकरिष्यन् क्रमेणैतौ पिण्डावालभत इत्यर्थः ।

अन्यश्चात्र ब्रह्माभिधीयते । पुरोडाशयोर्ह्यध्वर्य्वग्नीधौ व्यापृतौ । ऋत्विक्कर्तृकत्वं च कर्मणः परिक्रयाम्नानादित्युक्तम् । याजमानं च परिभाषितमेव, प्रधानं स्वामी फलयोगादित्येवमादि । विरोधाच्च प्राप्त एव ब्रह्मणि यदन्यग्रहणं करोति तदविरोधेप्युपसदादौ ब्रह्मैव यथा स्यादित्येवमर्थमिति सम्प्रदायः । अपरे त्वन्य इति न्यायसूत्रमाहुः । विरोधादेवान्यप्राप्तिः । एवं ह्याह । तद्वा एतदुभयं सह क्रियत इति प्रकृत्यार्द्धोह वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्यमर्द्धो यदिह हविर्भवति स यश्चासावर्द्धो य उचायमर्द्धस्ता उभावग्निं गमयावेति । एवं चाविरोधेध्वर्योरेवाधिश्रयणं स्यात् ॥ १३८ ॥

अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः ॥ १३९ ॥

अपत्नीक इति नाविद्यमानया पत्न्याधिकाराभावात् । तस्माद्विद्यमाना एव पत्न्यपत्नीवत् यदा रजस्वला तदैतद्भवति । तथाचाह प्रत्येहनि यस्य पत्न्यनालंभुका स्यात्तामवरुध्य यजेतेति । आहवनीयश्रापिणोऽपत्नीकस्याहवनीय एवाज्याधिश्रयणम् । एवं ह्युक्तमाहवनीयश्रापिणं प्रकृत्य यस्यपत्नी न भवत्यग्र एव तस्याहवनीयेधिश्रयतीति। इतरस्य तु गार्हपत्य एव १ ॥ १३९ ॥

घर्मोसीति पुरोडाशौ युगपत् ॥ १४० ॥

आज्यस्य पुरोडाशयोश्च युगपदाधिश्रयणम् । तद्वा एतदुभयं

---

१ केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहुः । तस्याप्येकाकिन एवाधानं श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे । पत्न्यां मृतायामग्निभिर्दग्ध्यायां पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्थमग्न्याधानमाहापस्तम्बो दर्शपौर्णमासाग्रयणार्थं शेषाणि कर्माणि न भवन्तीति । तथा त्रिकाण्डे मण्डनः—

" तस्माद्वयैकदेशेन दग्धव्या पर्वमारिणी ।
पत्नी ज्येष्ठतरा वापि यज्ञपार्श्वे निरूपितम् " इति ।

कर्मप्रदीपे कात्यायनः—

" मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्नीन्न हि त्यजेत् ।
उपाधिनापि तत् कर्म यावज्जीवं समापयेत् " इति ।

सह क्रियत इति ह्युक्तम् । तत्र चाध्वर्युर्मुख्यत्वादाग्नेयमधिश्रयति । अग्नीषोमीयमग्नीत् ॥ १४० ॥

उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमनति पृथुम् ॥ १४१ ॥

यावत्कपालमित्युक्ते ऽति पृथुप्राप्त्यभावात् । निषेधवैयर्थ्यमनतिपृथुमिति उच्यते । कपालपरिमाणसिद्धौ यावत्कपालमिति प्रथनपरिमाणोपपत्तिः स्यात् न तु कपालपरिमाणं सिद्धम् । अतस्तत्परिमाणावधारणायानतिपृथुग्रहणम् । तत्कथं? श्रुतिसंयोगात् । तं न सत्रापृथुं कुर्यादिति प्रकृत्याश्वशफमात्रं कुर्यादित्युहैक आहुरिति । अनेकयजमानके च यथार्थं मन्त्रविपरिणामः । चरौ च कार्याभावात्प्रथनाभावः । यश्च येनाधिश्रितः स तस्य प्रथनाभिमर्शने करोतीतरथा हि तप्तकपालसंयोगाच्छोषणे सति प्रथनमनुपपन्नम् ॥ १४१ ॥

१अग्निष्ट इत्यद्भिरभिमृशति सकृत्त्रिर्वा ॥ १४२ ॥

चरौ न स्यात्कार्यलोपात् ॥ १४२ ॥

पर्यग्निकरोत्यन्तरितं रक्षोन्तरिता अरातय इति सहाज्यम् ॥ १४३ ॥

पुरोडाशाज्यसंयोगात्पर्यग्निकरणस्योपदेशिकत्वाच्च प्रकृतौ धर्माणां सान्नाय्ये ऽप्रवृत्तिः । एवं च तद्विकारे पशौ पर्यग्निकरणविधानमुपपन्नं भवति । प्राक् पर्यग्निकरणात्पिष्टलेपापनयनपात्र्यङ्गुलिप्रक्षालने ऽर्थात्कर्त्तव्ये । न हि तयोरुत्पत्तिश्चोदिता । २प्रतिपत्ति-

---

१ तं पृथुं कृतं पुरोडाशं सोदकेन हस्तेन सर्वतः स्पृशति । पृथने क्रियमाणे यत्र यत्र विदीर्णं भवति तदद्भिः सन्दधाति, सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । "पिष्टलेपेनाविक्षारयन्त्रिः परिमार्ष्टि" इति मानवे । "अद्भिः श्लक्ष्णीकरोत्यनतिक्षारयन्" इत्यापस्तम्बः ।

२ अन्यथाग्निसंयोगात् कालविलम्बाच्च शोषणे सति प्रतिपत्तिकाले क्षालनमतिदुष्करं स्यात् ।

मात्रविधानं त्वस्ति १ । सामर्थ्यादपि च क्रमोवसातुं शक्यते ॥ १४३ ॥

२देवस्त्वेति श्रपणम् ॥ १४४ ॥

ददातीति वाक्यशेषः । समर्थ्याच्चरोरधस्तात् ३ ॥ १४४ ॥

माभेरित्यालभते ॥ १४५ ॥

तच्चैतच्छृताश्रृतसंवित्त्यर्थं । तमभिमृशति श्रृतं वेदानीति श्रूयते । प्रयोजनं धानानामभावोभिमर्शनस्य दर्शनस्य दर्शनात्पाकसंवित्तेः । मन्त्रो दर्शन एवास्त्विति चेत् । नालम्भेपि सामर्थ्यपरिप्रापितत्वात् । अतस्तदकार्यापत्तिः । चरौ च स्यादकार्यलोपादालम्भः ॥ १४५ ॥

अतमेरुरिति श्रृतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वा ॥ १४६ ॥

अश्रृतयोः श्रपणप्रदानार्थं श्रृतग्रहणम् । इतरथा ह्यवाच्यं स्यादिति । भस्मनाभिवासयति आच्छादयति । वेदेनोपवेषेण वा करणभूतेन । विरोधाच्चरावप्रवृत्तिर्वासस्य । अनेकयजमानके मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ १४६ ॥

पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगस्; स्यन्दमानं त्रितायत्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४७ ॥

---

१ "पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयति, पिष्टलेपाञ्जुहोति" इत्यादिना ।

२ "देवस्त्वेत्युल्मुकेनाभितापयति दर्भैस्त्वचं ग्राहयति" इति मनुः ।

३ उपलक्षणमिदं धानानामपि ।

आप्तग्रहणं यागदेवता ज्ञापनार्थम् । इतरथा हि देवतोद्देशाभावे प्रतिपत्तिमात्रमेव स्यात् । अथ पुनराप्तग्रहणे तदुद्देशेन परित्यागः कार्यः । तथा च नाशदोषादौ द्रव्यमात्रमुत्पादयितव्यमिति याज्ञिकाः । अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात्तस्य च नाशे दैवरक्ताः किंशुका इति नोत्पत्तिमिच्छन्ति । अभितप्येति प्रात्रीस्थमेवोल्कया तापयित्वा । प्रत्यगिति प्रत्यग्वचनान्नप्रागुदग्वा असंस्पन्दमानमिति समुपसर्गनिर्देशादसङ्कुच्छत् । न स्पन्दनमात्र प्रतिषेधः । त्रितायत्वेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । निनयामीति वाक्यशेषः ॥ १४७ ॥

अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति ॥ १४८ ॥

अन्वाहार्यो दक्षिणार्थ ओदनः । ततो देवा एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्यदन्वाहार्यमिति श्रूयते । दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचतीति विधानात्तत्राधिश्रयणम् । स च भोक्तृतृप्तिव्यवच्छिन्नपरिमाणः स्यात् । परिमाणान्तरानभिधानात् । अन्नस्य च भुज्यर्थत्वात् । भुजेश्च तृप्तिप्रवृत्तिसंयोगात् । अनवधृतपरिमाणत्वान्नेति चेत् । स्यादौचित्यात् । उचिता हि पुरुषाणां प्रसृतित्रयेण तृप्तिरिति । स च लौकिक उदके पच्यते । सामर्थ्यगृहीतत्वात्तस्य । न चेह प्राणीतमुपदिश्यते । परिक्रयार्थत्वाच्चास्य पुरुषार्थरूपता । तस्मान्न प्राणीतोदकसाध्य इति सम्प्रदायः । अपरे व्यावर्णयन्ति । सामर्थ्यपरिगृहीतमपि यदेव सर्वार्थत्वेन प्रकल्पितं तदेव गृहीतुं न्याय्यम् । न च सर्वार्थत्वे कश्चिद्विशेष आश्रयितुं शक्यते एदमर्थ्ये प्रति । प्राणीतं च सर्वार्थमित्युक्तम् । पुरुषार्थरूपत्वेपि सति ऋत्वभिनिर्वृत्त्यर्थपुरुषस्थितिद्वारेण कर्म सम्बन्धो स्त्येवेत्यदोषः । अथ निर्दिष्टकार्यार्थतैव प्रणीतानां नार्थगृहीतार्थता । तद्यथा हविर्ग्रहणगामपः कृत्वा इति, अपः उपस्पृश्येति च । तथासत्यप्राप्तिः स्यात्पाण्योरवनेजने प्राशित्रहरणप्रक्षालने च । अथ कर्मसम्बद्धपात्रसंस्कारः स इत्युच्येत तत्सम्बन्धाविशेषादध्वर्युपाण्योरपि संस्कारः शक्यो वक्तुम् । केवलं तु तत्र कृतप्रयोजनता पात्रस्य । पाण्योरवनेजनं तु करिष्यमाणप्रयोजनम् । न चेयता विशेषः शक्योऽवसातुम् । तस्मात्पाण्योरवनेजनपात्रप्रक्षालनयोः प्राणीतमेवोदकम् । सम्प्रदाये तु पात्रप्रक्षालन एव प्राणीतमुदकमिच्छन्ति न पाण्योरवनेजने । तत्पुनर्विचार्यमाणं ना-

तिसमञ्जसमिव । उभयत्र हि क्रियाक्षिप्तमुदकं न स्वशब्दाभिहितम् । तस्मादुभयत्र प्राणीतमुदकमिति । अन्वाहार्ये तु द्रव्याक्षिप्तमित्यक्रियाक्षेपाद्यादि विशेष उपलभ्यते ततोऽस्तु लौकिकामिति ॥ १४८ ॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ १४९ ॥

तुल्यश्रुतित्वात् । तुल्यसूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥ १४९ ॥

अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यङ्गुलखातां व्याममात्रीं पश्चात् त्र्यरत्निं प्राचीमपरिमितां वा प्राक्प्रवणामुदग्वा मध्यसङ्गृहीतामग्निमभितो; सौ ॥ १५० ॥

आहवनीयमपरेणेति । कुतः । वाक्यशेषात् । सोयं विष्णग्लनिः छन्दोभिरभितः परिगृहीतोग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमासेति । वेदिरिति संस्कारनामधेयम् । तेषु हि सत्सु शब्दप्रयोगादाहवनीयवत् । प्रयोजनं सोमे धर्मप्रवृत्तिरिति । खनतिः करोत्यर्थः । अवश्यमेवात्राख्यातपदप्रयोगेण भवितव्यम् । तत्र किं सामान्यरूपः करोति प्रयुज्यतामुत विशेषरूपः खनत्यादिरिति । तत्र विशेषरूपे खनत्यादौ प्रयुज्यमाने सामान्यरूपाख्यातपदप्रयोगमन्तरेणापि कार्यसिद्धेः तत्प्रयोग एव ज्यायानिति खनतीति सूत्रितम् । मानपरिसमूहनादीनामन्यतमस्योच्चारणमस्त्विति चेत् । तेऽपि हि वेद्यर्थाः खनत्यादिवत् । न, अप्रकाशरूपत्वात् । प्रकाशरूपो हि खनतिर्वेदिस्वरूपं प्रकाशयति न तथेतरे मानादयः । तस्मात्खनतिशब्दः प्रयुक्तः । तथा वक्ष्यत्यत्र वेदिकरणं यथोक्तमिति खनतिशब्दार्थं करोतिनानुवदति । खननाधिकारादाह त्र्यङ्गुलखातां त्र्यङ्गुलपरिमाणं खातमस्या इति । व्याममात्रीं पश्चात् परिमाणतः । व्याममात्रीं पश्चात्स्यादित्याहुरिति वचनात् । त्र्यरत्निं प्राचीम् । अरत्नित्रयपरिमाणा प्राची भवति । अपरिमितां वेत्ययमपरिमितशब्दो यद्यपि पूर्वप्रमाणापेक्षया बहुतरे रूढितो वर्त्तते । तथापि नञ् समास एवात्र गृहीतव्यः । किं कार-

णम् । एवं हि श्रूयते । नात्र मात्रास्ति यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यादिति । तेन न परिमिता अपरिमितेति । यथा चाग्नौ अपरिमितेष्टक इति । तत्राप्यपरिमाणमेव शाब्दम् । ते अपरिमिता एव परिश्रित उपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकं पृणेति । कुत एतदितिचेल्लिङ्गात् । न वैमे सर्वाणि रूपाणि उपधत्ताति वै वरे च यथनवाभ्यापथेति । अनाप्तिरपरिमाणपक्ष उपपद्यते । इतरथा ह्यतिरेक एव स्यात् । पुनश्चामृतत्वप्राप्तये इष्टका परिमाण आह । षष्टिं च त्रीणि च शतानि परिश्रित उपधत्तेत्येवमादि । तच्चैतदपरिमाणवचने अपरिमितशब्द उपपद्यते नान्यथा । तेनैतौ द्वावेव यज्ञशास्त्रेऽपरिमितशब्दावपरिमाणवाचिनौ । शेषा रूढिवशेन बहुवाचका इति । यथा द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा । यथा च यूपे ऽपरिमितो वेत्येवमादि । तथा च परिशिष्टकार आह अपरिमितं प्रमाणादूभूय इति । प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया अपरिमितशब्दः श्रुत्यैव बहुनि वर्त्तते । अपरिमितपक्षेपि च मानं वर्त्तत एव । न ह्यपरिच्छिन्ने देशे खननादिशक्यं कर्तुमिति । प्राक्प्रवणामुदग्वेति । समो हि दर्शपूर्णमासयोर्देशो विहितः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्र वेदेः प्राक्प्रवणनियमो वाचनिकः । सा वै प्राक्प्रवणा स्यादिति प्रकृत्याह अथोदक्प्रवणेति । मध्ये संह्वारितेति वचनान्मध्ये सङ्गृहिताम् । अग्निमभितोऽसौ भवतः । तावपि च वेदिशब्दवाच्यावतः खन्येते तावपि । इतरथाहवनीयमपरेण वेदिं खनतीत्यपरत एव खननम् । तथा च सूत्रकारः । अपोह्य बर्हींषि निदधात्यंशदेशे इत्यंशयोः स्तरणं दर्शयति ॥ १५० ॥

आमूलोच्छेदनादोषधीनाम् ॥ १५१ ॥

वेति सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम् । न हि त्र्यङ्गुलखातमूलोच्छेदनयोः समुच्चयः सम्भवति । त्र्यङ्गुलस्य ह्यनतिरिक्तमन्यूनं च खातं त्र्यङ्गुलखातमित्युच्यते । अस्मिंश्च पक्षे ॥ १५१ ॥

ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवैब्रूयात् ॥ १५२ ॥

इति प्रैषः। तच्चाग्नीदाहेति वक्ष्यामः। केचित्पूर्वसूत्रमाकारान्तमेव कुर्वन्ति। सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इति अकारस्याकार आदेशः। छन्दो वद्भावेन सूत्राणाम्। तत्रोत्तरं, सूत्रं वा मूलोच्छेदनादौषधीनामिति स्वशब्दाभिहित एव विकल्पः। न हि तदानीं सान्धिकोयमावादेशवकारः। स चायं प्रैषस्तादर्थ्यात्खननकाल एव दातव्यः। केचिदाहुः मूलोच्छेदनान्तता सारस्वतादिविषया। न हि दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां मूलानि सन्ति कुतस्तदुच्छेदनमिति। अपरे तु मूलोच्छेदनस्य खननपरिमाणविषयत्वादिहापि मन्यन्ते। एवं ह्याह तस्मात् त्र्यङ्गुला वेदिः स्यादिति। पुनश्च तदुनथा न कुर्यादौषधीनां वै समूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोषधीनामेवमूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयादिति। ओषधिमूलोचितखननपरिमाणं खेयमित्येतदुक्तं भवति। ततश्च सर्वत्र सम्भवात् सर्वविषयता। एवं च प्रकरणमनुगृहीतं भवति॥ १५२॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ॥ १५३ ॥

वेदिपुरीषमपनीयान्यत्पुरीषमाहर्त्तव्यम्। तच्चैतदनुमार्जनात्पूर्वं सामर्थ्यात्कर्त्तव्यम्। पुरुषार्थत्वाच्च विकृतावप्रवृत्तिः॥ १५३॥

वेदिं परिसमुह्य वितृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति ॥ १५४ ॥

परिसमूहनोत्करकरणयोरग्नीधः कर्तृत्वं ल्यबादेशसामर्थ्यात्। वितृतीयं च सामर्थ्यात् वेदग्राह्यम्। तच्च पूर्ववितृतीयम्। परिशिष्टकारवचनात्। विपर्यस्योत्तरां स उत्कर इति। आचार्याभिप्रायाच्च। चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चर इति। सन्निहितो हि चात्वालस्योत्करः पूर्ववितृतीये भवति॥ १५४॥

देवस्यत्वेति स्फ्यमादाय सतृणꣳ सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपन्तीन्द्रस्य बाहुरिति ॥ १५५ ॥

आदानं सतृणस्य स्फ्यस्यैव तृणस्य सहत्वमात्रम्। सतृणमित्यु-

पदिष्टत्वात् । प्रयोजनमन्तराये तूष्णीमेव तृणादानम् । आददेध्वरकृतं देवेभ्य इति अङ्गप्रधानदेवताविषयो देवशब्दस्तदर्थं हि वज्रस्यादानम् । वेदिनिष्पत्त्यर्थत्वात् । वेदेश्चाङ्गप्रधानदेवतासम्बन्धो हविर्द्धारणार्थतया शक्यते तादर्थ्यं वदितुम् । ततश्च पितृयज्ञे देवपितृभ्य इति विपरिणामः । दक्षिणेनालभ्येत्यवाच्यं सामर्थ्यसिद्धत्वात् । न हि सव्ये कृतस्यान्यथा लम्भः सम्भवति । तेन सव्यपाणिस्थस्यैवालम्भो यथा स्यादिति । अक्रियमाणे हि दक्षिणेनालभ्येत्येतस्मिन् मुक्त्वाप्यालम्भः प्राप्नोति तन्माभूदिति दक्षिण ग्रहणम् । तच्चैतद्वज्रादानं जपश्च स्तबयजुर्हरणार्थत्वात्तदभावे न भवति । तादर्थ्यं च तत्सन्निधावाम्नानात् । तत्र चाथस्य विद्यमानत्वात्सतृणमिति चोपदेशात् तृणस्य हि निःसन्दिग्धं स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वम् । स्फ्यस्यापि तद्वत्तदर्थतैव ॥ १५५ ॥

नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हरिष्यन् ॥ १५६ ॥

प्राक् स्तम्बयजुर्हरणाद्वज्रेण पृथिव्यात्मानौ नोपसंस्प्रष्टव्यौ । एवं हि श्रूयते । यज्ञं प्रकृत्य तेन सꣳशितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति । केचित्त्वेतदनुपस्पर्शनमाकर्म्मपरिसमाप्तेरिच्छन्ति । अविशेषाम्नानसामर्थ्यात् । स्तम्बयजुर्हरिष्यन्निति चोत्तरसूत्रे ऽवयवं योजयन्ति । स्तम्बयजुर्हरिष्यन्वेद्यां तृणं निदधातीत्येवम् । तत्पुनर्नोपपद्यते । न ह्युत्तरसूत्रेण सम्बध्यमानः स्तम्बयजुर्हरिष्यन्नित्यवयवोऽर्थवान्भवति । स्तम्बयजुर्हरणं हि प्रहरणादिपुरीषनिवपनान्तम् । तत्र पाठादेव वेद्यां तृणं निदधातीयतापि सूत्रेणार्थः सिद्ध्यति नार्थोनेनावयवेन । पूर्वसूत्रे चार्थवत्ता ऽस्यावयवस्य । नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन कियन्तं कालमित्यपेक्षिते स्तम्बयजुर्हरिष्यन्निति कालसमर्पणेनार्थवत्तावयवस्य । अपि च वज्रादानस्य स्तम्बयजुर्हरणार्थतेत्युक्तम् । जपस्यापि तत्संस्कारद्वारेण तादर्थ्यमेव । तत्र वाक्यशेषः । सꣳश्यत्येवैनमेतद्यजुर्जपतीति । सꣳश्यति शातनूकरणंतीक्ष्णी करोतीत्येतदुक्तं भवति । पुनश्चाह तेन सꣳ शितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति । तीक्ष्णीकरणस्य स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वादनुपस्पर्शनमपि तावदेवेति गम्यते । तस्माद्यथोपवर्णितमेवा-

स्माभिः सूत्रम् । नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानी तेन स्तम्बयजुर्हरिष्यन्निति ॥ १५६ ॥

वेद्यां तृणं निदधात्युदक्पृथिव्यै वर्मासीति ॥ १५७ ॥

भाविन्या वृत्या वेदिः । न ह्यद्यापि संस्क्रियते भूप्रदेशः । तृणं प्रकृतत्वाद्यदात्तं तन्निधेयम् । उदगिति च प्राक्त्वनिवृत्यर्थम् । स्मृत्या हि प्रागग्रतोदगग्रता वाप्नोति । तन्निवृत्तौ च श्रौतीयमुदगग्रतेति गम्यते । ततश्च तदपचारेऽश्रौतमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ १५७ ॥

पृथिविदेवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरति ॥ १५८ ॥

तच्च वज्रेण तदर्थत्वात्तदादानस्य । देवयजनीति वास्य स्थाने पितृयज्ञे देवपितृयजनीति प्रयोगः । अङ्गप्रधानार्थत्वाद्वेदेरित्युक्तम् । पृथिविशब्देन च वेदिरत्राभिधीयते । तत् संस्काराभिप्रवृत्तेः । प्रहरणं च वेद्यां न तृणे अन्तर्हित इति सूत्रितत्वात् । इतरथा हि तृणे प्रहरतीत्येवमवक्ष्यत् । अथ पुनरन्तर्द्धानवचनात्तादर्थ्यमेव तृणस्य न प्रहरणाधिकरणता । तृण एव प्रहरणमिति सम्प्रदायः ॥ १५८ ॥

व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते ॥ १५९ ॥

वज्रेणोद्धृतं यत्पुरीषं तद्व्रजं गच्छेत्यनेन मन्त्रेणादत्ते ॥१५९॥

वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षते ॥ १६० ॥

आत्तं पुरीषमिति वाक्यशेषः ॥ १६० ॥

बधानेत्युत्करे करोति ॥ १६१ ॥

प्रहृत्य निदधाति बधान देवसवितारिति श्रूयते ॥ १६१ ॥

प्रहरणशेषो वा विशेषोपदेशात् ॥ १६२ ॥

प्रह्रियते ऽनेनेति प्रहरणं मन्त्रः प्रहरणशब्देनाभिधीयते । तस्य शेष एकदेशः प्रहरणशेषः । कुत एतदविशेषोपदेशात् । प्रहरणं हि प्रकृत्य अविशेषेणोपदिश्यते । स प्रहरति पृथिविदेवयज-

स्योषध्यास्ते मूलं मा हिꣳसिषमित्येवमादि तमतो मा मौगिति यावत् । यद्येवं खण्डशोऽध्यवसानं च कथम् । मन्त्रलिङ्गादिति केचित् । एवं चेत्प्रहरणशेषतैव प्राप्नोति । न हि विधायका मन्त्रा इति । लिङ्गमपि च कयाचिद् वृत्त्या प्रहरणशेषभावमुपयास्यति । श्रुतितः खण्डशो विधानमित्यपरे । तथा च सति श्रुतिद्वयसामर्थ्याद्विकल्पो भवति । एवं च सति प्रहरणशेषो वाविशेषोपदेशात् । प्रतिकर्म वा खण्डशः प्रयोक्तव्यो विशेषोपदेशादिति । एवमपि सत्यन्येऽन्यथा वर्णयन्ति । माध्यंदिनपाठे ऽविशेषोपदेशात् । शाखान्तरे तु विशेषेणोपदिश्यते । तेनाविशेषस्य विशेषे प्रवृत्तिरविरुद्धा । न तु विशेषस्याविशेष इति । तेन विशेषोपदेशादवयवश एव प्रयोग इत्यवधारणा प्राप्नोति । सम्प्रदाये तु विकल्पमेवेच्छन्ति । प्रहरणशेषपक्षश्चेत्तुष्णीं पुरीषादानवेदिप्रेक्षणपुरीषाहरणानि ॥ १६२ ॥

अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरणादि ॥ १६३ ॥

अपाररुमित्यनेन मन्त्रेण प्रहरणादि द्वितीयं कर्मोत्करकरणान्तं प्रतिपत्तव्यम् । अररुर्ह वै नामासुररक्षसमासेति रक्षाभिधायकत्वाद्राक्षसो मन्त्रः । ततश्चोदकोस्पर्शनमत्र भवति । देवपितृयजनाद्वृध्यासमिति च प्रयोगः पितृयज्ञे । देवजनं हि वेदिरत्राभिप्रेता । असौ च पितृयज्ञे देवपितृयजनं भवति ॥ १६३ ॥

अभिन्न्यस्यत्यग्नीदुत्तरमररो दिवमिति ॥ १६४ ॥

अभिन्यासश्च हस्तद्वयेन भवति नैकेन पाणिना । कुत एतल्लिङ्गात् । अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहुं प्रतिगृह्णातीति । प्रस्तरं स्तृत्वा तमभिनिदधातीति हि प्रकृत्यैवमामनन्ति अभिनिहित एव सव्येन पाणिनेति । पूर्वाभिनिहिते ह्येवकारकरणं समर्थं भवति । इहापि चाभिनिधानमेव चोदितम् । तमग्नीदभिनिदधातीति ॥ १६४ ॥

द्रप्सस्त इति तृतीयम् ॥ १६५ ॥

प्रहरणादीति वर्त्तते ॥ १६५ ॥

२०

तूष्णीं चतुर्थं सतृणम् ॥ १६६ ॥

सह तृणेन पुरीषमुत्करे करोति ॥ १६६ ॥

पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रति मन्त्रम् ॥ १६७ ॥

पूर्वशब्दः सम्बन्धिशब्दः पूर्वं नद्याः कूलमिति यथा । परिग्रहणं परिग्रहः । यद्येवं परिगृह्णातीति नोपपद्यते । तस्मात्परिग्रहं करोतीत्येतदुक्तं भवति । दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन करणभूतेन गायत्रेणेत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १६७ ॥

वेद्यां त्रिरुल्लिख्याह हर त्रिरिति ॥ १६८ ॥

अयं च मन्त्रः किमियत्तापेक्षया उत त्रित्वविवक्षया । किञ्चातः यदीयत्तापेक्षया वरुणप्रघासेषु हर षट्कृत्व इति प्रयोगो वेदिद्वित्वात्प्रति वेदि हि तिस्रस्तिस्रो लेखाः । अथ त्रित्वविवक्षया ततस्त्रिशब्दोऽभ्यसितव्यः । न ह्यनभ्यस्ते प्रति वेदि त्रित्वविशिष्टं हरणमभिहितं भवति । तत्र केचिदाहुरियत्ता विवक्षा । प्रकृतौ हि लेखात्रित्वात्त्रिसंख्या विशिष्टं हरणमभिहितम् । विकृतावपि षट् लेखा इति षट्संख्याविशिष्टं हरणमभिधेयमिति । अन्येत्वाहुस्त्रिशब्दस्य श्रुत्यैव त्रिस्वरूपविषयता । लक्षणयेयत्ता परता स्यात् । श्रुतिलक्षणा विषयैव श्रुतिर्ज्यायसीति साभ्यासस्त्रिशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥ १६८ ॥

१हृत्वाग्नील्लेखाः संमृशति ॥ १६९ ॥

हरणसंमर्शने अग्नीत्कर्तृके । क्त्वाशब्दसामर्थ्यात् ॥ १६९ ॥

पितृयज्ञाग्निचित्ययोर्वा तत्र दर्शनात् ॥ १७० ॥

ते चैते पितृयज्ञाग्निचित्ययोः प्रतिपत्तव्ये । कुत एतत् । तत्र

---

१ एवं प्रेषितोऽग्नीत्ताभ्यो लेखाभ्यः पांसून् त्रिर्हृत्वा उत्करे प्रक्षिप्य लेखाः सम्मर्शनेन समीकरोतीत्यर्थः ।

दर्शनात् । तत्र ह्येते दृश्यन्ते । पितृयज्ञे तावत् । लिखति हरति यद्वार्यं भवति । अग्निचित्यपि च लिखित्वाह हर्रतारिति त्रिराग्नीध्र इति । दर्शनमत्र विधानमभिप्रेतं भवति । कुत एतत् । तत्र दर्शनादेव । तत्र हि दर्शनं न विधानमन्यपरत्वाद्वचनस्य । किं परतेति चेत् । पितृयज्ञे तावल्लिखति हरतीति प्रकृत्य स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति। पित्र्यत्वादत्र स्मृत्युदितं प्राचीनावीतमुचितमतो यज्ञोपवीतविधानपरं वचनम् । अग्निचित्योपि च प्रायणीयहविष्कृदन्ते सौमिक्या वेदेः स्फ्यादिसम्मर्शनान्तस्यावसरविधानार्थं वचनम् । वेदिशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात् । तद्धर्म्मपरिप्राप्तौ सत्यामवसरो विधीयते। एवं हि तत्र वचनं प्रायणीयं प्रकृत्य, तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते, वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हरति, स्तम्बयजुर्हृत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाह हर त्रिरिति, हरति त्रिराग्नीध्र इति । अतो विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनात्प्रकृतावुपदेशोनुमीयते । किं च स्तम्बयजुर्हरणादिभिः सहोच्चारणात् । तस्मादिह भवति लेखा हरणादि ॥ १७० ॥

१अत्र वेदिकरणं यथोक्तम् ॥ १७१ ॥

खननमिहावसरे प्रतिपत्तव्यम् । आमूलोच्छेदनात् त्र्यङ्गुलम् वा ॥ १७१ ॥

उत्तरं परिग्रहं २परिगृह्णाति सुक्ष्मास्योनोर्जस्वतीति प्रतिमन्त्रं पूर्ववत् ॥ १७२ ॥

प्रतिमन्त्रमितीयतापि सिद्धे यत्प्रतीकोच्चारणं करोति, तद्वाक्यावसानप्रज्ञप्तये । इतरथा हि सुक्ष्माचासि शिवाचेत्यत्रापि पर्यव-

---

१ याज्ञिकदेवमते ' वेदिकरणं यथोक्तम ' इत्येव सूत्ररूपम, ' अत्र ' पदं त्वनुवर्तत इति, अत्र मूलं मृग्यम ।

२ अत्रापि ' ब्रह्मन् ? उत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामि ' इति ब्रह्माणमामन्त्र्य 'ओ३म परिग्रहाण ' इति तेनाऽनुज्ञातः परिगृह्णाति ।

स्नानं स्यादतः प्रतीकोच्चारणम् । पूर्ववदिति स्फ्येन दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्चेत्येवमर्थम् ॥ १७२ ॥

पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि[१] ॥ १७३ ॥

अनुमार्जनं समीकरणमभिप्रेतम् । पुरीषाहरणपक्षे चास्मिन्नवसरे वेदिपुरीषमपनीयान्यदानीयानुमार्जनं कर्त्तव्यम् । सामर्थ्यात् । यच्चोक्तं प्राक्प्रवणामुदग्वेति तदप्यस्मिन्नेवावसरे कार्यम् । करणान्तरानुपदेशाच्च वज्रेणैवानुमार्जनम् । प्रकृतत्वात् ॥ १७३ ॥

अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्द्धारयति ॥ १७४ ॥

अध्यधिशब्दः सामीप्ये उपरिभावे च । वेदिमिति द्वितीयोपपदाविभक्तिः । प्रोक्षणी शब्दो यौगिकोपि प्रोक्षणी विशेषविषयः । विशिष्टशब्दोपादानसामर्थ्यात् ॥ १७४ ॥

अन्योथ स्फ्यमुद्यम्याह प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः सम्मृड्ढि पत्नीं; सन्नह्याज्येनोदेहीति यदीच्छेत् ॥ १७५ ॥

अन्यशब्देनाग्नीदभिधीयत इत्युक्तम् । अथ शब्दप्रयोगोनर्थकः पाठानुपूर्व्यादपि तत्प्राप्तेः । उच्यते । प्रोक्षणी धारणस्य वज्रोद्यमनस्य चैककालता यथा स्यादिति । आनन्तर्यार्थत्वादथ शब्दस्य नैककालार्थतेति चेत् । स्यात्पाठादपि तत्प्राप्तेः । व्यर्थोथ शब्दप्रयोगो मा भूदिति एककालार्थता कल्प्यते । एवं ह्याह स वा उपर्युपर्येव प्रोक्षणीषुधार्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छतीति । ननु च सप्तम्याप्ययमर्थो लभ्यते । अध्यधिवेदि प्रोक्षणीर्द्धारयत्यध्वर्यावन्यः स्फ्यमुद्यम्याहेति सिद्ध्यत्येवैककालता । एवं चेदन्यार्थोयमथ शब्दः । कोऽन्योसति ह्यथ शब्दे धार्यमाणासु प्रोक्षणीषु सर्वे प्रैषाः प्राप्नुव-

---

१ 'तां प्रतिमार्ष्टि' इति श्रुतेः । प्रतिशब्दः पूर्वक्रियाविनिमयद्योतकः, पूर्वं खननेन विषमां कृतां इदानीं समीकरोति इति श्रुतेरर्थः ।

न्ति । नान्यथा । इध्मबर्हिः शब्दौ वरुणप्रघासेषु न विपरिणस्येते । यत इन्धनादिध्मः । एवं चैकस्मिन्नपि काष्ठे प्रयोग उपलभ्यते । इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्येति । बर्हिः शब्देतु जात्यपेक्षयैकवचनम । दृश्यते चैकस्मिन्नपि तृणे बर्हिः शब्दप्रयोगः । बर्हिरेवास्मा एतत् स्तृणात्यस्कन्नं हविरसदिति । इह समुदाय एकवचनान्तो जात्यपेक्षः । ततश्चाविपरिणामः तृणसमुदायान्तरेपि सैव जातिरिति । स्रुक् शब्दे बहुवचनस्य समवायाद् गृहमेधीयोपसदादौ यथार्थं विपरिणामः । पत्नीशब्दस्य त्वनेकपत्नीकेप्यनूह एवैकवचनान्तस्य समाम्नानात् । आज्येनोदेहीति आज्येन गृहीतेनोद्गच्छेत्येतदुक्तं भवति । प्रैषार्थकतृणगतमपि वचनं समवायाद्यथार्थं विपरिणस्यते । यथा वरुणप्रघासेषु प्रोक्षणीरासादयतमित्येवमादि । यदीच्छेत्ततः प्रैषो भवति । स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्युकामयेतापि नाद्रियेतेति ॥१७५॥

प्रैषप्रैषार्थयोरध्वर्युकर्तृकत्वं विरोधान्न स्यादन्यः प्रैषेऽन्यश्च प्रैषार्थ इति प्राप्त इदमाह—

यथाप्रेषितमन्यः पराधिकारात् ॥ १७६ ॥

यथाप्रेषितमन्यः करोति । प्रैषवचनसामर्थ्यादेवान्यस्मिन्प्राप्तेऽन्यशब्दोग्नीद्विषयः । यथान्यत्राहन्त्यन्य इति । अन्यः करोत्यग्नीत्करोतीति यावत् । कुत एतत् । पराधिकारात् । सामर्थ्यादेव च परप्राप्तौ परशब्दो जघन्यविषयः । परं हि जघन्यं निकृष्टमधिकृत्य प्रैषः प्रवर्त्तत इति । अपि च निकृष्टेनोत्कृष्टस्य प्रैषणं विरुध्यते । न ह्येवमाचरन्ति यदि वाध्वर्युः प्रेषयिताग्नीच्च प्रैषार्थं करोति ततोऽध्वर्युणा किञ्चित्कृतं किञ्चित्कारितं भवति । तथा च सति समाख्यानुगृह्येत । प्रैषार्थस्यः पुनरध्वर्युकर्तृकत्वे कृतमेव न कारितं स्यात् । तत्र नातीव समाख्यानुग्रहः स्यात् । तस्मादध्वर्युः प्रैषेग्नीच्च प्रैषार्थ इति ॥ १७६ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

स्वयं वा अविरोधात् ॥ १७७ ॥

स्वयं वा अध्वर्युः प्रैषार्थं करोति सामर्थ्यादग्नीत्प्रेषयति । कुत एतत् । प्रैषार्थस्य प्राधान्यात् । कुत एतादिति चेत् । प्रैषस्य तदर्-

त्वात्। अन्तरङ्गं प्रैषार्थो बहिरङ्गं प्रैषः। प्रैषार्थेन व्यवहितत्वात्। ततश्च यदन्तरङ्गं प्रधानं च तदध्वर्युः करोति। बहिरङ्गं गुणभूतं चाग्नीदिति न्याय्यम्। ननु च विरुध्यत एतदुक्तम्। न हि निकृष्ट उत्कृष्टं प्रेषयितुमलमित्यत आह। अविरोधात्। स्यादयं विरोधो यद्ययं प्रैषः स्यात्। अध्येषणात्वेषा। अग्नीदध्वर्युमध्येच्छति। यथैतच्चैतच्च कुर्यादिति। प्रेषणाध्येषणयोः को विशेष इति चेत्। निकृष्टविषयं प्रेषणम्। उत्कृष्टविषयमध्येषणमिति। यथा लोके माणवकः प्रेष्यते काष्ठान्याहरेति। स्वामिनं च प्रत्यध्येषणा स्नायतां भुज्यतामिति। वेदेपि च एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्नारथं वा विभवो ह्यश्वा इति। अग्नीधाग्निरधीष्यते ततश्च न विरोधः ॥ १७७ ॥

प्रैषावचनाच्च ॥ १७८ ॥

न च सम्प्रैष वचनमस्ति। यथान्यत्राग्नीदग्नीन्विहरेति। अथवा सम्प्रैषावचनादिति। नैतत्सम्प्रैषवचनं किं तर्ह्यध्येषणमेतदिति। अथ यदुक्तमध्वर्योः प्रैषे सति किञ्चित् कृतं अध्वर्योः किञ्चित्कारितं तथा सति समाख्यानुग्रह इति। उच्यते। एवं हि प्रैषदानक्रियामेव प्रति साक्षादध्वर्योः कर्तृत्वं न प्रैषार्थे। साक्षात्कर्त्रन्तरस्य विद्यमानत्वात्। ननु चोक्तं स्वतन्त्रः कर्तेति प्रक्रम्य तत्प्रयोजको हेतुश्च कर्त्ता चेति प्रयोजकस्यापि कर्तृत्वम्। नैतदेवम्। अन्यकर्तृत्वात्प्रेषार्थस्येत्युक्तम्। कथं तर्हि प्रयोजकस्य कर्तृत्वम्। प्रैषे व्यापारात् क्रियायां चान्यस्य दृष्टत्वात्। तेन कर्तृत्वनिबन्धनकार्यार्थं कर्तृत्वमतिदिश्यते। आह च—

प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थेनोपपद्यते।
तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात् कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

कर्तृनिर्देशकार्यं च कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादि। यथा असंयोगाल्लिट् कित् इत्यत्र ... पिति सार्वधातुके ङित्वातिदेशो ङिन्निबन्धनकार्यार्थः। न च तस्य साक्षात् ङित्वं ङकारस्येतो ऽभावात्। एवमिहाप्यकर्त्तरि कर्तृत्वातिदेशः। तेन समाख्यानुग्रहो नातीवोपपद्यत इति।

प्रयोजकस्य कर्तृत्वं स्याच्चेत्किमतिदिश्यते।
अथातिदेशः कार्यार्थस्तदेव स्यात्प्रयोजनम् ॥

एवं च सति नातीवसमाख्यानुग्रह उपपद्यते । तस्मादध्वर्युः प्रैषार्थमग्नीच्च प्रैष इति । तथा च लिङ्गम् । प्रैषवचनं हि प्रकृत्याम्नायते । स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्युकामयेतापि नाद्रियेत स्वयमुह्येवैतत् वेदेदमतः कर्मीति अध्वर्युं प्रैषार्थस्य कर्त्तारं दर्शयति । सूत्रकारानुप्रवृत्तेश्चायमेवार्थोवसीयते । हर त्रिरिति प्रैषवचने हि सति हृत्वाग्नील्लेखाः संमृशतीत्याह । तच्चैवमुपपद्यते । यथास्माभिर्न्यायोभिहितः । यदा चाध्वर्युः प्रैषदानेधिक्रियते । तत्राग्नधिः प्रैषार्थः स्यात् । तथा च सति हृत्वाग्निल्लेखाः संमृशतीत्यवाच्यं स्यात् । आह च—

प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थे नोपपद्यते ।
तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात्कर्तृत्वमुपचर्यते ॥
प्रयोजकस्य कर्तृत्वं तदुक्तिं प्रत्यसंशयम् ।
उक्तेरपि च कर्मत्वं उच्यमानतयैव हि ॥
तस्या अपि च कर्तृत्वमुच्यमानप्रबोधनात् ।
उच्यमानस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं चार्थसाधनात् ॥
एवं ह्यनेककर्तृत्वं कर्मत्वव्यवधानतः ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमुच्यमानं न शोभते ॥
प्रयोजकोक्तिस्तस्यैव व्यापारः स्फुट एव हि ।
न तेन व्यवधानं तु पाक एवोदकादिवत् ॥
पच्यर्थः सम्भवत्येव हेतुवाक्यं विनापि हि ।
तेन पूर्वापरीभावो हेतुवाक्यस्य नेष्यते ॥
अङित्वेपि हि ङित्वस्य यथादेशः कृतो ऽपिति ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमेवमेवातिदिश्यते ॥
ङिन्निबन्धनकार्यार्थं ङित्वं ह्यङिति भाष्यते ।
कर्तृकार्यातिदेशार्थमकर्त्तर्येवमुच्यते ॥
गुणवृद्धिनिषेधार्थं ङित्वं ह्यङिति कथ्यते ।
अकर्त्तर्यपि कर्तृत्वं तृतीयाद्यर्थमुच्यते ॥
अपचारिककर्तृत्वं न सर्वत्राभ्युपेयते ।
गोरालम्भविधाने हि वाहीको नैव गृह्यते ॥
कर्तृशब्दस्य वाच्यश्चेत्प्रयोज्यो हेतुरेव च ।
एवमप्येकशब्दस्य प्राप्तानेकार्थवाचिता ॥
सत्याङ्गतौ च सा नेष्टा गत्यभावेक्षशब्दवत् ।

साहश्यादिवियुक्तेर्थे युज्यते नैकवाचिता ॥
लोकेपि कारयन्नेव कर्त्तेति व्यपदिश्यते ।
कुर्वाणमेव कर्त्तारमाहुर्नैव प्रयोजकम् ॥
कर्तृशब्दः प्रयोज्ये हि कर्तृत्वादेव वर्त्तते ।
प्रयोजके च सम्बन्धादकर्त्तर्युपचर्यते ॥
शब्दस्यार्थेन सम्बन्धो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः ।
अपि शक्ती प्रकल्प्येते प्रत्ययो नान्यथा भवेत् ॥
तेन यत्रान्यसाहश्यं सम्बन्धो वा क्वचिद्भवेत् ।
तत एव प्रतीतत्वाच्छक्तिर्नैवानुमीयते ॥
एवं प्रयोजकेऽध्वर्यौ कर्तृत्वानुनपपत्तितः ।
प्रैषार्थस्यान्यकर्तृत्वात्समाख्यानुग्रहः कथम् ॥
प्रैषप्रैषार्थयोर्येन कर्त्रैकत्वं विरुध्यते ।
अतः कर्त्रन्तरापत्तिः सामर्थ्यादुपजायते ॥
प्रैषार्थस्यान्तरङ्गत्वात्प्रधानत्वाच्च कर्तृता ।
अध्वर्योरिव पश्यामः कातीयवचनाद्वयम् ॥
प्रैषस्य बहिरङ्गत्वाद् गुणत्वेनैव युज्यते ।
अग्नीध एव कर्तृत्वं विपरीतमतोन्यथा ॥
लोकस्य भ्रान्तिनाशाय महान्तं यत्नमास्थितैः ।
कृतेयं न्यायमास्थाय हेतुकर्तृनिराक्रिया ॥ १७८ ॥

प्राक्स्तरणाद्वेदिं नावमृशेत् ॥ १७९ ॥

वेदिं प्रकृत्य ह्येवमामनन्ति । तेनानवमर्शी यजध्वं तथा श्रेयाꣳसो भविष्यथेति ॥ १७९ ॥

शृतानि च हवीꣳष्याप्रचरणात् ॥ १८० ॥

नावमृशेदिति वर्त्तते प्रचरणं च प्रधानविषयम् । न स्विष्टकृदादि विषयम् । अतदर्थत्वाद्धविषः ॥ १८० ॥

अङ्गुष्ठागुलिभ्यां माꣳसꣳहिताभ्यामवद्यन्त्येके[१] ॥ १८१ ॥

---

१ अवमर्शननिषेधात् तत्प्रतिप्रसवार्थोऽयम् ।

मांससंहिते मांससंलग्ने ताभ्यामेके ऽवद्यन्ति । एके काष्ठेन । एवं ह्याम्नानम् । काष्ठेनावद्यतीति । तथा स्रुवेणावद्यति स्वधितिनावद्यति हस्तेनावद्यतीति । तत्र सामर्थ्यात् स्रुवस्य द्रवद्रव्यविषयता स्वधितेश्च मांसविषयता हस्तकाष्ठयोस्तु पुरोडाशविषयत्वम् । तथा च सूत्रकारः । शृतावदानं पात्री चेति । आह च—

सामर्थ्यात्स्वधितिर्मांसे द्रवेषु स्यात् स्रुवस्तथा ।
हस्तकाष्ठे पुरोडाशमवदातुं प्रकल्प्यते ॥ १८१ ॥

आपन्नं स्तृणन्निरस्येत् ॥ १८२ ॥

यद्वेद्यां तृणकाष्ठाद्यापन्नं तत्स्तरणकाले निरसितव्यम् ॥१८२॥

१द्विषतो बध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति ॥१८३॥

तदेतददृष्टार्थम् । दृष्टस्यासम्भवात् । प्रधानोपकारकं च प्रयाजादिवत् । ततश्च यावदुक्ते निवर्त्तते ॥ १८३ ॥

२अवनिज्यपाणी अपरेण प्रणीताः स्फ्यं निदधाति ॥ १८४ ॥

पाण्योरवनेजनं दृष्टार्थम् । वेदिखननेन हि धूलीधवलावमलौ क्रियते । प्रयोजनम् तदभावे न भवति । तावचनिज्य प्रणीतानामपरतः स्फ्यं निदधाति ॥ १८४ ॥

इध्माबर्हिश्च ॥ १८५ ॥

समासोक्तयोः क्रमापरिज्ञाने सत्याह—

पूर्वमिध्मम् ॥ १८६ ॥

निदधातीति वर्त्तते ॥ १८६ ॥

---

१ अध्वर्युः प्रैषार्थमुद्यतं वज्रं प्रैषान्ते उदगग्रमुत्करे क्षिपतीत्यर्थः ।

२ हस्तावुत्करेऽद्भिः प्रक्षाल्य प्रणीतानां समीपे एवं स्फ्यमासादयत्यध्वर्युरित्यर्थः ।

प्रणीतादक्षिणेन वाहृत्य ॥ १८७ ॥

१इध्मं निदधाति ॥ १८७ ॥

२स्रुवं प्रतप्य पूर्ववद्वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्संमार्ष्ट्यं-निशित इति विपर्यस्य बर्हिर्मूलैः प्राङुत्क्रम्य ॥ १८८ ॥

स्रुवं प्रतप्य पूर्ववदिति प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा । तुल्यश्रुतित्वात् । वेदाग्रैः करणभूतैरन्तरत इति । मुखतः प्रागति बुध्नादारभ्याग्रात्संमार्ष्टि । अनिशित इत्यनेन मन्त्रेण । विपर्यस्य बर्हिर्मूलैर्विपर्यासात् प्रत्यगिति लभ्यते । बहिर्बाह्यतः । वेदाग्रमूलैः प्राङुत्क्रम्येति । प्राङ्गत्वा । प्राङिवैवोत्क्रम्येति वचनात् । उत्क्रमणं च सम्मार्गमात्रे । न प्रतपने । तस्मादु तथैव सम्मृज्याद्यथाग्निं नाभिव्युक्षेत्प्राङिवैवोत्क्रम्येति वचनात् ॥ बहिरपि मन्त्रः प्रवर्त्तते । देशभेदात्तथा च सूत्रकारः । देशभेदे मन्त्रप्रवृत्तिं ज्ञापयति । अग्निसम्मार्गे तूष्णीमुपरीति ॥ १८८ ॥

३प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ १८९ ॥

---

१ प्रणीतानामाहवनीयस्यचान्तरालेन प्रदक्षिणमिध्माबर्हिराहृत्य निदधातीत्यर्थः ।

२ अग्नीत् स्रुवं प्रतप्य अप उपस्पृश्य ततोऽग्निदेशात् प्राङुत्क्रम्य प्राच्यां गत्वावेदाग्रैः अग्रे प्रतिपत्तिविधानाद्वेदात् पृथग्भूतैः अन्तरतो मुखप्रदेशे स्रुवं प्राक् सम्मार्ष्टि; वेदाग्रैर्मूलादारभ्याग्रपर्यन्तमुपरिप्रदेशे प्राञ्चं सम्मार्ष्टि मार्जनेन तत्संलग्नं रजः पातयतीत्यर्थ इति देवः ।

३ यस्य यस्य स्रुवादेः सम्मार्गो विहितो विधास्यते तस्य तस्य सम्मार्गानन्तरं तत्तत्प्रतप्य प्रतप्याध्वर्यवे प्रयच्छति । अत्रायं क्रमः पूर्वं स्रुवस्य प्रतपनम्, ततः प्राङ्गत्वा यथोक्तः सम्मार्गः, पुनः प्रत्यावृत्य प्रतपनम्, तत उदकोपस्पर्शनमथ समर्पणमिति । अप्रैषपक्षे अध्वर्योः प्रतपनपक्षेचार्थादग्नीधे समर्पणमिति विशेषः ।

वीप्सा स्रुगादिविषया । ततश्च स्रुगादीनामपि उत्तरं प्रतपनं प्रवर्त्तते । पूर्वं तु स्रुवस्यैव विधानात् ॥ १८९ ॥

अनिशितेति स्रुचः१ ॥ १९० ॥

सम्मार्ष्टीत्यनुवर्त्तते ॥ १९० ॥

तूष्णीं प्राशित्रहरण ; शृतावदानं पात्रींच॥१९१॥

ननु चावाच्यं तूष्णीमिति । सम्मार्गमन्त्रानुपदेशात् । स्यात्प्रतपनमन्त्रव्युदासार्थत्वात् । तत्प्राप्तिश्च क्रियानिर्देशात् । तच्छेषत्वाच्च मन्त्रस्य । पात्रीमात्रोपदेशसामर्थ्यात् । प्रयोजनवत्त्वाविशेषाच्च । उद्धरणपात्र्योरिडापात्र्योश्च सम्मार्गः । स च विनियोक्रमेण । क्रमान्तरे प्रमाणाभावात्२ ॥ १९१ ॥

३सम्मार्जनान्यपास्यति ॥ १९२ ॥

अपक्षिपत्युत्करे । प्रदेशान्तराविधानात् । लिङ्गाच्चोत्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति ॥ १९३ ॥

४आहवनीये प्रासनमेके ॥ १९३ ॥

---

१ जुहूपभृद्ध्रुवाः ।

२ परेतु यदुक्तमविशेषादुद्धरणपात्र्योरिडापात्र्योश्च तूष्णीं विनियोगक्रमेण प्रतपनादीनीति, तदयुक्तम्, ' पात्रीम् ' इत्येकवचनप्रयोगेण पात्रीगतद्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात्, आसादनोपस्तारादौ एकस्या एवपर्याप्तत्वात्, शाखान्तरेषु तथैव श्रवणात् । इडापात्र्योस्तु न कुत्रापि सूत्रे सम्मार्गप्रतपने विहिते स्तः, अतस्तयोः सम्मार्गप्रतपने निर्मूले एव । अत एव पित्रभूत्याचार्यैर्णैतयो सम्मार्गानर्हत्वमुक्तम् इति प्राहुः ।

३ सम्मार्गोत्तरं सम्मार्जनसाधनानि ;वेदाग्राणि उत्करे क्षिपतीत्यर्थः ।

४ ' आहवनीये वा ' इति देवः । अत्रार्थे ' सम्मार्जनान्यद्भिः संस्पृश्याग्नौ प्रहरति यस्मिन् प्रतपत्युत्करे वा ' इत्यापस्तम्बोक्तिः शरणम् ।

तद्धैके स्रुवं समार्जनान्यग्नावभ्याद्धतीति वचनात् ॥ १९३ ॥

पत्नीं सन्नह्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधीवासोदित्यै रास्नेति ॥ १९४ ॥

पत्नीशब्देन यज्ञस्य स्वामिन्यभिधीयते । कुत एतत् । स्मृतेः । स्मरन्ति हि वैयाकरणाः । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति । तत्रैव पत्नीरूपं भवति । नान्यत्र । यच्च रजकस्य पत्नी कृषकस्य पत्नीति । उपचारमात्रं तत् । चिन्तायाः प्रयोजनम् । सन्नहनक्रियाकर्त्रेभिसम्बन्धान्नाध्वर्युपत्नी गृह्यते । सन्नहनं च सम्पूर्वस्य नहेः । सन्नहनं बन्धनमित्यर्थः । प्रत्यग्दक्षिणत इत्यवान्तरदेश उच्यते । स कस्य । गार्हपत्यस्य । कुत एतत् । श्रुतेः । सा वै न पश्चात्प्राची यज्ञमन्वासीतेति हि प्रकृत्य तस्मादु दक्षिणत इवैवान्वासीतेत्याह । उपविष्टामिति च भूतकालप्रत्ययनिर्देशान्नेदानीमुपवेशनम् । पूर्वमेवोपविष्टां सन्नह्यति । तस्या अपि च कर्म सन्निधिव्यवस्थानं नाय्यम् । यजमानवत् स्वामित्वाविशेषात् । क्वचिच्च दर्शयति । पत्नी च पूर्ववत्पत्नी च यथादेशमिति । मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता मुञ्जमयेन त्रिगुणेन योक्त्रेण सन्नह्यति । तच्च परिहरत्यधीवासोदित्यै रास्नेत्यनेन मन्त्रेण । अधीवास इति बहिर्वासस इति । स वा अभिवासः सन्नह्यत्योषधये वैवासो वरुण्या रज्जुस्तदोषधीरेवैतदन्तर्दधाति ॥ १९४ ॥

दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्प इति ॥ १९५ ॥

उत्तरस्य शङ्कुस्थानीयता । प्रतिमोकश्च उपानहौ प्रतिमुञ्चत इति न्यायेन प्रवपणमुच्यते । ऊर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्प इत्यनेन मन्त्रेण । तच्चैतत्पत्नी सन्नहनं तत्संस्कारात्प्रतिपत्ति कर्त्तव्यम् । यच्चोच्यते सन्नहनं प्रकृत्याथ मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्यमवेक्षत इति ततश्चाज्यावेक्षणार्थतावगम्यते । तदप्यर्थवादप्रायम् । न हि सन्नहनस्याज्यावेक्षणार्थत्वे प्रमाणत्वमस्ति ॥ १९५ ॥

न ग्रन्थिं करोति ॥ १९६ ॥

स वै न ग्रन्थिं कुर्यादिति वचनात् ॥ १९६ ॥

ऊर्जेत्वेत्याज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्य-
दब्धेनेति[1] ॥ १९७ ॥

ऊर्जेत्वेत्यनेन मन्त्रेणाज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्यवेक्षणं कारयति । ततश्चाध्येषणा पत्न्याज्यमवेक्षस्वेति । न ह्यन्यथा अवेक्षयितुं शक्यते । अदब्धेनेत्यवेक्षते । यद्यपि चोक्तमवेक्षयत्यदब्धेनेति । तथापि त्वावपश्यामीत्युत्तमपुरुषयोगादवेक्षण एव मन्त्रो नाध्येषण इति । तच्चैतदनेकपत्नीके परार्थत्वादेकैव करोति । पत्न्यभावेपि च पितृयज्ञे[2] द्रव्यसंस्कारानपायादध्वर्युरवेक्षते ॥ १९७ ॥

[3]वेद्यां करोत्यपरं प्रोक्षणीभ्यः ॥ १९८ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ १९८ ॥

आहवनीये वा कृत्वा तच्छ्रापिणः ॥ १९९ ॥

आहवनीये वा कृत्वा तच्छ्रापिणः । आहवनीये वा[4] कृत्वा वेद्यां करोति । तच्च नैवमेवं विकल्प्यते । किं तर्हि व्यवस्थितविभाषेयम् । आहवनीयश्रापिण आहवनीये वा कृत्वा एवं ह्यामनन्ति । अथाज्यमादाय प्राङुदाद्रवति तदाहवनीयेधिश्रयति यस्याहवनीये हवींषि श्रपयन्ति । सर्वो मे यज्ञ आहवनीये श्रृतोभूदिति ॥ १९९ ॥

---

१ आपस्तम्बः ' सा निमील्यावीक्ष्यानुच्छ्वसन्ती वीक्षत ' इति ।

२ एवं रजस्वलायां प्रसूतायां प्रोषितायां वाऽध्वर्युरेवावेक्षते ।

३ अग्नीत्तदाज्यं नीत्वा आसादितानां प्रोक्षणीनां पश्चाद्वेद्यां करोतीत्यर्थः ।

४ ' अधिश्रपणम् ' इति शेषः ।

सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ २०० ॥

च शब्दादाज्यं च पूर्ववदेव । न ह्यन्यथाज्योत्पवने पवित्रे प्राप्येते इति । कुत एतदिति चेत् । प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतस्ते तत आदत्ते ताभ्यामाज्यमुत्पुनातीति । प्रोक्षणीनां पुनः संस्कारः कार्यार्थः । प्रयोजनमिध्माबर्हिषोः प्रोक्षणाभावे न भवति ॥ २०० ॥

आज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वा ॥२०१॥

प्रकृतत्वादध्वर्युः ॥ २०१ ॥

स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धामनामेति सकृन्मन्त्रः २०२ ॥

स्रुवेणाज्यग्रहणमिति । कुत एतत् । चतुर्जुह्वां गृह्णातीति श्रुतेः । चतुः संख्याविशिष्टं च ग्रहणं कथमन्यथोपपद्यते । यदि स्रुवेण न गृह्यते । तत्राप्याज्यस्य नियमः । यदाज्यग्रहणं तत् स्रुवेण । न स्रुवनियमो नाप्युभयनियमस्तथा हि सति दधनि पयसि च स्रुवस्याप्रवृत्तिः स्यात् । तत्र को दोषः । स्रुवेणावद्यतीत्येतदुपरुध्येत । अथ पुनराज्यनियमे सति स्रुवस्यावदानसाधनत्वेन सामर्थ्याद्द्रवद्रव्यादौ प्रवृत्तिरनिवारिता भवति । जुह्वां चतुर्गृहीतं धामनामेत्यनेन मन्त्रेण । सकृन्मन्त्रवचनम् । पारिभाषिकसूत्रात्त्रिः कृत्वो मन्त्रप्राप्तौ इह विकल्पेन सकृत्त्वमुच्यते । ननु च परिभाषायामपि न त्रिर्मन्त्रवचनमभिहितम् । तत्र हि न्यायतः प्रतिग्रहणं मन्त्रप्राप्ताविदमुक्तं वचनादाज्ये मुष्टौ चोत्तम इति । सत्यमेवमपि तु त्रिरेव मन्त्रोऽभिहितः स्यात् । वचनोपसन्यासादेव हि वचनं त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयादिति । तेनात्रित्वप्राप्तौ तदनुसकृत्सकृदेवेति इह सकृत्त्वमुच्यते । ननु वचनादाज्यइति यदेव सूत्रम । मुष्टौ चोत्तम इत्युत्तमशब्दस्य मुष्टिना सम्बन्धः । आज्यस्याप्युत्तमसम्बन्धे सति उपभृति सप्तकृत्वो मन्त्रः प्राप्नोति । तथा च न वेदवाक्यं व्यवस्थितम् । तेन वचनादाज्य इति पारिभाषिकेनैव वाक्यद्वयोपनिबन्धनं सिद्धम् । न वाच्य-

मिह सकृन्मन्त्र इति । सत्यमेतदेवम् । वाक्यद्वयप्रतिपत्त्यर्थस्तु पुनरारम्भः । इतरथा ह्येकवाक्यताप्याशङ्क्येत सकृन्मन्त्रवचनविधिप्रशंसार्थतया त्रिशब्दस्य तन्माभूदित्यतः सकृन्मन्त्रवचनमुच्यते ॥ २०२ ॥

अष्टावुपभृत्यल्पीयोनुयाजाश्चेत् ॥ २०३ ॥

अष्टगृहीतमुपभृति गृहीतव्यम् । जौहवादल्पतरम् । यद्यनुयाजाः सन्ति । इहानुयाजानामवैकल्पिकत्वाद्विकृत्यर्थश्चेच्छब्दः ॥२०३॥

चतुरन्यत्र प्रतिविभागात् ॥ २०४ ॥

अनुयाजवत्कर्मणोऽन्यत्र अन्यद्द्रव्यानुयाजके च कर्मणि चतुर्गृहीतमुपभृति ग्राह्यम् । कुत एतत् । प्रतिविभागात् । प्रतिविभागेन ह्युपयोग औपभृतस्य दृश्यते प्रयाजेषु चानुयाजेषु च । तेनोभयार्थतौपभृतस्याध्यवसीयते । ततश्चानुयाजाभावे प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं भवतीत्ययमभिप्रायः ॥ २०४ ॥

किञ्च—

पश्वातिथ्यादर्शनाच्च ॥ २०५ ॥

पशौ तावदन्यद्द्रव्यकेष्वनुयाजेषूपभृति चतुर्गृहीतं दर्शयति । अथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीतं जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृषदाज्यमिति । तथा अननुयाजके कर्मण्यातिथ्यायाम् । अथोत्पूयाज्यं सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति । तत्रानुयाजार्थेन द्रव्येण नार्थ इति प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं दर्शयति ॥ २०५ ॥

न कृत्स्नोपदेशात् ॥ २०६ ॥

नैतदेवं कृत्स्नं ह्येतदष्टगृहीतमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते । अथ यदष्टौकृत्व उपभृति गृह्णाति छन्दोभ्यस्तद् गृह्णाति अनुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णाति छन्दांसि ह्यनुयाजा इति । एवं चानुयाजार्थस्यैव वचनात्प्रयाजेषु विनियोगः । यथा प्रयाजार्थस्योत्तराघारे ॥ २०६ ॥

यदुक्तं पश्वातिथ्यादर्शनादिति। न तद्दर्शनं किं तर्हि वचनं तत्—

पश्वातिथ्ययोर्वचनात् ॥ २०७ ॥

यदा सकलस्यानुयाजार्थता तदानुयाजाभावे उपभृत्यग्रहणे प्राप्ते वचनाच्चतुर्गृहीतं विधीयते। प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति। न चेह प्राप्तिरस्तीत्यतो वचनमिदमिति। अत्र वदामः। स्यादेतदेवं यदि कृत्स्नमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्येत। न तूपदिश्यते। एवं हि शाखिनां वचनम्। यदष्टौकृत्व उपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद् गृह्णातीत्युभयार्थतया विधानम्। यत्पुनरुक्तम्। अनुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति, तदनेनोभयार्थत्वविधानादनुवादः स इति। ननु स एव विधिरयमनुवाद. कस्मान्न भवति। न, तेन सकलस्यानुयाजार्थत्वे प्रयाजार्थतानुवदितुं शक्या, उभयार्थविधाने पुनर्यथाप्राप्तावनुयाजांशोनूद्यत इत्यदोषः। कृत्स्नोपदेशे हि स्यादेतदेवम्। नायं कृत्स्नोपदेशः। पश्वातिथ्ययोश्च वचनं स्यात्। यद्युभयार्थता न स्यात्। उक्तेन न्यायेनोभयार्थत्वे प्राप्तिपूर्वकत्वाद्दर्शनमेव तदिति। किं च वचने सत्येतस्मिन्न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति हेतुरसमर्थः स्यात्। तस्मादपि दर्शनमेवेति। आह च। उभयार्थविधानं चेदितरस्यानुवादता ॥ २०७ ॥

ध्रुवायां च जुहूवत् ॥ २०८ ॥

चशब्दादुपभृति च। किं सिद्धं भवति सकृत्त्रिर्वामन्त्रवचनम्। तच्च वचनपरिप्राप्तं त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयादिति विधाय पुनराह तदनुसकृत्सकृदेवेति ॥ २०८ ॥

इध्मं प्रोक्षति विस्र॒ꣳस्य वेदिं च बर्हिः
प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि
कृष्णोसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०९ ॥

इध्मादि प्रोक्षति। कृष्णोसीत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्। कथं पुनरिध्मं विस्र॒ꣳस्य प्रोक्षति बर्हिश्च प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं प्रत्युपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात्।

तथा च वचनम् अथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्तीति । इध्मस्याग्न्यर्थस्य प्रोक्षणम् । मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्याम् । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति मन्त्रवर्णः । इध्मं प्रकृत्य चाह । तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोतीति । प्रयोजनम् । तादर्थ्याभावे न प्रोक्षणम् । यथावभृथेष्ट्यां परिश्रित्सु परिधिसंस्कारार्थस्येध्मकाष्ठस्य वेदेरपि वानेन कारणेन स्तरणाभावे न प्रोक्षणम् । यथा गृहमधीये, तत्रापि हि मन्त्रलिङ्गम् । बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति । तन्मेध्यामेवैतद् बर्हिषे करोति वाक्यशेषः । उपसत्सु तु स्तृताया अप्येकवृत्स्तरणमस्त्येवेति प्रोक्षणं प्रवर्त्तत एव । बर्हिर्मन्त्रः स्रुग्भ्यस्त्वेति समवेतवचनत्वात् स्रुग् द्वित्वैकत्वयोर्विपरिणम्यते । स्रुगभावे च ज्योतिष्टोमेनूबन्ध्यापक्षे स्रुक्शब्दस्याप्रयोगः ॥ २०९ ॥

शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमिति ॥ २१० ॥

अत्र शेषस्य द्वितीयान्तनिर्देशात्, मूलानां च सप्तम्या गुणविभक्त्या निर्दिष्टत्वात्, शेषार्थतेति केचित् । नेत्यपरे । वेदवाक्ये हि शेषस्य मूलार्थतैव गम्यते । एवं ह्याह । अथयाः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते ताभिरोषधीनां मूलान्युपनिनयादितीति तत्संस्कार इव दृश्यते । ता इमा आर्द्रमूला ओषधय इति । किं च प्रयोजनवत् द्रव्यसंस्कारावगतेरिति प्रयोजनवद् बर्हिर्द्रव्यं तदनेन संस्क्रियत इति । सूत्रं च यथावेदवाक्यं नेयम् । यश्चाथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्त इति शेषस्य व्यपदेशः सोपि सामस्त्यार्थः । प्रयोजनं नाशदोषादौ मूलोपनिनयनं कर्त्तव्यमेव ॥ २१० ॥

पवित्रे निधाय प्रणीतासु बर्हिर्विस्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति ॥ २११ ॥

प्रणीतासु निधानं वाचनिकम् । बर्हिर्विमुच्य पूर्वस्मात्प्रदेशात् त्रिमुष्टिप्रस्तरग्रहणं विष्णोरित्यनेन मन्त्रेण । स चायमपच्छेदे मन्त्रः पुरस्ताद्गृह्णातीति वचनात् । ततश्च यत्रापच्छेदो नास्ति तथा पितृयज्ञे परिच्छिन्न एव गृहीतोसाविति तत्र मन्त्रो निवर्त्तते ॥ २११ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय सन्नहनं विस्रंस्य दक्षिणस्यां

वेदिश्रोणौ निधायान्यैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणा-
त्यूर्णम्रदसमिति त्रिवृत् ॥ २१२ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय प्रस्तरं बर्हिः सन्नहनं विस्रंस्य विमुच्य दाक्षिणास्यां वेदिश्रोणौ स्थापयित्वा अन्यैस्तृणैरेव प्रच्छाद्य वेदिं तृवृच्छादयति ऊर्णम्रदसमित्यनेन मन्त्रेण । त्रिवृदिति त्रिधातुम् । मन्त्रस्य नोदितार्थाभिधायकत्वात्पितृयज्ञे विपरिणामो बर्हिषः ॥ २१२ ॥

उपपत्त्या वा१ ॥ २१३ ॥

२बहुलम् ॥ २१४ ॥

स्तृणाति ॥ २१४ ॥

अधरमूलम् ॥ २१५ ॥

तृणाति अधरमूलानि३ करोति ॥ २१५ ॥

पश्चादपवर्गम् ॥ २१६ ॥

४पश्चाच्चापवर्गः समाप्तिर्भवति । न प्रागुदग्वा । ब्रह्मणे प्रदानं दृष्टार्थम्, व्यापृतहस्तः स्तरणं कथं नामकुर्यादिति । तेन पितृयज्ञे न भवति । गृहमेधीयेपि च केचित्स्तरणाभावान्न प्रदानमिच्छन्ति । नेत्यपरे । अस्ति हि तत्र व्यापारः । सन्नहनविस्रंसननिधानाच्छा-

१ न त्रिवृत्, अपितु यावतीभिरावृद्धिर्भवति वेदेः स्तरणं तावतीभिः कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

२ निविडं घनं यथा स्यात्तथाच्छादयतीत्यर्थः ।

३ पूर्वस्तृतस्य बर्हिषो मूलानि पश्चात्तीर्यमाणबर्हिषोऽग्रैः प्रच्छादनीयानीत्यर्थः ।

४ वेदेः पूर्वभागादारभ्येति शेषः । एकं मुष्टिं वेदेः पूर्वभागेस्तीर्त्वा द्वितीयं मुष्टिं वेदेर्मध्यमभागे पूर्वस्तृतबर्हिषो मूलान्यग्रैश्छादयन् स्तृणाति, ततस्तृतीयं मुष्टिं वेदेः पश्चिमप्रान्ते पूर्ववत् द्वितीयमुष्टिस्तरणेन सम्बद्धं स्तृणीयात् । अयमेकः प्रकारः ।

दनानि । प्रकृतौ हि तानि प्रत्तप्रस्तरेणाध्वर्युणानुष्ठितानि इहापि तद्वत्क्रियेति ॥ २१६ ॥

१प्रवृहन्वा ॥ २१७ ॥

वृहन्निष्कर्षे, निष्कृष्य अथो अपि प्रवर्हः स्तृणीयादिति वचनात् । अस्मिंश्च पक्षे मन्त्रावृत्तिं नेच्छन्ति । स्तरणक्रियासात्त्यात् । इतरत्र प्रतिमुष्टिक्रियाविच्छेदान्मन्त्रावृत्तिरिष्यते । स्तरणद्रव्यान्यत्वात् । यद्यपि च स्तीर्यमाणैकवेदिविषया स्तरणक्रिया मन्त्रोपि तत्परः । अथापि स्तरणद्रव्यान्यत्वमात्रमङ्गीकृत्य सूत्रकृता मन्त्रावृत्तिरभिहिता, न ग्रहणलवनस्तरणाद्यग्रहणेष्विति ॥ २१७ ॥

अत्रोद्वासनमाहवनीयश्रापिणः ॥ २१८ ॥

विरोधात् आहवनीयकल्पने हि हवींषि दह्येरन् । यद्येवं कपालोद्वासनमपि कर्त्तव्यम् ॥ २१८ ॥

इध्मात्समिधमादायाहवनीयं कल्पयत्युपरि र्युपरि प्रस्तरं धारयन् ॥ २१९ ॥

उपर्युपरीति सामीप्ये, प्रस्तरं धारयत्समिधाऽऽहवनीयं समर्थं करोति२ । तच्चैत्समर्थीकरणमग्नेरेव दृष्टार्थत्वात् । नतत्कार्यापन्नानामपां परिश्रितां वा ॥ २१९ ॥

उल्मुके उदूहत्यनुयाजाश्चेत् ॥ २२० ॥

अनुयाजार्थमुल्मुकोदूहनम् । तत्संस्पर्शनेन ह्यग्नेरनुयाजा-

---

१ एवं च प्रागपवर्गमेव कृतं भवति । वेदेः पश्चिमपार्श्वे स्तीर्त्वा तस्याग्राणि यष्ट्यादिनोत्पाट्य तेषामधस्तादन्यस्य बर्हिषो यथा मूलानि भवन्ति तथा स्तृणीयात् ।

२ समिदाघातेन क्लृप्तमिन्धनेध्मादेर्ज्वालनसमर्थं करोति । लोकेऽपि काष्ठादिना पूर्वमग्निमाहृत्य पश्चात् सन्धुक्षणं क्रियते, एवमत्रापीति भावः ।

र्थस्यायातयामतोपजन्यते । तत्संस्कारप्रयोजनत्वाच्चोल्मुकयोराहवनीयानुगमने ततो नानयनं गार्हपत्यादेव प्रणीयत इति । तयोश्च पुनरनुसंस्पर्शनविस्मरणेऽनुयाजनिर्वृत्त्युत्तरकालं, नाहवनीये तत्संस्पर्शनं तदर्थसंस्कारत्वात् । ननु चोत्तरपदार्थार्थमग्निसंस्कारार्थताऽपीष्यते । तथा ह्याह । ते पुनरनुसंस्पर्शयन्तीति प्रकृत्य अयातयाम्नियदत ऊर्दूध्वंमसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवा महा इति । न केवलानुयाजार्थत्वात् । तत्कुतो वचनात् । ते वा एते उल्मुके उदूहन्त्यनुयाजेभ्य इति । इतरदर्थवादप्रायम् । तथाच सूत्रकारः । अनुयाजाश्चेदिति । तच्चैतद्यागाभिनिर्वर्त्यर्थद्रव्यादृष्टसंस्कारत्वादुदकेऽपि भवति ॥ २२० ॥

परिधीन्परिदधात्यार्द्रानेकवृक्षीयान्बाहुमात्रान्पालाशवैकङ्कतकार्ष्मर्यबैल्वान्पूर्वालाभेपूर्वालाभ उत्तरान् खादिरौदुम्बरान्वा मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२१ ॥

परिधीयन्त इति परिधयः । संज्ञा चैषा यौगिकी । न हि लोके परिधिशब्दः प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया गवादिशब्दवत्क्वचिद्रूढः । न च यूपादिवत् संस्कारनिमित्तता शक्यावसातुम् । संस्काराणामविधानात् । गम्यते चात्रावयवार्थः सर्वतो धानात्परिधय इति । यूपे त्ववयवार्थो नावगम्यते । तत्संस्काराश्च विहिताश्छेदनादयः । तेन तन्निमित्ततावगम्यते यूपशब्दस्य । ननु चैवं सति परिधानात्परिधय इति चत्वारः प्राप्नुवन्ति । नोपदेशसामर्थ्यान्मध्यमदक्षिणोत्तरानिति । यत्र तु नैवं विधं वचनं न च चोदकानुवृत्तिस्तत्र चत्वार एव भवन्ति । यथा पितृमेधे वारणान्परिधीन्परिधायेति । प्रवर्ग्येपीति चेत् । न, मध्यमश्रवणात् । बहुत्वान् मध्यमे परिधावुपश्रयति इति त्रयाणां च मध्यमो भवति । पैतुदारवेषु चतुःसंख्यास्त्विति चेत् । न, सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्ववदिति । परिधानयोगनिमित्तत्वे च परिधिशब्दस्य पितृमेधादौ न धर्मप्राप्तिर्न ह्यत्र ध-

र्मोपलक्षणार्थः परिधिशब्दो ऽग्निहोत्रादिशब्दवत् । संज्ञा तर्ह्यनर्थिका । न, संव्यवहारार्थत्वात् । परिधिपरिधानं शकलान्याधाय मत्येति । एकवृक्षीयानिति । उत्तरसूत्रादैकजातीयत्वे प्राप्ते एकवृक्षव्यक्त्यर्थमेवैकवृक्षीयग्रहणम् । अपरे तु वचनाभावान्नैवमिच्छन्ति । नह्येकत्वव्यवच्छिन्नवृक्षव्यक्तिपरं वचनमस्ति । अस्ति च जातिपरं वचनम् । ते वै पालाशाः स्युरिति । ननु पालाशादिग्रहणादेतत्सिद्धम् । सत्यमेवम् । अभाव उत्तरानित्युक्तत्वादेकस्य द्वयोर्वाभावे उत्तरजातिर्मा भूदित्येकवृक्षीयग्रहणम् । बाहुमात्रान् बाहुप्रमाणान् । पालाशादीनां पूर्वस्य पूर्वस्यालाभे उत्तरोत्तरस्य ग्रहणम । स चायं प्रतिनिधिः स्यात्पूतीकादिवत् । न वानर्थप्राप्तत्वात् । न ह्यर्थेन परिधिमात्रं प्राप्नोति येन जातिर्निियम्येत । तस्माद्विधानमेवेदम । पूतिकेषु तु द्रव्यापचारे सामर्थ्यात्सदृशद्रव्यप्राप्तौ ईषत्सदृशपूतीकनियम उपपद्यते । प्रयोजनं पूर्वाभावेऽपि न प्रायश्चित्तमिति । खादिरौदुम्बरत्वात्ते चामी खादिरौदुम्बराः अभावभिधानाभावात्पालाशैः सह विकल्प्यन्ते । अपरे तु बैल्वैःसह विकल्पमिच्छन्ति । एवं ह्याम्नायते । ते वै पालाशाः स्युरिति प्रकृत्य यदि पालाशान्न विन्देदथो अपि वैकङ्कताः स्युर्यदि वैकङ्कतान्न विन्देदथो अपि काष्मर्यमयाः स्युर्यदि काष्मर्यमयां न विन्देदथो अपि बैल्वास्युरथो खादिरा अथो उदुम्बरा इति । तेन काष्मर्यमयाभावे बिल्वखादिरौदुम्बरा विकल्प्यन्ते । आह च—

अभावे च पलाशस्य विकङ्कतविधिर्यतः ।
तेन बिल्वविकल्पार्हौःखादिरौदुम्बराविति ॥

मध्यमदक्षिणोत्तरानिति । त्रित्वार्थं क्रमार्थं च गन्धर्व इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं परिदधाति । त्वाशब्दस्याग्निपरत्वादवभृथे विपरिणाममिच्छन्ति । अग्निपरता च तत्संस्काभिप्रवृत्तेः । सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति च व्यक्तमग्निपरत्वम् । अतोऽस्यापि तत्परतैवेति । तदेतन्नातीव सुविचार्यालोचितमिव । परिधिपरत्वात्त्वाशब्दस्य । तत्कथमेकवाक्यत्वात् परिधिर्ह्यत्राभिधीयते । गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधात्विति यजमानस्य परिधिरसीति च स्पष्टैव परिधिपरता तस्मादवभृथेऽप्यनूह एव । यत्पुनरुक्तं सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति अग्निप-

रतेति। यदि तस्याग्निपरतास्य किमायातम्। अतोयमनुपन्यासः। इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्यौपचारिकमेतत्। न तेन दक्षिणादिक्संस्थितत्वाद्दक्षिण इति। कुतो, लिङ्गात्। एष वै वीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिण इति। तेन पितृयज्ञे न विपरिणामः। मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तामिति युक्तरूपोत्र विपरिणामः। उत्तरशब्दस्य समवेतवचनत्वात्॥ २२१॥

प्रथमं परिधिꣳ समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधाति॥ २२२॥

प्रथमग्रहणं द्वितीयतृतीयव्युदासार्थम्। उपस्पर्शनं च तत्संस्कारः। द्वितीयानिर्देशात्। वाक्यशेषाच्च। तेनैतानग्ने समिन्धे इति। प्रयोजनमैवभृथेपि क्रियते। अग्नौ तु समिदाधानं दृष्टार्थम्। ततश्चावभृथे न भवति॥ १२२॥

अनुपस्पृश्य द्वितीयाꣳ समिदसीति॥ २२३॥

द्वितीयाग्रहणादुपस्पर्शनमपि प्राप्तं निषिध्यते॥ २२३॥

सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वात्॥ २२४॥

त्वाशब्दोग्निपरत्वादवभृथे विपरिणम्यते। पुरस्ताच्छब्दश्च दिक्परत्वात्पितृयज्ञे सूर्यस्त्वादक्षिणतः पात्विति। सम्प्रदाये त्वस्याविपरिणाममिच्छन्ति। तेषामयमभिप्रायः। पुरस्ताच्छब्दोग्रवचनो न दिग्वाचीति। तच्चैतत्परिधिपरिधानाद्यवेक्षणान्तमेकं कर्मकार्यैकत्वात्। एकं हि कार्यमग्निसंस्कारः। तत्कुतो, वाक्यशेषात्। वज्राद्धि वषट्काराद् बिभेमीति प्रकृत्य तद्धमैवैतदग्नये नह्यतीति। तथा गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति। एककर्मत्वे च नैमित्तिकमते भवति। अग्निसंस्कारत्वादग्निकार्यापन्नास्वप्सु परिश्रित्सु च भवति। ननु च वषट्कारभूतिनिमित्तं परिधानमिति। तेनावषट्कारे जुहोतौ न प्रवर्त्तत इति। नैतदेवम्। न हि कश्चिद्वषट्काराद्बिभेति न च तद्भयं प-

रिधिभिरुपनीयते । तेनाग्निसंस्कारविध्यर्थवादप्रायमेतत् । स चादृष्टोऽग्निसंस्कारो दृष्टस्यासम्भवात् ॥ २२४ ॥

१आवृत्य वेदिं बर्हिस्तृणेतिरश्चीनि दधाति सवितुरिति ॥ २२५ ॥

अथस्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते स तृणे आदाय तिरश्चीनि दधाति हि श्रूयते । तिरश्ची इत्युदगग्रे । अत एव प्रागग्रवेदेस्तरणाम् । आवृत्य वेदिमित्यवाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः स्याद्व्यधिकरणार्थत्वात् । अन्यथा हि न ज्ञायते क्वैते तृणे निधीयेते इति ॥ २२५ ॥

अन्ये वायुक्तत्वात् ॥ २२६ ॥

अन्ये वा तृणे उपादेये न वेदिसम्बन्धिनी । कुत एतत् । अयुक्तत्वादन्येषां इतरेषां च बर्हिस्तृणानां वेदिस्तरणे विनियुक्तत्वात् । न च विनियुक्तं वचनमन्तरेणार्थान्तरे विनियोगमर्हति । वेदितृणेऽध्वर्युरादत्त इति यथा । नन्वत्रापि वचनमस्ति तस्या द्वे तृणे आदायेति । न । पञ्चम्यभावात् । पञ्चम्या ह्ययमर्थो लभ्यते । षष्ठ्यापि ह्ययमर्थो लभ्येत इति चेत् । सत्यं, लभ्यते विभक्तिव्यत्ययेन । अस्तु व्यत्यय इति चेत् । न, न्यायविरोधात । षष्ठ्यर्थस्यासम्भव इति चेत् । सप्तम्यर्थे षष्ठी भविष्यति । एवं चावश्यं भाविनि व्यत्यये न न्यायविरुद्धो विनियुक्तस्य विनियोग आश्रितो भवति । तस्मादप्रकृते तृणे आदाय वेद्यां निदधातीति सूत्रार्थः ॥ २२६ ॥

तथाचोत्तरसूत्रम्—

---

१ अध्वर्युर्वेदिं प्रत्यावृत्य आहवनीयसमीपाद्वेदिं प्रत्यागत्य स्तृतस्यैव बर्हिषो द्वे तृणे आदाय मध्ये स्तृतस्य बर्हिष उपरि आहवनीयस्य पश्चात् प्रदेशे तिरश्ची उदगग्रेस्थापयति । आपस्तम्बः ' समावनन्तर्गर्भौ दर्भौ विधृती कुरुतः ' इति, तथा ' अन्तर्वेद्युदगग्रे निधायेति ' च । काठके च ' पुरस्तात्प्रस्तरादनन्तर्गर्भौ विधृती आदाय वेद्यामुदञ्चौ निधाय ' इति । अत एव तिरश्ची इति सूत्रितमिति देवभाष्ये ।

अन्यत्रापि तृणार्थ इति ॥ २२७ ॥

अतोऽन्यत्रापि तृणार्थे ऽन्यान्येव तृणानि गृहीतव्यानि । यथोपावीरसीति तृणमादायेति । कुत एतदयुक्तत्वादेव । युक्तग्रहणे ह्यादरं करोति । अथस्तीर्णायै वेदेर्द्धे तृणे अध्वर्युरादत्त इति । ननु विशये लौकिकमित्यनेनैव सिद्धत्वादवाच्यमेतत् । नैतदेवम् । तद्धि सर्वार्थनिराकरणाविषयम् । सर्वार्थतया ह्यग्निद्रव्ये प्राप्ते अग्निमुपसमाधाय स्तुवन्तीत्यत्र, उल्कुषीमेवादायोपपरेयादित्यत्र च, लौकिकमुपादेय इत्येवमर्थम् । ननु चैवमग्नीनां सर्वार्थता विरोधः । न, निर्दिष्टकार्यसर्वार्थत्वाददोषः । इदं च सर्वार्थत्वात्कार्यविशेषद्रव्यनिराकरणविषयम् ॥ २२७ ॥

यूपाञ्जने च सर्पिः ॥ २२८ ॥

अन्यदेव ग्राह्यम् । प्रकरणे ह्यसंयुक्तविधानात्स्थाल्यस्य सर्वार्थता तेन पशावपि सर्वार्थमेवैतदाज्यमिति यूपाञ्जनमाशङ्क्यते । यद्येवं किमिति न भवति । प्राकृतकार्यविशेषसम्बन्धादित्यदोषः । कार्यविशेषसम्बन्धाविशेषादस्य विशये लौकिकमित्यनेन तर्हि पुनरुक्तम् । न, तद्वाक्यावगतकार्यविशेषसम्बन्धविषयम् । इदं तु प्रकरणावगतमित्यदोषः । अन्यत्रापि तृणार्थ इत्यस्यापराव्याख्या । अन्ये वायुक्तत्वादित्यनेनैवोपाकरणतृणादिष्वप्यन्यत्वसिद्धाववाच्यमेतदिति । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । अन्यत्रापि तृणार्थे बर्हिस्तृणसदृशेभ्योऽन्यानि तृणानि भवन्ति । तत्सादृश्यं च संस्कारैर्भवति । तेभ्योऽन्यान्यसंस्कृतानीत्यर्थः । कुत एतत् । बर्हिः शब्दस्य जातिनिमित्तत्वात् । संस्कारनिमित्ततापयाशङ्क्यत एवेति चेत् । संस्कृतेषु बर्हिस्तृणेषु बर्हिः शब्दं प्रयुञ्जते याज्ञिकाः । नासंस्कृतेष्वपि शब्दप्रयोगात्, बर्हिरादाय गावो गता इति । सादृश्यात्सम्प्रयोग इति चेत् । न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । यदि संस्कारनिमित्तस्तदा सादृश्याज्जातौ प्रयोगः । तत्र कथं बर्हिः शब्देन जातिनिमित्तेनैवोदिश्य संस्कारविधानमुपपद्यते । बर्हिरासादयति । बर्हिः प्रोक्षतीति च । जातिनिमित्तत्वे पुनरेष दोषो न भवति । तस्माज्जातिनिमित्तः । एवं चेद् बर्हिषा यूपावटं स्तृणातीत्येवमादौ संस्काराणामप्राप्तिः । अतइदमुक्तमन्यत्रापि तृणार्थे

इति । यूपाञ्जने च सर्पिरित्येतदपि केचिदेवं व्याचक्षते । तद-युक्तमुक्तो ह्ययमर्थो घृतमाज्ये लिङ्गादिति । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ २२८ ॥

पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन् ॥ २२९ ॥

पुरोडाशमात्रामैन्द्रवायवे प्रास्यति । पयस्यां मैत्रावरुणा, आश्विने धाना इति । अत्रेच्छया लौकिकानि गृह्यन्ते । इच्छया प्राकरणिकानि । तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः । अपरे तु न्यायत एव विकल्पमिच्छन्ति । सवनीययागशेषस्य हविः शेषभक्ष इत्यनेन यजमानाशने विनियोगः । अत्र च पुरुषार्थत्वादभक्षणेऽप्यदोषः । ननु चैवं सतिप्राकृतं चतुर्द्धा करणं कस्मान्न भवति । नान्यत्र विनियोगशासनात् अत इदमुक्तं पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन्निति१ ॥ २२९ ॥

तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति ॥ २३० ॥

तयोर्विधृत्योरुपरि प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णम्रदसमित्यनेन मन्त्रेण । अङ्गप्रधानार्थजुहूधारणार्थत्वात् । पितृयज्ञे देवपितृभ्य इति विपरिणस्यते मन्त्रश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ २३० ॥

आभिनिदधात्यात्वावसव इति ॥ २३१ ॥

---

१ पितृभूत्याचार्यास्त्वेवं व्याचक्षते 'च शब्दस्तुशब्दस्यार्थे, पुरोडाशपयस्याधानासु तु योऽप्राकृतान्युपादद्यात् स इच्छयैवोपादद्यात् न तु शास्त्रतः, अशास्त्रार्थ एवायम् यत् प्राकृतादन्यस्योपादानम्, कुतः ? पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्शनात् पुरोडाशादीनामेवायं प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो न ग्रहाणाम्, प्रतिपत्तिश्च विद्यमानानां क्वचिदुपयुक्तानां भवति; न प्रतिपत्त्यर्थमुत्पाद्यन्ते, अपि चावयवश्रवणान्येतानि; विद्यमानानां चावयवा गृह्यन्ते नावयवार्थमुत्पाद्यन्ते, तस्मात् द्विदेवत्यपात्रेषु प्रतिपादितशेषं यजमानेन भक्षितव्यम्, इति ।

अत्रार्थे जैमिनीयं 'अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात्' इति तार्तीयिकाष्टमपादस्थत्रयस्त्रिंशत्सूत्रमपि गमकम् ।

अभिनिधानं पाणिद्वयेन क्रियेत प्रसिद्धिलिङ्गाभ्यामित्युक्तमुस्कराभिन्यासे ॥ २३१ ॥

सव्यासून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीति ॥ २३२ ॥

अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवस्थ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णातीति श्रूयते। प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं प्रत्युपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात्। बर्हिषि च श्रुतौ समर्पणे विहिते ऽथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्तीति। सूत्रे, तं बर्हिः प्रतिगृह्येति। घृताच्यसीति मन्त्रश्चोदितार्थाभिधानाद्विकृतौ विपरिणम्यते। यथा गृहमेधीयादावनाज्यस्रुगासादने घृताच्यसीति पदद्वयं निवर्त्तते। घृतमंचितमस्यामिति घृताची। अपरे त्वाहुः। घृतमच्यतेनयेति घृताची। तदेतदयुक्तमिव। उपभृति ध्रुवायां चासम्भवात्। न हि ताभ्यां घृतमच्यते। चिन्तायाः प्रयोजनं करणपक्षे न विपरिणामः। प्रियेण धाम्नेत्यस्याप्यप्रयोगमिच्छन्ति केचित्। धामशब्दस्याज्यविषयत्वात्। एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति हि श्रूयते। या त्वं घृताच्यसि जुहूश्च नाम्ना सेदं प्रियं सद आसदि प्रियेण धाम्नाज्येनोपेता सतीति वाक्यार्थः। तदेतदनुपपन्नम्। न हि धामशब्द आज्यविषयः। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति चेति ह्यभियुक्तोपदेशः। तस्मात्प्रियेण धाम्ना भिहिता सतीदं प्रियं सद असीदेति। यत्तु धामशब्द आज्ये दृश्यते। स कथं चिदुपचारवृत्त्या प्रतिपत्तव्यः ॥ २३२ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्युपभृतं ध्रुवायां चावकृष्टेनुपूर्वम् ॥ २३३ ॥

एव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्यासादयति। के इतरे इत्यत आह। उपभृतं ध्रुवाञ्च। अनुपूर्वमवकृष्टे मन्त्रान्तरविधानाद्। बर्हिषीति च प्रस्तरनिरासार्थम्। एवशब्दः प्रतिग्रहणविषयः। समर्प्पणपूर्वकं यथा स्यादिति। नन्वितरे इत्युक्तत्वदुपभृतं ध्रुवां चेत्यवाच्यम्। वाच्यं वा स्रुगासादनप्रतिपत्त्यर्थ-

स्यात् इतरथा ह्याधेयस्यासादनं प्रतीयेत । न गुणत्वादधिकरण-स्य । अथ पुनरुपभृद्ध्रुवाग्रहणे क्रियमाणे स्रुगा सादनमेतदिति ज्ञापितं भवति । तत्कथमिति चेद्वचनात् । घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति जुहूं, उपभृन्नाम्नेत्युपभृत, ध्रुवानाम्नेति च ध्रुवाम् । मन्त्रलिङ्गाच्च । जुहूर्नाम्नेत्येवमादि । प्रयोजनमाज्याभावेऽप्यासादनमिति । अपरे तूपभृद्ध्रुवाग्रहणस्य फलं व्यावर्णयन्ति । पृषदाज्यपात्रस्यासादन व्युदासार्थम् । तत्पुनराचार्येणाभिहितमेवोपभृनासादनमित्युक्त्वा प्रियेण धाम्नेति वा विशेषोपदेशादिति । पृषदाज्य-पात्रस्य वावकृष्टत्वव्युदासार्थमुपभृद्ध्रुवाग्रहणम् । तत्कथमनुपभृद्धि-कारत्वाद्युपभृतो ह्युपधारणं कार्यम् । न च तत्पृषदाज्यपात्रेण क्रियते । अत एवार्थगृहीतत्वात्तस्य सादनादि न भवति ॥ २३३ ॥

१ पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधायानक्ति

यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां

विष्ठामनु यो वितस्थे आत्मन्वान्

सोम घृतवान् हि भूत्वाग्नि

गच्छ स्वर्यजमानाय

विन्देति ॥ २३४ ॥

उपस्तीर्ण इति पूर्वतरं द्रष्टव्यम् । तद्भूतोपदेशादुद्वास्योपस्तरणमशक्यं कर्त्तुम् । अभिघारणं हविर्मात्रस्य तत्सम्बन्धेनोपदेशात् । यद्वै हविरभिघारितं तन्मेध्यमिति । सूत्रकारस्तु पुरोडाशैर्लक्षयति ॥ २३४ ॥

---

१ अयमत्र क्रमः प्रथमं वेदेन पुरोडाशविभस्मीकरणम्, ततः पात्र्याः स्थापनम्. पुरोडाशयोरभिघारः, पात्र्याः स्थानद्वये उपस्तारः, अथवा प्रथमं पात्र्यामुपस्तारस्ततः पुरोडाशयोरभिघारः, उदगुद्वासनम्, वेदेन पुनर्विरजस्करणम्, स्थापनम्, पात्र्या उपरि प्राणदानमिति देवभाष्ये ।

यथा देवतमन्यत् ॥ २३५ ॥

इति उक्तार्थम् ॥ २३५ ॥

प्रत्यनक्ति कपालानि यानि घर्मे कपाला-
न्युपचिन्वन्ति वेधसः पूष्णस्तान्यपि-
वृतऽइन्द्रवायू विमुञ्चतामिति ॥ २३६ ॥

कपालोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्प्रतिकपालमञ्जनम् । युगपच्चाशक्यत्वात् । एवं सति यानि कपालानीति बहुवचनमञ्जनक्रियाव्यवच्छिन्नसमुदायापेक्षम् । पात्रप्रोक्षणमन्त्रवत्पूजार्थं वा ॥ २३६ ॥

तूष्णीं वा ॥ २३७ ॥

कपालाञ्जनम् ॥ २३७ ॥

संख्ययोद्वासयति ॥ २३८ ॥

संख्याशब्देन करणभूतेनोद्वासयतीत्येतदुक्तं भवति । तत्रैतद्विचार्यते । किमेकमेकमिति प्रयोगः सर्वत्र । उत एक द्वे त्रीणीति । उत प्रथमं द्वितीयं तृतीयमिति । एकमुद्वासयामीति प्रतिकपालं प्रयोगः । एकमिति हि संख्याशब्दः च स प्राथम्यादविरोधाच्च सर्वत्र प्रयुज्यत इति । तदेतदयुक्तम् । न ह्येकशब्दः सर्वत्र प्रयुज्यमानः समर्थो भवति । एवं चेदेकं द्वे त्रीणीति प्रयोगस्तथा सति यथावत्संख्यासंख्येयसम्बन्धात्सामञ्जस्योपपत्तिः । एतदपि नोपपद्यते । न हि द्वितीये कपाले द्वित्वविशिष्टमुद्वासनं तथा तृतीये चतुर्थे च । अतः पूरणप्रत्ययान्ता संख्या परिगृह्यते । प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्येवमादि । एवं संख्ययोद्वासनं कृतं भवति । यथावत्संख्यासंख्येयसम्बन्धश्च । तथा च कपालनाशसंवित्तेः प्रायश्चित्तवचनमुपपद्यते । ननु च प्रथमशब्दस्य द्वितीयापेक्षत्वाद्विकृतावेककपालेऽप्रयोगः । उच्यते । न विकृतिवशेन प्रकृतौ पदार्थावधारणमुपपद्यते । प्रकृतिवशेन हि विकृतावधारणं युक्तरूपमतो यत्किञ्चिदेतदिति ॥ २३८ ॥

प्रियेण धाम्नेति हवीꣳषि वेद्यां कृत्वा ध्रुवा अस-

दन्निति सर्वाण्यालभते ॥ २३९ ॥

बहुवचनं स्थाल्यपेक्षया । सर्वशब्दश्च जौहवाद्यपेक्षः । मुख्यक्रमेण वासादनालम्भने । क्रमान्तराभावात् । यज्ञपतिशब्दश्च बहुयजमानके विपरिणम्यते ॥ २३९ ॥

पाहि मामित्यात्मानम् ॥ २४० ॥

आलभत इति वर्त्तते । स चायमात्मसंस्कारः करिष्यमाणप्रयोजनः ।[१]ततश्चाश्वमेधे विरोधात्प्रतिप्रस्थता सवनीयाद्यासादनालम्भने कृते ऽध्वर्युरन्नहोमाभिप्रवृत्त एवात्मानं संस्पृशतीति ॥ २४० ॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ २४१ ॥

तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २४१ ॥

इति कात्यायनसूत्रविवरणे कर्कोपाध्यायकृतौ
द्वितीयोऽध्यायः ।

---

१ ततः पशौ सुत्यायां च पुनः पुनर्हविरासादने कृते न भवति ; प्रथमत एव सकृत् कृतेनात्मनः कर्मसमाप्तिपर्यन्तं संस्कृतत्वादिति देवभाष्ये ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ होतृषदनं कृत्वा परेण वेदिं श्रोणिं वोत्तरेणे-
ध्मात्समिधमादायाग्नये समिध्यमानायानु
ब्रूहीत्याह ॥ १ ॥

होता यस्मिंत्सीदति तद्धोतृषदनम् । समाचारादवेधविद्धं स्यात् । तच्च कुशोत्तरीयम् । उपरिष्टात्तृणनिरसनोपदेशसामर्थ्यात् । कृत्वेति । करोतिरयमभूतप्रादुर्भाववचनः । शब्दसामर्थ्यात् । दृश्यते च कर्ममध्येऽप्युत्पत्तिर्यूपादीनाम् । स्थापनार्थो वापरेण वेदिमिति प्रदेशनिर्देशात् । किं च कृते चोदितत्वात् । प्रक्लृप्तद्रव्यस्य च कर्मण्यभिवृत्तिसामर्थ्यात् । क्रियासातत्याविच्छेदाच्च । यूपादीनां त्वाहत्यैवोत्पत्तिश्चोद्यते । तस्माद्वैषम्यमनेन । यत्तु करोतिरभूतप्रादुर्भाव इति । तदनैकान्तिकम् । अन्यत्रापि दृष्टत्वात् । पादौ करोतीति संस्कारे । गोमयानि करोतीति संहारे । घटमत्र कुर्विति स्थापने । तस्मात्स्थापनार्थ एव । अपरेण वेदिमिति लिङ्गादध्यवसानम् । एषवां लोक इत्युदङ्ङेजतीति प्रकृत्याह । अन्तरा वा एतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्त इति । श्रोणिं वोत्तरेणेति तु शास्त्रात् । यद्येवं श्रोणिमुत्तरेणपीवेत्यवधारणा । ननु लिङ्गविरोधः । नोदूगमनविधिशेषत्वात् । एष वां लोक इत्युदङ्ङेजतीत्यभिधाय संस्तौति । अन्तरा वा एतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्त इति । स चोपचारवृत्त्या अन्तरा शब्दोन्तरे वान्तरे-

---

१ अध्वर्युर्वेदिमपरेण वेदेः पश्चाद्गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले होतुरुपवेशनार्थं वारणादिवृक्षजं शुष्ककुशैरास्तीर्णमासनं स्थापयित्वा, तत 'एहि? होतर्' इति होतारमामन्त्र्य तत्रागते सति इध्मादेकां समिधं हस्ते गृहीत्वाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवं होतारं प्रति ब्रवीतीति सूत्रार्थः ।

ति । इध्मात्समिधं गृहीत्वा अग्नये समिध्यमानायेत्यमुं मन्त्रमाह । स चायमग्निशब्दो जात्यपेक्षः । जातेः पदार्थत्वात् । ततश्च वरुणप्रघासेष्वनूहः । दृश्यते च आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थतीति प्रकृत्याध्वर्युरेवाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यूहाभावः । तथा प्रतिपराणीयोदैति प्रतिप्रस्थाता सम्मृजन्त्यग्निꣳ सम्मृष्टेग्नाविति । तथाचाध्वर्युरेवाह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीत्येकवचनान्तोग्निशब्दः । एवं च सति आज्येपि तुल्यत्वादविपरिणाम एव आज्येनोदेहीत्येवमादौ । ननु चाग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीति द्विवचनमपि दृश्यते । तच्च जातिपरे नोपपद्यत इति । नैष दोषः । वचनं हि तद्व्यक्तिपरम् । व्यक्तेर्हि जातिशब्दमन्तरेण प्रत्यायनानुपपत्तेरिति ॥ १ ॥

होतरिति चैके ॥ २ ॥

होतरित्येवं चैक आहुः । तच्चैतद्धोतृपदमनुब्रूहीत्यस्मात्प्रागवक्तव्यम् । तदुहैक आहुरग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति वचनात् ॥ २ ॥

प्रथमस्थानेन प्राक् स्विष्टकृतः१ ॥ ३ ॥

स्थानशब्दः सवनाभिप्रायः ॥ ३ ॥

मध्यमेनेडायाः ॥ ४ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृतीडान्तं मध्यमेन सवनेन२ ॥ ४ ॥

शेषमुत्तमेन३ ॥ ५ ॥

---

१ सर्वे मन्त्राः स्विष्टकृतः प्राक् स्विष्टकृत् प्रैषा अपि उपांश्वपेक्षया किञ्चिदुच्चैर्भवता स्वरेण प्रयोक्तव्या इति ।

२ प्रयोज्यमित्यध्याहारः ।

३ इडात आरभ्य कर्मापवर्गान्तं सर्वे मन्त्रा उत्तमेन सवनेन प्रयोज्याः । अत 'उपाꣳशुप्रयोगः श्रुतेः' इत्यस्य दर्शपूर्णमासयोरप्रवृत्तिः । स्वरान्तरविधानात् ।

स चायं सवनधर्म उच्चैर्धर्मकाणाम् । न यजुषाम् । यस्य ह्युच्चैर्धर्मस्तस्य तद्गतो विशेषो वक्तुं युज्यत इति ॥ ५ ॥

सन्तत्वन्निव मेनुब्रूहीत्याह यजमानः ॥ ६ ॥

स चायं होतृसम्बोधनार्थत्वात् प्रोषितेन न प्रयोक्तव्यः । इहैव होतृसम्बोधनमन्यः करोति । तदुक्तं गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वादिति । सत्रेषु चैक एवानुवदति । न ह्यत्रात्माभिवादिपदसम्बन्धेष्यात्मनः किं चित्प्रार्थ्यते यदनुच्चारणे यजमानानां संस्कारपरिलोप आशङ्क्यते । तस्मादेक एवाहेति ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चावबाधते पाद्याभ्यां वेदमहममुमवबाध इति द्वेष्यम् ॥ ७ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चावबाधते । अवबाधनमाक्रमणम् । च शब्दाद्यजमानः । इदमहममुमवबाध इत्यनेन मन्त्रेण द्वेष्यम् । एवं च अमुमित्यस्यस्थाने द्वेष्यस्य नामादेशः । स च क्रत्वर्थो न पुरुषार्थः भ्रातृव्यमित्युपदेशसामर्थ्यात् । यदि हि पुरुषार्थत्वं स्यान्न द्वेष्यस्याभावे भ्रातृव्यावबाधनमुपदिश्येत । उपदिश्यते च । तस्मात्क्रतूपकारार्थद्वेष्यस्यावबाधनमिति निरवद्यम् । पाद्याभ्यां वेति इयमवधारणा । माध्यन्दिनीयायां ह्यविशेषपाठः । तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तमंगुष्ठाभ्यामवबाधेतेति । काण्वीयायां तु विशेषपाठः । पाद्याभ्यामङ्गुष्ठाभ्यामिति । इष्यते च सामान्यस्य विशेषविषयता । अतो न विकल्पः । पाद्याभ्यामेवेत्यवधार्यत इति । इदमहमिति च सत्यप्यात्माभिवादिपदप्रयोगे पुरुषार्थरूपताभावात्सत्रेष्वविपरिणामः । अतएवैकः कुर्यादिति ॥ ७ ॥

अभावे द्विषन्तं भ्रातृव्यमिति वा ॥ ८ ॥

द्वेष्यस्याभावे द्विषन्तमवबाधे भ्रातृव्यमिति वा प्रयोगः । अत्र च क्रत्वर्थेप्यवबाधनं अमुष्येति द्विषच्छब्देभिचरन्नन्यत्रापीत्यभिधानाद्यद्यभिचरन्नामादिशति तत उदकोपस्पर्शनं भवति । ननु च द्वेष्यद्विषतोर्नामादेशोवश्यम्भावी तत्र को विशेषः । उच्यते बुद्धिस्थ इति ब्रूमः । यदाभिचारबुद्ध्या नामादेशस्तदैवोदकस्पर्शन-

म् । न क्रत्वर्थरूपतायामिति । अन्यत्वनेनैवाभिचारमिच्छन्ति । न ह्यत्र वचनमस्ति । यथा वज्राभिमर्शनजपे द्विषतो बध इति । यदि नाभिचरेदित्युक्त्वा यद्यु अभिचरेदमुष्य बध इति ब्रूयादिति । एवं स्फ्योदकप्रहरणेपि वचनम् । तथा स्तम्बयजुर्हरणे यद्यु अभिचरेदमुमतो मा मौगिति ब्रूयादिति । वचनपूर्वकं च तत्सूत्रं अमुष्येति द्विषच्छब्दंभिचरन्नन्यत्रापीति । न चेह वचनमतोभिचाराभावात्कुत उदकोस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

यावत्सामिधेनि वेदेदमहं तावतिथेन वज्रेणेति ॥९॥

प्रयोगार्थमिदमारभ्यते । यावत्यः सामिधेन्योऽस्मिन्कर्मणीति वेद विजानीयादिदमहं तावतिथेन वज्रेणेति[१] । ननु चात्र पञ्चदशैव सामिधेन्यः । तत्र यावत्सामिधेनि वेदेत्यवाच्यम् । सत्यमेवमेव हि ता अभिविधीयन्ते । अथ चैकविंशतिसंख्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् । एकविंशतिसामिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादिति । इदमहममुमवबाध इत्यत्राभिहित एव इदमहमिति शब्दः । पुनरर्होच्चारणं तावतिथेन वज्रेणेत्यस्यावसरार्थम् । तावतिथ इति च पूरणप्रत्ययान्तः । तावतां पूरणस्तावतिथ इति । पञ्चदशानां पूरणः पञ्चदश इति । यद्येवं पित्र्यायां सामिधेनीत्रित्वे तीयप्रत्ययान्तत्वात्तृशब्दस्य तृतीयेनेति प्रयोगः । उपसत्सु च नान्तादसंख्यादेर्मडिति मट् प्रत्ययान्तत्वान्नव शब्दस्य नवमेनेति प्रयोगः[२] ॥ ९ ॥

प्रतिप्रणवमाधानम् ॥ १० ॥

सामिधेन्यनुवचनं कुर्वतो होतुः प्रणवे प्रणव इध्माधानं कुर्यात् । स चायं कालार्थः संयोगः उभयोरग्न्यर्थत्वात् । इध्मो ह्यग्नीन्धनार्थः, सामिधेन्योपीध्यमानानुवादिन्यः । न च वचनमन्तरेण गुणयोर्गुणगुणितेष्यते । यत्तु सामिधेनीयाज्या इध्मएवाहुतिरिति स्तु-

---

१ द्विषन्तमवबाध इति शेषः ।

२ तथा च ' इदमहं तृतीयेन, इदमहं नवमेन, इदमहं चतुर्विंशेन, इदमहं एकविंशेन ' इत्यादि पित्र्यायामुपसत्स्विष्टकापशौ प्राजापत्यपशौ च यथासंख्येन प्रयोगः ।

तिमात्रं तत्र कालार्थेप्युपपद्यते । प्रयोजनं मानुषादपचारादनुक्तायां सामिधेन्यां प्रक्षिप्ते इध्मकाष्ठे सामिधेन्यनूच्यत एवेति । उभयं चैतदिन्धनाभावेऽवभृथादौ निवर्त्तते ॥ १० ॥

समिद्ध इति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्जमनुयाजाश्चेत् ॥ ११ ॥

समिद्ध इत्यतः प्रतीकात् प्राक् यः प्रणवस्तत्र सर्वमिध्ममभ्यादधाति । एकमिध्मकाष्ठं वर्जयित्वा, यद्यनुयाजाः सन्ति । तच्चैतदिह वैकल्पिकत्वादनुयाजानां विकृतिविषयम् । समिद्ध इत्यतः शब्दोपादानसामर्थ्यात् । केचित्सामिधेनी विवृद्धावागन्तूनामन्त्यायां सर्वेध्मप्रक्षेपमिच्छन्ति । तत्पुनरनुपपन्नम् । प्रकृतौ हि समिध्यमानो अध्वर इत्यस्याः प्रणवे सर्व्वेध्मप्रक्षेपः कृतो विकृतावपि चोदकानुग्रहात्तत्रैव कार्यः । किं च यत्र बह्वयो धाय्या भवन्ति तत्रानुपपत्तिः काष्ठानामष्टादशेध्ममित्युक्तपरिमाणत्वात् । अथ विवृद्धिरुपगम्यते । सा हि निष्प्रमाणिका स्यात् । न हि सामिधेनीनामिध्मस्य च परस्परतोगाङ्गिभावः । तस्मात्समिद्ध इति प्रागत इत्यत्र श्रुतिरनुकृता । एवं हि श्रवणं समिद्धो अग्न आहुतेत्यतः प्राचीनः सर्वमिध्ममभ्यादधाति ॥ ११ ॥

अनुवचनान्ते वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाज्य स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याह्याग्निमग्नीत्सन्मृड्ढीति ॥ १२ ॥

अनुवचनान्तः सामिधेन्यन्त उच्यते । त्रिरेव प्रथमा त्रिरुत्तमामनवानन्ननुब्रूयादिति हि प्रकृत्य आह । एतदनुवचनमिति । अपरे तु कल्पकारान्तराभिप्रायात्सुयजा च यजेत्येतदनुवचनं मन्यन्ते । तदभिप्रायः । अग्ने महां असि ब्राह्मण भारतेत्यादीध्यमानाग्न्यनुवादितया सामिधेन्यनुवचनैकदेशभूतमिति । तदन्ते वेदेनाहवनीयस्य त्रिरुपवाजनं कृत्वा स्रुवेण पूर्वमाघारमाघारयति । तदेतदुपवाजनं प्रसिद्धितादर्थ्यादृदृष्टार्थम् । उचितं ह्यग्नौ काष्ठान्याधायेन्धनायोपवाजनमिति । धर्ममात्रं वा द्रव्यविशेषनियमाद्वेदेनेति । संख्यानियमाच्च त्रिरिति । न च वेदद्रव्येण त्रित्वविशिष्ट उपवाजने

ष्टार्थाभिनिर्वृत्तिः । तस्माद्धर्ममात्रम् । प्रयोजनमवादावपि क्रियते । स्रुवग्रहणं जुह्वा निवृत्त्यर्थम् । होमे हि जुहूः परिभाषितेति । आघारमिति संज्ञानिर्देशः । आघार्येति च ऋज्वादिगुण परिग्रहार्थम् । अत्र च प्रजापतिर्देवता । निरुक्तत्वात्सूत्रकारप्रस्थानाच्च । पूर्वो देवता सामान्यादिति । स्वाहाकारः स्यात्परिभाषितत्वात् स्वाहाकारः सर्वत्रेति । न वा प्रतिषिद्धत्वात् । न स्वाहेति वचनात् । अनिरुक्तं हि मन इति । परिभाषान्यविषया । अग्निमग्नेत्सिम्मृड्ढीत्ययं मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी विकृतौ विपरिणस्यते । पदार्थत्वाच्च पूर्वाघारो यावदुक्तं निवर्त्तते । उपवाजनं तु द्रव्यसंस्कारात्प्रवर्त्तत एव ॥ १२ ॥

इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजि-
दिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम् ॥ १३ ॥

इध्मसंग्रहनैः करणभूतैरनुपरिध्यग्निं त्रिस्त्रिः परिक्रम्य संमार्ष्ट्यग्ने वाजजिदित्यनेन मन्त्रेण । स चायं होमसाधनभूताहवनीयद्रव्यसंस्कारत्वात्सम्मार्गो यावदुक्तेपि प्रवर्त्तते । मन्त्रस्तु चोदितार्थाभिधायित्वादवभृथेष्ट्यां विपरिणस्यते । अत्र केचिदग्निद्रव्याभिधायकत्वात्सकृन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति । देशभेदान्नेत्यपरे । परिध्युपलक्षिता हि भिन्ना देशाः । तथा च लिङ्गमथोपरिष्टात्तूष्णीं त्रिरिति । प्रतिदिशं हि मन्त्रप्राप्तौ तूष्णीमिति वचनमर्थवद्भवति । प्रतिदिशं तु सकृत्सकृन्मन्त्रवचनमिष्यते । तदुक्तमेकद्रव्ये कर्मावृत्ताविति ॥ १३ ॥

तूष्णीमुपरि ॥ १४ ॥

णमुल्वचनानुवृत्तिसामर्थ्यात्परिक्रम्येत्यत्रापि भवति । अनुपरिध्युपदेशसामर्थ्याद्यथोपहितमिति केचित् । नेत्यपरे । न ह्ययं परिधिसंस्कारो येनाभिप्रवृत्त्या तत्क्रम आश्रीयते । अग्निसंस्कारस्त्वयम् । तेन प्रदक्षिणोपचारोदक्संस्थता सम्पादनाय प्रथमं दक्षिणं ततः सम्मार्गः ॥ १४ ॥

अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्यः

स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ॥ १५ ॥

आहवनीयस्यापरतो नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेणाञ्जलिं करोति। नमस्कारार्थत्वाच्च पुटाञ्जलिं करोति। स्वधा पितृभ्य इत्यनेन दक्षिणत उत्तानमञ्जलिं करोति। तदेतदञ्जलिकरणमुत्तरार्थम्। स स्रुचोत्तरमाघारमाघारयिष्यन्पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधाति इति वचनात्। प्रयोजनं तदभावे ऽभावः॥ १५ ॥

अप उपस्पृश्य सुयमेम इति जुह्वपभृतावादायोत्तरां जुहूं कृत्वा दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णविति ॥ १६ ॥

अपामुपस्पर्शनं पित्र्यं मन्त्रमुक्त्वेति परिभाषितत्वादवाच्यमतः प्राचीनावीत्यादि व्युदासार्थम्। सुयमेम इत्यनेन मन्त्रेण जुहूपभृतावादत्ते। किं तूत्तरां जुहूं कृत्वा पूर्वतरम्। नन्वेतदवाच्यं पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकाल इत्युक्तत्वात्। उच्यते। तत्सर्वविषयम्। एतदुत्तराघारार्थमित्यदोषः। सर्वार्थतयैवात्रापि प्राप्तेरवाच्यतेत्येवं चेत्। मन्त्रवदादानस्योत्तराघारार्थतां ज्ञापयति। इतरथा हि जुहूपभृतोरादानोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्तदादानमात्रे प्रवृत्तिराशङ्क्येत। अथ पुनरुत्तरां जुहूं कृत्वेति सूत्रारम्भे सति कर्मार्थस्रुगादानादन्यदेतदिति ज्ञापितं भवति। ननु च पारिभाषिकस्य सर्वार्थता कथमवगम्यते। उच्यते। वाक्यस्याविशेषविषयत्वात्। इत्थमेव कुर्यादुभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यादिति। इदं तूत्तराघारावान्तरप्रकरणात्तदर्थमिति निरवद्यम्। दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णवित्यनेन मन्त्रेण। यजतिस्थानं प्रतिगमने मन्त्रः। अयमपि चोत्तराघारार्थगमनविषय एवावान्तरप्रकरणादेव ॥ १६ ॥

[1]परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यतः ॥ १७ ॥

---

१ परिधीनां पश्चात्स्रुचां पूर्वेण होमं करिष्यतो ऽध्वर्योर्गमनागमनमार्गः सञ्चरः।

इति । अपरेणेति तृतीया । न हि एनत् प्रत्ययोत्र एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति । सर्वार्थं होष्यत इति सम्बन्धात् ॥ १७ ॥

सव्येनेतो दक्षिणेनामुतो ॥ १८ ॥

गच्छतीत्यध्याहारः । इतो गच्छन्यजति स्थानं सव्येन गच्छति अमुत आगच्छन् दक्षिणेनेति । न च सव्यदक्षिणयोरितरेतरनिरपेक्षयोर्गमनसामर्थ्यमस्ति । तेन प्रवृत्त्युपलक्षणार्थं वचनम् । एतदपि सर्वार्थमेवाविशेषविधानसामर्थ्यात् । अथातोतिक्रमणस्यैवेति हि प्रकृत्य य आश्रावयिष्यन्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येति । ननु चैवं सति आश्रावणविशिष्टएवातिक्रमणे सव्येतरपादनियमो भवति न सर्वत्र । ततश्चोत्तराघारे न भवति । अत्रोच्यते । अतिक्रमणं हि प्रकृत्य सव्येतरपादनियमाभिधानम् । तस्मिंश्चाश्रावणेन विशेष्यमाणे विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः प्रसज्यते ऽतः सर्वार्थतेत्युक्तम् । अत एव सूत्र कारेणेहोपनिबद्धम् । आह च । आश्रावणविशिष्टे तु नियमो यद्ययं भवेत् । विशिष्टस्यानुवादत्वाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्सर्वार्थतैव ॥ १८ ॥

वसुमतीमित्यवस्थायेत इन्द्र इति जुहोत्युत्तराघारम् ॥ १९ ॥

अवस्थानवचनमुपवेशननिषेधार्थम् । जुहोतित्वादध्युपवेशनं प्राप्नोति । अतो वचनात्तिष्ठति क्रियोच्यते । तिष्ठं स्तमाघारयति यं वा व आघारयतीति श्रूयते । अत एव च दर्विहोमेष्वपि तिष्ठतैवोत्तराघारआघार्यते । मन्त्रवर्णाच्चेन्द्रोदेवता ततश्च दार्विहोमेष्विन्द्राय स्वाहेति होमः । दक्षिणतश्च होमोस्य दक्षिणतस्तिष्ठन्नाघारयतीति वचनात् । पूर्वाघारे तु जुहोति स्थानादेवोत्तरत आघारणं सिद्धम् । आघारौ प्रकृत्य स यदुभयत आघारयतीति हि श्रूयते । स चायं पदार्थत्वाद्यावदुक्ते निवर्त्तते । प्रयाजार्थद्रव्येण वचनसामर्थ्यात्क्रियते । चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याघारमाघार्यत्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान्यजतीति । प्रयाजार्थता चास्य वाचनिकी । स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति । एवं

च प्रयाजार्थद्रव्याभावेऽवश्यकर्त्तव्यत्वादाघारस्य स्थाल्यादेवैकगृहीतेन निर्वर्त्यते। यथा दर्विहोमेषु॥ १९॥

आघार्यासंस्पर्शयन् स्रुचावेत्य जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषेति॥ २०॥

जुहोत्युत्तराघारमिति क्रियानिर्देशादवाच्यमाघार्येति। उच्यते। ऋज्वाद्यर्थोयमारम्भः। श्रूयते हि जुमाघारयति तथा सन्ततं दीर्घं प्राञ्चमिति। असंस्पर्शयन्नसंलागयन् स्रुचावेत्य यजति स्थानात् जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषेत्यनेन मन्त्रेण। गच्छतामित्यध्याहारः। यद्यपि जुह्वा श्रूयते तथाप्यञ्जनक्रियोपदेशसामर्थ्याज्जौहवपरतैव न्याय्या। ननु चैवं सति जौहवेनानक्तीति सूत्रमारब्धव्यम। नेत्याह। तथा च सति स्रुवस्य करणता स्यात्। अथ पुनर्जुहेत्युक्तं तस्यापव करणतेति साधूक्तम। स चायं ध्रुवासंस्कारोऽप्युत्तराघारे सति प्रवर्त्तते। एवं ह्याह। शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार आत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति दधातीति॥ २०॥

निधायेध्मसन्नहनान्यादाय ओश्रावयेत्याह॥ २१॥

निधाय स्रुचाविध्मसन्नहनानि गृहीत्वोश्रावयेत्येवमाह। स्रुङ्निधानं च वाचनिकम। इतरथा हि युक्तयोराप्रयोजनाभिनिर्वृत्तेर्विमोकः स्यात्। एवं च सति स्विष्टकृदन्तेपि निधानोपदेश उपपद्यते। निधाय सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशित्रमवद्यतीति॥ २१॥

अस्तु श्रौषडित्यग्नीत्॥ २२॥

अस्तु श्रौषडित्येवं पुनरग्नीदाह॥ २२॥

वेदिबर्हिरिध्मशकलमपच्छिद्यैके॥ २३॥

आश्रावणं कुर्वन्ति। एवं ह्यत्र वचनम। तद्धैके वेदे स्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याश्रावयन्तीध्मस्य वा शकलमपच्छिद्याभिपद्याश्रावयन्तीति। एवं च इध्मशकलस्यापच्छेदो बर्हिषस्त्वभिपत्तिमात्रमेव॥२३॥

एवं सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु ॥ २४ ॥

उपग्रहद्रव्याणीति केचित् । तदयुक्तम् । न ह्याश्रावणमात्रे विधानमेषामिति । होतृवरणे तु विधानमेषाम् । इदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्यथ होतारं प्रवृणा इति । तस्मादेवं सर्वत्राश्रावणेऽध्वर्युः प्रत्याश्रावणे चाग्नीदिति । तथा च लिङ्गमाश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यज्ञ उपावर्त्तते सोऽग्नीन्नापव्याहरेदाप्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्तत्पुनरध्वर्युं यज्ञ उपावर्त्तत इति अध्वर्य्वग्नीधोराश्रुतप्रत्याश्रुते दर्शयति ॥ २४ ॥

अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतवत् ॥ २५ ॥

अथेत्यवाच्यं पाठादेव तदर्थप्राप्तेः । तेन वरणे यजमानस्य प्राप्तत्वादध्वर्य्वर्थोऽयमथ शब्द इति केचित् । तदेतदनुपपन्नम् । आनन्त्यर्थे हि वरणे यजमानः परिभाषितो नादृष्टसंस्कारर्थे । न चैतदानन्त्यर्थम् । प्रवृत्तत्वाद्धोतुः । अतो यजमानस्याप्रवृत्तिरेव । अथ शब्दप्रयोगस्तर्हि किमर्थः । इध्मसन्नहनादि गृहीत्वाश्रवणं कृतम् । तच्च तावन्मात्र एव माभूत् । अत उपग्रहद्रव्यस्योत्तरत्रानुकर्षणार्थोऽथ शब्दः । अथ प्रवृणीते गृहीतेनैवेध्मसन्नहनादिना प्रवृणीते इत्येतदुक्तं भवति । तदर्थमेव ह्युपग्रहद्रव्यं श्रूयते । इदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्याथ होतारं प्रवृणा इति । अथ वा श्रुतप्रत्याश्रुतयोः वरणार्थत्वज्ञापनायाथ शब्दः । स वै प्रवरायाश्रावयतीति हि श्रूयते । अग्निर्देवो दैव्य इति देवताग्नेरभिधानं स्यात्प्रकृतत्वात् । न वा सविशेषणत्वात् । होतृपदोपसंहितो ह्ययमग्निशब्दः । तेन स्विष्टकृदग्न्यभिधायकः स्यात् । दृश्यते हि तत्र होतृपदोपसन्नहनमावाहने प्रयाजाज्यभागप्रधानदेवतासङ्कीर्त्तनोत्तरकालम् । अग्निं होत्रायावहेति तदग्निं होत्रायावोढवा आहेति । तथा स्विष्टकृति यक्षदग्नेर्होतुः प्रियाधामानीति प्रकृत्याह । तदस्मा एतां देवा आहुतिं कल्पयित्वा यैनेनैतद्भूयः समशाम्यन्निति स्विष्टकृदग्नेर्ह्याहुतिः परिकल्पिता । अतो होतृतदोपसंहितः स्विष्टकृदग्निः । तथा सूक्तवाके अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतावीवृधतेति । तदेतन्नोपपद्यते । स्विष्टकृदग्नेरप्रकृ-

तत्वात् । न हि स्विष्टकृन्मन्त्रोयम् । किं च होतृसंस्काराभिप्रवृत्तेः । तेनाग्निर्दैवो दैव्यो होता स होतर्यध्यारोप्यते तदभिष्टवाय । एवं प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वं मन्त्रस्याभ्युपगतं भवति । इतरथा ह्यप्रकृतवस्त्वन्तरार्थता प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वैकवाक्यत्वे सत्ययुक्तापद्यते । किं च एकवाक्यतानुपपत्तेः । न ह्यग्न्यभिधायकत्वे एकवाक्यतोपपद्यते । देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति प्रकृत्य भरतवदित्याह । भरतश्चाग्निरभिधीयते । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरतीति । न चाग्निवदग्नेर्यष्टृत्वं सम्भवति । होतुस्तु सम्भवत्यग्निवद्यष्टृत्वम् । तेनाग्न्यभिधायकत्वे भरतवदिति दृष्टान्तानुपपत्तिः । किं च ब्रह्मण्वदिति च नोपपद्यते । उक्तेनैव न्यायेन ब्रह्म ह्यग्निरित्याह । एवं सति सर्वपदानां सामञ्जस्येनैकवाक्यता । तस्मान्न स्विष्टकृदग्न्यभिधानार्थमिदमुच्चारणमिति । चिन्तायाः प्रयोजनं प्रधानदेवताभिधायकत्वे आग्नेयविकारे सौर्यादौ विपरिणामः । स्विष्टकृदग्न्यभिधायकत्वेऽवभृथेष्टयाम् । अस्मदभिप्राये त्वविकृत एव सर्वत्र प्रयुज्यते ॥ २५ ॥

अमुवदमुवदिति यजमानार्षेयाण्याह परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि ॥ २६ ॥

अमुवदिति आर्षेयोच्चारणम् । त्रीणीति कुतः । त्रीन्वृणीत इति वचनात् । इदं हि पितैवाग्रेथ पुत्रोथ पौत्र इति लिङ्गात् । यजमानग्रहणं च ऋत्विगार्षेयव्युदासार्थम् ॥ २६ ॥

यावन्तो वा मन्त्रकृतः ॥ २७ ॥

वा शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । यावन्तो वा मन्त्रकृतस्तावन्तो नियमेनैव । यावन्तिं यस्य प्राप्नुवन्ति तावन्तिं प्रवृणीते न त्रीणीति । तत्कथं आर्षेयं प्रवृणीत इत्येषोत्र विधिः । एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीत इत्यनुवादः । तथा न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीत इति । आर्षेयाणि ह्येकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वपरिच्छिन्नानि प्रावरिकायां पठ्यन्ते । तेनार्षेयं वृणीत इतीयतैव यावन्ति यस्य प्राप्नुवन्ति तावन्त्येव व्रियन्ते । त्रित्वविधानं तु केवलमेकत्वद्वित्व-

योरवयुत्यवादसम्भवमात्रादेवाभ्युपेयते[1] । मन्त्रकृतो मन्त्रदृश उच्यन्ते । न हि मन्त्राणां करणं भवति । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । तेन दर्शनार्थः कृञिति व्यवसीयते । दृश्यते चानेकार्थता धातूनाम् । गन्धनावक्षेपण सेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ इति आत्मनेपदप्रतिपादने गन्धनादीनर्थान् कृञो दर्शयति ॥ २७ ॥

[2]पुरोहितार्षेयेण वा ॥ २८ ॥

तच्चैतद्राजविषयम् । पुरोहितोपपत्तेः । तथाचोत्तरसूत्रम् ॥२८॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ २९ ॥

क्षत्रियोभिषेकक्रियारहितोभिप्रेतोधस्तनसूत्रारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अनयोर्नित्यं पुरोहितार्षेयोच्चारणं, राज्ञस्तु विकल्पः ॥ २९ ॥

मनुवदिति वा सर्वेषाम् ॥ ३० ॥

ब्राह्मणादीनां मनुवदिति प्रवरणम् । तच्च सकृदेवाभ्यासेकारणाभावात्[3] । यच्चोक्तमिदं हि पितैवाग्रेथ पुत्रोथ पौत्र इति तत्प्रदर्शनार्थम् ॥ ३० ॥

[4]ब्रह्मण्वदा च वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रा-

---

१ अत्र ' ऊर्ध्वज्ञुमासीनः होतारं वृणीते मनुष्ववद्भरतवदमुवदिति यथार्षेयो यजमानस्त्रीण्यथ ऽऋषि मन्त्रकृतो वृणीते ऽपि वा एकं द्वौ त्रीन् पञ्च न पञ्चातिवृणीते ' इत्यापस्तम्बवचनमप्यनुकूलम् ।

२ राज्ञो यजमानस्य पुरोहितार्षेयाणि स्वकीयानि वा वृणीत इत्यर्थः ।

३ आपस्तम्बः ' पुरोहितस्य प्रवरेण राजा वृणीते ' इति, ' अपि वा नार्षेयं वृणीते मनुवदित्येवं ब्रूयात् ' इति च । मनुः 'यद्यब्राह्मणो यजेत पुरोहितस्य प्रवरेण प्रवृणीयात् ' इति ।

४ आर्षेयो च्चारणादनन्तरं ब्रह्मण्वदित्यादिकं मन्त्रशेषं ब्रूयात् । तदन्तेऽसौ मानुष इत्यत्रासावित्यस्य पदस्य स्थाने अमुकशर्मेति होतुर्नाम ग्रहणं कुर्यात् ।

वितारोऽसौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् ॥३१॥

ब्रह्मण्वदित्यारभ्य होतृनामग्रहणान्तो मन्त्रः ॥ ३१ ॥

उपांशु वा ॥ ३२ ॥

होतृनामग्रहणं भवति। एवमपि हि श्रूयते। तच्चैतद्धोतृवरणमदृष्टसंस्कारस्तथा च यावदुक्तेपि प्रवर्तते ॥ ३२ ॥

सम्मृष्टा उपविशतः ॥ ३३ ॥

अथाध्वर्युं चाग्नीधं च सम्मृशतीति सम्मर्शनविधानात्। तावेवोपविशतः सन्निधानात् ॥ ३३ ॥

अग्निर्होतेति स्रुगादापनं प्रयाजेषु सान्निधेः ॥३४॥

स्रुगादापनविधानसामर्थ्यात्। १सर्वत्र परिप्राप्ताविदमुच्यते। सन्निधानात्प्रयाजार्थस्रुगादापनविषयतैवास्य वाक्यस्य। एवं च सति पशावेकादशप्रयाजोत्कर्षे पुनरुच्चारणम् ॥ ३४ ॥

घृतवतीमित्युक्ते स्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्याह
समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्समिद्धतमे ॥ ३५ ॥

घृतवतीमित्यस्मिन्सकले मन्त्रवाक्ये उक्ते स्रुचौ गृहीत्वातिक्रम्याश्रावयति। ततश्च पुरोनुवाक्याभावः। अथ यदपुरोनुवाक्यकाः प्रयाजाभवन्तीति श्रूयते। पञ्चग्रहणं कर्मभेदज्ञापनार्थम्। पञ्च ह्येतानि कर्माणि। समिद्धहोमेन ह्येवसमृद्धा आहुतय इति वचनात् समिद्धतम इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

यज यजेति शेषम् ॥ ३६ ॥

समिधो यजेति हि प्रथममुक्तम्। शेषं यज यजेत्येव वक्तव्यम्। अथ यज यजेत्येवोत्तरानाहेति वचनात् ॥ ३६ ॥

---

१ अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् सर्वत्र प्राप्नोति तेन प्रयाजेष्विति नियम्यते ; समाख्यातः सन्निधेर्बलवत्वादित्याशयः।

१ध्रुवस्तिष्ठन् ॥ ३७ ॥

इति वचनम् । अभिक्रमणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति ॥ ३७ ॥

२पूर्वं पूर्वं वाभिक्रामम् ॥ ३८ ॥

णमुलयं ततश्चाभिक्रम्याभिक्रम्येति द्रष्टव्यम् । तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेदभितरामभितरामाहुतीर्जुहुयादिति । तेन ध्रुवपक्षे समिद्धतमे, अभिक्रमणपक्षे पूर्वे पूर्वस्मिंत ॥ ३८ ॥

उपभृतो जुह्वामानयत्यनवमृशंश्चतुर्थम् ॥ ३९ ॥

चतुर्थं प्रयाजं प्रति उपभृतो जुह्वामानयति । तच्चानवमृशन् स्रुचौ । स वा अनवमृशन्समानयतीति ३ ॥ ३९ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह--

एवं प्रवृद्धौ ॥ ४० ॥

प्रयाजप्रवृद्धौ चतुर्थे चतुर्थे समानयति४ ॥ ४० ॥

अनुयाजेषु ॥ ४१ ॥

नैवमेव प्रतिपत्तव्यम् ॥ ४१ ॥

---

१ एकस्मिन् स्थाने स्तम्भ इव तिष्ठन् पञ्च प्रायाजान् यजति, अपक्रमणकारणे सत्यपि नापक्रामेदिति भावः । अत्र 'सर्वान्वैकक्ष्यम' इत्यापस्तम्बसूत्रमुपोद्बलकम् ।

२ अभिक्रम्याभिक्रम्याहवनीयसंमुखं गमनं कृत्वा पूर्वे पूर्वं प्राक्संस्थपङ्क्त्या पञ्चापि प्रयाजान् पृथक् पृथक् स्थाने जुहोतीत्यर्थः । 'पञ्च प्रयाजान् प्राचः प्रति दिशं वा, समिधः पुरस्तात्तनूनपातं दक्षिणात इडः पश्चाद्बर्हिरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये' इत्यापस्तम्बसूत्रे ।

३ आपस्तम्बः 'त्रीनिष्ट्वार्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय प्रत्याक्रम्य शेषेण ध्रुवामभिघार्यानुपूर्वं हवींष्यभिघारयन्त्युपभृतमन्तत' इति ।

४ अत एव 'चतुर्थसप्तमदशमेषु समानयन्ति' इति याज्ञिकोक्तिः ॥

उत्तरां जुहूमध्युह्य प्राचीमवहृत्य जुहोति ॥ ४२ ॥

उत्तरैव जुहूरित्यवाच्यं उत्तरामिति । तेनोत्तरां प्राचीमवहृत्येति सम्बन्धः । इत्थमेव कुर्यात् प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्येति हि श्रूयते। अध्युह्याध्युह्य जुहोति न सकृदवतारितया । हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यादिति वचनात् ॥ ४२ ॥

एवꣳ सर्वत्र ॥ ४३ ॥

न प्रयाजमात्र एवैतत् । न हि प्रयाजान् प्रकृत्य श्रूयते इदम् । होममात्रोद्देशेन च श्रवणम् । अथ तौ होमस्यैवेति प्रकृत्यैतच्छ्रूयत इति ॥ ४३ ॥

नाभिदेशे धारणम् ॥ ४४ ॥

प्रकृतयोर्जुहूपभृतोः।अथातोधारणस्यैवेति हि प्रकृत्यामनन्ति। अथ हैष मध्यमः प्राणस्तस्माद्धुतमुपन्यच्यवैवे धारयेदिति। सर्वत्र शब्दश्चानुवर्त्तते । तथा च सर्वविषयमेतद्धारणं भवति न प्रयाजेष्वेव । अनारभ्य ह्येतत्पठ्यते ॥ ४४ ॥

प्रयाजानुमन्त्रणमेको ममैका तस्य योस्मां- द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ ४५ ॥

प्रयाजे इष्टे सत्यनुमन्त्रणं कर्त्तव्यम् । एको ममेति । तच्चैतद्याजमानं अकरणत्वात् । आत्माभिवादिपदसम्बन्धे सत्यप्याशीर्योगाभावात् अनेकयाजमानके कर्मण्यविपरिणामः ॥ ४५ ॥

एवं मिथुनैर्यथासंख्यम् ॥ ४६ ॥

उत्तरत्र यथा संख्यमेवमनुमन्त्रणानि कार्याणि । एवं ह्याम्नायते । तस्मात्प्रथमे प्रयाजे इष्टे ब्रूयादेको ममेति, तथा द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे, त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे इत्येवमादि । तदेवमर्थम् । लाघविक आचार्यः सूचयत्येवं मिथुनैर्यथा संख्यमिति ॥ ४६ ॥

न तस्य किंचनेति पञ्चमे ॥ ४७ ॥

पञ्च मम न तस्य किं चनेत्येवं पञ्चमे प्रयाजे प्रयोगः ॥ ४७ ॥

त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद इति च ॥ ४८ ॥

एतैश्च यथा संख्यमनुमन्त्रयीत साकाङ्क्षत्वात् । अभूयासमिति प्रति पदमध्याहारः । स च श्रुतावभिहित एव । प्रथमं प्रयाजमनुमन्त्रयेत् त्विषिमान् भूयासमिति । पूर्वस्माच्चैतदनुमन्त्रणं भिद्यते । पृथग्विधानसामर्थ्यात् । प्रयोजनं संहितावत्प्रयोगः । त्विषिमान्भूयासमित्येवमाद्याशीर्योगसामर्थ्यादनेकयजमानके विपरिणम्यते । अनुमन्त्रणस्य चासन्निपातात्प्रोषितोपि यजमानः करोति ॥ ४८ ॥

आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां स्थानात् ॥ ४९ ॥

नव प्रयाजान्यजतीत्येवमादौ प्रयाजधर्मपरिप्राप्तौ सन्देहे इदमारभ्यते । आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां यो धर्मः प्राप्तस्तेन सम्बन्धं कुर्यात् । स चानुमन्त्रणस्थानादिकः । कुत एतत् । स्थानात् । क्रमादित्यर्थः । चतुर्थपञ्चमयोर्ह्यन्तराले आगन्तवः पठ्यन्ते । अतश्च सन्निधानात्तद्धर्मसम्बन्ध इष्यते । धर्मापेक्षायां हि सन्निहितव्यतिक्रमे कारणं नास्ति ॥ ४९ ॥

प्रथमचतुर्थाभ्यां वा यथालिङ्गम् ॥ ५० ॥

प्रथमचतुर्थयोर्वा धर्मेण सम्बन्धः कर्त्तव्यो लिङ्गात् । यो बहुदेवत्यस्तस्य प्रथमधर्म य एकदेवत्यस्तस्य चतुर्थधर्मः इति । लिङ्गं ह्यत्र पर्युपस्थापकम् । ननु चैवं सतिद्वितीयतृतीययोरप्यविशेषाद्धर्मप्रवृत्त्या भावितव्यम् । नेत्युच्यते । प्रथमचतुर्थयोर्हि कारणमन्यदप्यस्ति । एकत्र प्राथम्यमितरत्रानन्तर्यम् ॥ ५० ॥

१सर्वान्वोत्तमेनोपायित्वात् ॥ ५१ ॥

अथ वा उत्तमधर्मेण सर्वान् सम्बध्नीयात् । कुत एतत् । उपायित्वात् । तमेव पञ्चमं होतव्यं प्रति तत्साकल्यसञ्जननाय उपायिन

१ सिद्धान्तमाह ।

आगन्तवः। कथमवगम्यते । येन नव प्रयाजान्यजतीत्यत्राभ्यासेन संख्यापूरयितव्या। न हि नवैतानि कर्माणि। उत्पन्नसंयोगात्संख्यायाः। एवं च सति न्यायादन्त्यस्याभ्यासः प्राप्नोति । न हि पूर्वाभ्यासो युज्यत इत्यन्त्यस्याभ्यासोयम् । तेन पञ्चमधर्मसम्बन्ध एवात्र युज्यते१ ॥ ५१ ॥

एत्य जुह्वाभिघारणं ध्रुवाया हविष उप-
भृतश्च ॥ ५२ ॥

सन्निधानाद्यजति स्थानस्थितस्यैवाभिघारणं मा भूदित्यत एत्येत्युच्यते। ध्रुवादीनामुच्चारणं स्थाल्युदासार्थम् । तत्कथं, न हि स्थाल्यामभिघारणस्य प्राप्तिरस्ति । उत्तमप्रयाजसङ्कीर्त्तितदेवतासम्बद्धहाविराभिघारणमत्रेष्यते। तच्च ध्रौवं पुरोडाशावौपभृतं च । एवं ह्यत्र वाक्यशेषस्त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्थापयन्निति प्रकृत्याग्न्यादयः सङ्कीर्त्तिताः । ततश्चात्रैव सर्वयागपरिसमाप्त्यायातयामानि हवींषि संवृत्तानीति। पुनराह ते देवा अकामयन्त कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेमेति प्रकृत्य स यज्जुह्वामाज्यं परिशिष्टमासीद्येन यज्ञं समस्थापयंस्तेनैव यथापूर्वं हवींष्यभ्यघारयन्निति। ततश्च स्थाल्या अनभिघारणम्। हविः शब्दश्चात्र गोबलीवर्दन्यायेन पुरोडाशयोर्वर्त्तते। अत्रैतद्विचार्यते। किं हविः संस्कारोयमुत प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः? किं तावत् प्राप्तम्।हविः संस्कारोयं द्वितीया निर्देशात्। द्रव्यं च तृतीया श्रूयते। प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति । लिङ्गञ्च । पुनरेवैतानि तदाप्याययत्ययातयामानि करोतीति । प्रयाजशेषप्रतिपत्तिर्वा दृष्टार्थत्वात्। दृष्टो ह्यत्रार्थो जुह्वारिक्तता । तया ह्याज्यभागाविज्येते । अतस्तद्द्रव्यसंसर्गाभावे दृष्टार्थता। इतरथा हि हविरभिघारणाददृष्टं कल्प्येत । तच्चान्याय्यं इ-

---

१ एवं च नवैकादशप्रयाजादावपि 'पञ्चमम न तस्य किञ्चन योस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः अन्नादो भूयासम' इत्येवानुमन्त्रणम्। अत्र तनूनपान्नाराशंसयोर्विकल्पः, शतपथे विशेषाश्रवणेपि शाखान्तरे विशेषश्रुतेः।

ष्टे सति । यदुक्तं हविषि द्वितीया द्रव्ये च तृतीया । तत्रापि वस्तुबला त्तृतीया द्वितीयार्थे, द्वितीया च सप्तम्यर्थे, सुपां सुपो भवन्तीति । लिङ्गं त्वर्थवादप्रायम । चिन्तायाः प्रयोजनम् । हविः संस्कारे पशुपुरोडाशाभिघारणार्थः प्रयाजशेषः स्थापयितव्यः । शेषप्रतिपत्तौ सन्निहितेष्वेव कार्य इति ॥ ५२ ॥

आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन ॥ ५३ ॥

आज्यभागाविति कर्मणोः संज्ञा । असौ च संव्यवहारार्थौ आज्यभागप्रभृतीडान्त्यमेक इत्येवमाद्यर्थो । ताभ्यां चरति । चरति रनुष्ठानार्थः । तावनुतिष्ठतीत्यर्थः । स चैक आग्नेयो ऽपरः सौम्यः । अग्निदेवत्य आग्नेयः । सोमदेवत्यश्च सौम्यः । स्मर्यते हि देवता तद्धितो ऽग्नेर्ढक् सोमाद्यणिति च । आग्नेयमस्मिन् कर्मणि द्रव्यमित्याग्नेयः । एवं सौम्यः ॥ ५३ ॥

चतुरवत्तं सवषट्कारासु ॥ ५४ ॥

सवषट्कारास्वाहुतिषु चतुरवत्तं होतव्यम् । चतुरवत्तं जुहोतीति हि श्रूयते ॥ ५४ ॥

अनिधायावदायावदाय ध्रुवामभिघारयति, आप्ययतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयड्भ्यः सूर्यायाऊधो अदित्या उपस्थ ऊरुधारा यज्ञे अस्मिन्निति ॥ ५५ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनिधाय स्रुचावित्युच्यते । वाचनिको हि तयोर्विमोकः । ते एतच्छिष्टकृति विमोचनमागच्छत इत्यादि । अवदायावदायेति वीप्सा प्रति स्रुवविषया । चतुरवत्तविषयत्वे ह्यनुपपत्तिः । आहवनीययजतयां ध्रुवाया इति परिभाषितम् । अतस्तदभिघारणमुच्यते । आज्यभागयोर्यजति त्वाद्याज्यापुरोनुवाक्यावत्वम । अनुवाक्या च प्रेषितेनानूच्यते । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमवदानोत्तरकालमनुवाचनमुत सहाहोस्वित्पूर्वमिति? । न चेहाचार्येण वि-

शेषः प्रदर्शितः । किं तु विकृतावनुप्रवृत्तिर्दृश्यते । पशौ गृहीत्वानुवाचनम् । तत्पुरोडाशे च सहानुवाचनम् । अवद्यन्त हीन्द्राग्निभ्यामिति । क्वचिच्च पूर्वानुवाचनम् । यथावरुणप्रघासेषु मारुत्यां, सव्येन स्रुचौ गृहीत्वेति । तत्र पूर्वानुवाचनमेवयुज्यते । तस्य हि विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनं मारुत्यामित्युक्तम् । नन्वितरयोरप्यस्ति । सत्यमेवम् । तत्तु वाचनिकम् । अस्यापि वाचनिकत्वमिति चेत् । न वचनस्यान्यपरत्वात् । वास आलम्भोत्र विधीयते । स चाप्राप्तस्तस्मात्पूर्वानुवाचनं प्रकृतितः प्राप्तमेवानूद्यत इति । पशुपुरोडाशादौ त्वनन्यपरत्वात् वचनस्य सहानुवचनादि परतैव । तस्मात्पूर्वमनुवचनम् । ततोवदानं । पुनरतिक्रम्य प्रवचनमिति । तदपि प्रदर्शितमाचार्येणातिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेत्येवमादौ १सर्वयजतिष्वेष क्रम इति ॥ ५५ ॥

अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता चाश्रावणात् ॥ ५६ ॥

अनुवचनोत्तरकालमध्वर्युर्नापव्याहरेत्, होता चाश्रावणं यावत् ॥ ५६ ॥

२आश्राविते‍ग्नीदाप्रत्याश्रावणात् ॥ ५७ ॥

प्रत्याश्रावणमस्तु श्रौषडिति । आ तत इत्येतदुक्तं भवति ॥५७॥

---

१ आपस्तम्बः ' आग्नेयः सौम्यश्चाज्यहाविषा चाज्यभागौ चतुर्गृहीताभ्यां जमदग्नीनां तु पञ्चावत्ताभ्यामथ जामदग्न्यो जामदग्न्यमामन्त्र्य पञ्चावत्तं कुर्विति सर्वत्रावद्यन्नमुष्मै अनुब्रूहीति पुरोनुवाक्यां सम्प्रेषयत्यवदायावदाय स्रुवेण प्रस्तरबर्हिः समज्य जुहूपभृतावादाय दक्षिणातिक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्राविते‍ऽमुं यजेति याज्यामिति सार्वत्रिकम ' इति ।

२ अध्वर्युणा आश्रावणे कृते आ प्रत्याश्रावणमग्नीन्नापव्याहरेत् । ' ओश्रावय ' ' अस्तु श्रौषट् ' इत्यनयोरन्तरा नापव्याहरणमग्नीध इति ।

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणपरम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (वेदान्तः) ११

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९ कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् । २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

No. 72.] [Price Rupee One.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,
Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,
Ranabir Sanskrit Pâthshâlâ,
Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS III.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:
BENARES.
AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ. LEIPZIG:
Printed By Hari Das Gupta Proprietor
AT THE VIDYA-VILASA PRESS.
BENARES.

1903.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७२

प्रत्याश्राविते ध्वर्युराहोतृप्रैषात् ॥ ५८ ॥

यजेति होतृप्रैषः, आ ततो नापव्याहरेदिति ॥ ५८ ॥

होता वषट्कारात् ॥ ५९ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रकृस्यैतच्छ्रूयते ॥ ५९ ॥

सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात् ॥ ६० ॥

सोमे चाध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्वा नापव्याहरेदास्तोत्रोपाकरणात् ॥ ६० ॥

उपाकृत उद्गातार आ होतृप्रैषात् ॥ ६१ ॥

उपाकृते स्तोत्रे उद्गातारो नापव्याहरेयुराहोतृप्रैषात् । होतृप्रैष उत्तमस्तोत्रीयायाः प्रस्तावसमनन्तरं एषोत्तमेति येन होता सम्बोध्यते ॥ ६१ ॥

१होता वषट्कारात् ॥ ६२ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । कियन्तं कालम् । आ ग्रहसम्बद्धहोमवषट्कारात् । अथ सौम्येऽध्वरे स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेदिति प्रकृत्यैतदपि हि श्रूयते ॥ ६२ ॥

आग्नेयमुत्तरापूर्वार्द्धे दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यम् ॥ ६३ ॥

आग्नेयमाज्यभागमुत्तरपूर्वार्द्धे जुहोति। दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यं ॥ ६३ ॥

समिद्धतमे वा ॥ ६४ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हैकं आग्नेयमाज्यभागं जुह्वतीति प्रकृस्यैतच्छ्रूयते ॥ ६४ ॥

हविर्भ्यां च ६५ ॥

---

१ सूत्रे होतृग्रहणं सकलशस्त्रकर्तॄणामुपलक्षकम्, तेन प्रशास्त्रादयोपि एषोत्तमेति प्रैषोत्तरं शस्त्रव्यतिरिक्तं किमपि न ब्रूयुः ।

२६

चरतीति वाक्यशेषः । समिद्धतम इति च । समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा आहुतय इति श्रूयते ॥ ६५ ॥

पुरोडाशावन्तरेणाग्नीषोमा उपांश्वाज्यस्य ॥ ६६ ॥

पुरोडाशयागयोर्मध्ये उपांश्वाज्यस्याग्नीषोमौ यजति । अत्र पुरोडाशाविति द्वितीयोपपदविभक्तिः१ ॥ ६६ ॥

विष्णुर्वामावास्यायां हौत्राम्नानात् ॥ ६७ ॥

अमावास्यायां विष्णुर्वेज्यते अग्नीषोमौ वा । एवं हि होत्रे आम्नायते । वैष्णवश्चेदिदं विष्णुरिति२ ॥ ६७ ॥

यावद्धविरुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृत् ॥ ६८ ॥

यावन्ति हवींषि सर्वेषामुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदिज्यते । सम्प्रतिपन्नदेवतैकत्वाच्च सकृत्प्रक्षेपः । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतदुत्तरार्द्धात् प्रतिपाद्यते । यागश्च निर्वर्त्यते । अत एव च यावदुक्तेपि प्रवर्त्तते॥६८॥

तत एव होमः ॥ ६९ ॥

---

१ अयं क्रमः, आग्नेय आज्यभागो ध्रुवातश्चतुर्गृहीतेन, सौम्य आज्यभागोऽपि, आग्नेयेन पुरोडाशेन यागः तत्राग्नये ऽनुब्रूहीत्यनुवाचनम् जुह्वां ध्रुवाया स्रुवेणाज्यं गृहीत्वोपस्तारः, आज्यस्थाल्या सकाशाद्ध्रुवाया अभिघारणम् पुरोडाशमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रं तिरश्चीनमवदानं ग्राह्यम द्वितीयं पूर्वार्धात् पश्चावत्तिनस्तृतीयं पश्चार्धात् स्रौवेणोपर्यभिघारः पुनर्ध्रुवाया आप्यायनम् आज्यस्थाल्याज्येनावत्तस्य हविषोऽवदानयोः प्रत्यभिघारः अतिक्रम्याश्राव्याग्निं यजेत्युक्त्वा वषट्कृते सह वा स्रुक्पार्श्वेनहोमः, आज्यभागवत् ध्रुवातश्चतुः पञ्चकृत्वो वावदायोपांशुयागः, आग्नेययागवत् द्वितीयेन पुरोडाशेनाग्नीषोमीययागः स्विष्टकृदिति देवभाष्ये ।

२ व्यवस्थितोऽयं विकल्पः संनयतोऽग्नीषोमौ असंनयतो विष्णुरिति, शाङ्खायनः ' ऐन्द्रं सान्नाय्यं संनयतो माहेन्द्रं वा ; वैष्णवं त्वसंनयन्नुपांशुयाजम, इति ।

उत्तरत एव होमो भवति । शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्येतदुक्तम् ॥ ६९ ॥

उपांशुयाजशेषादपि ध्रौवात्स्विष्टकृदवदाने प्राप्त आह—

नाज्यादशेषात् ॥ ७० ॥

न स्विष्टकृदर्थमवदानं ध्रौवादाज्याद्ग्रहीतव्यम् । कुत एतत् । अशेषत्वात् । न ह्येतच्छेषभूतम् । ननूपांशुयाजानिर्वृत्त्युत्तरकालं शेषव्यपदेशोऽस्येति । नेति ब्रूमः । न ह्येतदुपांशुयाजायैव गृह्यते । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति । न च सर्वार्थस्यैकदेशे निवृत्ते शेषव्यपदेशोऽस्ति१ ॥ ७० ॥

असꣳसृष्टामाहुतिभिः ॥ ७१ ॥

स्विष्टकृदाहुतिं जुहोतीति वाक्यशेषः । स वा अभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोतीति प्रक्रम्याह रुद्रियः स्विष्टकृद्रुद्रियेण ह पशून्प्रसज्येद्यदितराभिराहुतिभिः सꣳसृजेदिति ॥ ७१ ॥

निधाय स्रुचमभ्युक्ष्य प्राशित्रमवद्यति यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽन्यतरत आज्यमुभयतो वाभ्येयात् ॥ ७२ ॥

स्रुग्निधानं वाचनिकम् । ते एतात्स्विष्टकृति विमोचनमागच्छत इति । स्रुचश्च परिधीनपरेण स्रुचोऽभिप्रेतः । तस्य चाभ्युक्षण-

१ अपरा व्याख्या । न ह्याज्यं शेषरूपमस्ति शेषस्य हि कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षस्य स्थितस्य प्रतिपत्त्यर्थानि शेषकार्याणि । न चाज्यमेवं विधमस्ति । न ह्युपांशुयाजार्थं पूर्वं पृथक् प्रकल्पितमस्ति यस्य शेषो भवति । अतः साधारणादेव ध्रौवाद्वचनेनोपांशुयाजार्थं गृह्यते । यत्तावद्ध्रुवायामुपांशुयाजार्थे गृहीतेऽवशिष्टमाज्यम् तत्पश्चाद्व्युपस्तरणाभिघारणाद्युपयोगीत्यकृतार्थं न प्रतिपत्त्यर्हम् । सर्वान्ते च तेन निःशेषेण समिष्टयजुर्हूयत इति न ततः शेषकार्यम् । यज्जुह्वां चतुर्गृहीतं तन्निःशेषं हुतमिति शेषाभावादेव तत्सम्बन्धि कार्यस्याभाव इत्यनन्तदेवाः ।

मनुयाजार्थम्। स्विष्टकृत ऊर्ध्वमनुयाजार्थं ह्यनेन सञ्चरेण सञ्चरणम् । ननु प्राशित्रसमर्पणार्थं कस्मान्न भवति । न, तस्य पाक्षिकमनेन समर्पणम् । अपाक्षिकं चाभ्युक्षणम् । तेन करिष्यमाणप्रयोजनत्वादनुयाजार्थतैव न्याय्या । प्रयोजनं तदभावेऽभाव इति। पशौ च त्र्यङ्गस्विष्टकृदुत्तरकालमभ्युक्षणं न पुरोडाशस्विष्टकृतीति । ज्योतिष्टोमे च तृतीयसवने सौम्ययागसमनन्तरमभ्युक्षणम् । नेतरयोः सवनयोरनुयाजाभावात् । केचित्तु तृतीयसवनेऽपि स्विष्टकृद्यागसमनन्तरमेवाभ्युक्षणमिच्छन्ति न सौम्यसमनन्तरम् । तदनन्तरमेव दृष्टत्वात् । युक्तरूपतरमिवचैतदिति । प्राशित्रमिति ब्रह्मणो भागस्तदवद्यति । अवद्यति शब्दोपादानसामर्थ्याद्द्विरिति प्रतिपत्तव्यम् । अवद्यतेर्हिद्विरवदानसम्बन्धो दृष्टः । त्रित्वसम्बन्धोपीति चेत् । न, विशेषसंयोगात् । त्रिर्जमदग्नीनामिति । तथा च प्राशित्रं प्रकृत्य पठ्यते । द्विर्हविषोवदायेति । तेन यदवद्यति तद्यवमात्रं पिप्पलमात्रं वेति । शाखिनां तु पठ्यते। द्वे शकलेवद्यति यवमात्रे पिप्पलमात्रे वेति । पिप्पलमात्रमिति च पिप्पलफलमभिप्रेतम् । न पिप्पलमात्रेण सहोच्चारणात् । क्वचिच्च दर्शनाद्यथाम्रं वोदुम्बरंवा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येतेति फलविषय एव पिप्पलशब्दः । आज्यं चान्यतरतो भवत्युभयतो वा अन्यतरत आज्यं कुर्यादधस्ताद्वोपरिष्टाद्वेति वचनात् । तथा स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमेवतदिति । आग्नेयान्मस्तकं विरुज्य द्वे शकलेवद्यति यवमात्रे पिप्पलमात्रे वेति । वचनमङ्गीकृत्याग्नेयादित्युक्तम् ॥ ७२ ॥

भागांश्च ॥ ७३ ॥

गृह्णातीति सूत्रशेषः । तांश्चाग्नेयादेव प्राशित्रसह चरतया । स चायमुपदेशः । क्रमस्तूपरिष्टाद्वक्ष्यते । स्थितं तावदपर्यवसितमन्तरान्यत्प्रक्रियते । तत्किमर्थं चतुर्द्धाकरणसिद्धान्तसमानन्यायतयेति निरवद्यम् ॥ ७३ ॥

अध्वर्युसञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय पूर्वेणैके ऽप उपस्पृश्येडां पञ्चावत्तां दक्षिणतो म-

ध्याच्च यावद्धविस्स्विष्टकृद्वदाज्यम् ॥ ७४ ॥

प्रक्रान्तं प्राशित्रमध्वर्युसञ्चरेण समर्प्य पूर्वेण वाहवनीयं ततोप उपस्पृशति । रुद्रियः प्राशित्रमिति । ततश्च तदभावे न भवति । तत इडां पञ्चावत्तां गृह्णाति । यावद्धविरिति । प्रतिपत्तित्वात् । ननु च दक्षिणतो मध्याच्च स्विष्टकृद्वदाज्यमिति चोक्ते पञ्चावत्तग्रहणमवाच्यम् । सर्वेषां तुल्यत्वप्रज्ञापनायेति केचित् । तदेतदसत् । न हि पुरोडाशस्याज्यस्य च तुल्यता शक्याभ्युपगन्तुम् । प्रतिपाद्यते ह्यत्र पुरोडाशो नाज्यमसंयुक्तविधानात् । तेन पत्नीसंयाजेडायामपि पञ्चावत्तता यथा स्यादिति पञ्चावत्तग्रहणम् । ननु चानुक्तेपि पञ्चावत्तमेवेदम् । ततश्च तत्रापि भविष्यत्येव । नेह पुरोडाशप्राधान्यात्तत्कार्ये च पत्नीसंयाजेष्वाज्यप्रसङ्गाद्द्विरेवाज्यं प्राप्नोति । नोपस्तरणाभिघारणप्राप्तिरिति । तेन सुष्ठूच्यते पञ्चावत्तामिति ॥ ७४ ॥

यजमानभागं पूर्वार्द्धाद्दीर्घं प्रशीर्य पुरस्ताद्ध्रुवायाः करोति ॥ ७५ ॥

पूर्वार्द्धे पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधातीति श्रुतत्वात् । अयं च भागानामवसरः । ततश्च विनियोगक्रमेण पूर्वमग्नीधस्ततो ब्रह्मणस्ततो यजमानस्येति । ध्रुवायाः पुरस्तादिति व्यतिरिक्ते देशे करोति ॥ ७५ ॥

इडा३ँ होत्रे प्रदायाविसृजन् दक्षिणातिक्रामति ॥ ७६ ॥

भागैर्व्यवहितत्वादिडाग्रहणं क्रियते । ता३ँ होत्रे प्रदायाविसृजं दक्षिणातिक्रामति ॥ ७६ ॥

इडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ॥ ७७ ॥

प्रकृतत्वादिडाग्रहणमकार्यं क्रियते च पर्वाञ्जनं यथा ततः क्रियेतेत्येवमर्थम् । तथा च दर्शयति । स होतुरिह निलिम्पति तद्धोतौष्ठ्योर्निलिम्पत इति प्रकृत्याह एतद्धवै मनुर्बिभयाञ्चकारेदं वै मे तनिष्ठं

यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म इह रक्षाꣳसि यज्ञं न हिꣳस्युरिति तमेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयत तथो एवैनामेष एतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयतेऽथ यत्प्रत्यक्षं न प्राश्नाति तिनेदनुपहूतां प्राश्नानीत्येतदेवैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पत इति इडाया अङ्गुलिपर्वाञ्जनं दर्शयति । तेन प्रकृतायामपीडायां पुनरिडाग्रहणम् । पर्वशब्दः सन्धिवचनो लिङ्गात् । काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परीति । तथा काण्डात्काण्डाद्ध्येषा पर्वणः पर्वणः प्ररोहतीति दूर्वोच्यते । तत्र पर्वशब्दं सन्धिवचनं दर्शयति ॥ ७७ ॥

अवान्तरेडामादधाति पूर्ववत् ॥ ७८ ॥

अवान्तरेडामिडाया एव होतुः पाणौ समवद्यति । अथ होतुः पाणौ समवद्यति समवत्तामेव सतीं तदेनां प्रत्यक्षꣳ होतरि श्रयतीति श्रूयते । पूर्ववद्ग्रहणाच्च पञ्चावत्तामिति । पुरोडाशावदानादेव पञ्चावत्तता । न ह्याज्यं संसृष्टरूपत्वाद्विवेकेन गृहीतुं शक्यते इति॥७८॥

इडाश्च ॥ ७९ ॥

१आदधातीति वर्त्तते ॥ ७९ ॥

सर्वे ऽन्वारभन्ते ॥ ८० ॥

प्रकृतत्वादिडामिति केचित् । अपरे तु वाक्यसामर्थ्याद्धोतुरन्वारम्भमिच्छन्ति स्वर्गस्य लोकस्यैतद्द्वारं यद्धाता तस्माद्धोतारमन्वारभेतेति ॥ ८० ॥

इडोपहूतेत्युच्यमाने आग्नेयं बर्हिषदं करोति ब्रह्मपिन्वस्वायुर्मे धुक्ष्व प्रजां मे धुक्ष्व पशून् मे धुक्ष्व ब्रह्म मे धुक्ष्व क्षत्रं मे धुक्ष्व विशो मे धुक्ष्व योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य प्रजया पशुभिराप्यायस्वेति ॥ ८१ ॥

---

१ होतुर्हस्ते इति शेषः ।

इडोपहूतेत्येवमुच्यमाने आग्नेयं बर्हिषदं करोति प्रजापतिस्त्वे- त्यनेन मन्त्रेण । विपरिणम्यते चासावनेकयजमानके कर्मणि ॥ ८१ ॥

तं चतुर्द्धा कृत्वा ॥ ८२ ॥

तन्निर्देशाच्चतुर्द्धा कृतं बर्हिषदं करोति। आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति वचनादाग्नेयमित्युक्तम् । चतुर्द्धाकरणस्य च व्यादेशार्थत्वात्तस्य च यजमानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययसामर्थ्याच्च यजमानश्चतुर्द्धा करणे । सत्रेषु च व्यादेशाभावादभावश्चतुर्द्धा करणस्य ॥ ८२ ॥

बर्हिषि ऋत्विग्भ्य आदिशति ॥ ८३ ॥

बर्हिषीति नियमार्थमुच्यते । आदेशश्च वाचनिको न समर्पणं तावत् । तेनेदं ब्रह्मण, इदं होतुरित्येवमाद्यादेशः ॥ ८३ ॥

उभौ वाविशेषात् ॥ ८४ ॥

उभौ वा चतुर्द्धा क्रियेते नाग्नेय एव । कुतो ऽविशेषात् । अथ यत्र प्रतिपद्यते तच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोतीत्यविशेष- श्रवणात् । किं च चरितार्थत्वाविशेषात्संस्कार्यत्वाविशेषाच्च । तथा प्रतिपत्तिसव्यपेक्षत्वादिति याज्ञिकाः । अत्रोच्यते । स्यादेतदेवं यद्यविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः । आग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीति । यद्यपि च माध्यन्दिनीयायां पुरोडाशमात्रश्रवणम् । तथापि त्वाग्ने- यमिति वचनाद्विशेषनिष्ठतैव न्याय्या । न चाग्नीषोमीय आग्नेयः । यत्र हि निरपेक्षादग्निपदात्तद्धित उत्पद्यते स आग्नेयः । न च सोमसव्यपेक्षस्याग्निपदस्य सामर्थ्यमस्ति । सापेक्षं चासमर्थं भवती- ति समर्थानां प्रथमाद्वेति ह्यधिकृत्य तद्धितास्नानम् । तेनाग्नीषोमीय- स्यानाग्नेयत्वाच्चतुर्द्धा करणाभाव इष्यते । यद्येवमुभौ वाविशे- षादिति सूत्रं किमर्थम् । आशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अपि च प्राशित्रभा- गानां आग्नेयादिति सूत्रितम् । आग्नेयाद्भागांश्चेति । तत्सिद्धा- न्तार्थं वक्तव्यमुभौ वाविशेषादिति । तत्कुतो वचनात् । हविर्मात्रस्य हि प्राशित्रं श्रूयते । द्विर्हविषोवद्यतीति । भागानां च । पूर्वार्द्धे पु- रोडाशस्य प्रशीर्येति पुरोडाशसंयोगः । यद्येवं किमर्थं सूत्रमाग्ने- यादिति । आग्नेयान्मस्तकं विरुज्येत्यतोवचनादस्तु तदर्थतेति चेत् ।

न, प्रदेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात्सर्वत्र प्राशित्रग्रहणं न्याय्यम् । भागास्तु पुरोडाशसंयोगात्सान्नाय्ये न प्रवर्त्तन्ते । याज्ञिकसिद्धान्तेपि न चतुर्द्धा करणं सान्नाय्यस्यापुरोडाशत्वात् । तस्य च पुरोडाशसंयोगात् । प्रकृतौ ह्यौपदेशिका धर्माः । सान्नाय्यविकारे च पशौ चतुर्द्धाकरणाभावात् । अथ पशुं सम्मृशन्तीति हि प्रकृत्याहैतर्हि सम्मर्शनस्य कालोथ यत्पुरा सम्मृशति य इम उपतिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमथनान्न शङ्केतात्रैव सम्मृशेदिति चतुर्द्धा करणाभावो विमथनाशङ्कायां सम्मर्शनविधिसंस्तव इति ॥ ८४ ॥

अत्र पितर इति यजमानो जपति ॥ ८५ ॥

चतुर्द्धाकृतं पुरोडाशमालभ्य उत्तरत्र विसर्गोपदेशात् । अत्र पितर इति जयमानो जपेत् ॥ ८५ ॥

विसृज्यामी मदन्तेति ॥ ८६ ॥

जपतीति वर्त्तते । अयं च कैश्चित्प्रोषितस्यापि यजमानस्येष्यतेऽनाश्रितत्वात् । तत्पुनरनुपपन्नम् । आलम्भपूर्वकत्वाद्विसर्गस्य । तेन यथापूर्वेऽध्वर्युरेवमुत्तरेपीति । चतुर्द्धा करणे च सत्यनयोः प्रवृत्तिस्तत्र पितृणां भोजनेनेति वाक्यशेषात् ॥ ८६ ॥

एकैकमाहरति ॥ ८७ ॥

भागिने भागमिति वाक्यशेषः । तच्च पक्वान्नोपहारतादर्थ्याद्भक्षणार्थं हरणम् । द्रव्यसंस्कारत्वाच्च । अन्वाहार्येपि तथेति चेत् । न, परिक्रयार्थत्वादद्रव्यसंस्कारत्वाच्चेति ॥ ८७ ॥

द्यावापृथिव्योरुपह्वानेग्नीधे षडवत्तम् ॥ ८८ ॥

अथ यत्राहोपहूते द्यावापृथिवी इति तदग्नीध आदधातीति हि श्रूयते । तत्र कैश्चिद्भागद्वयं उपस्तरणाभिघारणोपेतं षडवत्तमिष्यते । अन्यथा षडवत्ताभावात्तत्पुनर्नोपपद्येत । न ह्यत्रोपस्तरणाभिघारणे विहिते । कथं तर्हि षडवत्तमुच्यते । प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया षडवत्तशब्दोग्नीद्भाग उपचरित उपलभ्यते । अश्वकर्णादिशब्दवत् ॥ ८८ ॥

प्राशनात्युपहूता पृथिवी इति ॥ ८९ ॥

तत्षडवत्तमग्नीत्प्राशनात्युपहूता पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण । अथ द्वितीयमुपहूतो द्यौरिति श्रुतमपि सूत्रकृता नोपनिबद्धम् । वाक्यभेदादेव तदर्थोपलब्धेः ॥ ८९ ॥

आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥ ९० ॥

भूयसि हविष्करण उपहूत इत्येवमाद्याशीः प्रार्थनमाशासनम् । एषा वा आशीरिति वचनात् । अत्र मयीदमिति यजमानो जपति । अत्र यजमानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यादिति परिभाषितत्वात् । एवं तर्हि पत्नीसंयाजेडायामपि यजमानो यथाजपेदिति । तत्र हि पत्न्युपहवः क्वचिदाम्नातः । उपहूतेयं पत्नीति । आशीर्वचनेनैकवाक्यत्वात्तस्या एव जपो मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ ९० ॥

उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ ९१ ॥

उपहूतामिडामृत्विजः प्राश्नन्तीत्यर्थः । यजमानश्च । सा चैषा इडा प्राशित्रभागाश्च यावदुक्तेपि वर्त्तते । द्रव्यसंस्कारत्वात् ॥ ९१ ॥

१पवित्रयोर्मार्जयन्ते परेण वेदिं सुमित्रिया न इति ॥ ९२ ॥

तृतीयार्थे सप्तमी । न ह्यत्र सप्तम्यर्थसम्भवः । करणता तु सम्भवति मार्जनं प्रति । सुपां हि स्थाने सुपः छन्दसि भवन्तीति । छन्दोवत्सूत्राणि चेति स्मर्यते । तेनात्र सप्तमी तृतीयार्थे । लिङ्गाच्च । पवित्रपूता यदत ऊर्ध्वामति । केचिच्चात्रोदकेन मार्जनमिच्छन्ति । मन्त्रलिङ्गात् । सुमित्रिया न आप इति । तन्पुनरविधायकत्वान्मन्त्राणामनुपपन्नम् । उदकानुपदेशाच्च । न चान्यदत्र मृज्यर्थे करणं नास्ति । यथा पशुत्वपान्ते । न च पवित्राभ्यां मृज्यर्थो न सम्भवति । लि-

---

१ वेदिमपरेणोपविष्टाः पवित्राभ्यामात्मानं मार्जयन्ते शोधयन्त इत्यर्थः ।

ङ्गाश्च । पवित्रेण पूताः पावित्रपूता इति । यदि चोदकमपि साधनं स्यात् । पवित्रपूता इति समासो न स्यादसामर्थ्यात् । यच्च श्रूयते पवित्रवति मार्जयन्त इति । तत्रापि पवित्रवद्वस्तुनिर्देशादनध्यवसाय एवेत्यन्यथानयमिति । मन्त्रश्च सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्वित्येवमन्तः स्यात्परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य । न च दुर्मित्रिया इति प्रदेशान्तरे न विनियुक्तः । न च परादिना पूर्वान्तन्यायोत्र सम्भवत्यप्रकरणसमधीतत्वात्तस्य । प्रकरणान्तरसमधीते तु यत्नाद्वाक्यसमुच्चयो भवति । यथा ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ ९२ ॥

यजमानस्य प्राणापानौ पातमिति प्रस्तरे ते करोति ॥ ९३ ॥

प्रकृतत्वात्पवित्रप्राप्तौ त इत्यवाच्यम् । उच्यते च । तेन शाखापवित्रव्युदासार्थमिति । तस्यापि समस्य मार्जनात्प्राप्तिरतस्ते इति यत्नः क्रियते । अनेकयजमानके च विपरिणामो मन्त्रस्य । मार्जनं चेडाभक्षनिमित्तत्वात्तदभावे न भवति । पवित्रप्रतिपत्तिस्तु भवति प्रतिपत्तेरेव ॥ ९३ ॥

तूष्णीं वा ॥ ९४ ॥

पवित्रयोः प्रस्तरे करणम् ॥ ९४ ॥

अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ॥ ९५ ॥

तुल्यश्रुतित्वादत्र वा प्राशित्रभक्षणम् ॥ ९५ ॥

[1]भागमस्मै परिन्तिहरति ॥ ९६ ॥

अस्मै ब्रह्मणे पूर्वेणाहवनीयं भागं समर्पयतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

यजमानभागं चाप्रोषिते ॥ ९७ ॥

---

१ अयं च चतुर्धाकरणभागव्यतिरिक्तः, तेषां दानस्य पूर्वमेव विहितत्वात् ।

अप्रोषिते यजमानभागं च परिहरति१ ॥ ९७ ॥

२अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ हृत्वा वेद्यां निधायालभते प्रजापतेर्भागो ऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यूर्ग-स्यूर्जं मे धेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठा अमुत्रा-मुष्मिन् लोक इह चेति ॥ ९८ ॥

सर्वार्थत्वात्स्थाल्येनाभिघारणम् । आलम्भो यजमानस्य स्यात् । मन्त्रलिङ्गात् । दाने च तस्याधिकारात् । अध्वर्योर्वा करणत्वात् । कर-णमन्त्रविषयाशिषां च यजमानयोगित्वं न्यायात् । तत्कथं आध्वर्यवः पदार्थः मन्त्रोपि । लिङ्गेन यजमान आशङ्क्येत । प्रधानभूतश्च पदार्थः । गुणभूतश्च मन्त्रः । तेनाध्वर्योरालम्भेऽधिकारो युज्यते । तन्मन्त्रेपि ल-क्षणया यजमानाभिधानमित्यदोषः । तथा च लिङ्गं यां वै कांश्च यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सेति । उर्गसीत्यस्यान्नवि-षयत्वाद्गवादौ विपरिणामः । ऊर्जं मयि धेहीत्यत्रापि केचिदिच्छ-न्ति । तत्पुनर्विचारयितव्यम् । न हि प्रकृतोर्ग्विषयतेष्यते । तेना-न्यदेवोर्जोन्तरं प्रार्थ्यते । ततश्चाविपरिणाम इष्यते । मयि धेहीति ग-णयज्ञे विपरिणम्यते । अभिघारणं तु गवादेरनुपकारकत्वान्न प्रव-

१ यदि तु यजमानः प्रोषितो भवति तदाऽध्वर्युणा दत्तं यजमा-नभागं ब्रह्मा गृहीत्वा प्राशित्रे निदधाति, प्रस्तरहोमोत्तरं तु स हू-यत इत्यर्थः ।

२ भागपरिहरणानन्तरमध्वर्युरन्वाहार्यमभिघार्य स्थालीस्थेनाज्ये-नोपरि निक्त्वा उत्तरत उद्वास्य दक्षिणाग्नेरुपरिष्टादुत्तार्य गार्हपत्यद-क्षिणाग्न्योरन्तरालेन प्रत्यङ् नीत्वा दक्षिणाग्नेर्दक्षिणेन अन्तरा ब्रह्मय-जमानौ हृत्वा ब्रह्मयजमानयोरन्तरालेन नीत्वा तत्रापि यजमानं द-क्षिणेन ब्रह्माणमुत्तरेण पूर्वेणाहवनीयं प्रणीतोत्करावन्तरा हृत्वा वेदि मध्ये आसाद्यालभतेऽध्वर्युरित्यर्थः ।

र्त्तते। स्वादिम्ने ह्योदनोऽभिधार्यते। न च गोः स्वादिम्ना प्रयोजनम्। ब्रह्मयजमानयोस्तु अन्तराहरणं गोर्न भवति। वाससस्तु प्रवर्त्तते ऽविरोधादिति ॥ ९८ ॥

१सा दक्षिणा ॥ ९९ ॥

स दक्षिणेति वक्तव्ये दक्षिणागतलिङ्गान्तर्भावेन सेत्युक्तम्। अयं च परिक्रयार्थः। ततश्च पक्वान्नोपहारतादर्थ्येऽपि दानसमनन्तरं भक्षणं न भवति। चतुर्द्धाकरणे तु द्रव्यसंस्कारात्पक्वान्नोपहारतादर्थ्याच्चानन्तरमेव भक्षणम् ॥ ९९ ॥

उदगुद्वासयति हविश्च ॥ १०० ॥

उदगुद्वासनमन्वहार्यस्य हविषश्च पुरोडाशादेः ॥ १०० ॥

२समस्योल्मुके समिधमादायाह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥ १०१ ॥

समास आहवनीय एव प्रतिक्षेपः। ते पुनरनुसंस्पर्शयन्तीति हि श्रूयते। समिच्च या सावनुयाजार्थे परिशेषिता तामादायाह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्येवमादि। प्रैषद्वयं चैतत्। तत्रैकोऽनुयाजार्थस्ततश्च तदभावे आतिथ्यादौ न भवति। सम्मार्गप्रैषस्तु सम्मृजिद्वारेण सर्वार्थत्वात्प्रतिपत्त्यर्थकर्मसाधनभूताहवनीयसंस्कारोपजनकत्वेनानुयाजाभावेऽपि प्रवर्त्तत एव। तथा च सम्मार्गे प्रकृत्याह युक्तो यदत ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तद्वहादिति। अत्र केचित्पूर्वं समिदादानमिच्छन्ति। तत उल्मुकसमासः। कुत एतत्। एवं विकृतौ ह्यनुप्रवृत्तिर्दृश्यते। पात्रप्रक्षालनान्तेऽनुयाजाः समिदादीनि। तदेतदनुपपन्नमिव। न ह्यत्र सूत्रभङ्गे किञ्चित्कारणमस्ति। तदभावे च यथाऽव्यवस्थितसूत्रव्याख्यैव युज्यते। यत्तु समिदादीत्युक्तम्। तन्न्यायपूर्वकत्वादेक-

---

१ य एषोऽन्वाहार्य उक्तः सा दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा भवति।

२ अध्वर्युरुल्मुके आहवनीये प्रक्षिप्य प्राक् परिशेषितां समिधमादाय 'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि' इति ब्रह्माणं प्रति ब्रवीति; अग्नीधं चाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ब्रवीतीत्यर्थः।

स्यादिशब्दस्य लोपेन समिध आदौ यत्तदादीति द्रष्टव्यम् । समिदादानं च प्रैषाङ्गं केचिदिच्छन्ति । तदुत्तरकालीनप्रैषविधानात् । न चाध्वर्योः समिदाधानं येन दृष्टार्थता स्यात् । अत आदानस्य प्रैषार्थतेति । तच्चानुपपन्नमदृष्टार्थप्रसङ्गात् । दृष्टार्थश्चात्र आधानं ततश्च तादर्थ्ये नादृष्टपरिकल्पनं भवति । नन्वाधानमग्नीधो नाध्वर्योरिति कथं दृष्टार्थता स्यात् । उच्यते । अर्थादग्नीधः समर्पयिष्यत्येवं दृष्टार्थता सम्भवति । तस्मादाधानार्थमेव । एवं च सत्यवभृथेनुयाजसद्भावादाधानाभावादनादानमिति । उल्मुकसमासश्चानुयाजार्थ आहवनीयसंस्कारः । तथाचाऽस्मृतावनुयाजनिर्वृत्त्युत्तरकालं पुनरसमासः । स्वावयवेनोपचयस्य संस्कारत्वादवभृथेष्ट्यामपि प्रवर्त्तते । अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति वाक्यस्य विपरिणामश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ १०१ ॥

एषात इति होतानुमन्त्रयते ॥ १०२ ॥

अनुमन्त्रणं च समिधः स्यात् । तां होतानुमन्त्रयत इति वचनात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । ततश्च वरुणप्रघासेषु विपरिणामः । एते ते समिधौ ताभ्यामिति ॥ १०२ ॥

१अजानति यजमानः ॥ १०३ ॥

स यदि मन्येत न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोनुमन्त्रयेतेति वचनात् ॥ १०३ ॥

संमार्ष्टि पर्वूवदपरिक्रामं॑ सकृत्सकृत्ससृवा॑

समिति ॥ १०४ ॥

पूर्ववदग्निं सम्मार्ष्टि अपरिक्रम्य सकृत्सकृत् । त्रिस्त्रिः परिक्रम्येति मा भूत् । ससृवा॑समिति च विशेषमन्त्रस्य चावभृथे परिणामः ॥ १०४ ॥

---

१ अनुमन्त्रणं कर्तुं होतरि अजानति यजमानः एषात इति समिधमनुमन्त्रयते इत्यर्थः ।

ब्रह्मानुज्ञातोऽनुयाजैस्त्रिभिश्चरत्यौपभृतं समानीय ॥ १०५ ॥

ब्रह्मानुज्ञात इत्यवाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः । उक्तं च । एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौतीति । वाच्यं वा तदनुज्ञोत्तरकालं प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । अथवा प्रैषसमनन्तरं तदर्थप्रवृत्तिर्माभूत् न्यायतो हि प्रैषसमनन्तरं प्रैषार्थः प्राप्नोति तन्माभूदित्यत इदमुच्यते । ब्रह्मानुज्ञात इति । तद्यथानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं सम्प्रति निदधातीति । त्रिभिरिति चानुयाजत्रित्वप्रज्ञापनायोच्यते । अथवा चतुर्थस्यानुयाजाभावप्रज्ञापनार्थम् । यद्येवमनुयाजान्ते स्रुवं जुहोतीति प्राक् ततः स्रुवहोमः प्राप्नोति । नैतदेवम् । अनुयाजाङ्गं ह्यसौ तदन्त एव निरुपचरितान्तस्तस्माददोषः । औपभृतं समानीय जुह्वाम् ॥ १०५ ॥

अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

अतिक्रम्याश्रावणवचनमनुवाक्यानिरासार्थम् । याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतय इत्यनेन प्राप्तत्वात् । अथ यदपुरोनुवाक्यका अनुयाजा भवन्तीति विशेषवचनात् तन्निरासः । तस्मात्साध्वभिहितमतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ १०६ ॥

यज यजेत्युत्तरौ ॥ १०७ ॥

उत्तरौ द्वावनुयाजौ प्रति यज यजेत्येवं वक्तव्यम् । एवं हि श्रूयते ॥ १०७ ॥

देवान् देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दात् ॥ १०८ ॥

सर्वत्र देवान्यजेत्येवं प्रयोगः । कुत एतत् नियमशब्दात् । देवान्यजेत्येवाध्वर्युराह, देवं देवमिति सर्वेषु होतेति । अथ यज यजेत्युत्तरयोरभिधीयते तत्रैवकारो न समर्थितः स्याद्देवान्यजेत्येवाध्वर्युराहेति ॥ १०८ ॥

किञ्च—

विकृतिदर्शनाच्च ॥ १०९ ॥

विकृतौ हि दर्शनं भवति । अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति । सोप्यबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजतीति । तेन नियमशब्दाद्देवान् देवानिति वा सर्वत्र । यजेति चोत्तरयोरिति तु शास्त्रान्तरात् । एवं च सति वरुणप्रघासादौ यत्र यज यजेति पुनर्वचनम् तत्र नियम एवेष्यत इति सम्प्रदायः ॥ १०९ ॥

१प्रतीचो जुहोति ॥ ११० ॥

प्रत्यञ्चोऽनुयाजास्तदपानमिति वचनात् ॥ ११० ॥

उपसत्सु च ॥ १११ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह । उपसत्सु च प्रत्यञ्चो होमाः । तुल्यं हि शास्त्रमत्रापि ॥ १११ ॥

प्रतीचो जुहोतीति वचनात्कर्तुरपि प्रत्यगपसरणे प्राप्ते ऽनियमे वा नियमार्थमाह—

२ध्रुवः ॥ ११२ ॥

चतुर्थं समानीय प्राचीम् ॥ ११३ ॥

चतुर्थं होमं प्रति औपभृतं समानीय प्राचीमाहुतिं जुहोति । तच्च यजति स्थानादेत्य । यजतीनां हि स्थानं परिभाषितम् । तिष्ठन्नुदङ् प्राङिति । तथाचोक्तं परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यत इति । ननु च होममात्राभिसम्बन्धात्सर्वत्रैवं प्राप्नोति । नाश्रावणाभिसम्बन्धाद्य आश्रावयिष्यन् सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येति । नन्वाश्रावणातिक्रमणविशेषे इदं वचनं अनाश्रावणहोमे त्वनियम इति । उच्यते । एतन्मूलमेवैतत्सूत्रं वचनान्तराभावात् । तस्मादाश्रवणसम्बन्धेष्वेवातिक्रमणं नेतरत्रेति । इतरहोमस्तूत्तरत एव व्यवस्थितेन कर्त्तव्यः । तच्चोक्तमुत्तरत उपचारो यज्ञ इति । चतुर्थग्रहणं चात्रानुयाजाङ्गत्वप्रज्ञापनार्थम् । इतरथा ह्यनुयाजत्रयव्यतिरेके-

---

१ एतांस्त्रीननुयाजानध्वर्युः प्रत्यक् संस्थान् जुहोतीत्यर्थः ।

२ अध्वर्युरेकत्र स्थित एव त्रीननुयाजान् प्रत्यक् संस्थान् जुहोति न प्रत्यनुयाजं प्रत्यगपसरतीत्यर्थः ।

णान्यदपूर्वोत्पादकं होमान्तरमाशङ्क्येत । अतश्चानुयाजप्रवृत्तौ प्रवृत्तिरस्य न तदभाव इति। एवं च सत्यनुयाजान्ते स्वरुं जुहोतीति साङ्गानुयाजकर्माभिनिर्वृत्त्युत्तरकालं स्वरुहोमः सिद्धो भवति। अथ वा देवानामेव देवतात्वमत्रापि यथा स्यादिति चतुर्थ-ग्रहणम् । मन्त्राभावेपि चात्र स्वाहाकारोस्त्येवेति वक्ष्याम उपरिष्टात्॥ ११३॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणमशन्यमुं जहि ह्रादुन्यमुं जह्युल्कुष्यमुं जहीति ॥ ११४ ॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणं करोति । अशन्यमुं जहीति । एवमादिभिः प्रतिमन्त्रं वाक्यभेदात् । तच्चाध्वर्युः पुरुषयोगाभावात्समाख्यानाच्च ॥ ११४ ॥

एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥ ११५ ॥

एवमनुमन्त्रणानां विकारेनुयाजप्रवृद्धौ समो विभागः कर्त्तव्यः । समं स्यादश्रुतित्वादिति न्यायात् । अनुयाजप्राप्तौ च पुरुषार्थस्वरूपस्याप्यनुमन्त्रणस्य प्रवृत्तिरिष्टैवेत्यभिप्रायः ॥ ११५ ॥

स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वात् ॥ ११६ ॥

न वा समो विभागः कर्त्तव्यः । किं तर्हि विकृतौ पठ्यमानानुयाजमन्त्राणां यत्स्वं स्थानं तदन्त्येन धर्मसम्बन्धः कर्त्तव्यः । ततश्च द्वितीयादीनां नाराशंसानुमन्त्रणमितरेषां स्विष्टकृदनुमन्त्रणमिति। कुत एतदुपायित्वात् । प्रथमे ह्यभिनिर्वृत्ते द्वितीयेचानिर्वृत्ते तमेव प्रत्यपेक्षा न प्रथमं तृतीयं वा । एवं द्वितीयेभिनिर्वृत्ते तृतीयविषयापेक्षेति । ततश्च स्वस्थानान्त्ययोरेवायमभ्यास इति । यद्यपि च पूरणेन्त्यस्याभ्यासो न्याय्यः । तथापि पाठक्रमाद्द्वितीयस्याभ्यास इष्यते । प्रयाजेषु च चतुर्थान्त एव पाठ इति । तेन युक्तस्तत्र पञ्चमस्यैवाभ्यासः । प्रयोजनम् । प्राङ्नाराशंसादभ्यासविनाशे साभ्यासो द्वितीय आवर्त्तते। एवं तृतीयेपि द्रष्टव्यम्। आह च—

अनुत्पत्तौ तु या संख्या साभ्यासेनैव पूर्यते।
इष्टस्तेनानुयाजानामभ्यासो विकृताविति॥

तत्र्यान्त्याभ्यास इष्येत न स्यात्पाठो यदान्तरा ।
सति त्वन्तरपाठे हि नान्त्यस्याभ्यास इष्यते ॥
देवीर्द्वारो यदि ह्येष प्रथमाभ्यास इष्यते ।
निवृत्तत्वात्स्वरूपेण तस्य न ह्युपपद्यते ॥

किञ्च—

अकृते हि द्वितीये च तदपेक्षैव युज्यते ।
स्वस्थानान्त्येन वोपायादिति सूत्रमुदाहृतम ॥
प्रयाजेषु तु पाठस्य न्यायेनाभिन्नवाक्यता ।
अतः पञ्चम एवासौ पौनः पुन्येन भाव्यते ॥

अत्रोच्यते। एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् । स्वस्थानान्त्येन घोपायादिति । अनेनानुमन्त्रणविषयो निर्णयः कृतः । न च पुरुषार्थस्वरूपस्यानुमन्त्रणस्य विकारे अनपेक्षितत्वात्प्रवृत्तिरस्ति । न च खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादिति वत् प्रवृत्तिरिष्यते । तत्र हि खादिरः क्रत्वपेक्षयैव प्रवृत्तः।इह त्वनुमन्त्रणनिबन्धनोभिचारो, न चानुमन्त्रणं क्रत्वपेक्षया गृह्यते । अतदर्थत्वात् । तेन न्यायोपदर्शनार्थमिदमुक्तम् । धर्मान्तरविवक्षया वा । स च स्थानादिः । यद्वाभ्यस्यमानप्रज्ञापनायेत्युक्तमेव ॥ ११६ ॥

एत्य जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरिति जुहूं प्राचीं दक्षिणेनोत्तानेनाग्नीषोमौ तमितीतरेणेतरां नीचा प्रतीचीम् ॥ ११७ ॥

एत्येत्यध्वर्युविषयमवाच्यम्। प्राप्तत्वादेव । तेन यजमानस्येत्यव्यूहनं यथा स्यादेवमर्थमुच्यते । जुहूपभृद्ग्रहणं च न कार्यम् । जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेत्यभिहितत्वात् । इतरेणेतरामिति चोक्तत्वात् । अतस्तद्विकाराणां व्यूहनव्युदासार्थमिति केचित् । न हि तद्विकाराणां शूर्पादीनां चोदकेन व्यूहनं प्राप्तं निवर्त्तयितुं शक्यम्।प्रतिषेधशास्त्राभावादिति । कस्तर्हि जुहूपभृद्ग्रहणस्य समाधिः । उच्यते । जुहूपभृतौ व्यूहतीत्युक्ते विशेषार्थं पुनर्वचनं, जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेति । इतरेणेतरां प्रतीचीमिति च । अपि चोपभृत्संशब्दनं पुनरत्र नास्त्येव । तेन जुहूपभृतौ व्यूहतीति पूर्वमभिहिते इतरशब्देनोपभृच्छक्यते वक्तुम् । तस्मादपुनरुक्ततेति । अग्नीषोमयोरित्यनेन मन्त्रे-

ण दक्षिणेन हस्तेन जुहूं प्राचीं व्यूहतीति । अग्नीषोमौ तमितीतरेण सव्येन इतरामुपभृतं नीचा प्रतीचीं व्यूहति । अत्र प्रतीचीमिति प्रत्यङ्मुखीमुपभृतं कृत्वा प्रतीचीमेव केचित्प्रेरयन्ति । तदेतन्नोपपद्यते। यत्कारणं प्रतीचीमित्येकः शब्दः स यदि वा प्रेरणेन सम्बध्यते स्रुचा-वेति । तत्र प्रेरणाभिसम्बन्धो युज्यते । यत उपभृतं प्रतीचीं सव्येनेत्येव मुक्त्वाह अपाञ्चं तमपोहति योऽस्मा अरातीयतीति । अथ कस्मात्प्रतीचीमित्यस्य प्रेरणसम्बन्धः स्रुक् सम्बन्धश्च नेष्यते । अस्ति किल शाखिनां वचनं नानाविषूची नौ व्यूहतीति । नैतदेवं वचनमस्ति नास्तीति सन्दिग्धम् । अथाप्यस्ति तथापि माध्यन्दिनपाठार्थ एव तस्यापि वचनस्य नानाविषूचीं नौ व्यूहतीति । विष्लृव्याप्तौ । उचीसमवाये । नानाव्याप्तिसमवायिनी व्यूहतीत्यर्थः । तेन प्राञ्ची प्रतीचीमित्येतदेवोक्तं भवति । ततश्च प्राच्येव प्रतीची प्रेर्यते ॥ ११७ ॥

यथा देवतमन्यत् ॥ ११८ ॥

प्रकृत्यर्थ एवायमारम्भः । विकृतौ सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । यथार्थमूहश्चोदित इति । तेन प्रकृतावेवाग्नीन्द्रमित्रावरुणाद्यर्थं वचनम् । ननु चैवं सति इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनमवाच्यम् । समाम्नायप्रदर्शनार्थत्वाददोषः । तत्पुनर्वचनं परादिना पूर्वान्त इत्यनेन इन्द्राग्न्योरुज्जितिमित्यस्यापि प्राप्तिर्मा भूदिति प्रकृत्यर्थम् । उपांशुयाजपुरोडाशाग्नीषोमयोस्तु तन्त्रेणोच्चारणं गुणभेदाभावात् ॥ ११८ ॥

अध्वर्युर्वानूज्जयत्वयं यजमानो वाजस्यैनमिति पूर्वे, यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टीत्युत्तरे ॥ ११९ ॥

अध्वर्युर्वा स्रुचौ व्यूहति । तुल्यशास्त्रत्वात् । यदि स्वयं यजमानो यद्यु अध्वर्युरिति । तदा मन्त्रे विशेषमाह । अनूज्जयत्वयं यजमानो वाजस्यैनमिति पूर्वे । यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टीत्युत्तर इति । यजमानपदस्य चात्र समवायादनेकयजमानके सविशेषणस्य विपरिणामः । व्यूहनस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तनार्थतया कृतप्रयोजनस्रुक्संस्कारद्वारेण चान्तापच्छिन्नेपि प्रयोगः । यथेडान्तातिथ्यास-

न्तिष्ठत इति । तत्रापि हि देवतासङ्कीर्त्तनमिष्यते । इष्टत्वाद्देवतायाः कृतप्रयोजनकत्वात्स्रुचाम् । तथाच सूत्रप्रस्थानं व्यूहनपरिध्यञ्जने कृत्वैक इति ॥ ११९ ॥

अभ्युक्ष्य जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रति मन्त्रम् ॥ १२० ॥

अभ्युक्षणं च जौहवः स्यात् । कार्याभिसम्बन्धात् । जुह्वेति जौहवेनेत्यर्थः । यथापूर्वमिति न्यायात् । अथ वा प्रदक्षिणोपचारोदक्संस्थतासम्पत्त्या दाक्षिणस्य प्रथमं मा भूदिति । अस्तु तथेति चेत् । न, तस्य स्मार्त्तत्वात् । एतत्तु वाचनिकमिति । वसुभ्य इत्यनेन मन्त्रेण प्रति मन्त्रम् । अत्र रुद्रेभ्यस्त्वेति चतुर्थ्यन्तनिर्देशाद्रौद्रोयमिति केचित् । ततश्च तदन्त उदकोपस्पर्शनमिति । तदयुक्तम् । परार्थत्वाद्रुद्रपदस्य । नात्र रुद्रस्य देवतात्वम् । हविर्भाग्वा देवतास्यात्सूक्तभाग्वा । न चात्र रुद्रो हविर्भजते, न च सूक्तम् । परिधिपरत्वान्मन्त्रस्य । रुद्रेभ्यस्त्वाअनज्मीत्यज्यमानपरिध्यभिधानम् । अतस्तत्प्रशंसार्थं वस्वाद्युच्चारणम् । एवं प्रशस्तमिदमञ्जनं यत्क्रियमाणं वसुभ्यो रुद्रेभ्यश्च क्रियत इति । तस्माद्रौद्रत्वान्नोदकोस्पर्शनमत्रेति ॥ १२० ॥

प्रथमं परिधिं गृहीत्वाश्राव्याहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति ॥ १२१ ॥

प्रथमग्रहणमनियमव्युदासार्थम् । अन्यथा हि यः कश्चिद्गृह्येत । परिधिग्रहणं च परिधिसंस्कारार्थम्, ग्रहणक्रियाकर्मभावनिर्देशात् । परिधिमभिपद्याश्रावयतीति । तथा परिधिभ्यो ह्येतदाश्रावयतीति आश्रावणस्य तादर्थ्यं दर्शयति । तथा आश्राव्याहेषिता दैव्या होतार इति प्रकृत्याह । दैव्या वा एते होतारो यत्परिधय इति परिध्यर्थतां मन्त्रस्य दर्शयति । सूक्तवाकप्रेषणक्रियोपग्रहार्थं वा । तदागमे विधानाल्लिङ्गाच्च । इषिता दैव्या होतार इति दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयोग्नयो हीष्टा दैव्या होतार इति । दैव्या होतारः

प्रेषिता इदानीं भद्रवाच्याय भद्रवदनाय मानुषं होतारं सूक्तवाकाय प्रसौतीत्येकवाक्यतासामर्थ्यात्तादर्थ्यमवगम्यते। अन्यथा ह्येकवाक्यता समधिगता भिन्नवाक्यता अन्याय्यापद्यते। तत्रैतदुक्तं भवति। एते परिधयः प्रेषिता इदानीं मानुषो होता प्रेष्यत इति। ग्रहणक्रियाकर्मभावः प्रैषार्थत्वेप्यविरुद्धः। प्रयोजनं प्रैषाभावे पारध्यनालम्भो यथा दर्विहोमेषु ॥ १२१ ॥

पशौ प्रैष्येति ॥ १२२ ॥

ब्रूहीत्यस्य स्थाने पशौ प्रैष्येति वक्तव्यम्। तत्र हि मैत्रावरुणस्य प्रैषाम्नानम् ॥ १२२ ॥

सञ्ज्ञानाथामिति प्रस्तरादानम् ॥ १२३ ॥

कर्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ १२३ ॥

विधृती स्थाने कृत्वानक्त्येनं व्यन्तु वय इति ॥ १२४ ॥

विधृत्योस्थानमाहवनीयः। सर्वहविषां तदधिकरणत्वात्। अनक्त्येनं प्रस्तरं व्यन्तु वय इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२४ ॥

कथम्—

अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ॥ १२५ ॥

ध्रुवायाम्। प्रस्तरसंस्कारश्चायम्। तथा चोपभृदाद्यभावेपि प्रस्तरोऽज्यत एवेति ॥ १२५ ॥

मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरति ॥ १२६ ॥

मरुतामित्यनेन मन्त्रेण प्रस्तरम् नीचैर्हृत्वा ततस्तृणमादायानुप्रहरति ॥ १२६ ॥

हस्तेनाचरति ॥ १२७ ॥

आचरणमुपसमूहनम्। तच्च सामर्थ्यात्काष्ठादिनां प्राप्तं व-

चनसामर्थ्याद्धस्तेनैवोच्यते । तमङ्गुलिभिरेव योयुष्येरन्न काष्ठैरिति ॥ १२७ ॥

हस्ताचरणाधिकारमुपजीवन्नाह—

यजमानभागं च प्रोषिते ॥ १२८ ॥

प्रोषिते यजमाने तद्भागं च हस्तेनैवाचरति । तच्च स्वावसर एव, गुणपरत्वाद्वचनस्य ॥ १२८ ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ १२९ ॥

क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नित्यमेव हस्तेन भागो होतव्यः ॥ १२९ ॥

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्मम त्वं योनिस्तव योनिरस्मि ममैव सन्दिवि देवेष्वधि पुत्रः पित्र्ये लोककृज्जातवेदः स्वाहेति ॥ १३० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १३० ॥

सूक्तवाकान्ते ॥ १३१ ॥

इत्यस्य तृणमादायानुप्रहरतीत्यनेन सम्बन्धः । एवं ह्यामनन्ति सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किं सूक्तवाकप्रस्तरहरणयोरङ्गाङ्गिलक्षणः संयोगः । उत कालार्थ इति ? । किं तावत्प्रतिभाति । अङ्गाङ्गिलक्षण इति । कुत एतत् । सूक्तवाकेनेति करणविभक्त्या निर्देशात् । प्रस्तरमिति च कर्मविभक्त्या । सूक्तवाके एव याज्या प्रस्तरमाहुतिरिति चामनन्ति । तत्रायं यागः प्रस्तरद्रव्यकः । अग्न्यादिदेवताकश्च । अग्न्यादयो ह्यत्र सूक्तवाके सङ्कीर्त्यन्ते । मन्त्रस्य च क्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितम् । तेनात्र प्रस्तरद्रव्यस्याग्न्यादयो देवता इति गम्यते । स्पष्टतरं चैतदभिधीयते । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधतेति । इदमिति सन्निहितं प्रस्तरद्रव्यं निर्दिशति । अपि च । फलसङ्कीर्त्तनं भवति । आयुराशास्त इत्येवमादि । तेन प्रस्तरद्रव्यकः सूक्तवाकमन्त्रकश्चाग्न्यादिदेवताकश्चायुरादिफलको होम इति । तदेतदपरे नेच्छन्ति । उभयोः परार्थत्वात् । प्रस्तरस्य हि स्रुग्धारणार्थता ज्ञाता । प्रस्तरे जुहूं

सादयतीति । सूक्तवाकस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तने दृष्टार्थं इति तादर्थ्याऽध्यवसानं युक्तम् । अतो निर्ज्ञातार्थयोर्यः संयोगः स कालार्थ एव भवति । यथेध्मप्रक्षेपसामिधेन्यनुवचनयोरिति । तदन्ते प्रक्षिप्यमाणः प्रस्तरः सूक्तवाकेनैव प्रहृतो भवतीति वचनं सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । सूक्तवाक एव याज्या प्रस्तरं आहुरिति चैवमेव द्रष्टव्यम् । यच्चाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनं तत्प्रधानयागेष्टदेवताभिधानपरम् । कर्मनिर्वृत्युत्तरकालमपि हि कृताकृतप्रज्ञप्त्या देवतास्मरणं दृष्टार्थमेव भवति । अतो न प्रस्तरदेवतात्वेनाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनमिति । न हि प्रस्तरस्य चाग्न्यादीनां च सम्बन्धो ज्ञातः । येन प्रस्तरदेवतासङ्कीर्त्तनं भवेदिति । यच्चाग्निरिदꣳ हविरिति सन्निहितप्रस्तराभिनिर्देशक इति । तदपि प्रस्तरस्य प्रतिपाद्यस्य हविष्ट्वानुपपत्तेः तत्प्रतिनिर्देशाभावात्पुरोडाशादिविषयमेव । यच्चायुरादिफलसङ्कीर्त्तनं तदपि स्तुतिमात्रपरम् । न ह्यायुरादिफलता प्रस्तरप्रहरणस्य वाक्यादवगता । न च मन्त्रे सङ्कीर्त्तनमात्रादेव निर्ज्ञातप्रधानसम्बन्धस्य फलवत्ता शक्याभ्युपगन्तुम् । न चाफलवत् फलवतोऽङ्गं भवति वचनमन्तरेण । तस्मान्नाङ्गिलक्षणः संयोग इति । प्रयोजनं प्रस्तरप्रहरणाभावेप्यातिथ्यादौ सूक्तवाकः प्रयुज्यत एव ॥ १३१ ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १३२ ॥

अग्नीद्वचनं न कर्त्तव्यम् । प्रैषार्थेध्वर्युः प्रैषेचाग्नीदित्युक्तत्वात्स्वयं चाविरोधादित्यत्र । तेन वरुणप्रघासादिष्वविपरिणामार्थमिति केचित् । तत्कथम् । वचनात् । वचनं हि तत्र भवति । अथाग्नीदाहानुप्रहरेति ता उभावेवानुप्रहरत इति । तदेतदसत् । न हि वरुणप्रघासेष्वनुप्रहरेत्यस्य विपरिणामो न युज्यते । प्रकृतौ प्रहरणक्रियाकर्तुरेकस्य प्रैषणम् । विकृतौ द्वयोः कर्त्रोरिति । न च भेदेन प्रैषदानं प्रयोगवचनो मा बाधीति । तस्माद्युक्तरूप ऊहः । न च तत्राग्नीदाहानुप्रहरेति विधानम् । प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । अतो यथाप्राप्तस्यानुवादोयम् । अतः श्रुत्यनुकरणमेतत् । अथवा ऽध्वर्योः प्रैषार्थकर्तृत्वे सति यः कश्चिदध्येषणायां स्यात्तत्राध्वर्युप्रत्यासत्तेरग्नीद्यथा स्यादित्येवमर्थमग्नीद्ग्रहणम् । न्यायतः प्राप्त एव चात्राग्नीदभिधीयते अन्यत्रापि स एव यथा स्यादिति । यथा हन्त्यन्यो दृषदुपले इति । यथा

चातः पत्न्यवहन्त्यन्यो वेति । एवं च सत्यनेनैव न्यायेन ज्योतिष्टोमे प्रतिप्रस्थातुः प्रैषे ऽधिकारः । अपि चाह—

उक्तत्वात्प्रेषणेन्यस्य तद्विशेषो वसीयते ।
तेन सूत्रकृता प्रोक्तमग्नीद्ग्रहणमत्र तु ॥ १३२ ॥

प्रास्य तृणं चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते ॥ १३३ ॥

प्रस्तरसम्बद्धं तृणमाहवनीये प्रास्य चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते । स चायं तृणप्रहरणे सति भवति । तेनो अप्यात्मानं नानुप्रवृणक्तीति लिङ्गात् । करिष्यमाणप्रयोजनात्मसंस्कार इत्यपरे । तथा च सर्वत्र प्रवृत्तिः ॥ १३३ ॥

सम्वदस्वागानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषट् स्वगा-
दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीत्येतेषाꣳ सम्वदस्वागञ्छ्रौषडित्यग्नीच्छेष-
मितरो व्यत्यासं ब्रूतः ॥ १३४ ॥

सम्वदस्वेत्येवमादीनां सम्वदस्वागञ्छ्रौषडित्यग्नीदाह शेषं चाध्वर्युर्व्यत्यासेन । तस्य चास्य शंयोर्वाकार्थत्वात्तदभावे निवृत्तिः । शंयोर्वाकश्चार्थकर्मत्वाद्यावदुक्ते निवर्त्तते ॥ १३४ ॥

परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममितरौ
च युगपदग्नेः प्रियमिति ॥ १३५ ॥

प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । ततश्च यावदुक्तान्तापच्छिन्नयोरपि प्रवृत्तिः । प्रहरणमन्त्रयोश्चाग्न्याभिधायकत्वादवभृथे विपरिणामः ॥ १३५ ॥

स्रुचौ प्रगृह्णाति सꣳ स्रवभागा इति सꣳ
स्रवां जुहोति ॥ १३६ ॥

प्रग्रहणे मन्त्रः स्यात् । स सम्प्रगृह्णाति सꣳ स्रवभागास्थेति वचनात् । होमे वा स्वाहाकारवषट्कारयोस्तदर्थत्वात् । तयोश्च तत्र भा-

वाल्लिङ्गाच्च । तद्यथावषट्कृतं हुतमेवमस्यैतद्भवतीति । यत्पुनर्वचनं तद्धोमोपलक्षणार्थम् । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्नेपि प्रवर्त्तते । अविशेषितत्वाच्च संस्रवाणां नाज्यसाधनयागशेषभूतता । अतश्च सर्वत्र प्रवृत्तिः । विश्वे देवाश्चात्र देवता । इमां वाचमभिविश्वे गृणन्त इति मन्त्रलिङ्गात् । वाक्यशेषाच्च । स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णातीति । एवं च सति दर्विहोमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति होमः । अथ जुहूं चौपभृतं च सम्प्रगृह्णातीति द्वयोः प्रग्रहणविधानसामर्थ्यात् उभाभ्यामपि होमः ॥ १३६ ॥

घृताची इति धुरि निदधात्यनसि-
वद्ग्रहणम् ॥ १३७ ॥

घृताची इत्यनेन मन्त्रेण धुरि स्रुचौ निदधाति । चरितार्थत्वाद्द्रव्यसंस्कारः । अतश्चान्तापच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः । अयं धुर्यशब्दः कैश्चित् पत्नीयजमानविषयतया वर्ण्यते । धुर्याविव धुर्यौ । यथा धुर्यावनड्वाहावनसः प्रणेतारौ एवं दम्पती अपि यज्ञस्येति । एवं च सति पितृयज्ञे धुर्यं पाहीति विपरिणामः । पत्न्यभावात् । सम्प्रदाये तु नेष्यते । धुर्यशब्दस्यानडुद्विषयत्वात् । यद्यपि च तावत्र नस्त एव तथापि त्वनसानडुत्सम्बन्धोस्तीति । तत्र निधीयमानाभ्यां स्रुग्भ्यां तद्धिंसा मा भूदिति धुर्यौ पातमिति स्रुगभिधानं युक्तरूपम् ॥ १३७ ॥

स्फ्ये पात्र्यां चेत् ॥ १३८ ॥

पात्र्यां चेद्ग्रहणं स्फ्ये सादयति ॥ १३८ ॥

यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते ॥ १३९ ॥

स चायं वेदिसंस्कारः समिष्टयजुः साधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः । ततश्च तदभावे ऽभाव इति ॥ १३९ ॥

वेदं होता स्रुक्स्रुवमध्वर्युराज्यस्थली-
मग्नीदादाय पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं
गच्छन्ति ॥ १४० ॥

तेवै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्तीति प्रकृत्य जुहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते वेदं होताज्यविलापनीमग्नीदिति ह्यामनन्ति । प्रतिपरायन्तीति वचनाद्गार्हपत्यो गम्यते । विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च । गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । स्रुवग्रहणं च उपभृद्व्युदासार्थम् । उपभरणार्थे न हि तत्प्राप्तिरिति ॥ १४० ॥

अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्वेणापरेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥ १४१ ॥

पूर्वेणाहवनीयम् । अपरेण वा गार्हपत्यम् । तत्राप्येकेषामन्तरेण वाह्यतो वा पत्नीमिति ॥ १४१ ॥

१उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥ १४२ ॥

सोमादीन्यजति ॥ १४२ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

एवं सर्वत्रोपविष्टहोमेषु ॥ १४३ ॥

उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य । यजतित्वात्तिष्ठति क्रियायां प्राप्तायां उपविश्येत्युच्यते । जान्वञ्चनं च भूमौ पातनं समाचाराल्लिङ्गाच्च । ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन्निति ॥ १४३ ॥

उपांशु चरन्ति ॥ १४४ ॥

पत्नी संयाजैरिति ॥ १४४ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

चरणशब्दे सर्वं देवतान्यत्र ॥ १४५ ॥

यत्र चरणशब्दस्तत्र सर्वमुपांशुं भवति । तथा पितृयज्ञ उपांशु चरन्तीति । देवतान्यत्र, चरणशब्दादन्यत्रोपांशुत्वश्रवणे देवतामात्रमुपांशु ॥ १४५ ॥

---

१ यजतित्वात्तिष्ठद्धोमे प्राप्ते आह उपविश्येति ।

यजति सोमं त्वष्टारं देवनां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति ॥ १४६ ॥

स्थाल्येनाज्येन सोमादीन्यजति । चतस्रो देवतायजतीति प्रकृत्याह ता वा आज्यहविषा भवन्तीति ॥ १४६ ॥

तृतीयेऽन्तर्द्धानं पुरस्तात् ॥ १४७ ॥

तृतीये पत्नीसंयाजे पुरस्तात्कटादिनान्तर्द्धानं, स यत्र देवानां पत्नीर्यजति तत्पुरस्तात्तिरः करोतीति श्रुतेः ॥ १४७ ॥

पत्न्यन्वारभतेध्वर्युम् ॥ १४८ ॥

अधिकाराच्चृतीय एव पत्नीसंयाजेन्वारम्भः । अध्वर्युग्रहणाच्च न द्रव्यान्वारम्भः । स चायमध्वर्युसंस्कारो द्वितीयानिर्देशात् । ततश्च पत्न्यभावेपि यैः कश्चित्करोति ॥ १४८ ॥

शंय्वन्तं भवतीडान्तं वा ॥ १४९ ॥

यदेतत्पत्नीसंयाजकर्म तच्छय्वन्तमिडान्तं भवति । न चात्र विकल्पः । शंयुरिडा वान्ते भवति, किं तर्हि इडाभवत्येव । शंयोर्विकल्पः । कुत एतद्यत इदमामनन्ति । तदिडान्तं भवतीति कृत्य उतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्येत्येवमादि यावच्छंयोर्ब्रूहीति१ ॥ १४९ ॥

शंय्वन्ते वेदतृणमादायानक्ति प्रस्तरवत्स्रुचि स्रुवे स्थाल्यां च ॥ १५० ॥

---

१ गृहपतियागानन्तरं पूर्ववदिडां पश्चावत्तामादायेडां होत्रे प्रदायाविसृजन्दक्षिणातिक्रामतीडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्त्यवान्तरेडामादधाति पूर्ववदिडां च सर्वेन्वारभन्ते मयीदमिति यजमानो जपत्युपहूतां प्राश्नन्ति युक्ता यजमानश्च पवित्रयोरभावाद्दर्भैर्मार्जयन्ते ऽपरेण वेदिं सुमित्रियान इत्येतावदिडान्तं भवतीत्यभिप्रायः ।

शंय्वन्ते कर्मणि वेदतृणं गृहीत्वा प्रस्तरवदनक्ति अग्रं जुह्वां मध्यं स्रुवे बुध्नं[१] स्थाल्यां व्यन्तु वय इत्यनेन मन्त्रेण अनक्ति । प्रस्तरवदित्युपदेशात् ॥ १५० ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १५१ ॥

कृतं व्याख्यानम् ॥ १५१ ॥

प्रास्य तृणादि पूर्ववत् ॥ १५२ ॥

प्रास्यतृणं तदादि पूर्ववत्कर्म भवति ॥ १५२ ॥

शंय्वन्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णात्यग्ने दब्धायविति ॥ १५३ ॥

शंयोर्वाकान्ते स्रुक् स्रुवं प्रगृह्णाति अग्नेदब्धायविति जुहोति । अधिकाराद्गार्हपत्ये । प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतत् । पत्नीसंयाजशेषत्वाच्च तदभावे निवृत्तिः । न च पशौ भवति । प्रतिपाद्यद्रव्याभावात् । पत्नीसंयाजानां चार्थकर्मत्वाद्यावदुक्ते निवृत्तिः ॥ १५३ ॥

सव्येनावृत्य दाक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति च ॥ १५४ ॥

सव्यावर्त्तनविधानशास्त्राभावादतीत्य निष्क्रमणप्रज्ञापनार्थम् । ततश्च यदि पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यं प्रविष्टस्तदेतद्भवति नेतरत्र । तत्रापि केचित्सव्येनावृत्य इडां करोतीति सूत्रमभिसम्बन्धयन्ति । होमार्थत्वात्प्रवेशनस्य । तदयुक्तम् । अव्यवहितसम्बन्धेऽपि तदर्थोपपत्तेः । न च होमायैव प्रवेशनम् । विशेषानवगतेः । अतः साङ्गपत्नीसंयाजनिवृत्त्युत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् । तेन सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोतीति एवमभिसम्बन्धः । तच्चैतदर्थकर्म ततश्च यावदुक्तान्तापच्छिन्नादौ निवृत्तिः ॥ १५४ ॥

उलूखले मुसले यच्च शूर्प आशिश्लेष दृषदि यत् कपाले उत्प्रुषो विप्रुषः सत्याः सन्तु

[१] 'बुध्नम्' मूलमित्यर्थः ।

यजमानस्य कामाः स्वाहेति पिष्टलेपां जुहोति ॥ १५५ ॥

अधिकाराद्दक्षिणाग्नावेव । पिष्टलेपसाधनत्वाच्च तच्छब्देनाहुत्यभिधानम् । अथवा पिष्टसम्बन्धिनो लेपास्तैराहुतिरिति । एवं च सति प्रतिपत्तिरेषा ततश्चेडान्तेपि कर्मणि प्रवर्त्तते । यच्च कैश्चिदभिधीयते । आज्याहुतिरेषेति । तदपि पिष्टलेपग्रहणादवसन्नम् । प्रतिपाद्यमानेपि हि द्रव्ये जुहोति संशब्दनादत्र देवतया भवितव्यम् । देवतोद्देशेन हि परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपे जुहोति शब्दो वर्त्तते । न चात्र देवता गम्यते । तद्धितेन चतुर्थ्या वा । मन्त्रोपि चानिर्दिष्टदेवता लिङ्ग एव । उलूखलादीनां चात्रोपादानमाश्लिष्टविशेषणत्वेन न देवतात्वेन । यदुलूखलादिष्वाश्लिष्टं तज्जुहोतीति सम्बन्धो न तेभ्य इति । कामानामपि चात्र सत्यता प्रार्थ्यते । ततश्च तेषामपि न देवतात्वम् । एवञ्चानवगतदेवताको होम इत्यनुपपन्नम् । अत्रोच्यते । अनादिष्टदेवतालिङ्गेष्वपि मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्यां किं यत्किञ्चिद्देवतान्तरं परिकल्प्यतामुत प्रकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्रकृतपरिग्रहोन्याय्यः । सन्निधानात् । अप्रकृतोपदाने पुनरसन्निधानात्सन्देह इति । तथा च नैरुक्ताः । तद्येनादिष्टदेवतामन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवतीति । तत्राप्याग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयसन्निधाने पुरोडाशसम्बन्धिनः पिष्टलेपा इति सन्निधानविशेषादाग्नेयाग्नीषोमीयदेवतापरिकल्पनं न्याय्यतरम् । तदुद्देशेन हि तद्द्रव्यं गृहीतं यच्छेषोयमिति । उपांशु याजसान्नाय्यदेवतानामसम्बन्धादतद्देवतात्वम् । केचित्तु सम्बन्धाविशेषे सत्यप्येकयैव देवतया कार्याभिनिर्वृत्तेर्मुख्यत्वादग्निमेव प्रकल्पयन्ति । विकारेतर्हि कथम् । तत्रापि वैकृतदेवताभिसम्बन्धात् तद्देवत्यत्वपरिकल्पने प्राप्त उच्यते । प्रकृतदेवताभिस्तद्धानेन मन्त्रो विकृतिमुपाछेतीति न वैकृत्यदेवता घटते । न ह्यस्य विकृतौ पाठ इति । तस्माद्विकृतावपि प्रकृतदेवताकत्वमेवेति ॥ १५५ ॥

पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोसीति योक्त्रं च प्रमामुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन मा बध्ना-

त्सविता सुशेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां मा सह पत्न्या दधात्विति ॥१५६॥

च शब्दात्पत्न्येव, कृतप्रयोजनत्वात्प्रातिपत्तिरूपता । ततश्चान्ता पच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

स्तृणात्यावेदेः ॥ १५७ ॥

तं होता आवेदेस्तृणातीत्येतच्छ्रूयते । द्रव्यविषयोयमाङ् शब्दप्रयोग इति मर्यादा प्रतिपत्तव्या । कर्मविषये त्वभिविधिरिति परिभाषितम् । आमुष्मादिति कर्मसु तथेति । अथ हौत्रे स्पष्टतरं वचनं ततोत्राप्यभिविधिरस्तु ॥ १५७ ॥

ध्रौवं समिष्टयजुर्जुहोति देवागातु विद इति ॥१५८॥

समिष्टयजुरिति कर्मणः संज्ञा । समिष्टयजुरन्तं भवतीत्येवमाद्यर्थः । जुव्हा वचन इति जुह्वैव होमः । जुहोतित्वाच्चोपविष्टस्य । तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोतीति तु नोपनिबद्धम् । अर्थकर्मचैतत् । ततश्चान्तापच्छिन्ने निवृत्तिः । वातश्चात्र देवता । स्वाहा वातेधा इति लिङ्गात् । ननु च देवागातु विद इति सम्बुद्धिनिर्द्दिष्टानां देवानां देवतात्वमस्तु । नेत्युच्यते । न हि ते हविः सम्बन्धितया सम्बोध्यन्ते । किं तर्हि विसर्गाय देवागातु विदोगातुं यज्ञं वित्वा गातुं गन्तव्यमितो गच्छतेति । तथा च लिङ्गम् । तदेतेन यथायथं व्यवसृजन्तीति । तेन विसर्गाय सम्बोधनम् । मनसस्पतेस्तर्हि देवतात्वमस्तु । तस्य हि सम्बोधनं मनसस्पत इमं देवयज्ञमिति देवयज्ञसम्बन्धस्तस्यावसीयत इति । नैतदेवम् । तस्यापि ह्यत्र पारार्थ्यैनैव श्रवणम् । मनसस्पतिरुच्यते इमं यज्ञं वाते धेहीति । न यज्ञसम्बन्धो मनसस्पतेः । गतेषु देवेषु मनसस्पतिरिमं यज्ञं वाते स्थापयत्वित्याशास्यते । एवं सप्तमी निर्द्दिष्टस्यापि तस्यैव देवतात्त्वमनुरूपतरम् । यज्ञशब्देन चात्र लक्षणया द्रव्यं वोच्यते, कर्मवा । द्रव्यवचनत्वे द्रव्यस्य वेति स्थापनं तदुद्देशांशेनैवोपपद्यते, नान्यथा । कर्मवचनेपि च कर्मणोपि तत्साधनभावाभ्युपगमने वाते ऽवस्थानमुपपद्यते । तस्माद्वात एवात्र देवतेति । प्रयोजनं जुहोतौ वाताय स्वाहेति प्रयोगः ॥ १५८ ॥

बर्हिः सम्बर्हिरिति ॥ १५९ ॥

जुहोतीति वर्त्तते । सम्बर्हिरित्यनेन मन्त्रेण बर्हिर्जुहोति । प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् । तश्चान्तापच्छिन्नेष्यनिवृत्तिः ॥ १५९ ॥

वेद्यां प्रणीताानिनयति परीत्य कस्त्वेति ॥ १६० ॥

परिगमनं कर्तुरेव न प्रणीतानाम् । तत्परिगमने हि प्रणीये-त्येवमवक्ष्यत् । प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वादिति । प्रणीतासम्बन्धादाह-वनीयं परीत्येति ॥ १६० ॥

पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णा-जिनं रक्षसामिति ॥ १६१ ॥

पुरोडाशकपालयोर्भूतपूर्वगत्या सम्बन्धविवक्षेयम् । न हि व-र्त्तमानः कपालस्य पुरोडाशेन सम्बन्धोस्ति । तस्य करणत्वेन निर्दे-शाद्यद्यपि पुरोडाशो नास्ति यथा चर्विष्ट्यां तत्रापि कपालमात्रमुपादे-यम् । तच्चैतद्देवताभिसम्बन्धात्प्रतिपत्त्यर्थकर्म कैश्चिदिष्यते । देवता-भिसम्बन्धश्च मन्त्रवर्णाद्रक्षसां भागोसीति । वाक्यशेषाच्च । ततो देवाः सर्वं यज्ञं संवृज्येति प्रकृत्य । अथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य भागधेय-मासीत्तेनैनां निरभजन्नस्नापथोः फलीकरणैर्हविर्यज्ञादिति रक्षांसि फलीकरणैर्निर्भक्तानित्याह । ततश्च तेषां देवतात्वमिति । नैतदेवमि-त्यपरे । न ह्यत्र देवता चोद्यते । नात्र चतुर्थीतद्धितो वा । येन देवता-गम्यते । मन्त्रवर्णादपि देवताकल्प्यते यत्र जुहोति चोदना । तत्र हि देवतोद्देशेन परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपो युज्यते । तत्रावश्यम्भावि-न्यां देवतायां मन्त्रवर्णस्य च क्रियासाधनाभिधायित्वसामर्थ्यात्ततो देवतापरिकल्प्यते । न चेह होमश्चोद्यते । तस्मान्न देवता प-रिकल्प्यते । मन्त्रवर्णवाक्यशेषो त्वर्थवादप्रायः प्रयोजनं न देवता-भिधानमत्र । न चायं रक्षोभिधायकः । द्रव्यपरत्वान्निर्देशस्य । ततश्च नोदकोपस्पर्शनमत्र ॥ १६१ ॥

पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्ततं यजमानो-

ञ्जलिना प्रति गृह्णाति संवर्च्चे सेति ॥ १६२ ॥

आहवनीयं परीत्य पूर्णपात्रं निनयति । संस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयतीति वचनात् । सन्ततमित्यव्यवच्छिन्नम् । यजमानश्च तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति संवर्च्चसमित्यनेन मन्त्रेण । पदार्थश्चायं ततश्चान्तापच्छिन्ने निवर्त्तते । तत्रैतद्विचार्यते । किं नयनं प्रधानमुत ग्रहणमिति? । किं चातः । यदि निनयनस्य प्राधान्यम् । प्रोषितेपि यजमान इहैव कर्त्तव्यम् । अथ ग्रहणस्य प्राधान्यम् । यत्र यजमानस्तत्र पूर्णपात्रो निनेयः । पूर्णपात्रं निनयतीति वचनात् निनयनस्य प्रधानताग्रहणस्य तु तादर्थ्यम् । तदञ्जलिना प्रतिगृह्णातीति ग्रहणार्थता वा निनयनस्य । चोदितत्वाविशेषात् । दृष्टोपकाराभिनिर्वृत्तेश्च । सञ्जनयति हिं निनयनं ग्रहणस्य दृष्टमुपकारम् । अन्यथा ग्रहणानभिनिर्वृत्तिः । न तु ग्रहणं निनयनस्य दृष्टोपकारोपजनकम् । तदभावेपि निनयनोपपत्तेः । तस्माद् ग्रहणार्थं निनयनमिति द्वादशाहे सर्वैर्ग्राह्यः ॥ १६२ ॥

मुखं विमृष्टे ॥ १६३ ॥

अधिकाराद्यजमान एव ॥ १६३ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रति मन्त्रं पृथिव्यामितीत ऊर्ध्वो वा ॥ ६४ ॥

पृथिव्यामिति इतो मन्त्रपदादूर्ध्वो वा । क्रमणं तु प्रागुदग्वाऽयमपि पदार्थ एव ॥ १६४ ॥

अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते ॥ १६५ ॥

साकाङ्क्षत्वान्निर्भक्त इत्यनुषङ्गः । भागसंस्काराच्चान्तलुप्तेपि प्रवृत्तिः । एतस्मादेव बहुयजमानकेप्येकः करोति । स्वांशावेक्षणमित्यपरे । एककर्तृकत्वे चान्वारम्भः ॥ १६५ ॥

अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ॥ १६६ ॥

अवेक्षत इति क्रियापदानुषङ्गः । मन्त्रे च ततोनिर्भक्त इत्येवमादि । स चायं पदार्थोर्थकर्मत्वादन्तलुप्ते निवर्त्तते ॥ १६६ ॥

अगन्मस्वरिति प्राङ् ॥ १६७ ॥

ईक्षत इति वर्त्तते । एतदप्यर्थकर्मैव । नात्र प्रतिपत्तिरूपतेति ॥ १६७ ॥

संज्योतिषेत्याहवनीयम् ॥ १६८ ॥

ईक्षत इति च वर्त्तते । अप्रत्तिपत्तिरूपत्वादेतदप्यर्थकर्म । ज्योतिषा हि सम्भवनमत्रप्रार्थ्यते । तेन यागसाधनभूताहवनीय इत्यसम्बन्धेपि सति न तत्संस्कारपरिकल्पनम् । एवं चाग्निलोपे निवृत्तिः ॥ १६८ ॥

स्वयन्भूरिति सूर्यम् ॥ १६९ ॥

स्वयम्भूरित्यनेन मन्त्रेण सूर्यमवेक्षते ॥ १६९ ॥

वर्च्चोदा इति यं वा कामं कामयते ॥ १७० ॥

वर्च्चोदा असीत्यत्र मन्त्रप्रयोगः । यं वा कामं कामयते तद्वाचि पदप्रयोगो वा । सूर्यावेक्षणमपि अर्थकर्म एव ॥ १७० ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणग्रहणादितरथावृत्तिव्युदासः । अथवा श्रौतमेतदिति । आवृत्तिसामन्त्येषु प्रदक्षिणमिति तस्मार्त्तम् । श्रौते सति कोविशेष इति चेत् । श्रौतं प्रायश्चित्तं तदपचारे यथा स्यादिति ॥ १७१ ॥

प्रदक्षिणाधिकारमुपजीवन्नाह—

ग्रहग्रहणप्रतिगरहोमेषु च तूष्णीम् ॥ १७२ ॥

ग्रहग्रहणादिषु तूष्णीं प्रदक्षिणावर्त्तनम्[१] ॥ १७२ ॥

---

१ कर्त्तव्यमिति शेषः । इदमत्रानुसन्धेयम्, सशस्त्रग्रहेष्वेवायं धर्मः न शस्त्रमात्रे प्रतीगीर्य न ग्रहग्रहणमात्रे न होममात्रे इति । प्रदक्षिणक्रियाशेषत्वान्मन्त्रोपि प्राप्तस्तूष्णीमित्यनेन व्यावर्त्यत इति ।

गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति शतं हिमा इति ब्रूयाद्वा ॥ १७३ ॥

नवेति मन्त्रे विशेषः । एतदप्यर्थकर्म ॥ १७३ ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७४ ॥

गच्छति प्राङुरु विष्णविति ॥ १७५ ॥

ततोसि तन्तुरस्यनुमा तनुह्यस्मिन्यज्ञे ऽस्यां साधुकृत्यायामस्मिन्नन्ने ऽस्मिल्लोंक इदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्विति पुत्रस्य नाम गृह्णाति ॥ १७६ ॥

पुत्रस्याशीः प्रार्थनार्थत्वादूद्वादशाहे प्रतियजमाने पुत्रनाम ग्रहणम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

आत्मनो ऽविद्यमाने तन्तवे त्वा ज्योतिषे त्वेति वा ॥ १७७ ॥

अविद्यमाने पुत्रे आत्मनो नाम गृह्णीयात् । तत्स्थाने तन्तवे त्वाज्योतिषत्वेति वा प्रयोगः ॥ १७७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम् ॥ १७८ ॥

मन्त्राभावाल्लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ॥ १७८ ॥

वृतं विसृजते येनोपेयात् ॥ १७९ ॥

येन मन्त्रेणोपेयात्तेनैवोत्सर्गः ॥ १७९ ॥

संयज्ञपतिराशिषेति भागं प्राश्नाति ॥ १८० ॥

साकाङ्क्षत्वात् युज्यतामित्यध्याहारः । व्रतविसर्गभागप्राशन-

नयोरन्तापच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः प्रतिपत्तिरूपत्वात् ॥ १८० ॥

ब्राह्मणं तर्प्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तप्पर्यतीति श्रुतेः ॥ १८१ ॥

श्रुत्युपादानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानं यथा स्यात् प्रैषवचनमात्रमेव मा भूदिति ॥ १८१ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शने ऽमावास्यायाम् ॥ १ ॥

श्रुत्यर्थमनुविधित्सुनाचार्येण पौर्णमासमनुविहितमिदानीमवसरप्राप्तं दर्शस्यानुविधानं कर्त्तव्यम्, तत्र च प्राक्कालीनः पिण्डपितृयज्ञः सोऽनुविधेय इत्यत आह । अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । अन्होपरोभाग अपराह्णः । तृतीयो भाग इत्यपरे वाक्यशेषात् । पूर्वाह्णो वै देवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितॄणामिति । पिण्डपितृयज्ञ इति पिण्डदानकर्मनाम । अर्थानुगमात्संज्ञेयम् यौगिकी पिण्डैः पितॄणां यज्ञः पिण्डपितृयज्ञ इति । होमस्य च तादर्थ्यदर्शनात् । स देवैः प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददातीति । मासि मासि वोऽशनमिति च प्रकृत्य यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेऽथैभ्यो ददातीत्याह पिण्डदानमेवाभिधीयते । न जपहोमादि । प्रयोजनं तदकरणेऽभ्यावृत्तिः । चन्द्रादर्शनमभ्रादिनापि भवति, तन्माभूदित्यमावास्यया विशेष्यते । तदेवोच्यतामिति चेत्, न अमावास्या शब्दस्य कर्मविषयतापि दृश्यते । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामिति।तत्र को दोषः । चतुर्दश्युपवासपक्षेपि प्राप्नोति । अस्तुतथेति चेत् । न श्रुतिविरोधात् । यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृश इति । अनेन च क्षयो लक्ष्यते तस्मिन् क्षीणे ददातीति श्रूयते । स च परमः क्षयः।इतरस्तु प्रत्यहमेव भवति । एवं च सति परमक्षयविशिष्ट एव काले पिण्डपितृयज्ञो नान्यत्रेति। यथाराजसूये पक्षमध्य अमावास्ये दाक्षायणे च । खर्विकामावास्यायां दृष्टेपि चन्द्रमस्यपराह्णे परमक्षय इति क्रियत एव काले पिण्डपितृयज्ञः। यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृश इति क्षयोपलक्षणार्थत्वात् । तस्मिन्क्षीणे ददातीत्यथ यदक्षीणे दद्यात्समदं ह कुर्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति ॥ १ ॥

दक्षिणाग्नौ श्रपण; होमश्च ॥ २ ॥

गार्हपत्याहवनीयापवादोयं वचनात् ॥ २ ॥

परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः ॥ ३ ॥

तमित्यवाच्यमाने न ज्ञायते कस्य परिस्तरणमिति तन्निर्देशः । पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्चार्थवच्चेति । द्वन्द्वता मा भूदेकश इति ॥ ३ ॥

अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्ण; श्रुवं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यमिति वचनात् । अपूर्णता चरोः स्रुचश्च । अपूर्णं पितॄणामिति । तूष्णीमिति च लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधो, न ह्यत्र मन्त्रप्राप्तिरस्त्यपूर्वत्वात् । उत्तरेण दक्षिणाग्निं तिष्ठन्नवहन्तीति वचनात् ॥ ४ ॥

सकृत्फलीकरोति ॥ ५ ॥

फलीकरणं पुनः पुनर्लोके प्राप्तं सकृदुच्यते ॥ ५ ॥

सारतण्डुलमपूर्ण; श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च ॥ ६ ॥

सारशब्दः सकलतण्डुलवाची । प्रसिद्धेः । ईषत्स्विन्नता वा वाक्यशेषात् । शृताशृतं पितॄणामिति । प्रसिद्धिरनैकान्तिकी । गुरुण्यपि सारशब्दप्रयोगात् । पूर्णं वै देवानामर्द्धपूर्णं मनुष्याणामुपर्यर्द्धं पितॄणामित्यपूर्णग्रहणम् । श्रपयित्वाभिधारयत्याज्येन । तत्कुतोन्यत्रापि दर्शनात् । आज्येनाभिघार्येति । तच्च यथाकथं चिदभिघारणमात्रं नियमाभावात् । उद्वासनं दक्षिणतः पित्र्यत्वात् । पूर्वेणानीय मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च । तच्च वैकङ्कतमाहुतिसम्बन्धात् । होमश्च यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेनैव दैवत्त्वात् । स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्य इति । न वा पित्र्यकर्मा-

ङ्गत्वात् । प्रधानोपचारन्यायाच्चाङ्गानाम् । महापितृयज्ञे च देवाज्यग्रहणे यज्ञोपवीतित्वविधानात् । स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति । प्राप्तानुवाद इति चेत् । नानन्यपरत्वाद्वाक्यस्य । मन्त्रलिङ्गाच्च । कव्यवहनाय पितृमत इति कव्यवाहनः पितॄणामिति पितृसम्बन्धात् । तस्मात्पित्र्यवदेव होमः ॥ ७ ॥

प्रास्य तद्दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ॥ ७ ॥

अग्नौ मेक्षणमभ्याद्धातीति । दक्षिणेनापरेण वाग्नेरेव स्फ्येनेतिं शाखान्तरात् ॥ ८ ॥

उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ॥ ८ ॥

लेखायाः ॥ ८ ॥

उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्य्ँ सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यात् ॥ ९ ॥

अत्राभिनये श्रुतिरुद्घाटितोद्धरणसामर्थ्यादिति । इतीव वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योथैवं पितॄणामिति । पाणौ हि तीर्थचतुष्टयम् । अग्रे देवतीर्थम् । मूले मनुष्याणामिति । अथैवमिस्यङ्गुष्ठमूलं वा कनिष्ठिकाप्रदेशो वा । तत्राङ्गुष्ठमूलः पितृतीर्थं स्मर्यत इत्यपसव्यमिति । कनिष्ठिकोद्देशो हि सव्यता भवति । सा च पित्र्यनुचितेति ॥ ९ ॥

असाववनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृतित्रीन् ॥ १० ॥

असाविति नामादेशपूर्वकं यजमानस्य पितृप्रभृतित्रीनवनेजयति ॥ १० ॥

उपमूल्ँ सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतत्त इति ॥ ११ ॥

अन्नमिति चाध्याहारः । उपरवमूलमित्यन्यपदविग्रहो नित्यसमासः । मूलसमीपे यानि सकृदाच्छिन्नानि तान्युपमूलं दितानि बर्हिस्तृणानि अन्यत्रापि तृणार्थे इत्युक्तत्वात् लेखायां कृत्वा यथावनिक्तं यत्र यत्रावनेजनं कृतं तत्र तत्र पिण्डान् ददात्यसावेत्त इति पितृप्रभृति ॥ ११ ॥

१ये चत्वामन्विति चैके ॥ १२ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनात् ॥ १३ ॥

पिण्डानामाभिमुख्येनोक्त्वाऽप्रदक्षिणं गत्वोदङ्ङास्ते २तमनादर्वाक् ॥ १३ ॥

आवृत्यामीमदन्तेति जपति ॥ १४ ॥

आवर्त्तनन्तेनैव मार्गेण । अथोपपल्यय्य जपतीत्युपदेशात् ॥ १४ ॥

अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रंस्य नमो व

इत्यञ्जलिं करोति ॥ १५ ॥

विस्रंसनोपदेशात्पूर्वमेव नीविमत्परिधानम । प्रति नमस्कारं वाञ्जलिकरणम । षट्कृत्वो नमस्करोतीति वचनात् । षट्कृत्वो नमस्करोतीति सूत्रकारानुपदेशान्नेति चेत् । स्यान्महापितृयज्ञे उक्तत्वात् । षड्वा नमस्कारमिति श्रुतेश्च । तुल्यत्वात् षट् कृत्वो नमस्करोतीति ॥ १५ ॥

---

१ यदि द्विपितृकः स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति विशेषः । शौनकः 'नामान्यविद्वान् पितः पितामह प्रपितामह' इति । व्याघ्रपात् 'गोत्राज्ञाने काश्यप' इति ।

२ तमनं ग्लानिः, आ ग्लानिपर्यन्तमित्यर्थः । विष्णुः 'यथाशक्ति प्राणनिरोधं कृत्वासीत' इति ।

एतद्द इत्युपास्यति सूत्राणि प्रति पिण्डम् ॥१६॥

बहुवचनोपदेशात् त्रिणि त्रीणि ॥ १६ ॥

ऊर्णा दशा वा ॥ १७ ॥

वेति विकल्पः ॥ १७ ॥

वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा ॥ १८ ॥

उत्तरग्रहणादेव यवसी अभिप्रेते । ततश्चोर्ध्वं पञ्चाशतः ॥१८॥

ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति ॥ १९ ॥

पिण्डमूलेषु । तर्पयत मेपितॄनिति लिङ्गात् ॥ १९ ॥

अवधायावजिघ्रति यजमानः ॥ २० ॥

स चायं यजमानसंस्कारः । स यजमान भाग इति वचनात् । ततश्च नाध्वर्युरवजिघ्रति । अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति । प्रतिप्रयोगसामर्थ्यादध्वर्युरेव । प्रत्यवधाने ल्यप् प्रयोगान्नेति चेत् । स्यात्कायार्थत्वात् । निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमिति यथा ॥ २० ॥

उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ ॥ २१ ॥

अभ्याद्धातीति वाक्य शेषः । तत्र च पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि. तत उल्मुकम् । अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यग्नावभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि सृजतीति वचनात् । अजादित्वादल्पाक्षरत्वाच्च पूर्वनिपातः ॥ २१ ॥

१आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा ॥ २२ ॥

---

१ पुत्र कामा यजमानपत्नि 'आधत्तगर्भम' इत्यनेन मन्त्रेण मध्यमपिण्डं प्राश्नाति, भुनक्तीति यावत् ।

प्रसवसमर्थेति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

पिण्डपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह—

प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोपि जीवान्त-हितेपि ॥ २३ ॥

दानं प्रवर्त्तत एव । पितृशब्दस्याविशेषविषयत्वात् ॥ २३ ॥

जीवत्पितृकस्य होमान्तम् ॥ २४ ॥

कर्म स्यात् ॥ २४ ॥

व्यवेते जातूकर्ण्यः ॥ २५ ॥

कुतः । यस्मान्न जीवेन व्यवेते दानं मेने जातूकर्ण्यः ॥ २५ ॥

किमिति न व्यवेते—

न जीवन्तमतीत्य ददातीति ॥ २६ ॥

शाखान्तरेषु श्रवणात् । अतो होमान्तं कर्म स्यात् । यद्येवमनारम्भ एव श्रेयान् । कुतः । दानस्य प्रधानभूतत्वात् । न च प्रधानाभावेङ्गानां प्रवृत्तिरस्ति । अतोनारम्भ एवेत्यवधार्यते । चतुर्दश्युपवासपक्षे ऽमावास्यायां पूर्वाह्णे दर्शयागः । तत्र चापराह्णे पश्चात्पिण्डपितृयज्ञः । अमावास्योपवासे पूर्वः प्राप्नोति ॥ २६ ॥

तत्रानियमे प्राप्त आह—

पूर्वो वाङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः ॥ २७ ॥

पूर्व एव दर्शात्पिण्डपितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः । एतदङ्गत्वप्रतिपादकवाक्यात् । पूर्वेद्युः पितृभ्यो यज्ञं निपृणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इति । अमावास्यायामेव पूर्वो भवति ॥ २७ ॥

इदमेव विचार्यते । किं पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गमुतानङ्गमिति? । किं तावत्प्राप्तम् । अनङ्गमिति ब्रूमः—

प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनाहिताग्नि-
श्रुतिभ्यो नाङ्गम् ॥ २८ ॥

प्रकरणभेदात् । प्रकरणपठितमङ्गं भवति, न चायं तत्प्रकरणे पठ्यते । किं च कालभेदात् । पूर्वाह्णे पराह्ण इत्यङ्गानां चैककालता भवति । अपि च लिङ्गं भवति । यक्ष्मणा गृहीतः पौर्णमासेन यजेत । पिण्डपितृयज्ञेनैवामावास्यामवरुन्धे आमावस्यमन्तरेणापि पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तच्चानङ्ग उपपद्यते । अनुग्रहवचनं च पृथग्दर्शाद्भवति । कथमेषां पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवतीति । अथाङ्गं स्यात् । कथमेषामावास्यं हविरनन्तरितं भवतीत्युक्ते दध्ना चेत्यमावास्यानुग्रहेणैवानुगृहीतः पितृयज्ञो ऽनुग्रहवचनं पृथक् नोपपद्यते । अपि चानाहिताग्निश्रुतिर्भवति । अथ नाहिताग्निना कार्य इति अङ्गत्वे हि दर्शे असति न क्रियेत । ततोऽप्यनङ्गमिति ॥ २८ ॥

अङ्गं वा समभिव्याहारात् ॥ २९ ॥

अथवाङ्गं पिण्डपितृयज्ञः । कुत एतत् । समभिव्याहारात् । समित्येकीभावेनाभिव्याहारो वाक्यं वाक्यादित्यर्थः । पूर्वेद्युः पितृभ्यो निक्रयं कृत्वा प्रातर्देवेभ्यः प्रतननम् । यच्च येन विना न भवति तत्तदर्थं, तादर्थ्यलक्षणं तु शेषत्वं, तस्मादङ्गमिति । यत्तु प्रकरणभेदादनङ्गमिति । प्रकरणान्तरसमधीतमप्यङ्गं भवत्येव । यथा प्रवर्ग्यः सौत्रामणी चेति । भिन्नकालमप्यङ्गं भवति । यथाग्निहोत्रार्थमुद्धरणलिङ्गं वचनं द्रष्टव्यम् । अनुग्रहवचनमर्थवादोऽङ्गत्वेऽप्युपपद्यते । अप्यनाहिताग्निना कार्य इति वचनम् । तस्मादङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ॥२९॥

पिण्डपितृयज्ञः प्राक्कालत्वादनुविहित इदानीमावास्यमनुविधीयते—

श्वो नोदेतेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां च्छिनत्ति
शाल्मलीं वेषेत्वेत्यूर्जेत्वेति ॥ ३० ॥

श्वः न उदेता चन्द्रमा इति ज्ञात्वा पर्णशाखां छिनत्ति । कुत एतत् । तद्धैके दृष्ट उपवसन्तीति वचनात् । अदृष्टे वा । तत्कुतः । अमावास्यायां अमावास्यया यजेतेति श्रुतत्वात् । पर्णः पलाशः । शा-

मीलीं१ वा। शमीमयम् वेत्यर्थः। इषेत्वेत्यूर्जेत्वेति वा तामाच्छिनत्तीषेत्वोर्जेत्वेति हि श्रूयते। न चानयोर्मन्त्रयोः करणत्वात्समुच्चयः ॥३०॥

छिनद्मीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात् ॥ ३१ ॥

छिनद्मीति उभाभ्यां सम्बध्यते। कुतः साकाङ्क्षत्वात्। उभायोश्छेदने विनियुक्तत्वात्। तामाच्छिनत्तीषेत्वोर्जेत्वेति ॥ ३१ ॥

सन्नमयामीति वोत्तरे ॥ ३२ ॥

तत्कुतः। ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति वचनात्। अनुमार्ष्टीति च प्रगुणीकरणम्। तच्च मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तमाचार्येण नाभिहितम्। एवं च सति द्वावपि मन्त्रौ माध्यन्दिने पाठाच्छेदने विनियुज्येते विकल्पेन। उत्तरस्त्वनुमार्जन एव काण्वपाठात्२ ॥ ३२ ॥

बहुलपलाशामशुष्काग्रां प्रागुदीचीमन्यतमां वा ॥ ३३ ॥

अन्यतमामिति वचनं न सर्वदिग्विषयम्। प्राचीमाहरति उदीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरतीति वचनात् ॥ ३३ ॥

व्रतमुपैति ॥ ३४ ॥

अनिर्ज्ञातकालस्य शाखाच्छेदनस्यावसरविवक्षयेदमुक्तम्। ततश्च व्रतोपायनीयाशनोत्तरकालं छेदनमिति। तत्प्राप्तिश्च प्रकरणाविभागात्। सूत्रकारोपदेशाच्च। पौर्णमासवदन्यदिति ॥ ३४ ॥

व्रतग्रणे नियमो माभूदित्याह—

३यथोक्तं वा ॥ ६५ ॥

---

१ शम्या अवयवः शामीली ताम्, 'शम्याः ष्ट्लञ्, टिड्ढाणञ्' इति पाणिनिसूत्राभ्यां ष्ट्लञ्ङीष्प्रत्ययाभ्यां रूपम्।

२ तथाचापस्तम्बः 'ऊर्जेत्वेति सन्नमयत्यनुमार्ष्टि वा' इति। सन्नमनमृजूकरणम्।

३ यस्मिन् काले वैकल्पिकमुक्तम् तत्र काले वा भवति इह वेति सूत्रार्थः।

मातृभिर्वत्सान्सꣳसृज्य वत्सꣳ शाखयो पस्पृशति वायव स्थेति ॥ ३६ ॥

संसर्गश्च मेलापकः । वत्सस्य चोद्दिश्यमानत्वात्प्रतिवत्समुपस्पर्शनम् । लिङ्गं चाविवक्षितमुद्दिश्यमानत्वादेव । क्वचिच्चोपदेशात्पुंवत्सामिति । यदि वत्सशब्दः स्त्रीविषयोपि तदैतदुपपद्यते । तथा च पाणिनिः । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री इति । स्त्री शब्दः साधुर्भवति तरुणेषु पुंशब्द इति । एवं च सति स्त्रीवत्सा अपि गावो गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

उपायव स्थेति चैके ॥ ३७ ॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति।उपस्पर्शनं च पृथक्करणार्थं उत्तरसूत्रात् ॥३७॥

देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य ॥ ३८ ॥

शाखयोपस्पृशति । वत्सेन व्याकृत्येति वचनात् । एकस्याश्चोपस्पर्शने सर्वासां संस्कार इति । कुत एतन्मन्त्रे बहुवचनोपदेशात् । आप्यायध्वमघ्न्या इति । ततश्च वहिनी दध्येन्द्रमित्यत्र मन्त्रो विपरिणाम्यत इति सम्प्रदायः । अपरे तु न्यायनिगदत्वादविपरिणाममिच्छन्ति । यैवोपस्पृश्यते तस्या एव संस्कार इति । बहुवचनं पूजार्थम् । एता उत्या उषसः केतुमक्रतेति वत् ॥ ३८ ॥

ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा ॥ ३९ ॥

मन्त्रे हीन्द्रशब्द एव दृश्यते स एव मा भूदित्यत आह माहेन्द्रं वेति । अतश्च विकल्पः । तच्च वचनात् । तद्धैके महेन्द्रायेतिं कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ॥ ४० ॥

द्वे ह्यग्न्यगारे तयोरन्यतरस्य पुरस्तादुपगूहनम् । यजमान ग्रहणं च पशुविशेषणत्वाद्बहुजमानकेऽपि नोह्यते । पशूनां तु कृत्व-

ङ्गभूतानां पालनमिहेष्यते। ततश्च वहिनीदधनि विपरिणामः ॥ ४० ॥

मूलादुपवेषं करोति ॥ ४१ ॥

वेषोस्युपवेष इति । मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति वचनात्। उपवेषनिष्पत्तौ च मन्त्रः। शाखायाश्च परिवासनं संस्कारः। ततश्च केवलायामामिक्षायां तूष्णीमेव शाखापरिवासनम । परिवासितया हि पयसोपाकरणमिति ॥ ४१ ॥

सान्नाय्ये शाखासंयोगात् ॥ ४२ ॥

सान्नाय्ये एवोपवेषः। कुतः। शाखासंयोगात्। शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति ॥ ४२ ॥

उपधानाद्वोभयोः ॥ ४३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उपधानार्थत्वादुपवेषस्योभयत्र प्रवृत्तिः । ततश्च शाखाभावे वारणो भवति ॥ ४३ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ ॥४४॥

वसोः पवित्रमित्यनेन मन्त्रेण कुशावेवपवित्रं बध्नाति शाखायाम। ते चैते परिवासनपवित्रबन्धने शाखोपगूहनात्पूर्वं कर्त्तव्ये। अर्थाद्धि पाठो बाध्यत इत्युक्तं विरोधेर्थस्तत्परत्वादिति । पश्चाच्च परिवासनादौ क्रियमाणे सति उपगूहनमदृष्टार्थं स्यात् । दृष्टार्थता चास्याः शाखाया अनाश इति । दृष्टे च सति नादृष्टपरिकल्पना साध्वी। अतः पश्चादुपगूहनमिति ॥ ४४ ॥

त्रिवृद्वा ॥ ४५ ॥

१त्रिवृत् वेण्यभिधीयते। तां बध्नाति। वाशब्दो विकल्पार्थः॥४५॥

यत्राग्वाग्निहोत्रहोमः सन्नयतस्तां रात्रिम् ॥४६॥

तां रात्रिमिति वचनात् पक्षमध्ये आमावास्ये न यवागू नियमः ॥ ४६ ॥

आपस्तम्बः, त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं शाखायां शिथिलमवसजति' इति ।

हुत उपसृष्टां प्रब्रूतादित्याह ॥ ४७ ॥

हुतेऽग्निहोत्रे दोग्धारमाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति ॥ ४७ ॥

प्रोक्ते द्यौरसीति स्थाल्यादानम् ॥ ४८ ॥

उपसृष्टेति प्रोक्ते दोग्धा प्रति प्रश्ने द्यौरसीति स्थाल्यादानम् । तच्चाधिश्रयणार्थमतश्च वायव्ये पर्यासिं अधिश्रयणाभावादनादानम् । एवं कार्यापत्त्या च वपाश्रपण्योरादाने विपरिणामः । द्यौः स्थः पृथिवी स्थ इति ॥ ४८ ॥

मातरिश्वन इत्यधिश्रयति ॥ ४९ ॥

स्थालीम् ॥ ४९ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ॥५०॥

प्राग्वेति विकल्पः । तच्चैतच्छ्रौतं प्रागुदग्ग्रहणम् । स्मार्त्तं हि वचनमन्तरेणापि प्राप्नोत्येव । प्रयोजनं तदपचारे श्रौतं प्रायश्चित्तम् ॥ ५० ॥

वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण ॥ ५१ ॥

दोहयतीति कारितत्वादध्येषणा गां धुक्ष्वेति । शूद्रपर्युदासाच्च क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञा ॥ ५१ ॥

स्थाल्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति ॥५२॥

स्थाल्यन्वारब्धे यजमाने देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपत्यध्वर्युः ॥ ५२ ॥

कामधुक्ष इति प्रश्नः ॥ ५३ ॥

कां दुग्धवानसीति दोग्धारं पृच्छति ॥ ५३ ॥

प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ॥ ५४ ॥

अमूमिति प्रोक्ते गोनाम्नि सा विश्वायुरिति आह ॥ ५४ ॥

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ॥ ५५ ॥

एवमितरे द्वे दोहयति । एवं शब्दाच्च समस्तः क्रियोपदेशः । अयं तु विशेषः । उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमभिदधाति ॥ ५५ ॥

विसृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे ॥ ५६ ॥

दोहयतीति वाक्यशेषः । अन्वारम्भवाग्यमयोश्च प्रतिषेधात्तयोर्भवत्येव । उत्तरा दोहयतीत्येतावत्युक्ते न जायते ॥ ५६ ॥

कियत्यो दुह्यन्त इत्यत आह—

यावत्स्वमधिकारात् ॥ ५७ ॥

यावत्यश्चास्य गावस्तावत्य इति । कुत एतत् । अधिकारात् । अपरिज्ञाने सत्यधिकारो व्यवच्छेदकः ॥ ५७ ॥

तिस्रो वा नित्यत्वात् ॥ ५८ ॥

तिस्रो वा दुह्यन्ते । त्रित्वे हि नित्यं बहुवचनं व्यवस्थितम् । ननु चतुर्थादावपि भवत्येव । सत्यमेव ॥ ५८ ॥

आदिसामर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

त्रित्वगतमेव बहुत्वमाद्रियते । उक्ते हि बहुत्वे कृतः शास्त्रार्थ इति किमित्युत्तरं गम्यते ॥ ५९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा बहुवचनश्रवणे त्रित्वगतमेवोपादीयते । कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तरिक्षाः बृहन्तो दिव्याः शबला वैद्युताः सिध्मास्तारका इति । पञ्चबहुवचनान्यनुक्रम्य पञ्चदशदर्शयति । अर्द्धमासानां वा एतद्रूपं यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन आलभत इति ॥ ६० ॥

परिक्षालनमानयति सम्पृच्यध्वमिति ॥ ६१ ॥

तच्चाध्वर्युरानयति दोहमात्रे ऽन्यस्य श्रुतत्वात् ॥ ६१ ॥

उद्वास्यातनक्ति प्राग्घुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥६२॥

प्रातर्हुतशेषेणेति सम्प्रदायः। नेत्यपरे। तदा प्रातर्हुतशेषेणेत्येवावक्ष्यत्। अतः प्राक् शब्दस्य पूर्वकालवाचित्वात्पूर्वं यद्धुतशेषं प्रायं होमशेषमित्यर्थः। आतनक्तीति आतञ्चनतत्पर्वसङ्कोचनार्थः। सङ्कोचः काठिन्यं तत्सायं होमशेषेण सुकरमिति। इन्द्रस्यत्वेति चोपलक्षणम्। महेन्द्रस्यापि भावात्। तद्धैकेन्द्रायेति कुर्वन्तीति ॥ ६२ ॥

सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेन [1]विष्णो हव्यमिति ॥ ६३ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधातीति वचनात् ॥ ६३ ॥

निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत् ॥ ६४ ॥

निधाय तत्पयो वत्सापाकरणं पूर्ववत्। तच्च पयस ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति ॥ ६४ ॥

प्रातराग्नेय ऐन्द्राग्नश्च द्वादशकपालोऽसन्नयतः ॥ ६५ ॥

स एष उभयत्राच्युत आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेयग्रहणम्। अमा वै नोद्य वसुर्वसतीत्युपक्रम्य तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीत्याह। तच्चैतदसंन्नयतः ॥ ६५ ॥

निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन् ॥ ६६ ॥

आज्यनिर्वापे कृते प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्पात्रे कर्त्तव्यम्। अन्यस्मिन्निति ग्रहणात्सायं दोहस्य तत्रैवान्तञ्चनम् ॥ ६६ ॥

परिक्षालनान्तं कृत्वा सायं दोहमाहृत्य प्रातर्दोहे ऽपयित्वाभिघार्योद्वास्योभावनक्ति ॥ ६७ ॥

---

१ यदि मृन्मयं स्यात्तृणं दारु वान्तर्दधाति ।

प्रातर्दोहं श्रपयित्वा सायं दोहाहरणम् । यथासूत्रे दृष्टार्थता भवति । अभिघारणं च पयसः । उभावनक्तीति प्राणदानं तदुभयोः ॥ ६७ ॥

शृतस्याग्रेवद्यतीति श्रुतेः ॥ ६८ ॥

अपन्यायत्वाच्छ्रुतिग्रहणम् । दध्नो हि पूर्वं क्रम इति । यदवद्यति तच्छृतस्य प्रथमम् ॥ ६८ ॥

समस्य मार्जनम् ॥ ६९ ॥

शाखापवित्रेण सह मार्जनम् । तच्च पुनः शाखायामेव कर्तव्यम् । मार्जनमात्र एव श्रवणात् ॥ ६९ ॥

इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनम् ॥ ७० ॥

ननु च यथा देवतमन्यदित्युक्तत्वादवाच्यमेतत् । न समाम्नायज्ञापनार्थत्वात् । अज्ञाप्यमाने हि समाम्नाये परादिना पूर्वान्तन्यायेन इन्द्राग्न्योरित्यस्य पूर्वव्यूहनशेषतैव प्राप्नोति । तस्मात्साधूक्तमिन्द्राग्न्योरिति व्यूहनमिति ॥ ७० ॥

सह शाखाया प्रस्तरानुप्रहरणम् ॥ ७१ ॥

प्रस्तरप्रहरणस्य निर्ज्ञातकालत्वात् शाखाप्रहरणस्य चानिर्ज्ञातकालत्वात् प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरतीति वाक्यार्थः ॥ ७१ ॥

परिधिभिः सहोपवेषं जुहोति जोहोमि त्वा सुभगसौभगाय पुरुत्तमं पुरुहूतश्रवस्यन्निति॥७२॥

मन्त्रभेदाच्च कर्तृभेदस्ततश्चाग्नीदुपवेषं जुहोति१ ॥ ७२ ॥

पौर्णमासवदन्यदसद्यः ॥ ७३ ॥

---

१ प्रतिपत्तिरियम्, चरितार्थत्वात् । अतो नाशदोषादौ सकृदगृहीतेनाज्येन होमः ।

न चायमतिदेशः । प्रकरणसाधारण्यात् । साधारणत्वाद्धर्माणाम् । एवं चोभयत्र गुणकामप्रवृत्तिरविरुद्धा । १ इयांस्तु विशेषः । असद्यः ॥ ७३ ॥

सोमयाजी सन्नयेत् ॥ ७४ ॥

सोमयाजिनो नियमः ॥ ७४ ॥

कामादितरः ॥ ७५ ॥

तस्मादप्यसोमयाजी समवनयेदिति ॥ ७५ ॥

त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥७६॥

तस्मादु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेति श्रुतत्वात् । दर्शपौर्णमासग्रहणं न कर्त्तव्यम् । उपक्रमादेतत्सिद्धेः । कर्त्तव्यं वा । आनन्तर्यात्सान्नाय्यस्य तद्गुणकविषयतैव मा भूदिति ॥ ७६ ॥

पञ्चदशदाक्षायणयज्ञी ॥ ७७ ॥

यद्युदाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतेति ॥ ७७ ॥

अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् ॥ ७८ ॥

एव शब्द इवार्थे । यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं एवं दर्शपूर्णमासावपीति । उभयोस्तुल्यशास्त्रत्वात्२ । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यवतोश्चानुविधानं कृतम् । इदानीं दाक्षायणगुणकयोः कर्त्तव्यम् । तत्र च पयस्या विद्यते । सा च दधिपयोभ्यां भाव्यते । विकारत्वाच्च धर्मातिदेशं प्रत्यपेक्ष्य किमत्र दध्नो धर्मा उत पयस इति । अनेनाति-

---

१ अत्र 'उक्तादन्यत् सर्वं दर्शपूर्णमासवद्भवति' इति शेषः ।

२ अतश्च विकल्पः, तथाचापस्तम्बः स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासावेवाकामः सर्वकामो वा युगपत् कामयेताहारपृथक्त्वे वा यावज्जीवं यजेत त्रिंशतं वर्षाणि वा जीर्णो वा विरमेत्' इति ।

देशप्रसङ्गेन यावानतिदेशः स सर्वोभिधीयते । तत्पूर्वकत्वाच्च विशेषातिदेश ऊहो बाधश्चेति ॥ ७८ ॥

तत्र तावदतिदेशविचारः क्रियते । यावद्वैकृतीषु चादेनासु यागत्वं नच प्रतिपाद्यते सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस कामः ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः अग्नीषोमीयमजमालभेतेति चैवमाद्यासु किं यावदुक्तं निर्वापमात्रं आलम्भमात्रं च उत यागा एत इति? । शब्दलक्षणत्वात्कर्म्मणो यावदुक्तान्येतानीति प्राप्त उच्यते—

कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः ॥७९॥

कर्म शब्द आख्यातशब्दो व्यापारशब्दो यो द्रव्यदेवतायुक्तः स यजतिः प्रत्येतव्यः । यागः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । यद्यपि यजतिर्यजिरिति च धातोर्निर्देशकस्तथापि तस्य द्रव्यदेवतासंयोगाभावात् तदर्थ एव गृह्यते । द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दो याग इति । कुत एतत् । द्रव्यदेवतासंयोगात् । यश्च द्रव्यस्य देवतोद्देशेन त्यागः स याग इति । द्रव्यदेवतायुक्तं च कर्मशब्दे यागं दर्शयति । मैत्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपतीत्यभिधाय तयोरुभयोरवद्यन्नाह मित्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्याश्राव्याह मित्राबृहस्पती यजेति वषट् कृते जुहोतात सहानुवाचनविधिपरे वाक्ये यागं दर्शयति । तथा पशावग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति वषट् कृते जुहोतीति प्रैषविशेषविधिपरे वाक्ये यागं दर्शयति । एकदेशस्थितमपि च लिङ्गं स्थालीपुलाकवत् सर्वत्रगमकम्भवति न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्माद्यागा एत इति ॥ ७९ ॥

यागेषु सत्सु किं यागमात्रं भवत्युत धर्मा अपि सन्तीति ? । यदा च सन्ति तदा किं पूर्णाहुतिका, उताग्निहोत्रिका, उतदर्शपौर्णमासिका, उत ज्योतिष्टोमिका इति, अथ दर्शपूर्णमासिका एवेति । किं तावत्प्राप्तं धर्माणामनाम्नानादधर्मका इति, एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् ॥ ८० ॥

सामर्थ्यादित्ययं हेतुर्धर्मसत्तायां तद्विशेषे च । साधारणधर्मे

सत्तायां तावत् एवमेताश्चोदनाः समर्था भवन्त्यर्थवन्त्यो भवन्तीत्यर्थः । इतरथा सापेक्षाः सत्योनर्थिकाः स्युः । तत्कथम् । सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसम्भावयेदित्यपरिपूर्णं वाक्यं१, यच्च नामापरिपूर्णं तदध्याहारेण वानुषङ्गेण वा पूरयितव्यम् । न हि वेदे मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते । तेनात्र विध्यन्तोनुषक्तव्यो वाक्यपूरणायानर्थक्यं मा भूदिति । स च दार्शपौर्णमासिकः सामर्थ्यादेव । स एवात्र शेषीभवितुं समर्थः । व्यक्तचोदनाचोदितत्वेन निर्वपति संशब्दनेन च प्रतीयमानत्वात् । नान्य इति । विध्यन्तानुषङ्गेण च धर्माणामनुषङ्ग इति दर्शपौर्णमास धर्मा इति सूत्रितम् । इष्टिपशुष्विति च इष्टिषु पशौ चेति द्रष्टव्यम् । पश्वन्तरेषु ह्यग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिं वक्ष्यत्यग्नीषोमीयदर्शनादिति ॥ ८० ॥

दर्शनाच्च ॥ ८१ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु प्रवर्त्तन्त इति । सावित्रीमिष्टिं निर्वपतीति प्रकृत्याह । तस्य प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नं स्तिस्रः स्वयं सम्भृता गाथागायतीति गाथागानविधिपरे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति । तथा पशौ स उत्तरमाघारमाघार्यासंस्पर्शयन् स्रुचौ पर्येत्य जुह्वा पशुं समनक्तीति पशुसमञ्जनविधिपरे वाक्ये उत्तराघारं दर्शयति ॥ ८१ ॥

एवं सर्वेष्टिष्वेवानुमानिकवचनेन धर्मप्राप्तिरभिमिता । इदानीं तदपवादत्वेन प्रत्यक्षशिष्टः धर्मप्राप्तिरभिधीयते—

वैश्वदेवधर्माश्चातुमास्येषु वचनप्रवृत्तिभ्याम् ॥ ८१ ॥

वैश्वदेवमिति चातुर्मास्यानां प्रथमं पर्व, तस्य धर्मा उत्तरेषुपर्वसु प्रवर्त्तन्ते, कुतो, वचनात् । वचनादिति हेतुश्चायमुपदेशश्च । ततश्च यत्रैव वचनं तत्रैव प्राप्तिः । प्रतिपर्व वचनं भवति, एतान्येव

---

१ किम, केन, कथम, इत्यंशत्रयेषु कथमंशाभावादपरिपूर्णता वाक्यस्य ।

पञ्च हवींषि भवन्तीति। तानि चाग्नेयादीनि वैश्वदेविकानि पञ्च- चोद्यन्ते। तेषां चोपक्षीणत्वात्तद्धर्मकाणीति गम्यते। धर्मप्रवृत्तिं च दर्शयति शुनासीरीये। आद्येयैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ती-त्यभिधाय तस्यावृत्त्रोपाकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यं न मथ-न्त्यग्निमिति प्रतिषेधति। प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वको भवति। अप्राप्तत्वा-च्चोत्तरवेदिप्रतिषेधोऽनुवादकः॥ ८२॥

सोमाच्चावभृथे सामप्रतिषेधात्॥ ८३॥

सोमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिके धर्मप्राप्तिः। कुतो वचना-त्। च शब्देन वचनमनुकृष्यते। उच्यतेऽनेनशब्देनेति वचनं नाम-धेयमवभृथ इति। सामप्रतिषेधाच्च। सोमिकादवभृथान्नाम सामा-न्येन सामगानं प्राप्तम्। तत्प्रतिषेधो विधीयते। नाप्राप्तं प्रतिषेधति। तत्र न सामगीयत इति॥ ८३॥

कणवत्पशौ न मन्त्रोपदेशात्॥ ८४॥

कणापासनक्रियाच रुधिरापासनक्रिया तथो एवासृक्पशो-रिति वचनेन प्राप्नोति। सा च प्रतिषिध्यते। न मन्त्रोपदेशादिति। यद्यशेषक्रियाप्राप्तिः स्यात् न मन्त्रे उपदिश्येत उपादिश्यते च रक्ष-सां भागोसीति तस्मात्तावन्मात्रमेव भवति। अशेषक्रियाविषयं व-चनमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्॥ ८४॥

विशये लौकिकमयुक्तत्वात्॥ ८५॥

विशयः संशय उच्यते। यथा आज्यदोहेषु सामसु अग्निमु-पधाय स्तुवन्तीति, किं लौकिकं अग्निद्रव्यं उत वैदिकमिति। अत्र लौकिकं ग्रहीतव्यम्। अयुक्तत्वात्। इतरस्य च विशिष्टकार्यसंयो-गादिति। ननु अन्ये वायुक्तत्वादित्यभिहित एवायं न्यायः। न प्र-करणसमधीतविषयता तस्येति। अस्य पुनरप्रकरणसमधीतविषय-तेति योगान्तरारम्भः॥ ८५॥

दर्शपौर्णमासधर्माः सौर्यादिष्वपि भवन्तीत्येतदुक्तम्। दर्शपौर्णमासयोश्च षट् प्रधानानि। तत्रैतच्चिन्त्यते किं य-स्मिन्कस्मिंश्चिद्वैकृते प्रधाने यतः कुतश्चिद्धर्मपरिप्राप्तिरुत नि-

थमकारिकारणं किं चिदस्तीति? । किं तावत्प्राप्तं नियमकारणाभावादनियम इति । एवं प्राप्त उच्यते—

विधिविशेषः कर्मण्येकद्विशब्दपरिमाण-
द्रव्यदेवतागुणसामान्येभ्यः ॥ ८६ ॥

विधेर्विशेषः विधिविशेषः वैकृते प्रधाने एकत्वादिभिर्विशेषैर्विशेषेण धर्मप्राप्तिः । यथा सौर्ये देवतैकत्वे नावान्तरसामान्येनाग्नेयधर्मप्राप्तिः । सत्यपि व्यक्तत्वे निर्वपति संशब्दे न च नाग्नीषोमीयादिभ्यः । सदृशे हि प्रतीतिर्भवति । प्रतीतेन च धर्मसम्बन्ध इष्यते । द्विदेवतत्वाच्चाग्नावैष्णवे चाग्नीषोमीयविध्यन्तः । द्वित्वसामान्यात् । ऐन्द्राग्नस्यापीति चेत् । न शब्दपरिमाणात् । उभौ हि पञ्चाक्षराविति । मारुते च शब्दपरिमाणादैन्द्राग्नविध्यन्तः । द्रव्यसामान्येन च विध्यन्तप्राप्तिर्यथा पुरोडाशे पौरोडाशिकाः । सान्नाय्ये च सान्नाय्यस्य । देवतासामान्येन च विध्यन्तप्राप्तिर्यथाग्नेये आग्नेयस्य । ननु चैतदवाच्यम्, एकत्वेनैव गतार्थत्वात् । वाच्यं वा, सौम्ये चरावग्नीषोमीयधर्मपरिप्रापणार्थं तत्र हि सामोऽप्यस्तीति । इन्द्रसद्भावादैन्द्राग्नविध्यन्त ऐन्द्रे पुरोडाशे । तदेतदनुदाहरणम् । न ह्यत्र देवतासामान्यमस्ति समुदायात्तद्धितोत्पत्तेः । कस्तर्ह्यत्र समाधिः । वक्ष्यति द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति । तादर्थ्येन देवतासामान्योपन्यासः । गुणसामान्येनापि विध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते । यथा प्रतिकामाग्नेये पौर्णमास्यां क्रियमाणे पौर्णमासाग्नेयविध्यन्तः । अमावास्यायाममावास्याग्नेयविध्यन्त इति । कालो ह्यत्र गुण इति । तदेतदपरेऽनुदाहरणमाहुः । न हि कालो गुण इति शक्यते वक्तुम् । सगुणं हि कर्म काले विधीयत इति । गुणसामान्ये तर्हि किमुदाहरणम् । अस्ति वैश्वदेवो द्वादशकपालस्तत्र देवतानेकत्वसामान्यादैन्द्राग्नविध्यन्तेनाग्नीषोमीयविध्यन्तेन वानियमेन भवितव्यमित्येवं प्राप्त आह । गुणसामान्यादैन्द्राग्नविध्यन्तः । उभौ हि द्वादशकपालाविति । शब्दपरिमाणन्तत्रोदासीनमेव ॥ ८६ ॥

अथ द्रव्यदेवताविरोधे किं द्रव्यसामान्येन विध्यन्तनियमोऽस्तु उतदेवतासामान्येनेति? । यथावैष्णवे नवकपाले द्रव्यसामान्येन

पौरोडाशिको देवतासामान्येनोपांशुयाजविध्यन्त इति । तत्र नियमकारिकारणाभावादनियमे प्राप्त आह—

नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात् ॥ ८७ ॥

अत्र नानियमो द्रव्यस्य सामान्येन पौरोडाशिको विध्यन्तो नोपांशुयाजकस्य । द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विध्यन्तपर्युपस्थापकत्वे द्रव्यमेव बलीयः । कुत एतत् । समवायात् । द्रव्यं हि यागं समवैति । तद्धि त्यज्यमानं यागमभिनिर्वर्त्तयति । देवतातूद्देशेनोपकरोति । तेनासौ विप्रकृष्टेति सन्निकृष्टे सम्प्रत्ययः । अथवा समवायादिति द्रव्यमेव विशेष्यत्वेन हृदि समवैति । देवताविशेषणत्वेन । विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

१आमिक्षायामुभयोस्तन्निवृत्तेः ॥ ८८ ॥

आमिक्षायामुभयोर्दधिपयसोर्धर्मप्राप्तिस्ताभ्यां ह्यसौ निर्वर्त्यते ॥ ८८ ॥

नैकचोदनात् ॥ ८९ ॥

नैतदस्ति यदुक्तमुभयोर्द्धर्मप्राप्तिरिति । किं कारणम् । एकचोदनात् । एकाहीयं चोदना मैत्रावरुण्यामिक्षेति । सा चैकासती नोभे विकर्तुमर्हति । अतोन्यतरस्य विध्यन्त इति ॥ ८९ ॥

२दध्नः संघातात् ॥ ९० ॥

दध्नो हि विध्यन्तः प्रवर्त्तते । सङ्घातत्वसामान्यात् ॥ ९० ॥

---

१ 'दाक्षायणे श्रूयते' 'मैत्रावरुणी पयस्या' इति, चातुर्मास्येषु 'वैश्वदेवी पयस्या' इति, पयस्या वारुणी मारुती च । सा च पयस्या दधिपयोभ्यां निष्पाद्यते । तत्र सन्देहः, किमस्यामुभयोर्धर्मा, उत दध्नः, उत पयसश्चेति ? । तत्राद्यं पक्षमुद्भावयति' इति देव भाष्ये ।

२ द्वितीयं पक्षमनुवदति ।

१पयसस्तद्भावात् ॥ ९१ ॥

पयसो वा तत्र विध्यन्तः प्रवर्त्तते । कुतस्तद्भावात् । अतो ह्यामिक्षा भवति घनीभावयितुं दध्यानीयते । अथवा तद्भावादिति तद्रसस्य भावादामिक्षायां मधुरं पयो मधुरा चामिक्षा ॥ ९१ ॥

पशौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयविध्यन्ते प्राप्त आह—

पशोः सान्नाय्यस्य तदुक्तम् ॥ ९२ ॥

पशौ सान्नाय्यस्य विध्यन्तः । तदुक्तम । द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति । ननु नैवात्र द्रव्यदेवतयोर्विरोधो विद्यते । पशुद्रव्यस्य चोदितत्वात् । इतरेतरप्रभवत्वेन पशुद्रव्ये प्रतीते सान्नाय्ये प्रतीतिर्भवति । प्रतीत्या च धर्मसम्बन्ध इष्यते । सान्नाय्यधर्माणां पशुद्रव्यं पर्युपस्थापकम । देवतापौरोडाशिकानाम् । अतो द्रव्यदेवताविरोध एवायम् । ननु तेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् । न, तत्राव्यवहितं द्रव्यं, इह पशुद्रव्येण व्यवधानादारम्भः ॥ ९२ ॥

प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ॥ ९३ ॥

पशूखा चेत्स्रवेत्सान्नाय्योखा वा तामभिमन्त्रयतेति पशावप्युखां दर्शयति । सा च सान्नाय्यस्य विध्यन्ते घटते । ननु विपरीतमेतल्लिङ्गम । सान्नाय्यस्य विध्यन्ते हि सति तदुखा श्रुत्यभिमन्त्रणं पशूखायां प्राप्नोत्येव । विधाने तु सुतरामप्राप्तिर्गम्यते । सत्यम् । सान्नाय्ये च प्रधानस्य श्रुतिः पशावुपसर्जनभूतस्योदकस्येति । तेन द्रव्यान्यत्वात्पुनरुच्यते ॥ ९३ ॥

सङ्घातत्वसामान्यात्पशौ दध्नो विध्यन्ते प्राप्त आह—

पयसः कालानन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः ॥ ९४ ॥

पयसो वा विध्यन्तः प्रवर्त्तते । एककालता पयसः पशोश्च । यदा वै योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्त इति । तथा यदा पशुर्जायतेऽथ

१ सिद्धान्तमाह ।

पयो जायत इति । अथवा सद्यः कालः पशुः पयोपि सद्यः कालमेव । अनन्तरं च पशोः पयः । दधि तु पयोवस्थाया व्यवहितम् । अत आनन्तर्यात्पयो विध्यन्तः । धनुर्मानुग्रहश्च भवति । पयः पात्राणां प्रोक्षणादयो धर्माः प्रवर्त्तन्ते न दध्नः । तेषां चानुग्रहः कृतो भवति ॥ ९४ ॥

प्राकृतं धर्मजातं विकृतिषु चोदकेन प्राप्नोतीत्युक्तम् । ततो द्व्यहकालतायामपि प्राप्तायामिदमाह—

सद्यस्त्वं काशकृत्स्नः ॥ ९५ ॥

काशकृत्स्नः सद्यस्त्वम् मेने विकृतीनाम् । य इष्ट्या सोमेन पशुनाग्रयणेन वा यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावस्यायां वा यजेतेति वचनात् ॥ ९५ ॥

अनुवादः पूर्वस्येति वात्स्यबादरी ॥ ९६ ॥

वात्स्यश्च बादरिश्च वात्स्यबादरी तावाहतुः । विकृतिविषयत्वेन पौर्णमासी वामावास्या वोच्यते । तच्च प्रकृतितोपि चोदकेन प्राप्त एवातोनुवादोयमिति ॥ ९६ ॥

स्थितं तावदपर्यवसितमन्यदन्तरा चिन्त्यते । यन्नाम प्राकृतस्य द्रव्यस्य कार्ये वैकृतमन्यद्द्रव्यान्तरं विधीयते । यथा मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकाम इति । किं तत्प्राकृतद्रव्यधर्मान् लभते उत न लभते इति । किं तावत्प्राप्तम् । व्रीहीनवहन्तीति व्रीहिसंयोगेन श्रुता धर्माः कथमिव मुद्गेषु भविष्यन्तीत्यत आह—

स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभो विप्रतिषिद्धः ॥ ९७ ॥

यद्वैकृतं द्रव्यं प्राकृतस्य कार्यापन्नं भवति । तद्धर्मान् लभते । कुतः । कार्यापत्तेः । प्राकृतस्य हि द्रव्यस्य धर्मसम्बन्धोऽपूर्वप्रयुक्तो न स्वरूपप्रयुक्तः । आनर्थक्यात् । अपूर्वसाधनविशेषकारितो ह्यसौ एवं च वैकृतेपि सोस्तीति प्रवर्त्तत एव ॥ ९७ ॥

वैकृतद्रव्यं प्राकृतकार्यापन्नं तद्धर्मैर्युज्यत इत्युक्तम् । तेन तन्मन्त्राभिधानमपि लभते । इदं तु सन्दिह्यते, किमूहितेनाभिधानं क-

र्त्तव्यमुतानूहितेनेति । किं तावत्प्राप्तं अर्थबाधो मा भूदित्यनूहितेनेति प्राप्त आह—

यथार्थमुहश्चोदिते ॥ ९८ ॥

चोदिते वैकृत्ये प्रधाने द्रव्ये यथार्थमूहः कर्त्तव्यः। १यथा तमर्थं प्रकाशयति तथा तथोह्यते । यत्कारणम् । प्रकृतौ तेन मन्त्रेण यागसाधनं द्रव्यमभिहितं विकारेऽपि हि तेन तदेव कर्त्तव्यम् । न चाविपरिणतरूपः शक्नोति कर्तुमित्यर्थाद्विपरिणम्यते ॥ ९८ ॥

प्रकृतावनेकपत्नीके यागे पत्नीशब्दस्य विपरिणामे प्राप्त आह—

न प्रकृतावपूर्वत्वादिति ॥ ९९ ॥

न प्रकृतौ विपरिणामोऽस्ति, अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । न हि प्रकृतेरन्या प्रकृतिरस्ति यद्विक्रियते । विकृतौ तु प्रकृतिवद्भावाद्विपरिणामः ॥ ९९ ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्यनेनाशेषधर्मपरिप्राप्ताविदमाह—

विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो ऽप्रवृत्तिः ॥ १०० ॥

विकृतौ वचनादप्रवृत्तिर्भवति । यथा पितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयमिति । अर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवति । यथा मुद्गेष्ववघातस्य । विरोधादपि निवर्त्तते । यथा चरौपेषणमिति ॥ १०० ॥

किमेतावदेव विकृतौ न प्रवर्त्तते नेत्याह—

परार्थोत्पत्तेस्तदभावे ऽभावः ॥ १०१ ॥

परस्यार्थे निष्पद्यमाने यदुत्पन्नं तस्य परस्याभावे तस्याऽप्यभावो भवति । यथा सान्नाय्येष्टयां कणापासनस्य ॥ १०१ ॥

---

१ यथा प्रकृतौ 'अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदस' इति मन्त्रघटकछागपदस्थाने 'मेषस्य' इति भवत्यैन्द्रमेषादौ । तदुक्तम् 'शब्दे अविप्रतिपत्तिः' इति ।

परार्थोत्पन्नस्य पराभावे ऽभावे प्राप्त आह—

चोदितत्वाद्वा भावः ॥ १०२ ॥

परार्थानुत्पत्तावपि भवत्येव । यत्र यथा चोदना भवति । यथा यूपशकलेन ग्रहं सम्मार्ष्टीति, यूपाभावेपि शकलमात्रं गृह्यते ग्रहसम्मृज्यर्थम्१ ॥ १०२ ॥

स्थितादुत्तरमुच्यते । पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेत्यनुवादोयमित्युक्तम् । तत्र प्रति विधीयते—

न विपक्षे क्रियाः स्युः समभिव्याहारात् ॥१०३॥

किं चिद्विगतं पक्षं स्यतीति विपक्षः प्रतिपदुच्यते । तत्र च वैकृत्यः क्रिया न स्युः । क्व तर्हि । पक्षान्त एव स्युः । कुतः । पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेति वचनात् । ननूक्तमयमनुवाद इति । नानुवादः । अनुवादे हि पौर्णमासीशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रतिपल्लक्ष्यते । तत्र श्रुतिः परित्यक्ता भवति । न चैतद्युक्तं यल्लक्षणानुरोधेन श्रुतिर्बाध्यते । अपि चानुवादो ऽप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थक एव भवति । सोमस्य चैतदेव कालविधानं य इष्ट्या सोमेन पशुना ऽऽग्रयणेन यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेति । न ह्यत्र सोमस्य पौर्णमास्यमावास्ये विहिते अतोपि नानुवादः२ ॥ १०३ ॥

दर्शपौर्णमासयोः साम्नाय्यवतोरसान्नाय्यवतोश्चानुविधानं कृतमिदानीं दाक्षायणयज्ञोनुविधीयते—

दाक्षायणयज्ञः प्रजापशन्नयशस्कामस्य ॥१०४॥

---

१ यत्र तु क्रिया द्रव्यार्था तत्र साधनभूतद्रव्याभावे तदभावः, यथा पौष्णचरौ करडनस्य ।

२ ' यइष्ट्येत्यत्रेष्टिग्रहणेनैवाग्रयणग्रहणे प्राप्ते पुनस्तदुपादानं पौर्णमास्यमावास्यकालग्रहणार्थम् । अतः । ' दर्शं पूर्णमासानीजान इत्यादावनिष्टावप्ययं कालः सिद्धो भवतीति भावः ।

दाक्षायणयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम । द्रव्यगुणासंस्कारेष्वप्रसिद्धत्वात् । तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नामेति वचनात् । स च प्रजापश्वन्नयशस्कामस्य भवति । पर्यायेण च योगसिद्धिः । न हि कामानां युगपदुत्पत्तिसम्भवः ॥ १०४ ॥

नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरम् ॥ १०५ ॥

तच्चैतत्कर्मान्तरं न दर्शपौर्णमासाविति । कुतः । नामान्यत्वात् । अन्यद्धि नाम दाक्षायण इति । नामान्यत्वे चान्या प्रतीतिर्भवति । यथा देवदत्तादन्यो यज्ञदत्त इति । फलान्यत्वाच्च । अन्यद्धि फलं श्रूयते । प्रजादिफलान्यत्वे च फलिनोन्यत्वं भवति । गुणान्यत्वाच्च । गुणान्यत्वं च दृश्यते । मैत्रावरुण्यामिक्षेत्येवमादि । गुणान्यत्वे च गुणिनोन्यत्वं गम्यते । अतः कर्मान्तरमिति ॥ १०५ ॥

गुणविधानं वा सन्निधिसम्पद्वचनाभ्याम् ॥ १०६ ॥

अथवा न कर्मान्तरम । तावेव गुणविकृतौ दर्शपौर्णमासाविति । कुत एतत् । सन्निधेः । दर्शपौर्णमासौ हि प्रकृत्याह तस्मात् त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेत्यभिधाय यद्युदाक्षायणयाजी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतेति । सन्निहिते च तत्प्रतीतिर्भवति । तथा च सम्पद्वचनं अत्र ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यत इति । यदि तदेव कर्म तदा साङ्ख्यासैर्यागैस्त्रिंशत्सम्पत्पञ्चदशभिर्वर्षैः सम्पाद्यते । यत्तु नामान्तरत्वादिति । भवत्येकस्यापि नामान्तरं हस्तः करः पाणिरिति । धर्मान्तरत्वाच्च नामान्यत्वं ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । फलं गुणाश्रयम । गुणान्यत्वेपि च न गुणिनोन्यता । न हि देवदत्तस्योन्मादादिनान्यत्वं भवति । तस्मात्तदेवेदं कर्म गुणविकृतमिति । १प्रयोजनं दर्शपूर्णमासयोरक्रिया ॥ १०६ ॥

---

१ अस्याग्रे 'दाक्षायणयज्ञानुष्ठानपक्षे' इति शेषः । अत एव 'अञ्जसा ह वा अस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति' इति श्रुतावपि दाक्षायणानुष्ठानोत्तरं दर्शपूर्णमाससमाप्तिरुक्ता ।

अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोमावास्या-
याम् ॥ १०७ ॥

क्रियते इति वाक्यशेषः । एवं हि श्रूयते पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्याम् । तथैन्द्राग्नेन यजते ऽमावास्यायामिति ॥१०७ ॥

सान्नाय्यवत्प्रातः ॥ १०८ ॥

सान्नाय्यशब्दो यागार्थं दधनि पयसि च वर्त्तते । तच्च नोभयमुभयत्र भवति । अमावास्यायां हि पयस्योच्यते । पौर्णमास्यां पुनराग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रं सान्नाय्यमित्येतावदेव । उभयरूपे ह्युभयत्र प्रवर्त्तमाने सत्यथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणीपयस्यानेद्यन्नादयानीति त्वेवाग्नेयः पुरोडाशोथैतयैव मित्रावरुणौ द्वे देवते इति देवताद्वित्वं नोपपद्यते । उभयरूपे हीन्द्रोपि प्राप्नुयात् । तस्माद्विभागेन सान्नाय्यवत्प्रातरेवं चोपांशुयाजो न भवति१ ॥ १०८ ॥

अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी२ ॥ १०९ ॥

---

१ अत्र मुख्यायां पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मापवर्गान्तमग्नीषोमीयं सद्य एव प्रातः परिसमाप्य पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानव्रत्याशनशाखाच्छेददध्यर्थवत्सापाकरणोपवेषकरणपवित्रबन्धनानि यथाकालं कृत्वा सायं होमानन्तरं दोहयित्वा निधानान्तं कृत्वा प्रातर्दोहार्थं वत्सापाकरणं शाखोपगूहनं च कुर्यादिति देवभाष्ये ।

२ अत्र मुख्यायाममावास्यायां प्रातः काले सद्य एवोद्धरणादि कर्मापवर्गान्तं कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञव्रत्याशनशाखाच्छेदनसन्नमनोपवेषकरणपवित्रबन्धनानि यथाकालं कृत्वा सायं होमानन्तरं मैत्रावरुणपयस्यार्थं वत्सापाकरणं कुर्यात् । अत्र 'मित्रावरुणाभ्यां भागमिति' गोरुपस्पर्शने विशेषः शाखोदूगूहनं चेति देवभाष्ये ।

१तत्रैव दोहनं शृते वा दध्यानयति ॥ ११० ॥

दधनि वा दोहनम् ॥ ११० ॥

वाजिनं निषिच्योत्करे करोति ॥ १११ ॥

वाजिनमवसेचनमुच्यते । तस्य च यागसम्बन्धाद्यागधर्माः प्रवर्त्तन्ते । वेद्यामासादने प्राप्ते उत्कर इत्युच्यते । न चात्र वेदिधर्माः प्रवर्त्तन्ते । स्वरूपप्रयुक्तत्वात् ॥ १११ ॥

अनाज्यलिप्तं वा ॥ ११२ ॥

तत्रस्थाभिघारस्य विकल्पः । अनाज्यलिप्तं निषिच्येति वचनात् । ततश्च प्राणदानं भवत्येव२ ॥ ११२ ॥

प्रहृत्य तृणं तेन चरति विमुच्य वा स्रुचौ ॥ ११३ ॥

---

१ तत्रैव तस्मिन् लौकिकदधन्येवाज्यनिर्वापानन्तरं पयस्यार्थं दोहनं कर्तव्यम्, प्रथममुखायां लौकिकं घनीभूतं दध्यासिच्येत्यर्थः । अथवा पयसि शृते तप्ते सति पश्चाद्दध्यानयति न प्रथमम् । अत्र देवयाज्ञिकभाष्ये व्याख्याद्वयं दृश्यते, तत्र 'तत्रैव दोहनम्' इत्यत्र 'सांनाय्यवत्' इत्यनेन सायम्प्रातश्च दोहे प्राप्ते प्रातरेवेति नियमः, एवं 'शृते वा दध्यानयति' इत्यत्र वाशब्दो पादानादशृते पयसि लौकिकदध्यानयनमित्याद्या । द्वितीया तु उभयत्र दधिपयसोर्विद्यमानत्वेन तत्रैव दोहने प्राप्ते पयो विकारत्वात्पयस्याया प्रातर्दोहनं कर्तव्यम्, अथवा शृते प्रातर्दोहे सायंदोहदधि आनयतीति । वस्तुतस्तु स्वशाखायां पयस्याप्रकारस्यानुपदेशात् शाखान्तरोक्त प्रकारस्य ज्यायस्त्वादिदमेव मतं साधु भाति । अत्रार्थे 'तप्ते प्रातर्दोहे सायन्दोहमानयति' इति आपस्तम्बवचनं मूलम् ।

२ अथवा वाजिनस्याज्यलेपो न कार्य इत्यर्थः । अत्र वाजिनस्य तप्ताभिघारणप्राणदानापस्तरणाभिघारणादयो न भवन्ति ।

एवं हि श्रूयते इति ॥ ११३ ॥

बर्हिरवसिञ्चन् गृह्णाति तदृषभेषु रेतो दधातीति श्रुतेः ॥ ११४ ॥

ग्रहणं च यथा कथञ्चित् न स्रुवेण । अवद्यतीत्यश्रवणात् । अपन्यायश्चावसेक इति श्रुतिग्रहणम् ॥ ११४ ॥

वाजिभ्योनुवाचयति ॥ ११५ ॥

पूर्वानुवाचनं मा भूदित्यत उच्यते ॥ ११५ ॥

प्रति वषट्कारं हुत्वा वाजिनशेषेण दिशो व्याघारयति दिश इति प्रति मन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ११६ ॥

वाजिनशेषं च तुल्यम । प्रदक्षिणग्रहणं च श्रौतं न स्मार्त्तम । अतस्तदपचारे श्रौतमेव प्रायश्चित्तम ॥ ११६ ॥

उत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्द्धे च ॥ ११७ ॥

१मन्त्राभ्यां मध्ये पूर्वार्द्धे च व्याघारणम ॥ ११७ ॥

स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ ११८ ॥

साकाङ्क्षा ह्येते । क्रियापदाभावात् । अतः स्वाहाकारविधानम । मन्त्राश्च यथा श्रुता एव । न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः । सुपां सुपो भवन्तीति चतुर्थ्यर्थे एव प्रथमा । एवं च सति जयाहोमेपि यथा श्रुताएव मन्त्राश्चित्तं च चित्तिश्चेति न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः ॥ ११८ ॥

---

१ दिश इत्यादिमन्त्राणां मध्ये ' उद्दिशः ' ' दिग्भ्यः ' इत्याभ्यामिति भावः ।

१ शेषमुपह्वयस्वेत्यामन्त्र्यामन्त्र्य भक्षणमुपहूत इति प्रसूतः ॥ ११९ ॥

उपह्वयस्वेत्यामन्त्रणं प्रत्यृत्विजां प्रसूत इत्यनुज्ञातः ॥११९॥

पितृकृतैर्नामभिरामन्त्रणे प्राप्ते—

युक्तनामभिर्वेत्याह ॥ १२० ॥

युक्तनामानि होत्रादीनि । एवं हि श्रूयते तद्वै पश्चैव भक्षयन्ति होताचाध्वर्युश्चेत्येवमादि ॥ १२० ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

सोमे च ॥ १२१ ॥

सोपहवं भक्षणं कर्त्तव्यम् । नानुपहूतः सोमः पातव्य इति वचनात् ॥ १२१ ॥

साधारणेषु वा सामर्थ्यात् ॥ २२२ ॥

एवमनुज्ञावचनमर्थवद्भवति ॥ १२२ ॥

इदानीं भक्षमन्त्रानाह—

ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति ॥१२३॥

वाक्यभेदाच्च विकल्पः ॥ १२३ ॥

इदानीं भक्षयितॄनाह—

वाज्यहं वाजिनस्योपहूतस्योपहूतोभक्षयामीति वा ॥ १२४ ॥

वाजे वाजी भूयासमिति वा ॥ १२५ ॥

---

२ शेषं भक्षणार्थं हस्ते कृत्वा ऽमुकोपह्वयस्वेति होत्रादीन् पृष्ट्वा पृष्ट्वा उपहूत इति तेनानुज्ञातः सन् शेषभक्षणं करोतीत्यर्थः ।

होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्रयजमानाः ॥ १२६ ॥

भक्षयन्तीति वाक्यशेषः। समासोक्तावपि हि क्रमोऽयमेवाश्रयितव्यो येन यजमानस्य प्राथम्यमुच्यते ॥ १२६ ॥

प्रथमो वोभयतस्तु यजमानः ॥ १२७ ॥

प्रथमो वेति। तत्र कुतः। प्रथमो यजमानो भक्षयतीति। उभयतस्त्विति प्राथम्यपक्षे उत्तमोऽपि भक्षयेत्। अथो अप्युत्तम इति वचनात् ॥ १२७ ॥

दाक्षायणं वा दक्षिणा ॥ १२८ ॥

दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते। अन्वाहार्यो वेति विकल्पः ॥१२८॥

संवत्सरं वा यजेत ॥ १२९ ॥

पञ्चदशवर्षाणीत्युक्तमेव। संवत्सरश्चात्र सावनः परिगृह्यते। अत्रापि सैव यागसम्पत्कर्त्तव्यतेति। सा च सावन उपपद्यते न चान्द्रमस इति ॥ १२९ ॥

सत्र्यनृतसूत्रकृतवासांसि वर्जयेत् ॥ १३० ॥

अहनि मांसमैथुने वर्जयेदिति तत्कर्माणि वर्त्तमाने द्रष्टव्यम्। अहनीति वचनात्। एतत्पुनरादर्शप्रयोगादन्तरालधर्मो वचनसामर्थ्यादिति ॥ १३० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरण एव काम्ये आग्नेय आम्नातः। यत्कामो ह एत्रा एतेन यज्ञेन यजेत सोऽस्मै कामः समृध्यते इति। तं च प्रकृत्योपांशुत्वविधानम्। उपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इष्टिं निर्वपतीति। तदनुविधानप्रसङ्गेन यस्य यस्योपांशुत्वं तस्य तस्योच्यते—

उपांशुकाम्यदेवता ॥ १३१ ॥

काम्ये कर्मणि देवतानामुपांशुत्वं भवति। देवताग्रहणं न कर्त्तव्यम्। चरणशब्दे सर्वदेवतान्यत्रेत्युक्तत्वादुपांशुत्वस्य। एवं चेद्व्यक्तचोदना देवतास्वेवोपांशुत्वं नाव्यक्तासु सामविकारेष्विति देवताग्रहणम्। सौत्रामण्यां तर्हि व्यक्तत्वादुपांशुत्वमस्तु।

नैतदेवम् । तन्त्रभेदस्तु तत्र । एकतन्त्रे चोपांशुत्वमित्याचार्याभिप्रायः येनैन्द्रवायोधसयोरुपांशुत्वं विदधातीष्टिषु च । एवं च राजसूयेप्यनुमत्यादिषु नैवोपांशुत्वं तन्त्रभेदात् । प्रजाकामवैश्वदेवे तर्हिस्तु उपांशुत्वं व्यक्तत्वादेकतन्त्रत्वाच्चोदनैकत्वात् काम्यत्वाच्च । तथा पञ्चबिले । नैतदेवम् । न हि तत्र काम्यतयैवोत्पत्तिस्तेन यत्र व्यक्तत्वं चोदनैकत्वं चैकतन्त्रयं च कामार्थं चोत्पत्तिस्तत्रैवोपांशुत्वम् । यथा मित्रविन्दायाम् । आह च ।

व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये यत्र कामना ।
तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता ॥ १३१ ॥

आग्रयणे वैश्वदेवः ॥ १३२ ॥

उपांशुर्भवति ॥ १३२ ॥

एककपालाश्चावरुणाः ॥ १३३ ॥

वारुणवर्जम् ॥ १३३ ॥

प्राजापत्यः ॥ १३४ ॥

उपांशुर्भवति । तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत उपांश्वेव तत्क्रियत इति वचनात् ॥ १३४ ॥

सावित्रश्चातुर्मास्येषु ॥ १३५ ॥

उपांशु ॥ १३५ ॥

तत्रैव—

वैश्वदेवी ॥ १३६ ॥

पयस्या ॥ १३६ ॥

वायव्यं ॥ १३७ ॥

पयः, नपुंसकलिङ्गोपदेशात् । यवाग्वां तर्हि न प्राप्नोति । प्राप्स्यति यागधर्मत्वात् । न हि द्रव्यधर्मोयं अपूर्वप्रयुक्तत्वात् । दर्शयति च पर्वाणि प्रकृत्य तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवीꣳष्यनिरुक्तानि

भवन्ति द्वे द्वे द्वयोरिति वैश्वदेवशुनासीरीययोस्त्रयाणामनिरुक्ततां दर्शयति । तस्माद्यवाग्वामप्युपांशुत्वम ॥ १३७ ॥

१तनूहवी꣡ꣳषि ॥ १३८ ॥

दीक्षणीयाप्रायणीयातिथ्यादेवताः ॥ १३९ ॥

देवसूदेविकाहवी꣡ꣳषि ॥ १४० ॥

उपाꣳशुभवन्ति । दीक्षणीयादिषु देवताग्रहणं वागन्तपक्षार्थम् । सहप्रधानेन दीक्षणीयादौ वागन्तेन मा भूदिति ॥ १४० ॥

वायव्योग्नौ ॥ १४१ ॥

मैत्रावरुणी च ॥ १४२ ॥

अग्नावेव ॥ १४२ ॥

ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ॥ १४३ ॥

वायोधसश्च ॥ १४४ ॥

उपांशु ॥ १४४ ॥

आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ॥ १४५ ॥

आग्नेयं प्रकृत्य श्रूयते । सोस्मै कामः समृध्यते यस्मै कामायेष्टिं निर्वपतीति ॥ १४५ ॥

वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ वा ब्रूयाद्वृष्टिकामोस्मीति ॥ १४६ ॥

अध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मनसाध्यायेति ॥ १४७ ॥

---

१ तानिचाग्नये पवमानायग्नये पावकायाग्नयेशुचये इत्येवमादीनि ।

एवमादि निगदव्याख्यातम् । सर्वाण्येतानीति चार्थनिर्देशो न शब्दनिर्देशः । यत्कारणम् । न ह्येतानीत्येतावता नैरुत्सुक्यं भवति । अतः प्रतिपदमुच्चारणमिति ॥ १४७ ॥

इदानीं दर्शपूर्णमासयोरेवारम्भनिमित्तमङ्गमाह—

अभ्राण्यग्नीध्रम् ॥ १४८ ॥

स्तनयित्नुं च वर्षं चेति होतारम् ॥ १४९ ॥

सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ॥ १५० ॥

अन्वारम्भणीयाग्नावैष्णव एकादशकपालः सरस्वत्यै [1]चरुः सरस्वते द्वादशकपालो दर्शपूर्णमासारम्भे ॥ १५१ ॥

एकादशकपालग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अग्नीषोमीयविकारत्वादेव तत्प्राप्तेः । कर्त्तव्यं वा, कपालानां प्रत्यक्षविधानं यथा स्यादिति । ततश्च तद्गतगुणकामप्रवृत्तिरिति केचित् । दर्शपूर्णमासारम्भ इति श्रुतत्वात्प्रथमप्रयोग एव भवति । एवं हि श्रूयते । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारम्भणीयया यजेतेति । आरम्भस्य च विद्यमानत्वाद्विकारेऽपि प्रवृत्तिः । यथाग्रयणेष्टयां चातुर्मास्येषु चारम्भस्य एकत्वात्सकृदेव भवति । क्षामवत्यादिषु त्वारम्भभेदात्पुनः पुनः प्रयोगः ॥ १५१ ॥

पष्ठौही दक्षिणा मिथुनौ वा ॥ १५२ ॥

पृष्ठेनया वोढुं समर्था वृषभं सा पष्ठौही । मिथुनौवेति । मिथुनौ-द्वौ द्वौ दद्यादिति ॥ १५२ ॥

इन्द्राय विमृध एकादशकपालः पौर्णमासमनु ॥ १५३ ॥

---

१ चरुलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे 'स्वशाखोक्तश्च सुस्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः न चातिशिथिलः पाच्यो न चरुश्चारसस्तथा' इति ।

पौर्णमासेनेष्ट्वेन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीति वचनात् ॥ १५३ ॥
सूचायम—

१आदिर्विकल्पः ॥ १५४ ॥

शाखान्तरादादित एवारभ्यान्ताद्विकल्पः ॥ १५४ ॥

आदित्येभ्यश्चरुरामावास्यम् ॥ १५५ ॥

अनुभवतीति सूत्रशेषः ॥ १५५ ॥

आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य ॥ १५६ ॥

आग्रयणमिति कर्मणो नामधेयं वक्ष्यमाणस्य । तत्र च प्रथमं हविरैन्द्राग्नम् । तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीति । अग्रपाकग्रहणेन च शरद्वसन्तौ लक्ष्येते । तत्कथमग्रं पाकाग्रपाकः प्रथमपाक इत्यर्थः । स च शरद्वसन्तयोर्भवति । शरद्वसन्तयोराग्रयणमिति शाखान्तरात् ॥ १५६ ॥

व्रीहीणां यवानां च ॥ १५७ ॥

चरुरपि यावो यथा स्यादिति यवग्रहणम् । तेषामेव नियमो माभूदिति व्रीहिग्रहणम् । व्रीहिकाले व्रीहीणां यवकाले यवानाम् । अत एव च यावश्चरुर्भवति ॥ १५७ ॥

वैश्वदेवश्चरुः ॥ १५८ ॥

तस्मादेष वैश्वदेवश्चरुर्भवतीति ॥ १५८ ॥

पयसि वा ॥ १५९ ॥

स च वा पयसि भवति । पयःपक्षे अत्र प्रणीता धर्माः कार्याः ॥ १५९ ॥

---

१ आदावारम्भ एव विकल्पो यस्य सः । आरभ्यते न वेति, यद्यारभ्यते तदा यावज्जीवं क्रियत एव । तदुक्तम् ' रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता अर्पणं हविः, आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा मताः, इति ।

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १६० ॥

अस्य च वैश्वदेविकद्यावापृथिवीयप्रकृतित्वम् लिङ्गदर्शनात् । तस्य हि सर्वहुतं करोति अपर्यावर्त्त जुहोतीति चाम्नायते । तच्चैतं स-र्वहोमापरिवृत्ती आज्ययागविधिपरे वाक्ये अनुवदति । तस्य परिच्च-क्षा यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तोथै-त१ सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेवद्यति सा च परिचक्षोतो हुतः प-र्यावर्त्तत इति सा द्वितीया परिचक्षा । तच्चैतदुभयमप्यनिर्ष्टामत्या-ज्यस्यैव यागः कर्त्तव्य इति । तस्माद्वैश्वदेविकैककपालप्रकृति-त्वमिति। एवं च सति त्रेधा बर्हिरहतवासः परिधानं चेहापि भवति। नवप्रयाजाद्यपीति चेत् । नैन्द्राग्नवैश्वदेवविरोधात् । आज्ययागेपि घासः परिधानादि भवत्विति चेत्।नैतदेवम। पुरोडाशेन हि तत्पर्यु-पस्थाप्यते । न चाज्यस्यासौ धर्मः । तस्मादप्रवृत्तिरिति । यत्तु वायव्ये पयसि द्रव्यान्यत्वेप्युपांशुत्वं भवति।युक्तं तत्र प्रत्यक्षो ह्यसौ धर्मः। इह पुनश्चोदकत इति ॥ १६० ॥

२उद्वास्यान्तारछादयेदाज्येन ॥ १६१ ॥

तच्चैतदाज्यं लौकिकमपूर्वत्वात् ॥ १६१ ॥

आज्यस्य वा यजेत् ॥ १६२ ॥

तस्मादाज्यस्यैव यजेदिति वचनात् ॥ १६२ ॥

पुराणानां वा चरुः ॥ १६३ ॥

वैश्वदेवश्चरुर्वा पुराणानां कर्त्तव्यः । तं वै पुराणानां कुर्यादि-त्याहुरिति वचनात् । वा नवानाम् । तौ वा उभावेव नवानां स्याता-मिति ॥ १६३ ॥

प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥ १६४ ॥

---

२ द्यावापृथिवीयमुद्वास्य प्राणदानानन्तरमस्यान्तानाज्येन लौ-किकघृतेनाच्छादयेदित्यर्थः ।

प्रथमजश्च गौर्न गोकुलस्याप्रतीतत्वात् । गोश्च जन्मना सम्बन्धोतः प्रतीतत्वात्प्राथम्यं तदपेक्षम् ॥ १६४ ॥

प्रसङ्गमुपजीवन्नाह—

वैश्वदेवस्य च ॥ १६५ ॥

प्रथमाजा गौर्दक्षिणा ॥ १६५ ॥

दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्किञ्चिद्दद्यात् ॥ १६६ ॥

आहिताग्निः सन्यावद्दर्शपूर्णमासौ न करोति अथ चाग्रयणकालातिपत्तिर्भवति तत्राग्रयणे विशेषः कथ्यते । नवानां दक्षिणाग्निपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयित्वा किञ्चिद्दद्यात् । ततो यच्छक्नुयात्तद्दद्यादिति वचनात् । अस्य चाग्रयणत्वात् पौर्णमास्यमावास्या वा काल इति ॥ १६६ ॥

अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायम्प्रातरग्निहोत्रहोमः ॥ १६७ ॥

अग्निहोत्रेणैव यो नामायनं गमनं कर्तुमिच्छति अग्निहोत्रेणैवाग्रयणं गमयतीत्यर्थः । स न वैः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्यात् । यः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमः स न वै कर्त्तव्यः । न ह्यतस्त्वाग्रयणं सायं प्रातर्ग्रहणादेवात्राग्रयणा ऽवाप्तिरिति । तथा च दर्शपूर्णमासानीजानस्य चातुष्प्राश्यविधिपरे वाक्ये अग्निहोमं प्रतिषेधति । नाग्निहोत्रे जुहुयादन्यद्वा आग्रयणमन्यदग्निहोत्रमिति । अतश्चात्र न यजनीयकालनियम इति ॥ १६७ ॥

१तदाशिताया वा पयसा ॥ १६८ ॥

नवाशिताया वा गोः पयसा जुहोति ॥ १६८ ॥

---

१ तन्नवान्नमाशिता तदाशिता तस्याः, नवान्नं खादिताया वा गोः पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रहोम इत्यर्थः ।

दीक्षितव्रतं च ॥ १६९ ॥

तत्कालातिपाते नवाशितायाः गोः पयसा कर्त्तव्यम् ॥१६९॥

उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ॥ १७० ॥

उपसत्सु वर्त्तमानासु नवद्रव्येण रौहिणौ कर्त्तव्यौ ॥ १७० ॥

सुत्यासु सवनीयाः ॥ १७१ ॥

कर्त्तव्याः ॥ १७१ ॥

सौम्यः श्यामाकचरुरारण्यस्य ॥ १७२ ॥

आरण्याग्रयणं श्यामाकनीवारादि । आरण्यग्रहणाच्च सौम्ये कृते तत्र भक्ष्यत इति ॥ १७२ ॥

१वैणवो ग्रीष्मे ॥ १७३ ॥

सौम्यः कर्त्तव्यः । श्यामाकचरोश्च कालानिर्देशात् शरद्येव भवति ॥ १७३ ॥

पुनः संस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को वर्षाधृतं वा वासः ॥ १७४ ॥

क्षौममात्रस्य मुच्यते । वर्षासु यत्परिहितं उतमित्येके । तत्र धृतशब्दो नाञ्जसो भवति । तस्माद्वर्षासु यद्धृतं परिहितं तदेव ग्रहीतव्यमिति ॥ १७४ ॥

अमावास्यायामग्न्याधेयम् ॥ १७५ ॥

अग्न्याधेयमिति कर्मणो नामधेयम । तच्च समुदायस्य तेन ह्यसावग्निराधीयते उत्पाद्यते निष्पाद्यते । न मन्थनमात्रं स्थापनमात्रं

---

१ वैणवः वेणुमयश्चरुरित्यर्थः । तथाचापस्तम्बः—'वेणुयवानामिष्टिमेके समामनन्ति' इति ।

वा । आहवनीयशब्दो हि संस्कारनिमित्तः न जातिनिमित्तो योगनिमित्तो वा । तेषु सत्सु शब्दप्रयोगदर्शनात् । अतश्च यावान्कश्चिद्दृष्टार्थो अदृष्टार्थो वा तत्संस्कारायाम्नायते स सर्वोग्न्याधेयशब्दवाच्यः । एवं च सति संस्कारैकदेशाभावेपि अनाहवनीयता । अतश्च सकलकर्मसमुदायाश्रयावृत्तिरिति सम्प्रदायः । अत्र वदामः । कश्चित्संस्काराङ्गवान्भवति । यथा पूर्णाहुत्यामाज्याधिश्रयणाद्यङ्गंतूष्णीम् । अग्निहोत्रे च परिस्तरणादि । इष्टिषु चाग्न्यन्वाधानादि । यस्यैवाङ्गिनोङ्गापचारस्तस्यैवावृत्तिर्युक्तरूपा न सकलस्याधानस्येति । न चेहाङ्गापचारेपिप्रायश्चित्तं भवत्याहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात् । ननु च विद्यन्त एवाहवनीयादयस्त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चभिराहवनीयमादधातीति प्रयोगदर्शनात् । नेत्युच्यते । यदीयतैवाहवनीयाद्युत्पत्तिः स्यात् शेषं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मात्पञ्चभिराहवनीयमादधातीति भाविनीवृत्तिः । अतो नैमित्तिकहोमस्याभावः । यद्येवं पूर्णाहुत्यादि होमोप्यत्र न भवति । उच्यते । आहुत्याहवनीयसंस्कारायैव विधानादित्यदोषः । तस्मादिह विहितानां भाविनीवृत्तिर्युक्ता न तु नैमित्तिकहोमानां । ते हि सत्याहवनीये विधीयन्ते । पूर्णाहुत्यादयस्तु तदुत्पत्त्यर्थतयेति विशेषः । अमावास्या शब्दश्चात्र गौण्या वृत्त्या प्रतिपद्विषयः । एवम् हि श्रूयते आधानं प्रकृत्य यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तदहरुपवसेदिति । उपवासशब्दश्च यमनियमापेक्षः । यदहरस्याश्चाग्न्याधेयं स्याद्दिवैवाश्नीयादित्येवमादिविधानात् । तस्मादमावास्यायामुपक्रम्य प्रतिपद्याधानम् । कृत्तिकादिषु तु नैवं, न हि तत्रैवं वचनमस्तीति ॥ १७५ ॥

कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीषु ॥ १७६ ॥

स चायं विकल्पः । कृत्तिकास्वग्नी आदधीतेति निरपेक्षविधानात् । ननु चामावास्यायां कृत्तिकास्विति च किमिति न भवति । नैतदेवम् । एवं हि समामनन्ति स योमावास्यायामग्नी आधत्ते यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स तत एव स्वर्गं लोकमियादेवं तदित्यमावास्यायां विधाय नक्षत्रनिषेधेन संस्तौति । अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा पिहितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रतिपि-

रसेत्स जिह्मः पुरः स्यादेवन्तदिति । तस्मादत्रापि नक्षत्रविकल्पः॥१७६॥

हस्तो लाभकामस्य ॥ १७७ ॥

स चायं विशिष्टो लाभ उच्यते न लाभमात्रं य इच्छेत्प्रमे दीयतेति वचनात् । तस्मात्प्रतिग्रहलाभः । अतश्च ब्राह्मणविषय एवायम् ॥ १७७ ॥

चित्रा च क्षत्रियस्य ॥ १७८ ॥

च शब्दाल्लाभकामस्य ॥ १७८ ॥

वसन्तो ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामयोः ॥ १७९ ॥

तस्माद्ब्राह्मणो वसन्त आदधीतेति वचनात् । ब्रह्मवर्चसकामो वसन्त आदधीतेति । ब्रह्मवर्चसं च ब्राह्मणस्यैवोचितम् । तस्मात्सकामनिष्कामयोर्ब्राह्मणयोरिति ॥ १७९ ॥

ग्रीष्मः क्षत्रियश्रीकामयोः ॥ १८० ॥

ग्रीष्मः क्षत्रियस्याधानकालो भवति । तस्मात् क्षत्रियो ग्रीष्म आदधीतेति वचनात् । श्रीकामो ग्रीष्मआदधीतेति हि श्रूयते । सर्वविषयं चैतत् । विशेषानवगमात् ॥ १८० ॥

वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकृताम् ॥ १८१ ॥

आधानस्य कालो भवति प्रजाकामपशुकामवैश्यरथकृताम् । कामसम्बन्धश्च सर्वविषयः न वैश्य विषय एव । वैश्यो वर्षास्वादधीतेति च निष्कामस्यापि वैश्यस्य । वर्षासु रथकार आदधीतेति च रथकारस्य वर्षाः ॥ १८१ ॥

इदानीं पूर्वेषु रूपक्रममाह—

अग्न्यगारे कुर्वन्ति ॥ १८२ ॥

बहुवचनोपदेशादप्रकृताः ॥ १८२ ॥

उदग्वंशं वा परम् ॥ १८३ ॥

वा प्राग्वंशपूर्वं तु प्राग्वंशमेव ॥ १८३ ॥

दक्षिणपूर्वे द्वारे ॥ १८४ ॥

अपरस्य दक्षिणम् पूर्वस्य पूर्वम् । न ह्येकैकस्य द्वारद्वय-विधानमुपपद्यते । यस्मादपरस्य पूर्वं सामर्थ्यपरिप्राप्तम् ॥ १८४ ॥

पौर्णमासवद्वपनम् ॥ १८५ ॥

भवति । वतिना च अविशेषमतिदिश्यते । विकल्पस्य तु सूत्रान्तराभिहितत्वात् । ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनादीन्वा कु-र्यादिति ॥ १८५ ॥

क्षौमे वस्ते ऽहते पत्नी च ॥ १८६ ॥

क्षौमे आतसे अहते अधौते पत्नी च । क्षौमे वसानावग्नी आ-दधीयातामिति वचनात् ॥ १८६ ॥

सꣳस्थिते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

ते च परिसमाप्ते ऽध्वर्यवे देये ॥ १८७ ॥

गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति ॥ १८८ ॥

मन्थनसन्निधानात्प्रकृताभ्यामेवारणिभ्यां, अनयोर्हि सन्नि-धानात् ॥ १८८ ॥

वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाद्वा ॥ १८९ ॥

वैश्यकुलादपरिगृहीतो हुतोच्छिष्टो वा परिगृह्यते । अम्बरीषो भ्राष्ट्रः कन्दुरिति यः प्रसिद्धः । महानसो यत्राक्षीणोऽग्निर्यथा लौकि-केषु सत्त्रेषु ॥ १८९ ॥

दिवाश्नाति रात्रौ वा ॥ १९० ॥

यदहरस्य श्वोऽग्न्याधेयꣳस्याद्दिवैवाश्नीयादिति । न चायं दिवसनियमः । किं तर्हि रात्र्यशनविकल्पार्थमिदमुक्तम् । तद्व्यपि-काममेव नक्तमश्नीयादिति ॥ १९० ॥

उपास्तमयं देवाः पितरः पितरो देवा योऽह-
मस्मि स सन्यजे यस्याहमस्मि न तमन्तरयामि
स्वं म इष्टं स्वं श्रान्तं स्वं हुतमस्त्विति ॥ १९१॥

इत्याह्वयति । तत्कुतः । स यो हैवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयतीत्याह्वाने विनियोगात् ॥ १९१ ॥

पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पूर्वेण द्वारेण यजमानो दक्षिणेन पत्नी ॥ १९२ ॥

पश्चादग्नेरुपविशतो दक्षिणतः पत्नी ॥ १९३ ॥

गार्हपत्यागारनिहितस्याग्नेः पश्चाद्दक्षिणतः पत्नीमनुवचनात् ॥ १९३ ॥

अश्वत्थशमीगर्भारणी प्रयच्छति ॥ १९४ ॥

अश्वत्थश्चासौ शमीगर्भश्च अश्वत्थशमीगर्भस्तत्सम्बन्धिन्यौ अरणी प्रयच्छति यजमानाय । ते चाग्न्युत्पत्त्यर्थे परिगृह्येते । एवं च सति ते एव व्यक्ती सर्वदा भवतः । अन्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् । अरणी वृषणयोरिति । तथा च सत्यनयोरभावे नारण्यन्तरानुपादानं शक्यं कर्तुं व्यक्तिनियमात् ॥ १९४ ॥

अभावे ऽगर्भस्य ॥ १९५ ॥

शमीगर्भाभावे ऽश्वत्थमात्रादू गृह्येते ॥ १९५ ॥

वाचं यच्छापूर्णा हुतेरित्याहास्तमिते निशायां
पर्युदयं वा प्रधान कालत्वात् ॥ १९६ ॥

अस्तमित आदित्ये रात्रौ यजमानमाहेति शाखान्तरश्रवणात् । अस्तमित इति श्रुतत्वादस्तमितग्रहणम् । रात्राविति च श्रुतत्वान्निशाग्रहणम् । पर्युदयमिति च वर्ग्यमस्य पदार्थधर्मत्वात् ।

तेषां च पर्युदयकालता दृष्टा यतवाक्त्वेन हि पदार्थाः सुखेनानुष्ठी-यन्त इति दृष्टार्थता भवति । इतरथा ऽदृष्टार्थता स्यात् । तस्मात्पर्यु-दयमेवेति । यत्तु अस्तमिते आदित्ये रात्राविति च श्रूयते तदुदय-समीपेपि भवत्येव । प्रागुदयाद्धि रात्रिरेव भवतीति । अपरे तु विक-ल्पमेवेच्छन्ति ॥ १९६ ॥

गार्हपत्यागारे ऽजं बध्नाति न वा विद्य-मानं प्रातरग्नीधे दद्यात् ॥ १९७ ॥

तद्धैके ऽजमुपबध्नन्तीति प्रकृत्याह । तदु तथा न कुर्याद्यद्य-स्याजः स्यादग्नीधएवैनं प्रातर्दद्यात्तेनैवं तं काममाप्नोतीति । तेन यद्यजो नास्ति ततो नियोगतो बध्यते । अविद्यमाने प्रातरग्नीधे संस्थिते कर्मणि दानं संस्थित इति काण्वपाठात् । एतां रात्रिमजं ब-ध्नातीति चास्तमितग्रहणम् ॥ १९७ ॥

१अस्तमिते रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्य-पात्राणि मिमीते तं चातुष्प्राश्यं पचति ॥१९८॥

हविष्याश्च व्रीहयो न यवाः । ओदननिर्देशात् । अथ चातुष्प्रा-श्यमोदनं पचन्तीति । तं चातुष्प्राश्यं पचतीति तमिति-निर्देशात्तण्डुला एव मीयन्ते न व्रीहयः । कण्डनस्याश्रुत-त्वात् । पात्राणि च प्रसृतिपरिमाणानि भोक्तृतृप्तिपरिमाणं द्रव्य-व्यवच्छेदकम् ॥ १९८ ॥

उद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्या-श्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचम् ॥ १९९ ॥

---

१ सूर्ये ऽस्तमुपगते रक्तवृषभचर्मणि व्रीहिपूर्णानि चत्वारि पा-त्राणि स्थापयति । चतुर्णां ऋत्विजां तृप्तिपर्याप्तं तं चातुष्प्राश्यं गार्ह-पत्येऽग्नौ पचति इत्यर्थः ।

चातुष्प्राश्यस्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्य तेनाक्तास्तिस्रः समिध आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति ॥ १९९ ॥

उपत्वेति जपति ॥ २०० ॥

त्रिभिराद्धात्येकं जपतीति हि श्रूयते ॥ २०० ॥

[1]द्वितीयां वाध्वर्युः ॥ २०१ ॥

द्वितीयां वा जपति । येनैवं श्रूयते । समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधतीति समिच्छब्दवतीभिर्घृतशब्दवतीभिश्चेति । द्वितीया च न समिच्छब्दवती अतो द्वितीयामेव जपतीति । पाठक्रमस्तु लिङ्गेन बाध्यते । अध्वर्युग्रहणं च पाठक्रमव्युदासार्थम् । अतश्च समिदाधानान्ते जपः । अपरे तु जपं याजमानमिच्छन्ति । मन्त्राश्चाकर्मकरणा इति सूत्रितत्वात्तेनाध्वर्युरित्युच्यते ॥२०१॥

चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति ॥ २०२ ॥

तमोदनम् ॥ २०२ ॥

राद्धस्ते ब्रह्मौदन इत्याह ॥ २०३ ॥

अध्वर्युः ॥ २०३ ॥

वरं ददाति ॥ २०४ ॥

ऋत्विग्भ्यो यजमानः । चातुष्प्राश्येन चानतेर्निर्वर्त्तित्वादिष्टिषु ब्रह्मवरणं न भवति । असति चातुष्प्राश्ये भवत्विति चेत् । नाध्वर्यवादिवत्प्रवृत्तत्वात् । अग्न्याधेय ब्रह्मा सामानि गायतीति प्रवृत्तक्रिय एवासाविति ॥ २०४ ॥

संवत्सरं वापुरस्तात्कुर्यात्ततः सर्वानादधीत ॥ २०५ ॥

---

१ अथवा न उपत्वेति ऋचं जपत्यपि तु सुसमिद्धायेतीमां जपतीत्यर्थः ।

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पुरस्तादाधानस्य संवत्सरं यावत् मानादिवरदानान्तमोदनं कुर्यादिति । अस्मिंश्च पक्षे उत्तमरात्रिसंयोगेन चत्वारः पदार्था भवन्ति । अशननियमः । अजबन्धनम् । जागरणम् । वाग्बन्धश्चेति । उत्तमसंयोगेन ह्येते श्रूयन्ते । यदहरस्य श्वोऽग्न्याधेयः स्याद्दिवैवा श्नीयादिति अशननियमः । तथा एताः रात्रिमजं बध्नन्तीति अजबन्धनम् । तथा जाग्रति देवा इति प्रकृत्याह । स स देवतरः श्रान्ततरस्तपस्वितरोग्नी आधत्त इत्याधानकालता भवति । वाग्बन्धस्य प्रधानकालत्वादित्युक्तमेवेति । ततः सर्वानादधीत । तत एवाग्नेः सकाशात् सर्वेग्नय आधीयन्ते । सभ्योपि तत एव सर्वग्रहणात् । तस्य हि मन्थनं विहितम् । सभ्यं च निर्मथ्येति ॥ २०५ ॥

अत्राधानोत्तरकालं कर्मविरच्यते—

गार्हपत्येनुगते ग्रामाग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्त्वा विहरेत् ॥ २०६ ॥

विहरणोपदेशादग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने लौकिकमग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्त्वा चतुर्भ्यो दत्वा तमेव विहृत्याग्निहोत्रहोमं कुर्यात् । पुनः स्वयोनेराहरणम् । गुणविधित्वाच्च नात्र मानादि भवति ॥ २०६ ॥

रात्रिं जागरणधारणे ॥ २०७ ॥

जागरणं यजमानस्य धारणमग्नेः ॥ २०७ ॥

शकलैर्वा ॥ २०८ ॥

प्रसिद्धेः । गोमयादिभिर्वा । ननु चैतदवाच्यम् । सामर्थ्यसिद्धत्वात् । वाच्यं वान्यतरनियमो यथा स्यादिति ॥ २०८ ॥

व्युष्टायामुपशमय्य दक्षिणा वा सः हरेदन्वाहार्यपचनश्चेत् ॥ २०९ ॥

व्युष्टायां रात्रावुपशमय्यतमग्निं दक्षिणा वा संहरेत् । यद्य-

न्वाहार्यपचनो नित्योऽभिप्रेतः स एवं भवति ॥ २०९ ॥

स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारब्धे हिरण्यं निधायो-
षाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः ॥ २१० ॥

उपशमितस्याग्नेः स्थानमुल्लिख्यान्वारब्धेऽभ्युक्ष्य हिरण्यं निधायोषाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्कराः । अन्तग्रहणाच्च उषाखूत्करैर्वृत्ताकारः कर्त्तव्यः । ततोऽन्तेषु शर्करा इति । अत्र चोल्लेखनोपलक्षिताः स्मार्त्ता अपि पदार्थाः परिसमूहनादयः पूर्वं कर्त्तव्याः । अभ्युक्षणं तु तन्त्रेणैव भवति ॥ २१० ॥

हिरण्यमुपर्येके ॥ २११ ॥

उपरिष्टादेके हिरण्यमिच्छन्ति । एवमपि हि श्रुतत्वात् ॥२११॥

एवमितरयोः ॥ २१२ ॥

आहवनीयदक्षिणाग्न्योः स्थाने कर्त्तव्ये ॥ २१२ ॥

अयं तु विशेषः—

पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु
मत्या वा ॥ २१३ ॥

तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीतेत्येवमादि वचनात् ॥ २१३ ॥

इतरस्य वितृतीये दक्षिणतः ॥ २१४ ॥

इतरस्य दक्षिणाग्नेः वितृतीये देशे दक्षिणतः स्थानं कर्त्तव्यम् ॥ २१४ ॥

उत्सृप्तेऽग्निमथनमनुसृप्त एके ॥ २१५ ॥

उदितेऽनुदिते वाग्निमन्थनं भवति ॥ २१५ ॥

उदिते तूद्धरणम् ॥ २१६ ॥

उद्धरणं तूदित एव कर्त्तव्यम् ॥ २१६ ॥

अपरेण गार्हपत्यायतनम् ॥ २१७ ॥

मन्थनं भवतीति वाक्यशेषः ॥ २१७ ॥

तत्र च—

अश्वमानयेति ब्रूयात् ॥ २१८ ॥

तस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यंस्यात्तदश्वमानेतवै ब्रूयादिति। अतश्च यो मन्थिष्यन् स प्रैषं ददाति। स चाध्वर्युः शाखान्तरे विहितः। तस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोमन्थतीति। अग्नीमनुप्रैषार्थं करोति ॥२१८॥

१स्थितेऽश्वे पुरस्तात् ॥ २१९ ॥

मन्थनं भवति ॥ २१९ ॥

जाते वरदानम् ॥ २२० ॥

जातेऽग्नौ वरदानं कर्त्तव्यम् ॥ २२० ॥

मनसैके ॥ २२१ ॥

मनसा वा सङ्कल्पमात्रं कृत्वा पश्चाद्ददाति ॥ १२१ ॥

तस्याभिश्वासः प्राणममृते दध इति ॥ २२२॥

---

१ तत्र च प्रथममधरारणिमुत्तराग्रां निधाय उत्तरारण्या ईशानदिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्व्यङ्गुलविपुलं प्रमन्थं छित्वा तस्य मूलं चात्रबुध्ने प्रवेश्य अधरारण्या मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलं त्यक्त्वा तदन्तराले अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वेऽरण्यन्ते मन्थनस्थानं कृत्वा चात्रबुध्नप्रोतस्य प्रमन्थस्याग्रं तत्र निधाय चात्राग्रकीलकस्योपर्युदगग्रामोविलीं निधाय यन्त्रं धारयित्वा चात्रं नेत्रेण प्रदक्षिणं त्रिर्वेष्टयित्वा तथा मन्थनं कुर्याद्यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति। तत्र यजमानः प्राङ्मुखो यन्त्रधारणं करोति, पत्नी चात्रं नेत्रेण त्रिर्वेष्टयित्वा मन्थनं करोति। ततः शाखान्तरादध्वर्युश्च। 'तस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखो ऽभिमन्थति' इति। चात्रादीनां लक्षणमन्यत्र स्पष्टम्।

अभिश्वासेन च प्राण्यते अग्निः समर्थः क्रियते । ततश्च मुखेनाभिश्वासः क्रियते ॥ २२२ ॥

उच्छ्वासोमृतं प्राण आदध इति ॥ २२३ ॥

वायूपादानं उच्छ्वासः। सैव चापाननक्रिया। स पुनरपानितितदेनमन्तरात्मन्नाधत्त इति । तदेनमग्निमन्तरात्मनाधत्त इति । यजमानसंस्कारोयमिति तत्कर्तृकः । अतश्च पुनराधेये न भवत्यग्निसंस्कारत्वात्। अभिश्वासस्तु भवत्येव। द्वावपि चैतावेककर्तृकौ। सपुनरपानितीति वचनात् । अभिश्वासः पुनर्जातसंयोगात्ततः सर्वानाद्धीतेत्यत्र न भवति । उच्छ्वासस्त्वात्मसंस्काराद्भवत्येवेति ॥२२३॥

[1]दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारेष्वमुष्य त्वा व्रतपते व्रतेनादध इति यथर्षि ॥ २२४ ॥

यथर्षि ग्रहणेन शाखान्तरपरिपठितमार्षेयं गृह्यते । यद्यङ्गिरा अङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । यदि भृगवः भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति । भार्गवाङ्गिरसव्यतिरिक्तानां आदित्यानां त्वा देवानामिति । एवं हि शाखान्तरे पठ्यते[2] ॥ २२४ ॥

---

१ तं जातमग्निं दारुभिर्यज्ञीयवृक्षकाष्ठैर्ज्वलन्तं दीप्यमानं सम्भारेषु सम्भारणां हिरण्यादीनामुपरि भूर्भुव इति मन्त्रेण अमुष्य त्वेति मन्त्रेण च स्थापयति; यथर्षि यस्य य ऋषिर्भवति तस्यामुष्येति स्थाने तदृषिवाचि पदं षष्ठ्यन्तं प्रयोज्यमित्यर्थः ।

२ तथा चापस्तम्बः ' भृगूणां त्वा देवानामिति यो भार्गवः स्यादङ्गिरसां त्वा देवानामिति यो ब्राह्मण आङ्गिरसः स्यादादित्यानां त्वा देवानामित्यन्यासां प्रजानां, वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपत इति राज्ञ इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपत इति राजन्यस्य मनोर्ग्रामण्यो व्रतपत इति वैश्यानां आदित्यानां त्वेति रथकारस्येति यथर्ष्याधानमिति ।

वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्येन्द्रस्य त्वेति राजन्यस्य ॥ २२५ ॥

व्रतपते व्रतेनादध इत्युभयत्र सम्बध्यते । राजन्यग्रहणेन च कैश्चिदनभिषिक्तो गृह्यते । अनभिषिक्तः क्षत्रिय इति । एतच्चायुक्तम्-यत्कारणं क्षत्रियायां ब्राह्मणाजातो राजन्य इति स्मर्यते । तस्मात्स एव गृहीतव्यः ॥ २२५ ॥

मनोष्ट्वा ग्रामण्य इति वैश्यस्य ॥ २२६ ॥

ऋभूणां त्वेति रथकृतः ॥ २२७ ॥

आदधति । देवानामित्यत्रापि हि पठ्यते । रथकारशब्दः स्वजातिनिमित्त इत्युक्तम् ॥ २२७ ॥

रथन्तरं गायेति प्रेष्यति ॥ २२८ ॥

प्रैषप्रैषार्थयोः कर्तृभेदान्न ज्ञायते कः प्रैषे को वा प्रैषार्थ इत्यत आह—

गानमध्वर्योः ॥ २२९ ॥

समाख्यानात् । अध्वर्युवेदविहितं हि सामगानम । उत्पत्तिमात्रं हि सामवेदे । प्रैषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात् ॥ २२९ ॥ एवं प्राप्त आह—

ब्रह्मा वा वेदयोगात् ॥ २३० ॥

ब्रह्मा वा सामगायति । कुत एतत् । ब्रह्मणोपि ह्यध्वर्युवेदविहितकर्मयोगोस्ति । वेदत्रयविहितं हि ब्रह्मत्वमतः समाख्यातस्तत्रापि घटते ॥ २३० ॥

युक्तत्वाच्चाध्वर्योः ॥ २३१ ॥

अपि च युक्तोध्वर्युः पदार्थान्तरेषु । तथा च सूत्रान्तरम् ।

प्रस्तोता परिसामानि गायति अग्न्याधेये सौत्रामण्यां च ब्रह्मेति । तस्माद् ब्रह्मैव सामगाने ॥ २३१ ॥

इध्मेनोद्धरणमुपयम्य ॥ २३२ ॥

परिधिवृक्षसम्बन्धिनेध्मेनाहवनीयोद्धरणम् । उपयमनीभिर्मृद्भिर्गृहीत्वा विस्रस्तत्वाच्च मृद्भिर्ग्रहणानुपपत्तिरतस्तत्रारोपणमात्रेणैवोपयमनम् । तत्र चेध्माग्रमारोप्यते । बुध्नाः पुनरग्नाविति ॥२३२॥

यथैनं धूम उपेयात् ॥ २३३ ॥

तथा चोद्धरणं कर्त्तव्यम् । यथा यजमानं धूम उपगच्छेत् । अनेन च प्रकारेण यजमानस्य धूमानुगमनं विधीयते ॥ २३३ ॥

वामदेव्यमिति प्रेष्यत्यश्वः पुरस्ताद्युवा तदभावे ऽयुवाश्वाभावे ऽनड्वान् ॥ २३४ ॥

तं यत्र प्राञ्चं हरन्ति तत्पुरस्तादश्वं नयन्तीति वचनात् । मन्थनकालाहृत एवायमश्वो नाश्वान्तरं तदभावे वानड्वान्भवति । अस्मिंश्च पक्षे अनभिधायकत्वादश्वमानयेति प्रैषाभावः ॥ २३४ ॥

१सम्भारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्चं-नीत्वावर्त्त्य स्थापयति ॥ २३५ ॥

दक्षिणपूर्वपादेनेति सन्निधानात्सम्भारानुत्तरेण प्राञ्चं नीत्वावर्त्य स्थापने क्रियमाणे सन्निहितो दक्षिणपूर्वपादः । एवं च सत्यग्नौ सव्येनाक्रमणम् ॥ २३५ ॥

---

१ एवं प्राङ् मुखे ऽश्वे अग्रतो नीयमाने आहवनीयखरसमीपं प्राप्य प्राङ् मुखस्यैवाश्वस्य दक्षिणपूर्वपादेनाग्रिमदक्षिणचरणेनाहवनीयखरस्थान् हिरण्यादिसम्भारानधिष्ठाप्य अश्वपादेनाक्रमय्य तमश्वं प्राञ्चं नीत्वा तत आवर्त्य प्रदक्षिणावर्तनेन प्रत्यङ् मुखं कृत्वा संमुखं स्थापयतीत्यर्थः ।

बृहदिति प्रेष्यत्यग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत् ॥ २३६ ॥

अग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनोपस्पर्शनेनादधाति द्वितीयेन वा भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण । पूर्ववच्छब्देन च यथर्षीति लभ्यते ॥ २३६ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्येध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याह ॥ २३७ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याग्ने इध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेति मन्त्रं जपति । तच्चैतद्यजमानः करोति । इध्मपूर्वार्द्धान्वारम्भण इति अन्वारम्भोपदेशात् । तस्य च याजमानत्वात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । अन्वग्निमन्नादमन्नाद्यायादध इति ॥ २३७ ॥

आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिः ॥२३८॥

शब्दाद्यजमानोऽग्न्युपस्थाने । सार्पराज्ञी ग्रहणं च संव्यवहारार्थम् । सार्पराज्ञीर्न वा कुर्यादिति ॥ २३८ ॥

दक्षिणाग्निमादधाति ॥ २३९ ॥

गार्हपत्यात् । नित्यपक्षे योसौ दक्षिणाहृतस्तमादधाति ॥२३९॥

सभ्यं च निर्मथ्य ॥ २४० ॥

चशब्दादादधातीति । तं च सभास्थाने । अथ य एष सभायामग्निरिति वचनात् । सभा च यत्र स्थितोऽध्यापयति व्याचष्टे वा ॥ २४० ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ २४१ ॥

दीव्यतिः क्रीडार्थः । गां पणं कृत्वा द्यूतं रभध्वमित्यर्थः । बहुवचनोपदेशात्प्रकृतत्वाच्च ऋत्विजोऽभिधीयन्ते द्यूतस्य कर्तृत्वेन ।

तच्चैतद्यूतं सभ्याङ्गम् । सभ्यस्य प्रकृतत्वात् । उपरितनसूत्रे च तद्धर्मोपदेशात् ॥ २४१ ॥

धारणोपस्थानमत इति ॥ २४२ ॥

सभ्याङ्गत्वे च पुनराधेये न भवत्येव विद्यमानत्वादेव सभ्यस्य । यद्यपि च तनूहर्वींषि कालान्तरे क्रियन्ते तथापि तु सभासनमत एवारभ्य कर्त्तव्यमिति ॥ २४२ ॥

श्यैतवारवन्तीययज्ञायज्ञियानीति च प्रेष्यति ॥ २४३ ॥

च शब्दः सभ्यानन्तर्यप्रज्ञप्त्यर्थः । श्यैतादीनां चैककालं प्रैषोच्चारणमिनि सम्प्रदायः । प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्याच्छेदे नेत्यपरे । ततश्च श्यैतगानोत्तरकालीनो वारवन्तीयप्रैषः । वारवन्तीयोत्तरकालीनश्च यज्ञायज्ञियस्य ॥ २४३ ॥

दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदगुत्सृजति ॥२४४॥

प्रदक्षिणमग्निपरिगमनं कृत्वा उदगुत्सृजत्यश्वम् । दक्षिणग्रहणाच्च नेतरथावृत्तिर्भवति ॥ २४४ ॥

ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनचातुष्प्राश्य-जागरणेध्मपूर्वार्द्धान्वारम्भणसार्पराज्ञीर्न वा कुर्यात् ॥ २४५ ॥

ऋत्वादिविकल्पार्थमिदमुक्तम् । ऋतौ तावत् । ते वा एत ऋतव उभय एवापहतपाप्मान इति प्रकृत्याह तस्माद्यदैवैनं कदाच यज्ञ उपनमेदथाग्नीआदधीतेति । तथा यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथादधातीति ऋत्वनादरः । तस्मान्न नक्षत्र आदधीतेति नक्षत्रविषयोनादरः । नक्षत्रानादरं चामावास्यायां नियम इति सम्प्रदायः । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । यत्कारणं अमावास्या नक्षत्रं च भेदेन विहिते । कृत्तिकादिष्वादधीतेति नक्षत्रविधानम् । तद-

नादरे चाकृत्तिकादिष्वपीति गम्यते । तथा चाह यद्यु नक्षत्रकामः स्यादेतद्वा अनपराद्धं नक्षत्रं यत्सूर्यः स एतेनैव पुण्याहेन यदेतेषां नक्षत्राणां कामयेत तदुपेत्स्रैदिति । एवं सत्यमावास्यायामकृत्तिकादिष्वप्याधानं भवत्येव । सम्भारेषु विहितप्रतिषेधाद्विकल्पः । न वै कश्चन सम्भारः सम्भरेदिति वचनात् । सामस्वपि बालोग्निस्तेजोवन्ति सामानि तस्मान्न गेयानीति । वपनेपि शाखान्तराद्विकल्पः । चातुष्प्राश्येपि चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्तीति विधायाह यद्वा अस्य ब्राह्मणाः कुले वसंत्यृत्विजश्चानृत्विजश्च तेनैवतं काममाप्नोतीति विकल्पः । जागरणमपि विधायोच्यते । तद्वपि काममेव स्वप्यादिति । इध्मपूर्वार्द्धान्वारम्भणं च पूर्वार्द्धमुल्मुकानामभिपद्य जपतीत्युक्त्वाह स यदि कामयेत जपेदेतद्यद्युकामयेतापि नाद्रियेतेति । सार्पराज्ञ्युपस्थानमपि सर्पराज्ञा ऋग्भिरुपतिष्ठेतेति विधायाह तस्मान्न सर्प्यराज्ञा ऋग्भिरुपतिष्ठेतेति ॥ २४५ ॥

विकल्पप्रसङ्गेनेदमपरमुच्यते—

अग्निहोत्रं च तृष्णीं श्रुतेः पूर्णाहुत्यन्ते ॥ २४६ ॥

अग्निहोत्रशब्दोत्र धर्मवन्नैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः । वा जुहुयाद्वा न जुहुयादिति । कुत एतत् । एवं हि शाखान्तरे पठ्यते । होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रं विधिप्रतिषेधाद्वाशङ्क्याग्निहोत्रं चेत्युक्तम । तत्पुनरयुक्तम् । न ह्येतौ विधिप्रतिषेधौ । तूष्णीं होमप्रशंसैषा । यदि जुहोत्ययथाकुर्यादथ न जुहोत्यग्निः परापतेत्तस्मात्तूष्णीं जुहुयादिति । अतो न विकल्पः । तच्चैतदग्निहोत्रं सायारम्भं प्रातरपवर्गं प्रयोगद्वयपरिसमापनम् । आग्नेयी सायमाहुतिः सौरी प्रातराहुतिः प्रधानभूते । अत्र चैककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण । प्रधानाहुती तु चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं हुत्वा पात्रान्तरं तदुन्नीय चतुर्गृहीतान्तरेण सौरीम् शेषमेकीकृत्योत्तराहुतिरिति । तच्चैतत्पूर्णाहुत्यन्ते भवति ॥ २४६ ॥

पूर्णाहुतिविधानायाह—

निरुप्याज्यं गार्हपत्येधिश्रित्य स्रुक् स्रुवं च सम्मृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वान्वार-

ब्ध एवं सर्वत्र स्वाहेति ॥ २४७ ॥

पूर्णाहुतिरिति कर्मणो नामधेयम् । अन्वर्थसंज्ञा चैषा । तेन पूर्णैव होतव्या । तां वै पूर्णां जुहोतीति वचनात् । निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रयेत् । गार्हपत्यग्रहणं च आहवनीयव्युदासार्थम् । तत्रापि हि श्रपणं विहितं श्रपणं वाहवनीय इति । अपरे तु मन्यन्ते । अधिश्रयणं संस्कारमात्रमेवैतत् । न ह्येतच्छ्रपणं श्रापाक इति धात्वर्थः पाकेनैव त्वाज्यं संवृत्तं तस्मान्नाहवनीयव्युदासार्थम् गार्हपत्यग्रहणम् । कस्तर्ह्यत्र समाधिः । गार्हपत्यशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात्तदभावाच्च भाविन्या वृत्या गार्हपत्यत्वाध्यारोपणार्थं गार्हपत्यग्रहणम् । एवं च सत्याहवनीयेऽप्ययमेव न्यायः । स्रुक् स्रुवं-समृज्यते । होमसम्बन्धाद्वैकङ्कती स्रुक् । स्रुवश्च विशेषितत्वात्खादिर एव । तथा च अग्निहोत्रे विधानसामर्थ्यात् । वैकन्तः स्रुवो भवति । उद्वास्योत्पूयावेक्ष्य स्रुवेण ग्रहणम् । स्रुवस्य सम्मार्जनविधानात् । ग्रहणार्थता सम्मार्जनोत्पवने च दर्भैर्येन कचित्पाणिना सम्मार्ष्टीत्याह । अन्वारब्धे जुहोति स्वाहेति । एवं सर्वत्र । यत्राव्यक्ता जुहोति चोदना तत्राधिश्रयणादि प्रवर्त्तते । कुत एतत् । जुहोति शब्दात् । अव्यक्तता सामान्याच्च ॥ २४७ ॥

वरं ददामीति वाग्विसर्जनम् ॥ २४८ ॥

वरदानं च पूर्णाहुत्यङ्गम् । तस्यां वरं ददातीति वचनात् । पूर्णाहुतिधर्माश्चानुदधृताभ्यस्तमयाहुतौ विहिता गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्येत्येवमादि । इयं त्वविहितधर्मका तेन चोदनासारूप्येण ततो धर्मान् गृह्णाति । अत आचार्येण तदीया धर्मा इहोपदिष्टाः । तत्रान्वारम्भणवरदाने न विहिते । अतस्तयोरनतिदेशः । वाग्यमोऽपि चेहैवेति नातिदिश्यते ॥ २४८ ॥

द्वादशाहान्ते तनूहवींषि निर्वपति मासे द्वितीये तृतीये षण्मास्ये संवत्सरे सद्यो वा न वेति ॥ २४९ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ २४९ ॥

तनूहवीꣳष्युच्यन्ते—

अग्नये पवमानाय प्रथमा ॥ २५० ॥

इष्टिर्भवति ॥ २५० ॥

अग्नये पावकायाग्नये शुचये ॥ २५१ ॥

द्वितीया ॥ २५१ ॥

अदित्यै चरुस्तृतीया ॥ २५२ ॥

न चेयं तनूहविषां मध्ये पठ्यते । तेनास्या उपांशुत्वं न भवतीति सम्प्रदायः । शाङ्खायनशाखायां तूपांशुत्वमस्याः पठ्यते ॥२५२॥

आग्नेय एव वा पुरस्तादादित्यस्य ॥ २५३ ॥

आग्नेयो वा प्रागादित्यात् अथादित्यै चरुरुपांशुः ॥ २५३ ॥

षड्दक्षिणाः प्रतिविभज्य ददाति द्वादशचतुर्विꣳशतिं वा ॥ २५४ ॥

प्रतीष्टिविभागेन दक्षिणादानम् ॥ २५४ ॥

भूयसीश्च यथा श्रद्धम् ॥ २५५ ॥

उक्तसंख्याव्यतिरेकेण यथा श्रद्धं भूयसीश्च ददाति ॥ २५५ ॥

धेनुरादित्यस्य ॥ २५६ ॥

ताश्चैता दक्षिणा इष्टिसम्बन्धादिष्टयङ्गं न सकलस्याधानस्य । तथाचोक्तम् । उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञं घ्नन्तीति प्रकृत्य स एष यज्ञो हतो न ददक्षे तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयन्निति तस्मादिष्टीनामेव दक्षिणा इति । प्रयोजनं इष्ट्यभावे तदभावः ॥ २५६ ॥

अनृतातिथ्यपनोदपूतिदार्वाधानर्वीसपक्कना-

व्युदकानि वर्जयेत् ॥ २५७ ॥

अनृतातिथ्यपनोदः स्मृतिप्राप्त एवानूद्यते । नानृतं वदेदिति स्मृतिः । अप्रणोद्योतिथिरिति च । तदनुवादोयम् । न वा आहिताग्निनानृतं वदितव्यमिति । तदेतन्नातीव युक्तरूपम् । यतोनुवादमात्रमनर्थकम् । विधौ च प्रवृत्तिविशेषकरत्वम् । तस्माच्छ्रौत एवायं सत्यवदननियमः । एवं च तदपचारे श्रौतं स्मार्त्तं च प्रायश्चित्तम् । पूतिशब्दो दुर्गन्धिद्रव्यवाची प्रसिद्धेः । ऋबीसपक्कं यत्पृथिव्या गर्त्ते तिन्दुकादि पाचितम् । ऋबीसशब्दश्च पृथिवीवचनो नैरुक्ताभिप्रायात् । योयमृबीसे पृथिव्यामग्निरिति । नाप्युदकं च । अग्निहोत्रार्थमुदूधृते ऽग्नावुदकदानप्रतिषेधः । स यदुदूधृतेप्रावश्यागताय नोदकं याचन्त इति । नौशब्दश्चात्राग्निहोत्रविषयो नौर्हवा एषा स्वर्ग्या यदग्निहोत्रमिति ॥ २५७ ॥

१ब्रह्मचार्यग्निनित्यधारीक्षीरहोम्यग्निमुपशायी-

द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २५८ ॥

निगदव्याख्यातम् । पुरुषधर्मश्चायम् । ततश्च सोमाधाने समारोपस्य क्रतुधर्मत्वात् पुरुषधर्मोग्निनित्यधारित्वं बाध्यते ॥२५८॥

अग्न्याधेयमनुविहितमवसरप्राप्तमिदानीं पुनराधेयमुच्यते—

२पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य ॥ २५९ ॥

---

१ यजमान आधानानन्तरं द्वादशरात्रम् अथवा षड्रात्रम्, अथवा अन्ततः अन्तिमपक्षे त्रिरात्रं ब्रह्मचारी भवेत् । अग्निनित्यधारी गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यान्नित्यं धारयेत् । क्षीरहोमी दुग्धेनैवाग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमौ शयीतेत्याद्यर्थः ।

२ सूत्रार्थस्तु योधनवृत्ताध्ययनादिभिस्तयातिप्रसिद्धः पुरुषः स प्रतिज्ञात इत्युच्यते, न प्रतिज्ञातो ऽप्रतिज्ञातः, आधानलक्षणेन निमित्तेनाप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः यः प्रागाधानाल्लब्धप्रतिष्ठो ऽपि अन्याधानसमनन्तरं सवत्सरादर्वागेव वित्तमानादिहानेर्लोभाभावाद्वाप्रतिष्ठितो ऽप्रसिद्ध इव स्यात् अप्रतिष्ठ इव भवेत् तस्येदं दुष्टाग्न्यु-

पुनराधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्चाधानाप्रतिज्ञातस्य भवति । यस्याधानसमनन्तरमेव प्रतिज्ञातमपगतं स आधानाप्रतिज्ञातः । एवं हि श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स पुनरादधीत । तथा योग्नी आधाय सर्वज्यानिं जायते स पुनरादधीत ॥ २५९ ॥

राज्ययशस्कामस्य वा ॥ २६० ॥

त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य ॥ २६१ ॥

त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य स त्रिरात्रावरः । अतश्च त्रिरात्राद्यपि भवति । अग्नीनिति बहुवचनोपदेशात् त्रय एवोत्सृज्यन्ते । अतश्च सभ्यस्यानुत्सर्गः ॥ २६१ ॥

सद्यो वा ॥ २६२ ॥

तत्र विशेषं वक्ष्यति । सद्यश्चेदिति ॥ २६२ ॥

पुनर्वस्वोः ॥ २६३ ॥

पुनराधेयमादधीतेति वचनात् ॥ २६३ ॥

वर्षासु मध्यन्दिने वा ॥ २६४ ॥

स वै वर्षास्वादधीतेति वचनात् । तस्मादु मध्यन्दिन एवादधीतेति वा । स चायं विकल्पः । मध्यन्दिने वर्षाकालसम्पत्तेः । योयदा मध्यन्दिनोथ वर्षा इति प्रकृत्य तस्मादु मध्यन्दिन एवादधीतेत्याह ॥ २६४ ॥

त्सर्गपूर्वकमदुष्टाग्न्युत्पादकं पुनराधेयसंज्ञकं कर्म भवतीत्यर्थः । तथाथर्वणे पठ्यते 'आधानाद् वृद्धिहानिश्चेदर्वाक् संवत्सराद्रोहिण्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वस्वोः पुनरादधीत' इति । शाङ्खायनोऽपि 'काम्यं पुनराधेयमजानानस्य' इति पठितवान् । अथवा प्रतिज्ञातं प्रियं न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातमप्रियम् आधानसमनन्तरमेव सर्वस्वहानिपुत्रमरणादिहानिदर्शनादाधानमेव यस्याप्रियम्भवति तस्य पुनराधेयमिति । 'एतद्धास्य प्रियतमं धाम' इत्यादि दर्शनात्प्रतिज्ञातशब्दः प्रीतौ शक्तेः ।

कुशैराधानम् ॥ २६५ ॥

उभयोरग्न्योः । तं वै दर्भैरुद्धरतीति हि श्रूयते ॥ २६५ ॥

व्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्कं गार्हपत्यस्थाने निदधात्येवमाहवनीयस्य याव᳚ सद्यश्चेत् ॥२६६॥

स चायमपूपः प्राक् सम्भारेभ्यः स्थाप्यते । सम्भारेषु ह्यग्निनिधानं विहितं भूर्भुव इति सम्भारेष्विति । न चापूपस्य सम्भारैः सह विकल्पो धर्ममात्रत्वात् । अतः परिसमूहनादीन्पञ्च पदार्थान् कृत्वा अपूपस्थापनम् । सद्यः पक्षे चापूपौ भवतः । न त्वन्यन्तरपक्षे । अपूपं प्रकृत्याह पूर्वाभ्यामेवैतावेतदग्निभ्यामन्तर्दधम इति । पुनस्त न्निराकरणायाह रात्रिभिर्ह्येवान्तर्हितौ भवत इति ॥ २६६ ॥

आग्नेयः पञ्च कपाल उपा᳚शु प्रागुत्तमादनुयाजात् ॥ २६७ ॥

तेनोपा᳚शुचरन्तीति प्रकृत्याह उच्चैरुत्तममनुयाजं यजतीति । अतः प्रागित्युक्तम् ॥ २६७ ॥

तद्वर्जं वा ॥ २६८ ॥

उत्तमानुयाजवर्जं वोपा᳚शु भवति । उच्चैरुत्तममनुयाजं यजतीति । एतावानेव हि विधिः । आग्नेयं प्रकृत्याह तेनोपा᳚शु चरन्तीति । चरणशब्दे च सर्वस्योपांशुताचार्येणोक्ता चरणशब्दे सर्वमिति । पञ्च कपाल एवैको भवति । नान्या इष्टयः । एवकारकरणात् । आग्नेयमेव पञ्च कपालं पुरोडाशं निर्वपतीति ॥ २६८ ॥

अग्नीनिति वा प्रथमे प्रयाजेऽनुयाजे च ॥२६९॥

वा समिधो यजेति देवान् यजेति वा । एवं श्रूयते प्रयाजान्प्रकृत्य स आश्राव्याह समिधो यजेति अग्नीन्यजेति त्वेव ब्रूयात्तेन विकल्पाशङ्कया अग्नीनिति वेत्युक्तम् । यद्येवमग्नीनित्येवेत्यवधारयित-

ध्यम् समिधो यजेति हि तस्यैव संस्तवायोच्यते । अतोऽग्नीनिवे-त्यवधार्यते ॥ २६९ ॥

अज्यभागो द्वितीयो ऽग्नये पवमानायेन्दु-मते वा ॥ २७० ॥

सचायं वाचनिको देवता विकल्पः ॥ २७० ॥

हिरण्यं दक्षिणानड्वान्वाग्न्याधेयिकीश्चे-च्छरुच्छ्रुतेः ॥ २७१ ॥

श्रुतिग्रहणं समुच्चयविधानार्थमिति केचित् । तदयुक्तम् । अ-ग्न्याधेयिकीर्दत्वा पुनराधेयिकीर्ददात्ययमनुवाद एव । अग्न्याधेयि-क्यो हि पूर्वं दत्तास्ततः पुनराधेयिक्यः । श्रुतिग्रहणं च विध्याशङ्कानि-वृत्त्यर्थम् ॥ २७१ ॥

अग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः ॥ २७२ ॥

उक्तव्यतिरेकेणान्यदग्न्याधेयवद्भवति । इयांस्तु विशेषः । सद्यः । अग्न्यगारकरणं अरणिप्रदानं उच्छ्वासश्च न भवति । अन-ग्निसंस्कारात् ॥ २७२ ॥

अपराह्णे मैत्रावरुणी वशानस्तमिते पुरोडा-शेडान्तं कृत्वा रात्रिशृतया प्रातश्चरन्ति तत आधानम् ॥ २७३ ॥

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पूर्वेद्युरपराह्णे मैत्रावरुणीं वशामालभ्य रात्रौ श्रपयित्वा प्रातः प्रचारस्तत आदधीत । पुनर्वस्वोरेव नान्यत्र । न त्रिरात्राधरमुत्सर्गौ नापूपाविति ॥ २७३ ॥

पुनराधेयमनुविहितमिदानीमग्निहोत्रस्यावसरस्तं प्रोत्सार्य शाखान्तरावगतक्रमेण तदङ्गभूतमुपस्थानमनुविधीयते—

सायमाहुत्या; हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठ-

ते वात्सप्रेण ॥ २७४ ॥

सायमुपतिष्ठेत सायः ं हि देवा उपातिष्ठन्तेति वचनात् । वात्सप्रमिति चोपस्थानक्रियानाम । यद्यपि च हुतायामित्युक्तम् तथापि तु समिदाधानमन्त्रकर्मानन्तर्यात्तदनन्तरमेव कर्त्तव्यम् । हुतशब्दश्च हुतप्रायविषयःयथा हुते च धारावर्जमिति ॥ २७४ ॥

न वा ॥ २७५ ॥

न वोपतिष्ठेत। अथ यस्मादुपैवतिष्ठेताथ यस्मान्नोपतिष्ठेतेति । विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ॥ २७५ ॥

१ तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तोस्य प्रत्नां परितो चित्रावसविति च ॥ २७६ ॥

प्रक्रमादेव त्रित्वसिद्धेस्तिस्र इति ग्रहणात् स्वस्थानस्थितानामेव त्रिरावृत्तिः । चित्रावसविति च त्रिरेव ॥ २७६ ॥

सन्त्वमित्युपविश्य ॥ २७७ ॥

जपतीति वाक्यशेषः । एतावनुतिष्ठन् जपत्यथासीनः सन्त्वमिति वचनात् ॥ २७७ ॥

गां गच्छत्यन्धस्थेति ॥ २७८ ॥

एतच्च सन्निधानात् कर्माङ्गभूतां गां प्रति गमनं सन्निहितप्रत्ययन्यायात् । एवं च सति गोपक्ष एवैतदुपस्थानं नान्यत्रेति ॥ २७८॥

सꣳहितेत्यालभते ॥ २७९ ॥

गामेव ॥ २७९ ॥

गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्वेति ॥ २८० ॥

---

१ अत्रोपप्रयन्तो ऽध्वरमित्यारभ्य परिते दूडभ इत्यन्तं वात्सप्रोपस्थानं समाम्नायक्रमेणैव कर्त्तव्यम् । तत्र विशेषमाह—

अग्नी उपतिष्ठत इति द्विवचनोपदेशात् अधस्तनमाहवनीयस्य ॥ २८० ॥

गां गच्छतीड एहीति ॥ २८१ ॥

तामेव ॥ २८१ ॥

काम्या एतेत्यालभते ॥ २८२ ॥

सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ॥ २८३ ॥

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो जपति सोमानमिति वचनात् । उदकसंस्पर्शनाविधानाच्चानुदकमिति ॥ २८३ ॥

पौर्णमासवत्पुत्रनाम ग्रहणम् ॥ २८४ ॥

वत्सुपदेशाच्च तन्तवे त्वेत्यादिसर्वं प्रवर्त्तते । नाम ग्रहणान्तं वात्सप्रमिति ॥ २८४ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वोभौः ॥ २८५ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यनेन वा मन्त्रेणोभावप्यग्नी उपातिष्ठते । क्रमस्तु स एव । क्रमान्तराविधानात् । अस्य च वात्सप्रेण सह विकल्पः । यद्वा वा अदो दीर्घमग्न्युपस्थानमिति प्रकृत्य यत आह तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेतेति । एतच्चागोपक्षेपि भवति । न ह्यत्र गां प्रति गमनं स्पर्शनं वास्तीति ॥ २८५ ॥

प्रवत्स्यन्सर्वान्नर्येति प्रति मन्त्रम् ॥ २८६ ॥

अधस्तनोपस्थानसमनन्तरमस्य पाठ इति प्रवसतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमभिधीयते । प्रवसन्यजमानः सर्वानग्नीनुपतिष्ठते । नर्येति प्रति मन्त्रम् । नर्य प्रजां मे पाहीति च । गार्हपत्यं प्रथममुत्पत्तिक्रमात्तत आहवनीयं पुनर्दक्षिणाग्निम् । मन्त्राणां तु लैङ्गिको विनियोगः । नृभ्यो हितो नर्यो गार्हपत्यः ॥ २८६ ॥

गच्छति मत्या वाग्विसर्जनम् ॥ २८७ ॥

गमनं सामर्थ्यपरिप्राप्तमेव वाग्विसर्गावसरविधित्सयोच्यते । वाग्यमस्तूपस्थानसमनन्तरमेव भवत्यवसरान्तराविधानात् ॥ २८७ ॥

प्रवसन्याजमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्काराद्धर्ममात्रत्वाच्छ्रुतेश्च ॥ २८८ ॥

प्रोषितोऽपि याजमानं करोति यथा कालमिति । अग्निहोत्रकाले अग्निहोत्रं याजमानं पौर्णमासकाले पौर्णमास्यं एवं सर्वत्र । कुत एतत् । आत्मसंस्काराद्धेतुश्चायमुपदेशश्च । यदात्मसंस्कारकं तत्कर्त्तव्यम् । यथा व्रतग्रहणपावनमुण्डनादि । यजमानस्य ह्यसौ संस्कारः । प्रोषितोऽपि च यजमानो यजमान एव । यच्च धर्ममात्रं तत्कर्त्तव्यम् । यथा विष्णुक्रमादि । कुत एतत् । धर्ममात्रत्वादेव । न ह्येतत्कर्मणि सन्निपतितम् । श्रुतेश्च । श्रुतिरप्यमुमर्थं ज्ञापयति । यथा प्रोषितेनापि याजमानं कर्त्तव्यम् । यत्सदूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य हुताहुतिगृहे यामस्य जुह्वतीति प्रकृत्याह यो जविष्ठो भुवनेष्वित्येवमाद्यभिधाय मन एवैतदाह मनसैवास्यानपप्रोषितं भवतीति मनसैवानुचिन्तनेन प्रत्यक्ष इव भवतीत्यमुमर्थं ज्ञापयति ॥ २८८ ॥

एत्य च मत्या वाग्यमनम् ॥ २८९ ॥

पुनरेत्य मत्या वाग्यमनं करोति ॥ २८९ ॥

समित्पाणिरनुपेत्य कञ्चिदुपतिष्ठतं आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रति मन्त्रम् ॥ २९० ॥

समिद्भिर्गृहीताभिरागच्छति । गुर्वादिकमप्यनुपेत्य कं चिदाहवनीयादीनुपतिष्ठते अगन्मेति प्रति मन्त्रम् । समासे च सत्ययमेव क्रमः । स आहवनीयमेवाग्र उपतिष्ठतेति श्रुतत्वात् ॥ २९० ॥

समित्परिसमूहनानि चोपविश्य ॥ २९१ ॥

च शब्दादनन्तरमेव । तिष्ठत्समिधः सर्वत्रेत्युक्ते समिदुपवेशनं वाचनिकम् । परिसमूहनानामपलुंपनमपनयः । अग्नेस्तृणान्यपचिनोतीति शाखान्तरात् । तृणप्रक्षेप इत्यपरे ॥ २९१ ॥

तूष्णीं वोपस्थानं पूर्ववत् ॥ २९२ ॥

येन क्रमेण गच्छता कृतं तेनैव क्रमेण । स वै खलु तूष्णीमेवोपतिष्ठेतेति प्रकृत्य यत आह स वेद गार्हपत्यः परिदम्मेदमुपागादिति स वेदाहवनीय इति च ॥ २९२ ॥

गृहा मात्रिभीतेति एत्य च ॥ २९३ ॥

गृहानुपैति ॥ २९४ ॥

क्षेमाय व इति प्रविशति ॥ २९५॥

पूर्ववदेव । येन क्रमेणागच्छता कृतम् ॥ २९५ ॥

नहिᳯस्याद् गृह्यान्कामᳯ श्वः ॥ २९६ ॥

गृहानेव । अत ऊर्ध्वं स्मार्त्तं पुत्रदर्शनजपादि प्रवर्त्तते ॥२९६॥

शाखान्तरपाठक्रमात् वात्सप्रोपस्थानमुक्तमिदानीमवसरप्राप्तमग्निहोत्रमनुविधीयते—

उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्सायं प्रातरग्निहोत्रे ॥२९७॥

एतच्चाध्वर्युहोमपक्षे । स्वयं होमपक्षे तु स्वयमेवोद्धरणमिति प्रैषाभावः । अग्निहोत्रग्रहणाच्च सत्यप्युद्धरणे पौर्णमासादिषु न भवति । सायारम्भं प्रातरपवर्गमग्निहोत्रमिति सायमभिहितत्वान्मा भूत्प्रातः प्रैषाभाव इति प्रातर्ग्रहणम् । तत्कुतः । आचार्याभिप्रायादावृत्तिर्वा प्रधानकालादिति ॥ २९७ ॥

प्रत्यङ्मुखो वा सायं निदध्यात्

तस्मिंशायं प्रातर्होममेके ॥ २९८ ॥

गार्हपत्यं वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवतीति

श्रुतत्वात् । अनस्तमितानुदितयोरिति शास्त्रात् । उदितहोमिनामपि अनुदित एवोद्धरणम् तस्मिन्प्रत्यङ्मुखविहिते एके सायं प्रातर्होमं कुर्वन्ति । एके विकल्पेन श्रुतत्वात् ॥ २९८ ॥

नित्यो दक्षिणाग्निः ॥ २९९ ॥

स च दक्षिणा वा सऽहरेदित्यस्मिन्पक्षे ॥ २९९ ॥

नित्याधिकारोपजिजीविषयेदमाह—

सर्वे गतश्रियः ॥ ३०० ॥

नित्याभवन्ति । धार्या गतश्रिय इति वचनात् । गतश्रीश्च प्राप्तश्रीः । यं प्रति गता श्रीःएवं हि श्रूयते त्रयोह वै गतश्रियः ब्राह्मणः शुश्रुवान् क्षत्रियो विजयी राजा वैश्यो ग्रामणीरिति ॥३००॥

सदा वा हरणम् ॥ ३०१ ॥

दक्षिणाग्नेरधिकारात् । दक्षिणाग्निं कृत्वाह अहरहरेवैनमाहरेयुरिति ॥ ३०१ ॥

एकेषामुपवसथे ॥ ३०२ ॥

उपवसथ एवैनमाहरेयुरिति वचनात् ॥ ३०२ ॥

१नवावसिते वा ॥ ३०३ ॥

नवावसिते वैनमाहरेयुरिति वचनाच्च वावसिते वेत्युक्तम् ॥ ३०३ ॥

तस्मिन्पचेयुरमाऽसम् ॥ ३०४ ॥

तस्मिन्नवावसिताहृते पचेयुरमाऽसम । तस्मिन्पचेयुस्तद्ब्राह्मणा अश्नीयुरिति वचनात् ॥ ३०४ ॥

---

१ नवासिते नवगृहे इत्यर्थः ।

१पाक्याभावे गोः पयोऽधिश्रयितवै ब्रूयात् ॥ ३०५ ॥

तच्च यजमानः । अध्वर्योरधिश्रयणे कर्तृत्वात् ॥ ३०५ ॥

तद्ब्राह्मणं पाययितवै ब्रूयात् ॥ ३०६ ॥

तच्चाध्वर्युः प्रत्याह । पयः पायने यजमानस्याधिकारात् ॥ ३०६ ॥

अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः ॥ ३०७ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्र इति अन्तरेणापराग्नीगत्वा दक्षिणेन वेति। अप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः । वचनादप्रक्षिणं परिगमनम् ॥ ३०७ ॥

पत्नी च पूर्ववत् ॥ ३०८ ॥

प्रत्यग्दक्षिणतोगार्हपत्यस्य । च शब्दाद्यजमानश्च पूर्ववत् । दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने इति पौर्णमासे परिभाषितम् । यतिना तदतिदिश्यते ॥ ३०८ ॥

अपरेणाहवनीयं कूर्चे निदधाति कुशान्वा ॥ ३०९ ॥

कूर्चशब्द आसने निर्दिष्टः । कूर्चादुपावसर्पन्नुवाचेति । तथा हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलक इति । स्रुचश्चैतदासनं कूर्चे निधायेति वचनात् । कुशानामपि वैकल्पिकत्वात्तदेवकार्यम् ॥ ३०९ ॥

परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदग्भिरुदगग्रान् दक्षिणाग्रान्करोतीति श्रुतेः ॥ ३१० ॥

---

१ पचनार्हतण्डुलाभावे 'गोः पयो ऽधिश्रयितवै' इति यजमानो ऽध्वर्युं ब्रूयात् ।

परिस्तरणमाहवनीयस्य प्रागुदग्भिर्दर्भैः प्रागग्रैरुदग्रैश्च दर्भैः । एवं हि मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयं प्रकृत्य श्रूयते । अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोतीति वचनात् । अमूनीति चाग्निहोत्रतृणान्युच्यन्ते । तद्यदि तत्र प्रागुदग्भिस्तदैतदुपपद्यत इति । मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयस्यैतद्दृष्टमिहापि तस्यैव परिस्तरणमित्याशङ्क्य वा सर्वेषामित्युच्यते । सर्वेषामेवैतत्परिस्तरणं कार्याविशेषात् ॥ ३१० ॥

आहवनीयं पर्युक्ष्योदधारां निनयत्यागार्हपत्यात् ॥ ३११ ॥

तं च ॥ ३१२ ॥

ततो दक्षिणाग्निम् ॥ ३१३ ॥

तं च पर्युक्ष्य ततो दक्षिणाग्निं पर्युक्षतीति प्राक्संस्थेऽपि पर्युक्षणे गार्हपत्यसमनन्तरमेव दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणम् । अतस्ततो दक्षिणाग्निमित्युक्तम् ॥ ३१३ ॥

हुते च धारावर्जम् ॥ ३१४ ॥

पर्युक्षतीति वाक्यशेषः । तच्च प्राग्व्रतविसर्गात् व्रतस्य हि पदार्थधर्मत्वात् । पर्युक्षणमपि हि पदार्थ इति ॥ ३१४ ॥

अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्सामशूद्रेणस्थाल्यामार्यकृत्यामूर्द्धकपालायां दक्षिणतः प्राचीमुदीचीं वा ॥ ३१५ ॥

अग्निहोत्रशब्दः कर्मवाची सन्निहिततत्साधनभूते द्रव्ये द्रष्टव्यः । तदग्निहोत्राख्यं द्रव्यं यस्यां विद्यते सेयमग्निहोत्रिणी । अत्रापि मतुब्लोपे कृते अग्निहोत्रीमिति भवति । तथा च दृश्यते यथाग्निहोत्री दोह्यमाना वा श्येतेति । पयस्यपि चाग्निहोत्रशब्दो दृश्यते । यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानममेध्यमापद्येतेति । पुंवत्सामिति वच-

मात् । तस्मादस्य पुंवत्साग्निहोत्री स्यादिति । अशूद्रेणेति वचनात् । दोहयतीति कारितः । तेन गां धुक्ष्वेति प्रैषदानम् । स्थाल्यामार्यकृत्याम् । आर्यशब्देन त्रैवर्णिक उच्यते । स्थाल्यामिति लिङ्गात् । वधुनीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येतेति । ऊर्द्ध्वकपालायाम् । न तिर्यक्कपालयां दक्षिणतो व्यवस्थितां प्राचीं दोहयति उदीचीं वेति तुल्यपाठत्वात् । ननु परिभाषितत्वादवाच्यमेतत्प्राचीमुदीचीं वेति । कर्तृधर्मः स इत्यदोषः । एवं च सान्नाय्ये गवां न दिङ्नियमः ॥ ३१५ ॥

पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येधिश्रयत्युत्तरतो निरुह्याङ्गारान् ॥ ३१६ ॥

पूर्वेणाहवनीयमिति वचनात् । गार्हपत्यग्रहणं च नियमार्थम् । उत्तरतो निरुह्याङ्गारानित्यङ्गारनिरूहणमत्रैवावसरे स्यात् । वत्युपदेशात् । आहृत्यानिरूह्याद्यधिश्रयतीति । न वा श्रुतिविरोधात् । य एवैनङ्गारानिरूढा येष्वधिश्रयिष्यन् भवतीति । अतः पूर्वतरं निरूहणं तत आहरणमिति । अधिश्रयणं च श्रपणार्थम् । सुशृतेन जुहोतीति वचनात् । लिङ्गाच्च उदन्तपौष्णं निष्यन्दमानं मारुतमित्येवमादि । एतच्चाचार्येण प्रायश्चित्तेपूपनिबद्धं इह पुनरविश्रित्यैव जुहुयादिति । अतश्च विकल्पः ॥ ३१६ ॥

एवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणम् ॥ ३१७ ॥

एवमेव पूर्वेणाहवनीयं पश्चवातीयादौ होमार्थस्याहरणं कर्त्तव्यम् ॥ ३१७ ॥

दक्षिणेन वौषधम् ॥ ३१८ ॥

औषधं व्रीहियवादि । तदाहवनीयं दक्षिणेन वा नीयते । तत्प्रतियोगादुत्तरेण वा । अतश्च प्राग्द्वारनियमो गम्यते । तस्मिन्हि सति दक्षिणेनाहवनीयमुत्तरेण वा नयनं सम्भवति । तत्र दक्षिणेनानयने प्रदक्षिणोपचारात् स्मृत्यनुग्रहः । उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इत्युत्तरेणाहरणे श्रुत्यनुग्रहः । बलीयस्त्वाच्चोत्तरेणैवेत्यवधार्यते ॥ ३१८ ॥

विज्ञप्तिः ।

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते । काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-

र्देयं वार्षिकमग्रिमं	मूल्यम् मुद्राः ७	आणकाः ८
कालान्तरे प्रतिस्तबकं	” ” १	” ०

प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः-		मुद्रिताः स्तबकाः
(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणपरम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः ना- ा- ।

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः)

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ६

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १२

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजाविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् । } ३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

No. 74.] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARṆÂCHÂRYA PAṆDIT MADANMOHAN PÂTHAK,
Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,
Ranabir Sanskṛit Pâthshâlâ,
Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS IV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:
BENARES.
AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
Printed By Hari Das Gupta Proprietor
AT THE VIDYA-VILASA PRESS.
BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

–*–

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७४

तृणेनावज्योत्यासिच्यापः पुनरवज्योत्य नि-
धाय त्रिरुद्वासयन्त्युदक् ॥ ३१९ ॥

तदधिश्रितं द्रव्यं तृणेनावज्योतयेत् ।१अवज्योतनं च दृष्टार्थम् । तदवज्योतयति श्रुतं वेदानीति श्रुतिः । अतश्चाधिश्रयणाभावे तण्डुलादावनवज्योतनम् । अबासेकोपि च दृष्टार्थः । उदकस्य हि क्षयो यथा स्यान्न पयस इति । पुनरवज्योतनं च उदकक्षयसंवित्यर्थम् । न च यवाग्वामुदकासेको विरोधात् । अवज्योतनं तु तन्त्रेण भवति । घृते पुनरुदकासेको न भवत्येव विरोधात् । निधाय त्रिरुद्वासयत्युदगिति । णमुलयम् ततश्च मुक्त्वा मुक्त्वा त्रिरुद्वासयेत् । तथा च मृताग्निहोत्रे श्रूयते न त्रिःप्रतिष्ठाय(हरति यत्त्रिः प्रतिष्ठापयन् हरेद्देवत्रा कुर्यात् ॥ ३१९ ॥

अस्तमिते जुहोति ॥ ३२० ॥

प्रधानसन्निधेश्चोद्धरणादूर्ध्वमस्तमित एव कर्त्तव्यम् । उद्धरणमात्र एव हि वचनमनस्तमित उद्धरतीति ॥ ३२० ॥

वैकङ्कत(स्रुक्स्रुवं प्रतप्य पाणिना
सम्मार्ष्टि ॥ ३२१ ॥

होमार्थत्वाद्वैकङ्कती स्रुक् प्राप्नोत्येव स्रुवार्थोयमारम्भः ॥३२१॥

पुनः प्रत्यतप्योन्नेष्यामीत्याह ॥ ३२२ ॥

ओ३मुन्नयेति यजमानस्तिष्ठन् ॥ ३२३ ॥

प्रत्याह ॥ ३२३ ॥

चतुरः स्रुवानुन्नयति ॥ ३२४ ॥

चतुर्गृहीतं च होमद्वयार्थमुभयत्रोपयोगात् । अतश्च नाशे चा-

१ अवज्योतनं प्रकाशनम् ।

न्यतरस्यापि प्रयोक्तृत्वम् । प्राशनं तु शेषसाध्यत्वादप्रयोजकम् । तथा लिङ्गं स यत्स्रुचि परिशिनष्टि तदग्निहोत्रोच्छिष्टमिति ॥३२४॥

स्थाल्यां परिशिनष्टि तद्ब्राह्मणः पिबेत् ॥३२५॥

अब्राह्मणप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । तद्धै नाब्राह्मणः पिबेदिति वचनात् ॥ ३२५ ॥

उपरि समिधं धारयन्वार्क्षीमध्यधि गार्हपत्या-दाहवनीयꣳ हरति मुखमात्रे धारयन् ॥३२६॥

स्रुच उपरि समिधं धारयन्वार्क्षीम् । न गुच्छगुल्मलता स-म्बन्धिनीम् । अध्यधिशब्दः सामीप्य उपरिभावे च गार्हपत्यादाह-वनीयꣳ हरति मुखमात्रे स्रुचं धारयन् ॥ ३२६ ॥

मध्ये निगृह्योपविश्य समिधमादधात्यग्निज्यो-तिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीꣳ स्वर्ग्याꣳ स्व-र्ग्यायोपदधामि भास्वतीमिति ॥ ३२७ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये निगृह्य नीचैर्गृहीत्वा पुनरुद्धृत्य मु-खमात्र एव उपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषमित्यनेन मन्त्रेण । समिदाधानं दृष्टार्थम् । अतश्च नैमित्तिकेषु कुशास्तरणादिषु न भ-वति ॥ ३२७ ॥

प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति सजू-रिति वा ॥ ३२८ ॥

विकल्पश्रुतेः ॥ ३२८ ॥

अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ३२९ ॥

जुहुयादिति वाक्यशेषः ॥ ३२९ ॥

कूर्चे निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होष्यन्न-

स्मिन् ॥ ३३० ॥

कालद्वयोपादानसामर्थ्याद्विकल्पः । होष्यन्वा अस्मिन्वा काल इति । होष्यत अवेक्षणमनुपसाद्यैव स्रुचम् । सोनुपसाद्य पूर्वामाहुतिमिति वचनात् ॥ ३३० ॥

तूष्णीमुत्तरां भूयसीम् ॥ ३३१ ॥

स वै कनीय इव पूर्वामाहुतिं जुहोति भूय इवोत्तराम् । उत्तराशब्दश्च देशपरोपि द्रष्टव्यः । अथ योत्तरास्विष्टकृद्भाजनमेव सा तस्मात्तामुत्तरार्द्धे जुहोतीति ॥ ३३१ ॥

भूयिष्ठꣳ स्रुचि ॥ ३३२ ॥

परिशेषयतीति वाक्यशेषः ॥ ३३२ ॥

द्विः प्रकंप्य निदधाति ॥ ३३३ ॥

स्रुचं कुर्चे ॥ ३३३ ॥

उपमृज्य स्रुचं कूर्चे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ॥ ३३४ ॥

अप उपस्पृश्य ॥ ३३५ ॥

उपमार्जनं च स्रुगग्रस्य । मध्ये द्रव्यस्य विद्यमानत्वात् । स्रुगग्रमुपमृज्य कूर्चस्योत्तरे प्रदेशे निमार्ष्टि नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण । स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणात उत्तानं निमार्ष्टि । अतश्चोत्तानेनैव पाणिनोपमार्जनम् । अपामुपस्पर्शनं पित्र्यत्वे सत्यपि प्राचीनावीत्यादि व्युदासार्थम् ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥

इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः स्रुवेणेह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाꣳ रमयतु प्रजा-

पतिः अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

इतरयोरग्न्योः पुष्टिकामो जुहोति । च शब्दादपुष्टिकामश्च । श्वात्याः स्रुवेणोहपुष्टिमित्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३७ ॥

अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ॥३३८॥

जुहोति ॥ ३३८ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३९ ॥

अनामिकया द्विः प्राश्नाति ॥ ३४० ॥

स्रौचं द्रव्यम् ॥ ३४० ॥

उत्सृप्य निर्लेढ्याचम्योत्सिञ्चति देवान् जिन्व पितॄन् जिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तऋषीन् जिन्वेति ॥ ३४१ ॥

उत्सृप्येति पात्रान्तरे नीत्वा । सृपिर्हि गत्यर्थः । चमुभक्षणे भक्षयित्वा द्रव्यपात्रं निर्लेढि लिह आस्वादने जिह्वया आस्वादयति तत उत्सिञ्चति । देवाञ्जिन्व पितॄञ्जिन्वेति । तृतीयां सप्तऋषीञ्जिन्वेति तृतीयामिति स्रुग्विषयम् । ततश्च भेदेन द्विः कृत्वः पूर्वं तृतीयं पुनः तदुत्पोत्सिञ्चति ॥ ३४१ ॥

चतुर्थी कूर्चस्थाने त्रिर्निषिञ्चत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा पृथिव्या अमृतं जुहोमिस्वाहा ऽमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ ३४२ ॥

चतुर्थीस्रुचं पूरयित्वा कूर्चस्थाने त्रिःकृत्वो निषिञ्चति । अ-

ग्नये पृथिवीक्षित एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रति मन्त्रं वाक्यभेदात् ॥३४२॥

स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति ॥३४३॥

गार्हपत्ये संस्कारप्राप्ते आहवनीय उच्यते ॥ ३४३ ॥

समिध आदधाति सर्वेषु यथा पर्युक्षितः
समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि समेद्धा ते
अग्ने दीद्यासमिति ३४४ ॥

सर्वेष्वग्निषु । यथा पर्युक्षितमिति क्रमार्थम् । स चायं मन्त्रो ब्राह्मणहस्तादिषु समवेतवचनत्वाद्विपरिणस्यते । ननु च प्रकृतौ विपरिणामो न युज्यते । यागसाधनभूताग्निविकारत्वाददोषः ॥३४४॥

वाग्यतो दोहप्रभृत्याहोमात् क्षीरहोता चेत् ॥३४५॥

क्षीरहोता प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया ऽध्वर्युरुच्यते। चेच्छब्दो यद्यर्थः । यदि वाग्यतो यद्यवाग्यत इति । अतश्चाध्वर्योर्दोहप्रभृति वाग्यमविकल्पः ॥ ३४५ ॥

प्रातर्जुहोत्यनुदिते ॥ ३४६ ॥

सायं होमो ऽनुविहित इदानीं प्रातर्होमस्य विशेषानुकथनं क्रियते प्रातर्जुहोत्यनुदित इति। अत्र च यत्र यत्र प्रातर्ग्रहणं तदेव प्रातरितरत्सामान्यम् । किञ्चिदधस्तादभिहितं किञ्चिदत्र तच्चोभयोरपि होमयोर्द्रष्टव्यम् । तच्चैवमभिधीयते कर्मैकत्वज्ञापनार्थम् । सायारम्भं प्रातरपवर्गमिदमेकं कर्मेति । तत्कुतः । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यभिधाय सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति कालविधानम् । तथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति होमानुवादेन दध्यादि विधानम् । तथा अग्निर्ज्योतिरिति सायम् । सूर्यो ज्योतिरिति प्रातः । एवं सति सायं प्रातः सम्बद्धहोमाविषयोऽग्निहोत्रशब्दस्तेन विशिष्टद्रव्यदेवताकालीनमिदमेकं कर्म । तदेतद्विनियुज्यते अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । आग्नेयी सायमाहुतिः । सौरी प्रातराहुतिः । सायं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति वचनात् । अथ प्रातः सूर्योज्योतिरिति । अत्र च कालभेदा-

३९

दङ्गानां भेदेनानुष्ठानम् । तदेतत्सूत्रकारेणापि प्रदर्शितम् आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वादिति । एवं च सति कुण्डपायिनामयनादिषु प्रधानाहुतीभेदेन । अङ्गानि तु तन्त्रेण कालैकत्वात् । तथा च सूत्रकारेण केचिद्धर्माः सायं होमसन्निधौ विहिताः केचित्प्रातर्होमसन्निधाविति कर्मैकत्वज्ञापनायैव ॥ ३४६ ॥

अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति यजमानः ॥३४७॥

स चायं प्रवेशः साधारणः। प्रातरित्यविशेषितत्वात् ॥३४७॥

पत्नी च यथा देशम् ॥ ३४८ ॥

योस्या देशः प्रदेशान्तरे विहितः प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टा गार्हपत्यस्येति । पत्न्युपवेशनं च विधीयते। अवाचमनावसरविधित्सया अवाचनश्चोभयत्र ॥ ३४८ ॥

अप आचामति वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानं सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि व्रतमिति ॥ ३४९ ॥

अप आचामति यजमानो वृष्टिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३४९ ॥

वाचं विसृज्य पुनराचामति विद्युदसि वृश्च मे पाप्मानं जह्यपो ऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषु मे व्रतमिति ॥ ३५० ॥

वाग्यमस्य च पदार्थधर्मत्वात् सर्वान्ते विसर्गः । अतश्च पूर्वेणाचमनेन वाग्यमनमुत्तरेण विसर्गः । विसर्गस्य ग्रहणपूर्वकत्वात् मन्त्रलिङ्गाच्च । सत्येन व्रतमुपैमीति व्रतशब्देन च वाङ्नियमोभिधीयते । तस्य च विसर्गः प्रागतीत्य निष्क्रमणात् ॥ ३५० ॥

उन्नयामीत्याह प्रातः ॥ ३५१ ॥

उन्नेष्यामीत्यस्य स्थाने उन्नयामीति ॥ ३५१ ॥

प्राक्स॒ंस्थ॒ं समित्पर्युक्षणं धाराचोभ-
यत्र वा ॥ ३५२ ॥

वेत्युक्तत्वात् उभयत्र वा प्राक्संस्थं समित्पर्युक्षणं भवति ॥ ३५२ ॥

अग्निशब्दे सूर्यः ॥ ३५३ ॥

सायं होममन्त्रेषु यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयोक्तव्यः । समाम्नायप्रदर्शनार्थं चैतत् । समाम्नाये यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयुज्यते । नाग्निपराग्निकयोरपि होममन्त्रयोः ॥ ३५३ ॥

रात्र्युषसान्हेति वा ॥ ३५४ ॥

रात्रिशब्द उषसेति वा प्रयोगः अन्हेति वा ॥ ३५४ ॥

ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः ॥ ३५५ ॥

अनेन मन्त्रेण प्रातर्होमस्तत्र च यदि रात्रौ हुतमग्निज्योतिरिति प्रातः तदा प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः इति वा जुहोति । एवं हि श्रूयते अथ प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति । पुनश्चाहाथ प्रातर्ज्योतिः सूर्यः सूर्योज्योतिः स्वाहेत्यतश्च मन्त्रौ विकल्पितौ ॥ ३५५ ॥

प्रथमास्तमिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य ॥ ३५६ ॥

अस्तमितमात्रे उदयसन्निकृष्टे च स्वर्गकामस्य जुहुयात् । स चायं गुणफलसम्बन्धो न कर्मफलसम्बन्धः ॥ ३५६ ॥

तमोऽभ्यये सायं जुहुयाद्व्यति प्रातरायु-

ष्कामस्य ॥ ३५७ ॥

तमोऽभ्यागमे सायमायुः कामस्य जुहुयात् । विगच्छति च तमसि प्रातः ॥ ३५७ ॥

अन्तः पशौ पशुकमास्य सायं प्रातः ॥ ३५८ ॥

सायं प्रविष्टेषु पशुषु पशुकामो जुहोति । प्रातश्चानिःक्रान्तेषु ॥ ३५८ ॥

शयाने श्रीकामस्य प्रातः ॥ ३५९ ॥

शयाने जनपदे श्रीकामस्य जुहुयात् ॥ ३५९ ॥

प्रथमसामिद्धे धूप्यमाने प्रजासु निहत्येव सहसान्नमत्स्यतः ॥ ३६० ॥

समिद्धमात्रे धूप्यमाने चाग्नौ यो नाम प्रजासु निहत्येवान्नमत्तुमिच्छति स एवं स्वरूपेऽग्नौ जुहोति । तच्चैतत् क्षत्रियविषयं न ब्राह्मणवैश्ययोर्जनपदस्य सम्भवः ॥ ३६० ॥

भूयिष्ठार्चिषि गृहीत्वेव सहसा ॥ ३६१ ॥

यो नाम गृहीत्वेव अधिष्ठायेवान्नमत्तुमिच्छति स एवं स्वरूपेऽग्नौ जुहुयात् । तदपि क्षत्रियविषयमेवोक्तहेतुत्वात् ॥ ३६१ ॥

प्रदीप्ततमे श्रीयशस्कामस्य ॥ ३६२ ॥

अथ यत्रैतत्प्रदीप्तो भवति तत्र श्रीयशस्कामो जुहुयात् । तच्चैतद्वर्णत्रयविषयमपि भवति ॥ ३६२ ॥

अर्चिः प्रत्यवाये मैत्रेणान्नमत्स्यतः ॥ ३६३ ॥

अथ यत्रार्चींषि प्रत्यवयन्ति तत्र मैत्रेणान्नमिच्छन् जुहोति । एतदपि सर्ववर्णविषयमेव ॥ ३६३ ॥

अङ्गारेषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥३६४॥

जुहुयात् । तच्चैतद्ब्राह्मणविषयमेव न हीतरयोर्ब्रह्मवर्चससंबन्धोऽस्ति ॥ ३६४ ॥

पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥ ३६५ ॥

जुहोति ॥ ३६५ ॥

यवाग्वा ग्रामकामः ॥ ३६६ ॥

तण्डुलैर्बलकामः ॥ ३६७ ॥

दध्नेन्द्रिय कामः ॥ ३६८ ॥

अनधिश्रयणे च श्रुतिसामर्थ्याभ्याम् ॥ ३६९ ॥

न दध्यधिश्रयेदिति श्रुतिः । सामर्थ्यं च दधित्वमेवापैति । श्रुत्युपादाने सति सामर्थ्यग्रहणं क्रियमाणं तण्डुलार्थं भवति । दध्यधिश्रयणप्रतिषेधश्च लिङ्गम् । अनुवादो ह्ययम् ॥ ३६९ ॥

घृतेन तेजस्कामः ॥ ३७० ॥

जुहुयात् ॥ ३७० ॥

संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे ॥३७१॥

एतेषां द्रव्याणां कामसंयोगे सति संवत्सरं जुहुयात् । एवं किल कामः समृध्यते । संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्येति श्रुत्वात् ॥ ३७१ ॥

सायं प्रातर्वा ॥ ३७२ ॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । सायं प्रातर्वा कामसंयोगेन जुहोति न संवत्सरम् । अग्निहोत्रं हि सायं प्रातः परिसमाप्यते । तत्र चायं गुणसम्बन्धः । तस्मात्सायं प्रातरेवेति । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्येत्ययमन्यविषयोर्थवादः । अग्निविकल्पेषु संवत्सर इ-

ष्यते । तत्र अग्निविकल्पान्प्रकृत्याह एतेषामेकꣳ संवत्सरमुपेत्सैदिति ॥ ३७२ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु ॥ ३७३ ॥

अयं च द्वारनियमो अग्निहोत्रे इष्ट्यां च । तत्रैव हि श्रूयत इति ॥ ३७३ ॥

सायं प्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने ॥ ३७४ ॥

यदेवसायं प्रातराहवनीयमुपतिष्ठत उपचास्त इति वचनात् । पूर्वमुपस्थानं पश्चादासनम् । अल्पाच्तरमिति कृत्वा पूर्वमासनमुक्तमाचार्येण । तच्चैतदुपस्थानं प्राक्पर्युक्षणाद्भवति । हुते हि पर्युक्षणमुक्तम् । हुते च धारावर्जमिति । उपस्थाने च पूर्वमक्रियमाणे हुतशब्द औपचारिकः स्यात् । वात्सप्रोपस्थानं तस्मादपि पूर्वतरम् । काण्वानां हि समिदाधानमन्त्रसमनन्तरं वात्सप्रमन्त्राणां पाठः ॥ ३७४ ॥

शय्यासनं वा गार्हपत्ये ॥ ३७५ ॥

अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमास्ते वा शेते वेति वचनात् ॥ ३७५ ॥

संव्रजन्मनसोपस्मृत्य दक्षिणाग्निम् ॥ ३७६ ॥

अथ यत्रैव संव्रजन्नन्वाहार्यपचनमुपस्मरेदिति । तच्चैतत्परिसमाप्योत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् ॥ ३७६ ॥

अनशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तꣳ सभासनꣳ सभ्यस्य ॥ ३७७ ॥

अथ प्रातरनशित्वा मुहूर्त्तꣳसभायामसित्वापि कामं पलयेतेति वचनात् ॥ ३७७ ॥

भस्मोद्धृतमुपेयात् ॥ ३७८ ॥

अथ यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत् तदेव तस्योपस्थानमिति। एतच्च पाठानुपूर्व्यात्प्रातरेव ॥ ३७८ ॥

स्वयं वा जुहुयात् ॥ ३७९ ॥

अध्वर्युर्वेति विकल्पः ॥ ३७९ ॥

उपवसथे नियमः ॥ ३८० ॥

स्वयं होमित्वस्य । स यो हैवं विद्वान् स्वयमुपवसथे जुहोतीति वचनात् । स चायमुपवसथसंयोगेनैव नियम इति ॥ ३८० ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनभाष्ये
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

चातुर्मास्यनिरूपणम् ।

अग्निहोत्रान्तानि कर्माण्यनु विहितानि इदानीं श्रुतिमन्त्र-पाठक्रमेण चातुर्मास्यानामनु विधानं क्रियते । श्रुतिक्रमः प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवासेति । मन्त्रक्रमः प्रघासिनो हवामह प्रभृति । तत्रैतदादिसूत्रम् ।

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम् ॥ १ ॥

१चातुर्मास्यशब्दः कर्मणो नामधेयम् । स च चातुर्मास्यैरय-जतेति यजति शब्दसामानाधिकरण्यात् यजति नामधेयम् । अ-तश्च दर्विहोमास्तदङ्गम् । तत्र चाग्नेयादीनि सौर्यान्तानि प्रधानानि ते-षामन्तराये प्रयोक्तृत्वं, न दर्विहोमानाम् । यद्यपि चानेककर्मसन्नि-धौ चातुर्मास्यशब्दः श्रूयते तथापि यजति शब्दसामानाधिकर-ण्यादाग्नेयादिष्वेव वर्त्तते । तेषां प्रयोगः प्रारम्भः फाल्गुन्यां भव-ति । फाल्गुनी शब्देन च पौर्णमास्यभिधीयते । फाल्गुनी चैत्री वैशा-ख्याषाढीति च पौर्णमासीषु रूढाः शब्दाः । अतश्चातुर्मास्यानां प्रयो-गः फाल्गुन्यां कर्त्तव्य इति सूत्रार्थः२ ॥ १ ॥

---

१ चातुर्मास्यशब्देन वक्ष्यमाणानि वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमे-धशुनासीरीयसंज्ञानि चत्वारि पर्वाण्यभिधीयन्ते, चतुर्षु मासेषु भ-वन्तीति व्युत्पत्त्या तत्र भावाधिकारे 'चतुर्मासाद्यज्ञे ण्यो वक्तव्य इति वार्तिकाद्यज्ञि निष्पन्नस्य तस्य यागधेयत्वमेवोचितमिति भावः ।

२ तथा च शाङ्खायनः 'फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रयोगश्चातुर्मास्या-नां चैत्र्यां वा, वैश्वानरपर्जन्येष्टिः पूर्वस्याम् पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वै-श्वदेवम्' इति । आपस्तम्बः 'फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वै-श्वदेवेन ' इति ।

वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन् ॥ २ ॥

वैश्वानर इति च गुणात्तद्धितः सौविष्टकृत इति वत् । अत्र हि गुणिनी देवता अग्निः । सा हि याज्यानुवाक्यासु दृश्यते । वैश्वानरोऽजीजनदग्निर्नो न व्यसीसिमिति । तथा पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यामिति । तथा च वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति प्रकृत्याह यदग्नय इति स्यादतितद्धचयोदिति । तथा चाभ्युदयेष्ट्यां पठ्यते अग्नये पथिकृते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति पठिते सूत्रकारेण गुणादेव तद्धितः प्रदर्शितः इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालो वैश्वानराश्चेति । एवं च सति यत्र यत्र वैश्वानरश्रवणं तत्र तत्राग्निर्गुणिनी देवता द्रष्टव्या । यथा यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्वपेदिति । वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन्नित्यत्रेच्छया वैश्वानरपार्जन्याविच्छयान्वारम्भणीया । यत्कारणं वैश्वानरपर्जन्यौ प्रकृत्य द्विहविष्कान्वारम्भणीयेत्यामनन्ति । अनन्वारम्भणीयायां आन्वारम्भणीयशब्दः तत्कार्यलक्षणार्थः । तेनेच्छयान्वारम्भणीयां करोति इच्छया वैश्वानरपार्जन्याविति ॥ २ ॥

वैश्वानरो द्वादशकपलश्चरुरुत्तरः ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातम् । सा चैषान्वारम्भणीया सत्यपि यजतित्वे चातुर्मास्याङ्गभूता न चातुर्मास्यशब्दवाच्येति । यथा पौर्णमासान्वारम्भणीया न पौर्णमासशब्दवाच्या एवमिहापि । तथा च सत्यन्तराये अप्रयोक्तृत्वमस्याः ॥ ३ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुः सावित्रो द्वादशक पालो ऽष्टाकपालो वा सारस्वतश्चरुः पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानाम् ॥ ४ ॥

स च प्रपिष्टानां भवति । एवं हि श्रूयते । तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति । एतच्च दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिपठितमपि वाक्येन प्रकरणमुल्लङ्घ्य यत्र पूषा तत्र नीयते पेषणम् ॥ ४ ॥

द्विदेवतोपि नियमसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

यत्रापि पूषा सद्वितीयस्तत्रापि पेषणं भवत्येव । कुतो नियमसामर्थ्यात् । पूष्णो नियोगतः पिष्टताप्रतिपाद्यते । इतरस्येन्द्रस्याग्नेर्वा अनियम इति ॥ ५ ॥

अर्द्धपिष्टं वोभयसामर्थ्यात् ॥ ६ ॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । यत्र पूषा सद्वितीयस्तमर्द्धपिष्टं कुर्यात् । उभावपि ह्येवं सङ्गतार्थावुचितार्थौ भविष्यतः । पिष्टं पूष्ण इतरस्यापिष्टमिति ॥ ६ ॥

सौमापौष्णदर्शनाच्च ॥ ७ ॥

अपिच सोमापौष्णो नेमपिष्टानां दर्शयति । सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टानां पशुकाम इति ॥ ७ ॥

अपिष्टो वा देवतान्यत्वात् ॥ ८ ॥

अपिष्टो वा भवति । द्विदेवत्यो न पिष्यते । कुत एतद्देवतान्यत्वात् । न ह्याग्नापौष्ण ऐन्द्रापौष्णे वा पूष्णो देवतात्वम् । यत्र पूषपदात्तद्धित उत्पद्यते तत्रैव पूष्णो देवतात्वं न पदान्तरात् । न च पदान्तरसत्यपेक्षात्पूषपदात्तद्धितोत्पत्तिः । सापेक्षत्वात् । सापेक्षं चासमर्थं भवति । समर्थानां प्रथमाद्वेति तद्धितोत्पत्तिरुक्ता । तस्माद्यत्र केवलः पूषा तत्रैव पेषणमिति ॥ ८ ॥

सोमापौष्णे वचनात् ॥ ९ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तद्विशिष्टविधानम् । सोमापौष्णदेवत्यश्चरुरर्द्धपिष्टानां पशुकामस्य भवतीति वचनं तन्न दर्शनमिति ॥ ९ ॥

एतानि सर्वत्र ॥ १० ॥

एतानि पञ्च हवींषि सर्वत्र भवन्ति । सर्वशब्देन वरुणप्रघासा महाहविः शुनासीरीयं च ग्रहीतव्यम् । तत्र हि प्रतिपर्व वचनं भवति । अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ १० ॥

मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः ॥ ११ ॥

स्वतवद्गुणविशिष्टानां मरुतां सप्तकपालः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

मरुतो वा ॥ १२ ॥

वैश्वदेवी पयस्या ॥ १३ ॥

एतत्प्रकृतित्वं च कैश्चित्पयस्यान्तर इष्यते । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपमिव । येन प्रकृतितो विकृतौ धर्मप्रसव इष्यते । न विकृतितः प्रकृतौ । प्रकृतौ च दाक्षायणे धर्मवती पयस्या विद्यते । अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्येति । धर्माश्चास्या विहिताः । शृते वा दध्यानयतीति तथा वाजिनमनाज्यालिप्तं निषिञ्चति उत्करेकरोति । वाजिनयागश्च भक्षान्तः सधर्मको विहितः । एवं च सति प्राकृत्या एव पयस्यायाः सकाशात् वैकृत्यां धर्मप्रवृत्तिर्युक्तरूपेति । तथा च सूत्रकारप्रस्थानम् । अग्नौ पयस्याया उपांशुत्वं विहितं उपांशुकाण्डे वायव्योग्नौ मैत्रावरुणी चेति । वैश्वदेविकपयस्याप्रकृतित्वे हि उपांशुत्वं प्राप्नोत्येव न विधेयमिति ॥ १३ ॥

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १४ ॥

एतत्प्रकृतित्वं चैककपालानामित्युक्तमेव ॥ १४ ॥

एतद्वैश्वदेवम् ॥ १५ ॥

अस्य पर्वणो वैश्वदेवमितीयं संज्ञा । असौ च संव्यहारार्था प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमित्यादौ ॥ १५ ॥

प्राचीनप्रवणे ॥ १६ ॥

तच्च प्राचीनप्रवणे कर्त्तव्यम् । दर्शपूर्णमासयागधर्मत्वेन सम्प्राप्तौ प्राचीनप्रवणविधानम् ॥ १६ ॥

अहतवासाः पत्नी च ॥ १७ ॥

नियमार्थमेतदुक्तम् ॥ १७ ॥

ते एव वरुणप्रघासेष्वपि ॥ १८ ॥

एवकारकरणाच्च व्यक्तिविवक्षेयम । एवं च सति वरुणप्रघासेषु तेषामेव प्रतिपत्तिः । तथा च नाशदोषादौ वैश्वदेवधर्मित्वेनाहतवासः परिधानं भवत्येव । प्रतिपत्तिस्तु न कर्त्तव्या ॥१८॥

त्रेधा बर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा ॥ १९ ॥

सन्नहनं कर्त्तव्यम् ॥ १९ ॥

कुशप्रस्वः प्रस्तर उपसन्नद्धः ॥ २० ॥

प्रस्वः प्रस्तरं गृह्णातीति वचनात् ॥ २० ॥

आसाद्याग्निमन्थनम् ॥ २१ ॥

आसाद्य हवींष्यग्निमन्थनं कर्त्तव्यम् । आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थतीति वचनात् । तच्चैवमभिहितेपि सम्मर्शनान्त एव कर्त्तव्यम् । प्रकृतावपि हि श्रूयते । आसाद्य हवीꣳषि सम्मृशतीति । व्यवादिष्टप्राकृतवैकृतसन्निपाते सन्निवेशो हि पूर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यमित्युक्तमाचार्येण । प्राकृतं च विकृताविति । तथा च पशुसमञ्जनस्य पूर्वꣳ समनक्तीति । उत्तराघारमाघार्य जुह्वा ध्रुवाꣳ स मनक्तीति हि प्रकृतावुक्तं तन्मा भूदिति पशुसमञ्जनस्य पूर्वकालतोच्यते ॥२१॥

अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोति ॥ २२ ॥

वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन् ॥ २३ ॥

शकले करोति ॥ २३ ॥

उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोः ॥ २४ ॥

उर्वश्यसीत्यनेन मन्त्रेण कुशतरुणयोरुपर्यधरारणिं करोति ॥ २४ ॥

आयुरसीत्युत्तरवाज्यस्थाली सꣳस्पृश्य पुरू-

रवा इत्यभिनिधानं तयोः ॥ २५ ॥

अधरारण्यामभिनिधानं करोति पुरूरवा इत्यनेन मन्त्रेण ॥२५॥

अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति ॥ २६ ॥

मथ्यमानायानुवाचनं कारयति । अनुवाचनं हि निर्ज्ञातकर्तृकं तेनाध्वर्योः प्रैषदानेऽधिकारः । अन्यत्र तु प्रैषार्थ इत्युक्तम् ॥२६ ॥

मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥

पुनः प्रदक्षिणं चाप्रदक्षिणं च ॥ २७ ॥

जाते जातायेति ॥ २८ ॥

जाते ऽग्नौ जातायेत्यनुवाचयति । सापेक्षत्वाच्चाग्नय इत्यनुवर्त्तते ॥ २८ ॥

प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् ॥ २९ ॥

अग्नावग्निं प्रास्यन् अग्नये प्रह्रियमाणायेत्यनुवाचयति ॥२९॥

भवतन्न इति प्रास्यति ॥ ३० ॥

अग्नावग्निम् ॥ ३० ॥

अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेण ॥ ३१ ॥

स्थालीग्रहणं च पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारव्युदासार्थम् । स्रुवग्रहणं च प्रचरणी व्युदासार्थम् । ते हि सर्वहोमेष्वेव विहिते इति ॥ ३१ ॥

नवप्रयाजं नवानुयाजम् ॥ ३२ ॥

वैश्वदेवं भवति । नवानुयाजं भवतीति वचनात् । पञ्चमाऽभ्यासेन नवसंख्याप्रयाजानामित्युक्तमेव ॥ ३२ ॥

वरुणप्रघासा महाहविश्च ॥ ३३ ॥

ननु वैश्वदेवधर्मित्वेन नवप्रयाजानुयाजता प्राप्तैव । अधिकहविः सम्बन्धार्थमित्यदोषः । तथा च मारुत्या अपि नवप्रयाजता भवति । इतरेषामप्यन्तराय इति । अपरेत्वन्तराये अङ्गानुष्ठानं नेच्छन्ति । समुदायस्य ह्यङ्गसम्बन्ध इति । तेषामपि मारुत्यर्थम् नवप्रयाजता वक्तव्या । तत्रोपसंहारोमा भूदिति वरुणप्रघासा महाहविश्चेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति देवा गातुविदो यज्ञ यज्ञमेष त इति ॥ ३४ ॥

इहचोत्पन्नसंयोगात्संख्याया अभ्यासेन त्रित्वम् । वैश्वदेवधर्मित्वेन च वरुणप्रघासेषु महाहविषि च समिष्टयजुषां त्रित्वम् ॥ ३४ ॥

पशौ च ॥ ३५ ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति ॥ ३५ ॥

यां आवह इति वा पशौ ॥ ३६ ॥

मन्त्रविकल्पश्चायम् । पश्वुद्देशेन समिष्टयजुषां त्रित्वमभिहितम् । अग्नीषोमीयस्य च दक्षिणाग्निहोमान्तता वाचनिकी । अतश्च त्रित्वमितरपश्वर्थं, मा भूत्त्रित्वविधानानर्थक्यमिति ॥ ३६ ॥

एकं वा वैश्वदेवे ॥ ३७ ॥

वचनाद्विकल्पः ॥ ३७ ॥

पर्वसंस्थासुवपनं वा प्रागन्त्यात् ॥ ३८ ॥

पर्वसंस्थासु वपनं वा भवति, भवेच्चेत्प्रागन्त्याद्भवति । न हि तद्विहितमिति ॥ ३८ ॥

१अपरेण दक्षिणाग्निं दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥ ३९ ॥

गांवर्द्दीयत इति पृथिव्यां दीयत इति शयनकाले । उन्दयति क्लेदयति तिम्मयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

त्रेण्याशलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति ॥ ४० ॥

त्रेणी शलली प्रसिद्धा । तया केशविनयनं कृत्वा त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्द्दधात्योषध इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४० ॥

त्र्यायुषमिति यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

त्र्यायुषमित्यमुं मन्त्रं यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति वपति ॥ ४२ ॥

लोहशब्देन ताम्रमभिधीयते । लोहित इव ह्यग्निरित्यर्थवादात् ॥ ४२ ॥

एवं पश्चादुत्तरश्च ॥ ४३ ॥

उन्दनादि कर्त्तव्यम् । क्षुरादानं तु कृतत्वान्न भवति जपश्च ॥ ४३ ॥

गृहेषु पौर्णमासः समारूढनिर्मथि तयोस्तथा चेत् ॥ ४४ ॥

---

१ दक्षिणाग्नेरपरस्यां दिशि प्राङ्मुखोपविष्टस्य यजमानस्य दक्षिणं गोदानं दक्षिणकर्णसमीपवर्तिनं शिरः प्रदेशमद्भिः क्लेदयतीत्यर्थः ।

गृहेषु पौर्णमासं कर्त्तव्यम् समारूढनिर्मथितयो रग्न्योस्तथा चेदिति । यदि समारोपनिमर्थनेस्तः । न च वैश्वदेवे समारोपनिर्मन्थने विहिते । तस्माच्चेच्छब्दो यत्रार्थः । यत्र समारोपनिर्थन्थने विहिते । ते च वरुणप्रघासेषु साकमेधेषु च । अथ केशश्मश्रून्वा समारोह्याग्नी उदवसायेव ह्येतेन यजते इति ॥ ४४ ॥

प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम् ॥ ४५ ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ ४५ ॥

एकेऽधः प्राङ्शायी मध्वाश्यृतुजायोपायी मा॑ंसस्त्र्यनृतानि वर्जयेदुदकाभ्यवायं च प्रागवभृथात् ॥ ४६ ॥

विकल्पमिच्छन्ति । एके मांसादीनि नियोगतो वर्जयेत् । अधः शयनादीनां सर्वेषामेव विकल्प इति सम्प्रदायः ॥ ४६ ॥

आषाढ्यामयन्ते योनिरिति समारोह्योदवसाय निर्मथ्य वरुणप्रघासाः ॥ ४७ ॥

आषाढीशब्देन च चतुर्मासोपलक्षितकालविधानम् । अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजत इति श्रुतत्वात् । तथा च सहकारिवचनम् । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासा इति । अयन्तेयोनिरित्यनेन मन्त्रेण समारोह्याग्नी । कुत एतत् । अन्यत्र दर्शनात् । समारोह्याग्नीशालास्तम्भमिति । क समारोह्य अरण्योस्तत्कुतः अन्यत्र दर्शनादेव । समारोपणं हि प्रकृत्योच्यते ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योरिति । तेन सूत्रत्रयसिद्धः समारोपः । क्वचिन्मन्त्रः क्वचिदग्नी क्वचिद्वारणी इति । इह च गार्हपत्य एव समारोपः । तत्र ह्याहवनीत्योऽप्यन्तरा गर्भिणी न्यायेनास्तीति द्विवचनमग्नी इति । अपरे तु भेदेन कुर्वन्ति । उत्पूर्वो वस्यतिः प्रदेशान्तरगमने वर्त्तते । निर्मथ्य वरुणप्रघासाः कर्त्तव्या इति वाक्यशेषः । वरुणप्रघासा इति बहुवचनमवयवभेदापेक्षया ॥ ४७ ॥

पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषामभ्रष्टयवानां करम्भपात्रकरणम् ॥ ४८ ॥

पूर्वेस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां दक्षिणाग्नौ आमभ्रष्टयवानां करम्भपात्राणि कर्त्तव्यानि । दक्षिणाग्निग्रहणं च गार्हपत्यव्युदासार्थम् । निस्तुषग्रहणं च फलीकरणव्युदासार्थम् । एवं हि श्रूयते अथ पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने निस्तुषानि यवान्कृत्वा तानीषदिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्वन्तीति । अपक्वामात्रमेव च दक्षिणाग्नौ पर्यग्निकरणं तु गार्हपत्यादेव । गार्हपत्ये संस्कारा इति वचनात् ॥४८॥

यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानि ॥ ४९ ॥

यावन्तो गृह्याः स्युरिति वचनात् । एकाधिकानि एकेनातिरिक्तानि भवन्तीति वचनात् ॥ ४९

प्रजायां वा जातश्रुतेः ॥ ५० ॥

प्रजायां वा सम्माय कर्त्तव्यानीति । प्रजासम्मितानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । कुत एतत् । जातश्रुतेः । तद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजातास्ता उभयीव वरुणपाशात्प्रमुञ्चतीति । पूर्वं गृह्यशब्दाविशेषादभिहितम् । तद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चा जातास्ता उभयीर्वरुण इति विशेषावगतिः । तस्मात्प्रजा सम्मितान्येव कर्त्तव्यानीति ॥ ५० ॥

अप्रजस्याकरणे प्राप्ते द्विप्रजस्यैकप्रजस्य च प्रजासंख्यायां प्राप्तायामिदमाह—

त्रीणि वा नित्यत्वात् ॥ ५१ ॥

द्विप्रजैकप्रजानां त्रीणि कर्त्तव्यानि । बहुत्वविशिष्टं हि श्रवणम् करम्भपात्राणि कुर्वन्तीति । नित्यं च त्रिषु बहुवचनम् । न चैष प्रजा संस्कारः । क्रत्वर्थानि ह्येतानि कर्तुं प्रकृत्याम्नायन्ते । अतश्च द्विप्रजैकप्रजाप्रजानां त्रीण्येकाधिकानि कर्त्तव्यानि ॥ ५१ ॥

मेषमिथुनं च ॥ ५२ ॥

तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वन्तीति वचनात् । पूर्वेद्युरेव कुर्वन्तीति केचित् । तदयुक्तम् । तत्रापतिययमेकः शब्दः स कालविषयो वा भवति द्रव्यविषयो वा । यदि कालविषयो न यवमयता प्राप्नोति द्रव्यविषये न कालनियम इति । तत्र द्रव्यविषयता युक्ता । कालविषये हि सत्यङ्गानां प्रधानकालता बाधः । तथाचानुवदन्ति यवमयौ भवत इति । तस्मादुत्तरेद्युरेव मेषमिथुनकरणम् । तत्रापीति शब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् । अधिकृतत्वादिदमुच्यते ॥ ५२ ॥

अनैडकीरूर्णाः प्रक्षाल्याश्लेषयेत्तयोः ॥ ५३ ॥

द्विप्रकाराह्यूर्णा भवन्ति पैडक्यः अनैडक्यश्च । तत्र नियमार्थमिदमुक्तम् ॥ ५३ ॥

कुशोर्णा वाभावे ॥ ५४ ॥

कुशोर्णा वा भवन्ति । ताश्चानैडकीनामभावे । एवं हि श्रूयते । यद्यनैडकीरूर्णा विन्देत्ताः प्रणिज्य निश्लेषयेद्यद्यु अनैडकीर्न विन्देद्यथो अपि कुशोर्णा एव स्युरिति ॥ ५४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदी करोति ॥ ५५ ॥

आहवनीयदेशस्य पुरस्तादित्येके । तदयुक्तम् । अनियतदेशत्वादाहवनीयस्य । आहवनीयमुद्धृत्य तस्य पुरस्तादित्यपरे । एतदप्यनुपपन्नम् । न ह्याहवनीयोद्धरणमत्र कृतम् । वरुणप्रघाससाधनभूतस्याहवनीयस्योत्तरवेदावग्निनिधानमुक्तम् । उत्तरवेदावग्निर्निधीयत इति । आचार्येणाप्युक्तम् । तस्यामग्निं निदधातीति । अथोत्तरवेदिकरणात्पूर्वं समुद्ध्रियते तथा सत्यदृष्टार्थता स्यात् । तस्मादाहवनीयस्य पुरस्तादिति । यावदाहवनीयो न भवति गार्हपत्याच्च पृथग्भूतस्याहवनीयव्यपदेशस्तस्मादाहवनीयोद्धरणस्य पुरस्तादिति सूत्रार्थः । तद्वे द्वे वेदी द्वावग्नी भवत इति वचनाद्वेदी करोतीत्युक्तम् ॥ ५५ ॥

प्रादेशोन्तरा पृथो वा ॥ ५६ ॥

प्रादेशः प्रसिद्धः। प्रसृतांगुलिपाणिरामणिबन्धात्पृथ उच्यते। तथा च कथनम्। न पृथेन न मुष्टिनेति ॥ ५६ ॥

रथमात्र्युत्तरा ॥ ५७ ॥

रथप्रमाणं चाभिहितं परिशिष्टकारेण। तत्राष्टाशीतिशतमीषेत्येवमादि ॥ ५७ ॥

चतुररत्निर्वा पश्चात्सप्तप्राची षड्वा त्रयः पुरस्तात् ॥ ५८ ॥

इदमपरं वैकल्पिकं प्रमाणम् ॥ ५८ ॥

तेषां मध्ये शंकुः ॥ ५९ ॥

त्रयाणां मध्ये शङ्कुनिखननं कर्त्तव्यम्। तेषामिति चानेन पुरस्तात्प्रमाणमुपलक्ष्यते। तत्र हि शंकुना कार्यमस्ति पुरीषनिवपनाय ॥ ५९ ॥

अपरिमिता वा ॥ ६० ॥

उक्तप्रमाणयोर्बहुतरा वा कार्या ॥ ६० ॥

स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोति ॥ ६१ ॥

स्फ्यश्च प्रोक्षितोऽङ्गभावं प्रकृतौ प्रतिपन्नः। प्रोक्षणं च प्रणीतोदकेन। प्रणीता अपि ब्रह्मणा विना न भवन्ति। अतः सर्वमपकृष्यते। स्फ्यादीनां च पात्राणामासादनादि कर्त्तव्यम्। तत्र केचित् षट्कमासादयन्ति। तत्पुनर्विचारणीयम्। न ह्यत्र खननमपकृष्यते। अतः स्वकाल एवास्यासादनमिति। अथ वेदिरपकृष्यमाणा सर्वसाधनान्यपकर्षयति। तदान्यैरवच्छादनान्यप्रकृष्येरन्। न चैतद्युक्तरूपमिव सर्वम्। सम्मर्शनान्ते च ज्योतिष्टोमे उत्तरवेदिरदृष्टा इहापि सम्मर्शनान्त एव कर्तव्या। ज्योतिष्टोमविहिताया एवं वाक्येन विनियोगः। अतः स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोतीत्युक्तम् ॥ ६१ ॥

उभयोरेक उत्करः ॥ ६२ ॥

उभयोरपि वेद्योरेक उत्करो भवति ॥ ६२ ॥

अपरेण वेदिं प्रतिस्थातुः सञ्चरः ॥ ६३ ॥

स्तम्बयजुर्हरणाय सञ्चरनियमः ॥ ६३ ॥

उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्याम् ॥ ६४ ॥

स उत्तरस्यामेव वेदावुत्तरवेदिमुपकिरतीति वचनात् ॥६४॥

शम्यामादाय चात्वालं मितीते पूर्वेणोत्कर;
संञ्चरं परिहाप्य ॥ ६५ ॥

इह च शम्यादानमप्राकृतकार्यार्थम् । अतस्तस्य आसादनादि न भवति । उत्करं पूर्वेण सञ्चरमुक्त्वा चात्वालमानम् । चत्वालश्च मानाद्यभिनिर्वर्त्त्येते आह ॥ ६५ ॥

शम्यामुदीची निदधाति पुरस्ताच्च ॥ ६६ ॥

उदीचीमेव ॥ ६६ ॥

दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च ॥ ६७ ॥

प्राचीमेव ॥ ६७ ॥

स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रति-
त्रम् ॥ ६८ ॥

शम्या निधानानन्तरमेव परिलेखः कर्त्तव्यः । लाघविकेन सता सर्वतः शम्या निधानमुक्तम् ॥ ६८ ॥

विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्ये-
नान्वारब्धे ॥ ६९ ॥

विदद्ग्निरित्यनेन मन्त्रेण । चात्वाले प्रहरत्यन्वारब्धे यजमाने ॥ ६९ ॥

अग्ने अङ्गिर इति पुरीषꣳ हरति ॥ ७० ॥

पुरीषं यदुत्खातं तदग्ने अङ्गिर इति हरति ॥ ७० ॥

हस्तेन च ॥ ७१ ॥

च शब्दात्स्फ्येन च ॥ ७१ ॥

योस्यामिति निवपति पूर्वार्द्धे शंकुसहितम् ॥७२॥

योस्यामित्यनेन मन्त्रेण शङ्कुसंलग्नं पुरीषं निवपति ॥ ७२ ॥

अग्नीदुत्करवत्तूष्णीꣳ हृतम् ॥ ७३ ॥

तमग्नीदभिनिदधाति उत्करवत्पाणिद्वयेन मन्त्ररहितम् ॥ ७३ ॥

एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः ॥ ७४ ॥

एवं द्विरपरं प्रहरणादि कर्त्तव्यम् । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति निवपने विशेषः । अन्वारम्भस्तु प्रहरणमात्र एव । तत्रैव श्रुतत्वात् ॥ ७४ ॥

अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्य सिꣳ ह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिम् ॥ ७५ ॥

अनुत्वेत्यनेन मन्त्रेण यथार्थपुरीषमाहृत्य यथार्थो निर्वर्त्यते तथा पुरीषमाहृत्य सिꣳ ह्यसीत्युत्तरवेदिं व्यूहति ॥ ७५ ॥

शम्यामात्रीं वितृतीयामपरिमितां युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वा ॥ ७६ ॥

द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या । वितृतीयामिति वेदेस्त्रिभागसम्मितामपरमितां वा प्रमाणाद्वयस्यैव । तत्र हि श्रूयते वितृतीयामपरिमितां वेति । युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वोत्तरवेदिं व्यूहति ॥ ७६ ॥

सोमे वोत्तरे व्यपस्फुरणश्रुतेरसम्भवाच्च ॥ ७७ ॥

सोम एवोत्तरे द्वे प्रमाणे । अन्यान्यपि तत्र भवन्त्येव । तत्राविशेषश्रवणात् । सोम एवोत्तरे इति । कुत एतत् । व्यपस्फुरणश्रुतेः । व्यपस्फुरेते ह वा एते वेदिश्चोत्तरवेदिश्च । व्यपस्फुरणं च स्पर्द्धोच्यते । सा चातिमहत्वादुत्तरवेदेः स्पर्द्धोपजायते । असम्भवाच्च ॥ ७७ ॥

मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुःस्त्रक्तिम् ॥ ७८ ॥

उत्तरवेदि मध्ये प्रादेशपरिमाणां चतुः स्रक्ति नाभिं करोति ॥ ७८ ॥

प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति सिंहीसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

आनन्तर्यान्नाभेरेव प्रोक्षणं मा भूदित्युत्तरवेदि ग्रहणम् ॥ ७९ ॥

छन्ना वसति ॥ ८० ॥

अथैनां च्छादयति सा छन्नैतां रात्रिं वसतीति श्रुतत्वात् । छादनमुत्तरवेदिसंस्कारः सोत्र प्रवर्त्तते । वसत्यर्थस्तु ज्योतिष्टोम एव । ननु ज्योतिष्टोम उत्तरवेदिरुत्पन्ना । स चेह वचनेन विनियुक्ता । स उत्तरस्यामेव वेदा उत्तरवेदिमुपकिरतीति तेन वसत्यर्थोपि प्राप्नोति । उच्यते । सद्यः कालत्वाद्विकृतीनां वसत्यर्थस्यात्राप्राप्तिः । छादनं तु संस्कारत्वाद्भवत्येव ॥ ८० ॥

प्रातः पञ्च गृहीतं गृहीत्वाग्नी प्रणयतीध्मा-
भ्यामुपयम्य ॥ ८१ ॥

प्रातर्ग्रहणमपि तदर्थमेव । इहासम्भवात् । पञ्च गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नी प्रणयति । तद्धे द्वे वेदी द्वावग्नी भवत इति । अग्नी इति द्विवचनम् । इध्माभ्यामुपयम्य । उपयमनीभिर्गृहीत्वा उत्तरवेदौ हीध्मेन प्रणयनं दृष्टं ज्योतिष्टोमे । इध्ममभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्तीति । कृतानुकरणत्वेन च दक्षिणविहारेऽपि प्राप्तिमाशङ्क्योच्यते । इध्माभ्यामिति ॥ ८१ ॥

सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात् ॥ ८२ ॥

इध्मप्रणयनं हि सशेषस्याहवनीयस्य भवति । इहसर्वस्याहवनीयस्य विभज्य प्रणयनं कर्त्तव्यम् । कुत एतत् । प्राकृतत्वात्प्रणयनस्य । प्राकृतमेवेदं प्रणयनम् । प्रकृतौ वा शेषप्रणयनं दृष्टम् ॥ ८२ ॥

प्रणयनं सोमाद्वाच्यत्वात् ॥ ८३ ॥

अथवा सौमिकमेतत्प्रणयनम् । कुत एतत् । वाच्यत्वाद्विधीयमानत्वादित्यर्थः । यच्च न प्राप्नोति तद्विधीयते । सौमिकं च न प्राप्नोति अतस्तस्य विधानमिति ॥ ८३ ॥

प्रकृतेर्वा नामत्वात् ॥ ८४ ॥

अथवा प्रकृतेः सम्बन्ध्येतत्प्रणयनं न तत्सौमिकम् । कुत एतत् । अनामत्वात् । न ह्येतन्नामधेयम् । किं तर्हि । प्रपूर्वो नयतिः क्रियावाचको गच्छति पठति पचतीति वत् । नाम्ना च धर्मप्राप्तिर्भवति । न चैतन्नाम तिङन्तत्वात् । अतः अनामत्वाच्च सौमिकस्य नातिदेशः ॥ ८४ ॥

कथं तर्हीदमुच्यते द्वयोः प्रणयन्तीति—

ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥ ८५ ॥

प्रणयनग्रहणं गुणार्थम् । को गुण इति चेत् । द्वयोरुत्तरवेद्यग्निनिधानात् । द्वयोः पर्वणोरुत्तरवेदावग्निनिधीयत इति । तस्मादसौमिकत्वान्नेहेध्मेन प्रणयनम् ॥ ८५ ॥

आज्यप्रोक्षणीरुद्यस्याग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्या

मनुब्रूह्ये१कस्फ्ययानूदेहीति ॥ ८६ ॥

आज्यं पञ्च गृहीतं प्रोक्षणीरग्नी चोद्यम्याहाग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीति आह । अयं च प्रकृतेपि प्रणयनेऽभ्यधिको गुणो यत्प्रणायनीयानुवाचनमिति ॥ ८६ ॥

त्रिरुक्तायां यथा वेदि हरणम् ॥ ८७ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि यथा वेदि हरणम् । या यस्य वेदिरिति ॥ ८७ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन लिखत्यावेदिश्रोणेरुत्तरवेदेर्वा ॥ ८८ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन विलिखति वेदिश्रोणि यावत्, उत्तरवेदेर्वा२ अयं च पदार्थः सौमिको न वारुणप्रघासिकः । तत्रैव विधानात् । अनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्फ्ययैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्धे भवति तद्यदेवात्रान्तः पातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति तदेवैतदनु सन्तनोतीति । अतश्च मर्यादामात्रमत्र द्रष्टव्यमावेदिश्रोणेरुत्तरवेदेर्वा । सौमिकस्यात्रोपदेशोऽतिदेशार्थः । अग्निं प्रणयत्यौपनिवपनात्कृत्वेति ॥ ८८ ॥

---

१ एकः स्फ्यः साधनमस्याः सेयमेकस्फ्या रेखा तया युक्तस्त्वं पश्चाद्गच्छ यज्ञस्योर्ध्वभागं प्राचीं दिशं गच्छेत्यर्थः । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन भूमौ रेखां कुर्वन्नग्निमनुगच्छतीति फलितोऽर्थः ।

२ अत्र लाट्यायनः ' अध्वर्युश्चेद्ब्रूयाद्ब्रह्मन्नेकस्फ्ययोपसम्भिन्धीति स्फ्येनाहवनीयात्पासून् समुद्धृत्योत्तरस्या वेदेर्दक्षिणादन्तात्कर्षन्नियादावेदि मध्यादेकावेदिति ' । तेन वेदिद्वित्वे वरुणप्रघासेषु सौत्रमण्यां च दक्षिणवेदिश्रोणिं यावद्रेखाकरणम् । एकवेदिके महाहविः पशुबन्धसोमादौ तु वेदिमध्यस्थापरशङ्कुपर्यन्तमेव । तथा च श्रुतिः ' एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्धे भवति, इति ।

वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

छायोष्णन्यायेन च वेद्युत्तरवेद्योरन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

दक्षिणां्ससहितं बहिर्वेदिशेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारित्यमुमित्यभिचरन् ॥ ९० ॥

दक्षिणांसलग्नं प्रोक्षणीशेषं निषिञ्चति बहिर्वेदि इदमहं तप्तमित्यनेन मन्त्रेण । अमुमित्यभिचरन्नामादिशेत् । स च बाह्-र्यायज्ञादित्यतः पूर्वो भवति ॥ ९० ॥

नाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्च गृहीतं जुहोत्यक्षया दक्षिणेंसे श्रोण्यामंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्सिंह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

उत्तरवेदिनाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्चगृहीतं जुहोति अक्षया दक्षिणे अंसे प्रथमं तत उत्तरस्यां श्रोण्यां पुनर्दक्षिणस्यां तत उत्तरे अंसे पुनर्मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिंह्यसीत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छति ॥ ९२ ॥

स्रुक्च वैकंकती भवति होमसम्बन्धात् ॥ ९२ ॥

नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद्ध्रुवोसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

पूर्ववदिति मध्यमदक्षिणोत्तरैः ध्रुवोसीत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

अग्नेः पुरीषमिति निवपति १गुग्गुलु-
सुगन्धितेजनवृष्णेस्तुकाश्चोपरिशीर्षण्या
अभावेऽन्याः ॥ ९४ ॥

अग्नेः पुरीषमित्यनेन मन्त्रेण । गुग्गुल्वादीनि नाम्न्यां निवपति वृष्णेस्तुका उपरि शीर्षण्याः । तदभावेऽन्याः ॥ ९४ ॥

तेष्वग्निं निदधाति ॥ ९५ ॥

तेषु सम्भारेषु अग्निं मुञ्चति ॥ ९५ ॥

उद्धृतावोक्षिते दक्षिणम् ॥ ९६ ॥

अग्निं निदधातीति वाक्यशेषः । पैतुदारवादि च सम्भारनिवपनान्तमत्र न भवति । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । पैतुदारवादीनां चाग्न्यर्थत्वात् । एते हि ज्योतिष्टोमिकस्याग्नेरङ्गम् । शरीरं हैवास्य पैतुदार्वित्यभिधायाह तद्यदेवात्राग्नेर्न्यक्तं तदिहाप्यसदिति । न चेह ज्योतिष्टोमिकोऽग्निः । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । किमिति तर्हि पैतुदारवादय उपन्यस्ताः । लाघवाय अतिदेशार्थम् । ज्योतिष्टोमे ह्यग्निं प्रणयत्यौपानिवपनान्तं कृत्वेत्यनेन कथं नामातिदेशः स्यादिति । तथाचेध्मेनोद्धरणं निराकृत्योपयमनीरुपनिवपतीत्युक्तमाचार्येण ॥ ९६ ॥

२उपयमनीरुपनिवपति ॥ ९७ ॥

प्रणीताद्यतः ॥ ९८ ॥

---

१ गुग्गुलुः प्रसिद्धः, सुगन्धितेजनं रोहीतः, वृष्णेः स्तुकाः शिरो रोमाणि, ताश्च शीर्षण्याः शीर्ष्णि भवाः, शृङ्गयोरन्तराले भवानि मेषरोमाणि, अन्याः अन्यस्मिन्मेषस्य शरीरप्रदेशे जाता इति देवः ।
२ अग्नेरुपयमन उपयुक्ता मृत्तिकाः सिकता वा उप समीपे अग्नेर्नीचैः प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

प्रणीताप्रणयनस्यापकृष्टत्वात् प्रणीताप्रणयनादि न भवति । एवं चेत्प्रणीताप्रणयनं यस्यादौ तदादि भवति । तच्च परिस्तरणम् । एतदप्यनुपपन्नम् । अवसराभावात् । अद्याप्यग्न्यन्वाधानमकृतमास्ते तेन परिस्तरणस्यानवसरः । अतः प्रणीताग्रहणेन प्रणीतानामग्रहणम् । कथं तर्हि तत् । प्रणीत आहवनीयो यस्य कर्मण आदौ तदादि भवति । किं च तदग्न्यन्वाधानम् उद्धृत्य ह्याहवनीयमग्न्यन्वाधानस्यावसरः । तेन प्रणीताद्य इति अग्न्यन्वाधानमित्येतदेवोक्तं भवति । अथ वैकस्यादिशब्दस्य लोपेनोष्ट्रमुखन्यायेन प्रणीतादिमादौ कृत्वा भवतीत्यर्थः । एवं कृत्वा यत् कृतं तत्कृतमेव ब्रह्मवरणादि शेषमग्न्यन्वाधानादि प्रतिप्रसूयते ॥९८॥

व्रतोपायनं वा कृतं चेत् ॥ ९९ ॥

अग्न्यन्वाधानसमनन्तरं व्रतोपायनीयस्य कालः । तदप्यत्र वा भवति । यदि न कृतं पूर्वम् । ननु च व्रतोपायनस्यायमेव प्रथमः कालः, कथमिदमुक्तमकृतं चेदिति । उच्यते । व्रतोपायनं पदार्थाङ्गं तेषां चापकर्षात्तस्यापि पक्षे अपकर्षः प्राप्नोति । तेनाकृतं चेदित्युच्यते । यद्येवं वा न भवत्येव व्रतोपायनम् । अत्र किं कारणम् । वैकल्पिकानामादावेवावधारणं कर्त्तव्यम्, मयास्मिन्काले व्रतोपायनं कर्त्तव्यमिति । तद्यद्यग्न्यन्वाधानोत्तरकालता वधार्यते तदा ब्रह्मवरणादीनामङ्गमिति दतपकर्षादपकृष्यते । एवं च कृत्वा नायं व्रतोपयानस्य काल इति । नन्वेवं सति अग्न्यन्वाधानोत्तरकालतापैति । किं क्रियताम् । ब्रह्मवरणादिष्वपकृष्यमाणेषु तदङ्गस्यापकर्ष एव । ब्रह्मवरणादयो पि हि अग्न्यन्वाधानादुत्तरकालीना एवासन् । तस्मादपरिचोद्यना एषा ॥ ९९ ॥

नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नः पयस्ये वारुणी
मारुती काय एककपालः ॥ १०० ॥

आग्नेयादिभ्यो नित्येभ्योऽधिकान्येतानि हवीꣳषि भवन्ति ॥१००॥

नानाज्यनिर्वपणम् ॥ १०१ ॥

साधारण्याद्गार्हपत्यस्य निर्वापाधिश्रयणयोः सह प्राप्तावि-दमुच्यते ॥ १०१ ॥

दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः ॥ १०२ ॥

अपरकालत्वादुत्तरं मा भूदिति ॥ १०२ ॥

ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति सामिदन्तेन ॥ १०३ ॥

ध्रौवादाज्यात्पूर्वं पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं गृह्यते । ज्योतिरसीत्यनेन मन्त्रेण । विश्वरूपमित्यत्र समाप्तत्वद्वाक्यस्य समिदन्तेनेत्युच्यते । न ह्यत्र परादिना पूर्वान्तन्यायः । प्रकरणान्तरपाठात । मन्त्रस्त्वपूर्वोऽपि सन् सकृद्विर्वा प्राप्नोति । अनुयाजार्थस्य हि द्रव्यस्य प्रकृतौ पवमेव दृष्टत्वात् ॥ १०३ ॥

अनुयाजार्थ; सर्वत्र ॥ १०४ ॥

यत्र पृषदाज्यग्रहणमुच्यते तत्रानुयाजार्थतोच्यते । एवं चासंसर्गात पृथक्पात्रतास्य भवति । तच्चोपकल्पनीयम । न ह्युपभृत्कार्यापत्तिरस्य । उपभृत उपभरणार्थत्वात् । तेनोपभृद्धर्माः स्वरूपप्रयुक्ताः । नानुयाजार्थद्रव्यधारणप्रयुक्ता इति ॥ १०४ ॥

औपभृतासादनम् ॥ १०५ ॥

औपभृतमासादनं पृषदाज्यस्य भवति । अनुयाजार्थस्य ह्येव मेव दृष्टत्वात ॥ १०५ ॥

प्रियेण धाम्नेति वाविशेषोपदेशात् ॥ १०६ ॥

अविशेषेण हि प्रियेण धाम्नेत्येतद्धविर्मात्रमुद्दिश्य विहितम । न च प्रकृतावनुयाजार्थस्य द्रव्यस्य तदासादनम । उपभृत एव तदिति ॥ १०६ ॥

उत्तरं वापरकालत्वात् ॥ १०७ ॥

उत्तरं वा गृह्यते । कुत एतत् । अपरकालत्वात् । अपर-कालो हि तस्य विनियोग इति । एवं प्राप्ते पुनर्वा शब्देन व्याव-र्त्यते । वा पूर्वं गृह्यते । उपभोगत्वात् । प्रकृतावपि ह्यपरकालीनेन सता पूर्वकालतैव उपभुक्ता । अतः प्रकृतिवत्पूर्वकालतैवेति ॥ १०७ ॥

प्रतिप्रस्थाता च ॥ १०८ ॥

पृषदाज्यं गृह्णाति ॥ १०८ ॥

न वा ॥ १०९ ॥

अथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवतीति विकल्पेन श्रवणात् ॥ १०९ ॥

प्रणीतापत्नीसन्नहनाग्निमन्थनाश्रुतप्रैषयज-मानवाचनहोतृषदनवरणप्राशित्राङ्गुलिप-र्वाञ्जनावान्तरेडाभागापराग्न्यवभृथान्न प्रति प्रस्थाता ॥ ११० ॥

प्रतिप्रस्थाता न करोति प्रणीतादीन् । प्रणीतास्तावद्भिभवात् । भवन्ति ह्यध्वर्युणा कृताः प्रतिप्रस्थातुरपि । पत्नीसन्नहनं कृतत्वात् । अग्निमन्थनं तु शास्त्रात्, आश्रुतप्रत्याश्रुते च । प्रैषाः यजेत्येवमादयः । वाचनं यजमानस्य । वाचनस्य का प्राप्तिः । पृषदाज्यस्कन्दने चतुस्त्रिंशद्धोम इति केचित् । तत्र हि व्याहृतिहोमे वाचनं विहितम् । नेत्यपरे । एकैकस्या एव होमे तद्विहितमिति । एकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीत्युक्तत्वात् । कस्तर्ह्यत्र समाधिः । सपाशुकेषु यजमानवाचनं विहितम् । तद-नुकरणात्प्रतिप्रस्थातुरपि मा भूदिति प्रतिषिध्यते । प्राशित्रं वचनात् । अङ्गुलिपर्वाञ्जनं कृतत्वात् । अवान्तरेडाभागांश्च कृतत्वादेव । अपराग्निहोमा वचनात् । अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयत्युपास्त एव प्रतिप्रस्थाता इति वचनात् । अवभृथोपि वचनादेव न भवतीति ॥ ११० ॥

कृतानुकरोन्यत्र दक्षिणस्याम् ॥ १११ ॥

कृतानुकर एवं प्रतिप्रस्थातेति वचनात् ॥ १११ ॥

वाजिने निषिच्योभयोः करीराण्यावपति
शमीपलाशमिश्राणि ॥ ११२ ॥

तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति । तथा तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । उभयोस्तुल्यत्वात् । न मिश्रणं फलानाम् । प्रयोजनं अन्तरायेपि तृप्यन्त एव । तत्रस्याभिघाराच्च पूर्वमावापः । वाजिने निषिच्य करीराण्यावपति । एतानि च संस्कारकाणि न प्रदेयानि । अतः प्रदेयधर्मा न भवन्ति ॥ ११२ ॥

मेषमिथुनं च ॥ ११३ ॥

आवपतीत्यनुवर्त्तते । यश्चायमावापस्तदुद्वासनं पात्र्यां प्राप्तं वचनात्पयस्ययोः क्रियते ॥ ११३ ॥

मारुत्यां मेषम् ॥ ११४ ॥

पारिशेष्याद्वारुण्यां मेषीम् । अस्य च मेषमिथुनस्य पौरोडाशिकविध्यन्तेन केचित्कपालेषु श्रपणमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । पिष्टकृतानां हि उन्डेरकादीनां कुंभ्यां श्रपणं प्रसिद्धम् । यथा पुरोडाशानां कपालेषु चरूणां च स्थाल्यामिति । यथा प्रसिद्धे च श्रपणादौ मन्त्रवन्नियमादि विधानम् । अतश्च कुंभ्योर्मेषमिथुनश्रपणम् । तयोश्चाकपालकार्यापत्तेश्चरोरिवोपकल्पनामिति । उदकमपि तत्रोपसर्जनी कार्यस्य निर्वृत्तत्वादन्यदेव भवति । प्रदेयधर्मास्तु प्रदेयत्वान्मेषमिथुनस्य सम्भवन्त्येव । कथं प्रदेयतेति चेत् । सोन्यतरेणावदानेन सह मेषमवद्धातीति । प्रदानायैव चावदीयते । तथा च लिङ्गम् । एषवै प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुर्यन्मेष इति । वरुणसम्बन्धान्मेषस्य प्रदेयतेति ॥ ११४ ॥

सर्वाणि हवीꣳष्युत्तरस्यामासादयति मारुतीꣳ

सहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् ॥ ११५ ॥

सर्वग्रहणं करम्भपात्रार्थमिति केचित् । तदनुपपन्नम् । दक्षिणेऽग्नौ तेषां होमः । तत्रैवासादनं युक्तरूपमिति । सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत्, सह विधाने सति विभागार्थम् । मारुतीव्यतिरेकेण सर्वाण्युत्तरस्यां वेद्याम् मारुती तु सहाज्या दक्षिणस्यामासाद्यत इति । एवं च सति मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थातुरेव कर्तृत्वं मेष्याश्च । एवं च सति यथा स्वं प्राणदानमिति ॥ ११५ ॥

सम्मार्जनाय प्रेषिते संमृष्टे प्रतिप्रस्थाता पत्नीमानेष्यन्नाह केन चरसीति ॥ ११६ ॥

असंमृष्टमेव भवति स प्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्येति स पत्नीमुदानेष्यन्पृच्छति केन चरसीति ॥ ११६ ॥

स꣡ंस्तुतानाचष्टे ॥ ११७ ॥

ये संस्तुताः सङ्गता भर्तृव्यतिरेकेण तानाचष्टे ॥ ११७ ॥

तृणानि वोद्गृह्णाति प्रतिस꣡ंस्तुतम् ॥ ११८ ॥

अनाख्यातमहितं ज्ञातिभ्य इति श्रुतेः ॥ ११९ ॥

आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन् ॥ १२० ॥

आख्यानोत्तरकालं प्रघासिन इत्यमुं मन्त्रं वाचयति पत्नीम् । अत एव मन्त्रवर्णात्करम्भपात्रेषु मरुतां देवतात्वं गम्यते । प्रघासिनो हवामहे मरुतश्चरिशादस इति वाक्यशेषाच्च । यथा पुरोनुवाक्यैव मेषैतयैवैनानेतेभ्यः पात्रेभ्यो ह्वयति ॥ १२० ॥

करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्द्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जाया पती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिम-

परेण वा यद्ग्राम इति ॥ १२१ ॥

करम्भपात्राणि शूर्पेण पत्नी जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी यद्ग्राम इत्यनेन मन्त्रेण । मूर्द्धनि कृत्वा गच्छति । दक्षिणेनाहरणं ब्रह्मयजमानयोश्चाग्नेश्चान्तरेण तीर्थेन प्रविश्य पूर्वेण वेदिमपरेण वेत्य यथोक्तं जुहोति । जायापती वा जुहुतः । तदा च यजमानोऽन्वारम्भं करोति[१] ॥ १२१ ॥

मोषूण इति यजमानो जपति ॥ १२२ ॥

अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयति प्रतिनयन् ॥ १२३ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगात्तेनैव मार्गेण पत्नीं नयन्नक्रन्कर्मेतिं वाचयति ॥ १२३ ॥

आगते सम्मार्जनाद्याज्यभागाभ्याम् ॥ १२४ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह । आगते प्रतिप्रस्थातरि संमार्जनाद्याज्यभागान्तं कर्मक्रियते ॥ १२४ ॥

स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

तत ऊर्ध्वं स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

हविर्भिश्चरति ॥ १२६ ॥

अध्वर्युः ॥ १२६ ॥

---

१ अत्रापस्तम्बः 'अन्तरा वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण चोत्तरां वेदिमैषीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणाग्नौ शूर्पेण जुहोति मोषूण इन्द्रेति यजमानः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युभौ याज्यामक्रन्कर्म कर्मकृत इति परायतोऽपि वाऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयादप्यग्रेण दक्षिणमग्निं पुरस्तात्प्रत्यञ्चाववतिष्ठेते शूर्पं शिरसोऽवधाय मोषूण इन्द्रेति यजमान उत्तरस्तिष्ठन् यद्ग्रामे यदरण्य इति जुहुतः शूर्पेण करम्भपात्राण्यक्रन्कर्म कर्मकृत इति व्युत्क्रामत' इति ।

४३

पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः ॥ १२७ ॥

स यो मेषो भवति मारुत्यास्तं वारुण्यामवदधाति या मेषी भवति वारुण्यास्तां मारुत्यामवदधातीति वचनात् ॥ १२७ ॥

अन्यतरेणावदानेन सह मेषम् ॥ १२८ ॥

अन्यतरेण पयस्यावदानेन सह मेषमवदधातीति ॥ १२८ ॥

सव्येन स्रुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मरुद्भ्योनुवाचयति ॥ १२९ ॥

सव्ये पाणावध्वर्युः स्रुचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वासोन्वारभ्याह मरुद्भ्योनुब्रूहीति श्रुतत्वात् ॥ १२९ ॥

वारुणीवदवदानम् ॥ १३० ॥

मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थाता करोति ॥ १३० ॥

हविर्भिश्चरित उभौ स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ १३१ ॥

हविर्भिश्चरित इति कायेन प्रवयेत्येतदुक्तं भवति । उभावेव स्विष्टकृत्प्रभृतिकुर्वाते सर्वम ॥ १३१ ॥

इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥ १३२ ॥

तत्र प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः ॥ १३३ ॥

द्विरवद्यति ॥ १३३ ॥

स्रुचौ व्यूहतोध्वर्यू ॥ १३४ ॥

अध्वर्युग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् ॥ १३४ ॥

समासिच्य वाजिनभक्षः ॥ १३५ ॥

समासिच्य वाजिनशेषौ भक्षः कर्त्तव्यः[१] ॥ १३५ ॥

---

१ तथा चापस्तम्बः ' उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्ति ' इति ।

अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु ॥ १३६ ॥

अध्वर्युकर्मकुर्वन्नध्वर्युविकार इत्युच्यते । अतश्च कर्मनिमित्तत्वाद्भक्षेष्वपि भवति ॥ १३६ ॥

मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात् ॥ १३७ ॥

यत्र मैत्रावरुणो विद्यते तत्र तस्यापि भक्षो भवति । कुत एतत् । होत्रध्वर्यू विकरोति । होतारं हि पुरोनुवाक्यानुवचनेन विकरोति प्रैषेण वा ऽध्वर्युम् । मैत्रावरुणः प्रेष्येति चानुचाहेति वचनात् । अतः सोऽपि तन्निमित्तैर्भक्षैर्युज्यत इति ॥ १३७ ॥

समिष्टयजूंषि तूष्णीं दक्षिणस्याम् ॥ १३८ ॥

वेद्यां भवन्तीति ॥ १३८ ॥

वारुणीनिष्काषेणावभृथम् ॥ १३९ ॥

कर्तुं अपः प्रतियन्तीति वाक्यशेषः । १निष्काषस्य करणत्वेन निर्देशात्पुरोडाशो निवर्त्तते ॥ १३९ ॥

तूष्णीमित्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति ॥ १४० ॥

तूष्णीमेत्येति सामगानप्रतिषेधः । अभ्यवेत्य च तूष्णीमिति । अपोवक्रमणवाचनप्रतिषेधः । मज्जयति निष्काषस्थालीमवभृथेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४० ॥

---

१ पयस्यापाचनकाले तापवशादधः स्थालीतललग्नः पयस्याशेषः निष्काश उच्यते । अथास्यै वारुण्यै पयस्यायै क्षामकर्षमिश्रमादाय ' इति श्रुतेः । पात्रे संसक्तः कृष्यते विश्लिष्यते इति कर्षः, क्षामश्चासौ कर्षश्चेति क्षामकर्षः, स्थालीतललग्नः पयस्याशेष इति तदर्थः । अत्र च नाम्ना सौमिकादवभृथाद्धर्मप्राप्तिरतः सोमवदत्र सर्वं कर्तव्यम् । ततो प्रथमं चात्वालसमीप पवोरुंहीति वाचनम् । ततो निष्काषाज्यस्थालीस्रुक्समिद्बर्हिःशृताधदानस्फ्यपरिधानवस्त्राद्युपयोक्ष्यमाणमादाय चात्वालोत्करावन्तरेण निष्कस्योदकसमीपं गच्छन्ति ।

जायापती स्नातोऽमज्जन्तौ ॥ १४१ ॥

अमज्जन्तावेव स्नानमाचरतः ॥ १४१ ॥

अन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः ॥ १४२ ॥

धावुगतिशुध्योः । शोधयतः प्रक्षालयत इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अन्ये वाससी परिदधाते ॥ १४३ ॥

जायापती ॥ १४३ ॥

पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेत् ॥ १४४ ॥

पूर्वे वाससी दद्यादधिकृतेभ्य ऋत्विग्भ्यो यस्मा एवेच्छा भवति । स यस्मै कामयेत तस्मै दद्यादिति वचनात् ॥ १४४ ॥

[1]यथेतमेत्याहवनीये समिदाधानं देवानाᳬ समिदसीति ॥ १४५ ॥

यथेतमिति तूष्णीमेवेत्येतदुक्तं भवति । तथा चामहीया जपप्रतिषेधः । आहवनीये समिदाधानं देवानाᳬ समिदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४५ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ १४६ ॥

समिधमादधातीति वाक्यशेषः ॥ १४६ ॥

धेनुर्दक्षिणाश्वः षड्वा दश वा ॥ १४७ ॥

धेन्वादीनां विकल्पः ॥ १४७ ॥

कार्त्तिक्याᳬ साकमेधाद्व्यहम् ॥ १४८ ॥

---

१ यथागतमेत्य चात्कालोत्करावन्तरेण तूष्णीमेव एत्य गृहमागत्याहवनीये 'देवानाᳬ समित्' इति मन्त्रेण समिधमादधातीति सूत्रार्थः ।

कार्त्तिकीति कार्त्तिकपौर्णमास्युच्यते । स च चतुर्मासोपलक्षितः कालोऽभिधीयते । अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजत इति । तथा च सूत्रकारान्तरम् । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां साकमेधा इति । साकमेधा इति च कर्मणो नामधेयम् । तदवयवभेदापेक्षया बहुवचनम् । नाम च व्यवहारार्थम् । मासं साकमेधैरिति । द्व्यहमित्यवाच्यम् । उत्तरसूत्रादेव तत्प्राप्तेः । प्रातर्हुत्वा ऽहुत्वा वेति । द्यावर्थं वा । पूर्वेद्युः कर्त्तव्यस्यापि साकमेधसंज्ञा यथा स्यात् । इतरथा हि पौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यस्य साकमेधसंज्ञा स्यात् । तन्माभूदिति द्व्यहग्रहणम् ॥ १४८ ॥

पूर्वेद्युः पूर्वाह्णेऽग्नये नीकवते पुरोडाशः ॥१४९॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां अनीकवत्गुणविशिष्टायाग्नये पुरोडाशः । पुरोडाशग्रहणं च यजति प्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा ह्याहुतिरप्याशङ्क्येत ॥ १४९ ॥

मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः ॥१५०॥

अल्पत्वाच्च कालस्य प्रधानमात्रं तत्र[१] ॥ १५० ॥

समिष्टयजुरन्तं भवति ॥ १५१ ॥

सान्तपनीयं कर्म । कुत एतत् । सैव स्तीर्णावेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्य इति वचनात् । गृहमेधीये ॥ १५१ ॥

बर्हिरनुप्रहरणवर्जं वा ॥ १५२ ॥

अथ वा बर्हिर्मात्रमेव न प्रह्रियते । येन प्रतिपत्त्युत्कर्षे पदार्थानामुत्कर्षो न न्याय्यः । तत्स्माद्बर्हिर्मात्रमेवोत्कृष्यते । एवमपि सति गृहमेध्यन्ते संस्थासंयुक्तपदार्थविधानात् । सान्तपनीयां संस्थाप्येति ब्राह्मणतर्पणं विधीयते । तेनैव च कर्मापवर्गः । एवं च सति बर्हिर्ब्राह्मणतर्पणप्रैषः ब्राह्मणतर्पणं कर्मापवर्गो च पदार्थ-

---

१ अत्र मध्यन्दिनशब्देन त्रिमुहूर्तात्मककालस्योक्तत्वात् सकलस्यानुष्ठानम् ।

चतुष्टयमेवोत्कृष्यते इति सम्प्रदायः। अपरे तु सैव स्तीर्णावेदिर्भवतीत्यनेन सर्वमेवोत्कर्षयन्ति। तथा सान्तपनीयां संस्थाप्येत्येतदनुरूपतरं भवतीति। अन्ये च पुनर्वचनसामर्थ्याद्बर्हिर्मात्रमेवोत्कर्षयन्ति सान्तपनीयासंस्था च बर्हिः प्रहरणेनैवाभिधीयत इति। स चायं पक्षः श्रेयस्करतर इवाभाति ॥ १५२ ॥

इध्मस्थाने शकलपरिधिनिधाय मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि ॥ १५३ ॥

स्थानशब्दः कार्यवाची। कार्यं हि दृश्यते। शकलानां क्षालनम्। स्थाने निधायेति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्राकृतमेव निधानम्। अस्ति हि प्रकृतावपरेण प्रणीतास्फ्यं निदधातीध्माबर्हिश्चेति प्रकृतिलिङ्गम्। एवं च स्थानमपि लभ्यते। तच्च निधानं पक्षे प्रोक्षितेन कर्त्तव्यम्। तत्र वज्रः प्रोक्षितोऽङ्गभावमुपयाति। तत्प्रोक्षणेन च ब्रह्मा प्रणीताद्यपकृष्यत इति। गृहमेधिगुणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यः सायमपराह्णे चरुः कर्त्तव्यः। सायंशब्देन चापराह्णो लक्ष्यते। एवं हि श्रूयते। अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽपराह्णे चरुरिति। स च पयसि श्रप्यते ॥ १५३ ॥

सान्नाय्यवत् ॥ १५४ ॥

तच्च पयः सान्नाय्यधर्मवद्भवति। कुत एतत्। श्रुतेः। शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य तं चरुं श्रपयतीति। अपि च मेधो वै पयो मेधास्तण्डुला इति तण्डुलैस्समुच्चारणात्प्राधान्यमवगम्यते। तथा चरुं प्रकृत्य श्रूयते तस्य द्वय्यावृदिति। द्विप्रकारा क्रिया ओषधक्रिया सान्नाय्यक्रिया चेति ॥ १५४ ॥

एवं प्राप्ते इदमाह—

तूष्णीं वैकचोदनात् ॥ १५५ ॥

वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। अथ वा न सान्नाय्यधर्मवत्तत्पयो भवति। किं कारणम्। अप्रदेयत्वात्। कथमप्रदेयत्वम्। उपसर्जनभावात्। उपसर्जनत्वं च अधिकरणविभक्त्या निर्देशात्। पयसि श्रपयतीति ॥ १५५ ॥

एकचोदनात् ॥ १५६ ॥

एकाहीयं चोदना मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यश्चरुरिति । एका च चोदना नोभे विकर्तुमर्हतीति । अतश्चासान्नाय्ये सन्नाय्यधर्मा वाचनिकाः । शाखया वत्सानपाकृत्येत्येवमादयः । अत एव च मन्त्रोपि न प्रवर्त्तते । वत्सापाकरणमात्रस्य चोदितत्वात् । तथा च शाखान्तरे दर्शनम् । अयजुषा वत्सानपाकृत्येति । दर्शनं चैतन्न वचनम् । अप्रधानत्वात् । वत्सानपाकृत्येति बहुवचनोपदेशात् । केचिद्यावत्सन्दोहमिच्छन्ति । तथा च यदि बहु ओदनः स्यादित्युपपद्यते । गो बहुत्वे हि ओदनस्य बहुत्वं भवतीति । तत्पुनरयुक्तम् । बहुवचनोपदेशात्त्रय एवापाक्रियन्ते । ओदनबहुत्वं च तिसृणामपि गवां सम्भवत्येव । पयसो बहुत्वात् । तस्मात्त्रयाणामपाकरणम् । न च पयसोधिश्रयणमत्र । पवित्रवति सन्दोह्येत्येतावन्मात्र श्रवणात् ॥ १५६ ॥

श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य शरावयोरुद्धरति पात्र्योर्वा ॥ १५७ ॥

श्रपणाभिघारणे अनूद्येते १पिशीलकविधानार्थम् । केचित्पिशीलकोपस्तरणनिषेधार्थमाहुः । तदनुपपन्नम् । न ह्यस्यान्वयप्राप्तस्य निषेधकं वचनमस्ति । शरावयोरुद्धरति पात्र्योर्वेति विकल्पः । अथ द्वे पिशीले वा पात्र्यौ वा निर्णेनिजतीति वचनात् निर्णेजनं श्रुतावनूद्यते । सूत्रकारेणान्वयप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धम् । निर्णेजनं च सम्मार्ग उच्यते । प्रकृतौ हि दृष्टं सम्मार्गं प्रकृत्य पात्राणि निर्णेनिजतीति । तच्च गृहमेधिपिशिलीकस्यैव भवति न सौविष्टकृतस्य । शेषकार्यार्थत्वादप्रयोजकत्वं हि तस्य । एवं च सति पश्चावपि त्र्यङ्गानामभिघारणासादनालम्भा न भवन्ति ॥ १५७ ॥

आसेचने मध्ये कृत्वा सर्पिरासिञ्चत्याज्यार्थम् ॥ १५८ ॥

१ पिशीलिकः शराव उच्यते ।

ओदनस्य मध्ये सर्पिरासिञ्चत्याज्यकार्याय। आज्यकार्यं च आज्यभागाभिनिर्वृत्तिः ॥ १५८ ॥

यावदुक्तमतः ॥ १५९ ॥

अत ऊर्द्ध्वं यावदुक्तमधस्तादयावदुक्तमिति केचित्। तदयुक्तम्। प्रमाणाभावात्। तस्मादतः शब्दो हेत्वर्थे। अतो यावदुक्तम येनान्वयप्राप्तावप्याज्यभागौ विधीयेते अत आज्यभागविधानेन यावदाराादुपकारकं तत्सर्वमत्र न भवति ॥ १५९ ॥

स्तरणयजुषा वेदिमभिमृश्य तूष्णीं वा कृतत्वात्परिधिपरिधानम् ॥ १६० ॥

पुनः संस्कारशङ्कया स्तरणयजुषेत्युच्यते। अत इदमाह तूष्णीं वा कृतत्वादिति। कृतत्वात्संस्कारस्य तूष्णीमेवाभिमर्शनं कर्त्तव्यम्। ततः परिधिपरिधानं भवति। पूर्वतरं चान्वयोक्त्याहवनीयकल्पनमिति ॥ २६० ॥

शकलान्याधाय मत्योद्धृतावासादयति ॥ १६१ ॥

प्रतिग्रहणाच्च इध्मसंख्या न भवति। उद्धृताचोदनावासादयति। तत्र गृहमेध्योदने आज्यमोदनश्च द्वयमपि प्रयोजकम्। आसादनमन्त्रश्चातो विपरिणस्यते प्रियाभ्यां धामभ्यामिति। सौविष्टकृते त्वाज्यमेव प्रयोजकम्। ओदनस्य च ध्रुवस्थानत्वात्। घृताङ्स्योदनो नाम्नेति प्रयोगः। आलम्भश्चाज्ययोर्दक्षिणस्य चोदनस्य ॥ १६१ ॥

स्रुक्स्रुवं च सम्मार्ष्ट्यनुद्वास्य वा सम्मार्जनम् ॥ १६२ ॥

चोदनाव्यावृत्तेरनुद्वास्यैव सम्मार्जनम् ॥ १६२ ॥

आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयं दक्षिणात् सौम्यमुत्तरात् ॥ १६३ ॥

गृहमेधिस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत्समावदानौ ॥१६४॥

आज्यभागवदिति दक्षिणादेकः अपर उत्तरात् । समावदानाविति उभयोर्द्व्यवदानं नैकप्रत्यवायं स्विष्टकृत इति ॥ १६४ ॥

अप्रत्यभिघारणं च ॥ १६५ ॥

प्रत्यभिघारणं च क्षताभ्यङ्गो न भवति । सौविष्टकृते तु द्विरभिघारणमिति सम्प्रदायः । यच्चोक्तमुपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति सोऽनुवादो यथाप्राप्तस्य ॥ १६५ ॥

अनुद्धृत्य वा सहितमाज्यमधिश्रयति ॥ १६६ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । अनुद्धृत्य पिशीलकयोः स्थालीपक्षोयमुच्यते । सहितमाज्यमधिश्रयतीति आहवनीयश्राप्यर्थमुच्यते । तदेव प्रतिवेशमाज्यमधिश्रयतीति वचनात् । अत्र च स्थालीध्रुवार्थे वर्त्तते । तेनाज्यनिर्वापकाले तत्सम्मार्गः क्रियते ॥ १६६ ॥

उद्वास्योभयमासादयति ॥ १६७ ॥

स्थालीमोदनं च तस्मिन्नेवावसर इति ॥ १६७ ॥

न प्राशित्रमिडान्तं भवति ॥ १६८ ॥

अथेडामेवावद्यति न प्राशित्रमिति वचनात् ॥ १६८ ॥

पूर्वे मार्जनमुपहूय ॥ १६९ ॥

पूर्वे पक्षे उपहूय मार्जनं ततो भक्षणम् ॥ १६९ ॥

प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ १७० ॥

युक्तग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् ॥ १७० ॥

यजमानगृह्या हविरुच्छिष्टाशा ऋत्विजो ब्राह्मणाश्चान्ये बहुश्चेत् ॥ १७१ ॥

बहुश्चेद्दोहनो हविरुच्छिष्टाशा उपनीताः ॥ १७१ ॥

अरिक्ताꣳ स्थालीं निदधाति ॥ १७२ ॥

अथैतामनिरशितां कुम्भीमपिधाय निदधातीति वचनात् । अपिधानं च सामर्थ्यप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धम् ॥ १७२ ॥

सान्तपनीयाꣳ सꣳस्थाप्य ॥ १७३ ॥

संस्था च सम्प्रदाये पदार्थचतुष्टयेन । केषांचिद् बर्हिर्होममात्रेणैवेति । बर्हिश्च सान्तपनीयासक्तं तत्प्रतिपत्त्या च समाप्तिर्भवत्येवेति ॥ १७३ ॥

प्रातर्वा शेषभावात् ॥ १७४ ॥

प्रातरेव वा परिसमाप्तिः कर्त्तव्या न इदानीम् । कुत एतत् । शेषभावात् । गृहमेधीयाशेषो हि विद्यते दर्विहोमः । तस्मात्प्रातः परिसम्माप्तिः ॥ १७४ ॥

मातृभिर्वत्सान्सꣳसृज्य [1]निवान्या वत्सं बध्नाति ॥ १७५ ॥

तस्यां रात्रौ ॥ १७५ ॥

यावाग्वाग्निहोत्रहोमः ॥ १७६ ॥

प्रातर्हुत्वाऽहुत्वा वा स्थाल्या दर्व्यादत्ते पूर्णादर्वीति ॥ १७७ ॥

अग्निहोत्रं च हुत्वा अहुत्वा वा दर्विहोमः कर्त्तव्यः । तत्र गृहमेध्याज्यभागपूर्वस्य विद्यमानत्वात् । आज्यभागयोरननुष्ठानम् ॥ १७७ ॥

---

१ स्वयं नष्टवत्सा परकीयेण वत्सेन या गौर्दुह्यते सा निवान्येत्युच्यते ।

ऋषभमाह्वयितवै ब्रूयात् ॥ १७८ ॥

ऋषभो यथा रौति तथाह्वानं कुरुतेत्येतदुक्तं भवति ॥ १७८ ॥

रुते जुहोति ॥ १७९ ॥

ऋषभस्य ॥ १७९ ॥

अव्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह ॥ १८० ॥

ऋषभे ॥ १८० ॥

देहि म इति जुहोत्यृषभो दक्षिणा ॥ १८१ ॥

गृहमेधिशेषत्वेपि वाचनिकी दक्षिणा । ज्योतिष्टोमोदवसानीयावत् । यस्य रुते जुहोति तमेव ऋषभं पूर्णदर्वाय दक्षिणां ददातीति वचनात् ॥ १८१ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः ॥ १८२ ॥

अदित्यै चरुरन्यत्रापि ॥ १८३ ॥

यत्रादितिर्देवता श्रूयते तत्र चरुर्भवति । यथा राजसूये अदित्यै महिष्या इति । यद्येवं अदित्यै चरुस्तृतीयेति चरुग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अतोन्यथा व्याख्यायते । यत्रादित्य इति चरुः श्रूयते तत्र न ज्ञायते किमदितिर्देवता उतादित्य इति । तत्रादितिर्देवतात्वमुच्यते । यथा सौत्रामाण्यादित्यश्चरुरन्ते चेति । एवं चेत् अदित्यै महिष्या इति चरुर्न लभ्यते वाक्योपलक्षणार्थतया । अथ श्वोभूते महिष्यै गृहान्परेत्यादित्यं चरुं निर्वपतीति । अयमेवात्रा ऽप्राण आदित्येष्टिरिति पृथगङ्गसंस्तुत्यादित्येष्टिरिति च व्यपदेशात्पृथक् ॥ १८३ ॥

तन्त्रत्वे प्राप्त आह—

समानबर्हिषी वा कालकर्मैकत्वात् ॥ १८४ ॥

समानतन्त्रे भवतः । कुतः । कालकर्मैकत्वात् । नात्र कालो

भेदको न च कर्मभेद इति । अतः समानतन्त्रे भवति इति ॥ १८४ ॥

१महाहविरुदवसाय निमथ्य ॥ १८५ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः । उदवसायेव ह्येतेन यजत इति वचनात् । एतेनेति पर्वणा पर्वव्युपदेशश्च महाहविषयः ॥ १८५ ॥

पूर्वेद्युर्वा ॥ १८६ ॥

न चैतदेवम् । पूर्वेद्युरेवोदवसानमथने कर्त्तव्ये । किं कारणम् । अनीकवत्यादि हि त्रैयम्बकान्तं साकमेधाख्यमेकं पर्वेति । तथोच्यते उदवसायेव ह्येतेन यजत इति । तस्मात्पूर्वेद्युरेव२ ॥ १८६ ॥

३नित्येभ्योऽधिकान्यैन्द्राग्नो माहेन्द्रश्चरुर्वैश्वकर्मण एककपालः ॥ १८७ ॥

नित्येभ्यः पञ्चभ्योऽधिकान्यैन्द्राग्नादीनि भवन्ति ॥ १८७ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यं च वरुणप्रघासवत् ॥ १८८ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनपृषदाज्यानि वरुणप्रघासवदिति युक्तम् । मन्थनं तु तत्रापि वैश्वदेविकं नोदकेनेहापि । तत्किमिति वरुणप्रघासवदित्युच्यते । उभयत्राधिकहविः सम्बन्धविधानार्थतयेत्यदोषः । अन्तरायेपि ह्यधिकानां मन्थनं यथा स्यादिति ॥ १८८ ॥

---

१ अथ महाहविराह—

२ अस्मिन्पक्षे केचिदेवमाहुः– समारोह्योदवसाय गार्हपत्यं निमथ्य साकमेधार्थमेव साधरणावग्नी विहृत्यानीकवतीयादतिप्रणयनम् । ततश्च पित्र्यादिषु पूर्वो मध्याहवनीय एवोपस्थानादौ तस्य साधारणत्वात् । अयमपि पक्षो युक्ततर इव दृश्यते । अन्ते ऽग्न्योः समारोपविधानात् । ' अग्नी समारोह्य ' इति ।

३ अथ महाहविषि हवींष्याह—

ऋषभो दक्षिणा ॥ १८९ ॥

पितृयज्ञ उपांशु चरणम् ॥ १९० ॥

पितृयज्ञ इति कर्मणां नामधेयम् । पितृसम्बद्धो यज्ञः । पितरो वै त आसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नामेति । तत्रोपांशु चरणशब्दात्सर्वमुपांशुभवति न देवतामात्रम् ॥ १९० ॥

पुरस्तादुपचारः ॥ १९१ ॥

अन्वयादुत्तरोपचारत्वे प्राप्ते यदनियतस्थानं तस्य पुरस्तादुपचारः । अनेन च दिग्विपर्ययो ज्ञायते । पित्र्यत्वात् दक्षिणामुखे कर्मणि प्राची उत्तरावदिति पुरस्तादुपचार इत्युक्तम् ॥ १९१ ॥

ब्रह्मयजमानयोश्च ॥ १९२ ॥

इदमन्वयप्राप्तमेवोच्यते । ब्रह्मयजमानायोश्च पुरस्तादुपचारः ॥ १९२ ॥

पूर्ववद्वा ॥ १९३ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्ववच्छब्देन च दिग्विपर्यवशादपरादिक् गृह्यते । न दक्षिणा । तथाचोपरिष्टाद्वक्ष्यति पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीदिति इत्थाद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीदिति श्रुतेः । तथा हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्तीति । तथा एतैर्हविर्भिः प्रचरिष्यन्त इत्थाद्यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीदिति । अतः पूर्ववच्छब्देनापरादिक्परिगृह्यते ॥ १९३ ॥

अपत्नीकः ॥ १९४ ॥

पत्नीकर्तृकपदार्थनिवृत्तिरित्येके । यत्पत्न्या कर्त्तव्यं तदत्र न भवति आज्यावेक्षणादि । पत्नीप्रतिषेधात्प्रतिनिधिः करोतीत्यपरे । पदार्थः प्रधानभूतः कर्त्ता गुणभूतः । पदार्थप्राधान्याच्च कर्त्रन्तरमाक्षिप्यते । तस्मात्प्रतिनिधिना कर्त्तव्यम् । तत्पुनर्विचारयित-

ऽयम् । प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यत्र पुनः शास्त्रतः पर्युदासस्तत्र कथं प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यं प्रतिनिधीयते स एव पर्युदस्त इति ॥ १९४ ॥

दक्षिणाग्निराहवनीयवत् ॥ १९५ ॥

वत्युपदेशात्स्वकार्यापरित्यागेन दक्षिणाग्निराहवनीयकार्ये विधीयते ॥ १९५ ॥

पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरत्यर्थवच्च ॥ १९६ ॥

न्यायसूत्रे एव्य गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा गमनप्रतिषेधात् ॥ १९६ ॥

पितृभ्य सोमवद्भ्यः षट्कपालः ॥ १९७ ॥

सोमवद्गुणविशिष्टेभ्यः पितृभ्यः षट्कपालो भवति ॥ १९७ ॥

सोमाय वा पितृमते ॥ १९८ ॥

विकल्पेन श्रवणात् ॥ १९८ ॥

पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ॥ १९९ ॥

भवन्ति ॥ १९९ ॥

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः ॥ २०० ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ २०० ॥

चतुर्वा ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

पितृत्र्यत्वात्सकृद्ग्रहणे प्राप्ते अन्वयाच्चतुर्ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहननपेषणे ॥ २०२ ॥

उत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणातिष्ठन्नवहन्तीति वचनात् ॥२०२॥

दाक्षिणार्द्धे कपालोपधानम् ॥ २०३ ॥

दक्षिणार्द्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधातीति वचनात् ॥ २०३ ॥

धानाभर्जनम् दक्षिणाग्नौ ॥ २०४ ॥

अन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्तीति वचनात् ॥ २०४ ॥

श्रपणपेषणविपर्यासेऽपि धर्माः ॥ २०५ ॥

धानानां श्रपणपेषणयोर्विपर्यासः । तस्मिंश्च सति तद्धर्मा न भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ २०५ ॥

अभिमृश्यार्धाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे सकृन्मथित एकशलाकया [1]मन्थः ॥ २०६ ॥

अभिमर्शनं शृताशृतसंवित्त्यर्थं प्रकृतावुक्तम् । तमभिमृशति शृतं वेदानीति च । धानाभिमर्शनं न शक्यते कर्तुमित्यतोऽभिमर्शनं पुरोडाशविषयं द्रष्टव्यम् । अभिमृश्य पुरोडाशमर्धाः धानाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे सकृदुपमथित एकशलाकया मन्थो भवति ॥ २०६ ॥

अग्रहणं मन्थस्य ततोऽर्द्धाः पिंषन्तीति श्रुतेः ॥ २०७ ॥

अथपितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति ततोऽर्धाः पिंषन्तीति श्रुतत्वात् ॥ २०७ ॥

ग्रहणं वा चोदितत्वात् ॥ २०८ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । ग्रहणं वा मन्थस्य भवति । चोद्यते हि अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्यायै दुग्धे सकृदुप-

---

१ मन्थ अद्वालिताः सक्तव उच्यन्ते ।

मथित एकशलाकया मन्थो भवतीति । चोदितत्वात् अवहननश्रपणयोः सहसंयोगात् ॥ २०८ ॥

दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिवृतमुदग्द्वारं तन्मध्ये वेदिं करोत्यवान्तरादिक्स्रक्तिमाप्त्यान्ते ॥ २०९ ॥

दक्षिणाग्नेर्दक्षिणत उदग्द्वारं परिवृतमध्ये वेदिं करोति अवान्तरदिक्स्रक्तिम् । दिक्स्रक्तिर्हि चतुरस्रं पित्र्ये कर्मणि स्मर्यते । अत उच्यते अवान्तरदिक् स्रक्तिमिति ॥ २०९ ॥

दक्षिणाग्निं मध्येऽस्याः करोति ॥ २१० ॥

ततोन्वाहार्यधिश्रपणम् । मध्यशब्दो गर्भवाची ॥ २१० ॥

प्रणीतानुहरणं ब्रह्मयजमानौ चानुगच्छतः ॥ २११ ॥

न्यायसूत्रमेतत् । अतोन्यत्राप्यग्निप्रणयने प्रणीतानुहरणादि भवत्येव । वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ २११ ॥

स्फ्यादानादि करोति ॥ २१२ ॥

यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ॥ २१३ ॥

पित्र्यत्वात्प्राचीनावीतिप्राप्ताविदमुच्यते ॥ २१३ ॥

द्विर्वोपभृति ॥ २१४ ॥

ग्रहीतव्यम् । द्विरुपभृति गृह्णीयादिति विधाय प्रतिप्रसव उच्यते । तद्वद्द्वावेव कृत्व उपभृति गृह्णीयादिति । अतो विकल्पः॥२१४॥

प्रागग्रन्थि बर्हिः ॥ २१५ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः ॥ २१५ ॥

विस्र॒स्य यूनं चाग्रे गृहीत्वा त्रिस्तृणन्नग्निं पर्येति ॥ २१६ ॥

बर्हिर्विस्रस्य यूनं चोभयमग्रे गृहीत्वा वेदिं स्तृणन् त्रिः पर्येति । तथा च स्तरणं कर्त्तव्यम् यथोत्तरतोपवर्गो भवति ॥ २१६ ॥

प्रस्तरमात्र॒ शिष्ट्वा तावत्प्रतिपर्येति ॥ २१७ ॥

प्रस्तरमात्रं परिशिष्य त्रिरेव पर्येति ॥ २१७ ॥

त॒ स्तृणात्यविधृतिम् ॥ २१८ ॥

तमिति प्रस्तरनिर्देशः ॥ २१८ ॥

प्राक्स॒स्थ॒ हविरासादनम् ॥ २१९ ॥

अवरोक्तमिति प्राप्तौ दिग्विपर्ययप्रज्ञप्तये प्राक्सं-स्थतोच्यते ॥ २१९ ॥

सामिधेनी प्रैषाद्याज्यभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वे ॥ २२० ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ २२० ॥

पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीत् ॥२२१॥

यदि पुरस्तादुपविष्टौ नोचेत् स्थितावेवेति ॥ २२१ ॥

आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् ॥ २२२ ॥

एवकारकरणान्न होतृवरणम् । पितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयमिति वचनात् ॥ २२२ ॥

अपबर्हिषः प्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ २२३ ॥

प्रजा वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधातीति निषेधात् ॥ २२३ ॥

असमानयनं वा बर्हिः संयोगात् ॥ २२४ ॥

समानयनं चात्र न भवति । बर्हिः संयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषीति । वा समानयनं भवति । चतुर्थसंयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयतीति । बर्हिषीत्यनुवाद एव । बर्हिः प्रयाजस्य चतुर्थत्वात् । तथान्यत्रापि चतुर्थे चतुर्थे समानयतीत्युक्तम् ॥ २२४ ॥

प्रत्यगतीत्य जुहोति ॥ २२५ ॥

एवमेव हि प्रयाजेषु श्रूयते । प्रसूतोऽध्वर्युः स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति । सोपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति । तथानुयाजेष्वपि स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति सोपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ जयति । एवं चोभयत्र चोदकानुग्रह एव भवति । प्रकृतौ हि दक्षिणां दिशं गत्वा होमः कृतः इहापि दिग्विपर्ययेण प्रतीच्येव दक्षिणेति । प्रधाने तु चोदकप्राप्तस्य प्रत्यग्गमनस्य प्रत्यक्षः प्रतिषेधः । प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीति ॥ २२५ ॥

हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्ति ॥ २२६ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगाद्यदि सामिधेनिप्रैषादादौ विपर्ययकृतः । अथ पश्चादुपविष्टौ ततो व्यवस्थितावेति ॥ २२६ ॥

सर्वेभ्योवद्यति यथा पूर्वं; सोमवन्नचो मध्यात्सकृत्सकृत्सहावदधाति ॥ २२७ ॥

एवं हि श्रूयते । स उपस्तृणीत आज्यमथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृदवदधातीति ॥ २२७ ॥

द्विरभिघारणमनतिक्रमणं च ॥ २२८ ॥

वाचनिकम् ॥ २२८ ॥

सोमवन्नच एवायं प्रकारो माभूदित्यत आह—

सोमाय वा पितृमत इति ॥ २२९ ॥

एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो धानामन्थपुरोडाशानाम् ॥ २३० ॥

एवं शब्देन सर्वमतिदिश्यते ॥ २३० ॥

अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मन्थपुरोडाशधानानाम् ॥ २३१ ॥

अत्रैवं शब्दोनुवर्त्तते ॥ २३१ ॥

पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वं स स्विष्टकृत् ॥ २३२ ॥

कव्यवाहनगुणविधानेन गुणान्तरस्य निवृत्तिर्मा भूदिति स स्विष्टकृदित्युच्यते । अस्तु तथेति चेत् । नादृष्टार्थत्वात् । हविषामवदानप्रदेशविधानं शाखान्तरात् । अत्र सोमवद्यागे यद्धानामन्थयोरवदानग्रहणं तद्गुणमात्रं न हि तयोस्तत्र देवता सम्बन्धः । अवदानमात्रश्रवणात् । उत्पत्तौ हि षट्कपालावरुद्धः सोमवद्यागउत्पन्नः । तेन धानानां मन्थस्य च न समुच्चयः शक्यते वक्तुम । न हि विकल्पो न वैपरीत्येन बाध्यबाधकभावः । एवमत्र गुणभावेन श्रवणमिति । प्रयोजनं तद्ग्रहणे यागस्यानावृत्तिरिति । एवं बर्हिषद्यागे अग्निष्वात्तयागे च ॥ २३२ ॥

ओं स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा श्रुतप्रत्याश्रुतें स्वधा नम इति वषट्कारः ॥ २३३ ॥

एतच्च प्रधानेषु कव्यवाहने च विकल्पेन श्रूयते । एतैर्हविर्भिः प्रचरिष्यते इति प्रकृत्य तदुताश्रावयन्त्यों स्वधेत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रवणां स्वधा नम इति वषट्कार इत्याह । तस्माच्च सर्वत्रैतत् ॥ २३३ ॥

मन्थमुपहूय होताध्वर्युर्ब्रह्माग्नीदवघ्रायं निदधाति ॥ २३४ ॥

एवमेव हि श्रूयते । तदेते प्रयच्छन्तीति नोपनिबद्धं सामर्थ्य-परिप्राप्तत्वात् ॥ २३४ ॥

प्राशित्रमवदायेडां वा सर्वे प्राश्नन्ति वा ॥ २३५ ॥

प्राशित्रेडादि मन्थोपहवेन सह विकल्प्यते । इडां च सर्वे प्राश्नन्ति वा । अवजिघ्रन्ति वा । एवमेव हि श्रूयते । यथात्वेवेतरस्य यज्ञस्येडाप्राशित्रं समवद्यन्त्येवमेवैतस्यापि समवद्येयुस्तामुपह्व-यावैवजिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति इति प्रतिषिध्य प्रति प्रसवः प्राशितव्यं त्वेव वयं मन्यामह इति ॥ २३५ ॥

वेदिं त्रिः परिषिञ्चत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यज-मानो वा ॥ २३६ ॥

वेति विकल्पः ॥ २३६ ॥

स्रक्तिषु पित्रवनेजनं परिषिच्य परिषिच्य पूर्व-वदुत्तरापरस्यां प्रथमम् ॥ २३७ ॥

स्रक्तिषु कोणेषु पितृसम्बद्धमवनेजनम् । पूर्ववदित्यसाववने-निक्ष्वेति उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां प्रथमम् । तच्च परिषिच्य परिषिच्य क्रियते ॥ २३७ ॥

सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथावनिक्तं पि-ण्डान्ददात्यसावेतत्त इति ॥ २३८ ॥

सव्ये पाणौ कृत्वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय येषु प्रदेशे-ष्ववनेजनं कृतं तत्र पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३८ ॥

उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टे ऽत्र पितर इति ॥२३९॥

उत्तरपूर्वस्यां स्रक्त्यां पाणिनिमार्जनं करोत्यत्र पितर इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३९ ॥

यज्ञोपवीतिनः सर्वेनिष्क्रम्योदञ्चोक्षन्नमीमद-न्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम् ॥ २४० ॥

ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वेति श्रुतत्वात् । उदग्द्वारत्वात् परिवृतस्य उदञ्च इत्यवाच्यम् । प्राप्तत्वादेव पृष्ठतोनवलोकनार्थमुच्यते । अथ वानुपस्थानसम्बन्धः । उदञ्च उपतिष्ठन्त इति । द्वाभ्यामिति न वक्तव्यं परादिना पूर्वान्तप्राप्तेः । वक्तव्यं वा प्रकरणाभावात् । प्रकरणस्थानां हि स न्यायः ॥ २४० ॥

मनोन्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभिः ॥२४१॥

उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्त्तते ॥ २४१ ॥

प्राचीनावीती प्रविश्यामीमदन्तेति दाता जपति ॥ २४२ ॥

अथ यतरो ददाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य जपतीति श्रुतत्वात् । दातुः प्राचीनावीतिग्रहणे न सर्वे प्राचीनावीतिनो भवन्ति । येनोपरिष्टाद्यज्ञोपवीति विधानम् । ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वानुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इति ॥ २४२ ॥

अवनेज्य पूर्ववत्प्रदक्षिणम् ॥ २४३ ॥

परिषेकः प्रदक्षिणम् ॥ २४३ ॥

नीवीं विस्रस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति षड्वा नमस्कारान् ॥ २४४ ॥

प्रत्यञ्जलिकरणं षट्कृत्वो नमस्करोतीति वचनात् ॥ २४४ ॥

गृहान्नः पितरो दत्तेति च ॥ २४५ ॥

जपति ॥ २४५ ॥

ब्रह्मामन्त्रणादि प्राक्स्रुग्व्यूहनात्प्रयाजवत् ॥ २४६ ॥

ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति ब्रह्मामन्त्रणम् । तस्य यदादौ तदादि । उल्मुकसमासादित्यर्थः । उल्मुकसमासस्य ह्यनुयाजाङ्गत्वात् । प्रयाजवदिति च यज्ञोपवीतं देशगमनं च ब्रह्मयजमानयोर्वातिनातिदिश्यते प्राक्स्रुग्व्यूहनात् ॥ २४६ ॥

यज्ञोपवीतिविपर्ययम् ॥ २४७ ॥

स्रुग्व्यूहनादारभ्य पित्र्यत्वात्कर्मणः प्राचीनावीतित्वमेव भवति । न देशविपर्ययो ऽविहितत्वात् ॥ २४७ ॥

न प्रस्तरमादत्ते ॥ २४८ ॥

नाध्वर्युः प्रस्तरꣳ समुल्लुम्पतीति ॥ २४८ ॥

अनुप्रहरेत्युक्ते न किञ्चनानुप्रहरति ॥ २४९ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरेति स न किञ्चनानुप्रहरतीति वचनात् ॥ २४९ ॥

तूष्णीमात्मानꣳ सꣳस्पृशति ॥ २५० ॥

उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति ॥ २५१ ॥

उपस्पर्शनं च केचिन्मन्त्रेण कुर्वन्ति तत्पुनर्न, वचनाभावात् । अपूर्वत्वाच्च ॥ २५१ ॥

शंय्वन्तं भवति ॥ २५२ ॥

पितृयज्ञकर्म शंय्वन्तं भवतीति वचनात् ॥ २५२ ॥

बर्हिः परिध्यग्नौ प्रास्यति ॥ २५३ ॥

अथैतद्बर्हिरनुसमस्यति परिधींश्चेति श्रवणात् ॥ २५३ ॥

हविरुच्छिष्टं च ॥ २५४ ॥

अनुसमस्यति ॥ २५४ ॥

अप्सु प्राश्यं वा ॥ २५५ ॥

अप्सु प्राश्यं वेति विकल्पः । अस्य चागन्तुत्वादन्ते निवेशः ॥ २५५ ॥

त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् ॥ २५६ ॥

त्रैयम्बकानिति नामधेयम । तस्मात्त्रैयम्बकानामेति । रुद्रदेवत्यान् एककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् । गृह्यशब्दोत्र प्रजाविषयः । करम्भपात्रवत्तुल्यश्रुतित्वात् । एकेनातिरिक्ता भवन्त्येकाधिकान् ॥ २५६ ॥

चतुरो वा ॥ २५७ ॥

चतुःसंख्या वा द्विप्रजैकप्रजानाम् ॥ २५७ ॥

उदङ्मुखः सर्वम् ॥ २५८ ॥

उदङ्ङासीन एतान् गृह्णातीत्युक्त्वा अवोचत् स तत एवोपोत्थायोदङ्तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ दृषदुपले उपदधात्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधातीति ॥ २५८ ॥

देशांश्च ॥ २५९ ॥

आखूत्करचतुष्पथस्थाणुवृक्षवल्मीकादीन् उदङ्प्रतिपद्यते ॥२५९॥

जुहोतयो वषट्कारान् ॥ २६० ॥

जुहोतय इति कुतः । मन्त्रे स्वाहाकाराम्नानात् । अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादायोदङ्परेत्य जुहोतीति च श्रवणात् । तथा पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोतीति श्रवणात् । चतुष्पथे जुहोतीति च । अतो जुहोतय इत्युक्तम् । यद्येवमवषट्कारानिति किमुच्यते । यत्त्र्यम्बकैरयजन्तेति च यजत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । जुहोति शब्दश्च वषट्काराधिकेऽपि दृश्यते । उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखो जुहुत इति । होममन्त्रश्च । अस्तुतथेति चेत् । न, तत्राहत्य विधानात् । तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते इति । तस्मादवषट्कारानित्युच्यते ॥ २६० ॥

अक्तान्वा ॥ २६१ ॥

ते वा अक्ताः स्युरित्युक्त्वा त उ वा अनक्ता एव स्युरिति विकल्पः ॥ २६१ ॥

पात्र्यां कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय चतुष्पथे पलाशपत्रमध्यमेन होमः ॥ २६२ ॥

तान्सार्द्धं पात्र्यां समुद्वास्येति वचनात् । एकपात्र्यां दक्षिणाग्न्युल्मुकम् । आदानस्य दृष्टार्थत्वात् । तत्रैव होमो भवति । यद्येवं चतुष्पथे जुहोतीति कथम् । तत्रैवोल्मुकं स्थापयित्वा हूयमाने चतुष्पथे हुतमेव भवति । द्व्यधिकरणा हि क्रियेयं श्रूयत इति । पलाशपत्राणां यन्मध्यमं तत्पलाशपत्रमध्यमम् । यद्वा पलाशपत्रं च तन्मध्यमं चेति पलाशपत्रमध्यमं तेन होमः ॥ २६२ ॥

सर्वेषामवदानं सकृत्सकृदतिरिक्तवर्जम् ॥ २६३ ॥

एककपालानां वाचनिकं सकृदवदानम् । स सर्वेषामेवावद्यत्येकस्यैव नावद्यति य एषोऽतिरिक्तो भवतीत्यतिरिक्तवर्जमित्युक्तम् ॥ २६३ ॥

अक्तेषु मिश्रणम् ॥ २६४ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ २६४ ॥

एष त इति जुहोति ॥ २६५ ॥

अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इति ॥२६६॥

उपकिरणं च तिरः करणम् । तिर इव वै गर्भास्तिर इवैतद्यदुपकीर्णं इति। आखूत्करस्य केचिदाहवनीयधर्मान् कुर्वन्ति। तदयुक्तं होमाश्रवणात्। उपकिरणं ह्यत्र विहितमिति ॥ २६६ ॥

आगम्यात्र रुद्र मदीमहीति जपन्ति ॥ २६७ ॥

अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नाना-स्त्र्यम्बकमिति ॥ २६८ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वेषां परिगमनम् । पितृवदिति वचनादपसव्यम् ॥ २६८ ॥

देववच्चेति प्रदक्षिणम् ॥ २६९ ॥

एतेनैव दक्षिणानाघ्नानाः ॥ २७० ॥

एतेनैव मन्त्रेण दक्षिणानाघ्नानाः परियन्ति ॥ २७० ॥

कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र पतिकामा भगकामा वा ॥ २७१ ॥

उत्तरेण मन्त्रेणोभयत्र देववत्पितृवच्च पतिं कामयमानाः । सौभाग्यं वेति ॥ २७१ ॥

रौद्रान्यजमानोऽञ्जलिं नोदस्यत्यगोः प्रापणम् ॥ २७२ ॥

रौद्राः पुरोडाशा,ः तान्रौद्रान् पुरोडाशान् यजमानोऽञ्जलिनोत्क्षिपति । अगोः प्रापणम् । यथा गौर्नोदाप्नुयादिति ॥ २७२ ॥

पततः प्रतिगृह्णत्यैनानशक्य उपस्पर्शनम् ॥२७३॥

अशक्ये ग्रहणे पतितानामुपस्पर्शनम् ॥ २७३ ॥

मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वा सज्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इति ॥ २७४ ॥

१मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा २कुपे वासज्योभयतः स्थाण्वादीनामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदगोः प्रापणं एतत्त इत्यनेन मन्त्रेणासजति । आसञ्जनं चावलगनम् । आसञ्जत्यवलगयतिं ॥ १७४ ॥

कृत्तिवासा इति च ॥ २७५ ॥

मन्त्रमात्रोपदेशात् क्रियाया अनिर्दिष्टत्वात्तन्निश्चलीकरणमात्र क्रियात्र द्रष्टव्या । तथानिष्वापयत्येवैनमेतत्स्वपन्न हि कञ्चन हिनस्तीति वाक्यशेषः ॥ २७५ ॥

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ २७६ ॥

पृष्ठतोनवलोकयन्त एत्यापामुपस्पर्शनं कुर्वन्ति बहुवचनोपदेशात् । अत्र च वाशब्दोयद्यर्थे । अग्निपारगमनादि कर्मापवर्गसमिदाधानान्ते कर्त्तव्यम् । आगन्तुत्वात् । तथा च वाक्यशेषः । ते प्रतीक्षं पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति । अनपेक्षमेत्याप उपस्पृशन्तीत्यतो रुद्रियेणैव वा एतद्चारिषुरिति भूतकालनिर्देशात् निर्वृत्तं रुद्रियं कर्मेति गम्यते । अथ वा पाठानु-

---

१ यत्र तृणमय आवपने धान्यं बध्यते तन्मूतम् ।

२ वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशेषो वीवधापरपर्यायः कुपः ।

पूर्व्यां अव रुद्र मदीमहीति जपसमनन्तरं क्रियेत ततश्चाचारिषुरित्येतदनुपपन्नार्थं स्यादिति ॥ २७६ ॥

शुनासीरीयमतः ॥ २७७ ॥

स यत्रैव सकामैर्धैर्यजते तच्छुनासीर्येण यजेतेति वचनात् ॥ २७७ ॥

यदेच्छेत् ॥ २७८ ॥

यदा वा इच्छा भवति । तस्माद्यदैव कदाचैतेन यजेतेति श्रुतेः । उत्तरेषु वा ज्योत्स्नेष्विति च शाखान्तरात् ॥ २७८ ॥

पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम् ॥ २७९ ॥

अथैतान्येव पञ्च हवीꣳषि भवन्तीत्यनेन प्राप्तानां निवृत्त्यर्थमुच्यते । पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जमिति । तच्चैतच्छाखान्तरवचनादुद्रष्टव्यम् । अपरे तु वर्णयन्ति तस्यावृन्नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यन्न मन्थन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोनुयाजा पकꣳ समिष्टयजुरिति । उत्तरवेदिपृषदाज्ययोः प्राप्त्यभावादनुवादः । एवं चेदनिषिद्धानां देशवासः प्रस्तरादीनां प्राप्तिर्भवत्येव । सूत्रकारेण च बर्हिर्वर्जं सर्वेषां निषेधः कृतः । तच्च शाखान्तरवचनादेवोपपद्यते ॥ २७९ ॥

नित्येभ्योधिकानि शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः ॥ २८० ॥

इन्द्राय वा शुनासीरायेति देवताविकल्पः ॥ २८० ॥

वायव्यं पयः ॥ २८१ ॥

अथ वायव्यं पयो भवतीति वचनात् ॥ २८१ ॥

लौकिकम् ॥ २८२ ॥

तच्च लौकिकं भवति धर्मरहितम् ॥ २८२ ॥
कुत एतत्—

प्रतिधुक् श्रुतेः ॥ २८३ ॥

प्रतिधुक् शब्देन च प्रातर्दुग्धमात्रं धारोष्णमभिधीयते । तथा-चाह । गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतमिति । एवं च धर्मानुष्ठाने सति आज्यनिर्वापकाले दोहः प्राप्नोति श्रपणं च । अत्र प्रतिधुक्त्वं विरुध्येत इति ॥ २८३ ॥

एवं प्राप्त इदमुच्यते—

नाविरोधात् ॥ २८४ ॥

न लौकिकं भवति । वैदिकमेव धर्मवद्भवति । कुत एतत् ? अविरोधात् । यागकाल एव दोहः करिष्यते । धर्माः प्रधानभूताः कालो गुणभूतः । अतो धर्मानुग्रहाय गुणभूतकालबाधेन तत्रैव धर्माः करिष्यन्ते । ये च विरुध्यन्ते ते एव न क्रियन्ते परिक्षालनश्रपणा-दयः । तस्मात्साधूक्तं नाविरोधादिति ॥ २८४ ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ २८५ ॥

यत्र प्रक्रियन्ते धर्माः सा प्रकृतिः । ऐन्द्रं पयो माहेन्द्रं पय इति तद्धितान्तता व्यक्तता वेति । सा चेह दृश्यते वाय-व्यं पय इति ॥ २८५ ॥

यवागूर्वा ॥ २८६ ॥

तण्डुलैः शिथिलपक्का यवागूरित्युच्यते । वेति विकल्पः । य-वागूर्वा पयो वा भवति ॥ २८६ ॥

सौर्य एककपालः ॥ २८७ ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ २८७ ॥

सीरं षड्योगं दक्षिणा ॥ २८८ ॥

सीरं लाङ्गलं षड्भिरनडुद्भिर्युक्तमित्यर्थः । इयं दक्षिणा ॥ २८८ ॥

ओष्टारौ वा ॥ २८९ ॥

वोढारौ महान्तौ बलीवर्दौ वेति विकल्पः ॥ २८९ ॥

श्वेतोऽश्वः सौर्यस्य ॥ २९० ॥

दक्षिणा । सौर्यं प्रकृत्याह तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणेति ॥ २९० ॥

अभावो गौः ॥ २९१ ॥

अश्वाभावे गौर्भवति । यद्यश्वं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति ॥ २९१ ॥

साकमेधसमनन्तरमुत्तरेषु वा ज्योत्स्नेष्विति शुनासीरीयमुक्तम् । अन्यदपि पक्षान्तरमस्ति तदर्थमाह—

संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युदृष्टे शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्या वा यजेत पौर्णमास्याम् ॥ २९२ ॥

यो नाम चातुर्मास्ययागैरहोरात्रद्वारेण संवत्सरं व्याप्नुमिच्छति स संवत्सरेप्सुः । तथा चोक्तम् । तद्धैके रात्रीरापिपयिषन्तीति । तस्य संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युदृष्टे शुनासीरीयम् । फाल्गुनापौर्णमास्यः पूर्वं यदुदृष्टं चन्द्रमसः शास्त्रतः प्रथमसुदर्शनं तत्फाल्गुन्युदृष्टम् । फाल्गुनावतारप्रतिपदित्यर्थः । तत शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्या वा पौर्णमास्यां यजते । सोमोऽग्निष्टोमः । पशुरग्नीषोमीयः । इष्टिराग्नेयीति विकल्पः ॥ २९२ ॥

आवृत्तिरनीजानस्य ॥ २९३ ॥

सोमे पश्विष्टिभिरनीजानस्यावृत्तिर्भवति । एतदुक्तं भवति । उत्सर्गपक्ष एवैतैर्यजेतेति ॥ २९३ ॥

आवृत्तौ कर्मविवेचनायाह—

फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं प्रातर्वै-

श्वदेवम् ॥ २९४ ॥

फाल्गुन्या उपवसथः फाल्गुन्युपवसथः । उपवसथशब्देन प्राक्कालीनमहरुच्यते । चतुर्दशीति एतदुक्तं भवति । तत्र शुनासीरीयं प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवमिति ॥ २९४ ॥

सपाशुकान्यपि चातुर्मास्यानि सन्ति तदर्थमाह—

सपशुषु पशुतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ २९५ ॥

सपशुषु चातुर्मास्येषु एकतन्त्राभ्युपगमन्यायान्यत्पशुतन्त्रमभ्युपेयम । कुत एतत् । प्राधान्यात् । प्रधानशब्दो महत्ववाची, महत्वात्पशुतन्त्रस्येत्यर्थः । न ह्यत्र गुणप्रधानभावः। चातुर्मास्यैरयजन्तेति यागाविशेषात् । तस्मात्प्रधानशब्दो महत्ववाचकः । महति च तन्त्रे लघुप्रक्षेप्तुं शक्यते । न लघुनि महदिति ॥ २९५ ॥

पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकम् ॥ २९६ ॥

कर्मभवतीति । एवमेव ह्यग्नीषोमीये दृष्टम् । उत्तरवेदिच्छन्नावसतीति । सापि ह्याहवनीयवदङ्गप्रधानार्था । तत्प्रकृतित्वे ह्यत्रापि तथैव भवितव्यम् ॥ २९६ ॥

सद्यो वा ॥ २९७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सद्यो वा भवति । न द्व्यहकालतया । सद्यस्त्वं विकृतीनामित्येतदुक्तमेव । यत्तु पूर्वेद्युरुत्तरवेदिच्छादनान्तमुक्तं स सौमिको विप्रकर्षो न पाशुक इति । पशुः पदार्थमात्रं च गृह्णाति सद्यस्त्वविधानान्न सौमिकं विप्रकर्षमिति ॥ २९७ ॥

वैश्वदेवः पशुः ॥ २९८ ॥

वैश्वदेवे भवति ॥ २९८ ॥

पशुपुरोडाशमनुहवींषि निर्वपति ॥ २९९ ॥

वचनसामर्थ्यात् ॥ २९९ ॥

तेषां स्विष्टकृद् भूयस्त्वात् ॥ ३०० ॥

तेषां हविषां सम्बन्धी यजप्रैषः स्विष्टकृद्यागो भवति। भूयस्त्वाद् बहुत्वादित्यर्थः। बहूनां ह्यनुग्रहो युक्तो नैकस्येति ॥ ३०० ॥

यथोक्तमविरुद्धम् ॥ ३०१ ॥

यदविरुद्धं तद्यथोक्तं च कर्त्तव्यम्। यथाश्ववालप्रस्तरस्य प्रसूतता ॥ ३०१ ॥

हृदयशूलान्ते वपनम् ॥ ३०२ ॥

पुनर्वचनसामर्थ्यान्नियोगतः कर्त्तव्यम् ॥ ३०२ ॥

वरुणप्रघासेषु वारुणः ॥ ३०३ ॥

पशुः ॥ ३०३ ॥

महाहविषि माहेन्द्रः ॥ ३०४ ॥

पशुः ॥ ३०४ ॥

शुनासीराभ्यां चतुर्थः ॥ ३०५ ॥

कृतानुकरणतया प्रतिप्रस्थातुरपि पशुर्मा भूदिति चतुर्थग्रहणम् ॥ ३०५ ॥

पुरस्ताद्वा पर्वणः पर्वणेति वा ॥ ३०६ ॥

पशुर्भवति। महाहविषि माहेन्द्र इति वचनात्। तस्यैव पुरस्तात्पशुरन्ते वा न साकमेधानामिति भेदेन पश्वनुष्ठाने पशुरपि पर्वशब्दवाच्य एवेति। अतस्तस्यापि पर्वदक्षिणेति सम्प्रदायः। नेत्यपरे। पशोर्हि स्वदक्षिणापरिप्राप्तेः। समानतन्त्रत्वे तु पर्व एव तादृगिति पर्वदक्षिणैव भवति ॥ ३०६ ॥

श्रुत्यनुसारेणाचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठानुसारेण ज्योतिष्टोमः प्राप्तः। तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविन्दानुविधीयते—

मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य ॥ ३०७ ॥

मित्रविन्देति कर्मणो नामधेयम् । अभिधायकत्वात् । श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य । पर्यायेण च योगसिद्धिः ॥ ३०७ ॥

दशहविः ॥ ३०८ ॥

सैतां दशहविषमिष्टिमपश्यत् इति वचनात् । उपक्रमादेव तत्सिद्धेरवाच्यमेतदिति चेत् । उपहोमेष्वपि मित्रविन्दाशब्दो मा भूदिति दशग्रहणम् ॥ ३०८ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुर्वारुणो दशकपालश्चरुर्वायावो मैत्रश्चरुरैन्द्र एकादशकपालो बार्हस्पत्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालोष्टाकपालो वा सारतश्चरुः पौष्णश्चरुस्त्वाष्ट्रो दशकपाल एकं प्रदानम् ॥ ३०९ ॥

वचनादेकं प्रदानम् । याज्यानुवाक्ययोश्च । सच देवताभिधानात् ॥ ३०९ ॥

समस्यानुवाचनम् ॥ ३१० ॥

अत्र चाविभक्तिलोपेन समासः । एवं हि पूर्वमभिहितं अनुवाचनप्रैषो यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति । अमुष्मा इति चतुर्थ्यतेनोक्तः । अपि च लुप्तसमासे सति द्वन्द्वे अजाद्यदन्तम् अल्पाच्तरमिति च पूर्वं निपतति । तत्र पाठक्रमो बाध्यते । तस्मादविभक्तिलोपेन समासः ॥ ३१० ॥

यजेति च ॥ ३११ ॥

अविभक्तिलोपेनैव समस्यते ॥ ३११ ॥

प्रैषाश्च ॥ ३१२ ॥

असमासेन भवन्ति । अत्र च प्रैषशब्देन स्विष्टकृन्निगदाभिधानम् । निगदशब्दः स्विष्टकृति दृष्टः। स्विष्टकृति निगदं ब्रूयादिति। निगदः प्रैष इति चानर्थान्तरम् । तस्मात्प्रैषाश्चेति सौविष्टकृतनिगदाभिधानम् । प्रैषाश्चेति बहुवचनं देवताभेदात् । अपरेन्यथा व्याचक्षते । याज्यादौ देवताभिधानं तल्लक्षणया प्रैषशब्देनोच्यते ॥ ३१२ ॥

उत्तरे निगमा यथेष्टं जोषणाश्रुतेः ॥ ३१३ ॥

उत्तराणि यानि सूक्तवाके निगमनानि यथेष्टं कर्त्तव्यानि । कुत एतत्। जोषणा श्रुतेः । एवं या इष्ट देवता भवन्ति ताः सम्पश्यन्त्यसौ हविरजुषतेति । इष्टाश्च प्रातिलोम्येन याज्यायामभिधानात् । त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वतीति ॥ ३१३ ॥

अनुलोमा वा चोदना गुणत्वात् ॥ ३१४ ॥

अनुलोमा वा निगमा भवन्ति । न प्रातिलोम्येन । येन सर्वत्रैव निगमनेषूत्पत्तिचोदनानुसमर्त्तव्या । तन्मूलत्वात् । इतरथा निगमनान्येव सम्भवतीति । तस्माच्चोदनापाठक्रमस्यैव सर्वत्र गुणभावः ॥ ३१४ ॥

हौत्रमप्यत्राभिहितं तदुच्यते—

पञ्चदशसामिधेन्यः ॥ ३१५ ॥

भवन्ति ॥ ३१५ ॥

पुष्टिमन्तावाज्यभागावग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवे दिवे यशसं वीरवत्तमं गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः सुमित्रः सोम नो भवेति ॥ ३१६ ॥

हविषोनुवाक्या अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री पूषा

नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ॥ ३१७ ॥

याज्या त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भग॑ सविता मे ददातु बृहस्पतिर्ददादिन्द्रो बलंमे मित्रावरुणः सोमो ऽग्निरिति ॥ ३१८ ॥

हुत्वा स्थाल्याः स्रुवेणोपहुजोत्यग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सोमो राजा राजपती राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः क्षमस्मिन्यज्ञे मयिदधातु स्वाहेन्द्रो बलं बलपतिर्बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सविता राष्ट्र॑ राष्ट्रपती राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा पूषा भगं भगपतिर्भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा त्वष्टा रूपाणा॑ रूपकृद्रूपपती रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेति ३१९ ॥

एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ३१९ ॥

विराजौ संयाज्ये ॥ ३२० ॥

संयाज्याशब्देन च स्विष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये भिधीयेते प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति ॥ ३२० ॥

सहस्रवत्यौ वा नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पु. ष्टिवद्वसु द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् उत नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातम इति ॥ ३२१ ॥

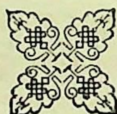
नूनो रास्व सहस्रवदित्येवमादि ॥ ३२१ ॥

दशदक्षिणा सहस्रं वा ॥ ३२२ ॥

सहस्रं वेति विकल्पः ॥ ३२२ ॥

इति कात्यायनसूत्रे कर्कोपाध्यायविरचिते
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

श्रुत्यनुकरणकारिणाऽऽचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरे ज्योतिष्टोमस्य तन्त्रस्तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविन्दाऽनुविहिता । हविर्यज्ञत्वसामान्यादेव च इदानीं निरूढपशुबन्धोऽनुविधेयः । हविर्यज्ञत्वसामान्यं च हविर्यज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबन्धः सवविधोन्य इति श्रुतत्वात् । अस्य च प्राणिसाधनकत्वसामान्यादग्नीषोमीयविध्यन्तग्राहकत्वम् । अग्नीषोमीये हि धर्माणां विशनादीनां विहितत्वात् । इह चाविधानात् । तथा च विशसनादीनग्नीषोमीयात्प्राप्ताननुवदति । तस्मादुपांशुः संज्ञप्तं ब्रूयाच्छेतान्नुमुहूर्त्तमिति । तथा च तत एव यूपपरिप्राप्तौ सत्यां जात्यन्तरविधानम् तस्मात्पालाशमेव यूपं कुर्वीतेति । तेन निरूढपशुबन्धमूरीकृत्य अग्नीषोमीयधर्मानुकथनं क्रियते । अग्नीषोमीयधर्माणां हि सौमिकैर्धर्मैरत्यन्तव्यतिषङ्गादिह धर्मानुकथनं युक्तरूपम् । तत्रातिदेशेन धर्मान्वक्ष्यति । अत्र च कैश्चित्सौत्रामणी पशुषु निरूढप्रकृतित्वमिष्यते । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । येन न हि निरूढः प्रकृतिभूतः । तेनापि ह्यग्नीषोमीयादेव धर्मा गृहीताः । न च भिक्षुको भिक्षुकाद्याचत इति । अतस्तेप्यग्नीषोमीयविध्यन्तग्राहका एव । न हि तेष्वानुमानिकवचनापवादत्वेन प्रत्यक्षशिष्टं वचनं नाम वा विद्यते । यथा वैश्वदेवधर्मांश्चातुर्मास्येषु सोमाच्चावभृथ इति च । तस्मादग्नीषोमीयप्रकृतित्वमेव तेष्वपीति । अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे च सति आरम्भणीया न भवति । आरम्भनिमित्ताहिसा । न चाग्नीषोमीयस्यारम्भोस्ति । तेन पैतृकरिकथन्यायेन अग्नीषोमीयाभावादिहापीति न भवति। ननु च दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे चारम्भणीया प्राप्ता, तत्र पृथगारम्भावान्न क्रियते । निरूढादिषु तु पृथगारम्भस्य विद्यमानत्वादस्त्वन्वारम्भणीयेति । यथान्वाहार्यो दर्शपौर्णमासप्रकृतित्वेनाग्नीषोमीये प्राप्तः सौमिक्या दक्षिणया निवर्त्तते । अतस्तद्विकारेषु यत्र दक्षिणाम्नानं नास्ति तत्र प्रवर्त्तते, एवमारम्भणी-

यापीति । नैतद्युक्तम्।मग्नीषोमीये हि आनत्यंशेन प्रवृत्तोन्वाह।यों गवां शतेन निवर्त्त्यते । तद्विकारेषु तु वर्त्तमानः केन निवार्यते । आरम्भणीया पुनर्नकेन चिन्निवर्त्यते । आरम्भनिमित्तत्वात्।तदभावाच्चाग्नीषोमीयस्यानङ्गमारम्भणीया । अतस्तिद्विकारेष्वप्रवृत्तिरिष्यत-इत्यलमतिप्रसङ्गेन, प्रकृतमिदानीमभिधीयते ।

पश्विज्या त्संवत्सरे संवत्सरे प्रावृषि ॥ १ ॥

कर्त्तव्येति सूत्रशेषः । पशुना इज्या पश्विज्या। सा च प्रतिसंवत्सरं कर्त्तव्येति । तेन संवत्सरे संवत्सर इत्युक्तम । नित्यत्वं हि परिभाषायामुक्तमेव । दाक्षायणपशुषु प्रवृत्तेरिति । अपि चाह । तं वै संवत्सरो नानीजानोतीयादिति । सा च प्रावृषि । प्रावृच्छब्देन वर्षा उच्यते । तेन सुयवसे यजेतेति श्रुतेः । सुयवसाश्च वर्षाः१ ॥ १ ॥

आवृत्तिमुखयोर्वा ॥ २ ॥

पश्विज्या भवति, वा प्रावृषि। आवृत्तिशब्देन उदगयनदक्षिणायने उच्येते । तयोर्मुखमावृत्तिमुखम् । प्रथममहस्तत्र कर्त्तव्यम् । न पौर्णमास्यमावास्ये अपेक्ष्येते । संवत्सरे संवत्सरे इति चोक्तत्वादेकत्र क्रिया । नोभयोरपीति ॥ २ ॥

गृहेषु ॥ ३ ॥

देवयजनागारेऽग्नीषोमीयस्य दृष्टत्वादिहापि तन्मा भूदिति गृहेष्वित्युच्यते । तेन गृहेषु यजेतेति वचनात् । अपरे त्वयमनुवाद इति मन्यन्ते । न ह्युदवसानमग्नीषोमीयार्थम।ज्योतिष्टोमप्रकरणे विधानात् । तादर्थ्याच्च प्रासङ्गिकोग्नीषोमीयस्य । एवं च सति न्यायसूत्रमेवैतद्गृहेष्विति । यद्येवं समारोपोपि प्रकरणसमधी-

---

१ सचर्तुः सर्वत्र चान्द्रमानेन गृहीतव्यः तदभावे सौरः । तथा च स्मरणम्—" श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रेषु चर्तुषु, तदलाभे तु सौरेषु " इति ।

त्त्वात् ज्योतिष्टोमार्थ एव । प्रासङ्गिकोऽग्नीषोमीये इति पश्वन्तरेषु न प्रवर्त्तते । नैतदेवम् । समारोपो ह्यग्निसंस्कारः । अग्नेश्चाङ्गप्रधानार्थता । यदाहवनीये जुहोतीति वचनात् । तस्मात्प्रवर्त्तत एव समारोपः । अत एव चोत्तरवेदिसम्भाराश्च प्रवर्त्तन्ते ॥ ३ ॥

यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वोरु विष्णविति ॥ ४ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति, यद्यस्रुवेण स्रुवेणैवोपहत्य जुहोतीति वचनाद्विकल्पः । इयं च यूपाहुतिरग्नीषोमीये यूपार्था दृष्टा१ । यूपं व्रश्चयन्वैष्णव्यर्चा जुहोतीति । तत्र च ब्रह्मणा कृताकृतप्रत्यवेक्षणं कृतमिहापि ब्रह्मवरणोत्तरकालतैव गम्यते ॥ ४ ॥

आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति यूपम् ॥ ५ ॥

यत्राज्यं परिशिष्टं भवतीति वचनात् । वक्ष्यत्युपरिष्टात् यूपान्ते वाग्निं मथित्वेति । अतश्च विकल्पोयम् ॥ ५ ॥

अभिमृशत्यत्यन्यानिति ॥ ६ ॥

यूपमभिमृशत्यनेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

प्राङ्तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा ॥ ७ ॥

अनेनैव मन्त्रेणेति । स चायं तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः ॥ ७ ॥

पालाशं बहुलपर्णमशुष्काग्रमूर्द्धसकलशाखं मध्याग्रोपनतमव्रणम् ॥ ८ ॥

---

१ तेन 'खले वाली यूपो भवति' इत्यत्र न भवति, लुप्तार्थत्वात् । यूपं च्छेत्स्यता होतव्यमिति च्छेदनार्थो होमः, न च खले वाल्यां च्छेदनमस्तीति ।

निरूढे हि श्रूयते । तस्मात्पालाशमेव यूपं कुर्वीतेति । मध्याऽवोपनतत्वं च निरूढ एव तत्रैव पाठात् । अथ य एष आनतुपरिष्टादुपनतो मध्य इति । अन्यत्रानियमः ॥ ८ ॥

अभावे खदिरविल्वरौहीतकान् ॥ ९ ॥

पलाशाभावे खदिरादयो भवन्ति ॥ ९ ॥

खदिराभावे सोम इतरान् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे खदिराभावे वैल्वान्रौहीतकान्वा कुर्यात्पालाशस्तु निरूढ एवेति सम्प्रदायः । खदिराभावे इतरानिति बहुवचनमुच्चारणार्थम् । यूपव्यक्तिभेदापेक्षं वा ॥ १० ॥

स्रुवेणापस्पृशति विष्णवे त्वेति ॥ ११ ॥

दृष्टार्थत्वाद्यस्मिन्प्रदेशे च्छेदनं तत्रोपस्पर्शनम् ॥ ११ ॥

ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित इति परशुना प्रहरति ॥ १२ ॥

ओषध इत्यनेन मन्त्रेण तृणमन्तर्धाय स्वधित इत्यनेन मन्त्रेण परशुना प्रहरति ॥ १२ ॥

प्रथमशकलं निदधाति ॥ १३ ॥

कार्यार्थम् ॥ १३ ॥

अनक्षस्तम्भं वृश्चति ॥ १४ ॥

यथाक्षस्योपस्तम्भनं स्थाणुर्न भवति तथा च्छिद्यते ॥ १४ ॥

एकजम् ॥ १५ ॥

एक एव यो जातः ॥ १५ ॥

द्यां मालेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयते ॥ १६ ॥

यूपम् ॥ १६ ॥

स च—

न दक्षिणा पतेत् ॥ १७ ॥

अयꣳ हि त्वेति शोधनम् ॥ १८ ॥

कुत एतत् । मन्त्रलिङ्गात् । अयꣳ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनायेति ॥ १८ ॥

अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात् ॥ १९ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अयꣳ हि त्वेत्यभिमन्त्रणशेष एव भवति न शोधने । कुत एतत् । विशेषोपदेशात् । तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयते द्यां मा लेखीरिति । मन्त्राणां चाविधायकत्वात् ॥ १९ ॥

अतस्त्वमित्यावृश्चने जुहोति ॥ २० ॥

आव्रश्चनं चापादानसाधनत्वेन स्थाणुरभिप्रेतः । आव्रश्चनमभिजुहोतीति श्रुतत्वात् ॥ २० ॥

यूपे वा तत्संस्कारत् ॥ २१ ॥

यूपे वा जुहोति न स्थाणौ । कुत एतत् । तत्संस्कारात् । यूपस्य हि संस्काराभिप्रवृत्तेः ॥ २१ ॥

स्थाणौ श्रुतेश्च ॥ २२ ॥

स्थाणौ वा जुहोति न यूपे । कुत एतत् । श्रुतेः । अथाव्रश्चनमभिजुहोतीति प्रकृत्याह नेदतो नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यनूत्तिष्ठानिति । यूपं च्छिन्नमनुनेदतो नाष्ट्रा रक्षाꣳसि अनूत्तिष्ठानिति । वज्रो वा आज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवबाधत इति श्रुतेः । चशब्दान्मन्त्रवर्णाच्च । अतस्त्वं देववनस्पते शतवल्शो विरोहेति । यस्त्वं मत्तोः वृक्णः स शतशाखो विरोहेतिं मन्त्रवर्णेन स्थाणुरेवाभिधीयत इति । स्थाणावपि च होमे क्रियमाणे यूपीयस्थाणुरिति भवत्येवादृष्टो यूपसंस्कारः । अतः स्थाणावेव होम इति ॥ २२ ॥

परिवास्योच्छेदनं पुनः ॥ २३ ॥

परिपूर्वोवसिश्छेदनार्थः। परिवास्य च्छित्वा यूपाग्रं पुनश्छेदनं न कर्त्तव्यम् ॥ २३ ॥

त्र्यरत्निश्चतुररत्निर्वा ॥ २४ ॥

परिवास्यते। स वा एष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयूपो भवतीति वचनात् ॥ २४ ॥

एकारत्निप्रभृतीनेके ॥ २५ ॥

एवमपि हि श्रूयते। स यत्पशुना यक्ष्यमाण एकारत्निं यूपं कुरुत इममेव तेन लोकं जयत्यथ यद्‌ब्र्यरत्निमन्तरिक्षलोकमेव तेन जयतीति। एके तन्नेच्छन्ति। न ह्येतौ विधीयेते किं तर्हि अवयुत्यवादेन संस्तवोयं, यो नापसंहरति स वा एष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयुपो भवतीति१ ॥ २५ ॥

अष्टाश्रं करोत्युपरवर्जम् ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वन्तक्ष्णो व्यापारः। एवं हि तक्ष्ण आनयनं दृष्टार्थं भवति। उपरवर्जमिति। उपरशब्देन उपरार्हः प्रदेशोभिधीयत। उपरार्हप्रदेशवर्जमष्टाश्रिं करोति ॥ २६ ॥

अग्राच्चषालं पृथमात्रमष्टाश्रं मध्यसंगृहीतम् ॥२७॥

करोतीत्यनुषङ्गः। पृथशब्देन सङ्कुचिताङ्गुलिः पाणिरामणिबन्धादुच्यते ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तद्र्मातिक्रान्तं यूपस्य ॥ २८ ॥

---

१ तथा चापस्तम्बः—“ त्र्यरत्निश्चतुररत्निर्वा पालाशो निरूढपशुबन्धस्यातो ऽन्यः सौम्यस्याध्वरस्येति वाजसनेयिन ” इति।

स चायमुपदेशः । प्रतिमोकस्त्वञ्जनोत्तरकाल एव ॥ २८ ॥

पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे दशसप्तचतुर्दशवर्जमपरिमितो वा ॥ २९ ॥

भवति यूपः । एवमपि हि श्रूयत इति ॥ २९ ॥

सप्तदश वाजपेये ॥ ३० ॥

एकविꣳशतिरश्वमेधे ॥ ३१ ॥

यथाकायꣳ स्थविमा ॥ ३२ ॥

स्थौल्यं च यथाकायमेव भवति । न च तक्षणेन अग्रतुल्यप्रमाणात् ॥ ३२ ॥

वेदिं करिष्यन् षड्ढोतारं पञ्चगृहीतं मनसानुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा द्यौष्पृष्ठमन्तारिक्षमात्माङ्गैर्यज्ञं पृथिवीꣳ शरीरैः वाचस्पते ऽच्छिद्रया वाचा छिद्रया जुह्वा दिवि देवतावृधꣳ होत्रामैरयन्स्वाहेति ॥ ३३ ॥

प्राग्वेदिकरणात् । षड्ढोतारं मन्त्रं मनसानुद्रुत्य पञ्चगृहीतं जुहोति । पञ्चभिर्वा विग्रहैः । स चायं होमो निरूढ एव भवति । तत्रैव पाठात् । नाग्निषोमीय इति ॥ ३३ ॥

वेदिं करोति ॥ ३४ ॥

किमर्थमनवसरे वेदिकरणमुक्तम् । परिस्तरणादीनुपरिष्टाद्वक्ष्यत्याचार्य इति । उच्यते । ज्योतिष्टोमे ह्युत्तरवेदिर्विहिता । तत्र वाहवनीयनिधानमुक्तम् । अग्निं वा अस्यामाधास्यन् भवतीत्यनेन । स चायमग्निसंस्कारः । अङ्गप्रधानार्थत्वाच्चाग्नेरग्निषोमीये प्राप्नोति अग्नीषोमीयाच्च पश्वन्तरेषु । न च वेद्या विनोत्तरवेदिर्भवति । अतः स्वावसराद्वेदिरपकृष्यते । तेन वेदिं करोतीत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

वरुणप्रघासवत्स्फ्याद्याग्निनिधानात् ॥ ३५ ॥

वारुणप्रघासिकोपदेशोयम् न धर्मपरिप्राप्तिः ॥ ३५ ॥

एकमिध्मेन प्रणयति ॥ ३६ ॥

तत्र हि कर्परप्रणयनं द्वयोश्च । इह एकमिध्मेनोच्यते । तत्कुतः । ज्योतिष्टोमेहीध्मेन प्रणयनं दृष्टम् । स चाहवनीयसंस्कारः । अङ्गप्रधानार्थत्वाच्च तस्याग्नीषोमीये प्राप्तिः । तत्प्रकृतित्वाच्च पश्वन्तरेषु । तेनैकमिध्मेनेत्युच्यते । एवं च कृत्वा समारोपोप्यत्र भवत्येव ॥ ३६ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागावदानपूर्णपात्रविष्णु-
क्रमान्कुर्याद्धविर्यज्ञविधे ॥ ३७ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागानामन्वयप्राप्तानां सवविधे प्रतिषेधार्थं निरूढे च प्रतिप्रसवार्थं वचनम्। भागावदानानि तु क्लोमं ब्रह्मणे प्लीहं यजमानाय पुरीततमध्वर्यवे इत्येवमादीनि अग्नषोमीयमाम्नातानि। तत्र शाखान्तरे प्रतिषेधात् विकारपशुनुपाच्छन्ति। तेनेह विधानमग्नीषोमीयनिषेधार्थम्। तत्र च निषेधात् पश्वन्तरे प्रवृत्तौ निरूढे विकल्पं वक्ष्यति क्लोमप्लीहाध्यूध्नीपुरीततश्चेच्छन्निति । अतो भागावदानानामग्नीषोमीये अभाव एव निरूढे विकल्पोऽन्यत्र नियम इति । पूर्णपात्रविष्णुक्रमयोस्त्वस्मिन्निरूढ एव विधानम् । दक्षिणाग्निहोमान्तत्वादग्नीषोमीयस्यान्यत्राप्रवृत्तिरेव। तथा चाह हविर्यज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबन्ध इति स हैष हविर्यज्ञविधो यस्मिन्व्रतमुपनयति यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रन्निनयति यस्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमत्यथ हैष सवविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्त इति ॥ ३७ ॥

परिस्तरणपात्रस;ादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणप-
णाधिश्रयणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करो-
त्याज्यासादनात् ॥ ३८ ॥

परिस्तरणादीनामुपादानं वैकृतपदार्थोक्तिसमनन्तरं प्राकृतानुसम्बन्धनार्थम् । खननावसरविधानार्थं च । उत्तरपरिग्रहादि करोत्यनेन च उत्तरपरिग्रहस्य यदादौ तदादि करोत्याज्यासादनादिति ॥ ३८ ॥

अत्र विशेषः—

सपृषदाज्यमाज्यग्रहणम् ॥ ३९ ॥

तस्य चानुयाजार्थतेत्युक्तमेव ॥ ३९ ॥

बर्हिषि प्लक्षशाखास्तृणाति ॥ ४० ॥

अवसरान्तराविधानाच्च स्तरणाधिकारात् बर्हिस्तरणसमनन्तरमेव प्लक्षशाखास्तरणम् ॥ ४० ॥

देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादन्तर्वेद्यर्द्धम् ॥ ४१ ॥

अन्तर्वेदिश्च न यूपार्द्धस्याङ्गत्वेनोच्यते । किं तर्हि देशलक्षणेयम् । यूपमानं प्रकृत्य वचनं हि भवति अर्द्धमन्तर्वेद्यर्द्धं बहिर्वेदीति । तत्र यूपार्द्धस्याङ्गत्वेन वेदिविधाने अर्द्धं बहिर्वेदीत्येतदपि विधेयम् । तथा च वाक्यभेद प्रसङ्गः । देशलक्षणायां त्वेषदोषो न भवति । न चैकवाक्यत्वे सत्यनेकवाक्यतायुक्तरूपा । अनेकादृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गात् । चिन्तायाः प्रयोजनन्तीव्रसुति प्राची वेदिर्न कर्त्तव्येति अनङ्गत्वात् ॥ ४१ ॥

उपरसम्मितं खनति ॥ ४२ ॥

उपरशब्देन चोपरार्हः प्रदेशो लक्ष्यते । उपरार्हप्रदेशसम्मितं खनतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्राचः पांसूनुद्वपति ॥ ४३ ॥

तदग्रेण यूपं प्राञ्चं निदधाति ॥ ४४ ॥

तच्छब्देनावटः परामृश्यते ॥ ४४ ॥

कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन् ॥ ४५ ॥

यूपे ॥ ४५ ॥

प्रथमशकलं च ॥ ४६ ॥

चशब्दादुपर्येव ॥ ४६ ॥

अग्रमुत्तरेण चषालम् ॥ ४७ ॥

निदधातीत्यनुवर्त्तते ॥ ४७ ॥

यवोसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४८ ॥

आपश्च सतीष्वेव प्रणीतासु लौकिका एव गृह्यन्ते । सान्नाय्ये ह्यङ्गार्थाः प्रणीताः तद्विकारे च पशावङ्गार्थानामेव प्रतिप्रसवः । तेनापूर्वत्वाद्यूपकर्मादावप्रवृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ ४९ ॥

प्रयोगः ॥ ४९ ॥

अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति ॥ ५० ॥

शेषप्रतिपत्तिरवटसंस्कारश्चायम् । अतः यूपैकादशिन्यां सर्वावटसंस्कारः कर्त्तव्यः ॥ ५० ॥

बर्हीꣳषि प्राञ्च्युदञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति ॥ ५१ ॥

अवटे बर्हींषि प्रागग्राण्युदगग्राणि च प्रास्यति पितृषदनमसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५१ ॥

प्रथमशकलं चाग्रेणीरसीति ॥ ५२ ॥

प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

स्रुवेणावटे जुहोति तूष्णीम् ॥ ५३ ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वात् स्वाहाकारोऽपि न भवति ॥ ५३ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा यूपमन-क्त्युदङ्ङुपविश्य ॥ ५४ ॥

परिक्रमणं च यजमानस्योच्यते । मा भूत्सान्निधानात् अपरिक्रमणमिति ॥ ५४ ॥

यूपायाज्यमानायानुवाचयति ॥ ५५ ॥

अज्यमानस्य यूपस्यानुवाचनं कारयतीत्यर्थः । तच्चैवं यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति ॥ ५५ ॥

देवस्त्वेत्यनक्ति ॥ ५६ ॥

यूपम् ॥ ५६ ॥

चषालमुभयतः ॥ ५७ ॥

अनक्तीति वर्त्तते । देशभेदाच्चोभयत्रमन्त्र इत्युक्तमग्निसंमार्गे ॥ ५७ ॥

अक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति ॥ ५८ ॥

अक्त एव पुनरक्तवचनं चषालनिर्देशार्थम् । चषालं प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः । प्रतिमुञ्चामीति चात्र मन्त्रशेषः ॥ ५८ ॥

सोपरमग्निष्ठादेशमक्त्वा परिव्ययणदेशः समन्तं परिमृश्याध्वर्युर्नावसृजेदापरिव्ययणात् ॥ ५९ ॥

सहोपरेणाग्निष्ठादेशं पुनरक्त्वा परिव्ययणदेशं समन्तं परिमृश्य यूपमध्वर्युर्नावसृजेदापरिव्ययणात् । सोपराग्निष्ठादेशाञ्जनं च

क्ताप्रत्ययोपदेशादध्वर्योरिति केचित् । अभिप्रवृत्तत्वाद्यजमानस्येति सम्प्रदायः ॥ ५९ ॥

उच्छ्रीयमाणायानुवाचयति ॥ ६० ॥

यूपायेत्यत्रानुवर्त्तते ॥ ६० ॥

द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयति ॥ ६१ ॥

यूपम् ॥ ६१ ॥

यात इति मिनोत्यग्निष्ठासम्प्रत्याहवनीयम् ॥ ६२ ॥

यात इत्यनेन मन्त्रेण अवटे प्रक्षिपति यथाग्निष्ठासम्प्रत्याहवनीयं भवति । एवं च सति यूपैकादशिन्यां सर्वाग्निष्ठाः सम्प्रत्याहवनीयं कर्त्तव्याः ॥ ६२ ॥

ब्रह्मवनित्वेति पांसुभिः पर्यूहति ॥ ६३ ॥

पांशुभिः पूरयति गर्त्तम् ॥ ६३ ॥

ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यृपति ॥ ६४ ॥

मैत्रावरुणदण्डेन दृढीकरोति ॥ ६४ ॥

समं भूमिकृत्वाद्भिरुपसिच्य विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धम् ॥ ६५ ॥

समं भूमिकृत्वाद्भिरुपसिच्य गर्त्तम् विष्णोः कर्माणीति वाँचयति यजमानम् यूपमन्वारब्धम् । सचायमुभयसंस्कार इति सम्प्रदायः । यूपसंस्कार एवेत्यपरे । उभयसंस्कारपक्षे च बहुयजमानके सर्वेषां वाचनमेकस्यान्वारम्भः ॥ ६५ ॥

तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणम् ॥ ६६ ॥

वाचयतीत्यनुवर्त्तते ॥ ६६ ॥

परिवीयमाणायानुवाचयति त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति ॥ ६७ ॥

त्रिगुणया त्रिव्यामया कौश्या रशनया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति । नाभिमात्रं च प्रमाणत्वाद्यजमानविषयम् ॥ ६७ ॥

सꣳसृज्यान्यतरस्यामन्तं प्रवेशयति ॥ ६८ ॥

सꣳसृज्य रशनामन्यतरस्यां रशनायां अन्तं गोपायति ॥ ६८ ॥

यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति ॥ ६९ ॥

यूपशकलमस्यां रशनायामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां उद्गूहति दिवः सूनरसीति ॥ ६९ ॥

बहुषु यथास्वम् ॥ ७० ॥

बहुषु यूपेषु यथास्वमवगूहनम् ॥ ७० ॥

उपविरिसीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति ॥ ७१ ॥

पशुमात्रप्राप्ताविदमुच्यते—

छागं मन्त्राम्नानात् ॥ ७२ ॥

स च पशुश्छागो ग्रहीतव्यः । कुत एतत् । मन्त्राम्नानात् । अग्नीषोमौ च्छागस्य हविष आत्तमिति । तेन पशुशब्दश्छागविषय इति गम्यते ॥ ७२ ॥

पन्नदमव्यङ्गम् ॥ ७३ ॥

उपस्पृशति । पन्नदो निगमेषु जातदशन उक्तः । अव्यङ्ग- श्चानूनाङ्गः ॥ ७३ ॥

यथामन्त्रवर्णं प्रोक्षणे ॥ ७४ ॥

प्रोक्षणमन्त्रे यादृशोभिहितः अनुत्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता इत्येवमादि । मातृमान्भ्रातृमानिति च मन्त्राभिधान- सामर्थ्यात् ॥ ७४ ॥

नाचोदितत्वात् ॥ ७५ ॥

नैतदेवम् । न ह्येवं विधा चोदनेति । मन्त्राणां चाविधा- यकत्वात् ॥ ७५ ॥

अग्निं मन्थत्याहोमात्करोति ॥ ७६ ॥

गुणविधित्वाच्चास्य धर्माभावे धर्मपरिप्राप्त्यर्थमाहोमादि- त्युच्यते ॥ ७६ ॥

उपाकरणमन्थने वा ॥ ७७ ॥

उपाकरणं तृणेनोपस्पर्शनमुक्तम् । तस्य पुनरुच्चारणं मन्थ- नसन्नियोगशिष्टार्थम् । सन्नियुक्तेर्विकल्पोयथास्यादिति ॥ ७७ ॥

द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वा ऽन्तराशृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति ॥ ७८ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति वचनात् ॥ ७८ ॥

देवस्य त्वेति यूपे ॥ ७९ ॥

बध्नातीत्यनुवर्त्तते ॥ ७९ ॥

ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा यमिच्छेत् ॥ ८० ॥

त्रयोपि हि देवता विशेषा विकल्पेन श्रूयन्ते । वाशब्दाद्विक-

ल्पपरिप्राप्तौ यमिच्छेदित्यादिविकल्पार्थमुक्तम् । यमिच्छेत्तं सर्वं दैव कुर्यात् ॥ ८० ॥

अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति ॥८१॥

प्रोक्षणीशब्दश्चयौगिकोपि संस्कृतप्रोक्षणीविषयः प्रोक्षण्युपादानसामर्थ्यात् ॥ ८१ ॥

अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णाति ॥ ८२ ॥

आस्योपग्रहणं च पानाय । नाहष्टार्थम् । दृष्टार्थत्वात् । तथा चाश्वमेधे श्रूयते तर्पयित्वाऽश्वं पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीभीरितरान्पशून्प्रोक्षतीति ॥ ८२ ॥

आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति ॥ ८३ ॥

अथाधस्तादुपोक्षतीति वचनात् ॥ ८३ ॥

इध्मप्रैषादि करोत्याप्रयाजेभ्यः ॥ ८४ ॥

वैकृतसमनन्तरं प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । आदिग्रहणेन च होतृषदनादिद्रष्टव्यम् । तदेव हि पूर्वं न कृतमिति ॥ ८४ ॥

उत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वं; समनक्ति ललाटा;सश्रोणीषु सन्त इति प्रति मन्त्रम् ॥ ८५ ॥

प्रकृतौ हि उत्तराघारसमनन्तरं ध्रुवासमञ्जनमुक्तम् । तेनेहोच्यते । पशुं पूर्वं; समनक्तीति । अनेन च ज्ञापकेनैं यत्र प्राकृतयोः समावेशस्तत्र पूर्वं प्राकृतमिति । यथासाद्य हवींषि सम्भृत्यासाद्य हवींष्यग्निं मन्थतीति । यथा च प्रहृत्य तृणमात्मानमालभते । प्रहृत्य तृणं वाजिनेन चरतीति । समङ्गानि यजत्रैरित्यत्र गच्छन्तामित्यध्याहारो नानुषङ्गः । एकवाक्यताभावात् । एवं च सति संयज्ञपतिराशिषेत्यत्रापि गच्छतामित्यध्याहार एव नानुषङ्गः । पूर्वेण व्यवहितत्वात् । अतश्चोभयत्र संहितावत्प्रयोगो न भवति । प्रायश्चित्तगतश्च विशेषः । अनुषङ्गविनाशे श्रौतं प्रायश्चित्तम् । अध्या-

हारे त्ववैदिकत्वात्स्मार्त्तमिति । यज्ञपतिशब्दश्च अनेकयजमानके विपरिणम्यते । यूपाहुत्यां परिव्ययणे ऽग्निमन्थने च ॥ ८५ ॥

प्रवृत्य होतारमाश्राव्याहाग्निर्हं दैवीनां विशां पुर एतायं यजमानो मनुष्याणा॑ सुन्वन्निति सुत्ये तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छत॑ हिमा द्वा यू राधा॑सीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ८६ ॥

आश्रावणं च मैत्रावरुणार्थम् । स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयतीति वचनात् । अग्निर्हं दैवीनां विशां पुर एत इति । यजमानस्य चानेकयजमानके यथार्थं विपरिणामः । सुन्निति सुत्ये इत्यृतुयाज्यावरणसुन्वन्यजमान इति प्रयोगः ॥ ८६ ॥

मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीत्यौदुम्बरं यजमानमुखमात्रम् ॥ ८७ ॥

मैत्रावरुणसन्निधानात्तस्यैव मुखमात्रो मा भूदिति यजमानमुखमात्रमित्युक्तम् ॥ ८७ ॥

दीक्षितदण्ड॑ सोमे ॥ ८८ ॥

दीक्षितदण्डं समर्पयति ॥ ८८ ॥

क्रीते वा ॥ ८९ ॥

अस्मिन्वावसर इति ॥ ८९ ॥

एकादशप्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ ९० ॥

इयं चैकादशसंख्योत्पन्नसंयोगिनी । चोदकप्राप्तेषु प्रयाजेषु संख्या श्रूयते साभ्यासेन पूर्यते । या पुनरुत्पत्तौ संख्या श्रूयते

सा पृथक्त्वनिवेशाद्भेत्री भवति । यथा प्रकृतौ पञ्चप्रयाजान्यजति । अभ्यासे च सति अन्त्यस्यैवाभ्यासो न्याय्यः । एवं च सति अभ्यासविनाशे अन्त्य एवावर्त्तत इति । अनेकदेवताको ऽनेकयाज्यावांश्च पञ्चम एवायमिति । एवं यत्र यत्रोत्पन्नसंयोगिनी संख्या तत्र तत्राभ्यासेन पूर्यते । यथा त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोतीति कर्माभ्यासः । तिस्रोनूचन्व्या एकविंशतिरग्नीषोमीयाः पशव इति द्रव्याभ्यासः । कार्यं तु सर्वत्रैकमेवेति ॥ ९० ॥

समैत्रावरुणे प्रेष्येत्याह यजस्थाने वचने ॥९१॥

समैत्रावरुणे कर्मणि यजेत्यस्य स्थाने प्रेष्येति वक्तव्यम् । यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषवचनमस्ति । एवं च सति पशौ पत्नीसंयाजेषु प्रैषवचनाभावाद्यजेत्येव वक्तव्यम् ॥ ९१ ॥

दशेष्ट्वा प्रयाजानाह शासमाहरेति ॥ ९२ ॥

यूपशकलमाहरेति च काण्वानां पठ्यते । माध्यन्दिनीयायां तु शासमाहरेत्येव ॥ ९२ ॥

स्वरुमादायाक्त्वोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति ॥ ९३ ॥

स्वरुं गृहीत्वोभावपि स्वर्वशी जुह्वाग्रेऽक्त्वा ताभ्यामेव पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तावित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९३ ॥

स्वरुमवगुह्यासिं प्रयच्छन्नाहैषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

स्वरुं यूपे प्रत्यवगुह्य शमित्रे ऽसिं प्रयच्छन्नाहैषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

सादयित्वा स्रुचौ चात्वालमुत्तरेण शामित्रायोल्लिखति ॥ ९५ ॥

स्रुक्सादनं च वचनात् । उल्लेखनोपलक्षिताश्च परिसमूहनादयः सर्वे भवन्तीति सम्प्रदायः ॥ ९५ ॥

पर्यग्नयेऽनुवाचयति ॥ ९६ ॥

पर्यग्निकरणे क्रियमाणे यदनुवचनं तत्कारयति । कथं च तत्कारयति । पर्यग्नये नुब्रूहीत्येवम् । तथाच श्रुतिरप्याह पर्यग्नये नुब्रूहीति । पर्यग्निकरणं चाग्नीत्कर्तृकं प्रैषश्च तदङ्गत्वादग्नीध एवेति सम्प्रदायः । तथा च श्रूयते यदेवाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेदेति । अपरे त्वध्वर्योरेव प्रैषदानमिच्छन्ति । पर्यग्निकरणमात्र एव वचनमिति ॥ ९६ ॥

आहवनीयोल्मुकमादायाग्नीत्त्रिः समन्तं पर्येति पश्चाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवीयान् ॥ ९७ ॥

आहवनीयोल्मुकं गृहीत्वापश्चादीनग्नीत्त्रिः पर्येति ॥ ९७ ॥

आज्यपशुशामित्रान्वा ॥ ९८ ॥

पर्येति न सर्वानिति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ९८ ॥

प्रतिप्रास्योल्मुकं तावत्प्रतिपर्येति ॥ ९९ ॥

आहवनीये प्रक्षिप्योल्मुकं त्रिरेव प्रतिशब्दप्रयोगाच्चाप्रदक्षिणम् ॥ ९९ ॥

पुनरादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पुनरग्नीदाहवनीयोल्मुकमादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पशुश्चान्वक् ॥ १०१ ॥

पशुश्च उल्मुकमनुनीयते । एवं हि श्रूयते शमितैनं कण्ठे बध्वा नयति ॥ १०१ ॥

प्रतिप्रस्थातान्वारभत एनं वपाश्रपणीभ्यां काष्मर्यमयीभ्यां विशाखाविशाखाभ्याम् ॥१०२॥

तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभत इति वचनात् ॥१०२॥

तमध्वर्युर्यजमानोध्वर्युम् ॥ १०३ ॥

अन्वारभत इत्यनुवर्त्तते ॥ १०३ ॥

वेदितृणे ऽध्वर्युरादायाश्राव्याहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति ॥ १०४ ॥

अनन्तरं यजमानस्याभिहितत्वादध्वर्युग्रहणम् ॥ १०४ ॥

रेवति यजमान इति वाचयति ॥ १०५ ॥

रेवति यजमान इत्यनुमन्त्रं यजमानं वाचयति ॥ १०५ ॥

शामित्रं नातीयात् ॥ १०६ ॥

शामित्रमतीत्य न गच्छेत् ॥ १०६ ॥

शामित्रेऽग्निं निदधाति ॥ १०७ ॥

यतो गृहीतोऽग्निस्तत्र निधानं मा भूदिति पुनः शामित्रग्रहणम् ॥ १०७ ॥

निर्मन्थ्यमेके ॥ १०८ ॥

अग्निं निदधाति । तुल्यश्रुतत्वाद्विकल्पः ॥ १०८ ॥

पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षोवर्षीयसीति ॥ १०९ ॥

शामित्रस्य पश्चात् । मन्त्रश्चानेकयजमानके विपरिणम्यते॥१०९॥

तस्मिन्नेनन्निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरसमुदक्-

पादम् ॥ ११० ॥

तस्मिन्स्तृणे पशुं प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं निघ्नन्ति ॥ ११० ॥

प्राक्शिरसं वा ॥ १११ ॥

उदक्पादमिति वर्त्तत एव । शिरसोदिङ्नियमेऽपि सति पुरुषस्योदक्पादता वाचनिकत्वात्कर्त्तव्या । चोदकानुग्रहाय ॥ १११ ॥

संगृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्यमानम् ॥ ११२ ॥

मुखग्रहणपूर्वकं तमनं यथा शब्दं न करोति ॥ ११२ ॥

वेष्केण वा ॥ ११३ ॥

तमयन्ति । वेष्कश्चावलक उच्यते ॥ ११३ ॥

एत्याहवनीयमावृत्यासते ॥ ११४ ॥

अध्वर्य्वादयः ॥ ११४ ॥

संज्ञपयान्वगन्नित्येव ब्रूयात् ॥ ११५ ॥

अनेन मन्त्रेण शमितोच्यते संज्ञपनं कुरु । अन्वगन्निति देवान्प्रत्यनुगच्छत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । स यदाहान्वगन्नित्येतर्हि ह्येष देवाननुगच्छति इति । एवं च कृत्वाऽनेकपाशुकेऽस्य पदस्य विपरिणामः ॥ ११५ ॥

स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ॥ ११६ ॥

पूर्णाहुतिविकारत्वात्सकृद्गृहीतेन तद्धर्मवत् ॥ ११६ ॥

संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्याहासोमे ॥ ११७ ॥

संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्याहासोमे । सोमग्रहणेन च निरूढोऽभिधीयते । तमेवं हि प्रकृत्यै तत्पठ्यते । तस्मादुपांशु संज्ञप्तं ब्रूयाच्छेतान्नुमुहूर्त्तमिति ॥ ११७ ॥

देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ ११८ ॥

पूर्णाहुतिसंस्कृतेनैवाज्येन ॥ ११८ ॥

न वैते जुहुयात् ॥ ११९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । एवं हि श्रूयते ते वा एते परिप-शव्ये हुत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि स्माद्रियेतेति ॥ ११९ ॥

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति ॥ १२० ॥

रशनाबहुत्वेपि विकारे अहिपृदाकुशब्दौ उपमानार्थत्वान्न विपरिणम्येते । उपमायाश्चानङ्गत्वादविपरिणामः । अङ्गभूतं हि प्रकाशयितव्यम् । न चोपमाङ्गभूतेति । भूरिति तु पदं रशनापर-त्वाद्विपरिणम्यत एव ॥ १२० ॥

प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्याह नेष्ट-रिति सोमे ॥ १२१ ॥

सोमग्रहणं च सोमविषयमेव । तत्र हि नेष्टा विद्यते । एवं च सति सोमबाह्येषु पशुषु प्रतिप्रस्थातरिति वक्तव्यम ॥ १२१ ॥

पान्नेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त अतानेति ॥ १२२ ॥

पान्नेजनहस्तां पत्नीं नयन् वाचयति नमस्त आतानेति । पत्नीबहुत्वे च क्रत्वर्थत्वादेकैव पान्नेजनहस्ता । संस्कारार्थत्वात्स-र्वासां वाचनमिति ॥ १२२ ॥

पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी ॥ १२३ ॥

प्राणशब्देन प्राणायतनान्यभिधीयन्ते । तानि पान्नेजनीभिः पत्नी शोधयतीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

तानीदानीमाह—

मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान्त्सꣳहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

मेढ्रं प्रजननमुच्यते । शेषं प्रसिद्धमेव ॥ १२४ ॥

शेषेण यजमानश्च शिरः प्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिरः ॥ १२५ ॥

पान्नेजनीशेषेण यजमानश्च शब्दादध्वर्युश्च । अध्वर्युः काण्वीयायां पठ्यते । अध्वर्युश्च यजमानश्चेति विलिङ्गत्वादभिधीयते । मनस्त इति शिरः शेषमन्त्रा यथार्थं विनियुज्यन्ते ॥ १२५ ॥

यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि ॥ १२६ ॥

अनुषिञ्चत इत्यनुवर्त्तते ॥ १२६ ॥

शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चतः ॥ १२७ ॥

संस्कारत्वाच्चाव्यतिरिक्ते । निषिञ्चामीति च मन्त्रेऽध्याहारः ॥ १२७ ॥

उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषध इति ॥ १२८ ॥

नाभ्यग्रे हि वपायाः स्थानम् ॥ १२८ ॥

स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय च्छित्वाग्रꣳ सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोनक्ति लोहितेन रक्षसामिति ॥ १२९ ॥

प्रक्षाला च घृताक्ता प्रदेशोच्यते । यया पशुसमञ्जनं कृतम् । छित्त्वा सतृणं चर्म तृणाग्रं सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन मूलं द्विगुणीकृत्योभयतोनक्ति लोहितेन रक्षसामित्यनेन मन्त्रेण ॥१२९॥

निरस्तमित्यपास्यति ॥ १३० ॥

अक्तं मूलम् ॥ १३० ॥

इदमहमित्यभितिष्ठति यजमानः ॥ १३१ ॥

रक्षोभिधायकत्वादुदकोपस्पर्शनम् । अत्र च बहुयजमानके एक एवाभितिष्ठति क्रत्वर्थत्वात् ॥ १३१ ॥

वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी इति ॥ १३२ ॥

प्रोर्णोति वपाया वेष्टयति । वपाश्रपण्योश्च उखाकार्यौपस्या तन्मन्त्रेणोहितेनादानं द्यौस्थः पृथिवीस्थ इति ॥ १३२ ॥

परिवास्य चात्वालेवसिच्य शामित्रे प्रतपति ॥ १३३ ॥

परिवासनं च च्छेदनमुच्यते ॥ १३३ ॥

शामित्रैकदेशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत् ॥ १३४ ॥

तच्च पुनरुल्मुकमग्नीदादत्त इति पुनः शब्दोपादानान्निर्मन्थ्यपक्षे शामित्रैकदेशस्य न प्रासनमिति । कण्वानामपि च तत्पुनरप्यजेतीति पठ्यते । पुनः शब्दस्य कृतार्थवृत्तित्वात् ॥ १३४ ॥

तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायो वेरिति ॥ १३५ ॥

तृणाग्रमाहवनीये प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते । अधस्तनपदार्थेऽग्नीमुक्तश्चशब्देन तस्यानुकर्षणं मा भूदित्यध्वर्युग्रहणम् । एवं चानेनैव ज्ञापकेन ज्योतिष्टोमे नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीत्युक्त्वा सोमक्र-

यया च समीक्षमाणामित्यत्र च शब्देन नेष्टुरेवानुकर्षणं युक्तम् । तथा च ब्राह्मणम् । तं नेष्टा वाचयतीति प्रकृत्याथैनां सोमक्रयण्या संख्यापयतीत्याह ॥ १३५ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्प्रतप्य वपामन्तरायूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति परीत्य ॥ १३६ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्नाहवनीये प्रतप्य वपामन्तरेण यूपाग्नी हृत्वा पूर्वेण यूपं परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितः प्रतिप्रस्थाता श्रपयतीति । सम्प्रदाये तु चात्वालावसेकादि प्रतिप्रस्थाता चात्वालेवसिच्य शामित्रे प्रतपतीति । प्रतपनं च श्रपणैकदेशः । तां पशुश्रपणे प्रतपति तथोहास्यात्रापि शृता भवतीति हि श्रूयते । श्रपणं च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकमिति सम्प्रदायः ॥ १३६ ॥

वपां स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ १३७ ॥

अभिघारणं तु प्रकृतमेव । प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । अतश्च स्वाज्यमाज्यमिति ॥ १३७ ॥

स्तोकेभ्योनुवाचयति शृतायां शृताप्रचरेत्याह प्रतिप्रस्थाता स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति ॥ १३८ ॥

स्वाहाकृतिशब्देनोत्तमः प्रयाज उच्यते ॥ १३८ ॥

हुत्वावपामभिघारयति पृषदाज्यं ध्रुवां प्रथममाज्यभागौ चेत् ॥ १३९ ॥

चेच्छब्दो यद्यर्थः । यद्याज्यभागावत्र क्रियते इति । निरूढे ह्याज्यभागयोर्विकल्पः ॥ १३९ ॥

तेनोच्यते—

अत्राज्यभागौ कुर्वन् ॥ १४० ॥

आज्यभागौ कुर्वन्नत्रावसरे करोति । अग्नीषोमीये पुनराज्यभागौ नस्त एवेत्युक्तमेव ॥ १४० ॥

वपया चरिष्यन्नुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपामवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति ॥ १४१ ॥

उपस्तीर्य जुह्वामाज्यं हिरण्यशकलमवदधाति । अवद्यन्नाहेति च सहानुवाचनार्थम् । इन्द्राग्निभ्यां छागस्येति च प्रयोगोपप्रदर्शनार्थम् । न सौर्यादि व्युदासार्थम् । विकल्पेन ह्यत्र देवताः श्रूयन्त इति ॥ १४१ ॥

हिरण्यमवधाय द्विरभिघारणं सोमे ॥ १४२ ॥

निरूढे तु सकृदभिघारणम् । सा वा एषा पञ्चावत्ता वपा भवतीति वचनात् । सोमशब्दनं चाग्नीषोमीयोपलक्षणम् । अतस्तद्विकारेषु निरूढवर्जं सर्वत्र द्विरभिघारणमिति ॥ १४२ ॥

आश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति ॥ १४३ ॥

एतदपि प्रयोगोपप्रदर्शनार्थमेव ॥ १४३ ॥

प्रस्थितमिति च प्रसुते ॥ १४४ ॥

प्रसुतशब्देन सवनीयोऽभिधीयते । तद्विकारेषु च प्रस्थितशब्दे प्राप्ते सौत्रामण्यामुपसंहारादन्यत्र न भवतीति । उपसंहृतो हि प्रस्थितशब्दः सौत्रामण्यां प्रस्थितमिति च त्रिपशोः सर्वमिति ॥१४४॥

हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते इति ॥१४५॥

वपाश्रपणीबहुत्वे मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ १४५ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति ॥ १४६ ॥

मन्त्रलिङ्गाच्चाद्भिर्मार्जनमिति ॥ १४६ ॥

विशास्ति पशुमन्यः ॥ १४७ ॥

शशुर्हिंसायाम् । अन्यः पशुं हिनस्ति मारयतीत्यर्थः । कुत एतदन्य इति । संज्ञाभेदात् । अन्या हि संज्ञा शमितेति । संज्ञाभेदाच्च संज्ञान्तरे प्रतीतिर्भवति देवदत्तो यज्ञदत्त इति यथा ॥ १४७ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

ऋत्विजां वैको ऽप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे ॥ १४८ ॥

ऋत्विजां वैकः करोति संज्ञपनं नान्यः कुत एतत् । अप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे । शमनकर्मणि संज्ञपने नैव कश्चित्प्रकल्पितो दृश्यते वेदे।ननु शमितैनं कण्ठ बध्वा नयतीत्यस्ति प्रक्लपनम् । उच्यते । ऋत्विजामेवैकः शमनक्रियायोगाच्छमितेति । तस्मादृत्विजामेवैकः करोति ॥ १४८ ॥

किं च—

उपगादर्शनाच्च ॥ १४९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्याप्रक्लपने ऋत्विजामेव कर्तृत्वमिति । हो इत्यृत्वि ऽज उपगायन्त्योमिति यजमान इत्यृत्विजमुपगानं दर्शयति । विधिरिति चेत् । नैवम् । हो इत्येवं परत्वाद्वाक्यस्य । न्यायप्राप्तान् ऋत्विजोनुवदिति । तद्विधाने हि वाक्यभेदप्रसङ्गः । तथा नाध्वर्युरुपगायतीति अध्वर्योः प्रतिषेधं ब्रुवन्नृत्विजामुपगानं दर्शयति । एवं तावत्केषां चिदयमेव सिद्धान्तः । अत्रोच्यते । यदुक्तमप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्र इति । तन्नैवं येन ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्य शमितुः प्रकल्पनं च दृश्यते । शमितैनं कण्ठे बध्वानयतीति । तथाश्टतं हविः शमितरिति । तत्र शमितारं दर्शयति । ननु च ऋत्विजामेवैकः शमनं कुर्वन् शमिता भविष्यति । तस्यैतद्दर्शनमिति ।

नेत्युच्यते । व्यापृतेषु ऋत्विक्षु शमितृशब्दश्रवणादन्य इति गम्यते।प्रतिप्रस्थाता पशुमन्वारभते तमध्वर्युर्मैत्रावरुणो ऽधिगुप्रैषे अधिगौ होता ऽग्नीलुल्मुकमादायाग्रतो गच्छति । ब्रह्माकृताकृतप्रत्यवेक्षणे । एवं सर्वर्त्विक्षु व्यापृतेषु शमिता श्रूयते । अतस्तेभ्यो ऽन्य इति गम्यते । यश्चोपगादर्शनमुक्तम्। तदप्रकल्पितविषयम्।अपि च संज्ञपने ऋत्विक् कर्तृके समाख्ययाध्वर्युः प्राप्नोति । तत्राध्वर्युशमितृसंवादे इदमनुपपन्नार्थं भवति । अनेनाध्वर्युर्भवति शमितरितदेनो भवतीति ।तस्मादन्यः शमितेति।अथवानेन सूत्रेण विकर्त्तनमेव चिन्त्यते विशास्तिपशुमन्यः । अन्यः पशुविकर्त्तनं करोति ।न ऋत्विगिति। कुत एतदभिप्रवृत्तत्वात् । मारणे हि शमितुरभिप्रवृत्तत्वाद्विकर्त्तनेपि स एवेति । एवं प्राप्त उच्यते । ऋत्विजां वैकोप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे । ऋत्विजामेवैकः पशुविकर्त्तनं करोति । कुत एतत् । अप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे । शामित्रशब्देन विकर्त्तनमभिधीयते । तत्र नान्यः प्रकल्पितः । यत्र नाम नान्यः प्रकल्प्यते तत्रर्त्विजां कर्तृत्वम् । उपगादर्शनाच्चेति व्याख्यातम् ॥ १४९ ॥

विक्रयी त्वन्यः शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

विक्रयी पुनरन्यो भवति । कुतः । शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

अङ्गान्यवद्यत्यभञ्जन् ॥ १५१ ॥

अनवखण्डयन् ॥ १५१ ॥

हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि ॥ १५२ ॥

क्रोडशब्देन वक्षोभिधीयते । यकृच्छब्देन च कालेयम् । गुदः पक्वाशयावस्थानं तन्मध्यम् । दक्षिणा च श्रोणिः । एतानि जौहवानि जुह्वामवदेयानि ॥ १५२ ॥

दक्षिणासक्थिपूर्वनडकम् ॥ १५३ ॥

सक्थिः सचतेरासक्तोस्मिन्काय इति खवक्तोभिधीयते । तस्य यः पूर्वः प्रथमो नडकः सोवदेयः ॥ १५३ ॥

गुदतृतीयाणिष्ठम् ॥ १५४ ॥

गुदतृतीयस्य लघुतरम् । १५४ ॥

सव्या च श्रोणिरित्यौपभृतानि ॥ १५५ ॥

उपभृत्यवदेयानि ॥ १५५ ॥

वर्षिष्ठमुपयड्भ्यः ॥ १५६ ॥

यद्वर्षिष्ठं महत्तरं गुदतृतीयं तदुपयड्ढोमार्थम् । एवमेव हि विभागश्रवणात् ॥ १५६ ॥

अवदानकाले प्रभागः ॥ १५७ ॥

जौहवौपभृद्विवेकार्थं ह्येतद्वचनम् ॥ १५७ ॥

वनिष्ठुजाघनी चावद्यति ॥ १५८ ॥

वनिष्ठुस्थूलान्त्रम् । जघनप्रदेशे भवा जाघनी प्रसिद्धैवम् ॥ १५८ ॥

क्लोमप्लीहाध्यृध्नीपुरीततं चेच्छन् ॥ १५९ ॥

अवद्येत् । क्लोमो गलकनाडी।प्लीहः प्रसिद्धः । अध्यूध्नी ऊधप्रदेशस्योपरिभवति । पुरीतच्छब्देन हृदयमवच्छादितं येन तदुच्यते । पुरीतत्पुरीषं हृदयं तत्पुरीतता प्रच्छादयतीति श्रुतत्वात् । एतानि भागावदानानि । एषामत्र विकल्पः । अन्यत्र नियमः । अग्नीषोमीये त्वभाव एवेत्युक्तमेव ॥ १५९ ॥

उदरमेदोवशिष्टं गुदे प्रास्यति कृशश्चेत् ॥१६०॥

उदरे यन्मेदः अङ्गग्रहणेनागृहीतं तदवशिष्टं गुदे प्रास्येद्यदि कृशः पशुर्भवति । कृशो दुर्बल उच्यते ॥ १६० ॥

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयै, र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

नदर्शनम्)२

(१०)सिद्धित्रयम्-यामुनाचार्य... परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णः (वेदान्तः) १

(११)न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२)विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३)विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४)न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (वेदान्तः) १३

(१५)शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्त) २

(१६)मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७)प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम्। (मीमांसा) २

(१८)अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९)कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम्। ४

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }
हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी।

No. 75.] [Price Rupee One.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŜRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŜRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS V.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:--OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७५

श्वभ्र उवध्यमवधाय तस्मिंल्लोहितꣳ रक्षसामिति ॥ १६१ ॥

श्वभ्रे गर्त्ते उवध्यमवधाय तस्मिंल्लोहितं रक्षसामित्यनेन मन्त्रेणावदधाति । प्रतिपत्तिश्चेयं, अतश्च बहुषु पशुषु सर्वेषां प्रतिपत्तिः ॥ १६१ ॥

शूले हृदयं प्रतृद्य शामित्रे श्रपयति ॥ १६२ ॥

सान्नाय्यविकारादुखायां श्रपणे प्राप्ते वचनात् शूले प्रतृद्य श्रपणम् । शूलस्य चोखाकार्यापत्त्या तन्मन्त्रेणादानम् ॥ १६२ ॥

पशुं चोखायाम् ॥ १६३ ॥

चशब्दाच्छामित्र एव श्रपयति । अत्र हि वचनं भवति । अथ यमेतमुदञ्चं पशुश्रपणायाहरन्तीति ॥ १६३ ॥

पशुदेवतायै पुरोडाश एकादशकपालः ॥ १६४ ॥

अग्नीषोमीयोतः पशुस्तद्देवत्यः पशुपुरोडाश इति तद्देवत्यता विहिता । इह कपालार्थोयमारम्भः । अग्नीषोमीये एकादशकपालः पशुपुरोडोशोन्वयप्राप्त्या तदन्वयाच्चेहैकादशपालता भवतीत्युक्तम् ॥ १६४ ॥

अग्नीषोमीयो वा विशेषोपदेशात् ॥ १६५ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न चैकादशकपालता कर्त्तव्या । किं कारणम् । येनाग्नीषोमीये देवताद्वित्वसामान्यविशेषणैकादशकपालता भवति । तथा चाभिषेचनीये नूयते । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतिं तदनु देव स्वाꣳ हवीꣳषि निरुप्यन्ते इति । न चाग्नीषोमीयपशुपुरोडाशविकारः पश्वन्तरेषु पशुपुरोडाशविकार एवायम् । तस्मादेकद्विशब्दपरिमाणादिभिरिह कपालसंख्या । नैकादशकपाल इति ॥ १६५ ॥

अत्रैव हविष्कृदाह्वानमिज्यैकत्वात् ॥ १६६ ॥

हविष्कृदाह्वानाहननयोरेककालत्वमुक्तम् । स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति इति । हविष्कृदाह्वानं च हन्त्यर्थम् । हविष्करोतीति हविः कृत् । तेनौषधे प्राप्नोति । आह्वानकालत्वाच्चाहननमपि अत्रैवाशङ्क्यते । तेनोच्यते हविष्कृदाह्वानमेवात्र भवति । आहननं तु पशुपात्रप्रोक्षणोत्तरकालमेव । तस्य हि पश्विज्यया सहैकवाक्यत्वमाह्वानस्य च पुरोडाशेज्ययेति ॥ १६६ ॥

अवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीति ॥ १६७ ॥

सहानुवाचनं द्रव्योच्चारणवचनात् । इहाग्निग्रहणं तु प्रयोगप्रदर्शनार्थम् । सूर्यप्रजापत्योरपि पक्षे भावात् ॥ १६७ ॥

उपभृति चावद्यति स्विष्टकृद्वत् ॥ १६८ ॥

च शब्दादनन्तरमेव । स्विष्टकृदर्थस्यैव स्विष्टकृद्वदित्युच्यते । स्विष्टकृदवदानस्याकालत्वात् । अपि च स्विष्टकृदवदानं जुह्वां प्राप्तं तदिहोपभृतीति वत्करणम् ॥ १६८ ॥

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशमिति प्रेष्यति ॥ १६९ ॥

प्रयोगप्रदर्शनार्थमेवेदमुक्तम् ॥ १६९ ॥

हुत्वा समानीयाग्नये प्रदाय ॥ १७० ॥

हुत्वा जौहवमौपभृतं समानीय अग्नये प्रदानं करोति ॥ १७० ॥

सगुणस्थाने ऽगुणः ॥ १७१ ॥

स्विष्टकृद्गुणरहितायाग्नये ॥ १७१ ॥

कुत एतत्—

सर्वविकार एकत्वात् ॥ १७२ ॥

सर्वस्मिन्विकारे एकत्वं निर्गुणाभिधायकत्वं दृश्यते । अनुवाक्यायामिडामग्न इति निर्गुणमभिधानम् । तथा मैत्रावरुणप्रैषे होता

यक्षदग्निं पुरोडाशस्य जुषतामिति । याज्यायामपि च स्वदस्व हव्या-समिषो दिदीह्य इति । एवं सर्वत्र निर्गुणमभिधानम् । यदि चाध्वर्यु-रपि अनुवाचनप्रैषयोर्निर्गुणमभिधानमस्विष्टकृच्छब्दकं करोति तदा याज्यानुवाक्याप्रैषैः सहैकवाक्यता भवतीतरथा क्वचित्सगुणं क्वचि-न्निर्गुणमभिधानमित्यसामञ्जस्यं स्यात् ॥ १७२ ॥

यथाम्नातं वा वचिभेदात् ॥ १७३ ॥

यत्र यथाम्नातं तत्र तथैव कर्त्तव्यम् । भिन्नैर्वाक्यैर्याज्यापुरो-नुवाक्याप्रैषविकाराणां विधानम् । यथा वचनं सर्वत्र कर्त्तव्यता युक्ता । तेन वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते१ ॥ १७३ ॥

इडामत्रद्यत्यक्रियान्यस्य समानार्थत्वात् ॥१७४॥

इडाग्रहणं शेषकार्योपप्रदर्शनार्थं न्यायस्य तुल्यत्वात् । न त-द्व्युदासार्थम् । इडादीन्येवावद्यति । पशुपुरोडाशे चोदकप्राप्तस्या-ग्न्यान्वाधानादेरदृष्टोपकारकस्याक्रिया । कुत एतत्समानार्थत्वात् । यमेवोपकारं पशौ प्रयाजादीनि कुर्वन्ति पशुपुरोडाशेऽपि तमेव । अतः पश्वर्थमनुष्ठितानां पुरोडाशेऽप्युपकारप्रसङ्ग इति ॥ १७४ ॥

न चोदनाभेदात् ॥ १७५ ॥

नैतदस्ति यदुक्तम् । किं कारणम् । चोदनाभेदात् । भिन्ने ह्येते चोदने । अग्नीषोमीयमजमालभेत । अग्नीषोमीयस्य वपाया प्रचर्या-ग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति । यत्र ह्येकेन शब्दे-नोपादाय फले विधानम् यथा वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्रोपादेयत्वेन विधानात् साहित्यविवक्षायाम युगपदङ्गोपकारा-पेक्षा । तेनागृह्यमाणविशेषात्सन्निधानाविशेषाच्च तन्त्रेणाङ्गोपकार-

---

१ अपरे त्वेवमाहुः– अत्र शाखान्तरे श्रूयते अग्निं यजतीति, तेन याग एव निर्गुणोऽग्निर्विहितः, अतो यो यागे निर्गुणोऽग्निर्विहितः स सर्वविकारो भवति, सर्वेषां होतॄणामध्वर्यूणां च विकारो भवति, कुतः, एकत्वात्, यतोऽनुवाचनप्रैषयाज्यादिष्वेक एक एवायमग्निर्न भिन्नः । एकश्च क्वचित्सगुणः क्वचिदगुण इति न विरुद्धरूपतामर्ह-ति, तस्मात्सर्वत्र निर्गुण एवेति सिद्धान्तः ।

सम्बन्धः । इह पुनश्चोदनाभेदादेतन्न सम्भवति ॥ १७५ ॥

कालगुणभेदाच्च ॥ १७६ ॥

अन्यस्मिन्काले पशोः प्रयाजाः कृता अन्यकालीनस्य कथं पुरोडाशस्योपकुर्युरिति। तथा गुणभेदाच्च। एकादशसंख्यागुणका हि प्रयाजाः पशोः पञ्चसंख्यागुणकाः पुरोडाशस्य। अतोऽपि न तन्त्रेणो पकारसम्बन्धः। एवमाचार्येण पक्षद्वयोपन्यासः कृतः। अत्र य एव न्याय्यतरः स एवाङ्गीकर्त्तव्यः। कश्चासौ। अक्रियान्यस्य समानार्थत्वादिति। अङ्गोपकारस्य हि आम्नानसामर्थ्यादन्त्येव यावत्सम्बन्ध इष्यते। इतरथाङ्गप्रधानयोरसम्बन्ध एव भवति। यदाङ्गानि न तदा प्रधानानि प्रधानकाले च नाङ्गानीति। एवं च सति यद्यप्यत्र चोदनाभेदस्तथापि प्रयाजकृतापूर्वस्य विद्यमानत्वात् पशुपुरोडाशेऽपि प्रसज्यत एव। चोदनाभेदोऽनाकारणमिति। तथा कालभेदो गुणभेदश्च। तस्मात्साध्वभिहितमिडामवद्यत्यक्रियान्यस्य समानार्थत्वादिति ॥ १७६ ॥

पशुर्दक्षिणा धेनुर्वरो वा मार्जिते ॥ १७७ ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणेति पुंपशुर्गृह्यते। वरशब्देन स्वाधीनं द्रव्यमभिरुचितमुच्यते। मार्जितग्रहणाच्च सन्निधानात्पशुपुरोडाशेडामार्जनं गृह्यते। तथा च श्रुतिः। पशुपुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेदिति। आचार्येण संज्ञपनं वपाछेदनप्रसङ्गेन पशुविकर्त्तनाद्युखाप्रक्षेपणान्तमभिहितम्। अवसरः पुनरयम्। येनैवं श्रूयते। अथ यद्वपया प्रचर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरतीति प्रकृत्य तस्माद्वपया प्रचर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येषत्वेवैतस्य बन्धुर्यत्र क्वचैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यतेऽथ पशुं विशास्तीति। तथा शाखान्तरे अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति। अतोऽत्रैव पशुविकर्त्तनाद्युखाप्रक्षेपणान्तम् ॥ १७७ ॥

१ततः शमितारं शास्ति त्रिः प्रच्यावयता-

---

१ अयमर्थः— हे शमितस्त्वं पशुं त्रिः प्रच्यावयतात् प्रच्यावय उत्कालय त्रिःप्रच्युतस्य ऊर्ध्वमावृत्तस्य हृदयमुपरि स्थापयेति।

त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताद्यत्वा पृच्छा शृतꣳ हविः शमिता३रिति शृतमित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतꣳ हीति ॥ १७८ ॥

हृदयमुत्तमं कुरुतादित्यनेकपाशुके विपरिणम्यते । यत्वा पृच्छादित्येवमादि द्वितीयमनुशासनमतस्तृतीयसवने शामित्रनुशासनप्रभृतीनि यदुक्तं तदेवमादिप्रत्येतव्यम् । पूर्वानुशासनस्य त्वर्थो निर्वृत्त एव ॥ १७८ ॥

त्रिःप्रच्युते हृदयं प्रवृह्योत्तमं करोति ॥ १७९ ॥

प्रच्यावनं चोत्सेचनमुच्यते । वृहन्निष्कर्षः शूलान्निष्कृष्य हृदयमुत्तममवदानोत्तमं मांसानां करोति ॥ १७९ ॥

शूलं चाभूमौ ॥ १८० ॥

करोतीति वर्त्तते ॥ १८० ॥

जुह्वा पृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्य पृच्छति- शृतꣳ हविः शमिता३रिति त्रिरभिक्रामम् ॥१८१॥

जुह्वा पृषदाज्यं गृहीत्वा चात्वालोत्करावन्तरेणोपनिष्क्रम्य त्रिः कृत्वः पृच्छति । शृतं हविः शमिता३रित्यभिक्रम्याभिक्रम्य ॥१८१॥

प्रोक्ते तद्देवानामित्याहोपांꣳशु ॥ १८२ ॥

शृतमिति प्रोक्ते शमित्रा प्रतिप्रश्ने तद्देवानामित्याहाध्वर्युरुपांशु ॥ १८२ ॥

यत् यदा त्वां कश्चित्पृच्छात्पृच्छेत् कथम् शृतꣳहविः शमिता३रिति तदा त्वं शृतमित्येव ब्रूतात् ब्रूहि । नहि पुनरेवं ब्रूतात् कथं शृतं भगव इति । तथा एवमपि न ब्रूतात् कथं शृतꣳहीति । तदुक्तं भवति, शृतमित्येतावदेव प्रतिवक्तव्यम्, भगवच्छब्दो वा हिशब्दो वा न परत उच्चारणीय इति ।

सन्ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वम् ॥ १८३ ॥

पशुमभिघारयतीति सूत्रशेषः। पृथक् च हृदयग्रहणात् पृषदाज्येनाभिघारणम्। इतरस्येतरेणाज्येन तूष्णीमेव। प्रकृतत्वादभिघारणस्य। मन्त्रस्तु वचनात्तस्यैव हृदय एव ॥ १८३ ॥

पश्वसी वपावद्धृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता वेद्यां प्लक्षशाखास्ववद्यति ॥ १८४ ॥

वपावदित्यन्तरायूपाग्न्योर्हृत्वा दक्षिणतो वेद्यामासादयति। उत्तरत आसादने प्राप्ते वचनाद्दक्षिणत इत्युच्यते। उखास्थस्य साङ्गाय्यविकारात्सादने प्राप्ते वचनाद्वेद्यामित्युच्यते प्रतिप्रस्थाता तु प्लक्षशाखास्ववद्यति वचनात्। आलम्भनान्तमध्वर्योरेव ॥ १८४ ॥

जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्यां पात्र्यां च मनोतायै हविषोवदीयमानस्यानुब्रूहीत्युक्ते स्रुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः ॥ १८५ ॥

यथोक्तग्रहणाज्जौहवानि जुह्वामौपभृतान्युपभृति। द्विरवदानं वचनात् तानि द्विर्द्विरवद्यतीति ॥ १८५ ॥

अशेषे गुदतृतीये ॥ १८६ ॥

गुदतृतीये पुनरशेषे गृह्यते ॥ १८६ ॥

वपावद्धिरण्यम् ॥ १८७ ॥

अधस्ताच्चोपरिष्टाच्च। मनोताप्रैषस्तु प्रतिप्रस्थातुरेवेति सम्प्रदायः ॥ १८७ ॥

रेडसीति वपां गृहीत्वा द्विरभिघार्य प्रयुतमिति पार्श्वेन सꣳसृजत्यसिना वा ॥ १८८ ॥

रेडसीत्यनेन मन्त्रेण वसाहोमहवन्यां वसां गृहीत्वा द्विरभिघार्य प्रयुतमित्यनेन मन्त्रेण पार्श्वेनासिना वाऽऽलयति ॥ १८८ ॥

शेषमिडापात्र्यामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च प्रास्यति श्रोणिवर्जम् ॥ १८९ ॥

चोदकपरिप्राप्त्या चात: पूर्वं प्राशित्रग्रहणम् । तत्र आसेचनादि ॥ १८९ ॥

जाघनीगुदन्निधायाहेन्द्राग्निभ्यां च्छागस्य हविषो ऽनुब्रूहीति ॥ १९० ॥

जाघनीगुदनिधानमुच्यते पशुसम्मर्शनाभावप्रज्ञप्त्यर्थम् । प्रतिपत्तिर्हि पशुसम्मर्शनम् । न चैते प्रतिपाद्ये कार्यार्थत्वात् । इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषो ऽनुब्रूहीति प्रयोगप्रदर्शनार्थमुक्तमेव ॥ १९० ॥

आश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां च्छागस्य हविः प्रेष्येति ॥ १९१ ॥

एतदपि प्रयोगोपप्रदर्शनार्थमेव ॥ १९१ ॥

प्रस्थितमिति च प्रसुते ॥ १९२ ॥

प्रसुतशब्देन सवनीयो लक्ष्यते नानुबन्ध्योऽपि । येन सवनीयविकारे त्रिपशौ प्रस्थितशब्दमुपसंहरन्ति । प्रस्थितमिति च त्रिपशोः सर्वमिति ॥ १९२ ॥

अर्धर्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति ॥ १९३ ॥

याज्याया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १९३ ॥

दैवतं हुत्वा प्रदक्षिणमावृत्य जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह वनस्पतये ऽनुब्रूहीति ॥ १९४ ॥

प्रदक्षिणग्रहणमितरथावृत्तिव्युदासार्थम् । उपपूर्वो हन्तिश्च

ग्रहणार्थो ऽन्यत्रापि दृष्टः । अथ स्रुवेणोपहत्याज्यामिति । समिधाज्यस्योपहत्येति च ॥ १९४ ॥

आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति ॥ १९५ ॥

अस्य च स्विष्टकृद्विकारत्वं सङ्कर्ष उक्तम् । देवतासङ्कीर्त्तनानि चात्र स्विष्टकृद्वदुपलभ्यन्ते । प्रयोजनम् नोपांशुयाजविध्यन्तः स्वरश्च सौविष्टकृत इति ॥ १९५ ॥

हुत्वा समानीय सौविष्टकृतम् ॥ १९६ ॥

हुत्वा वानस्पत्यं समानीय सौविष्टकृतं द्रव्यमौपभृतं स्विष्टकृद्यागं करोतीति सूत्रशेषः । समानयमाने च स्विष्टकृदनुवाचनं कर्त्तव्यम् । अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति तानि समानयमान आहेति वचनात् ॥ १९६ ॥

प्रत्येत्य वा दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवत् ॥ १९७ ॥

न्यायात्तत्रस्थस्यैव व्याघारणे प्राप्ते वाशब्देन पक्षं व्यावर्त्य जुहोतित्वात् जुहोतिस्थानमुच्यते । वाजिनवत् व्याघारयति ॥ १९७ ॥
इयांस्तु विशेषः—

सर्वं जुहोति ॥ १९८ ॥

ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्मृशति ॥ १९९ ॥

पशु शब्दश्च मांसोपलक्षणार्थः । तानि चोपयुक्तव्यतिरिक्तानि ग्रहीतव्यानि । तत्संस्काराद्विमाथाशङ्कादर्शनाच्च । विमाथाशङ्का हि तत्रैव भवति नोपयुक्तेषु । अथ पशुं संमृशतीति प्रकृत्याहाथ यत्पुरा संमृशति य इम उपतिष्ठन्ते विविमथिष्यन्त इति शङ्कमान इति । तस्मात्प्राशित्रेडाजाघनीगुदव्यतिरिक्तानां सम्मर्शनम् ॥ १९९ ॥

अवदाय वेडां प्राक् प्रदानात् ॥ २०० ॥

पशुसम्मर्शनम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । तच्च जाघनी गुदनिधानोत्तरकालं प्राक्प्रदानादित्युक्तत्वात् ॥ २०० ॥

इडामादधाति ॥ २०१ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थम् । अतश्च प्राशित्रप्रदानं पूर्वम् ॥ २०१ ॥

उपहूतायां वनिष्ठुमग्नीधे ॥ २०२ ॥

प्रयच्छति ॥ २०२ ॥

अध्यूध्नीं होत्रे ॥ २०३ ॥

समर्पयति ॥ २०३ ॥

अवान्तरेडा वा ॥ २०४ ॥

अध्यूध्नी भवति । अवान्तरेडाकार्येऽध्यूध्नी भवतीत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे ऽवान्तरेडा न दीयते । क्लोमादीनामप्यस्मिन्नेवावसरे समर्पणम् । शाखान्तरात् । क्लोमं ब्रह्मणे प्लीहं यजमानाय पुरीततमध्वर्यव इति । एषां चात्र विकल्प इत्युक्तमेव ॥ २०४ ॥

मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपयजानङ्गारानाहरोपयष्टरुपसीद ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥ २०५ ॥

मार्जितग्रहणं च पवित्रप्रतिपत्त्युल्मुकसमासोपलक्षणार्थमपि । येन वैकृतप्रैषसमनन्तरं ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति प्राकृतमाह ॥ २०५ ॥

शामित्रादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निवपत्युत्तरस्याम् ॥ २०६ ॥

अग्नीदुपयड्ढोमार्थम् ॥ २०६ ॥

आग्नीध्रीयाद्वा सोमे होतृधिष्ण्ये ॥ २०७ ॥

आग्नीध्रीयाद्वा अङ्गारानाहरति । सोमे शामित्राद्वेति विकल्पः । इयांस्तु विशेषो होतृधिष्ण्ये निवापः ॥ २०७ ॥

प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेद-
मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०८ ॥

प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् । अङ्गाराहरणस्य दृष्टार्थत्वात् । अङ्गारेषु जुहोति हस्तेनैव हस्तेन गुदकाण्डं जुहोतीति वचनात् ॥ २०८ ॥

प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो म इति
मुखोपस्पर्शनम् ॥ २०९ ॥

प्रतिप्रस्थाता करोतीति वाक्यशेषः ॥ २०९ ॥

अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति दिवं ते
धूम इति ॥ २१० ॥

अन्तग्रहणाच्च धारानुयाजान्ते स्वरुहोमः । चोदितार्थाभिधानाच्च मन्त्रस्य स्वरुबहुत्वे विपरिणामः ॥ २१० ॥

पशुदेवतावनस्पतिभ्यां स्रुग्व्यूहनम् ॥ २११ ॥

स्विष्टकृद्विकारत्वात् वनस्पतेरप्राप्तं सङ्कीर्त्तनं वचनादभिधीयते । पशुदेवतायाश्च गुणार्थमुच्चारणम् ॥ २११ ॥

जाघन्या पत्नी संयाजनम् ॥ २१२ ॥

आज्यकार्यापत्तेश्च आसादनालम्भने अस्याः क्रियेते । जाघनी बहुत्वे चासादनमन्त्रे विपरिणामः ॥ २१२ ॥

उत्तानाया देवानां पत्नीभ्योऽवद्यति ॥ २१३ ॥

वचनात् ॥ २१३ ॥

इडां च ॥ २१४ ॥

उत्तानाया एव ॥ २१४ ॥

परिवर्त्त्याग्नये गृहपतये ग्नीधे च ॥ २१५ ॥

अवद्यति वचनादेव ॥ २१५ ॥

आज्येन पूर्वे ॥ २१६ ॥

छे कर्मणि कर्त्तव्ये। पत्नीसाधनक एव हि यागे जाघनी विहिता अथ जाघन्याः पत्नीः संयाजयन्तीति ॥ २१६ ॥

सर्वा वा जाघन्याविशेषात् ॥ २१७ ॥

सर्वा एव वा जाघन्या कर्त्तव्याः । कुत एतत् । पत्नीसंयाजत्वाविशेषात् । ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्तीति प्रकृत्य चतस्रो देवता यजतीति ॥ २१७ ॥

बर्हिर्हुत्वापो गच्छन्ति हृदयशूलमादाय ॥२१८॥

अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्तीति श्रुतेः । अवभृथशब्दश्चात्रौपचारिक अपांगमनसम्बन्धात् । अतश्च यागो न भवति । तथाच-सूत्रकारः । बर्हिर्हुत्वापो गच्छन्ति हृदयशूलमादायेति । शूलस्यादानमात्रं न शूलेनावभृथमिति । प्रतिपत्तित्वाच्चानेकशूले सर्वेषां प्रतिपत्तिः ॥ २१८ ॥

आहवनीयं वोपस्थाय व्रतादीनि चेत् ॥ २१९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । यत्र व्रतादीनि तानि च हविर्यज्ञविध इति ॥ २१९ ॥

अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिशोच यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति च ॥ २२० ॥

अभ्यवेत्येत्यवतीर्योदके शुगसीत्यनेन मन्त्रेण । उदितार्थाभिधानाच्चास्यानेकशूले विपरिणामः ॥ २२० ॥

ग्लायन्नुदपात्रं निषिच्य पूर्वेण यूपं यथोक्तमुपगूहति ॥ २२१ ॥

ग्लैहर्षक्षये। ग्लायन्निति उदकं प्रतिगमनमनुत्सहन्नग्रेण यूपमुदपात्रं निषिच्य शुष्कार्द्रसन्धौ यथोक्तं शूलमुपगूहते ॥ २२१ ॥

धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यपः ॥ २२२ ॥

मन्त्राभिधानसामर्थ्यात्। वरुणशब्देन ह्यापोऽभिधीयते ॥ २२२॥

उपगूहनशेषो वा पूर्वः ॥ २२३ ॥

पूर्वो मन्त्र उपगूहनशेष एव भवति। विशेषेणोपगूहन एव पठ्यते इति ॥ २२३ ॥

अभिमन्त्रणं वोत्तरेण ॥ २२४ ॥

सुमित्रयान इत्यनेनाभिमन्त्रणं वा भवत्यपामुपस्पर्शनं वा। माध्यन्दिनायायां ह्यभिमन्त्रणं पठ्यते अथाभिमन्त्रयन्ते सुमित्रिया न इति। काण्वीयायां चोपस्पर्शनम् अथाप उपस्पृशन्ति सुमित्रियां न इति। अतो विकल्पः ॥ २२४ ॥

न सोमेऽनूबन्ध्या वर्जम् ॥ २२५ ॥

स चायं शूलावभृथः सोमे नूबन्ध्यावर्जं न भवति। एवं हि श्रूयते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्यवशाया एवानूबन्ध्याया इति। नञश्चात्र न प्रतिषेधार्थता। अतुल्यप्रमाणशिष्टत्वात्प्रकरणेन ह्यग्नीषोमीयस्य प्राप्नोति वाक्येन प्रतिषेधः। विकल्पस्य चान्याय्यत्वात्। अन्याय्यो हि विकल्पः। पक्षे बाधात्। अतः पर्युदासरूपेण नाग्नीषोमीयस्य करोति नाग्नेयस्येति। अग्नीषोमीयसवनीयव्यतिरिक्तेषु शूलावभृथ इति वसाया एवानूबन्ध्याया इति नित्यानुवादः ॥ २२५ ॥

वरुणप्रघासवत्समिदाधानम् ॥ २२६ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ २२६ ॥

व्रतं विसृज्यापराग्नीनां पूर्वे चतुर्गृहीतं यूपा-

हुतिवत् ॥ २२७ ॥

व्रतविसर्गोपदेशाच्च यत्रैव व्रतं तत्रैव अर्थात नाग्नीषोमीय इति ॥ २२७ ॥

सविहारोतः ॥ २२८ ॥

अतः परमयं विहारः । अत्र कर्मापवर्गा दीयन्त इति केचित् । तदयुक्तम् । अतिप्रणीतस्य पश्वङ्गाभिनिवृत्त्यर्थत्वात् । तदङ्गत्वाच्च कर्मापवर्गायाः । नित्याद्यार्यार्थमित्यपरे । अतिप्रणीतो हि पश्वर्थमुद्धृतस्तदपवर्गे च स एव विहारो न्याय्य इति । सम्प्रदाये तु स विहार इत्यग्निहोत्रार्थमुच्यते । अग्निषोमीयविकारत्वादस्तमिते परिसमाप्तिरस्य । तन्त्रं चाग्निहोत्रविहारस्य धारकमतः सविहार इत्यग्निहोत्रार्थमुक्तम् । गताश्रियः पक्षस्त्वत्र न्याय्यतर इवाभाति । अग्निहोत्रार्थत्वं हि विहारस्यासम्भव एव । इदमग्निहोत्रं पशुयागान्ते वा हुयेत तन्त्रमध्ये वा । यदि तन्त्रमध्ये प्रसङ्गादतिप्रणीत एव प्राप्नोति । अथान्ते ततोपवृत्तकर्मा लौकिक इति पुनरुद्धरणं प्रयोजयति । यत्पुनरुच्यते अग्निहोत्रं विहारस्य धारकमिति । तदनुपपन्नमन्यार्थे विहारे तत्परिसमाप्तौ कर्मान्तरं विहारस्य धारकमिति दुःशक्यं वक्तुम् ॥ २२८ ॥

समारूढनिर्मथिते वा ॥ २२९ ॥

अपराग्नीनां पूर्वे इयमाहुतिर्भवति ॥ २२९ ॥

यथोत्साहं दद्यादस्याम् ॥ २३० ॥

ततो यच्छक्नुयात्तद्दद्यादिति वचनात् ॥ २३० ॥

अग्निं प्रणीय सदो हविर्द्धानाग्नीध्रहोतृधिष्ण्यान्यथोक्तं गृहीत्वाज्यान्यग्नीध्रप्रणयनमग्नीषोमीयदर्शनात् ॥ २३१ ॥

सद आदीनि ह्यग्नीषोमीये दृश्यन्ते । सदसि स्थितेन होत्रा वषट्कारः कृतः । उत यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाहेति हविर्द्धाने

सामिधेन्यनुवचनम् । अग्नीध्रे प्रत्याश्रावणम् । होतृधिष्ण्य उपग्रहोमः । गृहीत्वाज्यान्याग्नीध्रप्रणयनम् । आग्नीध्रीयादङ्गाराहरणम् । एतानि ह्यग्नीषोमीये दृष्टानि तद्विकाराच्चात्रापि भवन्तीति ॥ २३१ ॥

न सोमार्थत्वात् ॥ २३२ ॥

सोमार्थानि हि सद आदीनि । सोमं प्रकृत्य श्रूयते । तदुदरमेवास्य सदः शिर एवास्य हविर्धानं बाहव आग्नीध्रीयश्च मार्जालीयश्चेत्येवमादि ॥ २३२ ॥

प्रसङ्गाद्दर्शनम् ॥ २३३ ॥

सोमप्रयुक्तानामेषां प्रासङ्गिकमग्नीषोमीये दर्शनम् ॥ २३३ ॥

दर्विहोमेष्विदानीं चिन्त्यते । किमपूर्वा दर्विहोमाः उत पूर्ववन्त इति । तत्रेदमुच्यते—

दर्विहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यविशेषात् ॥ २३४ ॥

दर्विहोमास्त्रैयम्बकादयः । ते पौर्णमासधर्मा भवन्ति । पौर्णमासशब्देन दर्शस्याप्युपलक्षणम् । पयः साधनकेषु हि द्रव्यसामान्यात् सान्नाय्यधर्मा इष्यन्ते । कुत एतत् पौर्णमासधर्मा इति । जुहोत्यविशेषात् । जुहोति यजत्योर्यतो ऽविशेषः । उभयत्र हि द्रव्यदेवतात्वम् । त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानिति । निर्वपतिशब्देनौषधमवगम्यते । सौर्यादिषु दृष्टत्वात् । तथान्यत्र धानाभिर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति लाजैर्जुहोतीति द्रव्यविधानम् । मान्त्रवर्णिक्यो देवता । ततोभयत्र द्रव्यदेवतावत्त्वाद्यजतिजुहोत्योरविशेषः । अधर्मकाश्च दर्विहोमाः । धर्मापेक्षायां च सत्यां द्रव्यदेवतावत्त्वसामान्यात्पौर्णमासधर्मा इति युक्तरूपता ॥ २३४ ॥

किं च—

जुहूदर्शनाच्च ॥ २३५ ॥

मारुतानि प्रकृत्य श्रूयते । कथमस्यैते पुरोनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते स्रुचा हुता भवन्तीति प्रश्नपूर्वकमाह एतेषां वै

सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुब्याज्येदमेव कपुत्सलमयं दण्ड इति स्रुगनुग्रहः । एतेषां च पौर्णमासे दृष्टानामनुग्रहं ब्रुवन्पौर्णमासधर्मित्वं दर्शयति ॥ २३५ ॥

एवं सर्वधर्मपरिप्राप्ताविदमाह—

तूष्णीमनर्थलुप्ताः ॥ २३६ ॥

वचनान्मन्त्रनिवृत्तिः । अनर्थलुप्ता इति । दृष्टेनार्थेनालुप्ता इत्यनर्थलुप्ता । यथैकाग्नित्वेपि गार्हपत्यश्रपणादिनीति ॥ २३६ ॥

एकाग्नयः ॥ २३७ ॥

एकाग्निसाध्या एव पदार्था भवन्ति ॥ २३७ ॥

अप्रयाजा अननुयाजा असामिधेनीकाः ॥ २३८ ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वात्सामिधेनी सहचरितकाष्ठनिवृत्तिः ॥२३८॥

अनिगदाः ॥ २३९ ॥

निगदशब्देन स्विष्टकृल्लक्ष्यते । अस्विष्टकृत इत्यर्थः ॥ २३९ ॥

प्रतिनिगद्य होमाः ॥ २४० ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वाद्देवतां प्रतिनिगद्य होम उच्यते । वषट्कारनिवृत्त्यर्थमुच्यते ॥ २४० ॥

स्वाहाकारप्रदानाः ॥ २४१ ॥

परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्राः ॥ २४२ ॥

परतन्त्रोत्पत्तयः । यथा वाजपेये ऽन्नहोमे सर्वमेधे च तन्त्रस्य विद्यमानत्वादिति न्यायसूत्रमेतत् ॥ २४२ ॥

पाकयज्ञपशुष्वाग्नीषोमीयविध्यन्त इष्यते तत्प्रसङ्गेन पाकयज्ञविषयमिदमाह—

पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमः ॥ २४३ ॥

पाकयज्ञशब्देन च स्मार्त्ता होमा उच्यन्ते । तत्र होमाय यदवत्तं तस्य असर्वस्य होमः कर्त्तव्यः ॥ २४३ ॥

हुत्वा च शेषप्राशनम् ॥ २४४ ॥

कुत एतत्—

अग्निहोत्रे तदस्य पाकयज्ञस्यैवेति श्रुतेः ॥२४५॥

अग्निहोत्रे हि शेषप्राशनं विहितम् । अथैतदग्नौ हुत्वोत्सृप्याचामति निर्लेढि तदसौ पाकयज्ञेन संस्तवं करोति तदस्य पाकयज्ञस्य रूपं पशव्यो हि पाकयज्ञ इति । यदि पाकयज्ञे प्राशनमुचितम् तत एतदुपपद्यते नान्यथेति ॥ २४५ ॥

अग्नीषोमीयात्पशुषु ॥ २४६ ॥

प्राप्तिसाधनकत्वसामान्याच्छिद्ध्यन्तप्रवृत्ताविदमाह ॥ २४६ ॥

शाखानियोजनम् ॥ २४७ ॥

शाखायां पशुनियोगः कर्त्तव्यो न यूपे ॥ २४७ ॥

वपां हुत्वा त्रीणि पञ्च सर्वाणि वावद्यति न सर्वाण्येवेति ॥ २४८ ॥

सर्वाभावे शेषात्स्विष्टकृतः ॥ २४९ ॥

प्रधानावदानशेषात्स्विष्टकृदर्थं ग्रहीतव्यम् ॥ २४९ ॥

स्थालीपाकेन सह प्रदानम् ॥ २५० ॥

सहयुक्ते प्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवतीति । तथा च सहत्वमात्रं स्थालीपाकस्य नावदानैस्तुल्यता । प्रयोजनमन्तरायै प्रयोक्तृत्वमिति ॥ २५० ॥

पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा वरो वा ॥ २५१ ॥

ओषधस्य मानपात्रं पूर्णं पूर्णपात्रः । स्वाधीनं द्रव्यमभिरुचितं च वरशब्दवाच्यमिति ॥ २५१ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सोमयागनिरूपणम् ।

श्रुत्यर्थमनुविदधता ऽचार्येण हविर्यज्ञा अनुविहिताः इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो ज्योतिष्टोमो ऽनुविधेयः । श्रुतिपाठो हि देवयजनं जोषयन्त इति । मन्त्रपाठश्च पदमगन्म देवयजनम् । अत्र च क्रम निरूपणायाधिकरणमारब्धवानाचार्यः ।

दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेः ॥१॥

फलवत्सु कर्मं प्रत्यनियमोभिहितो ऽनियमः फलसंयुक्तेष्विति । इह पुनर्वाचनिकः क्रम इष्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेत नानिष्ट्वेति । एवं हि श्रुतिर्भवति देवरथो वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासौ स य एताभ्यामिष्ट्वाथान्येन यजते यथा ह वा रथस्पष्टएवावसाने देवानामवस्यतीत्यनेन दर्शपूर्णमासपूर्विकान्यत्र प्रवृत्तिरुच्यते । अपरे तु वर्णयन्ति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेरितीयमेवेति करणपरिच्छिन्ना श्रुतिः । अस्या एव च देवरथौ वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासावित्ययमर्थवाद इति । अन्यशब्देन च यजतेरेवाभिधानं न जुहोतेरपि । अन्येन यजेतेति वचनात् । तथा च प्रागप्यग्निहोत्रं न निवार्यते । न्यायप्राप्तानियमव्युदासार्थं च श्रुतिग्रहणम् ॥ १ ॥

किमेष एवोत्सर्गः नेत्युच्यते—

सोमेन वोपक्लृप्तसोमः ॥ २ ॥

सोमेन वा इष्ट्वान्येन यजेत् य उपक्लृप्तसोमोऽग्निमाधत्ते । उपकल्पितं द्रव्यं येन सोमयागाय स उपक्लृप्तसोमः तस्याधानसमनन्तरमेव सोमे प्रवृत्तिः ॥ २ ॥

कुत एतत्—

आधानस्य सोमप्राधान्यात् ॥ ३ ॥

सोमप्रधानं ह्याधानं सोमप्रयुक्तम् । एवं हि श्रूयते सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुमृच्छेन्न नक्षत्रमिति । यक्ष्यमाण इत्यनद्यतने लृट् विभक्तिर्भविष्यत्यनद्यतने लृट् स्मर्यते । यक्ष्यमाण इति च विशेषणोपादानसामर्थ्यादपि चायमर्थोऽवगम्यते । न हि कश्चिदयक्ष्यमाणः सर्वस्य विहितत्वात् । तेनानन्तरं यक्ष्यमाण इतिगम्यते । वाशब्दश्च व्यवस्थितविभाषार्थः । उपक्लृप्तसोमस्य सोमपूर्वत्वम् इतरस्येष्टिपूर्वत्वमिति । सोमपूर्वत्वेपि चान्येषां यागानां दर्शपूर्णमासपूर्वतैव वाचनिकीति ॥ ३ ॥

यक्ष्यमाण आदधीतेति सोमप्रयुक्त आधाने सोमापवर्गेस्याप्यपवर्ग इति परिचोदित उत्तरसूत्रम्—

नाविशेषात् ॥ ४ ॥

नैतदेवम्, सोमापवर्गेप्यपवृज्यत इति । कुत एतदविशेषात् । सर्वकर्मार्था ह्यग्नयः । आधानं चाग्न्यर्थम् । सोमेन यक्ष्यमाण इत्यनेनाधानस्य कालान्तरतोच्यते न सर्वार्थतापनीयत इति ॥ ४ ॥

वसन्तेऽग्निष्टोमः ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमग्रहणं ज्योतिष्टोमोपलक्षणार्थं नोक्थ्यादिनिवृत्त्यर्थम् । वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येतदेवोक्तं भवति । यद्वा यद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति तदग्निष्टोमसंस्थेन । प्राथम्यान्नित्यत्वाच्च । चतुःसंस्थेपि ज्योतिष्टोम उक्थ्यादीनामनित्यत्वं श्रूयते । पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् षोडशिना वीर्यकामस्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति । प्रकृतिभूताग्निष्टोमसंस्थतां हि प्रकृत्यधर्माम्नानम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् इतरासु तद्धर्मप्रसव इति[१] । तस्मात्साधूक्तं वसन्ते-

---

१ अत एव हरिस्वामिभिरप्युक्तम् ‘ संस्कारमध्यपाठात्त्वग्निष्टोमाद्याः सप्तसंस्थाः निष्कामैरपि कार्या ’ इति । ‘ चतुः संस्थस्यापि ज्योतिष्टोमत्वात् अविशेषाच्च येन केनापीष्टे प्रतिवसन्तं ज्योतिष्टोमेनेष्टमेव भवतीति नाग्निष्टोम एवेत्ययं नियम ’ इत्यपरे । युक्तं चैतत्,

ग्निष्टोम इति ॥ ५ ॥

ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभ्य द्विपुरुषासो-
मपीथिनः ॥ ६ ॥

पुनरुत्सृष्टो गौर्गृह्यते । तस्य हि वाहनेन दौर्बल्याद्युत्सर्गः सम्भवति । क्वचिच्च दृश्यते । पुनरुत्सृष्टो गौरग्नीषोमीय इति । छागो वा स्यादन्वयात् । तस्यापि हि हिमवत्प्रदेशे वाह्यमानस्योत्सर्गः सम्भवति । अतश्चोदकानुग्रहाय छाग एवेति सम्प्रदायः । यत्तु श्रूयते । पुनरुत्सृष्टो गौरिति तच्च गोग्रहणादन्यत्रागौरिति भवति । द्विपुरुषासोमपीथिन इति यस्य पित्रा पितामहेन वा सोमो न पीतः तस्यैन्द्राग्नो भवति । एवं श्रूयते यस्य पितामहः सोमं न पिबेदथ स पिपासेत्स ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति । अत्र च निमित्तवाक्यत्वात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः । तथा चान्यतरस्यापि सोमापाने भवत्येवैन्द्राग्न इति । अयं चान्वारम्भणीयावत् आरम्भे श्रूयते न च दीक्षणीयावत्तन्त्रमध्ये । अतः पुरुषसंस्कारकत्वात्पूर्वतरं यजनीयेऽहनि कर्त्तव्यः । पुरुषसंस्कारता चास्य यस्यपिता पितामहः सोमं न पिबेत्स दुर्ब्राह्मणा इति श्रवणात् । दौर्ब्राह्मण्यनिरासार्थं च श्रुत्या विधानमस्यातः पुरुषसंस्कारोऽयमिति सङ्गतिक्रिया ॥ ६ ॥

षोडशर्त्विजो ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणा-
च्छंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्र-
तिहर्त्रच्छावाकनेष्ट्रग्नीत्सुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुन्ने-

वचनं विना सङ्कोचस्यायुक्तत्वादिति । अथवाग्निष्टोमसंस्थस्योक्थादीन्प्रति प्रकृतित्वज्ञापनार्थमग्निष्टोम इत्युक्तम । अतोऽग्निष्टोमसंस्थाप्रकृतिभूता तामेव प्रकृत्य धर्माणामाम्नात, इतरासु च संस्थासु ततो धर्मप्राप्तिरिति ।

तान्वृणीते[१] ॥ ७ ॥

उपक्रमादेव तत्सिद्धेः षोडशग्रहणं न कर्त्तव्यम् । वा कर्त्तव्यम् । चमसाध्वर्युव्युदासार्थम् । तेषामपि हि क्रतौ यजतामृत्विगाख्या मा भूदिति । अस्त्विति चेत् । न, संख्यानत्वात् । ज्योतिष्टोमस्य यज्ञक्रतोः षोडशर्त्विज इति । अतश्च तेषामृत्विक् निबन्धनं कार्यं न भवति ॥ ७ ॥

चतुरो[२] वाद्यांस्तत्पुरुषा इतरे यथा वेदम् ॥ ८ ॥

आद्यांश्चतुरश्चर्त्विजो वृणीते तस्मात्तत्पुरुषा इतरे यथावेदम् । ये ये यद्वेदविहितस्य कर्त्तारः ते तेषामाद्यर्त्विजां पुरुषाः । प्रधानपुरुषवरणेन च तेऽपि वृता एव भवन्तीत्यभिप्रायः । तथा च लिङ्गमश्वमेधे यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनं प्राश्नन्ति तदेव होतृकाऽन्वाभक्ता इति । वा सर्वान्वृणीते । न चतुर एव । वरणं ह्यानत्यर्थम् । भृतिश्च न चान्यस्मिन्वृते भृते वान्यो वृतो वा भृतो वा भवति । दर्शयति च पृथग्भृतिं दक्षिणादानं प्रकृत्य अथ पोत्रेऽथ नेष्ट्रेऽथाच्छावाकायाथोन्नेत्र इत्येवमादि ॥ ८ ॥

---

१ वरणं नाम करिष्यमाणकर्मस्वरूपदक्षिणाद्रव्यतत्परिमाणश्रावणपूर्वकं स्वयमप्रवृत्तानां ब्रह्मत्वादिषु कर्मसु कर्तृत्वेनाभ्यर्थना । तद्यथा हिरण्यशतगवदक्षिणेन वासोऽश्वदक्षिणेन च रथन्तरपृष्ठेन चतुष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमेनाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति । अतोऽपि पूर्वं षड्विंशब्राह्मणोक्तं दैवर्त्विग्वरणम् । तद्यथा अग्निर्मे होतादित्यो मेऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो म उद्गाता आपो मे होत्राशंसिन इति । होत्राशंसिपदेन च ब्राह्मणाच्छंसि प्रभृतिद्वादशर्त्विग्ग्रहणम् । ततो रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति च ।

२ आपस्तम्बः 'सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वानूचानानूर्ध्ववाचो ऽनङ्गहीनानिति प्रकृत्य तान् वृणीते चतुरः सर्वान्वैकैकशोऽध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारमुन्नेतारमित्यध्वर्यून् ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छंसिनमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणो होतारं

ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीत्पोतारो ब्रह्मणः ॥ ९ ॥

समासलक्षणेन पूर्वं पोतुरग्नीध उच्चारणम् ॥ ९ ॥

देवयजनं जोषयन्ते ॥ १० ॥

शुचिरीक्षणार्थः । तद्वै देवयजनमीक्षन्त इति वचनात् ॥ १० ॥

उच्चतमं सममविभ्रंशि ॥ ११ ॥

तद्वर्ष्म सत्समं स्यादिति वचनात् । अविभ्रंशीति अविनश्वरं भ्रश्यते हि भूमिर्गर्तैः । यत्रौषधयो न भ्रश्यन्त इत्यपरं ॥ ११ ॥

अभितो देवयजनमात्रदेशं पुरस्ताद्वर्जम् ॥ १२ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्रमतिरिच्येतेति वचनात् ॥ १२ ॥

प्राक्प्रवणमुदग्वा यत्किञ्चानूचानर्त्विजः१ ॥ १३ ॥

अनूचानाः अनुवचनसमर्था ऋत्विजो यदेवाध्यवस्यन्ति तदेव शोभनम् देवयजनमिति ॥ १३ ॥

उद्धतौषधिमूले परन्ते त्रिमितं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

उद्धता ओषधयो मूलानि च यस्मिंस्तदुद्धतौषधिमूलं देवयजनं

मैत्रावरुणमच्छावाकं ग्रावस्तुतमिति होतॄन् उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रतिहर्तारं सुब्रह्मण्यमित्युद्गातॄन् सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स सर्वकर्मणामुपद्रष्टा भवति ' इति ।

१ आपस्तम्बः दक्षिणात उन्नतमुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं वा देवयजनं यत्र वा बहवो ब्राह्मणा न संराधयेयुरग्नयो वाव देवयजनं यत्र क्वचनाग्निनाधाय यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञायते दक्षिणा वाव देवयजनं दक्षिणाश्चेत्कल्याणीर्ददाति देवयजन एव यजत इत्येके ।

तस्यापरेते विमितं कुर्वन्ति । विमितशब्दः समचतुरस्रवाची[१] ॥१४॥ तच्च—

प्राग्वꣳशम् ॥ १५ ॥

यस्य पूर्वापरायतः पृष्ठवंशः ॥ १५ ॥

पुरस्तादुच्चम् ॥ १६ ॥

वचनात् ॥ १६ ॥

प्रतिदिग्द्वारम् ॥ १७ ॥

दिक्ष्वतीकाशान् करोतीति वचनात् ॥ १७ ॥

उदग्वर्जं वा ॥ १८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न ह्युदग्द्वारविधायकं वाक्यमस्ति । पूर्वापरद्वारे तु विहिते उभयतो द्वारे अनुविहिते । तद्वा उभयतो द्वारꣳ हविर्द्धानं भवति उभयो द्वारꣳ सदः । तथा शालाया दक्षिणमपि द्वारमवगम्यते । धर्मदुघां हि प्रकृत्याह यथैनाꣳ होताभिष्टुवन्परापश्येदिति । होतुर्हि नियतं स्थानं, न च दक्षिणद्वारमन्तरेण तत्सन्दर्शनं भवति । तथा च सूत्रकारः दक्षिणतो निखनाति होतुः सन्दर्शन इति । अतो द्वारत्रयमेव सप्रमाणमित्युदग्वर्जमेवेत्युक्तम् । यत्तु दिक्ष्वतीकाशान्करोतीति तद्विकृत्रित्वेऽप्युपपद्यत एव ॥ १८ ॥

शालां[२] वा ॥ १९ ॥

---

१ 'विमितं चतुरश्रꣳ स्याद्दशारत्निप्रमाणत' इति परिशिष्टकारप्रामाण्यात् ।

२ शालाप्रमाणं चोक्तं परिशिष्टे 'विꣳशत्यरत्निः शाला स्यात्तदर्धेन तु विस्तृता' इति । तत्साधनं च 'प्रमाणार्धं वाभ्यस्याभ्यासषष्ठे लक्षणं करोति तन्निरुञ्छनम्' इति शुल्बोक्तम् । अत्र विंशत्यरत्निर्मूलरज्जुः दशारत्निरभ्यासरज्जुः तस्याः प्रथमे षष्ठे भागे निरुञ्छनम् तस्या अर्धे पञ्चारत्निमिते श्रोयन्ताङ्कनार्थमिति ।

करोति विमितं वेति विकल्पः । शालादीर्घचतुरस्रा ॥ १९ ॥

परिवृते[1] चोत्तरापरे ॥ २० ॥

क्रियेते इति वाक्यशेषः ॥ २० ॥

दीक्षाप्रभृतिशुक्लपक्षे पञ्चमीं सप्तमीं वा प्रसुतः ॥ २१ ॥

शुक्लपक्षे दीक्षेतेति वचनात् । तत्प्रभृति पञ्चमीं सप्तमीं वा प्रसुतो भवति सौत्यमहर्भवतीति । एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा इति वाक्यद्वयमुपनिबद्धम । दीक्षैकत्वं पञ्चमीं प्रसुतः त्रित्वे च सप्तमीमिति । एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा इति वक्तव्यं यत्पञ्चमीं सप्तमीं वा प्रसुत इत्युक्तं तद्दीक्षा शब्दवाच्यार्थव्याचिख्यासया । दीक्षाशब्दो ह्यलौकिकस्तस्य किं वाच्यमित्यत उक्तं पञ्चमीं सप्तमीं वा प्रसुत इति । कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षितः सन्यावन्त्यहानि प्राक्प्रायणीयायाः दीक्षितधर्मैरास्ते तानि दीक्षाशब्दवाच्यानि तेषामियं संख्या एका दीक्षा तिस्र इत्येवमादि । तथा चाहीनेषु मासापवर्गतामभिधाय दीक्षाः सुत्योपमच्छेषेणेत्युक्तम । तथा दीक्षाणामुत्तमे ऽहनि वेद्यग्निमानमिति । अहः शब्देन रात्रिरप्युपलक्ष्यते । तेनाहोरात्रपरिच्छिन्ना दीक्षेति ज्ञापयति । तासु दीक्षासु तेष्वहोरात्रेषु यूपच्छेदनमहावीरकरणवनीवाहनानि ॥ २१ ॥

कालातिक्रमे नियतक्रिया प्राप्तकालत्वात् ॥ २२ ॥

मानुषादिप्रतिबलात्कालव्यतिक्रमे नित्यानि कर्त्तव्यानि । प्राप्तो हि तेषां काल इति ॥ २२ ॥

न समत्वात् ॥ २३ ॥

समं ह्यत्र कारणम । दीक्षितस्य सतो नित्यानामक्रिया । सोद्यापि दीक्षित एवेति ॥ २३ ॥

---

१ परि समन्तात् कटादिना वृतं परिवृतं, तस्मिन् ।

द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा१ ॥ २४ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥

पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम् ॥२५॥

शिष्टानुस्मरणात् ॥ २५ ॥

प्रक्रमोत्थाने विरोधे ॥ २६ ॥

प्रक्रमोत्थाने वा पुण्येहनि भवतः । इतरत्र तु श्रुतिविरोधो नियतकालत्वात् ॥ २६ ॥

न वा चोदितत्वात् ॥ २७ ॥

न चैतदङ्गीकर्त्तव्यम् । कुतः । अचोदितत्वात् । न ह्यत्र चोदना । स्मृतिस्त्वियम् । तेन यत्र श्रुतिविरोधो नास्ति तत्रास्याः प्रामाण्यमेव । विरोधे त्वप्रामाण्यमिति ॥ २७ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं यूपाहुतिं प्राग्घुत्वा यूपान्ते वाग्निं मथित्वा दीक्षितस्याग्निहोमप्रतिषेधश्रुतेः ॥ २८ ॥

दीक्षासु यूपच्छेदनं कर्त्तव्यम् । दीक्षाणामेव पूर्वं यूपाहुतिं हुत्वा यूपान्ते वाग्निं मथित्वा । कुत एतत् । दीक्षितस्याग्निहोत्रहोमप्रतिषेधश्रुतेः । न दीक्षितस्याग्नावेतामाहुतिं जुहोत्याज्यं चारणी चादाय यूपान्तेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति सम्प्रदाये विकल्पः । दीक्षा-

---

१ अत्र चत्वारो दीक्षापक्षाः । एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति । अत्रापस्तम्बः 'दशाहमवरार्ध्यं दीक्षितो भवति मासꣳ संवत्सरं वा यदा कृशः स्यादित्यपरं विज्ञायते च यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चनभवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्थिसन्धीयतेऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षेत कृशो यजेत यदास्याङ्गानाꣳ हीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति '

सु यूपच्छेदनमित्यस्य सूत्रस्यापराव्याख्या । यूपच्छेदात्प्राग्यूपाहुतिं हुत्वा यूपं व्रक्ष्यन्वैष्णाव्यर्चा जुहोतीति श्रुतत्वात् । यूपान्तिके वाग्निं मथित्वेति वाशब्दो विकल्पार्थः । यत्पुनरुक्तन्न हि दीक्षितस्याग्नावेतामाहुतिं जुहोतीति स यूपान्तिकमन्थनविधिशेषभूतोऽर्थवादो न प्रतिषेधविधिरिति । अपि च यूपाहुतिसमनन्तरमेव श्रूयते यदाज्यं परिशिष्टं भवति तदादत्ते यत्तक्षणः शस्त्रं भवति तत्तक्षादत्ते त आयन्ति स यं यूपं जोषयन्त इति । अतश्च दीक्षाणां प्राग्यूपाहुतिं हुत्वेत्यपव्याख्या ॥ २८ ॥

उच्छ्रयणकाले वोभयत्र होमच्छेदने
सन्निधेः ॥ २९ ॥

उच्छ्रयणकाले वा होम च्छेदने भवतः। कुतः । तत्सन्निधौ हि शिष्येते । यूपं व्रक्ष्यन्वैष्णव्यर्चा जुहोतीति । दीक्षास्वेव वा । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति वचनात् । सन्निधिर्वचनेन बाध्यते ॥ २९ ॥

समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धे गृहीत्वारणिपाणिराहेदमगन्मेति ॥ ३० ॥

समारोपः सूत्रत्रयसिद्ध इत्युक्तम् । स च नित्यधारिपक्षे सर्वार्थत्वान्न भवति सर्वार्थं हि धारणमिति । सोमाधानेपि अग्निनित्यधारीति न समारोप इति सम्प्रदायः । अत्र पुनः शक्यते वक्तुम् । पुरुषधर्मोऽग्निनित्यधारिता । क्रतुधर्मश्च समारोपः । तदकरणे च क्रतोर्वैगुण्यमितरत्र पुरुषस्य । क्रतोश्च सादूगुण्यं कर्त्तव्यं विरोधे न पुरुषस्य । गतश्रियः पक्षेपि तथैवेति चेत् । न । सर्वकर्मार्थत्वाद्धारणस्य । अरण्योरभावात् । अरण्यभावेपि च न भवति । तथा च मन्त्रलिङ्गम् । अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथा इति । ये पुनरत्रापि समारोपमिच्छन्ति त एव प्रष्टव्याः । अरण्योरभावे च शालास्तम्भप्रपादने लौकिकारणिपाणिर्भवत्येव यजमानसंस्कारात् । अथारणी पाणौ कृत्वा शालामध्यवस्यतीति । तस्यैतद्याजमानम् । सवै न सर्वेणेव संवदेतेति यजमानं हि प्रकृत्याहाथारणीपाणौ कृत्वेति । द्वादशाहे च सर्वे अरणिपाणयो गृहपतिमन्वारभन्ते

शालास्तम्भप्रपादनं कुर्वाणं तमुक्तमविभवति गृहपत्न्यन्वारम्भ इति ॥ ३० ॥

शालायाः राजनं निदधात्याहृतश्चेत् ॥ ३१ ॥

यद्यरण्यादाहृतः ॥ ३१ ॥

प्राक्क्रयादन्नमुपहरत्यस्मै हविष्यममांसम् ॥ ३२ ॥

हविष्यं व्रीहियवादि । हविष्यत्वेपि च मांसप्रतिषेधः ॥ ३२ ॥

अग्निं विहृत्य सप्तसु प्रक्रमेष्वर्द्धव्यामे च साग्निचित्ये ॥ ३३ ॥

विहरणेन च मन्थनमर्थाक्षिप्तमिति । गार्हपत्यस्योद्धृतात्सप्तप्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति ततः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते तस्य मध्ये आहवनीयायोद्धत्यावोक्षतीति वचनात् । सप्तसु प्रक्रमेष्वर्द्धव्यामे चेत्युक्तम् । अनग्निचित्ये तु अनियम इति ॥ ३३ ॥

अपराह्णेऽश्नातीष्टमुपपन्नं वा न वा ॥ ३४ ॥

अश्नाति ॥ ३४ ॥

क्रत्वर्थमुपदिश्यान्यथस्मा उत्तरे परिवृत उदकुम्भवत्यप्सु दीक्षा ॥ ३५ ॥

क्रत्वर्थोपदेशश्च तदर्थद्रव्यसंस्कारः, विधानसामर्थ्यात् । अधस्तनसूत्रेऽपराह्णग्रहणं उत्तरे परिवृत उदकुम्भवत्यप्सुदीक्षेति अपराह्णे दीक्षेतेति वचनात्[1] ॥ ३५ ॥

---

१ अथवैवं योजना—अपराह्णे ऽश्नातीष्टमुपपन्नं वा न वा क्रत्वर्थमपदिश्यान्यस्मै । यजमानो ऽन्यस्मै क्रत्वर्थमपदिश्य अपराह्णे इष्टमश्नाति, अथवा उपपन्नमश्नाति, न वाश्नाति । पत्न्यप्येवमेवाश्नाति समानन्यायात् । इयं योजना साधीयसी, अन्यथा पत्न्यन्वयानुपपत्तेः । तथाच मानवे—' इदं दास्यामिति निर्दिश्य दैक्षमशनमश्नीतां दध्ना मधुमिश्रेण यजमानः पत्नीच ' इति । काठके च–' पत्नीयजमानश्चा-

नापित उपतिष्ठते नखानि निकृन्तत्यङ्गुष्ठ-
प्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम् ॥ ३६ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निकृंतत इति प्रकृत्य सर्वं श्रूयत इति॥३६॥

दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति ॥३७॥

वितारणं च केशोन्मोचनं कंकतादिना । उनत्ति । उन्दीक्लेदने । उनत्ति क्लेदयति तिम्मयतीति । इमा आप इत्यनेन मन्त्रेण । गोदानं च दक्षिणं शिरसः पार्श्वे गवि पृथिव्यां दीयत इति गोदानम् ॥ ३७ ॥

यूपवत्कुशतरुणम् ॥ ३८ ॥

अन्तर्दधाति ॥ ३८ ॥

क्षुरेण चाभिनिधाय ॥ ३९ ॥

यूपवदेव ॥ ३९ ॥

छित्वोदपात्रे प्रास्यति ॥ ४० ॥

छित्वा केशानुदपात्रे प्रास्यति ॥ ४० ॥

एवमुत्तरं तूष्णीम् ॥ ४१ ॥

उन्दनादि सर्वङ्गोदानं करोति ॥ ४१ ॥

नापिताय क्षुरं प्रयच्छति ॥ ४२ ॥

तेन केशश्मश्रुवपति ॥ ४३ ॥

श्नीत ' इति । आपस्तम्बसूत्रे च अन्नमश्नाति सर्पिर्मधुमिश्रं दधि मधु वा यदस्य मनसः प्रियं तदश्नाति तदेवास्यामुष्मिंलोके भवतीति विज्ञायते तथाशितः स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयः कनीयो व्रतमुपेयात्पुरस्ताद्वा केशवपनाद्वासो वा परिधानाद्भोजनमेके समामनन्ति ' इति ।

श्मश्रुणश्च क्षुरान्यत्वं प्रसिद्धम् । अतस्तेनेत्युच्यते ॥ ४३ ॥

आपो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धम् ॥ ४४ ॥

दृष्टार्थत्वाच्चोदकुम्भोदकेनैव१ स्नानम् । उदिदाभ्य इत्यनेन मन्त्रेण उत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धम् ॥ ४४ ॥

क्षौमं वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतम् ॥ ४५ ॥

क्षौममातसमहतमधौतम् । निष्पेष्टवै ब्रूयादिति प्रैषपूर्वकं प्रक्षालनं कृत्वा परिधत्ते ॥ ४५ ॥

चेदद्भिरभ्युक्ष्य ॥ ४६ ॥

अद्भिरभ्युक्ष्य वा परिधत्ते ॥ ४६ ॥

स्नातवस्यं वामौलधौतं विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति ॥ ४७ ॥

स्नातवस्यं वा अरजकशौचीकृतं विचितकेशप्रसारितदशमित्यहतमपि । दीक्षातपसोरित्यनेन मन्त्रेण ॥ ४७ ॥

न नीविं कुरुते ॥ ४८ ॥

अनीविकं परिधत्ते । समाचारपरिप्राप्तमुत्तरीयम्२ ॥ ४८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थातापरस्मिन्परिवृते पत्नीं तूष्णीम् ॥ ४९ ॥

---

१ तड़ागादिष्वित्यन्ये । अत्र ‘ स्थावरास्वप्सु स्नाति ’ इत्याद्याः सूत्रकारोक्तयः शरणम् ।

२ ‘ तत उत्तरीयं च धारयति ’ इति काण्वपाठात् । एकमेवेति हरिस्वामी, सर्वत्र तथैव दर्शनादेकत्वस्याविवक्षायां प्रमाणाभावात् । अत्रार्थे ‘ तावन्ये वाससी ’ इत्याद्याः श्रुतयो मूलम् । एकं चाधो वासो नीविदर्शनात् ।

दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ४९ ॥

वपनं वा ॥ ५० ॥

वपनं च वा भवति वा न भवति । वपनाभावे च वितारणोन्दनादि न भवति, वपनार्थत्वात् ॥ ५० ॥

धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात् ॥ ५१ ॥

धेन्वनडुन्मासं नाशितव्यम् । स धेन्वै चानडुहश्च नाश्नीयादिति वचनात् ॥ ५१ ॥

क्रतुमध्ये समाम्नानात् क्रतुधर्मोऽयमिति प्राप्त आह—

पुरुषधर्मो वासम्भवात् ॥ ५२ ॥

पुरुषधर्म एवायं क्रतावसम्भवात् । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति । न चेह प्राप्तिरस्ति । कथं, येन दीक्षितस्य पयो व्रतो विहितो निवृत्ते च पयसि हविः शेषभक्षतोक्ता । अतः प्रतिषेधस्यासम्भवात् पुरुषधर्म एवायमिति सम्प्रदायः । इष्टाशनविषयोयं प्रतिषेध इत्यपरे । तथा च प्रकरणस्याबाध इति ॥ ५२ ॥

अंसलभोजनं वा ॥ ५३ ॥

अंसलः पात्रा स्थूल उच्यते । तस्य वा भोजनं भवति । अश्नाम्येवाहमंसलं चेद्भवतीति ॥ ५३ ॥

प्रपाद्याग्नावैष्णव एकादशकपालः ॥ ५४ ॥

प्रपाद्य बाहुगृहीतं विमिते प्रवेश्याग्नावैष्णव एकादशकपालः कर्त्तव्यः । एकादशकपाल इति श्रुतिरनुक्तना एकद्विशब्दपरिमाणादिभिः प्राप्नोति कपालसंख्येति ज्ञापनाय ॥ ५४ ॥

आदित्येभ्यो वा चरुः ॥ ५५ ॥

सा चेयं स्वपदगतविभावात्तद्धैक आदित्येभ्यश्चरुं निर्वपन्तीति वचनात् ॥ ५५ ॥

प्राक्समिष्टयजुषः करोति ॥ ५६ ॥

दीक्षणीयां हि प्रकृत्य श्रूयते तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुष्वन्तं जुह्वति ॥ ५६ ॥

समिष्टयजुर्वर्जं वा ॥ ५७ ॥

समिष्टयजुरेव वा न जुहोति । सर्वत्वायैव समिष्टयजुरेव न जुहोतीति वचनात् । अतश्च बर्हिर्होमादयः प्रवर्त्तन्त एव । ध्रौवाज्यस्यौद्ग्रभणेषु विनियोगउक्तः पञ्चमं जुह्वां ध्रौवमासिच्येति । तद्विनियोगोत्तरं बर्हिर्होमादय इति न्याय्यम् ॥ ५७ ॥

उपाꣳशु चरन्ति प्रागग्नीषोमीयात् ॥ ५८ ॥

तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति वचनात् ॥ ५८ ॥

वागन्तेन वा दक्षिणीयां नीचैस्तरां नीचैस्तरामितरे ॥ ५९ ॥

यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् मन्द्रं प्रायणीयायाम् मन्द्रतरमातिथ्यायाम् ॥ ५९ ॥

उपाꣳशूपसदः१ ॥ ६० ॥

उपांशूपसत्स्वित्युपांशूपसदो भवन्ति । उपसदामुपांशुत्वविधानात्प्रागग्नीषोमीयादुपांशुपक्षादिदमन्यत्पक्षान्तरं तत्रैव दीक्षणीयादिषु स्वरविकल्प इति । तथा च वागन्तपक्ष एव तन्नौ सहेत्य-

---

१ 'धारयति ध्रौवमाज्यं यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनापाꣳशु चरन्त्यथैकेषां यावत्यस्य वाग्भवति तावतीं दीक्षणीयायामन्वाह ततो नीचैस्तरां प्रायणीयां ततो नीचैस्तरमातिथ्यायामुपाꣳशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीये, मन्द्रेण वा दीक्षणीयायां मन्द्रतरेण प्रायणीयायां मन्द्रतमेनातिथ्यायामुपाꣳशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीय, उपाꣳशु वा दीक्षणीयायामुपाꣳशुतरं प्रायणीयायामुपाꣳशुतममतिथ्यायामुपाꣳशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीय' इत्यापस्तम्बसूत्रमप्यत्र गमकम् ।

ध्वर्युरुपांश्वित्युपांशुत्वमुच्यते प्रागग्नीषोमीयादुपांशुपक्षे च दीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुच्चैरित्युच्चैष्ट्वमुच्यते ॥ ६० ॥

शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यंक्ते कुशेषु नवनीतेन शीर्ष्णोऽध्यनुलोमं सपादको महीनां पयोसीति ॥ ६१ ॥

शालायाः पुरस्तात्कुशेषु व्यवस्थितं यजमानमध्वर्युरभ्यङ्क्ते । तमभ्यनक्तीति वचनात् । नवनीतेन शिरस आरभ्य अनुलोमं महीनां पयोसीत्यनेन मन्त्रेण सपादकश्चाभ्यङ्क्त इति ॥ ६१ ॥

वृत्रस्येत्यक्ष्यावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेन ॥ ६२ ॥

वृत्रस्येत्यनेन मन्त्रेणाक्षी अनक्ति । त्रिककुत्पर्वतः । तदीयमञ्जनं त्रैककुदाञ्जनम् यत्सौवीरकमिति प्रसिद्धं तेनाञ्जनेन स्वयमेव यजमानः ॥ ६२ ॥

अभावे ऽन्यत् ॥ ६३ ॥

त्रैककुदाभावेन्येनाञ्जनेन ॥ ६३ ॥

द्विर्दक्षिणं त्रिरुत्तरं पराक् ॥ ६४ ॥

परागुपानक्तीति वचनात् । परागज्येते नैतश्चामुतश्च ॥ ६४ ॥

सकृत्सकृन्मन्त्रः ॥ ६५ ॥

द्रव्यान्तरत्वाच्च । प्रत्यञ्जनं मन्त्रपरिप्राप्तौ वचनात् सकृन्मन्त्रवचनम् ॥ ६५ ॥

शरेषीकया साग्रया ॥ ६६ ॥

सतूलयाक्ष्यावनक्तीति ॥ ६६ ॥

कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरु-

परि नाभ्युन्मृज्य प्रदक्षिणं सकृदवाङ् ॥६७॥

कुशा एव पवित्राणि कुशपवित्राणि । तैर्यजमानं पावयति सप्तभिः सप्तभिश्चित्पतिर्मेति प्रतिमन्त्रम् । अच्छिद्रेणेति सर्वत्र अनुषङ्गः । द्विरुपरि नाभ्युन्मार्जनम् । प्रदक्षिणं सप्तभिः सप्तभिः । सकृच्चावाङ्नाभेः सप्तभिरेव च । एवं च सप्तभिः सप्तभिः पावयतीत्युपक्रम्य एकविंशतिरेषैव सर्वादित्युपपद्यते ॥ ६७ ॥

एकेन त्रिभिः सप्तभिर्वा ॥ ६८ ॥

एवमपि हि श्रूयते पवित्रं प्रकृत्य तद्वा एकं स्यात् अथो अपि त्रीणिस्युः अथो अपि सप्तस्युरिति एता एवोभयत्र पवित्रव्यक्तयोवाङ्नाभेरुपरिष्टाच्चेति । काण्वीयायां तु नवकृत्वः पावयति इति श्रूयते । तत्कथमुपपद्यते । चित्पतिर्मेत्येवमादिभिर्मन्त्रैः साभ्यासमेकं पावनमुपरि नाभि, तथा द्वितीयम् । एवमेव सकृदवाङिति । एवं चाभ्यासापेक्षया नवकृत्वः पावयवयतीत्युपपन्नार्थं भवति । अभ्याससमुदायापेक्षया च द्विरुपरि नाभि सकृदवाङिति च सूत्रं नेयम् ॥ ६८ ॥

एकशतेन वा राजसूये ॥ ६९ ॥

पावयति वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ६९ ॥

आवोदेवास इति वाचयति ॥ ७० ॥

बहुयजमानके सर्वेषां वाचनम् । ब्रूतेति च प्रयोगः ॥ ७० ॥

स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते नाना हस्तयोः ॥ ७१ ॥

नाना पृथक् हस्तयोः । द्वे अपि कनिष्ठिके सङ्कोचयति स्वाहा यज्ञमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ७१ ॥

एवं शेषं प्रतिमन्त्रम् ॥ ७२ ॥

एवमेवाङ्गुल्यचनं शेषं प्रतिमन्त्रम् ॥ ७२ ॥

उत्तमेन मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतः ॥ ७३ ॥

उत्तमेन मन्त्रेण मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतो भवति ॥ ७३ ॥

अङ्गुष्ठौ तत्सहितें चोत्सृजति ॥ ७४ ॥

अङ्गुली उत्सृजति ॥ ७४ ॥

वाग्यतं प्रवेशयत्याहवनीयगार्हपत्या-वन्तरेण ॥ ७५ ॥

वाग्विसर्गकालस्यानुक्तत्वादेवमन्त एव वाग्यम इति । एवं मुष्टिकरणवाग्यमनोत्कर्षे प्रवेशने न वाग्यम इति । वचनाच्चाहवनी-यगार्हपत्यावन्तरेण प्रवेशनम् ॥ ७५ ॥

सोस्य सञ्चर आ प्रसवात् ॥ ७६ ॥

सोस्य यजमानस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायाः । आङ्प्रयोगसा-मर्थ्याच्च मर्यादा द्रष्टव्या नाभिविधिरिति ॥ ७६ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीमभ्यञ्जनादि तूष्णीम् ॥ ७७ ॥

दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ७७ ॥

अपरेण वा प्रवेशयति ॥ ७८ ॥

प्रकृतत्वाद्गार्हपत्याहवनीयौ वा अन्तरेणेति विकल्पः । बहुया-जमानके अभ्यञ्जनादि बाहुगृहीतप्रपादनान्तं एकैकस्य संस्कारव-त्वात् । अप्सु दीक्षायामपि प्रपादनान्तमेकैकस्यैव ॥ ७८ ॥

औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

औद्भ्रभणानीति वैदिकी संज्ञा । तथा हि संव्यवहारो दृश्यते । प्राकृतान्यौद्भ्रभणानि हुत्वेति । स्थाल्याः सकाशात् स्रुवेण आकृत्या इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

तृतीयं जपत्येव ॥ ८० ॥

तृतीयं मन्त्रं जपत्येव न जुहोति।एवकारकरणाच्च स्वस्थानाव-स्थितस्यैव जपः ॥ ८० ॥

पञ्चमं जुह्वां ध्रौवमासिच्य द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तृतीयꣳ स्रुवमभिपूरयति विश्वो-देवस्येति ॥ ८१ ॥

पञ्चमं होमं प्रति ध्रौवमाज्यं जुह्वामासिच्य द्विश्च स्थाल्या स्रु-वेणासिच्य तृतीयꣳ स्रुवमभिपूरयति।अधिकारात् स्थालीत एव । अ-भिपूरणस्य दृष्टार्थत्वात् । जुह्वामासिच्य ॥ ८१ ॥

एतामेव वा पूर्णां जुहुयात् ॥ ८२ ॥

तमेवैकामाहुतिं पूर्णां जुहुयात् । तं वै यद्येकां जुहुयात्पूर्णां जुहुयादिति श्रुतेः । दीक्षणीयाद्रव्यशेषसाध्यत्वाद्दीक्षणीयाङ्गमौद्भ्र-भणानि। एवं सति दीक्षणीयाभावे अग्नियज्ञे न भवन्ति ।अत ऊर्ध्वं बर्हि होमादय इति ॥ ८२ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने माꣳसस-हिते स्यूतान्ते तद्गर्मसु पश्चादासञ्जनवतीं निदधाति ॥ ८३ ॥

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृणातीति व-चनात् । माꣳससहिते मांसोपलक्षितप्रदेशसम्बद्धे । स्यूतान्ते त्रिवृ तन्तुसन्ताने । तस्य कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपं स्यूतान्त इति । परिषी-विता अन्ताययोस्ते स्यूतान्ते । तद्गर्मसु पश्चात् चर्म्मणो हि विकर्त्तन काल एव कीलकैर्विततनं क्रियते। तेन पक्त्वाकीलकाच्छिद्रेषु परिसं-

चनम् अन्यत्रानियमः । आसञ्जनवती नागदन्तका येनासज्यते तदासञ्जनं अवलगनमित्यर्थः । उक्तलक्षणे कृष्णाजिने निदधाति ॥ ८३ ॥

एकं चेत्पश्चात्पादाद्विगुणम् ॥ ८४ ॥

एकं चेन्निदधाति पश्चात्पादौ गृहीत्वा द्विगुणं क्रियते तत्पश्चादर्धं प्रत्यस्यतीति वचनात् ॥ ८४ ॥

दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः ॥ ८५ ॥

यजमानः । स हि दीक्षते इति । जान्वाच्य भूमिं गमयित्वास्ते । प्राङ्जान्वक्त उपविशतीति श्रुतेः ॥ ८५ ॥

शुक्लसन्धिमालभते ऋक्सामयोरिति ॥ ८६ ॥

कृष्णाजिनयोः ॥ ८६ ॥

दक्षिणजानुनारोहति शर्म्मासीति तेनास्तेऽपरेन्ते ॥ ८७ ॥

तेनैव दक्षिणजानूपालक्षितप्रदेशेन अपरेन्ते कृष्णाजिनस्यास्ते ॥ ८७ ॥

मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतां शणमुञ्जमिश्रामन्तरां वासस ऊर्गसीति ॥ ८८ ॥

मेखलां बध्नीते ऊर्गसीत्यनेन मन्त्रेण । वेणिं ग्रथितां न रज्जुवद्वलिताम् । त्रिवृताम् त्रिग्रथितां सा वै त्रिवृद्भवतीति । शणमुञ्जमिश्रां शार्णा भवति । मुञ्जवलशेनां न्वस्ताभवतीति वचनात् । अन्तरां वाससः । तस्मादेषान्तरा वाससो भवतीति । मेखलाबन्धनमध्वर्योर्मेखलया यजमानं दीक्षयती श्रुतेः ॥ ८८ ॥

नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति ॥ ८९ ॥

नीविरपवर्त्तिकोच्यते ॥ ८९ ॥

शिरः प्रोर्णुते ॥ ९० ॥

विष्णोः शर्म्मेति ॥ ९० ॥

कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते ॥ ९१ ॥

सामर्थ्यपरिप्रापितत्वाद्योत्तरं सिचि बध्नीत इति नोक्तम् । तां वाध्वर्युर्बध्नाति । कृष्णविषणया यजमानं दीक्षयतीति वचनात् ॥ ९१ ॥

तया कण्डूयनम् ॥ ९२ ॥

क्रियते ॥ ९२ ॥

उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्य भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति ॥ ९३ ॥

एनया कृष्णविषाणया । स च कृष्णविषाणा संस्कार इति सम्प्रदायः । मन्त्रलिङ्गादिन्द्रस्य योनिरसीति । एवं च नाशे न्यापि संस्कर्त्तव्येति । नेत्यपरे । दीक्षितसंस्काराभिप्रवृत्तेरसंस्कारोयमिति गम्यते । मन्त्रस्य च क्रियासाधनभूतद्रव्याभिधानमुचितमेव क्रिया च यजमानार्थेति ॥ ९३ ॥

भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इति ॥ ९४ ॥

अदृष्टोपकाराय ॥ ९४ ॥

मुखसम्मितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति ॥ ९५ ॥

अध्वर्युर्यजमानाय ॥ ९५ ॥

उच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयति ॥ ९६ ॥

तमुच्छ्रयतीति वचनात् ॥ ९६ ॥

तं दक्षिणत उपधत्ते ॥ ९७ ॥

तन्निर्देशाच्चार्थलक्षणमुपधानम न पदार्थतया ॥ ९७ ॥

अत्र वा मुष्टिकरणवाग्यमने ॥ ९८ ॥

अत्र हैकेऽङ्गुलीश्चन्यञ्चन्ति वाचं च यच्छन्तीति वचनात् । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ९८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीं तूष्णीं युगपन्मेखलादि ॥ ९९ ॥

दीक्षयतीति वाक्यशेष ॥ ९९ ॥

योक्त्रेण वा ॥ १०० ॥

सन्नह्यति । वा न सन्नह्यति । योक्त्रेण पत्नीं दीक्षयतीति वचनात् । दीक्षार्थमेतत् । प्रसङ्गात्पत्नीसन्नहनं च । स योक्त्राया इति योक्त्रनिवृत्तिरुक्ता । एवं यत्कैश्चिदैष्टिकयोक्त्रधर्माः क्रियन्ते इति तदयुक्तम ॥ १०० ॥

जालं वा शिरसि त्रिपर्यायम् ॥ १०१ ॥

जालं शिरसि पत्न्या भवति । त्रिपर्यायमेकपर्यायं वा ॥ १०१ ॥

पृथुमुखो यज्ञियवृक्षशङ्कुः कण्डूयने ओल्लेखनात्करोति मेखलादि चेत् ॥ १०२ ॥

कर्म भवति । तत उल्लेखनात्करोतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

कृष्णाजिनादि चेद्दण्डान्तम् ॥ १०३ ॥

अथ कृष्णाजिनादि दण्डान्तम । इदं श्रूयते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः । तथा कृष्णाजिनेन दीक्षयति मेखलया दीक्षयतिं कृष्णविषाणया दीक्षयति दण्डेन दीक्षयति । तत्रैतत्सन्दिह्यते । किमाग्नावैष्णवेन दीक्षासंस्कारः क्रियते उत कृष्णाजिनादिभिः । अथ वा सर्वैरिति । किं तावत्प्राप्तं आग्नावैष्णवेनेति । कुत एतत् । एवं हि श्रूयते । आग्नावैष्णावसंस्कार-

शकपालन्निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति । दीक्षासंस्कारेण व्याप्यमानो गृह्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपतीति । एतच्चैवमुपपद्यते यद्यनेन दीक्षा संस्कारं उपजन्यत इति । एवं च सति कृष्णाजिनादीनां सम्पत्त्यर्थता भवति । कृष्णाजिनेन दीक्षयति । कृष्णाजिनमस्य सम्पादयति । कृष्णाजिनवन्तं करोतीत्यर्थः । तथा कृष्णविषाणया सम्पन्नं करोति, दण्डेन चेति । अथ प्रयोजनमेषां कृष्णाजिनस्यासनम् । कृष्णविषाणया कण्डूयनम् । दण्डस्य गवादिनिवारणम् । किं चिदर्थात् किञ्चिद्वाक्यादतः सम्पत्त्यर्थतैषामित्येवं प्राप्त उच्यते । नैतदेवम् । न हि दीक्षिष्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपतीत्यनेन दीक्षासंस्कारः क्रियत इत्युच्यते । किं तर्हि भविष्यन्ती दीक्षा आग्नावैष्णवानुष्ठानाय निर्दिश्यते । अयं हि लृडन्तः शब्दः लृड्विभक्तिश्चानद्यतने भविष्यति भवति । भविष्यत्यद्य कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षेत्याग्नावैष्णवं निर्वपेदित्यस्यार्थः । नाग्नावैष्णवेन दीक्षा क्रियत इति । यथा भोक्ष्यमाण आचामेदिति भविष्यन्ती भुजिक्रिया आचमनविधानाय निर्दिश्यते । नाचमनेन भुजिर्निष्पाद्यते । एवमिहापि दीक्षिष्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपेन्न तेन दीक्षितः क्रियत इत्युच्यते । यथा सोमेन यक्ष्यमाण आदधीतेत्यनया लृड्विभक्त्या सोमयाग आधानं प्रतिनिर्दिश्यते । एवमिहापीति । अपि च कृष्णाजिनादीना साक्षात्कारेण दीक्षासंस्कारः प्रतिविधीयते । कृष्णाजिनेन दीक्षयतीत्येवमादिना । तेषां सम्पत्त्यर्थत्वे लक्षणाश्रिता भवति श्रुतिश्चबाधितेति । अतश्च कृष्णाजिनादीत्येव दीक्षाकरणानि नाग्नावैष्णव इति । यद्येवमेककार्यत्वाद्विकल्पः कस्मान्न भवति । नात्र विकल्प अदृष्टसंस्कारोपजनकत्वात् । अदृष्टो हि दीक्षासंस्कार एभिरुपजन्यते । अत एककार्यत्वेपि न विकल्पः । यथाधारे ऋज्वादीनामिति । तथा च पाके कर्त्रादीनाम् । कर्तृनावत्करणानि समाधत्ते । स्थालीसंयवनसम्प्रधारणम करोति, काष्ठानि ज्वलनमभिनिर्वर्त्तयन्ति, दर्वी च घट्टनमिति, एकप्रयोजनत्वेप्यवान्तरकार्यभेदान्न विकल्पः । एवमिहाप्याम्नानसामर्थ्यादवान्तरकार्याणि कृष्णाजिनादीनां कल्प्यन्ते । तस्मान्न विकल्पः । ननु च कृष्णविषाणया कण्डूयतीति कण्डूयनार्थता कृष्णविषाणाया इति । सत्यमेवम्, तत्परिग्रहकाले निर्दिष्टकार्ये तु न निवार्यते । तस्माद्दीक्षार्थमेवोत्पन्नायाः कण्डूयनार्थतापीति । अपि च भगवतः कात्यायनाचार्यस्यायमेवाभिप्रायो येनाख्यिद्ये दीक्षणीया पुरुषसंस्काराशीर्वर्जमिति

सूत्रितम् । यदि हि दीक्षणीया पुरुषसंस्कारार्थास्यात् भेदेनोपादानं नाकरिष्यत् । करोति च । तस्मादपुरुषसंस्कारार्थताग्नावैष्णवस्य क्रतूपकाराय ह्याम्नानमस्येति । स च देवतापरिग्रहद्वारेणेत्युक्तमेवाचार्येण । अभ्युपगम्यापि ब्रूमः । यद्यपि चाग्नावैष्णवस्य दीक्षार्थता भवेत् दण्डान्तैरेव दीक्षिता भवति न तावन्मन्त्रेणेति । चिन्तायाः प्रयोजनं यदि नाम मानुषादेः प्रतिबालात्प्राग्दण्डप्रदानादग्निहोत्रकाल आपतेत् प्राप्तनिमित्तत्वाददीक्षितत्वाच्च होतव्यमेवाग्निहोत्रमिति । एवं तावदाग्नावैष्णवस्य दीक्षासंस्कारकरणे ऽनुप्रवेशो नास्तीत्युक्तम् । यथानुप्रवेशो भवति तथोच्यते । लृङ्विभक्तिः क्रियार्थत्वेपि स्मर्यते । तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यनुवर्त्तमाने लृट्चेति सूत्रितं चशब्दात् क्रियायां क्रियार्थायामिति । अत्रोदाहरणं करिष्यामीति व्रजति हरिष्यामीति व्रजतीति । एवमिहापि दीक्षिष्यमाणो निर्वपेदित्याग्नावैष्णवस्य दीक्षासंस्कारकरणे नुप्रवेशः शक्योवक्तुम् । एवमपि हि दण्डान्तैरेव दीक्षितो भवति । नाग्नावैष्णवेनेति ॥ १०३ ॥

अन्यो दीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुच्चैः॥१०४॥

अन्यशब्देन चाध्वर्युसन्निकर्षात्प्रतिप्रस्थाता गृह्यते । स ह्यन्यश्च भवति । समाख्यानुग्रहश्च । उच्चैरिति चोपांशु पक्ष उच्यते॥ १०४॥

ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि श्रुतेः ॥ १०५॥

तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयादिति वचनात् ॥ १०५ ॥

आस्तमयाद्वाचं यच्छति ॥ १०६ ॥

स वाचं यम आस्त आस्तमयात् इति ॥ १०६ ॥

अस्तमिते दीक्षितवाचं विसृजस्व पत्नि वाचं विसृजस्वेति त्रिराह ॥ १०७ ॥

दीक्षित वाचं विसृजस्वेति त्रिरुक्त्वा पत्नि वाचं विसृजस्वेति त्रिरुच्यते । लाघवाय समासेनोक्तम् । अनेकयजमानके विपरिणामः॥१०७॥

अग्निमभ्यावृत्य व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वाग्निर्ब्रह्मेति च सकृत् ॥ १०८ ॥

व्रतं कृणुतेत्यस्य व्रतकरणार्थता सामर्थ्यात् । अग्निर्ब्रह्मेति तु वाग्विसर्गार्थम् । तथोच्यते । अनेनैव वाचं विसर्जयेद्व्रतं कृणुत व्रतं कृणुतेति तद्वाग्विसर्गस्य कालोपलक्षणार्थम् ॥ १०८॥

भूर्भुवः स्वरिति वा ॥ १०९ ॥

वाचं विसृजते वा अग्निर्ब्रह्मेति विकल्पः ॥ १०९ ॥

अत ऊर्ध्वमामुष्टिविसर्गादनस्तमितेऽनुदिते च त्रिराह दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं यच्छेति ॥ ११० ॥

पूर्ववत्त्रिसंख्याभ्यावृत्तिः ॥ ११० ॥

यथोक्तं विसर्जनम् ॥ १११ ॥

इह वाग्विसर्जनकाल उक्त एवास्तमितं वाचं विसृजस्वेति । उदिते त्वग्न्यावाचार्येण वाग्विसर्गोऽभिहितः । स यथोक्तग्रहणेन गृह्यते । तत्र स्रुक्मुखाया भस्मोद्वपनमस्तमिते पात्रे वाचं विसृज्य समिदाधानमित्युपक्रम्य एवमुदिते भस्मोद्वपनादि इत्युक्तम् ॥ १११ ॥

व्रतदुघे दोहयति ॥ ११२ ॥

कारितशब्दादध्येषणा गावौ धुक्ष्वेति ॥ ११२ ॥

तत्क्षीरव्रतौ भवतः ॥ ११३ ॥

तयोः क्षीरं तत्क्षीरम् तद्व्रतौ भवतो दम्पती । तच्च विभागेनैककस्य गौरेकैकस्य । वक्ष्यति हि दक्षिणाग्नौ पत्न्या व्रतश्रपणमिति ॥ ११३ ॥

प्रथमे व्रते व्रीहियवयोरन्यतरमात्रपत्यु-

भावेके ॥ ११४ ॥

तद्वैके प्रथमे व्रत उभौ व्रीहियवावावपन्तीति प्रकृत्य तस्मादन्यतरमेवावपेदित्युक्तम् । अतो विकल्पः ॥ ११४ ॥

तद्व्रतमदोहे ॥ ११५ ॥

अदोहे व्रतदुहः तद्व्रतं भवति । तच्च प्रथम एव । अन्यत्र प्रतिनिधिरित्युक्तमेव व्रते प्रसङ्गो न नियमशब्दादिति ॥ ११५ ॥

सर्वौषधं सर्वसुरभि चैके ॥ ११६ ॥

सर्वौषधं सर्वा ओषधयः सर्वसुरभिः पिप्पलादिः ॥ ११६ ॥

गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणं दक्षिणाग्नौ पत्न्याः॥११७॥

दीक्षितव्रतस्य पत्नीव्रतस्य च ॥ ११७ ॥

यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्य[1] ॥ ११८ ॥

व्रतं भवति । ते च तद्भूते उपादेये नेह अव्ये इति । अग्नावधिश्रितस्य भक्षणप्रतिषेधात् ॥ ११८ ॥

व्रतं प्रयच्छत्युत्सिक्तमपररात्रे सायं दोहमपराह्णे प्रातर्दोहम् ॥ ११९ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छतीति विहितत्वादध्वर्युः । ऊद्र्ध्वमसिक्तमनुत्सिक्तम् सायं दोहमपररात्रे प्रातर्दोहमपराह्णे ॥११९ ॥

दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं स्वासने ॥१२०॥

---

१ तण्डुलानां शिथिलः पाको यवागू उच्यते । पयस्तप्तं कृत्वोपरि दध्यासिच्योदकमस्राव्य यद्घनीभूतं दधिसदृशं द्रव्यं स्थाल्यां तिष्ठति तदामिक्षोच्यते ।

५६

उपस्पर्शनमाचमनम्१। कुत एतत् । लिङ्गात् । मानुषाय वा एष पुराशनायावनेनिक्तेथात्र दैव्यै धिये इति । यत्तत्पूर्वं मानुषाशनकालेवनेजनं तदेवेदमिति ज्ञापयति । तत्र च मन्त्रविधानम् । उदकोपस्पर्शनमात्रमेवेति सम्प्रदायः । स्रासनशब्देन च कृष्णाजिने अभिधीयेते ॥ १२० ॥

ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मये पात्रे ॥ १२१ ॥

पत्नी लौहे ॥ १२२ ॥

ताम्रमये । तस्याश्च भक्षणमात्रमेव भवति नेतिकर्तव्यता । अविहितत्वात् ॥ १२२ ॥

श्वात्ताः पीता इति नाभिमालभते ॥ १२३ ॥

यजमानः ॥ १२३ ॥

मेक्ष्य कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चिद्वा-
दत्त इयं त इति ॥ १२४ ॥

मिहसेचने । मूत्रपुरीषे कुर्वन्नित्यर्थः । लोष्टं किञ्चिद्वादत्ते । किञ्चिच्छब्देन च काष्ठपाषाणाद्यपि गृह्यते । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १२४ ॥

अपो मुञ्चामीति मेहति ॥ १२५ ॥

पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधाति ॥ १२६ ॥

यद्गृहीतं तत्प्रतिमुञ्चति ॥ १२६ ॥

अग्ने त्वमित्युक्त्वास्वपित्यधः प्राङ्-

---

१ हरिस्वामिनस्तूपस्पर्शनपदेन स्पर्शमात्रं स्वीकुर्वन्ति । शतपथे सर्वत्रोपस्पृशतेस्तदर्थे प्रयोगात् ।

क्षिणतः ॥ १२७ ॥

दक्षिणत वितानस्य प्राक्शिराः स्वपिति ॥ १२७ ॥

अग्निमभ्यावृत्तं विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन- इति वाचयति ॥ १२८ ॥

अथ यत्र सुप्त्वा पुनर्नावद्रास्यन् भवति तद्वाचमतीति वचनात् ॥ १२८ ॥

त्वमग्न इत्याह क्रुध्वा ऽवृत्यं वा व्याहृत्य॥१२९॥

अवृत्यं अश्लीलम् ॥ १२९ ॥

लब्धमालभ्य वाचयति रास्वे यदिति ॥ १३० ॥

रास्वे यदित्यमुं मन्त्रम् । आलभ्येति च कारितत्वादध्येषणा गामालभस्वेत्येवमादि ॥ १३० ॥

अशक्येभिन्त्रणम् ॥ १३१ ॥

आलम्भनाशक्तावनेनैव मन्त्रेणाभिमन्त्रणं करोति ॥ १३१ ॥

शूद्रसम्प्रवेशसम्भाषाप्रत्युत्थानाभिवादनो- दकावायवर्षाणि वर्जयेत्प्रागवभृथात् ॥ १३२ ॥

दीक्षितधर्मा एते इति प्रागवभृथादित्युक्तम् ॥ १३२ ॥

परिह्वालं वदति ॥ १३३ ॥

परिह्वालं मृदूच्यते ॥ १३३ ॥

विचक्षणचनसितवतीं वाचम् ॥ १३४ ॥

विचक्षणा संस्कृतोच्यते । चनवती चन इत्यन्ननाम । अन्नवतीं अविद्वाणां चनसितवतीं सत्यवतीं वाचं वदति इति ॥१३४॥

शालासनास्वप्नौ सन्धिवेलयोः ॥ १३५ ॥

सन्धिवेलयोः शालायामासितव्यम् । न च दन्तव्यात् ॥१३५॥

वेद्यां सुत्यासु ॥ १३६ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु वेद्यामासितव्यम् ॥ १३६ ॥

अप्रायश्चित्तमपराधे ॥ १३७ ॥

नास्प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्यमेवैतस्मात् इति वचनात् ॥१३७॥

इतरेतरस्मिन्वोपहवमिच्छेरन् ॥ १३८ ॥

इतरेतरोपहवो वा भवति । स बहुयजमानके ॥ १३८ ॥

पत्न्यामेकदीक्षी ॥ १३९ ॥

एकदीक्षी तु पत्न्यामेवोपहवमिच्छति ॥ १३९ ॥

दीक्षान्ते प्रायणीयमदित्यै चरुं निर्वपति ॥१४०॥

चरुग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अदित्यै चरुरन्यत्रापीत्युक्तत्वात् । कर्त्तव्यं वा, चरोः प्रायणीयज्ञापनार्थम् । आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपतीति वचनात् । एवं च पथ्यादीनां तदङ्गत्वादन्तराये सत्य-प्रयोक्तृत्वम् ॥ १४० ॥

आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवताश्चचरो यजति पथ्यां स्वस्तिमग्निं सोमं सवितारं च ॥ १४१ ॥

च शब्दाददितिचोदनेनेति । पथ्यास्वस्त्योरभेदज्ञापनार्थं च तस्य इति ग्रहणम् ॥ १४१ ॥

चरुमेक्षणबर्हिर्निदधात्युदयनीयायै ॥ १४२ ॥

उदयनीयार्थं चर्वादीनां निधानम् ॥ १४२ ॥

सलेपं चरुं प्रमृष्टं मेक्षणम् ॥ १४३ ॥

ताः स्थालीः सक्षामकर्षीं प्रमृज्य मेक्षणं निदधातीति वचनात् ॥ १४३ ॥

प्रक्षालयति ॥ १४४ ॥

स्था चरुम् ॥ १४४ ॥

अनुप्रहरतीतरे ॥ १४५ ॥

मेक्षणबर्हिषी ॥ १४५ ॥

त एवर्त्विजः ॥ १४६ ॥

विप्रेतेष्वन्येपि ॥ १४७ ॥

प्रायश्चित्तव्युदासार्थमित्युक्तम् ॥ १४७ ॥

शंय्वन्तं भवति ॥ १४८ ॥

शंयुद्वये प्राप्ते इडाद्वये च किं पूर्वेण शंयुना शंय्वन्तं पूर्वया वेडयेडान्तमुत्तरेणेति । किं तावत्प्राप्तम् ॥ १४८ ॥

अन्तवचने पूर्वप्राप्तेः ॥ १४९ ॥

अन्तवचने पूर्वमेव ग्रहीतव्यम् । कुत एतत् । प्राप्ताहीडान्तता शंय्वन्तता चेति । कृते च शास्त्रार्थे किमित्युत्तरं यावद्गम्यत इति ॥ १४९ ॥

किं च—

अविशेषश्रुतेः ॥ १५० ॥

न चात्र विशेषः श्रूयते । अतः प्राप्तत्वात्पूर्वमेव शंय्विडान्तं ग्रहीतव्यमिति ॥ १५० ॥

त्तरं वा प्रकृत्यनुग्रहानुयाजप्रतिषेधाभ्याम् ॥ १५१ ॥

उत्तरं वा शंय्विडन्तं ग्रहीतव्यम् । न पूर्वं । कुत एतत् । प्रकृ-

त्यनुग्रहात् । एवं बहवः प्राकृताः पदार्था अनुगृहीता भवन्ति । वृद्धौ च फल भूयस्त्वं भवतीत्यभिप्रायः । अनुयाजप्रतिषेधश्च भवति । तदिडान्तं भवति नानुयाजान्यजन्तीति । तथा तच्छंय्वन्तं भवति न पत्नीः संयाजयन्तीति । एतच्चोत्तरे शंय्वन्ते इडान्ते चोपपद्यते । न पूर्व इति ॥ १५१ ॥

एवं प्राप्त आह—

ग्रहणादप्रवृत्तिः ॥ १५२ ॥

शंय्वन्तग्रहणादिडान्तग्रहणाच्चोत्तरत्राप्रवृत्तिः । कुतः । कृत एव शास्त्रार्थ इति ॥ १५२ ॥

संस्तवाश्रुतेश्च ॥ १५३ ॥

आतिथ्यां हविर्निरवपन्निति प्रकृत्याह तस्येडोपहूता साध्या-जग्मुस्तस्मात्स यज्ञ इडान्त इति । असुरेभ्यो बिभ्यद्भिर्देवैः त्वरमाणैरिडान्ते एव परित्यक्तमिति । एतच्च पूर्व एवोपपद्यते नोत्तर इति ॥ १५३ ॥

अनुयाजप्रतिषेधस्य तर्हि समाधिर्वक्तव्यः । सोभिधीयते--

नित्यानुवादोनुयाजप्रतिषेधः ॥ १५४ ॥

अनुयाजप्रतिषेधः स इडान्तसंस्तवार्थः । एवं प्रशस्तमिडान्तं येनात्रानुयाजा अपि नेज्यन्त इति ॥ १५४ ॥

उपरवदेशे प्रतिप्रस्थाता रोहिते चर्मण्यानडुहे सोमं निवपति ॥ १५५ ॥

स्थापयति ॥ १५५ ॥

विक्रय्येनं विचिनोति कौत्सः शूद्रो वा ॥ १५६ ॥

कुत्सितं कर्मकरोति कौत्सः । विचयनं च पर्वशोवखण्डनम् ॥ १५६ ॥

ब्राह्मण उपास्ते ॥ १५७ ॥

स च प्रकृत एव ऋत्विग्विशेषः । ब्रह्मपुरुषो ब्राह्मणाच्छंसी । कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय ब्रह्मा हि व्यापृतः प्रायणीये ॥ १५७ ॥

उदकुम्भश्च पुरस्तात् ॥ १५८ ॥

भवति शाखान्तरात् । स्वशाखायामपि च दृश्यते । अथ यदपामन्ते क्रीणातीति । क्रयार्थश्च निवापः ॥ १५८ ॥

शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृण्हाति ॥ १५९ ॥

उपरिष्टादुद्द्वारापावरणविधानादिहापिधानम् । ध्रौवं जुह्वां चतुः कृत्वो विगृह्णाति ॥ १५९ ॥

तत्र च—

बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्वावदधात्येषा त इति ॥ १६० ॥

अनेन मन्त्रेण । बर्हिर्ग्रहणाच्च विनियुक्तमेव ग्रहीतव्यम् ॥ १६० ॥

जूरसीति जुहोति ॥ १६१ ॥

चतुर्गृहीतम् ॥ १६१ ॥

शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधाति ॥ १६२ ॥

शुक्रमसीत्यनेन मन्त्रेण हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधाति ॥ १६२ ॥

सूत्रबद्धं हिरण्यं कुरुते ॥ १६३ ॥

यज्जुह्वां प्राप्तं तदेव । अत्र प्रायणीयाप्रतिपत्तिः समाप्तिः । तच्छेषभूतद्रव्यं हि विनियुक्तमिति । प्रायणीयाशेषभूतद्रव्यसाध्यापि सतीयमाहुतिः सोमक्रयार्था । एवं हि श्रूयते । वाग्वै सोमक्रयणी निदानेन तामेतयाहुत्या प्रीणाति प्रतिया सोमं क्रीणानीति । एवं च

सत्युदयनीयायां न भवति ॥ १६३ ॥

चतुर्गृहीतं गृहीत्वान्वारभस्व यजमानेत्याह ॥१६४ ॥

अध्वर्युः । तं च यजमानोऽन्वारभते ॥ १६४ ॥

अपावृतद्वारे निष्क्रामतः ॥ १६५ ॥

अपावृतद्वारमुद्घाटितद्वारम् । द्विवचनोपदेशाच्चाध्वर्युयजमानौ निष्क्रामतः । प्रतिप्रस्थाता द्वितीय इति सम्प्रदायः ॥ १६५ ॥

दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिताव्यङ्गा प्रवीता रज्जुबद्धा बभ्रुः पिङ्गला पिङ्गलाभावेरुणारुणाभावे रोहिण्यश्येताक्षी ॥ १६६ ॥

अलक्षिता अनङ्किता व्यङ्गा अनङ्गहीना अप्रवीता अकामिता । अबद्धैवारज्जुबद्धा । बभ्रुः पिङ्गला बभ्रुवर्णा पिङ्गाक्षी तदभावेरुणा तस्या अभावे रोहिण्यश्येताक्षी रोहिणी रक्तवर्णा अश्येताक्षी अरक्ताक्षी दक्षिणेन द्वारं तिष्ठति ॥ १६६ ॥

चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते ॥ १६७ ॥

सोमक्रयणीम मन्त्रश्च साण्डे विपरिणम्यते ॥ १६७ ॥

उदीचीन्नीयमानामनुगच्छतो वस्व्यसीति ॥१६८॥

द्विवचनोपदेशात् द्वयोरपि मन्त्रः । चोदितार्थाभिधानाच्च साण्डे विपरिणामः ॥ १६८ ॥

षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति ॥ १६९ ॥

सोमक्रयण्याः । अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्तीति वचनात् । पर्युपवेशनं च ब्रह्मयजमानाध्वर्युप्रतिप्रस्थातॄणाम् ॥ १६९ ॥

हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेति ॥१७०॥

हिरण्यमस्मिन्सप्तमे पदे निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १७० ॥

स्फ्येन पदन्त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति ॥१७१॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १७१ ॥

समुद्धृत्य पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति ॥ १७२ ॥

उद्धरणं हिरण्यस्य समुद्धृत्यहिरण्यमिति वचनात्पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति ॥ १७२ ॥

अप स्थाने निषिच्य यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति ॥ १७३ ॥

बहुयजमानकेस्य मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ १७३ ॥

मेराय इति यजमानः प्रतिगृह्णाति पदम् ॥१७४॥

अयमपि अनेकयजमानके विपरिणस्यते। मन्त्रद्वयेप्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् । रैशब्दस्य पशुविषयत्वाद्बहुवचनान्तता । त्वे राय इति त्वयि पशव इत्येवैतदाह मे राय इति मयि पशव इति श्रुतत्वात् ॥ १७४ ॥

मावयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशति ॥ १७५ ॥

आनन्तर्याद्यजमानो मा भूदित्यध्वर्युग्रहणम् ॥ ॥१७५ ॥

हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति ॥ १७६ ॥

हृत्वेत्युक्तत्वादध्वर्युः प्रयच्छति ॥ १७६ ॥

नेष्टा तोत इत्येनां वाचयति ॥ १७७ ॥

पत्नीम ॥ १७७ ॥

५७

सोमक्रयण्या च समीक्षमाणाऽ समख्य इति ॥ १७८ ॥

चशब्दात्पत्नीव पत्नीं वाचयति ॥ १७८ ॥

प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं बध्नीते ऽनामिकायाम् ॥ १७९ ॥

हिरण्यबन्धनस्य क्रयार्थता येनाग्निरेतसं वै हिरण्यमित्युपक्रम्याह सत्येनाऽनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति ॥ १७९ ॥ अधिकारमुपजीवन्नाह—

अप्यायनाभिषवाऽश्वदाभ्येषु च ॥ १८० ॥

पाणिप्रक्षालनहिरण्यबन्धने भवतः ॥ १८० ॥

प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर सोमपर्याणहनमाहरोष्णीषमाहरेति ॥ १८१ ॥

चशब्दादध्वर्युरेव प्रेष्यति ॥ १८१ ॥

अत्र वा निवपनम् ॥ १८२ ॥

अस्मिन्वा अवसरे सोमनिवापः । तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ १८२ ॥

शोभनऽ सोमोपनहनम् ॥ १८३ ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ १८३ ॥

उष्णीषाभावे सोमपर्याणहनाद्द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वोष्णीषायावकृन्तति ॥ १८४ ॥

यद्युष्णीषं न विन्देत् सोमपर्याणहनस्यैव द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वावकृन्तेदिति वचनात् ॥ १८४ ॥

अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं हरत्यन्य इतरे ॥ १८५ ॥

अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनमादत्ते । य एव कश्च सोमपर्याणहनमिति वचनात् । अन्यशब्देन च प्रतिप्रस्थातोच्यत इत्युक्तमेव ॥ १८५ ॥

सोमं गच्छन्त्येषत इति वाचयति ॥ १८६ ॥

गमनाभिप्रवृत्तम् । चोदितार्थाभिधायकत्वात् । न्यग्रोधे विपरिणामः ॥ १८६ ॥

प्राङुपविश्यास्माकोसीति सोममालभते ॥१८७॥

अयमपिचोदितार्थाभिधायी । दिङ्नियमश्च ,श्रौतप्रज्ञापनार्थः ॥ १८७ ॥

न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासनमेके ॥ १८८ ॥

अत्र हैके तृणं वा काष्ठं वा विपास्यन्तीति वचनात् ॥ १८८ ॥

सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्रागदशमुदग्वा ॥ १८९ ॥

एवमेव हि श्रूयते । अथवाध्वर्युर्द्विगुणं वाचतुर्गुणं वा प्राग्दशंवोपस्तृणातीति ॥ १८९ ॥

तस्मिन्त्सोमं मिमीते दशकृत्वोभित्यमिति ॥ १९० ॥

सोमोपनहने सोमं प्रक्षिपति दशकृत्वोभित्यमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १९० ॥

सर्वाभिः प्रथमम् ॥ १९१ ॥

सर्वाभिरङ्गुलीभिः प्रथमः प्रक्षेपः ॥ १९१ ॥

अङ्गुष्ठप्रभृति चैकोत्सर्गम् ॥ १९२ ॥

एकैकाङ्गुलिरुत्सृज्यते प्रक्षेपे प्रक्षेपे ॥१९२ ॥

द्विः कनिष्ठिकया ॥ १९३ ॥

कनिष्ठिकया द्विः प्रक्षिपति ॥ १९३ ॥

एकोपचयं च ॥ १९४ ॥

एकैकाचोपचीयतेऽङ्गुलिः प्रक्षेपे प्रक्षेपे । एवं दशकृत्वो मितो भवति ॥ १९४ ॥

अञ्जलिना दशमम् ॥ १९५ ॥

दशमं प्रक्षेपणमञ्जलिना । दशकृत्वो मिमीत इति वचनात् । समस्याञ्जलिनाध्यावपतीति श्रवणात् ॥ १९५ ॥

अन्यद्वाध्यावापश्रुतेः ॥ १९६ ॥

अथवान्यदेकादशमञ्जलिना कर्त्तव्यम् । येनैतया सर्वाभिरित्युक्त्वा समस्याञ्जलिनाध्यावपतीत्याह । यत्पुनरुक्तं दशकृत्वोभिस्यमिति तन्मन्त्रेणाभिसम्बध्यते दशकृत्वोभिस्यमित्यनेन मन्त्रेण । तस्मादेकादशोध्यावापः ॥ १९६ ॥

अन्तान्त्संगृह्योष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति ॥ १९७ ॥

अथ सोमोपनहनस्य समुत्सार्यान्तानुष्णीषेण विग्रथ्नातीति वचनात् । बध्नामीति वाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ १९७ ॥

अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति ॥ १९८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्या काशं करोति श्रुतेः ॥ १९८ ॥

तं विक्रयिणे प्रयच्छति ॥ १९९ ॥

सोमम् ॥ १९९ ॥

पञ्चकृत्वः सोमं पणते ॥ २०० ॥

पणाव्यवहारे । पञ्चकृत्वः संव्यवहारं करोति ॥ २०० ॥

स आह सोमविक्रयिन्क्रय्यस्ते सोमो राजा इति ॥ २०१ ॥

क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी ॥ २०२ ॥

तं वै ते क्रीणानीति ॥ २०३ ॥

मन्त्रत्रयमपि च चोदितार्थाभिधायी ॥ २०३ ॥

क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी ॥ २०४ ॥

कलया ते क्रीणानीति ॥ २०५ ॥

अध्वर्युः ॥ २०५ ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी ॥ २०६ ॥

भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युर्गोर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति ॥ २०७ ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति भूय एवातः सोमो राजार्हतीति च चोदितार्थाभिधायिनौ ॥ २०७ ॥

भूय एवेत्यतः प्रभृतिचतुरावर्त्तयति ॥ २०८ ॥

अध्वर्युरेव ॥ २०८ ॥

एकैकेनान्ते पणते शफेन पदार्द्धेन गवा ॥२०९॥

ते क्रीणामीत्यन्ततः ॥ २१० ॥

प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते ॥ २११ ॥

भूय एवेत्यतः प्रभृति आवर्त्तयति । प्रश्नशब्देन चाध्वर्युसोमविक्रयिणोरुक्तिप्रत्युक्ती लक्ष्येते । मन्त्रान्ते शफादीनामेकैकेन पणतेऽध्वर्युः । उक्तिप्रत्युक्त्यन्ते च भूय एवेत्यतः प्रभृत्यावृत्तिः ॥ २११ ॥

अन्त्ये च पणने गवा ते क्रीणामीत्युक्ते

क्रीतः सोमाराजेत्यन्ते वया᳜ंसि प्रब्रूहीत्याह सोमविक्रयी१ ॥ २१२ ॥

अयमपि चोदितार्थाभिधायी ॥ २१२ ॥

स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते च्छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेन्या इति ॥ २१३॥

तच्छब्देनाध्वर्युरभिधीयते ॥ २१३ ॥

शुक्रं त्वेति हिरण्यमालम्भ्य वाचयति ॥ २१४ ॥

चोदितार्थाभिधायी ॥ २१४ ॥

सग्मे त इति सोमविक्रयिण᳜ं हिरण्येनाभिकम्पयति ॥ २१५ ॥

अभिकम्पयत्युपप्रलोभयति सन्दर्शनेन । अथ सोमविक्रयिणमभिप्रकम्पयतीति श्रुतेः ॥ २१५ ॥

---

१ वैश्यराजन्ययोः सोमयागे न्यग्रोधस्य सोमवत् क्रयणादिसंस्कारकरणम् ।

अस्मे त इति यजमानसहितं निदधाति ॥ २१६ ॥

हिरण्यम् ॥ २१६ ॥

सोमविक्रय्येतदादत्ते ॥ २१७ ॥

एतद्धिरण्यम् ॥ २१७ ॥

अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपसस्तनूरिति ॥ २१८ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयतीति वचनात् । कारितत्वादध्येषणात्र । चोदितार्थाभिधायी च मन्त्रः ॥ २१८ ॥

सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायागत उत्तिष्ठति वा ॥ २१९ ॥

आगते सोमे उत्तिष्ठति वा यजमानः । न चोत्तिष्ठति । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । उपमार्थत्वान्मित्रशब्दस्याविपरिणामः ॥ २१९ ॥

दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमिति ॥ २२० ॥

अयमपिचोदितार्थाभिधायी ॥ २२० ॥

स्वानभ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाणः ॥ २२१ ॥

अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति वचनात् । अत एव यजमानः ॥ २२१ ॥

अपोर्णुते दीक्षितः शिरः ॥ २२२ ॥

स्वयमेव ॥ २२२ ॥

पत्नी च ॥ २२३ ॥

हिरण्यं सहसाच्छिद्य पृषता वरत्राकाण्डेना-
हन्ति वा ॥ २२४ ॥

हिरण्यं झटिति हृत्वा सोमविक्रयिहस्तदाच्छिद्य पृषता चित्रेण वरत्राकाण्डेनाहन्ति सोमक्रयिणं न वाहन्तीति विकल्पः ॥ २२४ ॥

गृहीतसोमं परिमाम्न इति वाचयति ॥ २२५ ॥

गृहीतसोमग्रहणाद्गृहीतेनैव सोमेन वाचयत इति ॥ २२५ ॥

उत्तरे च ॥ २२६ ॥

उत्तरे च मंत्रकर्मणी यजमानाकर्तृके ॥ २२६ ॥

उदायुषेत्युत्थाय [1]शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पा-
णिमन्तर्द्धाय ॥ २२७ ॥

पाणिनान्तर्हितेन शिरसि सोमं कृत्वोदायुषेत्यनेन मन्त्रेणो-त्तिष्ठति ॥ २२७ ॥

प्रतिपन्थामित्यनोऽभ्येति दक्षिणतस्तिष्ठच्छन्नं
समङ्गि धौतं प्रउगाच्चोद्धते फलके ॥ २२८ ॥

समङ्गि सर्वाङ्गोपेतं दक्षिणतो व्यवस्थितं क्रयदेशस्यानस्तत्प्रतिगच्छति प्रतिपन्थामित्यनेन मन्त्रेण । तस्य चेषान्तरालादुद्धते फलके भवतः । उद्धते प्रउग्ये फलके इति वचनात् ॥ २२८ ॥

कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति ॥ २२९ ॥

अस्मिन्नित्यनोऽभिधीयते ॥ २२९ ॥

---

१ आपस्तम्बः ' अपि पन्थामगन्महीत्युद्धतपूर्वफलकेनानसा परिलिखितेन छदिष्मता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति शीर्ष्णा गिरौ क्रीतं हरन्त्यपरेणोत्तरेण वा राजानं प्राक्शीषमुदक्शीषं वा नद्धयुगं शकटम्' इति ।

तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति ॥ २३० ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने। मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ २३० ॥

अस्तभ्नाद्यामिति सोममालभ्य वाचयति ॥ २३१ ॥

आलभ्येति कारितः। कारिते चाध्येषणा। न्यग्रोधे च सोमन्यग्रोधाविति। अस्तभ्नाद्द्यामिति चोदितार्थाभिधायी ॥ २३१ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परितत्य कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत् ॥ २३२ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षमित्यनेन मन्त्रेण सोमपर्याणहनेन परितत्य कृष्णाजिनमनसः पुरस्तादासजत्यवलगयति सूर्यस्य चक्षुरित्यनेन मन्त्रेण[1] ॥ २३२ ॥

एकं चेद् ग्रीवा[2] अवकृत्य ॥ २३३ ॥

एकं चेदासनं कृष्णाजिनं ग्रीवा अवकृत्यासजति ॥ २३३ ॥

अनड्वाहौ पुनक्त्युसावेतमिति[3] युगपत्तद्वचनात् ॥ २३४ ॥

अनस्यनड्वाहौ युनक्त्युस्रावेतमित्यनेन मन्त्रेण युगपत्। यौगपद्याभिधायकत्वान्मन्त्रस्य ॥ २३४ ॥

---

१ अत्रानसो वाससो वेष्टनमिति केचित्। तत्रोपष्टम्भकं च 'वनेषु व्यन्तरिक्षमिति वाससा पर्याणह्यन्ति' इति सूत्रान्तरम्। वस्तुतः परि समन्तादानह्यते सोमो येन तत्सोमपर्याणहनमिति व्युत्पत्त्या शब्दत एव पटकुटीकरणं प्रतीयत इति।

२ ग्रीवाशब्दो वेदे प्रायेण बहुवचनान्तः।

३ अत्रैवं विचार्यते, किं युगपदनडुहोर्योजनं भेदेन वेति? तत्र सूत्रेणैव पूर्वपक्षः 'युगपत्'।

[1]भेदे मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वात् ॥ २३५ ॥

भेदेन वा योजनमशक्यत्वात् । न हि शक्यते दक्षिणेनैकेन पाणिना द्वयोर्योजनं कर्तुम् । योजनं च योक्त्रपरिहरणं न युगस्कन्धसन्निपातः । अतो भेदेन । भेदे च मन्त्रावृत्त्या भवितव्यं सन्निपतितो हि मन्त्रः क्रियाया उपकरोति । यथा च श्रुतिः स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्त्यथ सव्यायुग्यमिति ॥ २३५ ॥

ईषान्तरे भूमिष्ठः सुब्रह्मण्यः पलाशशाखया प्राजति ॥ २३६ ॥

यत उद्धृते फलके तत्र भूमिस्थः सुब्रह्मण्यः पलाशशाखया प्राजति गमयत्यनड्वाहौ ॥ २३६ ॥

पश्चात्परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति पर्युह्यमाणायेति वा ॥ २३७ ॥

अतः परीत्य पश्चाद्व्यवस्थित अपालम्बं गृहीत्वा अपालम्बशब्देन पश्चादाबद्धा रज्जुरभिधीयते[2] ययावतारेनः प्रवर्त्तमानं विधार्यते तं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति । पर्युह्यमाणायेति वेति विकल्पः । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । क्रयोत्तरकालं चाभिषेचनीये बहुवचनान्तेनोहः ॥ २३७ ॥

दीक्षितश्चान्वारभते ॥ २३८ ॥

सोमं पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वारभत इति वचनात् ॥ २३८ ॥

त्रिरुक्तायां प्राङ् यात्वा दक्षिणावर्त्त्य

---

१ सिद्धान्तमाह 'भेदेन' इति ।

२ पश्चाद्भागे लम्बमानं काष्ठमपालम्बशब्देनोच्यते येनोर्ध्वप्रदेशे प्रचलतः शकटस्य पर्यावर्त्तनं वार्यत इति हरिस्वामिनो ऽन्ये च याज्ञिकाः ।

शालां गच्छन्ति ॥ २३९ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायां सोमपरिवहनर्चि पदार्थतया प्राङ्यात्वा प्रदक्षिणमावृत्य शालां गच्छन्ति ॥ २३९ ॥

भद्रो म इति वाचयति ॥ २४० ॥

वाचनं च गमनाभिप्रवृत्तस्य । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥२४०॥

सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्यो३म् सुब्रह्मण्यो३मिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं यावदहे सुत्या तथाह ॥ २४१ ॥

सुब्रह्मण्यां चाह्वयति । चशब्दादध्वर्युः स्वयमेव । अध्वर्युवेदे हि विधानमस्या इति । सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा इन्द्र आगच्छेति सकृन्निगदं ब्रूयात् । यावद्भिरहोभिः सौत्यमर्हभवति तावन्त्युच्चारयेत् । सुब्रह्मण्यः शकटसुब्रह्मण्यां निगदवर्जितां त्रिःकृत्वः प्राचि वर्त्तमाने अनसि षट् कृत्वः प्रतीचीति ॥ २४१ ॥

शालां पूर्वेणप्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम् ॥ २४२ ॥

शालायाः पुरस्तात् प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति । अन्यवर्णे कृष्णवर्णेन सहितं[१] मध्यं[२] मेदुरम् तदभावे लोहितसारङ्गम् ॥ २४२ ॥

नमो मित्रस्येत्येनमालभ्य वाचयति ॥ २४३ ॥

एनं पशुम् ॥ २४३ ॥

---

१ कृष्णेन सारङ्गं कृष्णसारङ्गम् । अथवा कृष्णश्चासौ सारङ्गश्च कृष्णसारङ्गः तम् । सारङ्गः कर्बुरः वर्णान्तराऽनुविद्धः शुक्ल इत्यर्थः ।

२ मेध्यम् मर्त्तामिति देवभाष्ये ।

चरति पशौ वाचनमेव ॥ २४४ ॥

अट्वर्यो गच्छति पशौ वाचनमेव भवति ॥ २४४ ॥

आहवनीयाच्चोल्मुकमाहृत्यैके ॥ २४५ ॥

वाचनं कुर्वन्ति । उल्मुकाहरणं च पशुसन्निधान एव । न चरति पशौ । एवं हि श्रूयते । तद्धैक आहवनीयादुल्मुकमाहरन्त्ययमग्निः सोमस्ताभ्याः सह सदृश्यां निष्क्रेष्यामह इति ॥ २४५ ॥

समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमिति ॥ २४६ ॥

शालायाः समीपेन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमित्यनेन मन्त्रेण ॥ २४६ ॥

शम्ये चोद्वृहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी इति ॥ २४७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २४७ ॥

औदुम्बरीमासन्दीं [१]नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमूतामाहरन्ति चत्वारः ॥ २४८ ॥

नाभिप्रमाणामरत्निमात्रैरङ्गैरीषोत्पलादिभिः उता मुञ्जरज्वा । सौत्रामण्यां हि श्रुतौ पठ्यते मुञ्जविवयना भवतीति । तत्र चाचार्येणोक्तम् सोमासन्दीवदिति । चत्वार आहरन्त्यध्वर्यवः । अथ चत्वारो राजासन्दीमाददत इति श्रुतत्वात् ॥ २४८ ॥

अभिमृशत्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीति॥ २४९ ॥

एनामासन्दीम् ॥ २४९ ॥

---

१ नाभिदघ्नाम, नाभिः प्रमाणं यस्याः सा नाभिदघ्नी इति प्राप्ते छान्दसष्टाप्प्रत्ययः ।

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋत-
सदनमसीति ॥ २५० ॥

अस्यामासन्द्याम् ॥ २२० ॥

तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदन-
मासीदेति ॥ २५१ ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेति । मन्त्रश्च चोदितार्थाभिधायी ॥ २५१ ॥

शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितसञ्चरेण ॥ २५२ ॥

अधिकाराच्चत्वार एव ॥ २५२ ॥

या त इति वाचयति ॥ २५३ ॥

चोदितार्थाभिधायी मन्त्रः ॥ २५३ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति ॥ २५४ ॥

सह सोमेनासन्दीम् ॥ २५४ ॥

उदपात्रमुपनिनयन्त्येके ॥ २५५ ॥

अत्रैक उदपात्रमुपनिनयन्तीत्यभिधाय तस्मान्नोपनिनयेदित्युक्तं अतो विकल्प इति ॥ २५५ ॥

इति कर्कोपाध्यायविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमो ऽध्यायः ।

आतिथ्यं न्निर्वपति वैष्णवं नवकपालम् ॥ १ ॥

आतिथ्यमिति कर्मणो नामधेयम् । तस्मादातिथ्यं नामेति । शब्दस्य चाभिधायकत्वात् संव्यवहारार्थत्वम् । संव्यवहारश्चात्र दृश्यते । आतिथ्यहविः कृतः कृत्वेत्येवमादि तत्र च वैष्णवो नवकपालो भवति ॥ १ ॥

पत्न्यन्वारब्धस्तूर्णमेकविमुक्ते वा निर्वपेदग्ने-
स्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

तत्पत्न्यन्वारभत इति वचनात् । स वै संत्वरमाण इव गृह्णीयादिति तूर्णमित्युक्तम् । तद्वा अन्यतर एव विमुक्तः स्यादन्यतरोविमुक्तोथ गृह्णीयादित्येकविमुक्त इत्युक्तम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । एवमपि श्रूयते विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयादिति । पूर्वं निर्वपतिग्रहणं कर्मोत्पत्त्यर्थम् द्वितीयं निर्वापार्थम् । अग्नेस्तनूरित्येभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रं निर्वपेत् । स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेति श्रुतत्वात् ॥ २ ॥

निर्वापे चोदकेन सवितृपदोपलक्षितो मन्त्रः प्राप्नोति । अत आह—

सावित्रनिवृत्तिः श्रुतिविरोधाभ्याम् ॥ ३ ॥

सावित्रस्य सवितृपदोपलक्षितस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । कुत एतत् । श्रुत्या मन्त्रान्तरस्य विहितत्वात् । स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेति । उभत्र च द्रव्याभिधायकस्त्वाशब्दः स विरुध्यत इति । केषाञ्चिदयमेत्र सिद्धान्तः[१] । अपरे तु व्याचर्णयन्ति । येनात्र श्रुतिभे-

---

१ अत एव बैजवापेन सूत्रितम् ' न सावित्रमाह ' इति । आप-

वति स वा अन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद्येनोचान्यानि हवींषीति चोदकप्राप्तप्रत्यक्षशिष्टयोर्मन्त्रयोः समुच्चयो वाचनिकः । अत उभाभ्यामपि ग्रहणमिति । अपरे तु चोदकपरिप्राप्ते मन्त्रे त्वाशब्दमेवापनयन्ति । स एव विरुध्यते । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेति त्वाशब्देन द्रव्यमभिधीयते । सावित्रेऽपि त्वाशब्दो द्रव्यपर एवातः प्रत्यक्षशिष्टेन चोदकप्राप्तस्त्वाशब्दो निवर्त्येत इति । तत्पुनर्विचारणीयम् । यदा वचनेन प्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोः समुच्चयो भवति तदा तदवयवभूतस्य त्वाशब्दस्यैकस्य निवृत्तिरित्यशक्यं वक्तुम् । अपि च प्रत्यक्षशिष्टेऽपि त्वाशब्दसमुच्चयो दृश्यते श्येनायत्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति । अतः प्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोराम्नानसामर्थ्यात् समुच्चयः । पूर्वं चोदकप्राप्तः पश्चात्प्रत्यक्षशिष्ट इति । जुष्टशब्दस्तु चोदकप्राप्तोऽपि देवतादेशादुत्तर एव भवति । प्रकृतावेवमेव दृष्टत्वात् । सावित्रस्य तु ग्रहणत्रय एव प्रयोगः । प्रकृतौ दृष्टत्वात् । नोत्तरयोर्जुष्टशब्दस्य च ॥ ३ ॥

१अग्न्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानब्रह्मवरणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानीयायाः सोमे कृतत्वात् ॥ ४ ॥

निवर्त्तन्त इति शेषः । आग्न्यन्वाधानं तावत् देवतापरिग्रहार्थम् । स च देवतापरिग्रहः सौमिकेन कृतः । अग्नावैष्णवं निर्वपतीति प्रकृत्य येनैतदाह अग्निर्वै यज्ञस्यावरार्द्ध्यो विष्णुः परार्द्ध्यस्तत्सर्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा इति । आग्नावैष्णवस्य च देवतापरिग्रहार्थतोच्यते । यद्येवं कृतत्वादित्यत्र न सम्भवतीत्यतः प्रभृतिशब्दः प्रापणीयादिविषयो द्रष्टव्यः । व्रतोपाय-

---

स्तम्बः ' पञ्चसु सावित्रं जुष्टं चानुषजति नोत्तरयोरित्येके वैष्णवो नवकपालः पुरोडाशो भवति विष्णुवदेवात ऊर्ध्वं संस्कारा हविष्कृता वाचं विसृज्योत्तरमनड्वाहं विमुच्य वारुणमसि ' इत्यादि ।

१ सोमान्तस्तन्त्रभूतासु दीक्षणीयादिष्विष्टिषु चोदकेन प्राकृतेषु समस्तेष्वङ्गेषु प्राप्तेष्वाह—

नमपि सौमिकेन व्याप्तत्वान्निवर्त्तते । दीक्षितस्य हि सत्यवदननियम उक्तः तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति । अत्रापि प्रभृतिशब्दो नाऽस्त एव दण्डान्ते हि दीक्षितो भवतीति । अत ऊर्ध्वं व्रतोपायननिवृत्तिः स्यात्प्राकृतस्याभावात् । आरण्यभोजनमपि निवर्त्तते । सोमे द्रव्यविशेषनियमात् । निवृत्तं हि पयो व्रते हविः शेषभक्ष उच्यते । अस्ति चारण्यभोजनस्य प्राप्तिरतिरात्र आश्विने ऽतिक्रान्ते तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । औपवसथ्ये पुनरहनि वचनमेव । तस्मादुपवसथे नाश्नीयादिति । अथवा आरण्यभोजनप्रतिषेधः । सूत्रस्यैतन्मूलत्वम् । तस्मादुपवसथे नाश्नीयादिति । एवं चोपवसथविषय एवारण्यभोजनप्रतिषेधः । दानमपि निवर्त्तते । दीक्षणीयादिषु सौमिकेनैव दक्षिणादानेनानतेर्निर्वर्त्तित्वात् । ब्रह्मवरणं च सौमिकेन वरणेन कृतत्वात् । उदवसानीयायां तु अग्न्यन्तरत्वादग्न्यन्वाधानं प्रवर्त्तत एव । व्रतोपायनमप्युन्मुक्तदीक्षत्वात् दानं च विहितत्वात् तस्य हिरण्यं दक्षिणेति । आनन्त्यन्तरविधानाच्च ब्रह्मवरणम् । अतः प्रागुदवसानीयाया इति सूत्रितम् ॥ ४ ॥

पत्नीसन्नहनं च सयोक्त्रायाः ॥ ५ ॥

निवर्त्तते ॥ ५ ॥

यजमानभागश्च भक्षप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

प्रतिषेधश्च द्रव्यान्तरविधानात्[1] ॥ ६ ॥

[2]न कर्मगुणत्वात् ॥ ७ ॥

यजमानभागो न भक्ष्यत इति किं तर्हि भक्ष्यत एव । कर्मगुणो ह्यसौ पुरुषार्थे हि द्रव्यान्तरविधानमिति ॥ ७ ॥

उपसर्जनीरधिश्रयति [3]मदन्तीश्च व्रतवत् ॥ ८ ॥

---

१ एतावत्पर्यन्तं पूर्वपक्षः ।

२ सिद्धान्तमाह—

३ मदन्तीपदस्योष्णजलेशक्तिः । मदीहर्षग्लपनयोरित्यनुशासनेन तप्ताऽप्प्लुतस्य प्रयोगात् ।

उपसर्जन्यधिश्रयणां मदन्तीनामवसरविधित्सयोच्यते । व्रतवदिति गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणम् दक्षिणाग्नौ पत्न्या इति ॥ ८ ॥

आ मुष्टिविसर्गादुदकार्थस्ततः ॥ ९ ॥

कर्त्तव्यः ॥ ९ ॥

आतिथ्यायामेवापरो विशेष उच्यते—

कार्ष्मर्यमयाः परिधय आश्वबालः प्रस्तर ऐक्षव्यौ [1]विधृती बर्हिश्च ॥ १० ॥

विशेषाभावेपि बर्हिर्ग्रहणं चतुष्टयप्रतिपत्त्यर्थं वक्ष्यति हि ॥ १० ॥

एतदेवाग्नीषोमीयोपसत्स्वपि चतुष्टयम् ॥ ११ ॥

स चायं व्यक्तिनियमः । एवकारकरणात् ॥ ११ ॥

आसाद्याग्निमन्थनमाहोमात्करोति ॥ १२ ॥

एतच्चेह विहितम् । तच्चातुर्मास्येषूपनिबद्धं पुनरिहातिदिष्टमिति ॥ १२ ॥

इडान्तं भवति[2] ॥ १३ ॥

तस्मात्स यज्ञ इडान्त इति वचनात् ॥ १३ ॥

ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति ॥ १४ ॥

ध्रौवमाज्यं व्रतप्रदानभाजने गृह्णात्यापतय इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

द्विश्चस्थाल्याः स्रुवेण तनूनप्त्रे शाक्वरायेति शक्वन ओजिष्ठायेति ॥ १५ ॥

---

१ बर्हिः प्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दर्भौ विधृती इति प्रथमस्य तृतीयचरणे माधवाचार्याः ।

२ इदमातिथ्यमिति शेषः ।

मन्त्रद्वयेन स्थाल्याः स्रुवेण गृह्णाति ॥ १५ ॥

गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ १६ ॥

गृह्णामीति च मन्त्रानुषङ्गः साकाङ्क्षत्वात् । द्विश्च स्थल्याः स्रुवेण गृह्णातीति कुत एतत् । मन्त्रवाक्यभेदात् । आज्यानि गृह्णाना इति चाज्यबहुत्वश्रवणात् ॥ १६ ॥

पूर्वशेषौ वोत्तरौ ॥ १७ ॥

वाशब्दः क्षव्यावृत्तौ । पूर्वशेषभूतौ चोत्तरौ मन्त्रौ । न द्विः स्थाल्याः स्रुवेण ग्रहणम् । न ह्यत्र वचनमस्ति, न पूर्वमन्त्रेण सहैकवाक्यता, नोपापातत:। अनेकविशेषणविशिष्टो हि सर्वैरेतैर्वायुरभिधीयत इति । आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति हि प्रकृत्याह यो वा अयं पवत एष आवपतानि परिपतीति । तथा एष तनूनप्त्रशाक्कर इति एष वै शाक्कौजिष्ठ इति । एकवाक्यतायां च गम्यमानायां भिन्नवाक्यता न युक्ता । अतो यन्मन्त्रवाक्यभेदात् द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेणेति तन्नातीव युक्तरूपम । यत्त्वाज्यानि गृह्णाना इत्याज्यबहुत्वं तत्प्रतिपुरुषग्रहणेन परिह्रियते । तस्मादेकमेवेदं ग्रहणम न द्विः स्थाल्याः स्रुवेणेति सम्प्रदायः । अपरे तु द्विः स्थाल्याः स्रुवेण तूष्णीं ग्रहणमिच्छन्ति । तेषां पुनर्वचनमन्वेषणीयम । न हि वचनमन्तरेणैषोऽर्थः शक्यते वक्तुमिति ॥ १७ ॥

तानूनप्त्रमेतत् ॥ १८ ॥

अस्य तानूनप्त्रमितीयं संज्ञा वैदिकी ॥ १८ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमिति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

अद्रोहस्तेभ्यो न सतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यमिति श्रुतेः ॥ २० ॥

यैः सह तानूनप्त्रमाज्यं स्पृष्टन्तं तेतानूनप्त्रिणः तेषां परस्परतो द्रोह इति ॥ २० ॥

पल्यङ्ग्य निदधात्यपिधायामृन्मयेन ॥ २१ ॥

पल्यंग्य चालयित्वा अपिधायामृन्मयेन निदधाति । प्रकृतत्वात्तानूनप्त्रम् ॥ २१ ॥

अपराह्णे व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥२२॥

अपराह्ण इत्यनुवाद एव प्राप्तत्वात् । व्रतस्य पुरुषार्थत्वाद्यद्यप्यसामर्थ्यं भवति तथापि क्रत्वर्थत्वात्तानूनप्त्रं दीयत एव ॥ २२ ॥

बहुषु गृहपतये ॥ २३ ॥

बहुषु यजमानेषु गृहपतय एव तानूनप्त्रप्रदानम् । यदि बहवो दीक्षेरन् गृहपतय एव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुरिति श्रुतेः ॥ २३ ॥

अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय
मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं कुरुते ॥२४॥

अग्ने व्रतपा इत्यनेन मन्त्रेणाहवनीये समिधमभ्याधाय मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं करोति । अवान्तरदीक्षेयमिति यजमानः करोति ॥ २४ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ २५ ॥

चशब्दात्समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं करोति । बहुयजमानके सर्वेषामवान्तरदीक्षा ॥ २५ ॥

मदन्तीरुपस्पृश्य यजमानषष्ठाः सोममाप्याययन्त्यꣳशुरꣳशुरिति ॥ २६ ॥

चतुर्णामप्याद्यर्त्विजां प्रतिवेदमाप्यायनमाम्नातं पञ्चमः प्रतिप्रस्थाता । एवं यजमान षष्ठा इति सम्प्रदायः । अपरे त्वग्नीधं पञ्चमं

मन्यन्ते । आप्यायनं चालम्भमात्रम् न सोमप्रक्षेपः । नियतपरिमाणत्वात् । सर्वाग्नेयपक्षे चाग्निष्टुदादिषु मन्त्रस्य विपरिणामः ॥२६॥

आज्यमालभ्योपस्पृशेदपः सोममालिप्समानस्तथाविपर्यस्य प्रत्येत्य प्रस्तरे निन्हुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति ॥२७॥

तत्रस्थस्यापि प्रस्तरे निन्हवः सम्भवति । तन्मा भूदिति प्रत्येत्येति ग्रहणम् । निन्हवश्च प्रस्तरे पाणयोः करणम् ॥ २७ ॥

व्यूहनपरिध्यञ्जने कृत्वैके ॥ २८ ॥

तानूनप्त्रग्रहणादि कुर्वन्ति । शेषान्तरात् । तानूनप्त्रादेरवसरविधित्सया व्यूहनपरिध्यञ्जने अनूद्येते । संस्कारकत्वाच्चेडान्तत्वेपि सत्येवमादीनां प्रवृत्तिरिष्यते । अपूर्वोत्पादकानां तु निवृत्तिर्युक्तरूपा । प्रतिपत्तित्वाच्च प्रतिपत्तीनां प्रवृत्तिरेव ॥ २८ ॥

समुल्लुप्य प्रस्तरमक्त्वा परिधींश्चादायाहाग्नीन्मदन्त्यापा३ इति ॥ २९ ॥

प्रस्तरं गृहीत्वाक्त्वा च परिधीनादाय विधूनो चाग्नीन्मदन्त्यापा इत्याह ॥ २९ ॥

मदन्तीत्यग्नीत् ॥ ३० ॥

प्रत्याह ॥ ३० ॥

ताभिरेहीति ब्रुवन्नध्याहवनीयं हृत्वाभ्युक्ष्याग्नीधे प्रयच्छति निधानाय ॥ ३१ ॥

ताभिरेहीत्यमुं मन्त्रं ब्रुवन्नध्यध्याहवनीयं हृत्वा अध्यधिशब्दः सामीप्य उपरि भावे च मदन्तीभिरभ्युक्ष्याग्नीधे प्रयच्छति निधानार्थम् ॥ ३१ ॥

सुब्रह्मण्याञ्च प्रेष्यति ॥ ३२ ॥

चशब्दात्प्रतिपत्तीश्च परिसमापयति । ताश्च पूर्वंतरन्ततःसुब्रह्मण्याप्रैषः । आङ्गन्तुत्वात् ॥ ३२ ॥

प्रवर्ग्योपसदावतः ॥ ३३ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवर्ग्योपसदौ भवतः । अन्यत्र पठितस्यावसरविधित्सयेदमुक्तं न ह्यत्र प्रवर्ग्यस्य पाठ इति ॥ ३३ ॥

उपसदेव वाप्रवर्ग्ये ॥ ३४ ॥

अप्रवर्ग्यशब्देन प्रथमयज्ञोभिधीयते । नप्र प्रथमयज्ञे प्रवृंज्यादिति वचनात् । स च प्रथमप्रयोगः । द्वितीये वैव तृतीये वेत्यनुवादात् । प्रथमयज्ञ उपसदेव भवति । वा तत्रापि प्रवर्त्य. । शाखान्तरात् प्रथमयज्ञे प्यंक इति ॥ ३४ ॥

प्रणीताद्युपसत् ॥ ३५ ॥

प्रणीतानां यदादौ तदादि वाचस्पतिप्रैषादीत्यर्थः । अग्न्यन्वाधानब्रह्मवरणयोरप्रसक्तत्वात् । उपसदिति च कर्मणो नामधेयम । तेषु प्रतेषूपसदो तन्वतेति हि श्रूयते ॥ ३५ ॥

[1]हविष्कृतमाह्वयानाहननमपेषणे तीक्ष्णार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

हविष्कृदाह्वानकाले यदाहननं तत्पेषणाभावे न भवति । कुत एतत् । तीक्ष्णार्थत्वात् । तीक्ष्णकरणाय हि दृषदुपले आहन्यंते । तीक्ष्णीकृताभ्यां हि पेषणमभिनिवर्त्यत इति ॥ ३६ ॥

---

१ इदानीमिदं विचार्यते किं पेषणाभावे चोदकप्राप्तं दृषदुपलयोराहननं भवत्युत न भवतीति? किं तावत्प्राप्तम? तत्र सूत्रेणैव पूर्वपक्षं करोति—

१स्याद्वा धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । भवेद्वा पेषणाभावेप्याहननम् । नैतत् तैक्ष्णार्थम् । न हि शम्यया दृषदुपलयोस्तीक्ष्णतोपपादयितुं शक्यते । अतो धर्ममात्रमेतत् ॥ ३७ ॥

किं च—

श्रुतेश्च ॥ ३८ ॥

श्रुतिरप्यमुमर्थं ज्ञापयति धर्ममात्रमेतदिति । अत्र पुराकल्परूपा श्रुतिः । असुरघ्नी सपत्नघ्नी च वाक् यज्ञपात्राणि प्रविष्टासा यज्ञमेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश ततो हैनां न शेकतुर्निर्हन्तुमिति प्रकृत्याह सैषासुरघ्नी सपत्नघ्नी वागुद्वदति स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति इति दृषदुपलयोराहननं असुरसपत्नहननाय न तीक्ष्णीकरणाय तस्माद्धर्ममात्रमिति । नन्वेवमपि द्वितीयान्तनिर्देशाद्दृषदुपलसंस्कार एवायं स्रुक्सम्मार्गवत् । ततश्च पेषणाभावे न भवति । अत्रोच्यते । नैष दृषदुपलसंस्कारः । वागुद्वादनमात्रं चोद्यते । तस्मादेतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्तीति प्रकृत्य पुनरुपसंह्रियते स यस्य हैवं विदुष एतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्ति पापीयांसो हैवास्य सपत्ना भवन्तीति । उपक्रमोपसंहारयोर्वाक्यस्य वागुद्वादनार्थता गम्यते न दृषदुपलसंस्कारार्थतेति । एवं च भूतभव्यसमुच्चारणन्यायानुग्रहो भूतस्य भव्यार्थता न्याय्या न भाव्यस्याहननस्य भूतार्थता । नन्वेवं सति आहननादृष्टं कल्पनीयम् । सत्यमेवं दृषदुपलसंस्कारपक्षेपि अदृष्टकल्पनास्त्येवेति तस्माददोषोयम् । अपरे तु व्यावर्णयन्ति । द्वन्द्वैकवद्भूतस्य दृषदुपलस्य गुणविभक्त्या सप्तम्या निर्देशोयं दृषदुपले समाहन्तीति । स्पष्ट एव दृषदुपलस्याहननं प्रति गुणभाव इति । एवं सत्याज्यसान्नाय्येष्टिषु भवत्येवावहननमिति ॥ ३८ ॥

परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणा-

---

१ सिद्धान्तमाह—

धिश्रयणानि कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥ ३९ ॥

उपसदो ऽपूर्वत्वज्ञापनार्थं परिस्तरणाद्युपादानम् । कुक्कुटाहननिरासार्थं च । तत्कुतः यावदुक्तं ह्युपसत्कर्म येनात्र स्रुवाघारो विधीयते तद्विधानेन च यावत्किञ्चिददृष्टोपकारकमविहितं तत्सर्वमेव न भवति । यथा हननं स्फ्योदश्चप्रहरणं च तथोत्तराघारप्रयाजाज्यभागादि । स्फ्यादानं त्वत्र विधीयत एव । स्तृतत्वाद्वेदेस्तम्बयजुर्हरणस्य प्राप्त्यभावात् । अतः स्फ्यादानविधेर्वाचनिकं स्तम्बयजुर्हरणमिति । अत्र च यद्यपि पर्यग्निकरणं नोद्घाटितम् । तथापि द्रव्यसंस्कारादिष्यत एव । द्रव्यं चाघारादिविधानादाक्षिप्तमेव ॥ ३९ ॥

बर्हिषः प्रच्छेदं हरति ॥ ४० ॥

स्तम्बयजुर्हरणे बर्हिषोवयवं प्रच्छिद्य हरतीति । एवं च स्तृतैव वेदिरिति गम्यते ॥ ४० ॥

मदन्तीरिति वा प्रेष्यति ॥ ४१ ॥

वाशब्दश्चार्थ इति सम्प्रदायः । पुनर्वचनाच्च प्रैषस्य नियमः । मदन्त्युपादानसामर्थ्याच्च मदन्तीशब्दस्य ॥ ४१ ॥

मात्रावदिध्माबर्हिः ॥ ४२ ॥

अष्टादशसंख्याक इध्मे प्राप्ते मात्रावदित्युच्यते । नवसामिधेन्यः स्पृश्यानुपस्पृश्ये च द्वे एवमेकादशभवन्ति । बर्हिषश्चैकवृस्तरणविधानान्मात्रावदित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

स्रुवतृतीयास्रुचः सम्मार्ष्टि ॥ ४३ ॥

स्रुग्बहुत्वाभावात्स्रुवेण सह बहुवचनम् । स्रुवतृतीयानां सम्मार्गो न वाच्यो अन्वयप्राप्तत्वात् । वाच्यो वाज्यस्थाल्याः सम्मार्गो मा भूदिति । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । वक्ष्यति ह्याज्यस्थालीध्रुवार्थ इति । अनेन प्रापितः सम्मार्गो निवर्त्यते । यद्येवं कार्यापत्तेः प्राप्नोत्येव सम्मार्गः । नैतदेवम् । ध्रुवाकार्यापत्तिरेव स्थाल्या

न विद्यते । ध्रुवाया हि कार्यं स्थालीतो गृहीतस्य यज्ञार्थस्याज्यस्य धारणम् । तच्चेह न विद्यते । यद्येवं कथमुक्तमाचार्येणाज्यस्थाली-ध्रुवार्थ इति । प्रस्तराञ्जनार्थतयेत्यदोषः । न च ध्रुवायाः प्रस्तराञ्जना-र्थद्रव्यधारणं कार्यं, निर्दिष्टत्वात् कार्यस्य । अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृ-ह्णाति सर्वस्मै तद्यज्ञाय गृह्णातीति । यथा जुह्वूपभृतोरन्यकार्ययोः प्रकृतौ प्रस्तराञ्जनं विहितमेवं ध्रुवायामपि । एतच्चाङ्गीकृत्याचार्येणो-क्तमाज्यस्थालीध्रुवार्थ इति । एवं च ध्रुवाकार्याभावात् स्थाल्याः सम्मृज्यर्थो दुर्लभ इति । सम्प्रदाये तु प्रागाज्यनिर्वापात्स प्रैषः स-म्मार्गः क्रियत एव ॥ ४३ ॥

अष्टगृहीतं जुह्वां चतुरुपभृति यथा प्रकृति वा ॥ ४४ ॥

अष्टगृहीतं जुह्वां ग्रहीतव्यम् चतुर्गृहीतमुपभृति । स वा अष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति वचनात् । अथो इतरथाहुश्च-तुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति श्रुतत्वात् यथा-प्रकृति वेत्युक्तम् । अत्र गृह्णातीति प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् प्रधाना-र्थत्वेपि सति प्रकृतिवदेव वचनात् ग्रहणं वचनाच्चानेनैव प्रधाना-भिनिर्वृत्तिः ॥ ४४ ॥

एकवृत्स्तरणम् ॥ ४५ ॥

वचनादेव ॥ ४५ ॥

आज्यस्थालीध्रुवार्थे ॥ ४६ ॥

कृतव्याख्यानम् ॥ ४६ ॥

स्रुवाघारमाघार्य सम्मृष्ट आश्राव्य सीद हो-तरित्येव ब्रूयात् ॥ ४७ ॥

स्रुवाघारविधानेन यावदुक्तमेतदिति गम्यते । सम्मृष्टेऽग्नौ आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् । अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते सीद होतरित्येवाहेति वचनात् ॥ ४७ ॥

प्रसूतोतिक्रामन्नग्नयेऽनुवाचयति ॥ ४८ ॥

स आहातिक्रामन्नग्नये ऽनुब्रूहीति । प्रसवश्चात्र प्रयाजार्थोऽपि सन् वचनाद्भवति । उपविशति होता होतृषदन उपविश्य प्रसौति प्रसूतो ध्वर्युः स्रुचावादत्ते स आहातिक्रामन्नग्नये ऽनुब्रूहीति ॥४८॥

अर्द्धं हुत्वा सोमाय विष्णवे समानीय[1] ॥४९॥

अर्द्धं हुत्वा सोमायार्द्धं ततो विष्णवे समानीय । उपभृत्यप्रगृहीतपक्षे सर्वमेव जौहवं हुत्वा समानीय सोमाय विष्णवे च जुहोति । वचनसामर्थ्याच्च वैष्णवं समानयमानेनानुवाचनं कर्त्तव्यम । अथ यदुपभृत्याज्यं भवति तत्समानयमान आह विष्णवे ऽनुब्रूहीति ॥ ४९ ॥

सादयित्वा स्रुचौ सोमाप्यायनाद्यासुब्रह्मण्याप्रैषात् ॥ ५० ॥

आतिथ्यावत् ॥ ५० ॥
कर्मणि विशेष उच्यते—

अक्त्वा प्रस्तरमुपसदं जुहोति स्रुवेण यात इत्ययः शयामन्वारब्धे ॥ ५१ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

द्विरेकया चरति सुसायं सुपूर्वाण्हे च ॥ ५२ ॥

एकयोपसदा द्विश्चरति । सायं शब्दोपराह्णवाची । पूर्वाह्णशब्दः प्रसिद्ध एव ॥ ५२ ॥

एवमितरे अन्वहं रजः शयां

१ मानवे 'घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेत्युच्यमाने स्रुचावदाय दक्षिणातिक्रम्य यथादेवतमनुवाचयत्यग्निं पूर्वार्धे यजति मध्ये सोममौपभृतं जुह्वां समानीय विष्णुं पूर्वार्धे' इति ।

हरिशयां च ॥ ५३ ॥

एवमेवेतरे द्वे उपसत्कर्मणी अन्वहं कर्त्तव्ये । रजः शयाः हरिशयां च मन्त्रेणैवोपलक्षिते ॥ ५३ ॥

एकाहस्त्र्युपसत्को द्वादश वा ॥ ५४ ॥

एकाहे प्रक्रान्त एव पुनरेकाहग्रहणं द्वादशोपसत्कस्यानेकाह-विषयप्रज्ञप्त्यर्थं इह पठितं द्वादशोपसत्कं वाक्येनोक्तत्वात्पाहीनमुपनीतम । तिस्र एव एकान्हस्योपसदः कार्या द्वादशाहीनस्येति ॥ ५४ ॥

त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति ॥ ५५ ॥

प्रथमायामुपसदि त्रिस्तनं व्रतम ॥ ५५ ॥

एकापचयेनोत्तरयोः ॥ ५६ ॥

उत्तरयोः पुनरुपसदोरेकस्तनापचयेन व्रतम ॥ ५६ ॥

विपर्यस्य वानग्निचित्ये ॥ ५७ ॥

अनग्निचित्ये अनग्निके सामे विपर्यासो वा भवति । साग्निके तु त्रिस्तनाद्येव । एवमेव हि तत्र पक्ष्यते । ते त्रीन्स्तनानुपेयुः ते द्वौ त एकमिति ॥ ५७ ॥

एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥ ५८ ॥

उपसत्प्रवृद्धावेवमेव समो विभागः कर्त्तव्यः समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात ॥ ५८ ॥

१स्वस्थानविवृद्धिः ॥ ५९ ॥

कर्तव्या । न दण्डकलितवदावृत्त्या । मन्त्राणामानुपूर्व्ययोगात् । इतरथा हरिशयां कृत्वायः शया प्राप्नोति । तत्र मन्त्रा नानुपूर्व्या युक्ता भवन्ति ॥ ५९ ॥

१ इदानीमिदं विचारणीयं किमुपसदां वृद्धिर्दण्डकलितवदावृत्त्येत ? स्वस्थानवृद्ध्या इति ? उभयथाप्यनियमे नियामकमाह—

औपवसथ्यात्पूर्वेऽहनि पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य वेदिं मिमीते ॥ ६० ॥

औपवसथ्यमहश्चतुर्दशी । तस्याः पूर्वं त्रयोदशी । पौर्वाह्णिक्योपसदा प्रचर्य वेदिमानम् । वेदिशब्दश्च संस्कारनिमित्तोतस्तदर्थानां पात्राणां प्रयोजिका वेदिः । प्रणीतास्तु सम्प्रदाये न क्रियन्ते । युक्ता पुनः प्रणीतानामुत्पत्तिः । तत्संस्कारोऽभिनिर्वृत्यते च प्रतिपत्तिरिति ॥ ६० ॥

पूर्वार्द्धात्स्तम्भात्पुरस्तात्त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपात्यः ॥ ६१ ॥

स्तम्भसम्मितात् द्वारमध्यात्त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुनिखननम् । तस्मादयं पुरुष आत्तः सन्तृण्ण इति श्रुतेः । स्तम्भग्रहणं द्वारमध्योपलक्षणार्थम् । तथा च काण्वीया श्रुतिः स वै शालायाः पूर्वार्द्धात् प्राक्प्रक्रामतीति । शङ्कोश्चान्तःपात्यसंज्ञा संव्यवहारार्था । शङ्कुनिखननाच्चोत्तरकालं वेद्युपकरणानामासादनप्रोक्षणे ॥ ६१ ॥

तस्मात्पुरस्तात्षड्त्रिꣳशति ॥ ६२ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः प्राङ् षड्विꣳशतं विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्तीति ॥ ६२ ॥

दक्षिणोत्तरौ च पञ्चदशसु पञ्चदशसु ॥ ६३ ॥

चशब्दात्तस्मादेवान्तःपात्यात् । अथ यस्त्रिꣳशद्विक्रमा पश्चाद्भवतीति श्रुतत्वात् पञ्चदशसु पञ्चदशस्वित्युक्तम् ॥ ६३ ॥

अर्द्धसप्तदशेषु वा ॥ ६४ ॥

अथो अपि त्रयस्त्रिꣳशत्स्युरिति वचनात् ॥ ६४ ॥

पूर्वार्द्धाच्च द्वादशसु ॥ ६५ ॥

शङ्कुं निहन्ति । चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवतीति श्रुतेः ।

प्रक्रमणं च समाख्ययाध्वर्यवम् । परिमाणं तु याजमानमपि सद्गुणत्वाद्बाध्यते । प्रधाना हि क्रिया परिमाणं गुणभूतमिति ॥६५॥

पृष्ठ्यामायम्य स्फ्यादि करोति खादिरेना-
च्छादनात् ॥ ६६ ॥

पृष्ठ्या संवरदण्डडम् । मध्ये पूर्वापरायतमुत्थाप्य स्फ्यादानादि कर्म करोति खादिरेण वज्रेणाच्छादनान्तम् । खादिरग्रहणं शक्यमवक्तुं परिभाषितत्वात् । उच्यते च । तत्किमर्थम्। समानजातीयत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। श्रूयते हि तस्मात्खादिरो यूपो भवति खादिरस्फ्य इति । वैल्वादिषु यूपेषु स्फ्यस्यापि मा भूत्ताज्जातीयतेति विशेषमाह ॥ ६६ ॥

उपरवदेशात्स्तम्बयजुर्हरति ॥ ६७ ॥

उत्तरांसात्पश्चादध्यर्द्धे पदे चात्वालम् ॥६८॥

करोतीति शेषः । प्रक्रमद्वयपरिमाणं पदं तस्मिन्नर्द्धाधिके उत्तरांसात्पश्चाच्चात्वालं करोति । श्रुयते हि तद्य एव पूर्वार्द्ध्ये उत्तरार्द्ध्यः शङ्कुर्भवति तस्मात्प्रत्यङ्प्रक्रामति त्रीन्विक्रमांस्तच्चात्वालं परिलिखतीति ॥ ६८ ॥

यथोक्तं वा ॥ ६९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । यथोक्तमिति पूर्वेणोत्करं सञ्चरं परिहाप्य । एवमपि श्रूयते नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेदिति ॥ ६९ ॥

१ प्रातरुपसदौ समस्य पौर्वाण्हिक्या प्रचर्यार्द्ध-
व्रतं प्रयच्छति ॥ ७० ॥

---

१ अथ सुत्यायाः प्राग्दिनकृत्यमाह—

प्रातश्चतुर्दश्यामुपसत्समासः । तत्र पौर्वाह्णिक्या प्रचर्यार्धव्रतप्रदानम् ॥ ७० ॥

सर्वं वाग्नौ ॥ ७१ ॥

साग्निके सर्वं वा प्रयच्छतीति विकल्पः ॥ ७१ ॥

उभाभ्यां चरिते प्रवर्ग्यमुत्सादयति यथोक्तं कुर्याच्चेत् ॥ ७२ ॥

उभाभ्यामुपसद्भ्यां चरिते प्रवर्ग्योत्सादनम् । यदि कृतः प्रवर्ग्यः ॥ ७२ ॥

अग्निं प्रणयत्यौपनिवपनात्कृत्वा हविर्धाने स्थापयति पृष्ठ्यामुभयतोऽक्ष्यरत्न्यन्तरे प्रक्षालिते प्राची उभतः शालामावर्त्य वर्षीयो दक्षिणम् ॥ ७३ ॥

अग्निप्रणयनमुपयमन्युपनिवपनान्तं कृत्वा अनसी स्थापयति पृष्ठ्यामुभयतोऽक्ष्यरत्न्यन्तरं प्रक्षालिते प्राङ्मुखे शालाया उभयत आसीनाय एकं दक्षिणेन द्वितीयमुत्तरेण । यद्वर्षीयस्तद्दक्षिणमिति श्रुतेः वर्षीयो दक्षिणम् । अग्निप्रणयनमुपयमन्युपनिवपनान्तम् निरूढपशुबन्धोदितमिहाभिधीयते । तदिह समाम्नातं सदङ्गप्रधानार्थत्वादाहवनीयस्य तत्संस्काराश्चाग्नीषोमीयस्य भवति । अतस्तद्विकारे निरूढ उपदिष्टमाचार्येणेह पुनरतिदिश्यत इति ॥ ७३ ॥

तयोश्छदिरध्यस्यति ॥ ७४ ॥

तयोर्हविर्धानयोश्छदिरारोपयति ॥ ७४ ॥

भित्तिं वाभावे ॥ ७५ ॥

छदिषोभावे भित्तिम् । यदिच्छदिर्न विन्देयुश्छदिः सम्मितां भित्तिमिति श्रुतेः । छदिश्चतुः स्रक्तिः पञ्चस्रक्तिश्च भित्तिः प्रसिद्धेः ॥ ७५ ॥

अन्यत्रापि ॥ ७६ ॥

च्छदिषोभावे भित्तिरेव भवति ॥ ७६ ॥

१रराट्यां पुरस्तादासजत्यैषीकीम् ॥ ७७ ॥

हविर्द्धानयोः पुरस्तात् रराट्यामिषीकामयीमवलगयति ॥७७॥

उच्छ्रायीभ्यां परिवार्य छदिः पश्चाच्च ॥ ७८ ॥

चशब्दात्पुरस्ताच्चारोपयति ॥ ७८ ॥

चतुर्गृहीतं शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जत
इति ७९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ७९ ॥

स गार्हपत्योतः ॥ ८० ॥

अतः परं गार्हपत्यकार्यमत्र कर्त्तव्यम । तच्च ज्योतिष्टोमे समाम्नानादत्रैव भवति । एवं च सति कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रादिषु प्राजहित एव गार्हपत्यः । न ह्यग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमे न ज्योतिष्टोमाङ्गमिति । अग्नीषोमीयविकारेषु निरूढादिषु तर्हि शालाद्वार्ये गार्हपत्यकार्यमस्तु तत्प्रकृतौ दृष्टत्वात् । नैतदेवम । न हि तदग्नीषोमीयाद्यर्थतयोच्यते किं तर्हि प्रकरणे विधानात् प्रकरणिनोपसङ्गृह्यते प्रकरणिनोपसङ्गृहीतत्वाच्च गार्हपत्यकार्यमगार्हपत्ये क्रियते । एवं च नैतदग्नीषोमीयार्थम । अतस्तद्विकारेषु प्रकरण्युपसङ्ग्राहको नास्त्यगार्हपत्ये गार्हपत्यकार्यस्य । तेन गार्हपत्यएव कार्यमिति । एवं च कृत्वाग्नीषोमीयोपयोगेऽपि सति तद्विकारेषु वेदिस्तद्रूपा न भवति ॥ ८० ॥

---

१ रलयोरैक्याल्ललाटमभिधीयते, तत्र भवा रराट्या, ललाटपट्टिकेति यावत् । तामिषीकामयीं करोति । रराटी हविर्धानस्य पूर्वद्वारे उपरिष्टात् कटिकेति धूर्तस्वामिनः । रराट्या तेजनीत्यनर्थान्तरमिति पितृभूतिः ।

अपरं दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति ॥ ८१ ॥

अपरं चतुर्गृहीतं दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्यां हिरण्यं निधायाभिजुहोतिदं विष्णुरित्यनेन मन्त्रेण। अस्य च चतुर्गृहीतस्य शालाद्वार्य एव संस्कारः ॥ ८१ ॥

दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति परागदेवश्रुताविति युगपत्तद्द्वचनत्वात् ॥ ८२ ॥

दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां चतुर्गृहीतशेषं गृहीत्वाक्षधुरौ परागुपानक्ति नेतश्चामुतश्च देवश्रुतावित्यनेन मन्त्रेण। तच्च युगपदञ्जनं द्वित्वाभिधायकत्वान्मन्त्रस्य ॥ ८२ ॥

भेदे मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वात् ॥ ८३ ॥

भेदेन चाञ्जनम्। न हि दक्षिणेनैकेन पाणिना शक्यते युगपत्कर्तुमिति। तस्माद्भेदेन, भेदे च मन्त्रावृत्तिः सान्निपातित्वादिति ॥ ८३ ॥

स्रुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावती इति पूर्ववत् ॥ ८४ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्रुक्स्थाल्यौ गृहीत्वोत्तरस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्यां हिरण्यं निधायाभिजुहोतीरावतीत्यनेन मन्त्रेण ॥८४॥

पत्नी चापरेणाग्नीन्परीत्योत्तरस्यानक्ति पूर्ववत् ॥ ८५ ॥

चशब्दादानीता सती। पर्याणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाग्नी इति वचनात् ॥ ८५ ॥

हविर्द्धानाभ्यां प्रवर्त्त्यमानाभ्यामनुवाचयति ॥८६॥

अनुवचनं कारयति होतारं प्रेषणेन ॥ ८६ ॥

त्रिरुक्तायामुद्गृह्येव वर्त्तनम् ॥ ८७ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि अनसोरुद्गृह्येव वर्त्तनम् । समुद्गृह्येव प्रवर्त्तयेयुर्यथा नोत्सर्जतामिति वचनात् ॥ ८७ ॥

प्राचीप्रेतमिति वाचयति ॥ ८८ ॥

यजमानम् ॥ ८८ ॥

स्वं गोष्ठमिति च खर्जति[1] ॥ ८९ ॥

चशब्दाद्वाचयति ॥ ८९ ॥

पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्यावानभ्यस्थे अभिमन्त्रयते ऽत्र रमेथामिति ॥ ९० ॥

ऽयवयवयोः पादयोः मध्यावयवस्थयोरभिमन्त्रणम् ॥ ९० ॥

उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमिति ॥ ९१ ॥

द्वे अध्यनसी उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९१ ॥

दक्षिणतःस्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति ॥९२॥

उपनिहन्मीति च शेषः । दक्षिणत इति च दक्षिणपूर्वकोणोऽभिधीयते ॥ ९२ ॥

दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थाता ॥ ९३ ॥

---

१ चक्रघर्षणजः शब्दः खर्जपदवाच्यः, एवं च खर्जति नाम चक्रघर्षणजं शब्दं कुर्वत्यनसीत्यर्थः ।

उपस्तभ्नातीत्यनुवर्त्तते ॥ ९३ ॥

उत्तरतः स्थूणां पूर्ववत् ॥ ९४ ॥

अध्वर्युरेवानिहन्ति । उत्तरत इत्यनेन तउत्तरपूर्वकोणोभिधीयते ॥ ९४ ॥

उभे वा दक्षिणतः ॥ ९५ ॥

उपनिहन्येते । तथा च दक्षिणापरे कोणे द्वितीया ॥ ९५ ॥

इतरस्ततस्ततः ॥ ९६ ॥

इतरत इत्यनेनोत्तरः कोणोभिधीयते ॥ ९६ ॥

यदु च मानुष इति श्रुतेः ॥ ९७ ॥

यच्च मानुषे व्यापारे स्थूणादि तच्च करोति१ ॥ ९७ ॥

प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालम्भ्य ॥ ९८ ॥

आलम्भ्येति कारितत्वादध्येषणा मध्यमं छदिरालभस्वेति ॥ ९८ ॥

उत्तरे च ॥ ९९ ॥

द्वे वाचने च शब्दात्क्रियेते ॥ ९९ ॥

विष्णोरराटमिति रराट्याम् ॥ १०० ॥

आलम्भ्य ॥ १०० ॥

विष्णोः श्नप्रेस्थ इत्युच्छ्राय्यौ ॥ १०१ ॥

---

१ अर्थात्, उपरि वलकादिनिधानबन्धनाधिकस्थूणानिखननादिभिर्यथा लोके छदिर्दृढी क्रियते तथा कुर्यात् ।

आलभ्य ॥ १०१ ॥

उदगग्राणि च्छदींषि पश्चाच्छरुतेः ॥ १०२ ॥

अथ यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीति श्रूयते । तच्चोदगग्रेषु सम्भवति ॥ १०२ ॥

द्वार्याः पारिषीव्यति[1] लस्पूजनिप्रतिहृतया रज्वा विष्णोः स्यूरसीति ॥ १०३ ॥

सूचीगतया रज्वा द्वार्याः परिषीव्यति विष्णोः स्यूरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०३ ॥

विष्णोर्ध्रुवोसीति ग्रन्थिं करोति ॥ १०४ ॥

उपक्रान्ते प्रमुञ्चति ॥ १०५ ॥

ग्रन्थिम् । उत्तरपूर्वद्वार्यायां परिषीवणपरिसमाप्तिरिति सम्प्रदायः ॥ १०५ ॥

प्राग्वंशं हविर्धानम् ॥ १०६ ॥

भवति ॥ १०६ ॥

निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते ॥ १०७ ॥

हविर्धानम् ॥ १०७ ॥

भोजनभक्षणे चास्मिन्न कुर्युः ॥ १०८ ॥

पुरुषार्थरूपतया प्राप्तयोर्निषेधः ॥ १०८ ॥

अद्वारेण सदो हविर्धाने प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा

---

१ लष श्लेषणे; पूज पूजायाम, पूजितं शोभनं श्लेष्यते ऽनयेति पूजितश्लेषणीति प्राप्ते छान्दसत्वाल्लस्पूजनीति । स च दारुमयः सूचक इति याज्ञिकदेवाः ।

प्रेक्षथा इति ॥ १०९ ॥

तच्चैतत्सदसि स्तोत्रशस्त्रकाले। एवं श्रूयते तद्वा एतद्वृषा साम योषामृचꣳ सदस्यध्येतीति प्रकृत्याह तस्माद्द्वारेण सदः प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षथा इति। हविर्द्धानेपि अथैतद्वृषा सोमो योषा अपो हविर्द्धानेध्येतीति प्रकृत्य तस्माद्द्वारेण हविर्द्धानं प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षथा इति ॥ १०९ ॥

पृष्ठ्यामुभयतो द्वार्ये ॥ ११० ॥

भवतः ॥ ११० ॥

दक्षिणस्यानसोधः प्रउगं खनत्यु-
परवान् १ ॥ १११ ॥

दक्षिणस्यानसः प्रउगस्याधस्तात् उपरवान् खनाति ॥१११॥

अभ्र्यादि करोत्यवटवदापरिलेखनात् ॥ ११२ ॥

अभ्र्यादानादि यूपावटवत्परिलेखनान्तम् ॥ ११२ ॥

चतुरः ॥ ११३ ॥

उपरवान्परिलिखति ॥ ११३ ॥
तांश्च—

अक्षणया व्याघारणवत् ॥ ११४ ॥

उत्तरापरं वा प्रथमम् ॥ ११५ ॥

अक्षणयेति चैवमर्थेनैवोच्यते ॥ ११५ ॥

सम्यग्वा ॥ ११६ ॥

अथो अपि समीच एव परिलिखेदिति वचनात् ॥ ११६ ॥

---

१ उपरवा अवटाः, श्वभ्रा इति यावत्। प्रउगम, प्राप्तयुगमीषासङ्गमाधम।

उत्तरपूर्वं त्वन्त्यम् ॥ ११७ ॥

सर्वपक्षेषु ॥ ११७ ॥

प्रादेशमात्रांस्तदन्तरान् ॥ ११८ ॥

परिलिखेत् ॥ ११८ ॥

बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनति ॥ ११९ ॥

येन क्रमेण परिलेखः कृतः ॥ ११९ ॥

इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रम् ॥ १२० ॥

पांसून् ॥ १२० ॥

उत्कृत्याङ्गिरामीति पश्चात्सर्वेभ्यः ॥ १२१ ॥

उत्किरेत्प्रदक्षिणम् ॥ १२१ ॥

बाहुमात्रान् ॥ १२२ ॥

खनेत् ॥ १२२ ॥

१अक्षणया सम्भिन्द्यादशक्तौ सम्यक् ॥ १२३ ॥

सम्भेदनम् । अस्मिन्पक्षे पूर्वयोरसम्भेदनमिति सम्प्रदायः । नासिकासंस्तवात् ॥ १२३ ॥

स्वराडित्यवमर्शयति यथाखातं प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

अवमर्शयतीति कारितत्वात् अध्येषणा । यजमानश्च स्वराडिति प्रतिमन्त्रमवमर्शनं करोति यथाखातम् । अपरे तु समाख्यया अध्वर्योरव मर्शनमिच्छन्ति प्रतिप्रस्थाता चाध्येषण इति ॥ १२४ ॥

---

१ अक्षणयाशब्दोऽयं कर्णवचनः, न भुजेन कोट्या वा सम्भिन्दन्ति किं तर्हि कर्णेन दक्षिणपूर्वमुत्तरापरं च छिद्रयन्ति; तथा दक्षिणापरं पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः ।

अध्वर्युयजमानौ सम्मृशेते पूर्वदक्षिणेध्वर्यु-
रपरोत्तरे यजमानः ॥ १२५ ॥

हस्तौ प्रक्षिणावटयोः परस्परतः संमृशेते ॥ १२५ ॥

अध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति ॥ १२६ ॥

भद्रमित्याह ॥ १२७ ॥

इति प्रयुक्ते—

तन्नौ सहेत्यध्वर्युरुपांशु ॥ १२८ ॥

अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । अनेकयजमानके विपरिणास्यते । उपांशुत्वं च वागन्तपक्ष एव वक्तव्यं नोपांशु पक्ष इति ॥ १२८ ॥

पुनर्दक्षिणापरेध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानो यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमिति प्रोक्ते तन्म इति यजमानः ॥ १२९ ॥

आह । अयमपि मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । अस्त्विति चाध्याहारः ॥ १२९ ॥

प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति ॥ १३० ॥

अवटान् । भेदे न च प्रोक्षणं संस्कार्यभेदात् ॥ १३० ॥

भेदे च मन्त्रावृत्तिः सन्निपातित्वात् ॥ १३१ ॥

बहुवचनं मन्त्रे पूजार्थम् ॥ १३१ ॥

अवनयनावस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो
रक्षोहण इति ॥ १३२ ॥

यूपावटवदनयनावस्तरणो कार्ये । इयांस्तु विशेषो रक्षोहण इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३२ ॥

तनूनुपरि कुशान्कृत्वा धिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्नि मात्रे सन्तृण्णे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति ॥ १३३ ॥

तनूनस्थूलानवटानामुपरि कुशान्कृत्वाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तराले प्रक्षालिते प्रागग्रे अरत्निमात्रे सन्तृण्णे वा अन्तः शाल्ये उपदधाति रक्षोहणाविति पर्यूहति च रक्षो हणावित्यनेन मन्त्रेण ॥ १३३ ॥

तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति ॥ १३४ ॥

तयोः फलकयोरुपरि चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३४ ॥

तस्मिन् ग्राव्णः पञ्च वैष्णवा स्थेति ॥ १३५ ॥

तस्मिन् चर्माधिषवणे ग्राव्णः पञ्च वैष्णवा स्थेत्यनेन मन्त्रेण निदधाति ॥ १३५ ॥

खरं पुरस्तात्करोत्युद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे चतुरस्रम् ॥ १३६ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ १३६ ॥

अन्तःपात्यात्षट् प्रक्रमान्प्राङ् यात्वा दक्षिणा सप्तमं महान्तं तत्रौदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीम् ॥ १३७ ॥

सा च—

यूपवच्छेते ॥ १३८ ॥

अवटस्य पुरस्तात् ॥ १३८ ॥

अभ्र्यादि करोत्यावटस्तरणात् ॥ १३९ ॥

यूपावटवत् ॥ १३९ ॥

उद्दिवंमित्युच्छ्रयति ॥ १४० ॥

उदुम्बरीम् ॥ १४० ॥

द्युतान इति मिनोति ॥ १४१ ॥

अवटे प्रक्षिपति ॥ १४१ ॥

पर्यूहणाद्योपसेचनात्कृत्वा ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालभ्य प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वा ॥ ॥ १४२ ॥

मन्त्रगतो विकल्पः ॥ १४२ ॥

स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी इति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति सर्वत्र मन्त्रवत्सु जुहोत्युपदेशात् ॥ १४३ ॥

स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इति ॥ १४३ ॥

अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ॥ १४४ ॥

अनाम्नातेऽपि च स्वाहाकारे प्रतिषेधं ब्रुवन् स्वाहाकारप्रदानतां दर्शयति । न स्वाहा करोत्यहुतादो वै देवानां मरुत इति । अमन्त्रवत्सु पूर्णाहुत्यां स्वाहाकारो विहित एव । मन्त्रविषयोयमारम्भः ॥ १४४ ॥

नाभिदघ्नꣳ सदः ॥ १४५ ॥

तच्च कुड्यप्रमाणापेक्षया । उच्छ्रिता ह्युपसर्पन्ति य उद्गातार आर्षेव इत्येतदन्यथा नोपपद्यते ॥ १४५ ॥

मत्या वा ॥ १४६ ॥

प्रमाणं भवति । एवमपि श्रूयत एव ॥ १४६ ॥

उदग्वꣳशम् ॥ १४७ ॥

पृष्ठवंशेन ॥ १४७ ॥

अष्टादशारत्न्येकविꣳशतिश्चतुर्विꣳशतिर्वा ॥ १४८ ॥

आयामो भवति । आयामश्च दैर्घ्यमुच्यते ॥ १४८ ॥

नव तिर्यक् अर्धायामो वा ॥ १४९ ॥

दैर्घ्यस्य ॥ १४९ ॥

औदुम्बरीं मध्ये पृष्ठ्यामेके ॥ १५० ॥

तन्मध्य औदुम्बरीं मिनोतीति औदुम्बरीं मध्य इत्युक्तम् । पृष्ठ्यामेके । एतत्कुतः । अत्र हविर्द्धानस्य हि पृष्ठ्यामुभयतो द्वार्यं इत्युक्तम् । तस्मादयं पुरुष आस्तꣳ सन्तृण्ण इति वचनात् सदोपि तथैव भवति । उदगायामस्य मध्ये पृष्ठ्या प्रागायामस्य च औदुम्बरीत्युभयानुग्रहात् ॥ १५० ॥

इन्द्रस्य च्छदिरिति मध्यमं च्छदिरारोप्यापरपूर्वे च ॥ १५१ ॥

छदिषी आरोपयति । चशब्दो मन्त्रानुकर्षणार्थः ॥ १५१ ॥

त्रिवर्गौ चोत्तरतः ॥ १५२ ॥

उत्तरतस्त्रीणि परस्त्रीणि इति वचनात् ॥ १५२ ॥

परित्वेति परिवार्य परिषीवणं ग्रन्थ्यभिमर्श-
नान्यैन्द्रैः ॥ १५३ ॥

परित्वेत्यनेन मन्त्रेण परिवारणं कृत्वा परिषीवणग्रन्थिकरणाभिमर्शनानि हविर्द्धानवदैन्द्रैर्मन्त्रैः कर्त्तव्यानि ॥ १५३ ॥

हविर्द्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यागारद्वा-
रमन्तर्वेद्यर्द्धं भूयः सर्वं वा ॥ १५४ ॥

करोति । अथ हविर्द्धानयोर्जघनार्द्धं समन्वीक्ष्येति प्रकृत्यैवमेव श्रुतित्वात् ॥ १५४ ॥

निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभते ॥ १५५ ॥

आग्नीध्रम् ॥ १५५ ॥

धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषन्निवपति
स्फ्येनान्वारब्ध उदङ्ङुपविश्य विभूरसीति
प्रतिमन्त्रम् ॥ १५६ ॥

धिष्ण्यान्करोति। उद्धतावोक्षितग्रहणे न च परिसमूहनादयः सर्वं एव गृह्यन्ते स्मार्त्ता अग्न्यर्था हि गृह्येभिहिताः । तदपचारे च स्मार्त्तं प्रायश्चित्तम् । वेदेपि तनूच्यन्ते उद्धते वा अवोक्षितेग्निमादधतीति । पुरीषन्निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ्ङुपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५६ ॥

आग्नीध्रीयं पूर्वम् ॥ १५७ ॥

अग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पूर्वम् ॥ १५७ ॥

सिकताश्चोपरि ॥ १५८ ॥

दीयन्ते ॥ १५८ ॥

रौद्रेणेति सर्वत्र ॥ १५९ ॥

अनुषङ्गः ॥ १५९ ॥

षट् सदसि ॥ १६० ॥

निवपति ॥ १६० ॥

प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुः ॥ १६१ ॥

धिष्ण्यान्निवपति ॥ १६१ ॥

दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य ॥ १६२ ॥

धिष्ण्यं निवपति ॥ १६२ ॥

होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानाम् ॥ १६३ ॥

धिष्ण्यान्निवपति ॥ १६३ ॥

आग्नीध्राद्दक्षिणं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयम् ॥ १६४ ॥

सम्प्रतिशब्द आर्जवे ॥ १६४ ॥

सदो द्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरिब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राजहितान्त्सम्म्राडसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६५ ॥

अनुदेशश्च सन्दर्शनमात्रम्[1] । रौद्रेणेति च सर्वत्रानुषङ्गः । अयं च शाखान्तरादेकवचनान्तः । स्वशाखायां हि बहुवचनान्तः पठ्यते । तस्योपरिष्टाद्विनियोग इति वक्ष्यामः ॥ १६५ ॥

१ तथा चाहुर्माधवाचार्याः अनुदेशो नाम विद्यमानमेव पदार्थमनु त्वमेवं भवसीति निर्देश' इति ।

उत्करः समूह्योऽसि विश्ववेदा ऊनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति ॥ १६६ ॥

अत्रापि च रौद्रेणेत्यनुषङ्ग एव शाखान्तरात् ॥ १६६ ॥

२परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करोति ॥ १६७ ॥

परिस्तरणाद्युद्घाटनं आहननव्युदासार्थमिति केचित् । तन्न । प्रतिषेधशासनाभावात् । एककर्तृकनियमार्थमित्यपरे । तदपि नैवं नियमशासनाभावात् । अतो गुणार्थमुद्घाटनम् । आज्यनिर्वपणान्ते महावेदेरुत्तरपरिग्रहादि करोतीत्ययमर्थः । उत्तरपरिग्रहादि शब्देन च खननादि द्रष्टव्यम् सम्मर्शनान्तस्याभिनिर्वृत्तत्वात् । किं चाग्नीषोमीयस्य द्रव्यदेवता सम्बन्धो नैवाभिहितः येन परिस्तरणाद्यग्नीषोमीयार्थं सक्रियते । स कस्य हेतोः । शाखान्तरे हि अवान्तरदीक्षाविमोकोत्तरकालं अग्नीषोमीयस्य विधानम् । यथा ब्राह्मणं चाचार्य उपनिबध्नाति । तत्र चाचार्येणोक्तमग्नीषोमीयोतः पशुरित्यतोत्र परिस्तरणाद्यभिधानं वचनात् । सवनीयेप्ययवकाशवाचनान्ते तद्विधान माग्नेयमग्निष्टोम आलभेतेति । तत्रैव सूत्रकारेणोपनिबद्धम् । ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादिकरोतीति सम्मूर्च्छिताकारं चापररात्रे परिस्तरणाद्यभिधानं कृतमाचार्येण । इहश्येव हि तस्य शैली यथा ब्राह्मणमुपनिबध्नाति ॥ १६७ ॥

अन्तःपात्यसहितम् ॥ १६८ ॥

अनुमार्जनं कर्म भवति । एवं हि श्रूयते य एष वेदेर्जघनार्धे शङ्कुस्तत्प्रतियौतीति ॥ १६८ ॥

बर्हिरन्तं प्रेष्यति तत्र सर्वमासादयति ॥१६९॥

यथा प्रेषितं सर्वग्रहणात् । स्फ्यश्च स्वकाले ॥ १६९ ॥

---

२ अथाग्नीषोमीपशोरुपक्रममाह ।

अत्रैव प्रोक्षणम् ॥ १७० ॥

इध्मवेदिबर्हिषाम् । उपरिष्टादपीध्मप्रोक्षणमभिहितं चोदकपरिप्राप्त्या इदमन्यदपूर्वम् । एवं च सत्यग्नीषोमीये द्विः प्रोक्षित इध्मो भवति ॥ १७० ॥

इध्मं निधायाग्नीषोमीयाय वेदेस्तरणमग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णे ॥ १७१ ॥

पदार्थतयाग्नीषोमीयार्थमिध्मं स्थापयित्वा वेदेस्तरणमपराह्णे सोपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वेति वचनात् । तत्र चाग्रहणं प्रस्तरस्य ॥ १७१ ॥

अर्द्धव्रते प्रत्ते प्रविश्य प्रणयनीयाधानम् ॥ १७२ ॥

प्रविश्येति निष्क्रमणं लक्ष्यते । तच्च कार्यार्थम् । कार्यं चोपरिष्टाद्दृश्यते परिवाप्यार्थे दोहनमिति । परिवाप्या इति च गवामपाकृतावस्थोच्यते । अतः शाखाच्छेदनार्थं निष्क्रमणम् प्रवेशनेन लक्ष्यते । शालायां प्रविश्य प्रणयनीयस्येध्मस्य शालाद्वार्ये आधानम् ॥ १७२ ॥

आज्याधिश्रयणस्रुक्सम्मार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वा शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा ॥ १७३ ॥

अत्र विशेषः । आज्याधिश्रयणपर्यग्निकरणे कृत्वा स्रुक्संमार्जनाद्यर्थः खण्डप्रैषः । ततः स्फ्योदक् प्रहरणम् । प्रैषोत्तरकालं दृष्टत्वात् । पाण्योरवनेजनं तु सामर्थ्यात् पूर्वमेव क्रियते । आज्यावेक्षणं च पत्नीकर्तृकमत्र । इतरत्तुपरिष्टात्करिष्यते ॥ १७३ ॥

शालाद्वार्यमपरेण सोमक्रयणीपदं परिकिरति ॥ १७४ ॥

यत्र स्थाल्यामोप्तम् ॥ १७४ ॥

चतुर्द्धैकआहवनीयस्योपयमनीष्वाग्नीध्रीयस्याक्षोपाञ्जने च ॥ १७५ ॥

एके चतुर्द्धा पदप्रक्षेपं कुर्वन्ति । आहवनीयस्योपयमनीषु तथाग्नीध्रीयस्याक्षोपाञ्जने चशब्दादिह च । एक इति ग्रहणं विकल्पार्थम् ॥ १७५ ॥

आज्यप्रोक्षणीरन्तःपात्यदेश उत्पूय पश्वाज्यग्रहणम् ॥ १७६ ॥

आज्यस्य प्रोक्षणीनां चान्तःपात्यदेश उत्पवनं कृत्वा पश्वाज्यग्रहणं कर्त्तव्यम् । पशोरनुक्तत्वात्पश्वाज्यग्रहणमित्युक्तम् ॥१७६॥

धारयत्याज्यानि ॥ १७७ ॥

नयनाय ॥ १७७ ॥

अपिव्रताश्चान्वारभन्ते यजमानम् ॥ १७८ ॥

१अपिव्रता गोत्रजास्तेन्वारभन्ते यजमानम् ॥ १७८ ॥

वाससा छादयत्येनान् ॥ १७९ ॥

स यजमानान् ॥ १७९ ॥

चरत्सु नाद्रियेत ॥ १८० ॥

चरत्स्वपि व्रतेष्वनादरः । ततश्च प्रायश्चित्तं न भवति ॥१८०॥

प्रदीप्तमिध्मं त्वꣳ सोमेति प्रचरण्याभिजुहोति ॥ १८१ ॥

१ अपिव्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति, दायाद्यैनाविभक्ता इति पितृभूतिः । अपि संसर्गे व्रतमिति कर्म नाम, संसृष्टं साधारणं कर्म येषां ते अपिव्रता अविभक्ता दायादाः, ते ह्येकेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्वे उपजीवन्तीति हरिस्वामिनः ।

प्रदीप्ते प्रणयनीयमिध्मं त्वं सोमेनेत्यनेन मन्त्रेण १प्रचरण्याभिजुहोति ॥ १८१ ॥

जुषाणो अप्तुरिति द्वितीयाम् ॥ १८२ ॥

आहुतिं जुहोति ॥ १८२ ॥

अग्नये प्रह्रियमाणायानुवाचयति सोमाय प्रणीयमानायेति वा ॥ १८३ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १८३ ॥

आहवनीयं गच्छन्त्यादाय ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणीध्मचतुष्टयं च सन्नद्धं वपाश्रपण्यौ रशने शकलवृषणमरणी च ॥ १८४ ॥

ग्रावादीन्यादायाहवनीयं प्रति गच्छन्ति । २द्रोणकलशस्य स्वशब्दाभिधानात् । सोमपात्रशब्देन ग्रहपात्राणि गृह्यन्ते । न चमसादीनि । इध्मोऽग्नीषोमीयार्थः । चतुष्टयं च वपाश्रपण्यौ रशने च । शकलवृषणमरणी च मन्थनार्थानि । यद्यपि चात्र मन्थनं वैकल्पिकं तथापि सवनीयार्थं नयनमिति ॥ १८४ ॥

अग्ने नयेति वाचयति ॥ १८५ ॥

उत्तरेण सदो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ॥ १८६ ॥

ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि च ॥ १८७ ॥

तानि च होमोत्तरकालम् । स निहिते जुहोतीत्यभिधाय तदेव निदधति ग्रावाण इत्युक्तमिति ॥ १८७ ॥

---

१ प्रचरणी नाम पालाशी स्रुक् जुहूरेव, अन्यासु व्यापृतासु तया प्रचर्यत इति प्रचरणी इति ।

२ द्रोणकलशो द्रुममयः कलशाकारो वैकङ्कतः, यस्योपरि धारा ग्रहा गृह्यन्त इति ।

अयन्न इति जुहोत्यस्मिन् ॥ १८८ ॥

आहवनीये मा भूदित्यस्मिन्नित्युच्यते ॥ १८८ ॥

उत्तरेण परिक्रम्याहवनीयस्योत्तरतो निदधात्यन्यदाज्यं सोमवर्जम् ॥ १८९ ॥

आग्नीध्रीयमुत्तरेण परिक्रम्य आज्यसोमवर्जमाहवनीयस्योत्तरतो निदधाति ॥ १८९ ॥

धिष्ण्याव्यवायोध्वर्योः ॥ १९० ॥

अध्वर्युग्रहणादन्येषामनियमः । तस्मादध्वर्युः सञ्चया धिष्ण्यन्नातीयादिति श्रुतत्वात् ॥ १९० ॥

इध्मप्रोक्षणादि करोति ॥ १९१ ॥

वैकृतावसरे प्रकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ १९१ ॥

खरोत्तरार्द्ध एकवृत्स्तरणं पश्चाद्वोत्तरवेदेः ॥ १९२ ॥

इति विकल्पः शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १९२ ॥

आहवनीयेक्षणात्कृत्वोरु विष्णविति जुहोति ॥ १९३ ॥

आहवनीयेक्षणादिति कुत एतत् । अत्र हि परिधिपरिधानपदार्थः परिसमाप्यत इति ॥ १९३ ॥

पुरस्ताद्वा समिधावायेति श्रुतेः ॥ १९४ ॥

पुरस्ताद्वा जुहोति । नाहवनीयेक्षणान्ते । अभ्याधाय सामिधावथ जुहोतीति श्रुतत्वात् । अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी । इध्माभिहोमार्थाज्यसंस्कार एवेह भवतीत्याग्नीध्रीये च । वैसर्जनहोमार्थत्वात् । तस्य सर्वाणि चैतानि वैसर्जनानीति ॥ १९४ ॥

आसाद्याज्यानि दक्षिणेनसि कृष्णाजिनमा-

स्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देवसवितरिति॥ १९५॥

आज्यासादनं प्राकृतमेव ततश्चालम्भनमुदकोपस्पर्शनं च कृत्वेति । एवं श्रूयते आसाद्य हवीꣳषि सम्मृश्याप उपस्पृश्य सजानमादाय प्रतिपद्यत इति । आचार्येण चात्राज्यासादनमात्रमेवोक्तं व्यपदेशसामर्थ्यादालम्भादि लभ्यत एवेत्यभिप्रायः । एवं च सति यत्र प्राकृतवैकृतौ व्यपदेशौ तत्र प्राकृतमेव पूर्वं कर्त्तव्यमिति । यथासाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थत्यासाद्य हवीꣳषि सम्मृशतीति । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी न्यग्रोधे विपरिणम्यते ॥ १९५ ॥

एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते ॥ १९६ ॥

विसर्गोपदेशात्पूर्वतरमन्वारम्भः सोमस्य । तस्य याजमानत्वात् । यजमान एवोपस्थान इति । मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी ॥ १९६ ॥

स्वाहा निरिति निष्क्रम्यग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याङ्गुलीर्विसृजते ॥ १९७ ॥

अत्र च यजमानस्य कर्तृत्वं अङ्गुलिविसर्गोपदेशात् । व्यपदेशसामर्थ्याच्च । तथा च मन्त्रलिङ्गं स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्य इति । अवान्तरदीक्षोन्मोचनाच्चानेकयजमानके प्रतियजमानं भवति ॥ १९७ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीं मदन्तीरुपस्पृश्य ॥ १९८॥

गार्हपत्ये समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याङ्गुलीर्विसृजते ॥ १९८ ॥

चात्वाले मदन्तीः कृत्वा ॥ १९९ ॥

प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात् ॥ १९९ ॥

नामग्रहणभोजने अस्यातः कुर्वन्ति ॥ २०० ॥

बहुवचनोपदेशात्पुरुषमात्रधर्मः । तस्मादस्यात्राऽश्नन्त्यत्र नाम गृह्णन्तीति वचनात्पूर्वं प्रतिषेधो गम्यते । विहितश्चासौ तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयादिति । अतश्च भोक्तुरेव व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तम् ॥२००॥

व्रतनिवृत्तिः ॥ २०१ ॥

अतः परं व्रतं निवर्त्तते ॥ २०१ ॥

हविः शेषभक्षः ॥ २०२ ॥

यद्भक्षयति तद्धविःशेषम् । तच्च प्रातः । येनाद्य निषेधस्तस्मादुपवसथे नाश्नीयादिति । प्रातः सोमान् हविःशेषांश्च भक्षयन्तीति श्रुतेः । स चायं सवनीयशेषो न हविर्मात्रस्य । सवनीयान्हि प्रकृत्य श्रूयते अथ यन्नानापुरोडाशा भूयोहविर्ग्ग्च्छिष्टमसत्समाप्त्या इति बहुयजमानके नाना पुरोडाशान्विधायोच्यते । भूयो हविरुच्छिष्टमसत्कथं नाम तच्च समाप्तिर्भविष्यति । अतः सवनीयशेषोयमिति गम्यते । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । प्रत्यग्नि सवनीयपुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्या इति श्रुतेः ॥ २०२ ॥

अग्नीषोमीयोतः पशुः ॥ २०३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अस्मिन्नेव ह्यवसरे पशोर्देवता सम्बन्धः श्रुतावभिहितः। यथा श्रुति च सूत्रकारः सूत्रमारभते । परिस्तरणादयो हि पदार्थाः सोमिकैर्व्यतिषक्ताः पठ्यन्ते तथैवोपनिबद्धाः । उपांशु चरन्ति प्रागग्नीषोमीयादित्येवमर्थमेवोच्यते अग्नीषोमीयोतः पशुरिति । साद्यस्के च श्रूयते पुरोडाशोवाग्नीषोमीयस्थान इति सोत्र यथा स्यादिति ॥ २०३ ॥

तद्देवत्यः पशुपुरोडाशः ॥ २०४ ॥

यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपतीति श्रुतेः । अतश्च पश्वन्तरेपि तद्देवत्यो भवति नाग्नीषोमीय इति ॥ २०४ ॥

अभ्र्यादि करोति ॥ २०५ ॥

आज्यासादनान्तस्याभिनिर्वृत्तत्वात् अग्न्यादेरेवावसर इति॥२०५॥

दक्षिणेन हविर्द्धानं पश्चिडाः हरति ॥ २०६ ॥

सदसि होतोपविष्टः, तं प्रति नीयमानायाः प्रादक्षिण्येन स्मृत्यनुग्रह इति ॥ २०६ ॥

गुदतृतीयं च ॥ २०७ ॥

दक्षिणेनैव ॥ २०७ ॥

मर्जालीयं दक्षिणेन जाघनीम् ॥ २०८ ॥

पत्नीशालां ह्यसौ नीयते । तत्र धिष्ण्यव्यवायो मा भूदिति ॥ २०८ ॥

प्रत्याहृत्य वा सोमाहवनीययोरव्यवायात् ॥२०९॥

प्रत्याहृत्य वा यूपाहवनीयावन्तरेणैतानि नीयन्ते । कुत एतत् । सोमाहवनीययोरव्यवायात् । दक्षिणेन वा प्रत्याहृत्य वेति दक्षिणेन स्मृत्यनुग्रहः । इतरत्र चोत्तरोपचारितया श्रुत्यनुग्रहः । तस्मात्प्रत्याहृत्यैवेत्यवधार्यते ॥ २०९ ॥

यूपैकादशिनीचेद्रथाक्षमात्राण्यन्तरानि ॥ २१० ॥

चेच्छब्दोयद्यर्थः । यदि यूपैकादशिनी वक्ष्यमाणं स्तोमायनं वेति । उभयं हि विकल्पेन श्रूयत इति तत्र रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि ॥ २१० ॥

पूर्वार्द्धे वा समं विभज्य ॥ २११ ॥

पूर्वार्द्धसमविभागेन वा ॥ २११ ॥

पक्षसम्मिता वाग्नौ ॥ २१२ ॥

यथोक्तं वा ॥ २१२ ॥

यूपाहुत्यभ्रयादानयवावपनानि सकृत् ॥ २१३ ॥

भवन्ति । असन्निपातात् ॥ २१३ ॥

भेदेनान्यत्सान्निपातित्वात् ॥ २१४ ॥

मध्यमं परिलिख्योत्तरं दक्षिणं वा व्यत्यास-मितरान् ॥ २१५ ॥

मध्यमं यूपावटं परिलिख्य तदनन्तरमुत्तरं दक्षिणं वा परिलिखति । इतरांश्च व्यत्यासेन ॥ २१५ ॥

आवटहोमात्करोति ॥ २१६ ॥

पदार्थानुसमयेन ॥ २१६ ॥

अञ्जनाद्याचषालेक्षणात्कृत्वैकैकस्य ॥ २१७ ॥

काण्डानुसमयेन । पदार्थानुसमये प्राप्ते वाचनिकः काण्डानुसमयः ॥ २१७ ॥

श्वो वा दक्षिणोत्तराणामवगूहनान्तमाल-म्भनासम्भवात् ॥ २१८ ॥

श्वो वा दक्षिणोत्तराणामवगूहनान्तं कर्म करोति । कुत एतत् । आलम्भनासम्भवात् । नह्यद्य पश्वालम्भः सम्भवति । अथवा आलम्भना सम्भवादिति । न ह्यद्य क्रियमाणे चषालेक्षणान्ते यूपालम्भः सम्भवति । उक्तं चैतदिदं वै यूपमुच्छ्रित्याध्वर्युरादित्यपथ्यायणान्नान्वर्जतीति । अयं च वाक्यैकदेशोपन्यासः तस्मादुप्रातरेवोच्छ्रयेदित्यस्य शेषभूतः । न्याये हि सत्ये तस्मिन् वाचनिकी चषालेक्षणान्ततैव भवति । वचनं हि तत्र अपरिवीता वा एव एताः रात्रिं वसन्तीति । अतश्चषालेक्षणान्तता वाचनिकी । तस्मादु प्रातरेवोच्छ्रयेदित्येतदपि वचनम् । अतो विकल्प एवायम् । अपि चषालेखणान्ताः पक्षयूपाः श्वो वावगूहनान्ततेति । यच्चालम्भना सम्भवादिति सोऽर्थवादवाक्यैकदेशोपन्यासो न न्याय इति ॥ २१८

इयांस्तु विशेषः—

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तम पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२ एकस्मिन् स्तवके ... एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रि... मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणा... न्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतप... लयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्... शोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासि... च एतद्ग्राहकै-
देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ... गणकाः ८
... ालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

...म्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः

संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

1.9.07

स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः (वेदान्तः)

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः)

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः)

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (वेदान्तः)

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त)

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा)

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त)

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त)

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, चौखा-संस्कृतपुस्तकालय बनारस सिटी ।

